

LXIV. kötet

I. szám

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1962

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BEKE ÖDÖN, HAJDÚ PÉTER, JUHÁSZ JÓZSEF,
LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hírlap Iroda Vállalatnál, Budapest V., József nádor tér 1.
Táv. b.: 180—850. Előfizetési díj: 28,— Ft. Csekk számlaszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljük.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), = kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és lapszám közé vesszőt tegyenek.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANNEGYEDIK KÖTET

BUDAPEST, 1962

A Nyelvtudományi Közlemények volt szerkesztői

HUNFALVY PÁL
1862—1878

BUDENZ JÓZSEF
1879—1892

SIMONYI ZSIGMOND
1892—1895

SZINNYEI JÓZSEF
1896—1930

GOMBOCZ ZOLTÁN
1931—1934

ZSIRAI MIKLÓS
1935—1954

Százéves a Nyelvtudományi Közlemények

Folyóiratunk a folyó évben, 1962-ben, fennállásának 100. évébe lép. Száz év nagy idő a tudományos folyóiratok életében. Hogy ez így van, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy tudtunkkal alig-alig van a világon még egy olyan nyelvtudományi folyóirat, amely — mint a Nyelvtudományi Közlemények — megért volna egy teljes évszázadot.

Éppen ezért úgy érzem: a jubileumi év kötelez bennünket arra, hogy — a Nyelvtudományi Közlemények alapján — végigtekintsünk azon tudománynak a hazai fejlődésén, amelynek nálunk egy ideig a mi folyóiratunk volt az egyetlen, majd pedig az egyik legjelentősebb orgánuma, s hogy ebben az összefüggésben röviden rávilágítsunk: miképpen tükrözte folyóiratunk a hazai és a nemzetközi nyelvtudomány haladását.

A Nyelvtudományi Közlemények — tudjuk — nem minden előzmények nélkül vállalta a magyar nyelvtudományban betöltött szerepét. Ugyanaz a Hunfalvy Pál, aki 1862-ben folyóiratunkat alapította, már 1855-ben megindította az első magyar nyelvtudományi folyóiratot, a Magyar Nyelvészetet,¹ amelynek az utolsó kötete a Közlemények megindulását megelőző évben jelent meg. A két folyóirat között lényegileg nincs is különbség: nemcsak szerkesztőjük ugyanaz, hanem azonos a programjuk is. Megmutatkozik ez már abban a negatívumban, hogy ugyanaz a Hunfalvy, aki a Magyar Nyelvészetben tartalmaz előszóban részletesen kifejtette a folyóirat programját, a Nyelvtudományi Közlemények első kötetében nem ad programot. De még inkább igazolja a két folyóirat eredeti célkitűzésének azonosságát az a körülmény, hogy a Közlemények tartalma Hunfalvy szerkesztősege idején eleinte teljesen azonos jellegű volt a Magyar Nyelvészetével.

A Magyar Nyelvészetnek — amint szerkesztője írta — főgondja a magyar nyelvtudomány művelése meg ezen belül a rokon nyelvek és népek összehasonlító kutatása volt, de feladatának tekintette a magyarral kapcsolatban álló nyelveknek (rumén, szláv, német), sőt a klasszikus nyelveknek az ismeretét, tudományos bűvárlatát is. Amíg a Nyelvtudományi Közlemények első kötetei ugyanilyen tárgyú értekezéseket tartalmaznak, addig utóbb szó esik bennük az említetteken kívül más (pl. a tatár, az arab, a sémi, a baszk, a mongol) nyelvekről, sőt az általános nyelvtudomány kérdéseiről is. Ebből nyilvánvaló: a Közlemények hamarosan már az egész hazai nyelvtudomány orgánuma kívánt lenni, s a nyelvtudomány iránti érdeklődést minden irányban igyekezett kielégíteni.

¹ A Magyar Nyelvészet megindulásának idejéről l. LOVÁNYI: NyK. LIX, 5.

A külön magyar nyelvészetnek mind az e című folyóiratban, mind pedig a Közlemények Hunfalvy szerkesztésében megjelent kötetekben nagy tér jutott. Egyebek közt a magyar nyelv története volt az, amire a két folyóirat a kutatók figyelmét irányítani kívánta. S ennek meg is volt minden oka. Elaboratior Grammatica Hungarica című művében RÉVAI MIKLÓS — a történeti módszer alkalmazásában Grimm Jakabot is megelőzve — már 1803-ban megajándékozta a tudományt a magyar nyelv első történeti szempontú tudományos rendszerezésével, de a magyar nyelvtörténetnek hozzá hasonló képességű kutatója ezután jó ideig nem jelentkezett. A Magyar Nyelvészet és a Nyelvtudományi Közlemények kezdeményezése azonban gyümölcsözőnek bizonyult: lendületet adott a nyelvtörténeti kutatásoknak. Ami a Közleményeket illeti, ez elsősorban a folyóirat életének első szakaszára, Hunfalvy szerkesztésének az időszakára áll. Maga HUNFALVY sokat foglalkozott régi magyar szók, különösképpen pedig „földirati nevek” magyarázásával (IV—VII. k.), s a régi magyar nyelv vizsgálatában példáját követte FOGARASI JÁNOS, BALLAGI MÓR meg MÁTYÁS FLÓRIÁN is. Budenz szerkesztősége idején ugyan hátrább szorult a szorosabb értelemben vett magyar nyelvészet, de a magyar nyelvtörténeti tárgyú értekezések ekkor sem hiányoztak. Példának talán elég, ha kódex tanulmányokon kívül VOLF GYÖRGYnek a magyar helyesírás eredetét tárgyaló értekezésére meg KIS IGNÁCNak Pázmány nyelvéről írott terjedelmes értekezésére utalok.

A magyar nyelv történetének a vizsgálata mellett nem hanyagolta el a Közlemények a korabeli élő köznyelv vizsgálatát sem. Jelentékeny a száma azoknak a Közleményekben megjelent dolgozatoknak, amelyeknek az élő magyar nyelvhasználat megvilágítása volt a céljuk. Kiemelkednek közülük BALASSA JÓZSEF dolgozatai a magyar hangok képzéséről meg a magyar hangsúlyról. Foglalkozott a folyóirat a magyar népnyelv megismertetésével is (III—IV., X. k.). Nem a Nyelvtudományi Közlemények hibájának kell tekintünk, hanem nyelvtudományi életünk kiterelékenységének kell tulajdonítanunk, hogy a Közlemények később az élő nyelv és a nyelvjárások vizsgálatát — nem kizárólagosan, de egyre nagyobb mértékben — átengedte az 1872-ben meginduló Magyar Nyelvőrnek.

Kezdetől fogva különleges helyet foglalt el a Nyelvtudományi Közleményekben a finnugor nyelvek kutatása, s aligha tévedünk, ha azt állítjuk: folyóiratunk jelentősége ezen a téren a legnagyobb. Figyelembe kell vennünk ti. azt aényt, hogy Hunfalvy korában a Közleményeknek a finnugor összehasonlító nyelvtudományban — elsősorban hazai, de bizonyos mértékig nemzetközi viszonylatban is — úttörő szerepe volt.

Mi volt a helyzet a finnugor összehasonlító nyelvtudományban a Közlemények megindulásakor? — Gyarmathi Sámuel már 1799-ben kiadta Göttingában híres Affinitását, amelyben elsőnek bizonyította be valamennyi finnugor nyelv egymással való rokonságát, de mint Révainak a magyar történeti nyelvtudományban, úgy őneki sem volt hazájában méltó utóda a finnugor összehasonlító nyelvészet terén. Amíg külföldön e tudomány jelentős lépésekkel jutott előbbre, hazánkban az Affinitas megjelenése után félszázadig pangás következett. Csak az 1840-es években Regulynak nyelvrokonainkhoz tett útja kecsgettetett új reményekkel, Reguly betegsége és korai halála miatt azonban egy időre ezek a remények is szertefoszlottak. A holtpontról végül is HUNFALVY PÁL mozdította el a hazai finnugor nyelvtudományt azáltal, hogy hozzálátott Reguly anyagának a megfejtéséhez, kiadásához és tudományos értékesítéséhez. E nemű munkásságának az eredményei ugyan még a Magyar Nyelvészet-

ben, illetőleg — mint A vogul föld és nép — önálló kötetként jelentek meg, de a „Reguly-szövegek megfejtésére irányuló tevékenysége melléktermékeként született meg „A kondai vogul nyelv” meg „Az északi osztják nyelv” című kötete is, s ezek már a Nyelvtudományi Közleményekben (IX., ill. XI. k.) láttak napvilágot.

Hunfalvy kezdeményezését folytatta Budenz József. Hunfalvy szerkesztősége idején jelenik meg BUDENZ tollából, de — legalábbis részben — Reguly anyaga alapján a „Cseremisiz tanulmányok I—II” (NyK. III—IV. kötet) meg az „Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár” (IV. k.), úgyszintén a „Mordvin közlések” (V. k.), továbbá a „Moksa- és erzä-mordvin nyelvtan” (XIII. k.). Mindezek olyan anyagközlések, illetőleg feldolgozások, amelyek finn és észt tudósok hasonló jellegű munkái mellett sokáig fontos forrásul szolgáltak a jelzett nyelvek megismeréséhez, és nyelvtudományi értéküket jelentős mértékben máig is megőrizték.

De nemcsak a finnugor nyelvek megismertetésében, hanem a finnugor nyelvrokonság kérdésének tisztázásában és megvilágításában is úttörő szerepe volt a Hunfalvy-féle Közleményeknek. Közismert, hogy SAJNOVICS és GYARMATHI nagyjelentőségű munkái hazánkban nem tudták eloszlatni a nyelvünk finnugor rokonságával kapcsolatos kételkedést, sőt hitetlenséget, s hogy különösen a török rokonság hívei újabb és újabb támadásra indultak a nyelvünk finnugorságát valló nézetek ellen. Hogy a „nyelvi rokonság” és „nyelvi érintkezés” terminus technicusok fogalma végülis tisztázódott, s hogy nyelvünk rokonságának a kérdése körül a tudományosan nem eléggé megalapozott, sőt egészen tudománytalan nézetek lelepleződtek, abban jelentős szerepe volt épp a Nyelvtudományi Közleményeknek. Utalnunk kell továbbá arra, hogy még megjelenésének első időszakában a Nyelvtudományi Közleményekben látott napvilágot BUDENZ „Magyar és finnugor nyelvekbeli szóegyezések” (VI—VII. k.) című munkája, amely nagy lépést jelentett a finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatások történetében olyannyira fontos Magyar—ugor szótár megírása felé.

Természetesen a Nyelvtudományi Közlemények nem maradt meg végig azon a csapáson, amelyet számára a Magyar Nyelvészet előszava kijelölt. Hunfalvy Pál 1862-től 1878-ig szerkesztette a Nyelvtudományi Közleményeket; örökébe — a XV. kötet megjelenésével — BUDENZ JÓZSEF lépett, s bizonyos változtatásokat már ő szükségesnek ítelt.

BUDENZ úgy látta, hogy „Nyelvtudományunk helyzete és állása, épen a Közlemények közrehatásánál fogva, már nem az, a mely volt ezelőtt 16 évvel . . . magyar nyelvhasznításunk számára megnyertük a biztos alapot, melyen ezentúl minden számba jöhető tanulmánynak állani kell: föl- és elismertük már a magyar nyelvek az ugor nyelvekhez való közvetlen hozzátartozását, föl az ugor nyelvek helyét az altaji nyelvcsaládban; föl végre e nyelvcsaládnak egyéb családoktól való merő különváltát. E mellett tájékoztatást nyertünk az iránt, miképen és mennyire hatnak néha idegen nyelvek a velük érintkező nyelvre, s hogy lehet e hatásokat a mindkét részbeli nyelvek tudományával kitalálni, meghatározni. A magyar nyelvtudomány további üdvös haladásának nem csak ki van jelölve az útja, hanem meg is van törve, élékészítve” (I. NyK. XXIII, 6—7). E felismerésektől indítatva Budenz 1878-ban előterjesztést tett az Akadémia nyelvtudományi bizottságának a Közlemények tárgykörének szorosabbra vonására. Az új szerkesztő programja szerint (közölte Simonyi Zsigmond: NyK. XXIII, 6—8) a Közle-

mények a XV. kötettől kedve az uráli és az altaji, az előbbieik közül különös-képpen a finnugor nyelvek folyóirata lett, de foglalkozott más nyelvcsaládokba tartozó nyelveknek az előbbiekre való nyelvi hatásával is. Emellett továbbra is helyet adott az „általánosabb érdekű nyelvészeti kérdést fejtegető, vagy valami tekintetben az altaji [= uráli és altaji] nyelvtudományra nézve fontos munkák” rövid ismertetésének, valamint a kor tudományos színvonalán mozgó vitacikkeknek is.

A Közleményeknek Budenz szerkesztésében megjelent 8 kötete gazdag tartalommal valósította meg az új szerkesztői programot. Ez időben jelent meg a folyóiratban BUDENZ egyik legfontosabb műve, Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana (XVIII., XX. k.), s ez időben közölt a szerkesztő nyelvmutatványokat a vogulból, az osztjából, a zürjénből és a mordvinből. Ugyanő vonta be a folyóirat kutatási körébe a szamojéd nyelveket (vö. XXII. k.), ismertette továbbá az altaji nyelvek közül a mandzsut, a mongolt és a jakutot. HALÁSZ IGNÁC a lapp nyelv, illetőleg nyelvjárások bemutatásával szerzett magának jelentős érdemeket, valamint zürjén nyelvmutatványokat tett közzé. MUNKÁCSI BERNÁT közlései közül a Votják nyelv tanulmányok (XVII—XVIII. k.), A vogul nyelvjárások szóragozása (XXI—XXIV. k.), valamint a Csuvas nyelvészeti jegyzetek (XXI. k.) emelkednek ki. Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy BALASSA JÓZSEFnek a magyar hangok képzéséről és a magyar hangsúlyról írt dolgozatai révén (XXI. k.) a modern fonetika is megtette az első lépéseket a Közlemények lapjain, akkor világosan állhat előttünk a tudományos jelentősége a Nyelvtudományi Közlemények azon kötetének, amelyek Budenz József szerkesztésében jelentek meg.

Milyen szinten áll az az összehasonlító nyelvészeti munkásság, amely Hunfalvy és Budenz korában a Nyelvtudományi Közleményekben látott napvilágot? Hogyan értékelendő nemzetközi szempontból az a tény, hogy az összehasonlító nyelvtudománynak hazánkban már 1862-től fogva volt olyan orgánuma, mint a Nyelvtudományi Közlemények? — E tudománytörténeti szempontból oly érdekes kérdésekre itt csupán néhány rövid megjegyzést tehetünk.

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy 1862 körül, amikortól nálunk az összehasonlító nyelvészet a Nyelvtudományi Közleményekben már figyelemre méltó mértékben jut szóhoz, a nyugati nyelvészet is fejlődésének még egy viszonylag korai fokán áll, s a NyK. természetesen eleinte még ezt a korai fejlődési fokot tükrözi. HUNFALVY a Közlemények II. kötetében, 1863-ban, „A nyelvtudományról” írott cikkében még a maga korában ugyan népszerű, de tudományosan kevésbé elismert MAX MÜLLER „Lectures on the Science of Language” című, 1861-ben megjelent könyve (illetőleg ennek 1863-ban kiadott német fordítása) alapján igyekszik „kitüntetni, mik a nyelvtudománynak eddigi eredményei, s ha jut-e nekünk is munkarész abban”. Igaz: BUDENZ a nyelvek értékelésének szempontjairól vitázva már szembeáll August Schleicherrel és Frans Mistelivel (NyK. VI., ill. XV. k.), a feltett finnugor alapnyelv némely vonását illető nézeteiben azonban — úgy tetszik — az előbbiek bizonyos nézetei tükröződnek.

De ne felejtjük: a Közlemények első kötetének megjelenését még kb. másfél évtized választja el az újgrammatikusok fellépésétől. Igaz: a Th. Aufrechtől és A. Kuhntól alapított „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung” 10 évvel megelőzte a Nyelvtudományi Közleményeket, de a Brugmann és W. Streitberg szerkesztésében meginduló Indogermanische Forschun-

gen (*Zeitschrift für indogermanische Sprach- und Altertumskunde*) első kötete csak 30 évvel később, 1892-ben hagyja el a sajtót. Ha mindezt tekintetbe vesszük, akkor láthatjuk igazán: milyen tudónyszeretet kellett ahhoz, hogy a Magyar Tudományos Akadémia „nyelvostályi bizottsága” 1861-ben külön nyelvtudományi folyóirat megindítására tegyen javaslatot, — milyen megértésre volt szükség ahhoz az Akadémia egésze részéről, hogy a javaslatot elfogadja, és milyen tiszteletreméltó bátorság kellett ahhoz, hogy Hunfalvy Pál Magyarországon már 1862-ben egy állandó jellegű nyelvtudományi folyóirat szerkesztését vállalja. Ugyanakkor a folyóirat értékelésében ne tévesszünk szem elől még egy körülményt: ha igaz is, hogy a Nyelvtudományi Közlemények első két szerkesztőjének az időszakában még a nyelvtudomány viszonylagos kezdetlegessége tükröződik a folyóiratban, ugyanakkor gyorsan tükröződik annak viszonylagos fejlődése is! BRUGMANN 1878-ban kezdte meg HERMANN OSTHOFFal együtt „Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen” című nagyjelentőségű munkájának a kiadását, BUDENZ Ugor alaktana pedig 1884-től 1894-ig, tehát csak néhány évvel később jelenik meg részletekben a Nyelvtudományi Közlemények XVIII—XXIII. kötetében. Joggal vonhatjuk le a következőt: a haladotabb nyugati nyelvtudománynak nemcsak gyors a hatása, hanem annak az alkotásnak a színvonala is nagyszerű, amelyben a hatás jelentkezik.

Amikor 1892-ben — Budenz elhunytá után — SIMONYI ZSIGMOND vette át a Közlemények szerkesztését,¹ a folyóirat programja nem lényegesen ugyan, de újra változott (vö. SIMONYI, A Nyelvtudományi Közlemények a múltban s a jövőben. NyK. XXIII, 11—13). Ez időben ugyanis a különféle uráli és altaji nyelvekre vonatkozó terjedelmesebb kutatások már önálló kötetekként jelentek meg, s így mód nyílt arra, hogy a Nyelvtudományi Közlemények ismét tágabb körben mozogjon. Az ún. urál-altaji nyelvészet persze továbbra is megtartotta vezető helyét, a szerkesztő közölni kívánt azonban „a hazai népfajokra való tekintettel” germán, szláv és román nyelvészeti dolgozatokat is, fokozottan helyet kívánt adni az általános nyelvészetnek, rendszeresen ismertetni óhajtott továbbá a külföldi nyelvészeti irodalom fontosabb termékeit. Az új, változatosabb programot mindjárt az új szerkesztő szerkesztésében megjelenő első kötet (XXIII. k.) pompásan tükrözi. Elég, ha a változatosság bizonyosságául tartalmából csupán néhány közleményt emelek ki: HALÁSZ IGNÁC, Az ugor-szamojed nyelvrokonság kérdése, BALASSA JÓZSEF, A gyermek nyelvének fejlődése, PETZ GEDEON, Az indogermán hangtan mai állásáról; a gazdag szemleirovatban a szerkesztő egyebek közt a Finnisch—Ugrische Forschungen megindításának terveiről meg az Indogermanische Forschungen első füzetének a megjelenéséről ad hírt.

Simonyi Zsigmond mindössze 4 évig szerkesztette a Nyelvtudományi Közleményeket. Annyit minden túlzás nélkül elmondhatunk: az a 3 kötet, amely az ő szerkesztésében jelent meg, még ma is rendkívül magára vonja a nyelvtudomány munkásainak a figyelmét.

1895-ben meghalt Szarvas Gábor. Halála után a Magyar Tudományos Akadémia a Magyar Nyelvőr szerkesztését Simonyi Zsigmondra bízta, s ezért Simonyi megvált a Közlemények szerkesztésétől. Szerkesztői tevékenységét

¹ A NyK. XXII. kötete V. füzetének címlapján a megjelenési év 1891, a szerkesztő neve viszont Simonyi Zsigmond. Ezt valószínűleg úgy kell értenünk, hogy az V. füzet kétsve, Budenz halála után jelent meg, s ezért megszerkesztését már Simonyi végezte.

— dicséretreméltó módon — egy Mutató közreadásával fejezte be, amely tartalomjegyzéken kívül tárgy- és szómutatót is tartalmazott az NyK. I—XXV. évfolyamához (Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 1895. 52 l.).

Simonyi munkáját 1896-tól, azaz a XXVI. kötet megjelenésének évétől SZINNYEI JÓZSEF folytatta. Szinnyei 34 évig, tehát összehasonlíthatatlanul tovább működött a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőjeként, mint bármelyik elődje, illetőleg eddigi utóda. Érthető tehát, hogy szerkesztősége idején a Nyelvtudományi Közlemények sorsát illetően nagyobb változások történtek, mint bármikor korábban a folyóirat fennállása óta. Szerkesztősége időszakát az első világháború osztja két, folyóiratunk szempontjából is egymástól erősen különböző korszakra.

Az első világháború végét megelőző korszakban elődei munkáját Szinnyei lényegében a Budenztól és Simonyitól kijelölt csapáson folytatta. Csak találmokra ragadok ki néhány olyan címet, amely folyóiratunk folytatólagos tudományos értékét dokumentálhatja. Ez időben jelent meg a Közleményekben MUNKÁCSI BERNÁT „A vogul nép ősi hitvilága” című tanulmánya (XXIX—XXXII. k.), PÁPAY JÓZSEF „Észak-osztyák nyelvtanulmányok” c. szöveggyűjteménye, MELICH JÁNOS „Szláv jövevényszavaink” (XXXII—XXXV. k.) és „A magyar szótáriródalom” c. (XXXV—XXXVII. k.) közleményei, BEKE ÖDÖN Cseremis nyelvтана (XXXIX—XLI. k.), továbbá FOKOS DÁVID Zürjén népköltészeti mutatóványok és Zürjén szövegek (XLI—XLV. k.), SEBESTYÉN IRÉN Finn jelzős szerkezetek című munkái.

Szinnyei szerkesztősége idején virágoztak ki igazán folyóiratunk kapcsolatai a finn nyelvészekkel, s a szerkesztő munkájának gondosságát dicséri az a sok színvonalas ismertetés is, amely még a béke idején napvilágot látott. A folyóirat megjelenése rendszeres volt: egészen az első világháború második évéig évfolyamai minden évben megjelentek.

Az első világháború gyökeres változásokat idézett elő a tudományos életben általában és így a Nyelvtudományi Közlemények sorsában is. A folyóirat nem jelenhetett meg többé rendszeresen, munkatársai közül többen a háború áldozatai lettek. A háború végeztével a helyzet tovább rosszabbodott: Szinnyei folytatólagos szerkesztősége idején a Közleményeknek már csupán két további teljes kötete látott napvilágot, de a politikai üldöztetés miatt ennek a munkatársai között sem szerepeltek már a folyóirat olyan régi, kiváló munkatársai, mint amilyen Beke Ödön és Fokos Dávid voltak. Mindamellet az ez időszakban megjelent értekezések közül is néhány magas színvonalat képvisel. Ilyen pl. GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar őshaza és a nemzeti hagyományok (XLV—XLVI. k.), NÉMETH GYULA, Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolatai (XLVII. k.), ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor népvégek (XLVII—XLVIII. k.).

Miután Szinnyei 1928-ban megvált egyetemi katedrájától, rövidesen — 1930-ban — visszavonult a Közlemények szerkesztésétől is, hivatkozva arra, hogy új, fiatal munkatársi gárda kinevelésére és szervezésére már nincs többé lehetősége.

Szinnyeit a szerkesztésben 1931-ben GOMBOCZ ZOLTÁN követte, de korai halála miatt az ő szerkesztésében mindössze egyetlen kötet — a XLVIII. — került ki a sajtó alól. Annyt ebből az egy kötetből is megállapíthatunk, hogy Gombocz fiatal munkatársakat szívesen vont be a munkába. A kötet munkatársainak névjegyzékében ugyanis több fiatal szerző nevét is ott találjuk.

Az első és a második világháború között Gombocz utódára, ZSIRAI MIKLÓSra hárult a legnagyobb mértékben az a feladat, hogy mint szerkesztő megküzdjön azokkal a nehézségekkel, amelyeket az ellenforradalmi korszak tudományellenessége állított a tudományok fejlődésének útjába. A nyelvtudománynak a Közleményekben képviselt ágazatai közül éppen azon a területen volt legsúlyosabb a helyzet, amelynek a művelésére a Közlemények alapítása óta elsősorban volt hivatva, ti. a finnugor nyelvtudomány területén. Mérhetetlen önzésében az uralkodó réteg szinte gyűlölettel tekintett a dolgozni akaró és munkájáért kenyeret igénylő új nemzedékre, s — tévedés ne essék! — megkülönböztetett bánásmód a tudományok fiatal művelőinek sem jutott osztályrészül. Ennek a következménye volt, hogy a fiatal kutatók nagy része elkallódott, vagy pedig anyagi gondoktól megbénítva kénytelen volt tudományos tevékenységét néhány rövid cikk vagy ismertetés megírására korlátozni. Örvedetes tényként kell mégis elkönyvelnünk, hogy pl. N. SEBESTYÉN IRÉN meg tudta írni „Az uráli nyelvek régi halnevei” (XLIX. k.) című tanulmányát, s hogy Zsirai mint szerkesztő a folyóirat ötvenedik köteteként meg tudta jelentetni a Budenz-albumot, melyben tudományszakunk munkásai — köztük szép számmal külföldiek is — leróhatták hálájukat a hazai finnugor nyelvtudomány egyik alapítója, folyóiratunk második szerkesztője iránt születésének századik évfordulója alkalmából.

Tudományszakunk és egyben a Nyelvtudományi Közlemények sorsában — mint annyi más téren is — hazánk felszabadulása hozott gyökeres változást, örvedetes fordulatot. A pusztító második világháború után a tudományos munka persze nem kezdődhetett meg mindjárt 1945-ben. Két-három év az erőgyűjtés jegyében telt el, s a Nyelvtudományi Közleményeknek a felszabadulás utáni első száma is csak 1948-ban került ki a sajtó alól. A Magyar Tudományos Akadémia újjászervezése óta azonban folyóiratunk ismét minden évben megjelenik, aminek a fontosságát tudományszakunk fejlődése szempontjából alig lehet eléggé felbecsülni.

A rendszeressé váló megjelenéssel együtt járt a Közlemények tartalmi megújulása. Ebben fő része van a szovjet nyelvtudománnyal való kapcsolataink kiépülésének. Amíg a múltban a Szovjetunióban élő finnugor népek saját nyelvű irodalmához még szórványosan sem juthattunk hozzá, addig ma folyóiratunk munkatársai a finnugor népek irodalmi termékeit — elsősorban mondattani kutatásokhoz — bőségesen kiaknázzák, s így vége szakadt annak az egyoldalúságnak, amely a második világháború előtti finnugor nyelvészeti értekezéseinket jellemezte, hogy ti. ezek anyagát kizárólag vagy túlnyomórészt fél évszázados vagy még régibb gyűjtésekből merítettük. Ennél is nagyobb mértékben érvényesül a folyóiratunkban megjelenő, uráli nyelvészeti tárgyú tanulmányokban magának a szovjet nyelvtudományi irodalomnak a hatása. Cikkíróink sok új ismeretet merítenek az autonóm köztársaságokban megjelent nyelvtanokból, nyelvjárastanulmányokból, különösen pedig a rokon nyelveknek a Szovjetunióban megjelent kisebb-nagyobb szótáraiból. Belőlük nem egy kétes értékű régi adat hitelességét tudjuk igazolni, korábban ismeretlen ősi szókkal, illetőleg új szójelentésekkel ismerkedtünk meg, s a réginél teljesebb képet kaptunk a finnugor nyelveket ért idegen hatások mértékéről és jelentkezési formáiról.

Persze annak a haszna, hogy immár módunkban áll megismerkedni és dolgozatainkban felhasználni a szovjet nyelvészek legújabb eredményeit, korántsem kizárólag a finnugor nyelvészetben, sőt nem is csupán a nyelv-

tudományban mutatkozik meg. A folyóiratunkban megjelenő őstörténeti, régészeti, embertani és néprajzi értekezésekre legalább ugyanannyira jellemző a szovjet tudomány megtermékenyítő hatása, mint a nyelvtudományiakra. Végül, de nem utolsósorban foglalkozik folyóiratunk a szovjet nyelvtudomány elvi jelentőségű eredményeivel is, és rendszeresen ismerteti a Szovjetunióban tartott nyelvészeti konferenciák tárgysorozatát. A személyes kapcsolatok felvételéből adódó örvendetes tényként könyvelhetjük el továbbá, hogy folyóiratunk hasábjain egyre nagyobb számban jelennek meg szovjet nyelvészek értekezései is.

A tartalmi megújulásnak az a folyamata, amelyet itt röviden vázoltam, még Zsirai Miklós szerkesztősége idején indult meg. Ugyancsak az ő érdeme, hogy a tudományszakunkat annak idején léteben fenyegető marrizmus nem jutott folyóiratunkban olyan mértékben szóhoz, hogy a szovjet nyelvtudomány egyébként olyannyira pozitív hatását le tudta volna rombolni.

Hosszan tartó betegsége miatt ZSIRAI MIKLÓS 1954-ben lemondott a Közlemények szerkesztéséről, majd egy évre rá meghalt. Nem érthette meg a Nyelvtudományi Közlemények 1—50. kötetéhez készült Mutató megjelenését, melyvel JUHÁSZ JENŐ ajándékozott meg bennünket (Budapest, 1955). E Mutató használati értéke rendkívül nagy a kutatók és a Nyelvtudományi Közlemények szempontjából egyaránt. Nélküle a kutató nemegyszer tanácstalanul állna, hogy hol is keresse egy-egy nyelvi jelenség magyarázatát, illetőleg egyik vagy másik nyelvészeti kérdés irodalmát. JUHÁSZ JENŐ Mutatója új életre kelti és megmenti a feledéstől azt a sok értéket, elődeink fáradságos munkájának azt a sok becses termékét, amely a Nyelvtudományi Közlemények sok évtizeddel ezelőtt megjelent kötetekben rejlik. JUHÁSZ Mutatója a százéves Nyelvtudományi Közlemények továbbélése és nyelvészeti értékesítése szempontjából rendkívül nagyra értékelendő alkotás.

Hogy Zsirai Miklósnak a Nyelvtudományi Közleményektől való megválása óta folyóiratunk hogyan szolgálja a nyelvtudomány ügyét, az olyan kérdés, amely — úgy érzem — nem ezen ünnepi megemlékezés keretébe tartozik. Az új évszázad küszöbén mondjunk azonban néhány szót a jövőről: mit tartunk — a nagy elődök példája nyomán — változatlanul feladatunknak ma is, és melyek azok az újabb célkitűzések, amelyek folyóiratunk régi programját kívánják teljesebbé, időszerűbbé tenni.

1. Folyóiratunk továbbra is fő feladatának tekinti a finnugor és a szamojéd nyelvek kutatását. Mint a legnagyobb lélekszámú finnugor néptől joggal elvárja ezt tőlünk a nemzetközi tudományosság. Újra és újra rá kell mutatnunk továbbá a magyar és a finnugor nyelvtudomány kapcsolatára. Hangsúlyoznunk kell, hogy a finnugor nyelvtudomány nem valamely, a magyar nyelvtudománytól független tudományszak, hanem azzal a legszorosabban összetartozik. A finnugor előzmények ismerete nélkül a magyar nyelv múltját homály fedi, jelenét köd borítja, jövőjét pedig veszély fenyegeti, amiként veszély fenyeget minden olyasmit, aminek a gyökereit elvágjuk. A magyar nyelv nem az ősmagyar kor végén, hanem a magyar nyelv különéletének a kezdetén indult el az önálló fejlődés útjára, erről a korszakról pedig a finnugor nyelvek nélkül szinte semmit sem tudunk. Mindannak, amit a magyar nyelv a rokoniával közös nyelvformákból örökölt, illetőleg ami az ősmagyar kor végénél régibb korban történt, éppúgy része van abban, hogy a magyar nyelv ma olyan, amilyen, mint annak, ami az ősmagyar kor befejeződése után ment végbe. A változások közötti különbségek nem minőségi természetűek, hanem

időbeliek. A finnugor nyelvtudomány tehát egyben történeti és genetikus magyar nyelvtudomány is, — a kettőt csak a dilettantizmus, illetőleg a szűk látókörű praktikizmus választhatja el egymástól. A mondott okokból folyóiratunk a szűkebb értelemben vett magyar nyelvtudomány nagyobb jelentőségű alkotásait is folyamatosan számon tartani és ismertetni kívánja, magára vállalva ilyenformán azt a feladatot, amelyet a szorosabb értelemben vett magyar nyelvészeti folyóiratok egyrészt terjedelemlhiány, másrészt más jellegű program miatt nem szoktak vállalni.

2. Nagy súlyt kívánunk vetni arra, hogy — legalábbis addig, amíg az általános nyelvtudománynak nincs hazánkban önálló orgánuma — ismertessük az általános nyelvészet főbb eredményeit, vitázó cikkeket, hozzászólásokat közöljünk a tudományunk életében felmerülő elvi jelentőségű megállapításokról, és bemutassuk a nyelvtudományban alkalmazott újabb kutatási módszereket.

3. Helyet kívánunk biztosítani az indoeurópai, az altaji és egyéb nyelvészet legfontosabb eredményeit magukba foglaló gyűjteményes művek, összefoglalások ismertetésének is. Az indoeurópai nyelvtudomány, a turkológia stb. részben azonos jellegű feladatok megoldásával foglalkozik, mint a finnugrisztika. Nem hagyhatjuk tehát figyelmen kívül azokat a módszertani megfontolásokat, amelyek az előbb említett tudományszakokban érvényesülnek, sem pedig azokat az eredményeket, amelyek az uráli nyelvek története szempontjából is fontosak.

4. Minthogy külön fonetikai folyóiratunk nincsen, támogatni kívánjuk a hazai fonetikai kutatásokat olyan fonetikai tárgyú dolgozatok megjelenítésével, amelyek tárgyuknál fogva elég szoros kapcsolatban állnak a nyelvtudománnyal.

5. Valljuk a tudományok komplexitását, s épp ezért a jövőben is szívesen fogadjuk az olyan értekezéseket, amelyek a nyelvtudomány és a rokon tudományok, pl. az őstörténet, illetőleg a régészet, az embertan avagy a néprajz határterületéről veszik témájukat. Vállaljuk persze az ilyen tárgyú, nagyobb jelentőségű munkák ismertetését is.

Meggyőződésünk szerint a fenti program bőséges munkalehetőséget biztosít munkatársaink számára, és kellően számot vet a nyelvtudomány több hazai ágazatának fejlődési igényeivel. Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia és — ezen keresztül — népi demokráciánk támogatását élvezi. Programunk megvalósításához — ha tudományunk néhány területén számuk nem is elegendő — vannak lelkes és szakképzett munkatársaink. Ha talán hivalkodás nélkül vallhatjuk, hogy százéves folyóiratunk a múltban a lehetőségek szerint általában jól teljesítette hivatását, ugyanakkor megállapíthatjuk azt is, hogy a jelenben nincs okunk panaszra. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy most, amikor folyóiratunk fennállásának a második évszázadába lép, akad azért gondunk is. Kötelességünknek érezzük, hogy ezen új évszázad küszöbén — és épp az új évszázad eredményességének az érdekében — erről is ejtsünk néhány szót.

A finnugor nyelvészeti utánpótlás kérdéséről van szó, — annak a finnugor nyelvtudománynak a jövőjéről, amelynek a megteremtése és felvirágoztatása egy évszázadon keresztül egyebek közt, sőt talán elsősorban e folyóiratnak volt a feladata, illetőleg e folyóirat munkatársainak volt az érdeme. Ennek a tudománynak a jövőjét látom veszélyeztetettnek amiatt, hogy egyetemeinken fiatal érdeklődők szakmai nevelésére nincsenek többé kellő lehetőségeink. A

tananyag korszerűsítése, a túlterhelés megszüntetése megkívánja, hogy a régi tantervek anyagát csökkentjük és módosítsuk, nem kívánja azonban azt, hogy az elsovadás veszélyének tegyünk ki egy olyan szaktudományt, amelynek a művelése bizonyos adottságainknál fogva az egész világon elsősorban a mi feladatunk. Miután a finnugrisztikának a magyar szakos tanárok képzésében nincs többé olyan szerepe, hogy a szakmai utánpótlást ez úton biztosíthassuk, jövőjének a megmentésére egy lehetőség még lenne. A finnugrisztika egyetemi tudományos szakként művelhető a Szovjetuniótól az Egyesült Államokig, Finnországon kívül Svédországban, Norvégiában, Németországban és Franciaországban is. Követni kellene nekünk is ezen országok példáját, s nem kellene visszariadnunk attól, hogy a magyar egyetemeken például az iráni, a hindi, a mongol, a tibeti nyelvészet mellé a finnugor nyelvtudományt is tudományos szaktárggyá nyilvánítsuk. Javaslatunk megvalósulása érdekében a Magyar Tudományos Akadémia nem vonakodott pártoló döntést hozni, egyetemeink felettes szerveinek a jóváhagyása azonban tudtommal még hátravan. Bízunk benne, hogy javaslatunk végül is el fog kerülni azokhoz az illetékesekhez is, akik tudományunk jövőjének az érdekét jóakarattal tudják elbírálni. Ők bizonyára meg fogják találni a módját annak, hogy a finnugor nyelvtudomány számára, amely a múltban nem kevés dicsőséget hozott a magyar tudományos-ságnak, s jelentős eredményekkel gazdagította az általános nyelvtudományt is, tudjunk fiatal kutatókat nevelni az első küzdelmes száz év után a második évszázadban is. Hogy ez megtörténjék, az létkérdése elsősorban szaktudományunknak, de másodsorban folyóiratunknak is.

1962. február 25.

LAKÓ GYÖRGY

Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok¹

(Negyedik közlemény)

VII. Összefoglaló összetételek

A mellérendelő összetételek közül az úgynevezett összefoglaló összetételek az uráli és altaji nyelvek ősi sajátosságai közé tartoznak. Ezek az összefoglaló összetételek szinte körülírászerűen vagy elemezve fejeznek ki egy új fogalmat, melynek az összetétel két tagja a részei, mint például a magy. *orca*, amely eredetileg a. m. 'orr-száj' (SZINNYEI: NyK. XXVII, 240), vagy *nép*, amely tkp. a. m. 'nő-fi' (BUDENZ, MUSz. 402), *szántó-vető*, *adás-vétel*, stb. Ezek mellett jellemzők az ún. tautológiás vagy magyarázó összetételek, amelyekben a nyelv ugyancsak megelevenítő kifejezésmóddal két rokonértelmű szót foglal össze, hogy egy egységes képzetet jelöljön meg, mint pl. *hírnév*, *tősgyökeres*, *si-ri* stb.

Mindkét fajta összetételben, az összefoglalóban éppúgy, mint a magyarázóban, a nyelvnek ritmikus parallelizmusra való hajlandósága nyilvánul meg, amely szemléletesebbé, egyúttal elevenebbé, a képzetet is jobban megragadóvá teszi az előadást. [Vö. LEWY munkáját: „Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung” (1911), amely a magyaron kívül még az osztjából és a votjából közöl gazdag példaanyagot, továbbá PAIS DEZSŐ egyetemi jegyzetét: „Magyar szóalaktan. I. Szóösszetétel” (1952).]

A mellérendelő összetételek mindkét említett fajánál az esetek nagy részében alapjában véve tkp. kapcsoló kötőszó nélkül való mellérendeléssel van dolgunk (a kötőszók hiánya tudvalevőleg az urál-altaji nyelveknek egyik jellemző sajátossága); jellemzővé az teszi őket, hogy az összefoglaló összetételek (ide soroljuk a poláris kifejezéseket is, mint *boldog-boldogtalan* (= 'mindenki') stb.; I. GOMBOCZ, *Alaktan* 147, PAIS i. m. 9) egy egységes új fogalmat fejeznek ki szemléletesebben és nyomatékosabban összetétel formájában (pl. „*apanya*” = 'szülők', „*bátya-öcs*” = 'fiútestvérek', „*suba-bocskor*” = 'ruházat'), míg a magyarázó összetétel nem fejez ki más fogalmat, mint amit egyébként már egyes tagjai is külön-külön jelölnek.

Mi itt az összefoglaló összetételekkel kívánunk foglalkozni, bár meg kell jegyeznünk, hogy a magyarázó összetételek közt is nem egy ősi kapcsolatot lehet találni, de ezekben is — a szemlélet azonossága mellett — inkább csak a kötőszó nélküli párhuzamos kifejezésmód elve lehet a közös vonás. Egyébként néhány a finnugorságon túl a törökségben is fellelhető magyarázó összetételt (*hírnév*, *szélvész*, *tűzvész*, *hagymáz*, továbbá néhány ilyen igei kapcsolatot: *jő-megy*, *si-ri*, *sir-ri*, *ötel-csókol*, *játszik-nevet* [= *vigad*], *él-van*, *tesz-*

¹ L. NyK. LXII, 213, LXIII, 63, 263.

vesz, üt-ver, üt-vág, tör-zúz) a Nyr. LXII. és a MFigy. III. kötetében tárgyalunk.

Nézzünk most néhány összefoglaló összetételt! (L. még a VIII. fejezetet.)

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *orca*; *szántó-vető* (= földműves), *adás-vétel* (= kereskedés); *ia-fia*; *tösgyökere*; *fűhöz-fához kapkodni* 'ubique quaerit auxilium' | o s z t-
j á k: É. *nēnχoi, nēnχo* 'ember' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 80, 178; tkp. 'nő-férfi');
I. *ēva-paχ* 'gyermek' (PATK. 17; tkp. 'Tochter-Sohn'); Likr. *ǵ'uyi' pǵ'χǵ'*
'lapset', V. *ǵyi'lǵ'mǵn pǵ'ǵlǵmǵn* 'perhe, семейство' (KARJ.—TOIV. 16); *evi*
poyet ɛllalet ǵi-anχilǵl oχtǵja (Máté 10: 21) 'a gyermekek támadnak szüléikre'
(AHLQV. 59, HUNF. Szótár 14); *ǵai-apsi* 'Gebrüder' (tkp. 'älterer-jüngerer
Bruder') (AHLQV.); *ǵiv-angi* 'Eltern' (AHLQV.); 'Vater-Mutter'; *ǵot-sēm* 'Ge-
sicht' ('Nase-Auge') (PATK.), *ǵot-sēm-tǵgat* 'Handtuch' (tkp. 'Nase-Augen-
Leinwand'; PATK. 151, II 126); *ǵoχ-sǵm* 'Gesicht, Form' (PAAS.—DONN. 146),
mǵ ǵoχ-sǵmǵm ['az én arcom'] (uo.): *ǵou-mis* '(Pferd-Kuh) Vieh' (AHLQV.);
tunt-vǵsa 'vízi madarak', '(Gans-Ente) Wasservögel' (PATK. 174); *ǵai-χul* 'éle-
lem' (tkp. 'vad-hal') (PÁPAY, Nyelvtanulm. 18); *saχ-ǵūr* 'teljes öltözék',
'Kleid-Schuh' volle Kleidung' (PATK. 128); *mǵ lǵbat talǵ-lunǵl i pul ant*
ǵilǵm 'én hét évig (tkp. tél-nyár) egy falatot sem veszek' (PÁPAY, Nyelv-
tanulm. 91) | v o g u l: *uǵm-χulǵm* 'barmaim' (tkp. 'állatom-halam'; *am ǵim-*
pǵyǵm ul voss va'ǵlǵm, uǵm-χulǵm ul voss va'ǵlǵm 'ne lássam leányom-fiam,
ne lássam barmaim („állat-halam") [ha nekem hamisságom van ezen dolog-
ban!]' (VNGy. IV 413); *vǵj-k'ul* 'állat' (VNyelvj. 199); *sǵnǵyǵ-ǵsǵyǵ* 'szülei'
'(anya-anya)' VNGy. I 32, 176; 'anya és atya' uo. II 702); *ǵyi-pǵ* 'gyer-
mek' (uo. IV 339); *ǵol-tus* 'arc' ('orr-száj'; uo. IV 416; I. még II 678); *ǵol-*
sǵm 'arc' ('orr-szem') (uo. I 216, II 678); *sǵp-nelmtal űnli* 'hallgatagon (száj-
talanul, nyelvtelenül) ül' (uo. III 62); *mis-lǵ* 'lábás jószág' ('tehén-ló') (uo.
I 23, II 0743); *tēn'-ajǵnǵ porǵ* 'ebéd ideje' ('évs-ivás ideje'; uo. IV 332); *ti*
mǵ-utt 'ezen vidéken' ('föld[ön]-vizen'; uo. IV 352); *tunt-vǵs* 'vízi szárnyasok'
'(lúd-kacsa'; uo. I 30) | z ű r j.: *ǵi-mǵm* 'szülők'; *baχ-mǵmǵlǵ jǵndǵim* 'szülei
szégyenkeznek' (tkp. 'apja-anyjának szégyen') (NyK. XLV 420); *ǵiv-pǵ*
'gyermek' ('leány-fiú'), *ǵiv-pǵtem* 'gyermektelen'; Sz. *ǵil-pǵ*, V., P. *ǵiv-pǵ*,
I. *nǵ-pǵ* 'Kinder' (W.—Uot. 169); *ku tǵsem ǵi-mǵm, se tǵsem i ǵiv-pǵ* 'каковы
родители, таковы и дети' (1961. évi Коми-русский словарь 20, 912); V.,
AV., Lu. (Obj.) *ǵiv-zon*, FV., FSz., Lu., KSz. *ǵiv-zon* (= Vm., I. *nǵjas da*
zonjas) 'молодежь, девчата и ребята' (Сравн. слов. коми-зырянск. диалект.
247); *tǵsoja-voka* 'testvérek' ('nőtestvér és fiútestvér'); *ǵi-sēm* 'alle Knochen,
Knochengerst (V., Sz., Lu.), der ganze Körper (Lu., Ud.), die Knochen und
Glieder (V., Ud.)' (W.—Uot. 242); *ǵi* 'csont', *sēm* 'pikkely'), *ǵi-sēm* 'кости,
(KRSzl. 117), *ǵi-sēm* 'кости, скелет' (Dial. Szl.¹ 208); (az irodalmi nyelvben
részben még eredeti jelentésében (*ǵi* + *sēm*) is: '1. объедки рыбы, рыбы
отбросы (букв.: кости и чешуя); 2. кости' KRSzl.² 395)²; *vir-ǵai* 'test' (tkp.
vér [és] hús'), *vir-ǵajtem* 'sovány'; *vir-ǵai* 'telo', *tǵr vir-ǵaja* 'полнокровный,
цветущий, здоровый', *vir-ǵaja* 'в теле, цветущий, полный, здоровый'
(DialSzl. 52) (vö. magy. *testvér*; I. Orsz. Néptan. Egy. Évk. 1943 : 45); *nǵr-*
vom 'arc' ('orr-száj'); *ki-koktem* 'nyomorék' ('kéz-láb nélküli'); V., Sz., Lu.,

¹ Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов.

Ud., P. *paš-kem*, I. *paš-kem* 'Kleidung, Kleider, Anzug (V., Sz., Ud., P., I.), ganze Kleidung (mit Kleidern, Schuhen) (Lu.)' (W.—Уот. 191; tkp. 'subalábbeli'; V., Ud. *ulís paš-kem* 'Unterkleider', *vilís paš-kem* 'Oberkleider' (uo.); *seni paš-kemid* 'drinnen [waren] Kleider' (SVd. 22); *paškem* 'одежда' (KRSzl. 148), 'одежда; FSz. белё; нижнее платье' (DialSzl. 276); *derem-gatš* 'бельё; Unterwäsche (Hemd und Unterhosen), (S. auch) Kleider' (SWb. 125), 'мужское бельё' KRSzl. 74, DialSzl. 113), 'мужское бельё; бельё (носильное)' KRSzl.² 210, (de: *derema-ga tša* 'пара мужского белья' uo.); *tašti-paň* 'столовой прибор (дословно: чашка-ложка)' (KRSzl. 190); *tašti-paň*, *tašti-leška*, *bekar-paň* stb. 'столовая посуда (букв.: чашка-ложка)' (DialSzl. 366); *tašti-paň* 'столовая посуда; столовый прибор' (KRSzl.² 672); *mu gerni-keďžni* 'das Feld bebauen (eigtl. pflügen [und] säen)' (SWb. 278), *gera-ke đža* 'szántás-vetés' (Nyr. LXII 42); P. *ńebalem-vuzalem* 'kereskedelem' (tkp. 'vásárlás-eladás, vétel-eladás') (ROGOV); (*kujim-ekmís va saje*, *kujim-ekmís mu saje* ZNpk. 79 'három[szor] kilenc vizen túlra, három[szor] kilenc földön [ország]on túlra' 'за тридевять земель' 'nagyon messzire, hetedhét országon túl' OZSEGOV 750, HADROVICS—GÁLDI 835);⁴ *tšuziš pujš-turiniš* 'fából-füből született' [az emberről] (NALIMOV: Этн. Обзор. LVII 82, LXXII 20; I. KSz. XII 257, Nyr. LXII 32) | v o t j á k: *ataj-anaj* 'szülék', *ataj-anajtám* 'árva' (VotjSz.); *ńil-pi* 'gyermek' (uo.); G., U. *ńil-pi*, J. *ńju-pi* 'Kinder; U. auch: Kind' (WChrest.); *vož ńil-pi berdoz* 'ein kleines Kind weint' (JSFOU. XIX, 13); *azbar tšipijež*, *korka-tír ńilpijež* 'полон двор цыплят, полон дом ребяг' UdmRSzl. 210); *ayaž-ven* 'fiutestvérek, bátya és öcs' (VotjSz.); *nuňo-vjn* 'atyafiak, fitestvérek' ('bátya-öcs') (uo.); *nuň-vjn* 'brat' UdmRSzl. 214); *lišem* 'skelet' (uo. 181, RUDmSzl. 1008); *im-ńir* 'Gesicht' (WChrest., 'száj-orr'); *gono imńir* 'бессовестный, бесстыдник (букв.: лицо, покрытое шерстью)' (UdmRSzl. 356); *diš-kut* 'öltözék, ruházat' (VotjSz.; tkp. 'ruha-boeskor'), *diškut* 'одежда и обувь' (UdmRSzl. 76), 'бельё' (RUDmSzl. 44); *tuštjpuňiž* 'посуда (: кухонная)' (UdmRSzl. 297; tkp. 'esésze-kanál'); *inkuaž* 'природа' ['természet'] (UdmRSzl. 109, RUDmSzl. 827); *inkuaž javlenios* 'természet jelenségei, természeti jelenségek' (*in* 'небо', *kuaž* 'погода'; *kuaž* 'Luft; Himmel; Gott (G.), Wetter (MU., U.)' WChrest. 78); *geron-kizon* 'szántás-vetés' (Votj. Sz. 172, 243) | c s e r.: *ätä-äpäň koläštaš keleş* 'man muss seinen Eltern gehorchen' (RAMST., Bergtscher. 53); *ača-awa* 'отец с матерью, родители', *äta-äwa* 'родители' (MarRSzl. 38, 43); *iza-šo'lo* 'младший и старший брат, братья' (uo. 125; *iza* 'старший брат', *šo'lo* 'младший брат'); *šürgöwälekš* 'Gesicht' ('Backe, Gesicht + Ohr') (LEWY, TscherGr. 93); *šürgiwjliš* 'наружность (букв. лицо и уши)' (MarRSzl. 747); *tu'wir-jola-š* 'бельё', *ümbal tu'wir-jola-š* 'верхнее бельё', *jima'l t.-j.* 'нижнее бельё' (uo. 594; *tu'wir* 'рубашка, рубашка', *jola-š* 'штаны') (vö LEWY, TscherGr. 92); *kümž-sowla* 'посуда' (*kümž* 'блюдо', *sowla* 'ложка'; vö. LEWY, i. m. 92: 'Geschirr'; tkp. 'Schüssel-Löffel'); *tüňžäyè* *boššäyè* 'mit Stumpf und Stiel, bis auf den letzten Rest' (WICHM.: MSFOU. LIX 354); *biča, biča, bič šoräket tüňge, božye pätaren kaja, mežat toľm ulna tüňge, božye pätaraš toľm ona ul* 'fünf ja fünf der Schafe gehen einher und fressen es [das Gras] zu Ende mit Stengeln und Wurzeln [tövestül-gyökerestül], auch wir sind gekommen, [doch] nicht um [das Haus] von Grund aus [tövestül-

³ KRSzl.²= Коми-русский словарь. 1961.

⁴ Föld és víz mint az ország jelképe; vö. SEBESTYÉN GYULA, A magyar honfoglalás mondái II 94, HELLER BERNÁT: Ethnogr. XXVII 236

gyökerestül] zu zerstören' (PORKKA: JSFOu. XIII₁ 54) | m o r d v: *ila'ts atēnadā-avañada* 'árván („apától-anyától") maradt' (JUHÁSZ—ERDÉLYI 31); *akat-dugatt* 'testvérek' ('nénék-öccsök') (uo. 23, 185); *alñakat-tugatt* 'testvérek' ('bátyák-öccsök') (uo. 26, 185); *ketsnōn-pilksnōn mar'tā* '(ők) teljesen egymaguk' („kezükkel-lábukkal") (uo. 60); *keft-pilkt noldams* 'tétlenül élni' („kezeket-lábakat leengedni") (uo.); *pilgōnāk-prēnāk* 'mindenestül' („lábastul-fejestül") (uo. 123); *pilktēmā-keftēmā* 'béna' („kezetlen-lábatlan") (uo. 61, 123); *štšama't-kařšama't* (štš. — *kařšapt*) 'ruházatok', *štšapt-kařšapt* ua. (uo. 52, 171; *štšam, štšama* 'ruha, ing', *kařšem, kařšema* : k. -*kař* 'lábbeli' uo. 52) | f i n n: *maa-ilma* 'világ' ('föld-ég'; I. SZINNYEI: NyK. XLVI 153); *kyñnōstāni, kylyvōstāni* 'szántásom-vetésemért' (Kal. II 315); *kyñtājā-kylyvājā* 'szántó-vető' (HUNF.: NyK. VI 89); (de: *veljekset* 'fiútestvérek', *sisarukset* 'nőtestvérek, testvérek (egymás közt)' SZINNYEI); *suin-pāin* v. *suin-silmin* 'hanyatt-homlok' (HAKULINEN, SKRK I 70, SZINNYEI, Finn—magyar szótár); — é s z t: *sū silmad* 'arc' (tkp. 'száj [és] szemek') (WIED., Gr. 315); *kāzi-jalu* 'mit Händer und Füßen' (uo. 289; MARK: MSFOu. LIV 230); *lū-liha* 'Knochen und Fleisch d. h. Körper' (WIED., Gr. 315) | l a p p: S. *āhče-ienie* 'szülék' ('atya-anya'; HALÁSZ, Svéd—lapp nyelv IV 15).

[Irodalom: LEWY, Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung; PAIS i. h.; BEKE: NyK. XLII 345, KSz. XIII 99; SZILASI: NyK. XXVI 170; FOKOS: Nyr. LXII 11 kk., Az Orsz. Néptanulm. Egyesület Évkönyve 1943 : 44, Magyar Figyelő III 73, Nyr. LXIX 26; FALUDI AGOTA: Névszói összetételek az osztjákban; BRUMMER: MSFOu. XXVIII 16, 23; KANNISTO: FUF. Anz. VII 18; LEHR, Toldi 53, 55, 220, 279, 361; stb.]

b) A s z a m o j é d b a n:

k a m.: *bu-đun ejēt* 'Geist der Welt' ('des Wassers-Landes') (DONNER—JOKI 100, 118); (uo.: *đūn ejēt, đubūn, đūn, būn ejēt* 'Geist der Erde, Geist der Welt, der Erde, des Wassers').

c) A t ö r ö k s é g b e n:

- ó t. *bāqlār-budun* 'Herren und Untertanen (=das ganze Volk)' (RADL., Inscr. 100; I. még Orkh. I E 22, I S 11, I N 11, II E 2); *qulīm kūñim* „'meine Sklaven und Sklavinnen od. meine Knechte und Mägde' ist ein auch im Chinesischen und Mongolischen vorkommender Ausdruck für 'meine Untertanen'" (RAMST., Zwei uigurische Runeninschriften 49; vö. Orkh. I E 20, I E 13; THOMSEN, Inscript. 96, 146); *inili āčili* 'les frères cadets et les frères aînés' (Orkh. I E 6); *türk yduq jiri suby* 'les saints génies de la terre et de l'eau des Turcs' (Orkh. I E 10—11), 'le saint Yer-soub (c.-à-d. la divinité de la Terre et de l'Eau) des Turcs' (Turcica 35); *toquz oγuz budun jirin subyn ydyp* 'le peuple des Neuf-Ogouz abandonna sa terre et son eau...' (II E 35; *jir-sub* 'l'ensemble d'un pays comme notion géographique' THOMS., Inscript. 150; I. még uo. 144, RADL.: Inscr. 119, 240, Aus Sibirien I 271, Wb. III 334). — *ārūr-barur* 'être et aller, vivre et se remuer à son gré, pouvoir faire ce qu'on veut, c.-à-d. être son maître, être libre, indépendant' (THOMS., Turcica 62—4; I. még Inscr. 151) | k t. *ār at* 'die Armee, Mannschaft (wörtl. Mann-Pferd)' RADL. I 443; vö. ó t. *biziñ sü aty* 'notre armée et ses chevaux' Orkh. I E 39); *ata ana* 'Eltern' (KAŠG.—BROCK. 15); *adadyn anadyn paryrzaq* 'erbarmungs-

voller als Vater und Mutter' (KB. 12 : 10); *irtü bolup-da ayalarny, inilärni čarlap kültürdi* 'am nächsten Morgen liess er seine Söhne (tkp. 'a bátyákat [és] öcsöket') zu sich kommen' (BANG—RACHMATI, Die Legende von Oghuz Qaghan 331—2); *tüblüg-jeldizliý* 'vornehm, von edler Abstammung' (KAŠR.—BROCK. 88, 222; 'tösgyökeres') | a l t. *adam änäm sanadym* 'meines Vaters und meiner Mutter gedenke ich' (Pr. I, 82); *ajaq, šabala sadyb-aldym* 'ich kaufte mir Näpfe und Löffel' (Pr. I 124; *bizonyára* = 'edényt'); *män alaryya järei sümdy, nä kārakkā jürjānimdi ärmäktāp pärdim* 'ich erzählte, wo mein Wohnsitz (mein Land und mein Fluss) sei und weshalb ich reise' (Pr. I 130) | t e l.: *adam, änäm joq* 'ich habe keinen Vater und keine Mutter' (uo. 106) | b a r.: *palanyň adazy inäzi palazyn joqsyndy* 'die Eltern vermissten ihren Sohn' (uo. IV 29); *ayyn* (= *aya + ini*) 'Brüder, Geschwister, Verwandte' (RADL. I 155; 'bátya-öcs'); *goly ajagy paulayan gondy* 'er übernachtete mit gebundenen Händen und Füßen' (Pr. IV 52) | s z a g. *abaň idžän tžurtün täp polazyňma?* 'deines Vaters, deiner Mutter Jurte wirst du sie finden?' (uo. II 254); *aqsy tili tjoq Purqan* 'sprachloser P.' (uo. II 466, 470; 'szája-nyelve nincs'); *čürtü čärin tozj kör-čädj* 'Jurte und Land alles erschaut er' (uo. 112); *čeri čürtü pozynyn* 'Land und Jurte waren die seinigen' (uo. 165) | k o j b.: *tjer tžurtümäda ödöräržin* 'in meinem Lande, meiner Jurte töte mich' (uo. 233); *tjerinä süna tžedi-odur* 'er erreicht sein Land, sein Wasser' (uo. 300); *tjerin süm talaza tžortyt sygyq S. Q.* 'nach seinem Lande, seinem Wasser hin ritt S. K.' (uo. 308) | k i z. *järei jurtüna nanyb-ysty* 'zu seinem Lande kehrte es zurück' (uo. 621) | k ü e r.: *järei süna jandra jörüb-ystylar* 'sie ritten zurück zu ihrem Wasser, ihrem Lande' (uo. 691); *ödügün tonyn aqkäl-pär-tir, tonlap-tür, kázirip-tir* 'Stiefel und Pelz brachte er, er kleidete sich an' (uo. 690) | k i r g.: *män ata babaryň aruayymyn* 'ich bin der Geist deiner Vorfahren' (RADL. I 282—3); *ayainy* 'Verwandte, Brüder' (uo. 145); *aryq maldy asrasaň auzün murnün mai bolür, džaman kišini asrasaň auzün murnün qan bolür* 'fütterst du mageres Vieh auf, so wird dir Mund und Nase [= arcod] mit Fett bedeckt, fütterst du einen schlechten Menschen auf, so wird dir Mund und Nase mit Blut bedeckt' (RADL. I 268) | k a z. *kiz katj* 'a nőnem' ('leány [és] asszony') (BÁL. III 36); *aya-ene* 'fitestvérek (bátya-öcs)' (uo. II 3); *kašik-ajak* 'mindenféle evőeszköz' ('kanál-csésze') (uo. III 36); *žortni žirne* 'belső és külső birtokát' (uo. I 44) | o s z m. *anase babasüle gürüşürler* 'szüleivel viszontlátták egymást' (KÚNOS I 14); *äl ajaq üzrā* 'auf allen Vieren' (RADL. I 204); *čanak-čömlek* 'tál-edény' (KÚNOS, OTNy. 326), 'Töpfe und Pfannen, d. i. allerlei Gerät' (ZENK. 375); *alym satym, alyš-veriš* 'Handel, Kauf und Verkauf' (ZENK. 90, 89) | a d a k.: *adamy babamy gördiyim jok* 'ich habe meinen Vater und meine Mutter nicht gesehen' (KÚN.: Türk. Volksmärchen aus Adakale 115); *hanymyn-de azyz burny kan ičinde* 'der Mund und die Nase seiner Gemahlin ist voll Blutes' (uo. 248); *kožza karymyn eline ajayyna sarylij* 'er umarmte die Hände und Füße der alten Frau' (uo. 159) | c s a g. *aga ini* 'die Geschwister; frères et soeurs' (VÁMB., Čag. 210); *ili-baji* 'die ganze Welt (das gemeine Volk und die Grossen)' (uo. 237); *alyu-bärjü* 'das Handelsgeschäft, der Tausch' (RADL. I, 396) | c s u v.: *žer arēm* 'asszony, nő' (ASM., Szint. 5; 'leány-asszony'; vö. *žer-arēm* 'nőszemély, néember' PAAS. 36); *älle äržinnā, žeržer žer-äre mā* '50 férfinak, 40 leány-asszonynak' (MÉSZ. I 418); *žer-äre ēbēn mar* 'az asszonynépség nem ember' (uo. II 7); *aššā-amāšā* 'szülei' (ASM., Szint. 241, 546); *žvel-žer šorapagan tōre* 'fiút-leányt teremtő isten' (MÉSZ. I 8); *edem üle-žerā* 'ember fia-leánya' (uo. II 264; vö. 'ein Men-

schenkind'); *püt-kus* 'arc' ('arc-szem'; PAAS. 78, 104); *píbü-kuzü ilémzör pulzan* 'ha arcod-szemed csunya' (MÉSZ. II 15); *tüile tšälχē-sevar kalasmallā* 'édes nyelvvel-szájjal kell beszélgetni' (MÉSZ. I 447); *oška-síkə* 'ital-étel, lakoma, megvendéglés' (ASM., Mat. 112, 113); *kajäk-kəšək* 'звери, птицы' [uo. 115]; *kajäk-kəšək* 'vad (négy lábúak és madarak együttvéve)' PAAS. 66; vö. BANG: KSz. XVII 128]; *jaška-sšakkər* 'táplálék' (uo. 113; 'leves-kenyér' = votj. *šid-nai*); *kəpe-jəm* 'бельё'; 'ing-vászonadrág' (ASM., Szint. 6); *kəšē-jəmteñ üjradep* 'az ingtől-bugyogótól választlak el' (ti. „ezentúl már nem ő gondoskodik a fia ruhájáról”) (MÉSZ. I 442); *kašək-tirək* 'edény' (ASM., Szint. 7; 'kanál-tál'); *ilttem títəə-sepalāvā, 'izššə, šijāššə* 'arany tányérral-kanállal isznak, esznek' (MÉSZ. I 310); *jvəš-kurək* 'растения' (ASM., Szint. 6; tkr. 'fa-fű'); *kilbē-surtrādā* 'a házban-otthon is' (uo. 139); *šurt-fer* 'Haus und Hof' (RAMST.: JSFOu. XXVIII, 20); *šər-šiv* 'ország' (PAAS. 133; 'föld [és] víz'; 'земля и вода; природа; местность', 'föld és víz; természet; hely' ASM., Szint. 5; vö. még MÉSZ. I 66, 281); *šəlan kalta* 'гады; hüllők' (tkr. 'kígyó-gyík'; ASM. 61) | j a k. *ynaχ süöšü* 'Rindvieh' ('Kuh-Hausvieh') (BÖNTL. Wb. 31), *sylgy ynaχ süöšü* 'Pferde und Rindvieh' (uo. 172); *inī bī* 'der jüngere und der ältere Bruder' (uo. 35); *as üöl* 'Speise und Trank. Animalische Speise, die nur ausserhalb der Fasten gegessen werden darf' (uo. 47).

[Irodalom: FOKOS: MFigy. III 74, Nyr. LXII 39, Magy. Zsidó Szemle 1936 („A Szentírásnak egy helyéhez”); ASMARIN: Материалы 115, Синтакс. 6; BÁLINT III 36; KÚNOS, OTNy. 326; LIGETI: NyK. XLIX, 221; stb.]

d) A mongolban:

irod.: *idegen umdayan-u amtan-i kelen medekü* 'the tongue knows the taste of food (and) drink' (POPPE, Grammar of Written Mongolian 121); *ečige eke-degen ači qarjyulqu* 'to return the benefits to one's own father (and) mother' (uo.); *emegel-gadžayar* '(saddle-bridle) harness' ('lószerszám', tkr. 'nyereg-zabla'), *džer-džebseg* '(top of a lance-weapon) arms' ('fegyver, fegyverzet', tkr. 'lándzsa-fegyver'), *γadžar usun* '(earth-water) territory' ('ország', tkr. 'föld-víz') (uo. 120—1); *γadžar usun-i anu bulijadžu abuba* 'he took their territory' (uo. 118) | k h.: *eke ecege* 'мать и отец', *aka dū* 'старший и младший': *aka dūdē, eke ecegedē* (= *aka dū ba eke ecegedē*) *jabūlsan* 'отправил своим братьям и родителям' (буквально: 'своему старшему и младшему брату, своей матери и своему отцу') (SZANZSEJEV, Синтаксис монгольских языков 72—3); *eke ecege* 'родители' (uo. 73); *emēl γadžār* 'упряжь' (tkr. 'седло-узда'), *χонj jamā* 'мелкий скот' (tkr. 'овца-коза') (POPPE, Строй халха-монгольского языка 13); *emel-γadžārar* 'mit dem Sattel und dem Zaum (bzw. mit dem Pferdegeschirr)' (POPPE, KhGr. 111), *aχā dū* 'Geschwister' ('älterer Bruder und jüngerer Bruder'): *aχā dūner* 'die Gebrüder' ('der ältere und die jüngeren Brüder' (uo.), *aχā dūgē* 'seine Geschwister, seine Brüder (Akk.)' (uo. 99), *širē sandali* 'Möbel' ('Tisch [und] Stuhl') (uo. 31); *ečige-eke* 'родители' (CSEREMSZÓV—RUMJANCEV 48; 'apa-anya'); *γazar usu* 'территория' (uo. 205; 'föld-víz'); *miχa čisunu erke egērel* 'кровные интересы' ('létérdekek') (uo. 447, 51, 56; tkr. 'testi szükséglet, kívánság, kérés, érdek', 'hús-vérnek érdekei'; vö. m. *testvér*, or. *плоть и кровь*); *ed tavār* 'товар, товары' (uo. 40; *ed* 'вещи, имение, имущество, пожитки', *tavār* 'товар, имущество, пожитки, скарб'); *aχa degū(ner)* 'братья' (uo. 5, 374); *ed tavar* 'vagyon' (~ török *üd-tavar* 'vagyon') (LIGETI: NyK. XLIX, 221); *adū malār, χонj jamāgār, noχoj γaχajgār bajan*

'богат табунами и стадами, овцами и козьями, собаками и свиньями' (букв.: 'табун стадами, овца козьями, собака свиньями') (SZANZS.: Соврем. монг. язык 80—1) | k a l m.: *ekə etsəgə* 'Vater und Mutter' (KWb. 129); *axu dūnɣ* 'die Gebrüder' (uo. 3; 'bátya-öccsök'); *χānā kīləg šalwūr* 'Hemden und Hosen des Chans [waschend]' (KM. 30) | b u r j. *axa dū* 'testvérek' (BÁLINT: NYK. XIII, 244); *eχe esegə* 'родители' (CIDENDAMB. 559) | d a h u r: *axā dū* 'братья' (РОРРЕ, Дагурское наречие 56, 67); *šīnī ēg ē čīg šīnī χō ūgsēŋ* 'твои родители все умерли' уо. 50; *ēg* 'anya', *ē čīg* 'atya') | d a r k h.: *mīnī āwā-ēžidā* 'к моим родителям' (SZANZSEJEV, Дарх. говор 59); *χamār amāmīnī bitegā taťā!* 'не разорви мои уста и нос!' (uo.) | a l á r: *χamār amā* 'orr [és] száj' (РОРРЕ: Аларский говор II 64; = ? 'arc'); *eχē esēgējē bedēŋχēmī!* 'я пойду искать своего отца и мать' (uo. 29); *adū mal* 'скот' (uo. 31, 'ló-marha').

[Irodalom: РОРРЕ i. h.]

e) A (m a n d z s u-) t u n g u z b a n:

e v e n k i: vö. *aknīliw-eknīliw sagdīl* 'мои старшие братья и сестры взрослые' (GORCEVSKAJA—KOLESZNYIKOVA—KONSZTANTYINOVA: Эвенкийско-русский словарь 289; vö. *akīm-dā, ekīm-dē školadū alagūwžara* 'мой старший брат и моя старшая сестра учатся в школе' уо. 286); *atīrkāčān, etīrkēčēn* 'старик (и) старуха' (Материалы по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору 25); *ymnēkēn bidēčētīn etīrkēn, atīrkān* 'однажды жили старик, старуха' (uo. 127). [Vö. *amīn* 'отец': (többszám) *amtīl* 'родители' (букв.: 'отцы') VASZIL.: Эвенк.-русский слов. 1958 : 29; *enīn* 'мать' *entīl* родители' (букв. 'матери' (uo. 562); *amtīnīl* 'родители' (Материалы 139); *bilir bizečēn etīrkēn de atīrkān* 'давно жили старик и старуха' (uo. 231)] | l a m u t: *amtīl, entīl* 'szülök' (tkp. 'apák [és] anyák') (CINCIUSZ—RISZS 539) [Vö. *aman* 'Vater': többszám: *amtīl* 'Väter; Eltern' BENZING, LamGr. 141, *enīn* 'Mutter': többszám: *entīl*, „Pl[ural] a[uch] 'die Eltern' " (uo. 170).]

*

Az itt tárgyalt összetételekben bizonyára joggal láttunk jellemző urál-altaji nyelvi jelenséget, bár tudjuk, hogy az indoeurópai nyelvektől sem teljesen idegen ez a kifejezésmód. Így több példát idéz BRUGMANN (KVglGr. 301) a „Kopulativkomposita (ai. dvandva)“-ra, amelyekben „die beiden Begriffe haben die gleiche syntaktische Geltung im Satz und können durch 'und' verbunden gedacht werden.“ Ilyenek például: lat. *duo-decim* '12'; ófn. *sunu-fatarungo* 'des Sohnes und des Vaters Leute', orosz *otec-mat* 'Vater und Mutter', *pit-guljať* 'trinken und schwärmen' stb. BEHAGHEL (Die deutsche Sprache³ 152) szintén utal arra, hogy az effajta összetételekben „sind die zusammengefassten Anschauungen einander völlig gleichberechtigt; sie nehmen innerhalb der Gesamtheit genau dieselbe Stellung ein, und die Gesamtanschauung ist den Einzelanschauungen gleichartig. Es findet hier also nichts statt als eine Addition zweier Faktoren; die beiden Wörter können geradeso gut getrennt für sich stehen, etwa durch u n d verbunden sein. Diese älteste und einfachste Art der Zusammensetzung ist in der geschichtlichen Zeit der deutschen Sprache sehr selten geworden. Im ältesten Germanischen konnte man noch etwa sagen *sunvater* (= Sohnvater) in der Bedeutung von S o h n u n d V a t e r; jetzt liegen solche Verbindungen nur noch bei den Zahlwörtern *dreizehn* bis *neunzehn* und allenfalls beim Adjektiv vor: *bittersüss*,

blaugrün, helldunkel, warmkalt.” WILMANN (Deutsche Grammatik II 536) háromfajta összetételt említ: appositionelle Composita (pl. *Rindvieh, Rehkalb, Königinmutter*), tautologische C. (pl. *Streifzug, Zeitalter*) és végül copulative Composita (pl. *dreizehn*).

Azok a jellemző vonások, amelyeket az urál-altaji összefoglaló összetételekben kiemeltünk és amelyek ma is ható és produktív tényezők és egységes fogalommá kovácsolják a két tagot, az indoeurópai nyelvekben bizonyára kevésbé vannak meg.

VIII. Ősi kötőszók hiánya

Az előbbi fejezetben elsősorban a magyarázó összetételekkel kapcsolatban már utaltunk arra, hogy ezekben többnyire csupán kapcsoló kötőszó nélküli mellérendeléssel van dolgunk és hogy a mellérendelésnek ez a faja azzal függ össze, hogy az urál-altaji nyelveket általában is jellemzi a kötőszóknak hiánya vagy legalább is gyér alkalmazása. Az egyenlőrangú mondatrészeket és mondatokat eredetileg kötőszó nélkül fűzték egymáshoz. Ma már úgyszólván valamennyi urál-altaji nyelv ismer belső fejlődés útján létrejött (tehát újabb eredetű), vagy főleg idegen eredetű kapcsoló kötőszókat, azonban valamennyi urál-altaji nyelvben ma is használatos az ősi, kötőszó nélküli egybekapcsolás is.

A mellérendelés nyelvi kifejezésének egyéb (szintén kötőszó nélküli) módjairól (komitativusi rag, nomen possessoris-képző alkalmazása, gerundium copulativum) alább lesz szó.

Ami pedig az alárendelő viszony jelölését illeti, „azon viszonyok, melyeket ma kötőszós hypotaxissal fejezünk ki, a finnugor alapnyelvben [és hozzátehetjük: az urál-altaji nyelvekben is általában] parataxissal vagy kötőszó nélküli hypotaxissal voltak kifejezve, vagy pedig igen gyakran igenévi szerkezetek alakjában voltak az egyszerű mondatba bekebelezve” (KLEMM: NyK. XLV 361).

Az urál-altaji nyelveknek erre a jellemző vonására már sokszor utaltak; l. pl. WIEDEMANN tizennégy pontját, MUNKÁCSI fejtegetéseit az Egyetemes Irodalomtörténet IV. kötetében, KLEMM tanulmányait i. h. és MNy. XVIII 17, stb.

Legújabbán RAVILA is kiemeli ennek a jelenségnek a fontosságát. „No copulative conjunction can be traced back to PU [= Primitive (Common) Uralic]” — írja (a COLLINDER-féle Comparative Grammar of the Uralic Languages 249. lapján), majd így folytatja (uo. 250—1): „The recent origin of such conjunctions is mostly obvious. Often they are loan-words, as fi. *ja* ~ Gothic *jah*, md. *di* < Russian *da*... In PU. there was no hypotaxis in the strict sense of the word. The sentences were connected paratactically, and in the absense of conjunctions, the content determined the mutual relations of the sentences. In PU. as in the Uralic languages spoken today, the subordinate clauses of the Indo-European languages had as counterparts various constructions with verb nouns...”.

A mellérendelt kapcsolás ősi parallelizmuson alapuló, egyben analitikus, de kötőszó nélküli kifejezésének jellemző példáira már SCHIEFNER mutatott rá a CASTRÉN-féle *s z a m o j é d* nyelvtan előszavában. Ott (a XXI. lapon) a következőket írja: „Von den übrigen syntaktischen Eigenthümlichkeiten hebe

ich die hervor, dass wenn mehrere Subjecte ein und dasselbe Praedicat haben, dies bei jedem derselben wiederholt werden muss; z. B. *niseau háš, nebeau háš, nau háš* 'mein Vater, meine Mutter, mein Bruder starben'; das Ostjak-Samojedische jedoch, wo sich die Conjunction *ai* für *und* geltend gemacht hat, finden wir *kanan ai áta ókeršéäk kúsag* 'der Hund und das Rennthier starben beide'; doch findet sich auch in diesem Dialekt: *tupkau nor mue', harm nor mue'* 'nimm nicht mein Beil, nicht mein Messer'."

RAVILA (FUF XXVII, 34) kiemeli ennek a megállapításnak a fontosságát, újra utal rá a COLLINDER-féle Comparative Grammar of the Uralic Languages 249. lapján („What we express in one sentence by coordinate sentence-parts, was usually expressed in PU by as many sentences as there are relations of the same kind”) és több példát idéz erre a kifejezésmódra (mindkét idézett helyen) a szamojédból és az obi-ugor nyelvekből: s z a m. s z e l k. *eset kip aša kumba, emet kip aša kumba* 'the father and the mother were almost dead' ['der Vater war beinahe gestorben, die Mutter war beinahe gestorben' (CASTR.—LEHT. 343)], *näl-gom ü'bažek, kačed ü'bažek, näl-gop čažek, kačeda čažek* 'das Weib ging davon, der Knecht ging davon, das Weib geht, der Knecht geht' (uo. 305) | o s z t j.: *lin kušəp wustən, ləštan wustən, tut kəw wustən* 'sie nahmen einen Kamm, nahmen einen Wetzstein, nahmen einen Feuerstein' (STEINITZ, OVd. I 81) | v o g.: *Numi-Tāram jāyanna... löptä läum, porj' läum, pil läum, päkw läum* 'Fenséges-Ég, a te atyád, ... [neked] falevelet rendelt, fűszárat rendelt, bogyót rendelt, cirbolyatobozt rendelt' (VNGy. III 121); *manər ēri, man tən'-ut ēri, man masnə ūlām ēri, man āln ēri: am sələn'-utəm, am atən'-utəm ti voss tē'i, voss ānši!* 'ami kell, akár enni való kell, akár öltő ruha kell, akár pénz kell: az én szerzeményemet, az én gyűjtöttemet hadd egye, hadd bírja ő majd!' (VNGy. IV 324; uo.: *vātalaχtunkwə at χāsi, mōt ūsət jāluŋkwə at χāsi...* 'kereskedni nem tud, más városokat járni nem tud...'). (L. még alább az egyes nyelvekből idézett példáinkat.)⁵

Fejtegetéseit ezzel zárja be RAVILA (Comparative Grammar 249): „But at an early epoch — probably as early as Common Uralic — a reduction of such sentences into one sentence took place”.

Nézzük most az egyenlőrangú mondatrészek és mondatok kapcsolatát (a mondatrészek közül elsősorban a főnévvel kifejezettekét, de az igékkel kifejezettekét is) az egyes nyelvekben:

Kötőszó nélküli mellérendelés

A) Egyszerű mellérendelés:

a) A finnugor nyelvekben:

m a g y a r: *éjjel-nappal; minden zugot megüldöznek, minden bokrot átaldöfnek* (Arany, BH. 6); „nyelvünk hajdan az egyenlőrangú mondatrészeket kötőszó nélkül fűzte egymáshoz” (KERTÉSZ: Nyr. LII 49; sok példát l. uo. 45 és LIV 107) | o s z t j.: *lipetna, pūmna pīdem vať pendiva te čušmem* 'ich schritt

⁵ De már itt utalunk STEINITZ tanulmányaira (Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung. FFCommunications 115; Der Parallelismus in den ostjaken Liedern. OVd. I 29), MUNKÁCSI fejtegetéseire (VNGy. I 040), LEWY munkájára (Zur finnisch-ugr. Wort- und Satzverbindung), valamint POPPE cikkére (Der Parallelismus in der epischen Dichtung der Mongolen. UAJb. XXX 195).

einen mit Blättern [und] Hälmlchen besäten engen Weg entlang' (PATK. II 32); *āi pogot ɣatta-jiŋat padittet, ɣatta-neremat jāvetmedet, tapriŋ ūχ, pūmiŋ ūχ noχ at-ōmdōt, evem tapāl vejēt, mosem tapāl vejēt, sar-jiŋk, mag-jiŋk tēvet, jānget* 'den jüngeren Sohn bespritzte er mit dem Lebenswasser und berührte ihn mit der Lebensgerte, er richtete sein mit Kehricht und Grashälmlchen bedecktes Haupt empor. Sie umarmten und küssten sich, Bier und Met assen und tranken sie' (uo. 132); *tūt χōniŋma čenžet keredet, miŋdiŋ pete keredet* 'er wendet zu dem Feuer (bald) seinen Rücken, (bald) seine Brust' (PATK. II 84); *ālēŋ saχata jis, noχ kiłsət, lēsət jēsət, lūmātłisət, pā si jelli mŋnti pitsət* 'es wurde Morgen, sie standen auf, assen, tranken, zogen sich an, [u.] begannen wieder loszugehen' (STEINITZ, OVd. I 155); *sātpəl ēuəlt kēzəl uįsłi, i uəiəł ēŋ'alməslī, kur-nəl luįəl ēuətməslī, keu elti si luįəl nālłi nōγər'səllī, tiyūdəł ēuəlt toχləŋ nəl uįs, si nāləl toχləŋ nəl χoza uəiətsəllī, iōχləł āləm'səllī, iēza āləŋis sōzəs, nāləl pəstəsłi, si iūbina keu ioutsəłi, si nəl keu mŋχti manas* 'a hüvelyéből a kését elővette, az egyik botosát levetette, a lába hegye újját levágta, a kövön az újját nyíllá faragta, a tegzéből tollas nyilat vett elő, a nyilat a szárnyas nyélbe illesztette, az íját fölemelte, kissé előre lépett, a nyilat ráhelyezte, azután a sziklát meglőtte, a nyíl a sziklán keresztül ment' (PÁPAY: Nyelvtanulm. 170) | v o g u l: *jēkw'-ańsux katəm lattəχatiŋi* 'az asszony s öreg valamit beszélgetnek egymással' (VNGy. IV 163); *tāu ləp-səlləmtit, kwən-jəχtəpəōālit* 'ő leszúrja [a borjút], szétvagdalja' (uo.); *pēs-pāχānəl mān sa'irəp lēumatəs; akw' vājū χot-āŋχwəsitā, la'il-urānəl akw' luw-lāmt sa'irəps, aχwtəs-tarməl nīl urəl sa'irəstā, tawətānəl tāwliŋ nāl-nal lēumatəs, tū natəstū. jāutā ālmejis, ēlānūw jāmlitəs, χassəmtəstā jāutā, ań aχwtəs listā, nālā aut tanŋititā, ta'imatəs* 'oldala mellől kis fejszét vont elő; egyik botosát levetette, szárcsontjából egy csontdarabot levágott, a kövön négyszögletesre faragta, tegzéből tollas nyilnyelet vett elő, oda illesztette. Íját fölemelte, előbbre lépett, íját fölajzotta, ama követ meglőtte, [az] nyílnak hegyét összenyomja, fennakadt' (uo. II 295; l. KLEMM: Pannonhalmi Főapátsági Főiskola évkönyve 1912, 225. l. | z ű r j é n: *seberit-tša-sni niv-zon juke* 'Mädchen [und] Knaben versammeln sich' (SWb. 656, 342); *vev-mes nēbas da i eni olē-vile* 'er kauft Pferde [und] Kühe und (< orosz da, i) lebt [-ist] heute noch' (SVd. 60); *du'renā:īd mešəksīd petas, klatē tšukertas, medas gortas lakni* 'Dummkopf kommt aus dem Sack hervor, sammelt die Sachen, begibt sich nach Hause' (VdKomi 68) | v o t j á k: *nimasa-danasa* 'hiresztelve-dicsérve' (VotjNépk. 153); *šudisa šerekiasa užani* 'frohen Mutes (tkp. játszva [és] nevetve) arbeiten' (JSFOu. XI 144); *ortēš-veliš* 'járó-kelő, utazó' (VotjSz.; tkp. 'elmenő [és] járó'); *sojā šeraz ažišli-kilšli čortām* 'maga után hitta tanúnak' (VotjNépk. 142; tkp. 'látónak [és] hallónak'); *nonizū suān saptalo, širān lakilo, pəs-turimān žiralo* 'emlőjét korommal bemocskolják, fagyantával bemázolják, paprikával bedörzsölik' (uo. 17) | c s e r.: *tū jəŋəm tūtra't lume-γož dene, lume-γož bo-ž koalaštəže dūlā, šik'š lekte's* 'azt az embert borókafenyővel füstölik, a borókafenyő a lába között ég, füst jön ki [onnan]' (BEKE III 132); *křšāleš, křšāleš, kāmjataza-nŋ kāmniŋ popaza* 'er sucht [und] sucht [und] findet ein dreistöckiges Steinhaus' (RAMSTEDT, Bergtscher. 192); *kē-šəžə do-lšəžə* 'wenn die Leute kommen [und] gehen' (WICHM.: MSFOu. LIX, 187; tkp. 'menője-jövője') | m o r d v.: *karmašt kajšeme ejsgenze, karmašt vese rangomo, avardeme* 'man fing an sie zu entkleiden, es fingen alle an zu heulen [und] zu weinen' (PAAS.: JSFOu. XII, 53); *paz vanozo kelmede, čarax-mando, blagoj buřado, blagoj varmado!* 'Gott hüte [das Getreide] vor Kälte, vor Hagel, vor verderblichen Stürmen, vor verderblichen Winden!' (uo. 19);

molé virc, muš iñe narmuñ 'es [das Knäblein] kam in den Wald, fand einen grossen Vogel' (uo. 108); *uduman saš, mađiman saš, tiťän kudov tujimam saš, avañ marto kortamon saš, tiťän marto bašamom saš* 'es verlangt mich zu schlafen, es verlangt mich, mich niederzulegen, es verlangt mich, nach dem Vaterhause zu gehen, es verlangt mich mit der Mutter zu reden, es verlangt mich, mich mit dem Vater zu besprechen' (PAAS.: JSFOu. IX 34, N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. LIX 58) | fin n: *yöt päivät 'éjjel-nappal* (HAKULINEN, SKRK I 70); *alku työn kaunistaa, lopussa kiitos seisoo* (SETÄLÄ, LAUS.¹¹ 37; 'Ende gut, alles gut' KATARA 207); — é s z t: *kui jumal elu tetvist annab* 'wenn Gott Leben [und] Gesundheit gibt' (WIED. Gramm. 588) | l a p p: *sa'rávah tōrru, čorvė skälli* 'a rénbikák veszekednek, a szarvak öklelődnék' (HALÁSZ, Svéd—lapp nyelv V 270); *ältiyo mñesiě krājj'āle* 'die Kühe [und] Kälber blöken' (LAGERCANTZ: MSFOu. LV 29); *pōiie muñ tšyóvyó* 'komm [und] folge mir' (uo. (l. még uo. 33).

[Irodalom: KLEMM: MTörtMond. 405, PannÉvk. 1912 : 223; LEWY: Zur fiugr. Wort- u. Satzverbindung; KERTÉSZ: Nyr. LII 45, LIV 107; PATK.—FUCHS 52—3, 160; FOKOS: Nyr. LXII 12, NyK. XLIX 323; RAVILA: i. h.; LAGERCRANTZ, Sprachlehre des Westlappischen 33; stb.]

b) A s z a m o j é d b a n :

j u r.: *mādo'' nōññānno xārβt tañneββi''^a, xōt tañneββi''^a* 'an der Türseite der Zelte waren Lärchen, waren Birken' (LEHT. Vd. 252); *pām_B'ēèrñam''*, *jidām_B'ēèrñam''^a* '[ich] trage Holz, [ich] trage Wasser' (uo. 287) | k a m.: 'Wie die Sprachproben zeigen, kommen Konjunktionen ziemlich selten vor. Die einzelnen, miteinander zusammenhängenden Sätze und Satzteile werden meistens ohne jegliches Bindewort nebeneinandergestellt' (DONNER—JOKI 188); *nu'ke βuēzi amnōbi'i* 'ein altes Weib [und] ein alter Mann lebten', *kez bun uzabi tšērlərnu'bi* 'die Kohle fiel ins Wasser [und] erlosch', *balttəbo kabārbi, tužoidə kupp'i, uja' pā'βi* 'sie ergriff die Axt, erschlug ihre Kuh [und] kochte Fleisch' (uo. 188—9).

[Irodalom: SCHIEFNER i. h.; CASTRÉN: SamGr. 272, 606; RAVILA i. h.; N. SEBESTYÉN IRÉN: i. h. és ALH. IX 55; DONNER—JOKI i. h.; LEHTISALO: MSFOu. CXXII, 243.]

c) A t ö r ö k s é g b e n :

ó t.: *türk budun aty-küsi* 'le nom [et] la réputation du peuple turc' (Orkh. I E 25, II E 20; vö. m. *hírnév*); *türgäs qayan süsi otča burača kälti* 'l'armée du kagan des Turghès arriva comme le feu [et] la tempête' (Orkh. II E 27; I E 37; *otča burača* 'semblent figurer la vitesse' THOMS., Inscr. 158; l. még Turcica 94); *bunča budun kälipän syttamys juylamys* 'tous ces peuples vinrent se lamenter [et] pleurer' (Orkh. I E 4); *küši oylan* 'Frau [und] Kinder' (A. v. GABAIN 159) | k t.: *käliš bariš* 'Kommen [und] Gehen' (KÄŠR.—BROCK. 103); *aidyñ kündin körklügräk* 'schöner als der Mond [und] die Sonne' (RABR.—SCHINK. 39) | a l t.: *üč üldü öböyon ärmäžän* 'ein Alter [und] eine Alte, die drei Söhne hatten' (Pr. I 29); *ärmäžän öböyon jadyš-jat* 'eine Alte [und] ein Alter lebten' (uo. 10); *äkū julašty, akū adyšty, akū soyyšty* 'beide kämpften, beide schossen, beide schlugen sich' (uo. 84); *uglady, sygtady* 'er weinte, jam-

merte' (uo. 267) | tel.: *ady mayy čyqty* 'er ist berühmt geworden' (RADL. I 440, IV 1993; 'neve-dicsérete'); *ačyndy, uslady* 'jammerte, weinte' (Pr. I 111); *öböön amä'än'ä äkkäldi* 'sie brachte es der Alten [und] dem Alten' (uo. 179) | s ó r.: *tudäštülar, urüštülar, šabyštülar, adyštülar* 'sie fassten sich, rangen, schlugen [und] schossen' (uo. 340) | s z o j.: *päglär qänny ädärgändä sümü kirär* 'wenn man Herren [und] Fürsten trifft, kommt die Klugheit' (uo. 409) | s z a g.: *yl'ap syqtap kül-tür* 'es kommt jammernd' (uo. II 107); vö. *syqtap čadyr, yl'ap čadyr* 'sie jammert [und] weint' (uo. 60); *parar kelär čer čog* 'ein Land, wohin man gehen, von wo man herkommen konnte, war nicht da' (uo. 161; 'menő-jövő föld nines') | b a s k i r.: *äleš-bireš* 'adás-vevés' (PRÖHLE: KSz. V 229; tkp. 'vétel-eladás') | m i s.: *u'namisēn kolmisen* 'du sprichst nicht, lachst nicht' (PAAS.: JSFOU. XLX₂ 9) | k a z.: *üzernekerär tuk bul, keše nästäsənä küz totma, mi'na bulsin iji dimä* 'a magadéval elégedett légy, máséra szemet ne vess és ne kívánd, hogy a tiéd legyen' (BÁL. III 150) | o s z m.: *kary kodža* 'femme [et] mari' (ZENK. 713; l. még THOMS., Inscr. 146); *sarmaš-dolaš* 'ölelkezés' (KÚNOS 314); *jemekde ičmekde gölmeke ojnamagda* 'beim Essen und Trinken, Lachen und Scherzen' (VÁMB., Altosm. Sprachstudien 104); *gelene gidene* 'aller Welt' (uo.; tkp. 'jövőnek-menőnek', azaz 'mindenkinek'); *aylar sizlar gördüm senin jārini* 'síró-rivónak láttam a te szeretődet' (KÚNOS 295) | a d a k.: *bunlar-da sarmaš dolaš olurlar* 'sie umarmten einander' (KÚNOS, Volksmärchen aus Adakale 7); *hepsini kyraj dükej* 'er zerbricht alles' (uo. 190) | c s a g.: *tagda ojda* 'auf Berg und Tal' (VÁMB., Čag. 228) | c s u v.: *jisneššēm, ačeššēm kolmā taprätšäs* 'sógorai, néneji nevetni kezdtek' (MÉSZ. II 330); *sapsā-čhēzē* 'ütve-verve' (uo. 17); *kilēn-kajanā tšup tevat* 'jövő-menőt megcsókol' (uo. 38; ti. a törülköző-kendő); *šak šulpälečā vīlāzā, kulzā irttērmē par* 'engedd ezt az évet játszva, nevetve megérni' (uo. I 201) | j a k.: *külū saly* 'Lachen [und] Scherz', *külū saly kisi* 'ein froher [und] heiterer Mensch' (BÖHTL. Wb. 74, 157); *bystalanan aldžanan χāl* 'ganz zerreißen [und] zerbrechen' (uo. 83); *künñä yiga* 'in alle vier Winde' (uo. 29, 73; tkp. 'napba-holdba').

[Irodalom: GRÖNBECH, Der türk. Sprachbau I 51, 121; ASMARIN, Материалы 243; Fokos: MFigy. III 85, 245, FUF. XXIV 318, Nyr. LXII 12; stb.]

d) A m o n g o l b a n:

i r o d.: „Juxtaposed equal parts of a sentence can be connected by means of conjunctions, but the latter are not indispensable and such groups of words may be used without them. The simplest case of juxtaposition is a group of two nouns not connected by anything” [pl. *idegen umdayan-u amtan-i kelen medekü* 'the tongue knows the taste of food (and) drink'] (POPPE: Mong. Gr. 121). — „... only the last word of a group takes the case suffix. Yet, if there are more than three equal parts of speech, each pair of words may take a common case suffix; compound words always take them” [pl. *ekener keüked-iyen aduyu mal-iyān abču* 'taking his wife and children, his horses and cattle' (uo. 122); *tegün-ü ger mal keüked ekener-i abuba* 'he took his house, cattle, children, and wife' (uo. 118)]. — „Egyformán viszonyított névszók (főnevek) rendesen kapcsoló kötőszó nélkül állanak: *tegri kümün* 'isten (és) ember'; a viszonyítás ragját meg csak az utolsó fogadja el: *tegri kümünü* (gen.); *olža kündüel nere aldari* (acc.) *bu küse* 'nyereséget, tiszteletet, nevet és dicsőséget ne kívánj’” (BUDENZ: NyK. XXI 298); *šili'ün aqa de'ü* 'die edlen

Brüder' (wörtlich: 'die edlen, der ältere Bruder und der jüngere Bruder' [és itegellen *Bo'orču Boroyul qojar* 'die treuen B. und B., die beiden' (DOERFER, Beiträge zur Syntax der Sprache der *Geheimen Geschichte der Mongolen*. Central Asiatic Journal I 237)]; *ecege ekedyr* 'отцу и матери' (POPPE, Учебник монг. языка 188; dat.); *adugūn mal konin kuragan belčižy amui* 'кони, скот, овцы, ягнята пасутся' (uo.) | k h a l k h a: *enə altv mōngə* 'это золото и серебро' (POPPE, Строй халха-монг. яз. 22); *ynəsə nŷrsə* 'зола и уголь' (uo.); *ābv iži* 'отец и мать': *ābv ižidə* 'отцу и матери' (uo. 19; dat.); *imod tšulūgār barisaŋ baišēŋ* 'ein aus Holz [und] Stein gebautes Haus' (POPPE, KhGr. 63; vö. uo. 64); [vö. *Čagdar, Garma, Bažar gurbanda sonin sedkūlig absirna* 'Чагдару, Гарме [и] Бадзару принесут газеты и журналы' (SZANZSEJEV, Синтаксис 74)]; *oroŋ nutagāts mededeg-gūi, edzeŋ nojonōts mededeg-gūi, etseg eχigētš mededeg-gūi* '[ich] kenne nicht einmal meine Heimat, [ich] kenne nicht einmal meinen Fürsten, [ich] kenne nicht einmal meine Eltern' (POPPE: UAJb. XXX 209) | k a l m.: *ēdz² āwāsān xolo jowxv köwūn* 'Sohn, der du von deiner Mutter und deinem Vater fern so reitest' (KM. 167); *kev kemdzēn* 'Form und Maß' (KWb. 222); *idə sidə* 'magische Kräfte' (uo. 204; idə 'Kraft, Vermögen, Geschicktheit'; *sidə* 'übernatürliche Kräfte, Magie, überlegene Künste'); *ats² tusv χātūlxə* 'eine Hilfe und Wohltat vergelten' (uo. 412; *ats²* 'Wohltat, Barmherzigkeit, gegen jemand erzeugte Güte', *tusv* 'Hilfe, Nutzen'); *aw šowū aŋ gōrē* 'Vogelfang und Wildjagd', *aŋ-gōrē, awv-šowūn* 'Wildjagd und Vogelfang' (uo. 138, 19) | a l á r: *ajāyā šānāyā ubāžā bāvā* 'сидит и моет чашки и чайник' (POPPE, Аларский говор II 82); *χəgšēnīn gurbāŋ bənsēgēi saγāŋ utāhā, šarā utāhā, χarā utāhā ērēžē terēhē aβšā garšā, tēŋgertē šūdēbē* 'жена его напряла три мотка белых ниток, желтых ниток и черных ниток, вышла с ними и бросила их на небо' (uo.) | d a r k h á t: *olōŋ mal adū χarbā* 'увидел очень много лошадей и рогатого скота' (SZANZSEJEV, Дархатский говор 58; 'szarvasmarhát [és] ménest (lovat)'); *ājil mal-adū olōŋ bolži* 'его айлы и стада сильно размножились...' (uo.; 'az ő szállásai [és] szarvasmarha — lovai sok lévén'); *mōrnōr adū awnūč, mal ūχēr awnūč, al'čā-mōngō awnūč, ju-durtājmā awnūč?* '[ménest veszel-e]'⁶, скота-ли рогатого возьмешь, золото-серебра-ли возьмешь, чего бы ты хотел взять?' (uo.) | d a h u r: *kū, tārē, noγo, gaγai dō sonsōž dōa' trīn jŷē gāyāsāŋ* 'слыша голоса людей, [шум обрабатываемых] пашен, [лай] собак и [хрюканье] свиней, он про себе очень удивился' (POPPE, Дагурское наречие 49); *kērēbūl ēn altā mūngū aičsō, lar'č lawā dēlgērwe* 'если взять это золото и серебро, листья и лепестки распустанся' (uo. 55; 'aranyat [és] ezüstöt', 'a levelek [és] a szirmok'); *šīnī ēg ē'č'ig šīnī χō ūgsēŋ* 'твои родители все умерли' (uo. 50; 'anyád-apád'); *ē'č'ig ēgīn* 'отец и мать его' (uo. 45); *aiw'ki žūrūgīn asūylāž* 'схватился за легкое и сердце [кабана]' (uo. 35); *am χoŋšōrīn ožiž* 'целуя его в рот и губы' (uo. 33; 'száj[át], ajkát csókolván') | m o g o l: *usun ačarunā, uftāŋ bolyanā* 'sie holt Wasser und kocht des Essen' (RAMST.: JSFOu. XXIII₄ 11); *usun, čōi, sun, širwōn idānā* 'sie trinken Wasser, Tee, Milch, Suppe' (uo.); *nikā buγur jobužē, nikā šir jobužē* 'es ging (= war) eine Maus, [und] es ging (= war) ein Löwe' (uo. 17); *χob tuyulī ačaralyana, tuiduni olalyanā* 'ein gutes Kalb lässt er holen [und] töten auf der Hochzeit' (uo. 19); *bōbōni köwuni* 'der Vater und der Sohn' (uo.).

[Irodalom: POPPE, SZANZSEJEV, BUDENZ az idézett helyeken.]

⁶ Ez a kifejezés kimaradt az orosz fordításból.

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n :

«В эвенкийском языке собственно союзы почти не развиты» írja VASZILEVICS [Учебник эвенкийского (тунгусского) языка 112]. Hasonlóan nyilatkozik a lamut kapesolt mondatokról LEVIN (Краткий эвенско-русский словарь 214): «Простые предложения, входящие в состав сложносочиненного предложения, связываются обычно без союзных слов.» Ez áll általában valamennyi mandzsutunguz nyelvről: „Gleichgeordnete Sätze sind normalerweise ohne Konjunktionen nebeneinandergestellt; gelegentlich werden enklitische Partikeln oder neu entstandene Konjunktionen zur äusseren Kennzeichnung der Zusammengehörigkeit der Sätze verwendet” (BENZING, Die tungusischen Sprachen 151).

Nézzünk néhány példát:

e v e n k i : *tar zudu sagdykakur etirken, atirken bizere* 'в этом доме живут очень старые старик и старуха' (KONSZT.—LEV., Эвенк. яз. 246); *aminmi zantakilwa, zelekilwe, zukurwe, sulakilwa wanjin* 'мой отец убивал росомах, горностаев, выдр, лисиц' (uo. 252); *bu agidu ziktelwe, deginnektelewe, nanatalwa, tewlezenkiwun* 'мы собирали в тайге ягоды, грибы, орехи' (uo. 287); *munjidu tatkittuwun asatkar, bejetker umukendu tatčara* 'в нашей школе мальчики и девочки учатся вместе' (uo. 286); *eiinni gorodtuk koqomolwo, hulamalwa, bagdamalwa tomkolwo emewren* 'мать привезла из города чёрные, красные, белые нитки' (uo. 287); *tadu nuqartin hawalzawkil, derumkičezewkil* 'там они работают, отдыхают' (uo. 246); *kuqakar tatkittu tanzawkil, dukuzawkil, oňozowkil, ewizewkil* 'дети в школе читают, пишут, рисуют, играют' (uo. 287); *tugenidū bejumimnīl ulukilwe, čipkārwe, sulakilwa wāzewkil* 'зимой охотники промышляют белок, соболей, лисиц' (GORC.—KOLESN.—KONSZT., Эвенк.-русс. слов. 286); *samān, beje* 'шаман, мужчина' (Материалы по эвенк. (тунг.) фольклору 75; mint elbeszélés címe: 'a samán és az ember'); *hulaki, ahāl* ['a róka (és) az asszonyok' uo. 12]; *nuqan kooperatíwduk burdukwa, torqawa, saharwa, čajwe emewren* 'он из кооператива муку, ткань, сахар, чай привел' (VASZILEVICS, Учебник эвенк. (тунг.) яз. 111); *nuqan mēnekēn upkatwa tanzacán, dukuzacán* 'он сам все читал, писал' (uo.); *haktiwúsčē dolboniwe turganiwa nuqardulātīn* 'день и ночь (ткр. ночь, день) ехал к ним' (VASZIL., Очерки диалектов эвенк. (тунг.) языка 198); *kežālim kačiwī kumnehhē hūklāhinim* 'обнял я щенка и лег спать' (uo. 108); *orortin ketē bičētīn, ninakirtin sōmal bārgūl bičētīn* 'rénszarvasuk sok volt, nagyon kövér kutyáik voltak' (uo. 227) | l a m u t : *hukandula bakran butilkaw, hojaw butilkaw bakran, maslaw bakran, Cerkassk tábakiw bakran* 'in den Säcken fanden sie Flaschen, sie fanden viele Flaschen, sie fanden Butter, sie fanden Tscherkassker Tabak' (BENZING, Lam. Gr. 136); *kuqajakan, kacikajakan amkacaqawur essa* 'der kleine Junge [und] der kleine Hund kommen zu (ihrem >) dem Hügel' (uo. 122); *taduk elran, amtacilran, nurmasnan* 'da blieb er [der Hase] stehen, er schnupperte, er schlich sich heran' (uo. 133); *lew qancātānu zalgankaw hapkurin, zeptin* 'der Löwe packte jedes Tier, das gekommen war, und frass es' (uo. 96); — *etikēr bujur, kuqal tewtew okanar* 'старики охотятся, дети пошли ягоды собирать' (LEVIN i. m. 214); — l a m u t (Ola): *hējekāl nōkič kusiwettā, orwēil nōkič, otkēš, gidwč kusiwettā* 'коряки дрались стрелами (sing.), орочи — стрелами (sing.), пальмами (sing.) и копьями (sing.)' (NOVIKOVA, Очерки диалектов эвенского языка 136; 'az orocsok nyíllal, korja-lándzsával [azaz korjával

[és] lándzsával] harcoltak'); *üten ančindūlan ilrom, ikenelrēn* 'он остановился около жилища [и] зашел' (uo. 240) || m a n d z s u: *aχun deo* 'bátya és öcs' (BUDENZ: NyK. XX, 390); *ambasa sajsa ani eleχun sulfa* 'a jeles (v. bölcs) emberek mindig elégedettek [és] csendesek' (uo. 397) | n a n a j (kur-urm.): *mudur kiηeηi, sele seguηi zaogehani* 'драконовы лыжи и железные палки (для лыж) взял' (SZUNYIK, Кур-урмийский диалект 116); *tuj bire, tuj bire* 'так живут да живут' (uo. 126); — n a n. (Amur): *bundu zavodasal, fabrikasal gereη naisalηi očiči* 'у нас заводы и фабрики всех людей (общенародные) стали' (АВВОВИН, Грамматика нанайского яз. I 188); *noani gortaχoni goani, totami tutuηdeηi, χurηdeηi* 'он ведь заяц-он, поэтому хочет бегать, играть' (uo. 150); *mi miočamba, boatoηowa zapaχambi* 'я ружье и охотника взял' (uo. 190).

[Irodalom: BENZING, LEVIN, VASZILEVICS i. h., stb.]

B) A kötőszó nélküli egybekapcsolás nyomósítására több nyelvben egy ö s s z e f o g l a l ó s z á m n é v szolgál.

a) A f i n n u g o r nyelvek közül a l a p p b a n találunk ehhez hasonló (de az altaji nyelvekkel mégsem azonos) jelenséget. Pl. *Hansa guōftes Nilasin valdiga galvoidesga ja vulgiga* 'János ketten Miklóssal vevék holmijöket é) elutazának' (HUNFALVY: NyK. V 413); *jown^g-ky:ēw^{tes} pηēηrajⁿ* (Kom. !s 'Johann zusammen mit Peter' (LAGERCANTZ, LappWortschatz 367); *ančio kunnuon čiččie kyχ^{kiem} η^{driejz}:ākā* (Du. 3) 'Vater und Mutter schiefen lange' (uo. 354). — *kunnuon* „duales, assoziatives (kollektives) Fürwort: zwei zusammen; die beiden; und" (uo.). — Vö. még: *kose hānssa-ku:ow^{nties} kāruojka* (Du. 3)? 'wo blieb Hans mit seinem Kameraden?' (uo. 367); *guovtēs* 'zwei (kollekt.), zwei zusammen', *Anniš-g.* 'Anna und ihr(e) Freund(in)', *boc'cu-guovtēs* 'Rentierpaar', *Vuolabās-guovtēs* 'Olaus mit seinem Kamerad' (E. ITKONEN, Lapp. Chrest. 121, 76, 180); *güektēs* 'Anzahl von 2 Personen' (SCHLACHTER, Wbuch des Waldlappischen von Malå 64). De „mikor többről van szó, a *golmas, nælles* stb. hárman, négyen, stb. számszók tétetnek ki a comitativussal, mint: *mi golmas papain vulgime, dak nælles sundin bacce*, mi hárman a pappal együtt elmenénk, ök négyen a tisztartóval együtt ott maradának" (HUNFALVY: NyK. V 413).

b) A t ö r ö k s é g b e n a j a k u t b a n használatos ez a kifejezésmód. Pl. *žol sor ikki kisini gytta särgä sylđžallar* 'Glück und Unglück gehen in einer Reihe mit dem Menschen' (BÖHTL., Text 5); *ikki yi säš küsün ikkiğä üllärinär* 'zwei Monate verteilen sich auf Frühling und Herbst' (uo. 8); *ikki χasayym ikki siržitim ikki* 'meine zwei Kosaken und meine zwei Wegweiser' (265). BÖHTLINGK (265) meg is állapítja: „*ikki* 'zwei' fasst zwei einander coordinirte Nominalbegriffe zusammen, übernimmt für diese die Flexion und ersetzt auf diese Weise die Verbindungspartikel *und*".

c) A m o n g o l r a vonatkozólag ezt írja POPPE (MongGr. 121): „The most usual conjunction is a numeral indicating the total of the objects concerned and occupying the place after the last word of such a group. The numeral can take any grammatical ending". Pl. *bi či goyar-i* 'me and you (accusative; lit. 'me thee two')'; *bayši šabi goyar-tur* 'to the teacher and the pupil' (lit. 'to the teacher, the pupil, two'); *qayan qatun taydži γurban-dur* 'to the khaghan, the queen, and the prince, three' (uo.).

Még részletesebben szól POPPE a kötőszó szerepű számnevekről uo. a 111. lapon: „Two or more words acting as equal members of a sentence can be connected by a numeral denoting the total of the persons or objects in question. The numeral follows the words to which it refers. The numeral is *goyar* 'two', if the total of the persons in question is two; it is *γurban* 'three', if the total is three, and so on. The numeral takes all the grammatical endings, and the nouns to which it refers have no case suffixes. — It is not exact to speak of numerals as conjunctions. It would be more nearly correct to call them aggregating terms denoting the total of the objects concerned...” Pl. *bi ěi goyar* 'I and you', *morin űker temegen γurban-dur* 'to the horse, ox, and camel (dative-locative)', *qayan qatun goyar-ača* 'from the khaghan and the queen (ablative)'.

Ugyanígy a *khalkh* ában (szintén a tagok számának megfelelő számnévvél): *ene tere kojorig namās kōsōn* 'того и другого исключили из партии' (SZANZSEJEV, СИНТАКСИС МОНГОЛЬСКИХ ЯЗЫКОВ 74); *Čagdar, Garma, Bazar gurbanda sonin sedkūlīg abširna* 'Чагдару, Гарма и Бадзару принесут газеты и журналы' (uo.; tkr. 'háromnak'); *bar arsolvn bābvagai gurbūlīg abaičisvn* 'увел тигра, льва, медведя троих' (POPPE, Строй 20); *tsono űnege bawgai gurwa* 'der Wolf, der Fuchs, der Bär: drei' (POPPE, KhGr. 97); *bi tši xojor* 'én és te' (tkr. 'én, te, kettő v. ketten') (uo. 97); *ěi bi xojar* 'ты да я' (CSEREMISZOV—RUMJANCEV 193) | *k a l m.*: *ēdzi āwv xojr* 'Papa und Mama, meine Eltern' (KWb. 130); *ekə etsəgə xojr* 'Vater und Mutter' (uo. 118); *axp dū xojr* 'der ältere und der jüngere Bruder' (uo. 3); *emgn űwgn xojr* 'die alte Frau und der alte Mann' (uo. 181); *nūrsn űmsn xojr* 'Kohlen und Asche' (uo. 458); *gazr tengr xojorās surłtsij!* 'lasst uns bei Himmel und Erde nachfragen!' (KM. 28) | *d a r k h á t*: *xerē čāzagā xojorigi űilaži bāixiη xarbā* 'слышит, как сорока [и] ворон плачут' (SZANZSEJEV, Дарх. говор 62) | *b u r j á t*: a burjáttal kapcsolatban BÁLINT GÁBOR megjegyzi, hogy „két főnév egymás mellé rendelésére úgy e nyelvjárás [ti. az északi-burját nyelvjárás], mint az egész mongolság a *xojar* (két) számnevet alkalmazza, amidőn is a megelőző főneveknek ragját ez veszi föl, péld. szeresd apádat és anyádat *esege exe xojarā* (al. birtr. acc.) *inagla* (apa anya kettődet szeresd). Három főnév összekötésére *γurban* (három) stb. számnév használtatik” (NyK. XIII 232). — Vö. *ši bide xojor* 'ты и я' (SIDENDAMBAJEV, Русско-Бурят-монг. слов. 185., tkr. 'мы с тобой' uo. 282).

d) A m a n d z s u r a vonatkozólag l. alább a 29. lapon.

Az itt tárgyalt kifejezésmódot bizonyára nem lehet közös ősi sajátoságnak tekinteni. A lapp szerkezet teljesen független a török-mongol szerkezettől, a 'kettő'-vel kapcsolatos szerkezet jelentése inkább 'kettősség', 'pár' (és emlékeztet a zürjén *gōzja* 'paarig, gepaart' l. WICHM.: FUF. XI 214 használatára: zürj. *kupetš-gozja* 'ein Kaufmann und seine Frau' (SWb. 264)), a jakut szólás vagy független a mongoltól (vagyis a mongollal azonos észjáráson alapszik), vagy pedig esetleg mongol hatásnak tulajdonítható.

A számnév ebben a szerkezetben természetesen értelmző-szerepű; ezt kétségtelenné teszi a 'kettő' mellett a 'három', 'négy' jelentésű számnévnék ugyanilyen használata. Ilyennek tekinti, úgy látszik, POPPE is (MongGr. 111). A fordításból következtetve értelmezőt lát itt DOERFER is (*itegelten Bo'orcū Boroyul goyar* 'die treuen B. und B., die beiden', *naran sara goyar-i adqun*

nisüü 'Sonne und Mond, die beiden, in der Hand haltend flog er dahin', l. Beiträge zur Syntax der Sprache der „Geheimen Geschichte der Mongolen" CAJ. I 237, 247); l. még POPPE, KhGr. 97. E felfogás mellett szól az a tanulságos török példa is, amelyben az összefoglaló 'kettő' után következik mint értelmező a részletező kapcsolat: bar. *iki adu ul sailandi* 'beide, Vater [und] Sohn, machten sich fertig' (Pr. IV 42).

De emellett szól a *mandzsu* nyelvhasználat is, ahol a számnév egy teljes összefoglaló kapcsolat részeként követi a felsorolást: *Anci tatar Sağan tatar ere žuve ajmanbe* 'az A. tatár és S. tatár két törzsököt' (BUDENZ: NyK. XX 398; 'az A. tatár [és] S. tatár — ezt a két törzset'); *Antan Xasara Dalitaj qebunqe ilan nialma* 'A. [,] X. és D. nevű három ember' (uo.).

Hogy hasonló észjárás indoeurópai nyelvben is teremthetett magának az itt tárgyalthoz hasonló nyelvi kifejezést, arra vonatkozólag hivatkozhatnánk az angol *both* 'mindkettő, mindketten' ('mind—[mind]') szerepére: *he is both strong and healthy* (THORNDIKE—BARNHART 118).

C) A kötőszó nélküli egybekapcsolás mellett más módjai is vannak a mellérendelés nyelvi jelentkezésének.

Magától kinálkozó — és így bizonyára nem jellegzetes urál-altaji nyelv-sajátság, de az urál-altaji nyelvekben való általános elterjedtsége miatt mégis ezekre a nyelvekre is jellemző — módja az egybekapcsolásnak a *comitativusi* (illetőleg comitativusi szerepű instrumentalisi) kapcsolatnak ilyen összefüggésben való alkalmazása. Ide értendő, természetesen a '-vel' értelmű névutónak a használata is.

a) A finnugor nyelvekben:

ma g y a r: *mi a társommal itt maradunk rabságban* (Mikes, TörL. 77); *a királyfi a leánnyal egy pár lettek* (Nyr. XXIX 45); l. SIMONYI, MHat. I 363, KLEMM, MTörtMond. 211 | o s z t j.: *Adam imel pilna žanemasanen* 'Adam und sein Weib (tkp. 'feleségével') versteckten sich' (AHLQV. NO. 29); *kiret tem metat susem ädimet* 'er riss den Türhaken mit dem, was dran war, ganz ab' (PATK. II 58) | v o g u l: *Särni-ätär an nē-luntätäl akw' ta mät ti älei'* 'Arany-ätär nőstény-lúdjával ugyancsak ama földön élnek' (VNGy. I 54); *kätälnet ži* 'nap és éj' (uo. IV 403; tkp. 'nappalal éjszaka'); *ninat žom äs käptäru toulamlast* 'a nő és férje megint galamb alakjában röptek tova' (uo. IV 366); l. BEKE: NyK. XXXV 193) | z ü r j é n: *žen omel'ked žukisni ižškan-in kik pele* 'žen és omel' felosztották a rétet két részre' (ZNépk. 140); (kettőztetve): *si-vile šeta:snī mesken kukaržen* 'azért téhenet adnak borjastul' (ZSzöv. 179); *koleni žatisked* (v. *žatisked keššaked*) 'sie bleibt (eig. bleiben) mit ihrem Schwieger-sohn, (sie bleiben [mit] Schwiegersohn [mit] Schwiegermutter, d. h. Schwieger-sohn und Schwiegermutter' (VdKomi 337, SWb. 1288); *kellarnas sija asnas ade veji* 'er ist samt seiner Hütte in die Hölle gesunken' (uo. 102) | v o t j á k: *kuzonen musko kusipin* 'zwischen Kasan und Moskau' (WICHM.: JSFOu. XI₁ 32); *kijen ebek vaje* 'sie bringt Schlangen und Frösche' (WICHM.: JSFOu. XIX₁ 70); *korka-sigün je-tušen vir-tušen*. — *toležen šundijen* 'im Hausboden ein Eistrog und ein Bluttrög. — Der Mond und die Sonne' (uo. 46) | c s e r.: *tünge, božye pätaren kaja* 'jön és elfogyasztja tövestül, gyökerestül' (PORKKA 54; l. fent a 15. lapon); *stölžəolän šündät šəra-ye oksa-ye* 'az asztalra teszük a sört a pénzzel együtt' (RAMST. 192; l. BEKE, CserNy. 225—6); *kalasa kušan*

dene kuy'zalan 'sie sagt dem Weibe und dem Manne' (GENETZ: JSFOu. VII 44); *müyren ßola, ßostalän küza*. — *ßüt tene ßedra* 'weinend geht er hinab, lachend steigt er hinauf. — Der Eimer mit dem Wasser' (uo. 48); *ušmen dene soyan* 'der Rettig und die Zwiebel' (uo. 47) | m o r d v.: *ofta marřta řiřiš* 'der Fuchs und der Bär' (PAAS.: JSFOu. XII₁ 147; 'a. medvével a róka'); *čijs, čijs, muřnžü ofta marřta čütřezšn* 'er lief [und] lief, fand den Bären und den Wolf' (uo. 151); — *sevezä preanek tolganek* 'megette fejestül, tollastul' (BUD.: NyK. XIII 112); *skotinat vese vaničanek meznek pultinze* 'marháidat mind öröstül mistül elégette' (NyK. XIX 90, XX 156, XLIV 221) | f i n n: *é s z t: meie olimme Kärřliga linnas* 'ich war mit Karl (Karl und ich waren) in der Stadt', *andis meie Kärřlige* 'er gab mir und Karl', *mis teil Kärřliga wiga on* 'was fehlt dir und Karl?' (WIEDEMANN, EstnGr. 551) — f i n n: *hän myi talonsa kaluineen pävineen* 'eladta a házát mindenestül' (BUDENZ, FNy.² 91); *lähde emäntinesi ja lapsinesi!* (SETÄLÄ, Laus.¹¹ 76) | l a p p: *mái äppäina kalekin pähtät* 'jag och min syster skola komma', *munnu Pävvaina iemät* 'min och Pavvas matmor', *vattēh munnui vieljaina ai!* 'gif åt mig och min bror också!' (WIKLUND, Lärobok i lapska språket, 208. §; I. БЕКЕ: KSz. XV 43).

BEKE (KSz. XV 43) a cseremisiz és votják nyelvhasználatban török hatást hajlandó feltenni; talán csak annyi mondható e tekintetben, hogy a tatár kifejezésmóddal való egyezés megszilárdította, elterjedtebbé tette a tőle függetlenül keletkezett hasonló cseremisiz, votják kifejezésmódot.

[Irodalom: FOKOS: NyK. XXXVI 412, NyK. XLIX 323; BEKE: KSz. XV 43; STEUER: NyK. XX 155; FEHÉR: NyK. XLIV 221; RAVILA (a COLLINDER-féle Comp. Grammar of the Uralic Languages 250. lapján); stb.].

b) A s z a m o j é d b a n:

j u r.: *wesako puhučandaha jileřaha* "старик со старухой своей живут (они дв.)" (PROKOFJEV: Самоучитель ненецкого языка 128) | s z e l k u r: *onži kuačogandi kuannaye, mätti šierle näl debiški* 'selbst zu ihrer Stadt sie führen, ins Haus tretend die Frau und der Mann' (CASTR.—LEHT., SamVd. 324—5; „eig. 'Weib mit Gemahl' Instr."; I. N. SEBESTYÉN: UAJb. XXX 16); *mořaqit sälli putil ämäšit qonditi* 'на море семь бобров с маткой нашел' [PROKOFJEV, Сельк. (ост.-самоедск.) грамм. 105; *ämäsit* 'с матерью (его, их)' uo. 111; I. N. SEBESTYÉN i. h.].

c) A t ö r ö k s é g b e n:

b a r.: *Ädilbilä Jajyq sunän pojynda* 'an den Ufern des Ädil und Jajyq' (Pr. IV 36) | k a c s.: *aibynar künğö pičik ys-tjadyr* 'zu Mond und Sonne schickt er eine Schrift' (Pr. II 549) | m i s.: *nurlı jözlärni šul jaktärta kaš bärän küs karası* 'ein schönes Gesicht wird verklärt von schwarzen Augen und Augenbrauen' (PAAS.: JSFOu. XIX₂ 2); *saldatlarınar ujanı mättäk balän käläčtar* 'die Spielzeuge der Soldaten sind das Gewehr und der Säbel' (uo. 44); *ak-idallärgü awlar kerdem ak-baläk bärän sazanıya. kitsädü, kitsän bəznə isəm öfö ujaži bälän kazanıya* 'in dem Ak-idel [der Belaja] stellte ich Netze für Forellen (?) und Karpfen. Verbreite sich unser Ruf, wenn es so sein soll, nach dem Kreis Ufa und Kasan' (uo. 4) | k a z.: *anı atan belän anañan artık söj* 'öt atyád és anyádnál jobban szeresd', *anıñ belän sine kürdem* 'öt és

tégedet láttalak' (BÁLINT III 118); *šul burlar bälēš belän atlarnı ırlab čıyız* *kıtkänne baj belmej kalıan dej* 'hogy a tolvajok a töltött lepényt és lovakat ellopták, a gazdag nem vette észre' (uo. I 32); *minem belän ul* 'én és ő' (uo. II 158) | k a r a c s. *Džazlıq bıla Du'ut žasa'jdi Džazlıq özeninde, T'eberdi bıla Sıntı žasa'jdi T'eberdi-sünü bojnunda* 'Dž. und D. liegen im Dž.-Tale, T. und S. liegen am Teberda-Flusse' (PRÖHLE: KSz. X 259) | o s z m.: *avropa ile asıjajı gezdım* 'Európát és Ázsiát (Európával Ázsiát) bejártam' (KÚNOS, OTNy. 344); *at ile ešek bir deji* 'a ló és a szamár nem egy' (uo. 345) | a d a k.: *babasile anasynın ellerini üpej* 'er küsste die Hand seines Vaters und seiner Mutter' (KÚNOS, Adak. 243); *biz gelelim kedi ile köpeje* 'wir gehen zur Katze und zum Hund' (uo. 210) | c s u v.: *atte pele annenen pillaxa* 'az atyának és az anyának áldása' (PAAS., CsuvSzójegyzék 93); *pálatpé sár xuššē mizē suxrəm* 'a felhő és föld köze hány verszt?' (Mész. II 463).

[Irodalom: BEKE: KSz. XV 47].

d) A mongolban:

i r o d.: *bide čimalıya ıyal ügej* 'mi köztünk és te közötted (szósz.: „mi teveled”) különbség nincs' (BUDENZ: NyK. XXI 301) || — k h a l k h a: *vö. ene bagši tere bagšıtai nege zerge sain* 'этот учитель так же хорош, как и тот' (SZANZSEJEV, СИНТАКСИС 103; 'ez a tanító azzal a tanítóval egyformán jó'); *bi čamatai koto orono* 'я (вместе) с тобою поеду в город' (uo.); *ekenertei kün irene* 'приедет женатый (имеющий жену) человек', *ekenertei bolbol kün irene* 'с женщиной приедет человек' (uo. 104—5) | b u r j á t.: *vö. esege ečeteigē ülaxa* 'повидать отца с матерью' (CIDENDAMB. 566).

e) A mandzsutunguzban:

A tunguz nyelv is ismeri a comitativusi kifejezőmódot egyenlőrangú mondatrészek (főnevek) egybekapcsolására. Azonban itt általában a kötőszó nélküli mellérendelés és az újabb kötőszók használatát látjuk. A lamut gyakrabban használja a comitativusi egybekapcsoló szerkezetet (többféle comitativusi ragot ismer), az evenkiben sem ritka ez a kifejezőmód.

e v e n k i: *hulakı amākānun* 'лисица с медведем' (Материалы по эвенкийск. (тунгусск.) фольклору 16; mint elbeszélés címe: 'a róka és a medve'); *hulakı hēqanun* 'лисица с налимом' (uo. 18 mint cím); *atırkān tukšakınun* 'старуха с зайцем' (uo. 25) | — Vö. *etırken atırkannunmi tar gulekendu bizebetın* 'в том домике жили старик со своей старухой' (KONSZT.—LEV. 64); *aminmi nekunnunmi žıjavar očāl* 'мой отец с младшим братом построили дом' (VASZIL., Словарь 1958, 672.1.). (Vö. *šulakı amākānun arčaldıra* 'лисица встретила с медведем' (Mat. 16); — Vö. még *bi kiranma munnukanunma* (comit. + acc.) *ičem* 'я увидел орла с зайцем' (KONSZT.—LEBED. 64); *asi hıletej tewlezeren* 'женщина с ребенком собирает ягоды' (uo. 70); ev. (barg.) *munawa atırkannunmef* 'uns [d. h. mich] mitsamt unserer Frau' (BENZING, Die tung. Sprachen 89; comit. + acc.).

l a m u t: a) *Anna Mikoınun tullē gerkar* 'Anna mit (und) Michael gehen auf die Strasse' (BENZING, LamGr. 65); *Marja, hupkucēk etumqān, Mikoglı huti hutnınnı zu hacıklan elatta* 'Maria, die Schuldienerin, mit Michael, ihrem Enkel, standen am Fenster des Hauses' (uo.); b) 'mit der Postposition *umattu* '(beide) zusammen'': *noqan Kikānun umattu mucun* 'er kehrte mit Kike

zusammen zurück' (uo.); c) a *-či* (többesz. *-čil*) komitativusi raggal: *aman-cil* 'mit seinem Vater zusammen, in Begleitung des Vaters', *'tarbac gecil ukcōn-mōttap* 'dann habe ich mit meinem Freunde zusammen geplaudert' ('wir haben...') (uo. 64); d) a *-gli* (*-gāli*, *-gali*) komitativusi raggal: *Kocca Mikogli bugaski hurra* 'Kostja mit (und) Michael gingen in den Wald' (uo. 64); e) személynevekkel és személynévmásokkal kapcsolatban: *-jā* (*-ā*, *-nā*) végződés-sel: *Paleja emrā* 'Pelageja ist (Pl.) mit jemand gekommen' (uo. 64—5) (*Paleja* 'Pelageja und ihre Leute'? uo. 65).

LEVIN is idézi a *-nun* mellett a *-či(l)* és a *-ja/-jē*⁸ ragokat: a) *nenčil* 'в сопровождении собаки'; b) *Paleja emre* 'Пелагея с кем-то пришла, с Пелагеей кто-то пришел', *kuṇala hupkučimṅē emre* 'с детьми учитель пришел' [tkp. 'jöttek'] (Краткий эвенско-русск. слов. 123).

SINCUSZ (Очерк грамм. эвенск. (ламутск.) языка) a *-nun*, *-gli* és a *-čil* ragos alakokat társhatározóknak fordítja (96, 235, 264), a *-ja*... ragos alakokat viszont kapcsoló kötőszó segítségével (234—5); pl. *asi kuṇanun emren* 'женщина с ребенком пришла' ['jött'] (96); *tarahnun Umusne Ujinzagli kusi-kečilre* 'с теми Умусня вместе с Уиндей начали драться' (235); — (a *ja/jē*, *-jā/jē* kettőztetésével:) *enijeje*, *ataja hoč hečzelčel*... 'мама и бабушка очень были довольны...' (234), *ataja*, *enije zuwur okaran zultačal*, *zulawur iren* 'бабушка и мама юрту давеча (которую) сделали, в юрту (мы) вошли' (uo.) | l a m u t (Ola): Itt NOVIKOVA (Очерки диалектов эвенского языка. Ольский говор I 153—4) szerint három comitativusi rag használatos: *-nun/-nun*, *-gli/gli* (*-gāli/-gāli*) és *-čil/-čil*; ezek közül a másodikat (*-gli/-gli*...) csak tulajdonnevekkel kapcsolatban, a harmadikat (*-čil/-čil*) pedig csak élő lények nevével (rokonsági nevek, háziállatok nevei) kapcsolatban használják (az utóbbi esetben az odatartozás, együvértartozás, birtokviszony fogalma is kifejezésre jut). Pl. *asiṅun* 'с женщиной', *atiṅanun* 'со старухой', *Mačagli* 'с Васей', *Iwanali* 'с Иваном', *eninčil* 'со своей матерью', *žālčil* 'со своими товарищами'.

NOVIKOVA több példájában már mellérendelő kapcsolást láthatunk: a) *min kinīyeruklew kinīyel tītrāžilnūn desčir* 'в моей сумке для книг лежат книги с тетрадами' (179); *amspqi titel ele namna hečekčl oročilnūn bisitōn* 'в прежние годы здесь у моря жили коряки с орочами' (uo.); *kinige ilunūn tōlla desčin* 'книга с картинками лежит на столе' «(т. е. на столе лежат два предмета — книга и картинки» (uo. 182); b) *Māna Māčagli ajič hupkuttā* 'Маня с Васей хорошо учатся' (180); *Māna Opōyli* (v. *Opōnūn*) *tewtōw tewliddōn* 'Маня с Афоней ягоды собирают' (uo.); c) *etikejekēn huččenčil tala hōlner* 'старикашка с сыночком своим туда поехали в гости' (180); *Kēče ekenčil oqattoqi mōler* 'Катя со своей старшей сестрой пошли к реке за водой' (uo.) || m a n d z s u: Az instrumentalis-comitativusi *-zi* rag⁹ a n a n a j (Amur) nyelvben is jelölhet egybekapcsolást: *Lete brigazirzi prawleniječi pulsixeči* 'Лэтэ с бригадиром в правление ходил' (AVRORIN, Грамм. нанайск. яз. I 180). És hogy itt valóban 'és' kötőszó értelműnek fogható fel a *-zi* rag, mutatja az, hogy a rag (éppúgy, mint pl. a votják instrumentalisnál láttuk) kettőztetve is használatos: *Letezi, brigazirzi prawleniječi pulsixeči* 'Лэтэ с бригадиром (= бригадир

⁷ Ezt BENZING nom. possessoris képzőből származtatja (l. Die tung. Sprachen 89, 91).

⁸ Ez talán nomen possessoris-képző. BENZING (LamGr. 65) szerint kollektivumi képzővel lehet itt dolgunk.

⁹ Az evenkiben instrumentalis; l. pl. VASZIL.: Очерки 40, Словарь 663, 674 stb.

с Лэтэ) в правление ходили' (uo.), *mingi, singi aldampu* 'расстояние между мной и тобой' (uo.).

[Irodalom: BENZING: LamGr. 64—5, Die tungusischen Sprachen 79, 88; LEVIN, CINCUSZ, NOVIKOVA, AVBORIN i. h.; l. még MENGES: UAJb. XXIV, 1—2 füzet 114. l.; RAMSTEDT—AALTO: Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II 42.]

D) A kötőszó nélküli egybekapcsolás — mint láttuk — (szemben a comitativusi kifejezésmóddal) jellemző sajátossága az urál-altaji nyelveknek; éppolyan jellemző, vagy talán még jellemzőbb — csak kevésbé elterjedt (mert eddig még nem valamennyi urál-altaji nyelvben kimutatott) — szerkesztésmód a *nomen possessoris*-képző segítségével történő egybekapcsolás, amikor ti. pl. a „férjes feleség” féle kifejezések 'férj és feleség' jelentésű, „betöréses lopás” 'betörés és lopás' jelentésű szerkezetek¹⁰ értelmében használatosak. A képzőt az összefoglalás nyomatékosabb kifejezésére a második tag (a jelzett szó) végén megismételték (mint pl. az előbb tárgyalt comitativusi rag esetében, vagy a duális képzőjénél az obigrug nyelvekben; vö. pl. a latin *-que* páros alkalmazását, stb.).

A mellérendelő viszonyznak ezt a kifejezésmódját RAVILA is kiemeli (a COLLINDER-féle CompGr. 250. lapján): „Of two nouns in juxtaposition, the first was conceived as a qualifier of the latter, and, though there is co-ordination from the point of view of content, this conception has been brought to expression by adding the suffix of a *nomen possessoris* to the first member, e. g. zr. *luna voj*, night and day (literally: 'day-y night, night provided with day')...”.

D) Nomen possessoris-os mellérendelés

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: a *férjes feleség*-féle szerkezetekből vonódott el (*férj és feleség* > *férj és feleség*) az *és* kötőszó; l. FOKOS: Nyr. LXIII 16; *férjes feleség volt ott* = *férj és feleség volt ott*; vö. *férjestül* = mint férjes, férjesként, férjesül) | o s z t j.: *migij jinket iga* 'Herr des Landes und des Wassers' (PATK. I 120) [tkp. 'földes víz ura' = 'föld és víz, földdel ellátott víz ura'], (Schutzgeist der Gegend; i. h.) 'Erde-Wasser Greis (ein Geist, der als Beschützer der Erde und des Wassers angesehen wird)' (PATK. Szójegyz. 76); *migij-jinkij-iga* 'Gebiet der Landes' (PATK. II 292); — (a duális v. plurális jelével megtoldva): *iaγpaγsã ηen iaγãηkĩsã ηen iaγγãn* 'veli tuli sisarensa kanssa' (PAAS.—DONN. 35; tkp. 'fiútestvérés-nőtestvérés ketten jöttek'); *iaγãηkĩsã t iaγpaγsã t* (uo.; tkp. 'sisarukset tulivat (veli ja 2 tai useampia sisaria, 2 veljeä ja 2 sisarta...)' (uo.; tkp. 'nőtestvéresek-fiútestvéresek jöttek') (vö. TOIVONEN: FUF. XIX 172, 38, BOUDA: JSFOu. XLVII, 62) | v o g u l: *sãt etiη γãtal lap tãrtãγtãst* 'hét éjen, hét napon át (tkp. 'hét éjes-nap') elzãrkãzta' (VNGy. I 36); *jij kãtal esãltẽm* 'éjjel nappal dolgozom' (VNyelvj. 117; tkp. 'éjes-nap') | z ü r j é n: *luna-voj* 'éj és nap' (tkp. 'napos éj'); *luna-voja* 'день и ночь, сутки...' (Dial. Szl. 206), 'день и ночь, сутки' (KRSzl.² 389); *tãsera dãdees nãjãsti* 'den

¹⁰ Vö. még pl. *nőtestvérés fiútestvér, gyermekes apa, tüzes láng, bús harag, keserves sírás* stb.

Alten samt der Axt (tkp. 'a fejszés öreget') habe ich verschlungen' (SVd. 80); *šimna bannas sulavnīs* 'demütig [tkp. 'mit Augen und Gesicht', 'szemes arccal' = 'szemmel és arccal'] stehen' (uo. 267); *koris suhisa jem* 'cérnát és tüt kért' (Šondi-juger 93); (a képző ismétlésével:) *šoja-voka* 'testvérek' (tkp. 'leánytestvéres-fiútestvér[es]'); *šoja-voka kutas šeravnj* 'Schwester und Bruder beginnen zu lachen' (SVd. 21); *šoja voka gortas pīrasnj* 'die Schwester und der Bruder treten in ihre Stube' (uo.); *kujim mama-nīla* 'három leány az anyjával, három leány meg az anyjuk' (ZSz. 224; tkp. 'három anyás-leány[os]'); *nīla-pia* 'Sohn und Tochter (V), Kinder (Ud)' (SWb. 646); *jema suhisa abu velema* 'Nadel und Zwirn hat man nicht gebraucht' (SVd. 148); *ru tša kešina* 'der Fuchs und der Wolf' (uo. 136); *suka-ponja kir-ponja moz* 'nöstény- és him-kutya módjára' (VdKomi 219); *teja-meja* 'te és én' (VdKomi 412) | v o t j.: *nuho-vjn(jos)* 'testvérek' (VotjSz. 532, 661; *nuh* 'bátya', *vjn* 'öcs'); *nuho vino* 'atyafiak, fitestvérek' (uo. 532; *nuh-vjn* 'братья' Удм.-русск. слов. 214); *kuih agaio-vinojos vjuem* 'es waren [einmal] drei Brüder' (JSFOu. XIX₁ 65; tkp. 'bátyás-öcsök'; vö. *agažen vjn* 'zwei Brüder' uo. 31) | c s e r.: *šoman βūtān kotššəžə* 'Futter für eine Stute und ihr Füllen' (MSFOu. LIX 297; 'a vemhes kanca eledele' NyK. XXXVIII 244); *aban abaže, atšan atšaže šorakteš* 'Mutter mit Mutter, Vater mit Vater vergiessen Tränen, ješan ješeže iyan iyaže šoraktat 'da weinen Gattinnen mit Gattinnen, Kinder mit Kindern' (GENETZ: JSFOu. VII 61; tkp. 'anyás anya', 'apás apa' = 'anya és anya', 'apa és apa' stb.); *prezan uškal* 'Kuh mit ihrem Kalbe' (POROKKA: JSFOu. XIII₁ 39); *pasu šengel takəret čoman βūlən takəržə* 'den Platz hinter dem Acker hat die Stute mit ihrem Füllen hart getreten' (uo.).¹¹

[Irodalom: Nyr. LXIII 14, NyK. XLIX 324; RAVILA i. h.]

b) A szamojédban:

Már a NyK. XLIX. kötetében (326 és 335) rámutattam arra, hogy az itt tárgyalt egybekapcsolási módnak „meg kellett lennie... a szamojédban is”, és hivatkoztam PROKOFJEV szelkup adataira (mint *mat äsänjil ämänjil mikäki* 'mein Vater und meine Mutter' UJb. XI 296); ugyanígy: *imandjil neňňandjil mikäki* 'seine Frau mit seiner Schwester' (uo.); NÉMETHNÉ SEBESTYÉN IRÉN volt azután az, akinek sikerült kimutatnia, hogy ez a szerkezet a szamojédban nemcsak egyes nyomokban van meg, hanem elég gyakori ottan (l. NyK. LIX 80, ALH. IX 87 és különösen UAJb. XXX 19).

j u r.: *χιβ^Ferit-tō^α, nēsšəβəi χιβ^Feri* 'Menschen kamen, ein Mann mit einem Weib' ['nős ember'] (ЛЕHT.: Vd. 572); *tādov tanšəβəi sīrv χəχəpβə jī^α χāšə* 'dann, nachdem Sommer und Winter [tkp. 'nyaras tél'] vergangen waren, trocknete das Wasser ein' (uo. 14); *tādov tšikkī jāχāňňov piššəβəi jällə pōdərəňəχə^α* 'dann stritten sie an diesem Platze Tag und Nacht' (uo. 42; tkp. 'éjes nap'); *piššəβəi jällə taňňe jūššidə* 'Tag und Nacht liegt er da' (uo. 203); *piššəβəi jällə* 'Tag und Nacht zusammen' (ЛЕHT. Wb. 381) | s z e l k.: „In zahlreichen Belegen drückt das Ableitungssuffix *l, l'* ans erste Glied von Fügungen bzw. Zusammensetzungen gefügt, die enge Zusammengehörigkeit der beiden Glieder aus" (N. SEBESTYÉN IRÉN: UAJb. XXX 22) (vö. CASTR. *ür, ör* 'Fett' (besonders von Fischen) : *üril* 'fett'; *apt, apta* 'Geruch, Gestank' : *aptel* 'riechend'; l. még PROKOFJEV, Сельк. (остяко-самоедск.) язык

¹¹ A Nyr. LXIII. kötetének 17. lapján közölt *paran* kezdetű példa törlendő.

53). Pl. *endäl tesse oralžalžid* '[das Weib] gab Bogen und Pfeil' (CASTR.—LEHT. 326; tkp. 'ijas nyilat'; *end* 'ij', *tesse* 'nyil'); sőt kettőztetve is: *kotil olil*: *nälän olil lakap innä sökälleinäiti*, *kotil olil* 'дочери голову (досл.: 'головную кучу') вверх вычерпнул, с сережками головную (кучу)' (ПРОКОФ., i. m. 102): 'lányának fejes darabját (koponyáját) merte ki [az üstből]: fülbevalós fejét' [tkp. 'fülbévalós fejest']. — Vö. *tissapl kopäeti inipti* '[er] nahm seinen Köcher mit den Pfeilen' (LEHTISALO: MSFOU. CXXII, 335).

[Irodalom: N. SEBESTYÉN i. h.]

(c) A törökségben:

k i r g.: *erteli keč* 'Tag und Nacht' (tkp. 'reggeles este, nappalos este'), *erli qatyn* 'Mann und Weib; Ehepaar' (RAMST.—AALTO. Einf. II 41) | (megkettőztetve): ó t.: *inili äčili kiņasürtükin üčün, bägli budunlyj jonšürtuqin üčün* 'comme les (partisans des?) frères cadets et les (partisans des?) frères aînés tramaient des complots les uns contre les autres, et que ceux qui tenaient pour les nobles et ceux qui tenaient pour le peuple, suscitaient des querelles les uns contre les autres' (Orkh. I E 6) ('öcs és bátya', 'les frères', 'a fiútestvérek'; l. Inscriptions 142); *tünli künli jeti ödüşkä* 'en sept jours et nuits' (II SE, Turcica 81; *ödüş* 'l'espace de 24 heures' Inscr. 182; vagyis: 'éjjelnappal, hét napon át'); (acc.:) *bägli budunlyj* 'den Fürsten und das Volk' (RAMST.—AALTO, Einf. II 41) | u j g.: *otly suwly jarašmazy, künli aily jyly jultuzly qutly jarašmazy alqu aitmazun* 'ob Feuer und Wasser nicht zueinander passen, ob Tag, Monat, Jahr (oder: Sonne, Mond, Zodiakus), Gestirn und Glück nicht zueinander passen, all das soll man nicht (durch das Orakel) erfragen' (BANG—GABAIN, Türk. Turfantexte VI 342, K. GRØNBECH, Türk-Sprbau I 125); *ädgü-li ayy-ly* 'die Guten als auch die Schlechten' (GAB. 159); *tünli-künli* 'Nacht und Tag', (dat.) *tänriti jirlikä (jirligä)* 'dem Himmel und der Erde' (RAMST.—AALTO i. h.) | k t.: *ät-li tyrnak-ly* 'Fleisch und Nägel' (BROCK. 119; l. RÄS.ÄNEN, Morph. 105) | k a z.: *ana-ly oyl-ly* 'Mutter und Sohn' (RÄS. uo.); *ayalil inili torolar* 'sie leben zu zwei, ein älterer und ein jüngerer Bruder' (RADL. I 148; tkp. 'bátyás-öcsös'); *irli qatynly küdlär* 'der Mann zugleich mit der Frau kam, d. h. das Ehepaar kam' (RADL.: Inscr. 52) | o s z m.: *dün-lü qün-lü* 'nachts und tags' (RÄS. i. h.) | c s u v.: *arlä arämle* 'vir et uxor; férj és feleség (házaspár)' (ASM. Thes. I 305, RÄS.: JSFOU. L₇: 3). — *-ly, -li* „fast partikelartig, zusammengehörige Paare" (BROCK. 119; l. RÄS. i. h.. 104).

Ugyanígy a *-ly, -lig* nomen possessoris (melléknévvel): ó t.: *qan-ly il* 'ein Volk mit Khan', 'ein Volk (Reich), das einen Khan hat' (RAMST.—AALTO i. m. II 41; 'kános nép') | a l t.: *abralü at kälip jatty* 'Pferd und Wagen kamen' (Pr. I 32; tkp. 'szekeres ló = 'szekér és ló', 'ló és szekér') | k i z.: *üs jüs päilig qar* 'asqyr jör-jadyr' 'der schwarze Hengst mit 300 Stuten lebt dort' (Pr. II 619; 'kancás csödör' = 'kanca és csödör') | j a k.: *tünnäx kün* 'ein Tag und eine Nacht' (BÖHTL. Wb. 112); *toyus tünnäx künü ölüöyün inninä* 'neun Tage und Nächte vor ihrem Tode' (uo. Gramm. 286) || (kettőztetéssel:) a l t.: *ärlü qadyttä* 'Mann und Frau' (RADL. II 329), *aya-lü ačy-lü* (< *ayalyy ačy-lyy*) 'der ältere und der jüngere Bruder' (RAMST.—AALTO 41) | s z a g.: *tjabä qulaqtyr iki pala erkäktig tizilig ujada tjadyr* 'der Eulen zwei Junge, ein Männchen und ein Weibchen sind im Neste' (Pr. II 450); *erkäktig tizilig iki tjabä qulaq uja sal-tyr* 'Männchen und Weibchen, zwei Eulen haben ihr

Nest gebaut' (uo. 449) | k a c s.: *adalyq oylyg tanybın jadyrlar* 'Vater und Sohn kennen sich' (uo. 594) | k a z.: *ırla qatınnı* 'házás; verheiratet' (BÁL. II 26; helyesebben: 'házások, házaspár', tkp. 'férjes-feleséges'; vö. uo. I 57) | c s u v.: *ütla tırla xıssänbžen* 'teste s bőre közéből' (PAAS. Szój. 121).

Vö. ehhez a l t. *sän qadyttü, palalü kiži* 'du bist ein Mensch, der Frau und Kinder hat' (Pr. I 118; 'feleséges, gyermekes'); *ady joq tä kälbü! attü da kälbü!* 'ohne Pferd komm nicht! mit einem Pferde komm auch nicht!' (uo. 58; 'lovas' = 'lovasan, mint lovas' = 'lóval'); *abralyγ kälgän* 'er ist zu Wagen gekommen' (RADL. I 638; 'mint szekeres' = 'szekeresen', szekerestül = 'szekérrel').

[Irodalom: RÄSÄNEN: JSFOu. L₇: 3, Materialien zur Morphologie der türk. Sprachen 104—5; K. GRØNBECHE, TürkSprachbau I 122; A. v. GABAIN, Alttürk. Gramm. 159; RAMSTEDT—AALTO, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II 40—1; SALONEN: JSFOu. XLIX₃ 40; FOKOS: Nyr. LXIII 14, 60, NyK. XLIX 324; stb.]

d) A m o n g o l b a n :

A mongol comitativus ragja eredetileg **luya, *luyai*, a mai mongol nyelvek azonban a *-tai* alakot (és ennek hangtani változatait) használják comitativusi szerepben, ez a *-tai* azonban eredete szerint nomen possessoris-képző;¹² pl. i r o d. *moritai* 'having a horse', k h. *axxvte* 'having an older brother', k a l m. *axatā* ua. (l. POPPE: Introduction to Mongolian Comparative Studies 83, 203, KSz. XX 113).

„In classical Written Mongolian and in Middle Mongolian forms in *-tai* are not comitative forms. It may be assumed that the forms in *-tai* developed into comitative forms much later, probably in Modern Mongolian. The forms in *-tai* serve as comitative forms in most of the Modern Mongolian languages” (POPPE, Introduction 204).

Bár természetesnek látszik — már a fenti fejtegetések alapján —, hogy ez a mongol nomen possessoris képző a comitativuson keresztül kapcsoló 'és' szerephez is jutott, mégis igen kevés kétségtelen példát tudtunk a *-tai* kapcsoló szerepére idézni (l. fent a 31. lapon). A mongolban általában a kötőszó nélküli puszta mellérendelés (számnévvvel együtt is) lett általános (persze ezeken kívül új keletkezésű kötőszók is használatosak).

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n :

Fent láttuk, hogy a l a m u t b a n több rag szolgálhat comitativusi szerepe mellett a kapcsolás jeléül. (Ezek közül is egyik-másik eredetileg talán tulajdonképpen nomen possessoris-képző volt.) De ezeken kívül határozott nomen possessoris-képzős kifejezőmódot is ismer a lamut, nevezetesen a *-lkan/-lkēn* (és a *-nan*) képzős melléknévvvel kapcsolatban.

Nézzünk előbb néhány példát magára a melléknévre: l a m.: *orolkan* 'имеющий оленей, оленный' (*oron* 'олень'), *hutalkēn* 'имеющий детей, «детный»' (*hut* 'ребенок') (LEVIN 140). A képző az evenkinek néhány nyelvjárásában is megvan; l. VASZILEVICS, Эвенк.-русский словарь 1858, 690.

BENZING (LamGr. 29) példákat is közöl e melléknévek használatára. A melléknév jelentése 'versehen mit..., ...habend, mit...', pl. *hutalkēn*

¹² Vö. RAVILA megjegyzését (i. m. 250): „The nouns are connected by the comitative ending, which has often developed from the suffix of a *nomen possessoris*”.

'Kinder habend', *muralkasal* (Plur.) 'diejenigen, welche Pferde haben'; l. még uo. 20. Ez a melléknév lehet jelző (és állítmány), de határozó is a mondatban: *ujun anñaninalkan kurŋa* 'ein neunjähriges Kind', *noñartan hutalkəsəl* 'sie haben Kinder' ('ők gyermekkel bírók'), *tarak bəj zulkan* 'dieser Mann hat ein Haus', és: *bi molkan əmrəm* 'ich kam mit Holz', *bəjil ŋenalkasal tuttitən* 'Leute mit Hunden liefen herbei' (i. h. 29—30). A határozói használat essivusnak magyarázható: 'én mint fás (fásan) jöttem', de gondolhatunk arra is, hogy, mivel a tunguz nyelvekben a melléknév minden rag nélkül határozószó is lehet,¹³ ilyen esettel állunk szemben itt is. (Érdekes, hogy ugyanilyen határozói használatot látunk a szamojédban a *-savaj* képzős mellékneveknél; l. N. SEBESTYÉN: NYK. LIX 81).

CINCUSZ (i. m. 111) szintén idéz példákat erre a képzőre: *emerəç tobaralkan molimŋa turguŋ mow ěikwattan* 'дровосек, имеющий острый топор (vagy: дровосек с острым топором) быстро рубит дрова', *noñan zurzi hutelken* 'у него двое детей' («букв.: 'он двухдетный'»).

Részletesebben NOVIKOVA foglalkozik ennek a képzőnek comitativusi szerepével (i. m. 182).¹⁴ Hangsúlyozza, hogy ez az elem közel áll az esetraghoz, de mégsem az, hanem határozottan nomen-possessoris-képző (élettelen tárgyakkal kapcsolatban 'с чем?, что имеющий?, чем обладающий?' jelentéssel). Пыен szerepű pl. ebben a mondatban is: *kiñige ilulken tolla desčein* 'книга с картинками лежит на столе' (т. е. на столе лежит книга, содержащая картинки). Egyéb példái: *P'jada mōŋolqan ŋinŋu hutən* 'Пяда с палкой (обладая палкой, имея палку) погнался за собакой', *bi bjadiralqan mōlerem* 'я с ведром пошла за водой'.

Már utaltunk rá, hogy egy másik végződés: a *-nan* is nomen possessoris képző és kapcsoló funkciója is lehet. Pl. ev.: *bi girkinen ŋenəčew* 'я и товарищ (я с товарищем) шли', *asī hutenen tewlinəsinčən* 'женщина и сын (женщина с сыном) ушли по ягоды' (VASZIL., Слов. 1958, 672); *bejetkən amñān suručəl* 'мальчик и отец (его) ушли', *bi girkinen alağuzaran* 'я и (мой) товарищ учимся' (uo. 778); *ama girkinen suručəl* 'отец ушел с товарищем' или 'отец и товарищ ушли', *nuñan asinan nulgisinen* 'он откочевал с женой' (uo. 678); *təŋə bəja atirkənən* 'jener Mann, dazu die Frau...' (> 'jener Mann u n d seine Frau'), *akīnan nəkunən* '(dazu der ältere Bruder, dazu der jüngere Bruder >) sowohl der ältere als auch der jüngere Bruder', *ĵəwəlwə ahinanma* 'den Teufel mitsamt seiner Frau' „(-nan mit Akkusativsuffix!)” (BENZING, Die tung. Sprachen 73, irodalommal).

VASZILEVICS duális árnyalatú képzőt lát a *-nan*-ban és utal arra, hogy „-nan в восточных говорах [употребляется] в значении двойственного числа: *akīnan* 'два брата', *omolgīnan* 'два сына'” (i. h. 672); uo. a 778. lapon még a következőt állapítja meg: egyes nyelvjárásokban ez a képző «суффикс множественного или двойственного числа: *akunān* 'братья, два брата'... , при именах-названиях детенышей—суффикс, обозначающий самку вместе с детенышем: *sōñan* 'телёнок (оленья)' — *sōñanān* 'важенка с телёнком». BENZING (Die tung. Sprachen 73) (kérdőjellel) „Kollektivsuffix”-nak tekinti a *-nan*-t. (Vö. még a BENZING idézte irodalmat: POPPE: Commentationes Litterarum Societatis Esthonicae XXX, 508—10 és MENGES: UAJb. XXIV, 114—8).

¹³ L. pl. BENZING, Die tung. Spr. 94, LämGr. 67; RAMST.—AALTO, Einführung II 23 stb.

¹⁴ Megjegyzi (uo.), hogy bővebben munkája második részében fogja ezt a képzőt tárgyalni.

A *-nan* végződésben bízvást *nomen possessoris* képzőt láthatunk, mely ugyanúgy kapcsoló szerepet kapott, mint a fent tárgyalt uráli és török párjai, és ugyanúgy kollektívképzői szerepet tölt be, mint a magyar *fenyves*, *nyíres*, és ugyanúgy — jelentéstapadással — a megnevezett fogalommal együvé tartozó párt vagy csoportot is jelölhette (l. NyK. XLIX 316 kk.).

A *nomen possessoris* képzőnek kapcsoló elemül való használatát tehát valamennyi urál-altaji nyelvben figyelhettük meg; a mongolban a fejlődésnek csak a közbülső fokát (*nomen poss.* → '-vel') láttuk, de minthogy éppen itt a '-vel' nem igen használatos 'és' jelentésben, a *nom. poss.*-szal kapcsolatban csupán a fejlődési tendenciát (*nom. poss.* → '-vel' → 'és') állapíthattuk meg.

Rendkívül jellemző, hogy az egyes nyelvekben többféle képző is mutatja a *nomen possessoris*-képzőnek kapcsoló elemül való használatát, ezzel tanúságot téve ennek az elvnek vagy tendenciának eleven hatóerejéről, széleskörű érvényesüléséről.

E) Az eddig tárgyalt mellérendelő kapcsoló kifejezőmódok egységesen (vagy majdnem egységesen) járatosak valamennyi urál-altaji nyelvben.

A teljesség kedvéért azonban meg kell említenünk, hogy igei mondatrészek összekapcsolásánál az *altaji* nyelvek általában (mégpedig a török és a mongol nyelvben szabályszerűen, a mandzsu-tunguz nyelvek közül pedig elsősorban a mandzsu és kevésbé a tunguz) más eljárást követnek, mint a kötőszó nélküli igei mellérendelést alkalmazó uráli nyelvek, nevezetesen ilyenkor határozói igenet (*gerundium copulativumot*) használnak úgy, hogy csak az utolsó igei tag jelentkezik *verbum finitum* alakjában. Ez a kifejezőmód könnyen érthető, hiszen pl. a magy. (*-va*, *-ve* képzős) határozói igenévvél kapcsolatos szerkezet is tulajdonképpen ugyanígy értelmezhető (*nevetve válaszolt* = *nevetett és [így] válaszolt*). [Ezeztől a szerkezetektől természetesen különválasztandók a *participiumos* állítmányok, ahol az igei alak eredete szerint igenév, és az egymás mellé rendelt állítmányok *tkp. kötőszó nélkül* egybekapcsolt névszóknak is tekinthetők; vö. pl. *tung. kunakar tatkitu tanzawkil, dukuzawkil, oňozowkil, ewizewkil* 'дети в школе читают, пишут, рисуют, играют' (KONSZT.—LEV. 287; *tkp. olvasók, írók, rajzoló, játékos*; vö. *dukūwki bisim* 'я обычно пишу' *bejuktewki* 'человек, который всегда охотится, охотник'; l. VASZIL., Szótár 1958, 707. l., l. még pl. KONSZT.—LEV. 129, 134].

Erről a nyelvhasználatról ezt írja pl. BÁLINT GÁBOR a kazáni tatárral kapcsolatban (III 64): „A *gerundium copulativum* arra szolgál, hogy az egy alanytól függő, több igét az *és* kötőszó hiányában összekösse; miért is a tatár nyelv szelleme szerént több ige közül, melyek egy alanytól függenek, csak az utolsó ragoztatik, a megelőzők pedig mind a *gerundium*ba tételnek, s így mód, idő és személybeliségük az utolsó ige által határoztatik meg.” A mongolról ezt tanítja POPPE (MongGr. 123): „In one sentence there can be only one finite verb and all the remaining verbs must be converbs”, bár „in the pre-classical language there occurred groups of indicative forms connected by the conjunction *kiged*” (uo.). Khalkha nyelvtanában POPPE így nyilatkozik erről a kérdésről (104): „Das (formale) Hauptprädikat, welches den Satz abschliesst, [wird] durch ein *Verbum finitum* ausgedrückt; die anderen Prädikate werden durch *Konverba* ausgedrückt”, a Строй халха-монг. языка 20. lapján pedig ezt írja: «Глаголы соединяются исключительно путем использования деепричастных форм».

A gerundium copulativumos kifejezésmód tehát nem urál-altaji nyelvi sajátosság, de az altaji csoportra mindenesetre jellemző. Itt csak kevesebb példával fogjuk ezt a nyelvhasználatot megvilágítani.¹⁵

a) A török nyelvekben:

k t.: *anasy qadž kündä kälüb süit birib barur ärdi* 'seine Mutter kam je nach einigen Tagen, gab Milch und ging fort (nach Hause)' (RABF.—SCHINK. 66) | k a z.: *min ujanib, torib, jjuinib, çiyib kittem* 'én fölébredve, fölkeltem, megmosakodtam, és kimenve elmentem' ('én fölébredve, fölkelve, megmosakodva [és] kimenve elmentem') (BÁL. III 64) | k a r a c s.: *q'iz q'orq'w'p izina: q'ajfi'p k'etçe'ndi* 'das Mädchen erschrak und kehrte zurück' (PRÖHLE: KSz. X 274; l. még uo. 234) | o s z m.: *gelüp gitti* 'jövén ment (jött és ment)', *alup satarim* 'eladván megveszem (eladom és megveszem)' (KÚNOS: OTNy. 301; „a mondatban az és kötőszó helyét pótolja” uo.) | c s u v. *molbžanā kajzā vırt!* 'menj a fürdőbe (és) feküdj le!' (MÉSZ. II 245); *pöter pörnünē tatsā pārbžās* 'egy-egy újjat leszakítva odaadták' (uo. 331); *eb širaza toprem* 'én keresvén megtaláltam (azaz: én kerestem és meg is találtam)' (BUDENZ: NyK. I 422).

[Irodalom: RADLOFF, Alttürk. Inschr. 121; RABF.—SCHINK. 66; MUNKÁCSI: UF. V 176; БЕКЕ: KSz. XV 69; stb.]

b) A mongolban:

k h.: *untaži ebležä* 'lag und schlief' ('schlafend lag') (POPPE, KhGr. 85); *či saiχvη gutpl emsēd sūži bai* 'ты надев красивые сапоги сиди!', т. е. «надень красивые сапоги и посиди!» (POPPE: Строй халха-монг. яз. 20); *gurbvη χüčētänig abaičād, gurbvη dabχvr tətər baišindv χiži cōžlč:χōd, χāndv gurbvη χüčētänig abčrsnānē medəgdəč:χēd, borv χūdā dabχiži ob:žai* 'троих сильных уведя, в трехэтажное железное здание сажая заперев, хану о доставке трех сильных сообщив, поскакала (лиса) к серому мальчику' (uo. 21) | k a l m.: *neg ik^e χašātā gerin gazā irdž büyān emēlān awān mörān tušād χōγān mörlārη χolwān emēlārη oro jasvdž awān öwgn keptwā* 'ausserhalb eines Hauses mit einem grossen Schafstall stieg der Mann ab, zog den Sattel ab, band Füße des Pferdes, band das Schaf mit dem Pferde zusammen, machte sich ein Bett mit dem Sattel und legte sich nieder' (KM. 24) | b u r j.: *Avel geži dūjā bujanša jabadalda χara būža, dūjā alaža, delχeidā egen türü χū alahan χūn gūlhān Kain gāsi* 'Ábel névű öccsének erényes életét irigyelt, öccsét megölt és a földön legelőször ölt ember Kain nevezetű' ('Kainnak hívják azon embert, aki öccsének, Ábelnek erényes életére irigykedett, őt megölte és a földön legelőször embert ölt') (BÁLINT: NyK. XIII 230).

[Irodalom: POPPE i. h.; BÁLINT i. h.; stb.]

c) A mandzsú-tunguz nyelvekben:

a) a tunguz nyelvekben:

e v e n k i: igenévvvel (l. fent): *tadu nuηartin hawalzawkil, derumkičezewkil* 'там они работают, отдыхают' (KONSZT.—LEB. 246); — gerundiummal:

¹⁵ Itt figyelmen kívül hagyjuk az ún. összetett igéket. Ezekkel más alkalommal kívánunk foglalkozni.

nuḡan berwi garan, aḡitki surummen 'он лук свой взял, к тайге пошел' (uo. 302); *alagumni, munewe iḡemmen, eḡe eja-wal gune, surummen kereḡ* 'учитель на нас посмотрел и, ничего не сказав, вышел' (uo. 183); — igei alakkal: *nuḡunme irektelwe ugurran, uguktaran, tirereḡ nuḡanmān* 'шесть листовниці повалил, свалил, придавил его' (Материалы по эвенк. (тунг.) фольклору 73) | a l a m u tban is mindkét szerkezet használatos (a kötőszó nélküli mellérendelés és a gerundiumos kapcsolás): *ajir ḡālriḡi, kumaw ajirlan* 'der Spiess bekam Angst und [tkp. 'megijedvén'] durchbohrte den Seehund' (BENZ., LamGr. 132). — *Nukə zutkij hurrən, zulaḡ essan* 'Lukas ging nach Hause, er kam zu Hause an' (uo. 123); *munu hupkuccotta, munḡun ukcānnota, tōlḡu tōlḡazotta* 'man lehrt uns, man unterhält sich mit uns, man erzählt Geschichten' (uo. 126). — *bi bazikar tegrem, tettem, awram* 'я утром встал, оделся, умылся' (CINCUSZ, Очерк грамм. эвенск. (ламутск.) яз. 174); *eḡmu menkeḡ olraw ḡeḡetkeren, bazikar hiḡeḡin zebennegewur magran* 'мать сама рыбу на удочку ловила, утром и вечером поесть ловила' (uo. 182); *bi adḡakan-da peḡterurirw, eḡu naukan; gew peḡtereneḡ, man* 'я несколько раз стрелил — не попал; мой товарищ выстрелил — убил' (uo. 183); *bi noḡtan (helikiw) elraltram, eḡem tamalra* 'я ее (куропатку) пожалел, не захотел убивать' (uo. 188).

β) a m a n d z suban azonban általában — bár nem kizárólag — a gerundiumos szerkesztésmód használatos. Pl.:

si böde isinafi, maḡige tejefi, buda ḡefi, dere obofi, ḡaj ḡiki 'te hazamen-vén, egy keveset pihenvén, megebédelvén, arcot megmosván, aztán gyere el (= menj haza, ebédelj meg, mosdjal meg s aztán gyere el)' (BUDENZ: NyK. XX 390). (BUDENZ uo. megjegyzi, hogy a *-fi* végű alakokban gerundium praeteritivel van dolgunk, ez azonban mint „gerundium copulativum — mellérendelő mondatkötő jellemével” is szerepel.) | n a n a j (Kur-urm.): *haj mindule emeḡzi emere* 'снова ко мне идет и идет' (SZUNYIK, Кур-Урм. диалект 155) | n a n. (Amur): *noaḡi omoktawa, zoloḡi kunkelēmi, silan boḡalijaḡi* 'он яйцо, о камень колотя, едва разбил' (AVRORIN, Грамм. нан. языка I 182); *jeḡur siḡaktani ḡukeḡi laktomi geḡḡiḡeḡi* 'шерсть волка, ко льду приклеиваясь, замерзла' (uo. 183).

Még meg kell jegyeznünk, hogy BEKE (KSz. XV 67—8) hasonló szerkezeteket idéz a cseremiszből és a votjából, de joggal tatár, illetőleg csuvas hatást lát bennük. Figyelembe veendő, hogy ezt a szerkezetet még a votjának a testvérnyelve sem ismeri, azonfelül éppen a csuvas eredetű *-sa* határozói igenévi képzőt használják ebben a votják szerkezetben; ami pedig a cseremiszt illeti, itt ezt a szerkezetet (éppúgy, mint az ún. összetett igék használatát) bizonyosan a rendkívül erős tatár hatás hozta létre.

IX. Az alárendelő viszony kifejezése

Már szó volt róla (a 20. lapon), hogy az urál-altaji nyelvek az alárendelő viszonyt (a hypotaxist) eredetileg és nagyrészt ma is vagy (formai) mellérendeléssel, vagy kötőszó nélküli (tehát jelöletlen) alárendeléssel, vagy — főleg — az egyszerű mondatba beolvasztott igenévi szerkezetek segítségével fejezik ki; a kötőszós alárendelés azokban az urál-altaji nyelvekben, ahol ma megvan, későbbi eredetű. Amennyiben tehát nem egyenesen idegen kötőszó átvételéről van szó (mint például a zürjén *šte* [$<$ orosz что] esetében), vagy nem

egy idegen kötőszó tükörfordítása honosodott meg (mint például a zürjén *mij* 'hogy', eredetileg 'mi, micsoda' esetében; l. SyrjWb. 608), azokban az esetekben azok a kötőszók, amelyek az urál-altaji nyelvekben ma használatosak, külön-külön belső fejlődésnek az eredményei. Helyesen mondja N. SEBESTYÉN IRÉN (MNY. XXIII, 348): „A kötőszós alárendelés — éppen úgy, mint a kötőszós mellérendelés — minden idegen mondattani hatástól függetlenül fejlődött ki azon fgr. nyelvek külön életében, melyeknek alárendelő kötőszói vannak. Nincs egyetlen olyan kötőszó se, amelyet kötőszói jelentésben két vagy több rokonyelvűből ki lehetne mutatni s így közös eredetre visszavezetni, de viszont a legfontosabb alárendelő kötőszók (m. *hogy*, f. *että*) fgr. alapon magyarázhatók.”

Az egyes urál-altaji nyelvek szintakszisának ezt a talán leggyakrabban és legnyomatékosabban kiemelt (és egyébként is — különösen az igenévi szerkezetek köréből — bő példaanyaggal megvilágított) jelenségét itt csak jelezzük, de nem kívánjuk részletesebben tárgyalni.

[Irodalom: SIMONYI: NyF. 47. sz., MHat. II, 302, 326, A magyar nyelv² 67; KLEMM: Pannonhalmi Évkönyv 1912: 219, 233, 1916: 134, NyK. XLV, 357, MTörtMond. 453, 381; KÁROLY S., Igenévrendszerünk a kódex-irodalom első szakaszában; SARKADI NAGY: NyK. XLII, 250, 279, 427, 465; SZABÓ DEZSŐ: NyK. XXXIV, 417; FOKOS-FUCHS: FUF. XVIII, 200, XXIV, 318, NyK. LX, 275, ALH. VIII, 273, A finnugor és a török mondat ősi sajátosságai 16; SZENDREY: NyK. XLVI, 205; BEKE, CserNyt. 136; BUDENZ: NyK. I, 405, XIX, 472, XX, 389, FNyt.² 120; SETÄLÄ, Lauseoppi¹¹ 120; WIKLUND, Festschrift til Rektor J. QVIGSTAD 316; HAKULINEN, SKRK. I 68, II 263; LAGERCRANTZ, Sprachlehre des Westlapp. 32; E. ITKONEN, LappChrest. 69, 72; N. SEBESTYÉN IRÉN: MNY. XXIII 348; CASTRÉN, SamWverz. 377 kk.; DONNER-JOKI, KamWb. 176; PROKOFJEV: Сельк. (остяко-самоед.) грамм. 98, Самоучит. нен. яз. 137, 141; LEHTISALO: MSFOu. CXXII, 254; RAVG.—SCHINK. 47; BÁLINT: Kaz. III 65, 131, NyK. XIII, 227; KÚNOS, OTNy. 293; ASMARIN, Синтакс. 471; BÖHTLINGK, Gramm. XXVIII, 226, 248; RACHMATULLIN: UJb. VIII, 1, 309; POPPE, Written Mong. 95, 115, 176, 179, KhGr. 112—3, Строй халк. яз. 18, 20; RAMSTEDT, KonjKhMong. 44; SZANZSEJEV, Синтаксис 30, 110; VASZILEVIC: Очерки диалект. эвенск. (тунг.) языка 48, 54, 77, stb., Эвенк.-русск. слов. (1958) 719, 721, 742; KONSZT.—LEBEGY., Эвенкийский язык 177, 305; LEVIN, Краткий эвенско-русск. слов. 208, 215; SINCUSZ, Очерк грамм. эвенск. (ламутск.) яз. 208; BENZING, LamGr. 90, 91, 104; WINKLER, Der uralalt. Sprachstamm 84; stb.]

X. Határozói viszonyok jelölése

Ismeretes, hogy az urál-altaji nyelvekre igen jellemző a helyhatározórendszer hármas tagozódása és a határozóragok alakjának változatlansága. RAVILA is kiemeli (a COLLINDER-féle Comparative Grammar of the Uralic Languages 247. lapján), hogy „most typical is... the division of the local cases into three groups, namely a lative, a locativ (fixative), and a separative group”.

A következőkben azonban csak mondattani síkon egyes, az urál-altaji nyelvekre különösen jellemző határozókról szólunk, közelebbről egyes különösen jellemző lativusi és ablativusi szerkezeteket mutatunk be.

A fent említett két elv (a hármastagozódás és a határozóragok változatlansága, hogy ti. a többesszámban is ugyanaz a határozórag az alakja, mint az egyszámban, pl. *házban, házakban, házamban, házaimbamban* stb.) természetesen általánosan fontosnak elismert egyezés, de az alaktani jegyeket kivéve, (minthogy a határozók használatának körében valóban bőséges alkalom nyílik [szintaktikai téren] analógiás hatások érvényesülésére, természetes szemléleten, azonos észjáráson alapuló egyező kifejezésmódokra, sőt igen gyakran idegen hatással is kell vagy lehet számolni), a határozók körében mutatkozó szintaktikai egyezéseknek általában csekély jelentőséget tulajdonítottak, és kevés hivatkozás történik rájuk összehasonlító uráli tanulmányokban, és még kevésbé esik ezekről szó urál-altaji vonatkozásban. KLEMM szerint például „a határozó viszonyok kifejezésében aránylag kevés egyezést találunk a finnugor nyelvek közt” (MNy. XVIII, 14); mindössze a *valamibe belehal, belevénül, belefárad* féle lativusi szerkezeteket és az ablativusi hasonlítóhatározót említi mint jellemző közös finnugor sajátosságokat. KERTÉSZ szerint pedig csak „a *hal, vesz, marad, hagy* stb. igék” lativusi szerkezete (*belehal, belevesz a vízbe, oda marad, károsra marad* stb.) az, amit közös finnugor határozós szerkezetnek sikerült kimutatni (MNy. X, 57). Azóta már számos egyéb lativusi és ablativusi egyező szerkezetre sikerült rámutatni (l. elsősorban BEKÉNEK „Finnugor határozós szerkezetek” című munkáját), és GOMBOCZ már nyomatékosan hangsúlyozta a jellemző lativusi szerkezetek tanulságainak a fontosságát. Ezek a szerkezetek — úgy mond — „egy sajátos finnugor térszemlélet, finnugor gondolkozásmód kifejezései” (GOMBOCZ—PAIS, Syntaxis 145), és „a finnugor nyelvek ezen egyezései adnák meg egy finnugor összehasonlító mondattan legáltalánosabb kereteit, a finnugor gondolkodás formáit” (uo. 147).

Bizonyos, hogy a határozók terén is sikerült több olyan egyező szerkezetre rámutatni, amelyre nem illik az analógiával, természetes szemlélettel, véletlenül azonos észjárással, idegen hatással való magyarázatok egyike sem; ezek esetében az ősi kapcsolat feltevése mutatkozik — mint látni fogjuk — legtermészetesebbnek, és így ezeknek a szerkezeteknek is lehet szavuk és szavazatuk a nyelvrokonság eldöntésében.

Ismételjük: itt csupán néhány olyan határozói szerkezettel szándékozunk foglalkozni, amely az urál-altaji nyelvekre jellemző, mert más szemlélet tükröződik bennük, mint sok más nyelvben, különösen olyan nyelvben, amelyekkel az egyes urál-altaji nyelvek érintkeznek.

Ilyen szerkezetet különösen kettőt mutattak ki eddig: egy lativusit és egy ablativusit. RAVILA is (i. h.) erre a kettőre hivatkozik.

Ismeretes, hogy amit például az indoeurópai nyelvek locativusi szerkezettel úgy fejeznek ki, hogy „valahol marad valami”, vagy „valahol hagyok valamit”, másfelől: „valahol meglátok vagy találom valamit”, azt az uráli nyelvek (de, mint látni fogjuk, az altajiak is) általában lativus, illetőleg ablativus segítségével fejezik ki („valahová marad valami”, „valahová hagyok valamit”, illetőleg: „valahonnan meglátok, találom valamit”).

Tagadhatatlan ugyan, hogy több urál-altaji nyelvben locativusi határozót, vagy locativusi határozót is találunk ezekben a kifejezésekben, de világos, hogy nem ez, hanem a lativusi, illetőleg az ablativusi szerkezet az eredetibb, mert nem tehető fel, hogy egy ö n t e t ű e n egy éppenséggel nem magától értetődő, a mi mai felfogásunk szerint sem teljesen természetes (lativusi, ill. ablativusi) kifejezésmód szorított volna ki egy eredetibb, természetesnek érzett, általánosan elterjedt (locativusi) szerkezetet, amelynek meg-

maradását a környező nyelvek nyelvhasználata is alátámaszthatta volna. Még azt sem lehetne valószínűsíteni, hogy valamennyi urál-altaji nyelvben éppen analógiás hatások hozták volna létre ezt a speciálisan urál-altaji kifejezőmódot.

Ha mármost az ebben a kifejezőmódban megnyilatkozó közös szemléletet kutatjuk, azt találjuk, hogy míg az indoeurópai nyelvek ezekben a kapcsolatokban a cselekvés helyét, az adott helyzetet, a nyugvó helyzetet, vagyis a valahol folyó, végbemenő cselekvést látják, addig az urál-altaji nyelvek olyan esetekben is, amikor az ige maga tulajdonképpen nem fejez ki mozgást, mégis mozgási folyamatot, a cselekvés kiindulását, illetőleg megvalósulásának irányát, célpontját (onnan látok, találok; oda [viszem és] hagyom, oda [kerül és] marad) érzékelik és jelölik meg.

De ha ez a kifejezőmód és szemlélet urál-altaji is, vajon úgy kell-e ezt értenünk, hogy már éppen maguk az 'odahagy', 'oda marad', 'valahonnan meglát vagy talál' szerkezetek is ebből az ősi korból öröklődtek volna valamennyi urál-altaji nyelvben?

Ennél a kérdésnél emlékeztetnünk kell arra az elvre, melyre különösen MEILLET (La méthode comparative en linguistique historique 48, 50) és RAVILA (JSFOu. LX₆ : 9) hívta fel a figyelmet, hogy ti. rokon nyelvekben még különválásuk után is fejlődtek az illető nyelvekben továbbra is érvényesülő azonos tendenciák alapján párhuzamos jelenségek („Prinzip der Konvergenz, der zu ähnlichen Resultaten führenden Parallelentwicklung”; l. RAVILA, i. h.).

Ez a magyarázat ugyan elsősorban bizonyos fonetikai és morfológiai egyezésekre vonatkozik, de érvényes lehet szintaktikai egyezések dolgában is, mégpedig azzal a kiegészítéssel, hogy nem a kifejezőmód tendenciája öröklődött, hanem pontosabban: a szemlélet módja, a szemlélet közössége az, mely ezekben a kifejezésekben, ebben a kifejezőmódban öröklődött, az a szemlélet, mely nem a nyugvó állapotot, hanem a mozgást, ennek kiindulását és irányulását érzékelt és ezt a jegyet ragadta ki, ezt érzékelt és ezt fejezte ki nyelvileg is. Erre utal Gombocznak fent idézett megjegyzése is.

Hogy mennyire eleven ez a szemlélet, azt az is mutatja, hogy az ilyen szerkezetekben szereplő igéknek egy részénél még ma is kimutatható az eredetibb mozgás-jelentés (l. pl. GOMBOCZ—PAIS i. m. 145).

Ezek a szerkezetek nem szorítóznak pusztán a már említett néhány igére. Erre különösen SIMONYI (MHat.) és BEKE (i. m.) mutattak rá; l. még alábbi fejtegetéseinket.

A) Lativusi szerkezetek

1. A legismertebb jellemző lativusi szerkezet a 'hagy' és 'marad' jelentésű igékkel kapcsolatos.

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *oda akarnác hadni a gyűlést* (Heltai); *houa marad a maradéc étéc* (Heltai) (NySz.); *ty hozzatok maragion az vr Isten* (Bornemisza; l. KERTÉSZ: Nyr. LX, 81) | *osztj.: man tāxrem kät-χüdem χoi seaja ot χajesen!* 'lasset mein Panzerhemd nicht hinter zwei bis drei Männer zurück!' (PATK: II 36); *νη τὰδὰ χαζά!* 'te maradj itt!' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 106) | *vogul: luwä tū ta χulestä* 'lovát ott hagyta' (VNGy. I, 22); *jüwle χültäm sükam-päläm*

'hátramaradt fél cipőm' (uo. III, 73) | z ü r j.: *kolē krasētaanej batuško orde, polotaeje, matuška orde patš-vodž-peleşe* 'es bleibt deine Schönheit bei deinem Vater auf der Schlafpritsche, bei deiner Mutter in der Ecke vor dem Ofen' (SVd. 288); *ver-kerkae kolas* 'egy erdei kunyhóban hagyja (a leányt)' (ZSz. 137) | v o t j.: *pinalze keltem mumiz dorī* 'sie liess ihr Kind bei ihrer Mutter zurück' (WICHM.: JSFOu. XIX₁ 149); *ton kapka vižije ki'li* 'bleibe du hier am Tor!' (uo. 53) | c s e r.: *arβe'za ala'ēs koden* 'der Knabe blieb in der Stadt' (RAMST., Bergtscher. 51); *i' koreme's kodē's kēn* 'wenn das Eis im Flusse [liegen] bleibt' (WICHM.: MSFOu. LIX, 15); *kytšyžum kla'tešo'k koda't* 'den Bettler lassen sie in das Vorratshaus („auf deutsch: in dem...")' (LEWY, TscherGr. 133) | m o r d v.: *uš čavo kudōs kadymiz, uš čavo tarkas kadymiz* 'sie liessen mich in der leeren Stube, sie liessen mich auf dem leeren Platze' (PAAS.: JSFOu. IX, 10); *pakšas kadušt sokam izamum* 'auf dem Felde blieben meine Flüge, meine Eggen' (uo. 80) | f i n n.: *jätti jälkeensä kolme pientä lasta* 'hagyott maga után három kis gyermekét' (BUDENZ, FNy.² 109); *jätin rahani puotiin pöydälle* 'a pénzemet ott hagytam a boltban az asztalon' (uo. 107); *jää tänne vähäksi aikaa odottamaan* 'maradj itt egy kevés ideig várakozni' (uo. 133); *jään kaupunkiin* 'a városban maradtam' (uo. 107) | l a p p.: S. *maisuoð mü täuse lähpāb* 'a terhemet itt hagyom' (HALÁSZ III, 161); N. *ja niē'da bacca mæccai* 'das Mädchen aber blieb im Walde' (QVIGSTAD—SANDBERG: JSFOu. III, 28); N. *vāi bissan haw'dai* 'damit er im Grabe bleibt' (E. ITKONEN, LappChrest. 52).

[Irodalom: SIMONYI, MHat. I, 29; BUDENZ, MUSz. 602; BEKE: NyK. XLIII, 161; FOKOS-FUCHS: MSFOu. LXVII, 105, Nyr. XLIV, 131, LXVIII, 42; LAGERCRANTZ: MSFOu. LV, 60; stb.]

b) A szamojédban:

jur.: *nābi xanxanta xājjudā* 'der andere bleibt in seinem Schlitten' (LEHT., Wb. 164).

c) A törökségben:

alt.: *pūry pašqa pu jurtqa pudalbassym, pudalzyn* 'bei diesem fremden Volke bleibe ich nicht, er mag bleiben' (Pr. I, 226) | tel.: *jažūya qaldym* 'ich blieb in Schmerzen' (uo. 212) | j a r k.: *ū šārye heč nime galmēdi* 'a városban semmi se maradt' (KÚNOS: KSz. VI, 305) | c s a g.: *qalirsin ojatga* 'du bleibst in Schande' (VÁMB., Čag. 57); *artqa galmaq* 'hinten nachbleiben' (RADL. I, 308) | o s z m.: *taš taš üstüne kalmasyn* 'kő a kövön ne maradjon' (KÚNOS: OTNy. 329) | a n a t.: *bān ca'ira k'aldim, jolum ba'ira k'aldi* 'ich bin auf der Wiese geblieben, mein Weg ist in dem Abhang geblieben' (RÁS., Anat. 18) | c s u v.: *kila par vattisempa vašak ašasem antšax julašša* 'odahaza csak az öregek és a kis gyerekek maradnak' (ASM.: СИHT. 173); *artšasene mensene kila pērašsa xēvartōm* 'a ládákat miket odahaza hagytam' (uo. 204); *tšitēvōvē xēvar* 'hagyd [a pénzeket] a templomban!' (Mész. II, 414); *kil xoššynē jōlbžōzō* 'az udvarban maradtak' (uo. 300) | j a k.: *min oibör bu xälbyt* 'in meinem Gedächtnis ist dieses geblieben' (BÖHTL. Wb. 82).

[Irodalom: BANG: KSz. XVIII, 13; FOKOS-FUCHS: MSFOu. LXVII, 105, Nyr. XLI, 73, LXVIII, 43; stb.]

Azokból a nyelvekből, amelyekben a lativus (dativus) ragja (alakilag vagy használatban) egybeesett a locativus ragjával, nem idézünk példát.

2. Jellemzők az „odavész, belehal, belefúl; elveszt, megöl, belefojt; odafagy, odaég, odasül” stb. jelentésű igékkel kapcsolatos lativusi szerkezetek.

a) A finnugor nyelvekben:

magyar: *vízbe fúl*; *bele ölte a vízbe* (KRESZN.); *vízbe fojtani* (CZF.; *oda-vesz*; *bele vész az tengerbe* (NySz.); *az tengerbe bele halanak* 'mortui sunt in aquis' (JordK.); *odaég* | o s z t j.: *tādä xolda ant rayal* 'itt meghalni nem szabad' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 101); *šarikel jenik kũta lilvomet, mãsel jenik kũta lilvomet* 'hőségük vízében [majd] elvesznek, izzadságukban [majd] elvesznek' (PÁPAY, ONGy. 41); *tu čanč otĩneta torimãi* 'es wurde vor seinen Knien geschlachtet' (PATK. II, 106) | v o g u l.: *vũtne tãl k'wãllesem* 'csaknem a vízbe veszttem' (VogNyelvj. 248); *ulãn voss jãse'im* 'égjek el a tűzben' (VNGy. IV, 413); *oãrãsnã pãltilãm* 'tűzben fölégetjük' (uo. III, 525, III/2 356) | z ű r j.: *sije bolni tšãe kulema* 'ő a kórházban halt meg' (Nyr. XLI, 73) (de így is: *sije bolni tšãin kulema* inessivusszal SWb. 500); *sije veji jue* 'ő a folyóba fúlt' (Nyr. i. h.); *po tšes koste džãgãlema* 'a kerítés résében megfulladt' (ZSz. 144) | v o t j.: *vištem vuẽ kuũem* 'der Narr ertrank' ['a bolond vízbe halt'] (WICHM.: JSFOu. XIX₁ 79); *niũ gure pižem* 'das Mädchen wurde im Ofen gebraten' (uo. 66); *Vu-murt đar-đelã kuliz* 'a Vu-murt meghalt a parton' (VotjNH. 116); *kãbãũ kĩnãm jẽ* 'az asztagba fagyott jég' (uo. 43) | c s e r.: *βã.đeš kolãšã βotãkãn mã.škaržã* 'der Magen eines im Wasser gestorbenen Tieres' (RAMST.: Bergtscher. 60); *kue carãt tãmãlpe, alãksãr tules jũla* 'feucht ist dein Birken-span, will nicht im Feuer brennen' (GENETZ: JSFOu. VII, 63) | m o r d v.: *vẽc a vãji, toľãkã a palĩ* 'es ertrinkt nicht im Wasser, noch verbrennt es im Feuer' (PAAS.: JSFOu. XII, 71); *ãzo vẽšhĩk tejtẽřem, kozo jomãvĩk* 'suche meine Töchter auf, wo (tkp. ahová) du sie zugrunde gerichtet hast' (uo. 82) | f i n n.: *hãn kuoli maantielle* 'ő meghalt az országúton' (SETÄLÄ, Laus.¹¹ 73); *sotilas sortui sotaan* 'a katona meghalt (elesett) a háborúban' (uo. 64); *surmasi hãnen nãlkããn* 'megölte őt éhséggel (tkp. éhségbe ölte)' (FNy.² 99); — é s z t: *senna külmetati palju inimezi* 'dort erfroren viele Menschen' (WIED., EGr. 344) | l a p p.: S. *so jãmi tat olmaj sisa stobu* 'aztán meghalt az az ember a szobában' (HAL. V, 64); N. *stallo dãsã jãmii* 'dort starb der Stallo' (E. ITK.: LappChrest. 52, 94); *Spiẽčẽčẽ ľegãlbmom ja gãrrãm goãtte sadjai* 'Sp. ist erfroren und erstarrt auf dem Zeltplatze (QVIGSTAD—SANDBERG: JSFOu. III, 21); S. *poãres vãre lei kalãmun koãhte-sãddãi* 'az öregember megfagyott a sátorhelyen' (HAL. III, 172).

[Irodalom: MISTELI: Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft XVI, 444; l. még I alatt.]

b) A szamojédban:

s z e l k u p: *kũmõkĩ ütti kũnãkĩ* 'люди (две) в воду умерли (утонули)' ['a két ember vízbe fúlt, tkp. vízbe halt'] (ПРОКОФЬЕВ 87, 93); l. még uo. 106.

c) A törökségben:

k t.: *garturmag suvqa* 'jem. an Wasser ersticken lassen' (KÅŠr.—BROCK. 149); *tũzmãk tumľuqã* 'vor Kälte umkommen' (uo. 226); *bilãlmãk c. dat.* 'ertrinken (im Schweiss, Blut usw.)' (uo. 36) | a l t.: *tagnĩn palyny tagga qyrdy, sunũn palyny suva qyrdy* 'des Berges Wild tötete er auf dem

Berge, des Wassers Wild tötete er auf dem Wasser' (Pr. I, 263); *sōgqa tonɖy* 'er ist erfroren' (RADL. III, 1171); *järɣä poɣy ölzün!* 'stirb selbst an der Erde!' (Pr. I, 60) | s z a g.: *abam slärdin golya čörüb-ölgöi!* 'mein Vater möge dann in eurer Hand sterben!' (Pr. II, 12; uo. loc.-szal is: *slärdin golynda ölör* 'in eurer Hand wird er sterben'); *sütkä čačatpazyn!* 'lass es [das Kind] nicht an der Milch ersticken!' (uo. 93); *otqa any örtirbin* 'im Feuer will ich ihn verbrennen' (uo. 413) | t e l.: *Šünü ämdi süg ätti, alar sügqa tonɖyrdy* 'jetzt brachte Sch. eine Kälte hervor und liess sie in der Kälte erfrieren' (uo. I, 185) | s ó r: *otqa tištäp saldy* 'im Feuer briet er ihn' (uo. 353) | k i z.: *sōgqa tonɖady* 'er fror nicht in der Kälte' (uo. 602) | m i s.: *utka očsən döŋjası!* 'möchte die Welt verbrennen!' (PAAS.: JSFOu. XIX₂ 26; tkp. 'tüzben égien el!') | k a z.: *aran suya batyp ülmädım* 'ich wäre fast im Flusse ertrunken' (RADL. I, 252) | j a r k.: *ašleyya heč kiši ülmäz* 'éhségtől egy ember sem hal meg' (KÚNOS: KSz. VI, 291); *daɣya esəp ulyen suya boyulɥp ülmäz* 'a felakasztandó vízbe nem fül' (uo.) | o s z m.: *asılažak suja boyulmaz* ua. (OTNy. 300) | a n a t.: *ateše įandım andžak* 'nur bin ich im Feuer gebrannt' (Räs., Anat. 11); *boyal-madım buoıte derin d'ollere* 'ich bin nicht ertrunken in so tiefen Seen' (uo. 24) | c s u v.: *sivve šän-* 'megfagyni' (tkp. 'hidegben megfagyni') (ASM., Синт. 203—4); *sivve vil-* 'умереть от холода' (uo. 204).

Az itt felsorolt példák egy része a következő pont alá (lativusi okhatározók közé) tartozónak is vehető.

[Irodalom: l. a) alatt.]

3. Lativusi okhatározó

Már az előbbi pontban tárgyalt esetek egy része közel áll az okhatározói kifejezésekhez (*belehal valamibe, belefárad, beleizzad a munkába*), de már valóságos okhatározókkal van dolgunk az alábbi lativusi szerkezetekben, amelyek (az indoeurópai locativusi vagy ablativusi kifejezésmóddal szemben) okhatározói értelmük ellenére véghatározói jellegűek: valahová irányuló cselekvést, történést jeleznek. (Hasonló szerkezet tulajdonképpen a szenvedő igék mellett használatos lativus, dativus auctoris is; erről l. FUF. XXIV, 307, Nyr. LXVIII, 45.)

Ebben a kifejezésmódban SIMONYI is, GOMBOCZ is analógiás hatás érvényesülését látta. „Valamint a helyhatározók körében láttuk — írja SIMONYI (MHat. I, 91) —, hogy az ugor nyelvek általában a vízben-halást vízbe-halás gyanánt fejezik ki: ép úgy mondják képes beszéddel azt, hogy pl. *a fiú belehalt a torokbajba* = finn „*poika kuoli kurkku-tautiin*” ... Így mondjuk magyarul is: *bele-halni, bele-veszni, -fáradni, -sülni, -ünni...*” GOMBOCZ is úgy véli (GOMBOCZ—PAIS, Syntaxis 146—7), hogy a *hal, vész, fullad* ~ *öl, fojt, valamibe belehal, belevész* stb. lativusi szerkesztésmódja „a rokonértelmű igékre is áttérjed: *belevénül, beleún valamibe...*”.

KLEMM (MTörtMond. 163) egyformán pregnáns lativust lát mindezekben a szerkezetekben; itt „az eredménnyel társult az azt létrehozó cselekvés képze: *Belehalt a Dunába* = beleesett a Dunába és ott meghalt”.

Figyelembe veendő azonban, hogy például a permi nyelvekben más ragot (nevezetesen illativust) találunk a 'valahová hal' szerkezetekben, mint a 'valamibe belebetegszik' félékkel kapcsolatos szerkezetekben; az utóbbiakban a (szintén lativusi eredetű) consecutivusi vagy allativusi rag használatos (l. alább). És az a körülmény, hogy ezek a mindenképpen sajátságos szer-

kezetek a finnugor nyelveken túl más urál-altaji nyelvekben is jelentkeznek, amellett szól, hogy ez a kifejezőmód is ugyanazon a jellemző ősi közös urál-altaji szemléleten, gondolkodási módon alapszik, mint a fent bemutatott többi jellemző lativusi szerkezet. Az természetesen valószínű, hogy a *hal, vész* stb. igék szerkesztésmódjának az analógiája elősegítette az itt tárgyalt lativusi okhatározói szerkezetek *m e g m a r a d á s á t*.

Nézzük most ezeket a szerkezeteket az egyes nyelvekben!

a) A finnugor nyelvekben:

m a g y a r: *meg kell belé halnom* (NySz.); *én két tallérba bele nem halok, kiváltom* (1668. LevT.; l. BEKE: NyK. XLIII, 214); *az czorda menea nyakra az tengerbe, es belee halanak* (JordK. 377; 'mortui sunt in aquis'; l. KLEMM, i. m. 163); *belefáradni a kaszálásba, gyűjtésbe, szántásba, tanulásba, gondolkodásba* (CzF.); *elfáradtat vala az nagy bor italba* 'erant fatigati a vino' (KÁR. Biblia I, 497); *beleizzad a munkába; betegek belé; a szeme is fáj az erős nézésbe* (Arany) | *o s z t j.*: *ont-xāri vural kūta muj nāya liltvstel* 'erdei rénbikavér bőségében majd elvesztek' (ONGy. 177) | *v o g u l*: *jānē' xaləmnə xaləmläst* 'nagyon nekihevültek (vmely dolognak)' (VNGy. I, 251; tkp. 'nagy hévbe melegedtek bele'); *sāt nieməp tərən nājin ujin ta kēhšilälə'im* 'hét lángú vészés tűzben ébredzem im föl, állatod' (uo. III, 453) | *z ü r j.*: *ke džydisla me ved og ninem vermi kernj se* 'vor Kälte kann ich ja nichts tun' (Svd. 282); *gažtemišla da šogisla omel'tšema* 'bánkódásában és bánatában (от скуки и от горя) lefogyott' (ZSz. 132); *tšigli kuvni* 'éhen halni' (MNY. LIV, 336); *kinemis važen nin više polžemišla* 'hasa már régóta fáj a félelemtől' (ZSz. 129; mintegy: 'félelmébe belefájdult a hasa'); *pinis šarka kile ke džydisla* 'foga vacog a hidegtől' (uo.); *menam šemja tšigli kutis kulni* 'az én családom éhen kezdett halni' (azaz: 'csaknem éhen hal', szó szerint: 'éhségnek kezdett halni') (MNY. LIV, 336) | *v o t j.*: *soyos dormillam virlen tirmjntejezli* 'sie waren übel angekommen, da das Blut nicht ausreichte' (WICHM.: JSFOu. XIX, 74; l. még MNY. i. h., de itt tatár hatással is lehet számolni) | *c s e r.*: *koštmašes, kumašes moštošom* 'a járásba, az ásásba belefáradtam' (REG.—BUD.: NyK. III, 120); *kedem jukšteš tüngön* 'kezem a hidegtől (v. a hidegben) megmerevedett' (uo. 101); *pu numalmašes čerlaneš* 'a fahordástól megbetegedett' (uo. 120); *pariā ūšteš k'šištū* 'die Finger jucken vor Kälte' (RAMSR., Bergtscher. 50); *pušāngə ūšteš pədešteš* 'der Baum zerspringt vor Kälte' (uo. 108); *tālək edəmən dətāze ir ləpəšes-ät, βādə ləpəšes-ät nörə* 'einer Witwe Kind wird im Morgentau, im Abendtau sogar nass' (WICHM.: MSFOu. LIX, 241) | *m o r d v.*: *vö. šelmeñ sokurgačt ružijan kačams, pilleñ gluxojgačt ružijan vajgelc* 'meine Augen sind von dem Gewehrrauch erblindet, meine Ohren sind von der Stimme der Gewehre taub geworden' (PAAS.: JSFOu. IX, 100) | *f i n n*: *mies kuoli nälkään, veteen, tautiin* 'az ember éhen [halt], vízbe, betegségbe halt bele' (SET., Laus.¹¹ 64); *nääntyi nälkään* 'erőtlenül összerogyott éhség miatt' (FNy.² 99); *heräsin lapsin itkun* 'fölebredtem a gyermek sírása alatt (és miatta)' (uo.); *lie kuollut kovin viluhun, vainko leivän puuttehesen?* 'a nagy hidegtől halt-e meg, vagy kenyérhiány miatt?' (KAL. XXXVI, 221; „nagy hideg vala-e holta, vagy kenyérnek szükség volta' VIKÁR ford.); *vanheni sanoihin sampo, katoi Louhi luottehisin, virsihin Vipunen kuoli, Lemminkäinen leikkilöihin* 'belevénült a szampó a szavakba, L. belepusztult a varázsigékbe, V. belehalt az énekbe, L. a játékokba' (uo. I, 47; KLEMM, MTörtM. 164; „lám szavaktól Szampo

vénül, bűv-igéktől L. megdül, versektől V. pusztul, L. játékoktul" VIKÁR, — é s z t: *vázisid sügava lume sisse* 'sie ermüdeten im tiefen Schnee' (WIED. EGr. 346); *ta nörkus tē peale* 'er ermattete auf dem Wege' (uo. 344) | l a p p: N. *stallo dāsā jāmiit* 'dort starb der Stallo' (E. ITK., LappChrest. 52); *de nokka spai'ta goike, ja de šaddan monge goit naelgai jabmēt liika* 'es ist doch bald verzehrt und dann werde ich dennoch Hungers sterben' (QVIGST.—SANDBERG 27); — (elativusszal: Déli-lapp: *jāmijn nielekste* '(sie) starben vor Hunger' (LAGERCR., LappWortschatz 200; l. még uo. 520).

[Irodalom: SIMONYI, MHat. I, 91, 106, 193, II, 370; BEKE: NyK. XLIII, 211, CserNyt. 146, 151 stb., Nyr. LV, 49; KLEMM: NyK. XLV, 389, MTörtM. i. h.; WICHM.: JSFOu. XXX₆ 18; FEHÉR: NyK. XLIV, 195; KÚNOS—MUNKÁCSI, A belviszonyragok használata a magyarban 72; FOKOS-FUCHS: MNy. LIV, 335, FUF. XXIV, 307, MSFOu. LXVII, 108; stb.]

b) A s z a m o j é d b a n:

j u r.: *nēnetša toran* (') *sarmik' šejda xaža* 'волк испугался крика человека (досл. испугался к крику)' (TERESCSENKO, Материалы 231) | s z e l k. *apsitko kuko* 'éhen (tkp. evésért) meghalni' ('с голоду (досл. ради еды умереть)' (ПРОКОФЬЕВ 110); *nälän türepteägand sajend üt lapamba* 'durch das Weinen meiner Tochter rinnen Tränen' (CASTR., SamWb. Anhang 401); *tobou tüsepteägand ly pachelba* 'durch den Schmerz des Fusses verdarb der Knochen, (uo.). L. még fent a 45. lapon.

c) A t ö r ö k s é g b e n:

k t.: *ol är bu oyurda barmagga isigländi* 'dem Manne war die Zeit zum Kommen zu heiss (KÄŠr.—BROCK. 68; tkp. 'melege lett menni, beleizzadt a menésbe'); *bu sözgül ja'qubnyñ qadγusy qadγu üzä artdy* 'durch diese Worte wurde Jakobs Kummer noch grösser' (РАБГ.—SCHINK. 21) | u j g.: *turuq bolmysymga iki janym jirkä kirip...* 'infolge meiner Ermattung sinken meine beiden Seiten in die Erde ein...' (MÜLLER, Uig. III, 37, 2; I. SALONEN: JSFOu. XLIX₃ 27) | s z a g.: *pu čalgä Qan Märgän usqan-čadyr* 'von diesem Winde wacht Kan Märgän auf' (Pr. II, 49); *körüp turyan qarānyñ otyna qara qaja qyzara yzyp, tyyqtjylap tamdjylap ayyyp tyr* 'von dem Feuer seines sehenden Auges erhitzt sich der Felsen bis zur Glut, wie Harz tröpfelt er herab' (uo. 488) | m i s.: *sari majlar äctäm katuya. došmanda bəzni kürülmidər dus-ištä berlän tatuya* 'ich trank gelbe (geschmolzene) Butter, weil ich Leibscherzen hatte. Unsere Feinde hassen uns, weil wir mit den Freunden in Eintracht leben' (PAAS.: JSFOu. XIX₂ 46); *barada toryač aj utərdəm ajakkajlarəm talyanya; utəra toryač bän jərladəm jöräklärəm utta jananya* 'nachdem ich gegangen war, sass ich, weil meine Füße müde wurden; nachdem ich gegessen hatte, sang ich, weil mein Herz in Feuer geraten war' (uo. 16) | k a z.: *sine saru köjö torγozyanəna xodajya šökör it* 'téged egészségesen fölkeltésért adj hálát istennek' (BÁLINT III, 111); *utqa anmyj* 'brennt nicht im Feuer' (BRYNJOWSKY: UAJb. XXIX, 55) | o s z m.: *jandim ätešlere* 'égtém a tüzedtől' (HALÁSZ: NyK. XXII, 528) | a n a t.: *jürejim ona janar* 'mein Herz glüht nach ihr' (Räs.: Anat. 12) | c s u v.: *sivve vil* 'умереть от холода' (ASM.: СИНТ. 204); *əše piš* 'хорошо привыкнуть к работе (свариться от работы)' (uo.); *əšša tarlarəmər* 'beleizzadtunk a hőségbe' (uo.).

[Irodalom: RABF.—SCHINK. 20, 21; SALONEN: JSFOu. XLIX, 27; FOKOS-FUCHS: FUF. XXIV, 307, Nyr. LXVIII, 44, MSFOu. LXVII, 108; stb.]

d) A m a n d z s u - t u n g u z b a n :

e v.: vö. *soḡodenä umuktalduwi* '[a madár] sírt tojásai miatt' (ti. hogy oda kellett adnia őket) (Материалы 20); *si edu soḡodänni?* 'miért sírsz?' (uo.) | l a m u t (Ola): *mineḡu bānalrižur, buwučil olikiḡur, hūličaḡur-dv omḡwatto* 'опьянев от вина, бедняки забывали про своих белок и лиси (NOVIKOVA 206).

B) A b l a t i v u s i s z e r k e z e t e k

Az előbbi csoportban tárgyalt lativusi szerkezetekben olyan mozgási folyamat jut kifejezésre, amely a cselekvésnek vagy történésnek a beteljesülés felé irányulását érzékelteti. Az igéknek egy másik csoportjával kapcsolatos ablativusi szerkezetben viszont az a szemlélet jut kifejezésre, amely a cselekvés vagy történés elindulását, valahonnan való elkezdését vagy elkezdődését érzékelteti. A keresés, illetőleg megtalálás folyamata onnan indul el, ahol az illető tárgyat keresem, találok, látom, és azután meg végbe, realizálódik a találás, meglátás ténye.

Közös jellemző vonásuk e lativusi és ablativusi szerkezeteknek — mint mondottuk — az a szemlélet, mely nem nyugvást, állapotot, hanem elevebben: mozgást, valahová irányuló vagy valahonnan kiinduló cselekvést vagy történést érzékel.

1. Legismertebbek a „(valahonnan) keres, gyűjt, fog, talál, meglát” igékkel kapcsolatos ablativusi szerkezetek.

a) A f i n n u g o r n y e l v e k b e n :

m a g y a r : *meszszűnne ne keressünk ez dologban bizonyágot* (Pázmány); *messziről lát egy kis világosságot* (MNGy. IX 470; l. BEKE: NyK. XLIII, 265) | o s z t j . : *menā metta-sir jara tagivet kiñceda!* 'geh und suche in irgendeinem anderen Orte!' (PATK. II, 108); *manēm qazam eḡalt alt kašlali* 'engem a városomban ne keressen' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 153); *imi vžem pat eḡalt kanžanta pidas* 'az asszony a párnaaljban (tkp. -ból) keresgélni kezdett' (uo. 16); *ḡul ḡoltša ošlemen?* 'wo werden wir Fische finden?' (AHLQV. 9) | v o g u l : *jāni sāt tūl kinsāln* 'nagy szerencsét onnan keress' (VNGy. IV, 264); *ti kēr alpīp sāt žūr-pīyannal, sis-žōr tūl kinseu* 'ezen vastestű hét jur állat fiadnál háterőt ott keressünk' (uo. II, 133); *ti naḡ ās ḡotal ḡāntipasan?* 'hát ezt hol találd te?' (uo. I, 34); *tūli nūr-sajnal, tūli pum-sajnal, — juw-tēna nūr-saw tūl voss kinsāln, juw-tēnapum-saw tūl v. k., sim taləḡ nāsāḡ pūl tūl voss ḡāntiāln* 'elrejtő eserje mögül, elrejtő fű mögül — a megenni való vesszőbimbót onnan hadd keressék, a megenni való fűbimbót onnan hadd keressék, a szívesücsra való ízletes falatot onnan hadd találják' (uo. I, 90; azaz: „vadászattal szerezzék élelmüket” uo. 237) | z ű r j é n (elat.): *séšša kutisni koršni vaš* 'azután a vízben kezdtek [őket] keresni' (ZNépk. 126); *kērkaš tšeri ponda kiñi* 'a szobában halat fogok majd' (ZSz. 204); *mij karš adžilin?* 'mit láttál a városban?' (uo. 34); *zu ne-kiž oz verminj vaš adžini* 'a kefét sehogy sem tudják a vízben megtalálni' (uo. 37) | v o t j . (elat.):

šettállam kšion-jšr so nulesšš' im Walde fanden sie einen Wolfskopf' (WICHM.: JSFOu. XIX₁ 155); *košak uliš so addžem kulem puni-šeje* 'er sah ein Hundefaas unter dem Fenster' (uo. 145); *Kam džoz-kü bod-dorištíd kuškod-burjod-kü* 'ha a Káma part falain keresel, válogatsz (ti. virágport)' (VotjNH. 318); *čorig mon šuris kutili* 'én a patakban fogtam halat' (VotjSz. 208) | c s e r. (elat.): *pu koklageč koješ* 'a fák közt (közül) látszik' (REG.—BUD.: NYK. III, 106); *olitsä-yntsen* (v. *olitsäštə*) *juk šakta* 'eine Stimme, ein Laut wird auf der Strasse hörbar' (RAMST. 125) | m o r d v. (elat.): *mejle ríbeš vírtse muš štetva* 'nachher fand der Fuchs im Walde ein Aas' (PAAS.: JSFOu. XII, 101); *mujiž Rav beroksto* 'sie fanden ihn an dem Ufer der Wolga' (uo. 123); *kudosto meže a nejabi?* 'was gibt es im Hause, was man nicht sieht?' (uo. 39) | f i n n.: *etsi poiuttansa mäiltä, männiköiltä, kannoilta, kanervikoilta* 'kereste fiacskáját a dombokról, a fenyvesekről, a fatókékről, a hangafüves helyekről' (Kal. L 367; KLEMM. MTörtM. 161; „keresi... fenn a dombon, fenyveserdőn, fatós földön, hangatermőn" VIKÁR); *tyttö poimii marjoja metsästä* 'a leány bogyót szed az erdőben' (FNy.² 107); *löysin aarten maasta* 'találtam kincset a földben' (uo.); *keksi marjasen mäeltä, puna-puolan kankahalta* 'észrevett a dombon egy bogyócskát, a homokos mezőn vörös áfonyát' (Kal. L, 101; „hát a dombon egy szamócát, réten egy piros bogyót lát" VIKÁR); — é s z t: *mis sa otsid sit toast* 'was suchst du hier in der Stube?' (WIED., EGr. 342) | l a p p.: *E. šon ozai su jušhhe šajšest goádæ bir* 'sie suchte ihn überall in der Nähe der Hütte' (QVIGST.—SANDBERG: JSFOu. III, 10; S. *maite li ahe stälü vürhkaist kaudnam* 'amit még a stallu rejtekhelyein talált' (HALÁSZ V, 147); *te vu'lekē talle suhte olobmä, ičē ohcot sū taiste päktist* 'néhány ember elment, hogy majd megkeresik a hegyek között' (uo. 23).

[Irodalom: SIMONYI, MHat. I, 31; BEKE: NYK. XLIII, 248; KLEMM, MTörtM. 159, 161; KARA: NYK. XLI, 178; SZENDREY: NYK. XLVI, 94; BUDENZ: FNy.² 107; FOKOS-FUCHS: FUF. XXIV, 309, NYr. LXVIII, 86, KSz. XV, 316; RAVILA (a COLLINDER-féle CompGr.-ben 248); stb.]

b) A s z a m o j é d b a n :

j u r.: *kut kōnnaŋŋäm?* 'wo (tkp. honnan) soll ich es finden?' (LEHT. II Wb. 197).

c) A t ö r ö k s é g b e n :

s z a g.: *qaidan tabarbyš?* 'wo werden wir sie finden?' (Pr. II, 61); *čazydan tapčan tuŋmazy Ai Möktö poldy* 'sein auf der Steppe gefundener jüngerer Bruder war Ai M.' (uo. 5) | b a r.: *isläp, isläp pir paladan taptylar* 'sie suchten und suchten und fanden es bei einem Kinde' (Pr. IV, 28) | k o j b.: *pazyŋŋan pit körüb-odurar* 'auf deinem Kopfe wird sie Läuse suchen' (uo. 327) | j a r k.: *heč žajdin šiqar tapmedj* 'semerről sem találtunk vadat' (KÚNOS: KSz. VI, 339) | k a z.: *eš tabmayan ištanŋnan bet karayan* 'aki dolgot nem talál, nadrágjában keresi a tetűt' (BÁL. I, 2) | m i s.: *pitärbudan min əzlädəm, sinəŋ köbök kəšənə tapmadəm* 'in Petersburg habe ich gesucht, aber keinen Menschen gefunden, wie du' (PAAS.: JSFOu. XIX₂ 59) | k a r a c s.: *q'ajdan taptiq buqada'r müknü?* 'wo hast du so viel Habe gefunden?' (PRÖHLE: KSz. X, 289; „in der Bedeutung 'irgendwo etwas finden' wird *tap-* mit dem Abl. konstruiert, wie das finnische *löytää* mit dem Elat." uo. 291) | c s u v.: *šurä*

Atáltan tñnâ šurâ pulâ 'a Kámában fogott fehér hal' (ASM.: СИТАКС. 298); *āsle ūlexran tūpremer* 'a nagy réten találtuk' (Mész. II, 63); *suhman hoššinžen* (v. *hudinžen*) *toprem* 'a kaftán között (közéből, ha ti. kettős) találtam' (REG.—BUD.: NYK. II, 256; *štan tūpren kenâ?* 'hol találtad ezt?' (Mész. II, 421); *kūškežēnān žaržēnē sat ājānbžēn tūpremer* 'a Koski-beliek leányait kert alatt fogtuk meg' (uo. 63).

[Irodalom: BEKE, FOKOS-FUCHS I. a) alatt; vö. még NÉMETH GY.: NYK. XLVII, 66 stb.]

d) A mongolban:

ó m o n g.: *niken ūčügen ke'ūken-i gegsen-i bidanu čeri'ūd nutuy-ača olžu'uj* 'unsere Krieger fanden im Lager einen kleinen Knaben, den man zurückgelassen hatte' (DOERFER: CentrAsJourn. I, Nr. 4, 244); *ta dörben-ni irgen-ū nutuy-ača köser-eče olžu* 'sie hat euch vier aus dem Lager der Leute vom Erdboden aufgelesen' (uo. 247) | k a l m.: *gazāyās neg jum olxp* 'etwas draussen auf dem Hofe finden' (KWb. 284); *neg ūlīn jožūras oldž awlā-w* 'am Fusse eines (solchen) Berges fand ich (ihn)' (KM. 12); *tolyān sūyās boro bokšyā oldž aptš* 'sie fanden am Hügel eine graue Lerche' (uo. 29). (Vö.: *dorāšū altū biltsag garāw irrā* 'darunter (tkp. 'alóla') kam der goldene Ring zum Vorschein' (uo. 60).)

e) A mandzsutunguzban:

e v.: *iduk ajičās?* — *āmuttuk ajičāw* 'honnán szerezted (fogtad) [a halat]?' — A tóból fogtad (Материалы; 11); *ēduk bakandj tawariłba?* 'hol (tkp. honnan) találtad ezeket?' (uo. 189); Szachal.: *baka-* 'találni': 'valahol találni' ablativusszal vagy dat.-locativusszal szerkesztődik (VASZIL., Очерки 316) | l a m u t: *bi ugič* (elat.) *ulikiw ittēm* 'von oben (d. h. über mir!) sah ich ein Eichhörnchen' (BENZING, LamGr. 64).

2. Ablativusi határozóval fejezik ki (gyakran más szerkezetek mellett) az urál-altaji nyelvek azt a részt, amelynél valakit vagy valamit fogunk, érintünk, ahol valakit megütnek, megvágna, megcsókolna stb. Itt is az a szemlélet érvényesül, hogy az érintés stb. honnan indul ki, mintegy: honnan kezdve, mely résztől fogva indul el a cselekvés folyamata, honnan kezdve hat a cselekvés, honnan kezdve jut érintkezésbe az illető tárggyal. Itt is könnyen érthető a locativusi szerkezetnek az alkalmazása is (hol érintek meg valamit, stb.), valamint azokban a nyelvekben, amelyekben procesutivus fejlődött, ennek a prosecutivusi szerkezetnek az alkalmazása is (merre, minek a mentében, min végig folyt le a cselekvés). (A permi prolativusi (prosecutivusi) ragot BEKE (NYK. XLI, 241) eredeti ablativusi ragnak magyarázta, a permi transitivus azonban locativusi eredetű.) Mégis — csekély kivétellel — valamennyi urál-altaji nyelvből kimutatható az említett szerkezetekben az ablativus használata, és ez a szerkezet ugyanúgy magyarázható, mint az előbbi pontban tárgyalt szerkezetek (az elevebb mozgás képzete a nyugvó állapot jelölése helyett, illetőleg ott, ahol például az indoeurópai nyelvek nyugvó állapotot jeleznek). (Persze nem lehetetlen, hogy ezekben a szerkezetekben az érintést jelölő igéknél valóban prosecutivusi kifejezésmóddal [valami mentén] van dolgunk.)

a) A finnugor nyelvekben:

m a g y a r: *arcul üt*; *ha ky arczul vér* 'si quis in faciem vos caedit' (ÉrdyK. 92); *térdül megütődve* (Vörösmarty); *üsd orrul azt a kant* (LEHR: MNy. IV, 100); *feloldja a hajától fogvást* (a hétfalusi csángók nyelvében; HORGER, MNGy. X, 222, l. BEKE: NyK. XLI, 271; = *h a j á n á l f o g v a*, *h a j á n á l*) | o s z t j á k: *ásni selta nāyermas, ittam svrt kutpəl əyalt mouna lvsksli, pozal əyalt kätllsəli* 'aztán a medve [oda] ugrott és a csukát a derekánál fogva a födre hajítja, a farkánál fogva megragadta' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 4—5); *manəm pənəη xui tēlam əyalt xolna xoγi-təlləli* 'engem még a szegélyes öltözékem szegélyénél fogva visszatart' (uo. 131); *kəttədīva kattamen jox tanəttəjet* 'man fasste sie an den Händen und führte sie ins Haus hinein' (PATK. II, 174, PATK.—FUCHS 57); *ūχ-sōgodivet xət-χara tagamāi, puvda jīndepa pītōt* 'am Haarschopfe (gefasst) wurde er zu Boden geworfen, er verwandelte sich in eine Nadel ohne Ohr' (PATK. II, 116; PATK.—FUCHS i. h.); *kuttpel eult seurmālem* 'a közepe táján megvagdalom' (REGULY, Fejedelemlékek 1221. sor) | v o g u l: *kätinəl püstəl* 'kezénél fogva fogta (за руку пойман)' (V Nyj. 262); *ātənəl nənə towitus* 'hajánál fogva fölakasztódott' (uo.); *kwətlətənəl kit sopi sāqrəpəstə* 'közepénél két darabba vágta' (VNGy. IV, 382); *χumitū χujimatū χanl-patitnəl kasajil pūtməstū* 'férjét, amint fekszik, hóna aljában megbökte a késsel' (uo. II, 300); *chun chon junititū nagen jomas pal votmennel* 'ha ki üt téged jobb orcádra' (HUNF., Kondai vogul szótár 184) | c s e r.: *mari ulə βiža denə maiskam bui-gəč ruales* 'der Mann schlug aus Leibeskräften den Bären auf den Kopf' (PORKKA: JSFOu. XIII, 9); *rəβəž kum pərce počšəγəc kučen lupšal kolta* 'der Fuchs fasst sie an drei ihrer Schwanzfedern und schmeisst sie aus Leibeskräften' (GENETZ: JSFOu. VII, 35); *kaləβətlš-kits pəotrə'l-γətšə* 'er zieht sie an den Haarflechten' (RAMST., Bergtscher. 194) | m o r d v.: *kundija nərde* 'ich fasste ihn am Schnabel' (PAAS.: JSFOu. IX, 234); *pulodo kundasa, orŋi* 'ich greife es an dem Schwanz, es bellt' (PAAS.: uo. XII 45); *pilkta v. pilgedə pouftaf* 'lábánál fogva fölakasztva' (BUD.: NyK. XIII, 113) | f i n n (elat.): *pidä häntä kiinni korvasta* 'tartsd őt a fülnél fogva' (FNy.² 96); *sokeata talutettaan kädestä* 'a vakot a kezénél fogva (kézen) vezetik' (uo.) — é s z t: *jalust ja käzist mähkima* 'an Händen und Füßen einwickeln' (WIED., EGr. 329) | l a p p (elat.): *valltət séipəstə tau pətnakau* 'a kutyát farkánál megfogta volna' (HAL. V, 249); *vallta kətast* 'kezénél fogta' (uo. 78).

[Irodalom: SIMONYI, MHat. I, 323; LEHR: MNy. IV 100, 307, 428; BEKE: Nyr. LV, 45, NyK. XLI, 264; KARA: NyK. XLI, 180; SZENDREY: NyK. XLVI, 82; BUDENZ, FNy.² 96; SETÄLÄ, Laus.¹¹ 62; FOKOS-FUCHS: FUF. XXIV, 310, Nyr. LXIX, 14; stb.]

b) A s z a m o j é d b a n:

j u r.: *udādanən nā* 'mādn 'er fasste ihn an der Hand' (LEHT. Wb. 44) | s z e l k u p: vö. *kāžogən oranned* 'bei den Haaren ergriff er ihn' (CASTR.—LEHT.: MSFOu. LXXXIII, 336, de ez lehet locativus is, l. LEHT.: MSFOu. CXXII, 140, 141). Rendesen prosecutivusszal, l. CASTRÉN, WVerz. Anhang 394, LEHT.: MSFOu. CXXII, 241, 246.

c) A t ö r ö k s é g b e n:

k t.: *alnynodyn obdi* 'er küsste ihn auf die Stirn' RABR.—SCHINK. 36) | a l t.: *uŋ golydanə öbōyön tuttū* 'bei der rechten Hand fasste ihn der Alte'

(Pr. I, 40); *jaqa paštaŋ tutqan* 'er fasste sie beim Kopf und Kragen' (uo. 27) | s z a g.: *goldaŋ qapty alypty, golduqtaŋ čölöb-odurttü* 'bei der Hand fasste er den Helden, seine Achsel unterstützend liess er ihn sich hinsetzen' (Pr. II, 45); *nāqtaŋ sapty Puya-Dākāni* 'auf die Wange schlug er P.-D.' (uo. 30; vö. lativusszal: *nāqqa sāp tjadyr Ai Maŋysty* 'auf die Wange schlug er den Ai M.' uo. 261); *köksünān āri sāb-aldžyq* 'an die Brust schlägt sie ihn' (uo. 268); *Ai Tolyzyn aqsynaŋ oqsandy* 'den Ai T. küsst sie auf den Mund' (uo. 187) | s ó r: *apsyjaqty káb-aldy goldaŋ* 'er fasste den Alten bei der Hand' (Pr. I, 343); *üš ulyy ol aq sar' atty quzurugaŋ tart čar* 'die drei Heldensöhne das weisse gelbe Pferd, beim Schwanze zerren sie es' (uo. 382) | k a z.: *kulimnan tot, kütēmā tib, annari čäčemnān östörāb alib bār* 'fogj karomnál, rúgj farba, azután hurcolj a hajamnál fogva' (BÁLINT I, 46); *čäčennān (kulimnan) totto* 'hajánál (kezénél) fogta' (uo. III, 117); *jaqadan totto* 'er fasste ihn beim Kragen' (RADL. III, 25) | u f a i - t a t.: *bēr kēmsānē kōlāyēndan tārtērya* 'valakit fülénél fogva húzni, valakinek a fülét meghúzni' (PRÖHLE: NyK. XXXVIII, 71); *kukkā mēnsān, ājāyēndan tārtē; jirgā kērsān, kōlāyēndan tārtē* 'ha égfelé szállsz, lábaddnál fogva húz, ha föld alá bújsz, fülednél fogva húz' (uo. 99) | c s a g.: *aq qojni ajagindin asadir, qara qojni ajagindin asadir* 'das weisse Schaf hängt man bei seinen Füßen auf, das schwarze Schaf hängt man [auch] bei seinen Füßen auf (= kein Unterschied; Tod ist Tod)' (VÁMB.: Čag. 51); *belindin tutgil* 'fasse es in der Mitte an (prends-le par le milieu)' (uo. 252) | k k i r g.: *oŋ bētinen süjd-ēle* 'auf die rechte Wange küsste er ihn' (ALMÁSSY: KSz. XII, 220) | o s z m.: *öküzü bojnuzundan, insanj sözünden tutarlar* 'az ökröt a szarvánál, az embert a szavánál fogják meg' (KÚNOS, Török Nyelvkönyv I, 152); *kurdu kulayından tutmak güc* 'a farkast a fülénél megfogni bajos' (KÚNOS, OTNy. 293); *elinden tutmaq* 'prendre par la main' (DENEY 190) | a d a k.: *janayyından üpej* '[sie] küsste ihn am Mund' (KÚNOS, Adak. 9); *deli Mehmed-de okyny atmasile rast gele, divi gözünden urur* 'der tolle Mehmed schoss seinen Pfeil ab und traf den Dew in sein Auge' (uo. 178) | c s u v.: *varā viššē pīdēn-bžēn sāprā* 'azután háromszor arcul csapta' (MÉSZ. II, 457); *tjitrās mātēškenā oriñbžēn-alliñbžēn pōrrēč* 'megfogták a matuskát lábánál-kezénél egyszerre' (uo. 403); *pōzāñbžēn pēdam* '[azt] fejen dobtam' (uo. 449); *pušantšen šersen χürintšen jarsa tjitas šuk* 'ha elengeded a fejénél, a farkánál már nem bírod megfogni' (ASM., СИНТАКС. 311) | j a k u t: *čubukunu muosuttan baibytym* 'ich band das wilde Schaf am Horn' (BÖHTLINGK 229).

[Irodalom: BÖHTLINGK 229; RABF.—SCHINK. 36; SCHRIEFL: KSz. XIII, 280, 311; BEKE, i. h.; FOKOS-FUCHS, i. h.]

d) A mongolban:

ó m o n g.: *egem-ēce tanu tatažu ere-lü'e sača'un kene bolyaqu. güžü'ün-ēce tanu tatažu...* 'sie sprach, euch an der Schulter ziehend: Wie kann ich sie einem Manne gleich machen? Und euch am Halse ziehend...' (I. DOERFER: CAJ. I, Nr. 4, 260) | i r. m.: ablativusszal: *bari-* 'to take by (e. g. to take by the hand...)' (POPPE, Written Mong. Gr. 152) | k h.: *garās bariča* 'an der Hand fassen' (POPPE, Kh. 64) | k a l m.: *barsin sūlēs bitškē bāt!* 'greife nicht an den Schwanz des Tigers!' (KWb. 38); *öskēyāšñ öln tussñ, salāyāšñ salñ tussñ* 'der, an dessen Fersen hängend das Glück folgt, der, von dessen Fingern das Glück sich teilt' (uo. 294) | a l á r: *ačājä garhāñ bārčā, mendēšēlžē, bergēnhē χošūnhāñ ožožō mendēšēlžē* 'bátyját kezénél fogta és elbúcsúzott tőle, sógor-

nőit szájon csókolta és elköszönt (elbúcsúzott)' POPPE: Al. II, 78). (L. még FOKOS: NyK. LVII, 249.)

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n :

e v.: *bi ɲelɛlikse, ɲalɛdukin zawam* 'megijedve kezénél fogtam őt' (KONSZT.—LEBEGY. 61); *bi oronno halgandukin ujim* 'a rénszarvast megkötöttem a lábán' (uo.); *nuɲan, buruzene, ɲalɛdukiw zawasčān* 'ő estében kezemnél fogott engem' ('схватил меня за руку') (uo. 269); *halgandukin Maɲiwa žawaran* 'схватил Манги за одну ногу' (VASZIL., Очерки 157); *kawkadukin ɲyt ɲɲiwrew* 'привязали мы его уздечкой за голову (за шею)' (uo. 257); *gynčecē ēkūndukin žawarakɲw aja bimēē* 'думает: за что-же [mijén, hol] хорошо было бы схватить его' (uo. 259); *atirkān ɲalɛdukin Čarčikānme đawaran* 'staruxa схватила Чарчикана за руку' (Материалы 36); *halgandukin đawaran* 'lábánál fogta' (uo. 71); *ɲalɛldukwer đawara* 'они взались за руки' (VASZIL., Эвенкийско-русский слов. 1958, 145). (Az olai lamutban prosecutivusszal; I. pl. NOVIKOVA 214, és dat.-loc.-szal uo. 201; ugyancsak loc.-lat.-szal az amuri nanajban (I. AVRORIN 182).

*

Az előbbieken megfigyelt szemlélet (a cselekvés kiindulásának érzékelése) még ma is olyan erős és eleven egyes urál-altaji nyelvekben, hogy a „megfog vagy megköt valakit a kezén vagy a kezénél” stb. ablativusi szerkezet analógiájára még akkor is ablativust használnak, amikor nem azt jelzik, hogy valakit vagy valamit valamelyik r é s z é n (kezénél fogva, lábánál fogva, stb.) fognak vagy kötöznek meg, hanem azt akarják kifejezni, hogy valaki egy k ü l s ő (tehát idegen) tárgyhoz fogódzkodik, valakit vagy valamit egy idegen, külső tárgyhoz kötnek oda. Itt is tulajdonképpen a k i i n d u l á s i p o n t van kiemelve: valaki valahonnan kiindulva, valaminél (vagy: valamitől) fogva (pl. egy fától számítva) van odakötte, valahonnan kezdve fogódzkodik valamibe. A különbséget, de egyúttal az átmenetet talán ezzel a példával lehetne szemléltetni: *vezet egy kecskét szarván fogva, vezetési saját* (a kecske) *kötélen*, vagy *vezeti kötélen fogva* (vezet egy kecskét *kötéltől fogvást* (HORGER: MNGy. X, 443; I. még fent); 'kezétől fogva, onnan kezdődőleg van megkötözve', 'a fánál fogva, onnan kiindulólággal van odakötözve'. Érdemes megemlíteni, hogy az oroszban is, a németben is mindkét esetben ugyanaz a prepozíció (за, ill. an) használatos. (De I. még megjegyzésünket az 51. lapon a prosecutivusi értelmezéssel kapcsolatban.)

Ez a kifejezés mód annál jellemzőbb, minthogy a *valahová köt, kapaszkodik* jelentésű igék mellett az urál-altaji nyelvek általában lativusi szerkezetet használnak (I. FUF. XXIV, 306—7, Nyr. LXVIII, 43, A finnugor és a török mondat ősi sajátságai 8). A lativusi szerkezet valahová irányuló, az ablativusi szerkezet valahonnan kiinduló (esetleg: valaminik mentén végbemenő) mozgást, cselekvést jelez.

a) Példák a f i n n u g o r n y e l v e k k ö r é b ő l :

f i n n : *pidä kiinni kaiteesta!* 'fogódzkodj meg a korlátban!' (HAKULINEN, SKRK. II, 225; vö. fent: *pidä häntä kiinni korvasta* 'tartsd őt a fülénél fogva'); *he pitävät vanhoista tavoista kiinni* 'ragaszkodnak a régi szoká-

sokhoz' (KIJANEN I, 213) | c s e r.: *kere-mn-gits šəppšaš* 'an einem Seile ziehen' (RAMSTEDT, Bergtscher. 139); *lapšəm-gitsən kəfšaš* 'den Halfterriemen halten' (uo. 67) | l a p p: *sə iččij enhe puoltskučči tairie*, *förn peksi tähtie stänkste* 'de nem tudott a medve valamit megfogni, míg a dorongnál meg nem fogódzott (míg a dorongot meg nem ragadta)' (HALÁSZ, III, 44); *sə uihte vürtin, kusseka stálu hinni kieti kuimā pikset kieriečistie* 'hát csakugyan vártak, míg az óriás kezével meg bírt fogódzkodni a szánban' (uo. 48); I. BEKE: NyK. XLI, 271).

b) A törökségből:

k t.: *uzun jyyadž-dyn astylar* 'sie hängten ihn an einem hohen Baume auf' (РАБГ.—SCHINK. 36) | c s u v.: *šurlāran pīzek tšul šyγrəs* 'a sarlóra nagy követ kötöttek' (MÉSZ. II, 474).

c) A mongolból:

i r o d. m.: *uja-* 'to bind to, to tie to something', *elgü-* 'to hang on' 'govern the ablative' (POPPE, Written Mong. 152) | k h.: *modonös barilcaba* 'megfogódzott a fában' (удержался за дерево) (SZANZSEJEV, Синтаксис монгольских языков 94); *modonös ujaxa* 'an den Baum binden' (POPPE, KhGr. 64) | k a l m.: *egətšig terə mötdin sülēs ujāw täwāw oknā* 'er bindet seine ältere Schwester an die Schweife dieser Pferde fest und lässt sie (ti. a lovakat) laufen' (KMärch. 119); *tömγ tergənēs ujw!* 'binde sie an den eisernen Wagen!' (uo. 65); *χadw ülās tömγ gindžer arχoldži* 'fesselte mit eiserner Kette an den Berg' (KWb. 136); *olsonās* (v. *olso*) *tatγw* 'an einem Strick ziehen, einen Strick stramm ziehen' (uo. 383).

d) A mandzsutunguzból:

e v.: *nunjan garaduk zawaran* 'megfogódzott az ágban' (схватился за ветку) (KONSZT.—LEBEGY. 61); *ahijwi irgilduktin ujwqammän kerän* 'feleségét a [csődörök] farkához kötötte' ('жену за хвосты их привязал') (Материалы 171); *nuarbatin irgiduk ujidän* 'a róka [azokat] a farkára akasztotta' (uo. 189); *žlan ašāl büseduk täncätmäl-nun, täncätmäl-nun?* 'három asszony egy övet húz meg húz' ('fog, belekapaszkodik?') (uo. 211; = az üst akasztója). L. még VASZILEVICS megjegyzését (Очерки 249), hogy a csulymani nyelv-járásban az *uj-* 'привязать к чему-н.' igét ablativusszal szerkesztik, szemben az irodalmi nyelv dat.-locativusi szerkesztésmódjával.

FOKOS DÁVID

Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok?*

A zöngés zárhangok szókezdő hangokként a fgr. nyelvek közül — mint tudjuk — csupán a magyarban és a permi nyelvekben közönségesek. Az újabb hazai irodalomban (vö. pl. BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 110. l.) találkozunk azzal az állítással, hogy szókezdő fgr. **p*-ből fejlődött *b* a lapp nyelvben is lenne. Ezt nem fogadhatjuk el. Igaz: a norvég-lapp irodalmi nyelvben bizonyos szókezdő zárhangok jelölésére a *b*, *d* és a *g* betűt használják, az irodalmi nyelvi jelölést címszavaiban megtartja pl. NIELSEN nagy norvég-lapp szótára is, és — egyszerűség kedvéért — a tudományos irodalomban is általában ilyen, Nielsen szótárából vett, *b*-, *d*-, *g*-kezdő mássalhangzóval írott norvég-lapp alakokat idézünk. Tudjuk azonban, hogy a norvég irodalmi nyelv (és ehhez alkalmazkodva NIELSEN szótára) a kérdéses betűkkel nem zöngés zárhangokat, hanem zöngétlen médiákat jelöl (vö. NIELSEN: SUSToim. XX, 9 és Laerebok i lappisk I, 14; E. ITKONEN, Lappische Chrestomathie. VIII. 1.), s a lapp hangoknak az írásmódja természetesen semmi kapcsolatban sincs a magyar és a permi szókezdő zöngés zárhangokkal (a kérdéses norvég-lapp hangok megfelelőjeként a többi lapp nyelvben, ill. nyelvjárásban zöngétlen zárhangokat találunk, sőt — E. ITKONEN megjegyzéseiből következtetve — a szókezdő *b*-, *d*- és *g*-nek még magában a norvég-lappban is *p*, *t*, ill. *k* a leggyakoribb hangértéke, vö. Lappische Chrestomathie. VIII. 1.).

A szókezdő *b*-, *d*- és *g*- már a honfoglalást megelőző magyar—török és magyar—alán kapcsolatok idején is beletartozott a magyar nyelv hangrendszerébe. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy régi török és alán jövevényszavaink szókezdő zöngés zárhangja a magyar nyelvben változatlanul megmaradt (helyükre nem kerültek hanghelyettesítés útján zöngétlen zárhangok) Legalábbis a *b* és a *d* néhány fgr. eredetű szavunkban is előfordul szókezdő mássalhangzóként. Ismerte a szókezdő helyzetben levő zöngés zárhangokat az őpermi nyelv is.

Azt a tényt, hogy a *b*, *d* és a *g* hang már régóta beletartozik egyfelől a magyar, másfelől pedig a permi nyelvek hangrendszerébe, a fgr. nyelvek kutatói más-más időpontban más és más módon értelmezték. A legrégebb állásfoglalás az, amely szerint a szókezdő *b*, *d* és *g* már a fgr. alapnyelvben

E kérdésről 1961. február 20-án előadást tartottam a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának felolvasó ülésén. Itt közzétett dolgozatom lényegében ezen előadásomat tartalmazza némileg módosított és bővített formában.

előfordult, s a magyar, úgyszintén a permi nyelvek *b*, *d* és *g* hangja fgr. eredetű szavakban alapnyelvi szókezdő zöngés zárhangok folytatói.

Néhány magyar szó etimológiájával kapcsolatosan már BUDENZ feltette, hogy a fgr. alapnyelvből szókezdő zöngés zárhangok is voltak, vö. MUSz. 1, 56, 174, 248, 432—4. MUNKÁCSI (NyK. XVI/1881: 460—70) elfogadta BUDENZ feltevését, sőt megpróbálta meg is erősíteni új bizonyítékokkal (ezek — legalábbis részben — már rég elavultnak tekintendők). A MUSz-ról írt terjedelmes és gondolatokban gazdag ismertetésében (Nyr. XII/1883: 298—9, 396, 436—8) MUNKÁCSI ugyanazt az álláspontot képviselte, mint előbb említett értekezésében.

„Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden Affrikaten, bes. im Ungarischen und im Finnischen” (FUF. XI/1911: 173—290) című tanulmányában YRJÖ WICHMANN a szóban forgó kérdést az eddig említett két kutatónál jóval részletesebben és — legalábbis részben — új bizonyító anyag alapján tárgyalta. Ő is arra az eredményre jutott, hogy a fgr. alapnyelvből — zöngétlen zárhangokon (*p*, *t*, *k*) és aspirátákon (*ph*, *th*, *kh*), valamint zöngés aspirátákon (*bh*, *dh*, *gh*) kívül — szókezdő zöngés zárhangok (*b*, *d*, *g*) is voltak (vö. különösen 210—37. l.). Ezt az álláspontját WICHMANN később, különféle szómagyarázataiban is fenntartotta, l. pl. Ung. Jb. VII/1927: 184—5.

„Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samojedischen und Uralischen” című tanulmányában KAI DONNER csupán a szókezdő *b* alapnyelviségével foglalkozott, s azzal is csak mellékesen, l. SUSTOim. XLIX/1920: 192—4. Itt azt állapította meg, hogy a szamojéd nyelvek nem adnak alapot fgr. alapnyelvi *b* feltevésére. Ha az uráli **p*- és **β*- folytatóinak körében akár fgr., akár szamojéd részen észlelhetők is rendhagyóságok, miattuk nincs ok arra, hogy az uráli alapnyelvből az említettek kivül egyéb labiális mássalhangzókat is feltegyünk; a rendhagyóságok a legtöbb esetben bízvást megmagyarázhatók olyan alapnyelvi váltakozások feltevésével, amelynek mondatfonetikai körülmények hatására állhattak elő. A továbbiakban DONNER még arra a lehetőségre utal, hogy a szókezdő *b* mind a magyarban, mind pedig a permi nyelvekben esetleg idegen hatásra is keletkezhetett.

SZINNYEI JÓZSEF nyilvánvalóan szintén tagadó álláspontra helyezkedett WICHMANN teóriájával szemben. Ismert összefoglaló műveiben, a Magyar Nyelvhasználatban (utolsó kiadása 1927-ből) és a Finnisch-ugrische Sprachwissenschaftban (második kiadása 1922-ből) nem tesz említést alapnyelvi szókezdő zöngés zárhangokról. SZINNYEI eljárását úgy értelmezhetjük, hogy ő a magyar és a permi nyelvek szókezdő *b*, *d* és *g* hangját az említett nyelvek különállása idején keletkezett hangoknak tekintette (vö. különösen NyH.⁷ 25).¹

Néhány más fgr. nyelvész csak mellékesen érintette a zöngés zárhangok alapnyelviségének a kérdését. JULIUS MARK (Eesti Keel 1922: 88) egy rövid nyilatkozatában elfogadta WICHMANN teóriáját: minthogy a *b*, *d* és a *g* hang előfordul a permi nyelvek és a magyar nyelv fgr. eredetű szókincsében is, alapunk van annak a feltevésére, hogy a kérdéses hangok a fgr. alapnyelvből

¹ SZINNYEI általában nem fogadta el az olyan hangok alapnyelviségére vonatkozó feltevéseket, amelyek csak egy-két fgr. nyelvben, ill. csak ezek egyik-másik nyelvjárásában fordulnak elő. Nem tekintette az alapnyelv hangrendszerébe tartozóknak pl. az *ŋ* és az *l* hangot sem, amelyeknek az alapnyelviségét egyes kutatók legalábbis valószínűnek tartották.

is előfordultak. — Az a gondolat, hogy az alapnyelvben voltak szókezdő zöngés zárhangok, nem volt idegen Y. H. TOIVONENnek sem (vö. FUF. XXX/1951 : 353, 356), de e kérdéssel behatóbban ő sem foglalkozott.

A permi nyelvek szókezdő zöngés zárhangjainak a keletkezését tárgyalta T. E. UOTILA is „Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen” című tanulmányában (1—5. l.), de ő megelelgszik annak a megállapításával, hogy a *b*, *d* és a *g* hang bizonyosan beletartozott az őspermi nyelv hangrendszerébe. Azt a megjegyzést teszi továbbá, hogy nehéznek látszik ezeket a hangokat minden esetben a megfelelő zöngétlen zárhangokból keletkezettnek magyarázni. A permi nyelvek iráni jövevényszavai ugyanis szintén azon feltevés mellett szólnak, hogy a *b*, *d* és a *g* zárhang már a korai őspermi nyelvformában előfordult szóeleji hangokként.

A magyar nyelvészek közül számos alkalommal foglalkozott a magyar szókezdő zárhangok kérdésével BÁRCZI GÉZA. „Régi magyar nyelvjárások” című dolgozatában (Néptudományi Intézet. Budapest. 1947. 3—4. l.), valamint „A történeti nyelvjáráskutatás” című előadásában (I. MNY. XLIII/1947: 83) a fgr. **p*-vel és **t*-vel szemben mutatkozó kettős magyar megfelelő (f, ill. *b* ; t, ill. *d*), azaz a magyar nyelv egyes fgr. eredetű szavaiban is megfigyelhető szórványos zöngésülés magyarázatára igen régi magyar nyelvjárási kettősséget tesz fel, és — noha csak óvatosan — utal arra a lehetőségre, hogy ez a zöngésülés kapcsolatban van a permi nyelvekből ismert zöngésüléssel: „... jelentősen nyomul előtérbe az a gondolat, hogy e jelenség [a magyar nyelvi zöngésülés] összefügg a permi nyelvekben közismert zöngésüléssel, s így még az ugor-permi kapcsolat idejébe tehető. Ez esetben, segítségül véve a többi lényeges permi-magyar egyezéseket..., talán kikerekednék egy olyan magyar-ugor nyelvjárás képe, mely a finnugor együttélés utolsó vagy az ugor különválás legkezdeti szakaszában az ugarság leendő magyar ágának legnyugatibb karéjába volna helyezhető” (MNY. XLIII, 83). Egy, zöngésülésre hajlamos fgr. alapnyelvi nyelvjárás feltevése BÁRCZI számos további megnyilatkozásában is szerepet játszik. Például „Bevezetés a nyelvtudományba” (1953) című tankönyvében ezt írja: „... feltehetőleg már a finnugor alapnyelvben a *p* > *b* fejlődés oly nyelvjárási vonás lehetett, mely a leendő magyarság egy kisebb részében is lábat vetett...” (110. l.). Lényegében ugyanígy még „A magyar történeti nyelvjáráskutatás” című előadásában (I. Általános nyelvészet, stilsztiká, nyelvjárástörténet. A III. országos magyar nyelvész-kongresszus előadásai. Budapest. 1956. 306. l.), valamint Magyar hangtörténetének (1958) második kiadásában (113—4. l.). Feltűnő azonban számomra, hogy a jelzett helyeken seholsem találok példát fgr. **k*-nak „permies” zöngésülésére, noha a permi nyelvekben jócskán vannak *g* kezdetű szavak is. Lehetséges, hogy BÁRCZI nem fogadja el fgr. eredetűnek magyarázott, *g*-kezdetű szavaink etimológiáját. Én kissé furesának találom az olyan zöngésülésre hajlamos nyelvet vagy nyelvjárást, amelyben a szókezdő *p* és *t* zöngésült, a *k* ellenben nem. Avagy a *k* zöngésülésének a példái mind kivesztek volna a magyar nyelvből?²

² Az a körülmény, hogy mélyhangú fgr. eredetű szavainkban a fgr. **k*- (χ -n keresztül) *h*-ra változott, természetesen nem magyarázza meg az alapnyelvi *k*- zöngésülésének elmaradását. Ismeretes, hogy a fgr. **k*- csak az ugor nyelvek külön életében változott χ -vá (majd pedig a magyarban *h*-vá), vö. MUNKÁCSI: Nyr. XII, 293; SZINNYEI: Nyr. XLI, 65—7; MELICH: NyK. XLIV, 367; STEINITZ, FgrKons. 20—1; BÁRCZI, A III. orsz. magyar nyelvész-kongr. 307—8, 341.

Magam azon a nézeten vagyok, hogy a fgr. alapnyelvben a zöngés zárhangok szókezdeten nem fordultak elő, ill. hogy előfordulásuk a fgr. alapnyelv valamelyik nyelvjárásában még csak valószínűsíthető sincs. Ellenérveim az alapnyelvi zöngésülést illető feltevésével szemben a következők: 1. a túlnyomó többsége azon etimológiáknak, amelyeknek a zöngés zárhangok alapnyelviségének bizonyítékaiként kellene szolgálniuk, bizonytalan, sőt részben egyenesen téves, 2. azon szavak, amelyeknek az etimológiáját hangtani szempontból talán el lehetne fogadni, nem olyanok, hogy őket jelentésüknél fogva bizonyosan szókészletünk legrégebbi rétegébe tartozóknak kellene gondolnunk; a szóban forgó szavak között nincs egyetlen névmás vagy számnév sem, nincsenek rokonságnevek avagy pl. testrésznevek,³ 3. a magyar és a permi nyelvek *b-*, *d-*, *g-* kezdetű szavainak nincs valamennyi fgr. nyelvre kiterjedő etimológiájuk; többségüknek egyáltalában nincs megfelelőjük az említett nyelveken kívül, 4. a fgr. alapnyelvben végbement nyelvjárási zöngésülés bizonyítékaként olyan *b-* és *d-* kezdetű magyar szavakat is szokás szerepeltetni, amelyeknek a permi nyelvekben vagy egyáltalában nincs megfelelőjük (*dér*, *dérmed*, *dug*; *búvik*), vagy pedig: van ugyan megfelelőjük, de ez — ellentétben az alapnyelvi zöngésülést illető feltevésével — nem zöngés, hanem zöngétlen zárhangot mutat a szókezdeten (pl. *bal*, *bél*; *daru*). Ezeknek én csak akkor tudnék némi bizonyító erőt tulajdonítani, ha volna kellő számú, megdönthetetlen bizonyítékunk arra, hogy a fgr. alapnyelv egyik nyelvjárásában szókezdeti zöngésülés csakugyan történt; kellő számú, kétséghonthatatlan bizonyítékunk azonban nincs; 5. a zürjén és a votják nyelvben számos esetben történt szóeleji zöngésülés kétségtelenül e nyelvek különéletében. Van arra is példa, hogy zöngés zárhangú változatok mindkét permi nyelvben vannak, egyikük vagy másikuk egy vagy több nyelvjárásában azonban még ma is él a zöngétlen zárhangon kezdődő változat is. Eszerint a permi nyelvek külön életében, ill. az ősspermi nyelvben nagyobb mértékben kell számolnunk másodlagos zöngésüléssel, mint azt általában teszük.

A következőkben sorra veszem a magyar és a permi nyelvek idetartozó, egymással egyeztetett szavainak etimológiáját. Hangsúlyozom, hogy a feltett fgr. alapnyelvi zöngésülésnek cáfolatot igénylő bizonyítékaiként nézetem szerint csak az ilyenek jöhetnek szóba. Úgy vélem ti., hogy a feltett alapnyelvi zöngésüléssel kapcsolatosan édeskevés bizonyító erejük van az olyan magyar szavaknak, amelyek a maguk zöngés zárhangú szókezdetével az egész finnugorságban egyedül állnak. Egyik cikkében BUDENZ (NyK. XVI/1881: 124) ezt írja: „... ha két nyelvnek ugyanazon hangzói vannak és hasonló hangváltozások fordulnak elő bennük — a nélkül hogy szó- és alakegyezés is volna kimutatható — az a két nyelv még nem tartható azért rokonnak; hiszen a nyelvhangok és változásaik közös physiológiai alapon nyugosznak, s így nem rokon nyelvekben való egyezésük nem volna nagy csoda...”. BUDENZnek ezt az állítását — a magyar és a permi nyelvek *b-*, *d-*, *g-* kezdetű szavaira alkalmazva — én így alakítanám át: ha két nyelvben előfordulnak azonos hangok és hasonló hangváltozások — anélkül, hogy az azonos hangok kellő számú, etimológiailag biztosan összetartozó szóban jelentkezzenek —, annak alapján még nem kell feltennünk, hogy az a két nyelv a kérdéses hangokat közös forrásból vette, ill. hogy a felteendő hangváltozások egy közös

³ *bőr* szavunknak a permi nyelvekben nincsenek megfelelői.

korábbi nyelvi előzményben mentek végbe; hiszen a nyelvhangok bizonyos változásai közös fiziológiai alapon nyugszanak, s így két vagy több nyelvben egymástól függetlenül való végbemenetelük nagyon is lehetséges. — Ha nem fogadnók el ezt az elvet, akkor a szókezdő zöngés magyar zárhangok kifejlődését akár a karjalai, vepsze, vót avagy a lív szókezdő zöngés zárhangok kifejlődésével is kapcsolatba hozhatnók, mert hiszen szórványosan ezekben a rokon nyelvekben is találunk szókezdő zöngés zárhangokat, még hozzá olyan szavakban is, amelyek nem tartoznak e nyelvek szokészetének jövevényelemei közé, vö. LAKÓ: Penttilä-Juhlakirja (Jyväskylä. 1959.) 9. l. és az itt idézett irodalom.

A magyar *b-* ~ permi *b-* hangmegfelelés igazolására WICHMANN (FUF. XI, 224—6) a következő 9 magyar szót egyezteteti permi szavakkal:⁴ 1. *bakog* 'stottern, stammeln' ~ votj. *bak* 'Stotterer, Stammler', *bakjal-* 'stottern, stammeln', 2. *beder* 'igen seres v. igen serített fonal; stark gedreht, fest gewirnt', *benderitteni* 'seríteni; drehen, zwirnen', *bederedik* 'a fonál összekuszálódik, zsugorodik' ~ zürj. *bjdmalni* '(zusammen)wickeln, zusammendrehen, umwinden, einwickeln; haspeln, aufwinden', 3. *bëgy, bögy* ~ ? zürj. *bjdzan* 'Bürzel der Vögel', 4. *biga* (a *csiga-biga* összetételben) ~ votj. *bio* 'Schnecke', 5. *bin-* (ill. *bin-*): *bincsolódik* 'összegomolyodik, összebonyolódik (pl. fonal), összefogódnak' ~ votj. *binjini* 'drehen, winden, zusammenwickeln, zusammenrollen, aufwinden', 6. *biz, bizik* ~ votj. *bazini* 'sich entschliessen, einen Entschluss fassen', (MUNK.) 'hoffen, vertrauen, sich verlassen auf etwas; wagen', 7. *bog, boga, bug* 'Knoten, Kolbe' ~ zürj. *bugil* 'Buckel; Kugel', 8. *buggy* 'Wasserblase, Bläschen; Bausch, Ausbauschung am Kleid', *bugyog* 'sprudeln' ~ zürj. *bol:* *va-bol* 'Blase, Hitzbläschen', *boluk* 'Wasserblase', (WIED.) *boledny* 'bubbeln, sprudeln', 9. *buzog* 'wallen, sprudeln' ~ zürj. *bizgini* 'lärmern, tosen; lärmend sprechen', (WIED.) 'schnell und deutlich sprechen, sprudeln', *bizgini petni* 'in Menge herausfließen'.

Az eddigi említett 9 szón kívül WICHMANN később (UngJb. VII, 184—5) még két további magyar szót egyeztetett *b-* kezdetű votják szóval: 10. *berek* 'Hain, Gebüsch' ~ votj. *ber* : *ber-gop* 'Moorgrube, Moortümpel, Moorpfütze, Sumpflache', 11. *bodor* 'kraus' ~ votj. *bidirjo, bidirjo* 'kraus, lockig'. 12. Itt kell még megemlítenünk BUDENZ egy régi egyeztetését: azt a votj. *bin-* 'zusammenwickeln, zusammendrehen, winden' igét, amelyet WICHMANN, — mint láttuk — a magyar népnyelvi *bincsolódik, bincsalódik, bingolyodik bingyeredik* szavakkal állított össze, BUDENZ (NyK. VI, 446—7) a magyar *bonyolít (banyalít)* igéhez kapcsolta, s a későbbi kutatás (vö. pl. MARK: MNy. XXIV, 34—6) általában az ő egyeztetésével — nem pedig WICHMANNÉVAL — számolt.

A felsorolt magyar szavakról, ill. etimológiájukról a következőket állapíthatjuk meg.

bakog kései hangutánzó szó (MEtSz.). — A *beder, benderitteni* szavakat nem választhatjuk el a magyar köznyelvi *peder, pödör* 'drehen, aufdrehen' szavaktól, akkor pedig nyilvánvaló, hogy e szavak eredeti szókezdő mássalhangzója nem *b-*, hanem *p* volt. Nem tartom valószínűnek, hogy a régi magyar nyelvben ismeretlen *b-* kezdetű nyelvjárási változatok már a fgr. alapnyelvben vagy annak valamely nyelvjárásában keletkeztek volna. — *bëgy, bögy*

⁴ Helykímélés céljából az etimológiákat rövidítve közlöm.

szavunkat, amelyet WICHMANN csak kérdőjellel egyeztetett az említett zürjén szóval, el kell választanunk az utóbbtól. Már MOÓR ELEMÉR (ALH. II, 419, l. jegyzet) rámutatott, hogy a magyar 'begy' és a zürjén 'fartó' jelentés nem illik egymáshoz. — A *biga* kései elvonás a *csiga-biga* ikerszóból (METsz.). — *bincsolódik*, *bugyog* és *buzog* nyilvánvaló hangutánzó, ill. hangfestő szók (METsz., SzófSz.).

Már csak 5 *b*- kezdetű szavunk etimológiája van hátra, de azok sem kifogástalanok. A votj. *baz-*, amellyel a m. *bíz* igét egyeztetették, jövevényszó lehet valamely török nyelvből, vö. kaz.-tat. *baz-* 'wagen, sich entschliessen' (METsz.; SzófSz.). — *bog* szavunk és a vele egyeztetett finnugor szavak E. ITKONEN (UJb. 1956 : 74) véleménye szerint hangfestő szók. Pl. az ide vont lapp *bug'ge* 'daganat, dudorodás stb.' hangtanilag nem illik a vele összekapcsolt s részben hasonló jelentésű észti *pung* szóhoz. Különben is a magyar szóval egyeztetett zürj. (WICHM.-UOT.) 'bugil' 'Buckel, Kugel', (FOKOS) *bugil'*, *bugil'* 'Augapfel, Auge; Wölbung, Buckel' elválaszthatatlan a votj. (WIED.) *pog* 'Klumpen', *pogli'* 'Kugel', (MUNK.) *pog* 'görröng, rög; Klumpen', *pogiläs* 'gömbölyű, golyó alakú; kugelförmig, rund', *pogjal-* 'gömböket, golyókat csinálni; Klumpen, Klösse machen', (WICHM., l. UOTILA, KonsPerm. 136) *poG*, *pog* 'Klumpen, Kugel' szótól, s így viszont nem lehet kétségünk afelől, hogy a zürjén szó *b*-je a zürjén nyelv külön életében végbement szórványos *p* > *b*- változás eredményeként, azaz a m. *bog* *b*-jétől függetlenül keletkezett.⁵ (Szórványos *p* > *b*- változás egyéb eseteiről l. UOTILA, KonsPerm. 5–7.)

A votják nyelvben önálló *ber* szó nincs; az a *ber-*, amellyel WICHMANN *berek* szavunkat egyezteti, csak a *ber-gop* 'Moorgrube, Moortümpel, Moorpfütze, Sumpflache' összetett szó előtagjaként van feljegyezve, de még így is csak egyetlenegy esetben, egy jelabugai imádságban. Ilyen körülmények között én *berek* szavunk etimológiáját semmiképp sem sorolnám biztos etimológiáink közé. Úgy látszik, N. SEBESTYÉN IRÉN is így gondolkozik; ő ugyanis⁶ NyK. LIII, 176. a kérdéses votj. *ber*-összetételtagot a votj. (MUNK.) Szar. *pera* 'weicher, schwarzer Morast, mit welchem man Tuch färbt' szóval köti össze. Persze ez az egyeztetés is bizonytalan. Annyi azonban bizonyos, hogy az utóbbi esetben a votj. *ber-* *b*-je másodlagos (*p*-ből keletkezettnek tartandó), s akkor ez a votják szó nem alkalmas fgr. **b*- létezésének bizonyítására. — Nagyon bizonytalan a m. *bodor* etimológiája is. A vele egyeztetett votj. *bidiriño* 'kraus, lockig', azaz 'bodor, fürtös' WICHMANN magyarázata szerint származéka egy felteendő **bidiri* v. **bidiri* szónak, amelynek a jelentése 'Locke', azaz 'hajfürt' lett volna. A *bodor* persze pontosabban csak ennek a kikövetkeztetett votják főnévnek lehetne a megfelelője, a magyar szónak azonban nem 'Locke', hanem 'kraus', azaz 'göndör, bodor' a jelentése. Nem csoda tehát, hogy szavunk a SzófSz. szerint is csak „talán” fgr. eredetű, sőt ugyanezen szótár szerint az is lehetséges, hogy a *bodor* csupán a *fodor*, *fondor* alakváltozata. Az utóbbi azonban PAIS véleménye szerint, amelyet a SzófSz. is elfogad, a *fon* ige származéka, l. NyK. XLVIII, 278–80; MNy. XXXVI, 79. Így hát *bodor* szavunk eredetét keresve, igen messze jutunk a votj. *bidiriño* szótól. Ha *bodor* szavunk végső soron csakugyan *fon* igénk származéka lenne, akkor szókezdő *b*-je természetesen fgr. **p*- folytatója (vö. fi. *puno-* ~ votj. *pun-*), elválasztandó a votj. *bidiriño* szótól, és így nem marad fogódzónk annak a nézetnek a fenn-

⁵ A votj. *pog* szóra Fokos-Fuchs Dávid hívta fel figyelmemet.

⁶ NyK. LIII, 176.

tartásához, hogy a *bodor* *b*-je már a fgr. alapnyelvben keletkezett. A votj. *bidirijo* alakot ugyanis bajos volna a m. *fon*-nak megfelelő *puni*, *pini* 'winden, flechten' igéből magyarázni, máskülönben pedig nem lehet kapcsolatban a *fon*- származékaként értelmezett *bodor*-ral.

Utolsónak hagytam a fgr. **b* talán legerősebbnek tartott támaszát, ti. *bonyolít* igénk etimológiáját. Ezt az egyeztetést hangtani szempontból még olyan igényes kutató, mint ERKKI ITRONEN is lehetségesnek mondja (vö. FUF. XXXII, Anz. 70—1). Én azonban úgy látom, hogy ez a szavunk hangfestő eredetű. A MEtSz. szerint együvé tartoznak vele pl. a következő szavak: *bonyál*, *bónyál*, *bonyol*, *bogyol*, *bugyol*, *be-bugyerkáz*, *be-bugyelkáz*, *bongyol*, *bangyal*, stb. „A magyar szókincs eredete” című tankönyvben (második kiadás, 31. l.) azt olvasom, hogy fontos vonásuk a hangulatfestő szóknak a sok alakváltozat, s hogy a magyar alakváltozatok nagy száma miatt el kell utasítani pl. a *babrál*, *babirkál*, *buborkál*, *bibirkál* stb. igének a szlovák *babrat*-ból való származtatását. Vajon a *bonyolít* alakváltozatainak a száma nem elegendő-e ahhoz, hogy ez az igénk is a hangulatfestő eredet gyanújába essék? Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy szavunk *bónyál* változatának PAIS (MNY. XXXIV, 238—9) véleménye szerint legalábbis egyes nyelvjárásainkban *p*-vel kezdődő alakváltozata is van, vö. *be-pónyál* 'gyengén, nagyjából befon (kerítésen esett rést vesszővel és ágboggal)', *fel-pónyál* 'szükségből úgy-a-hogy föl-kötöz (szakadozott bocskort rossz madzaggal)' (MTsz.). A *p*- kezdetű nyelvjárásai változatok miatt nem kell azt gondolnunk, hogy a *b*- kezdetű változatok *b*-je hangváltozás útján *p*-ből keletkezett. A hangfestő eredet azonban számomra nagyon valószínű, és — noha fgr. eredetű hangfestő szavaink természetesen az én véleményem szerint is lehetnek — a hangfestő eredetű szókat általában nem szoktuk biztosan fgr. eredetű szavaink körébe sorolni. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy szavunknak és a vele kapcsolatba hozott votják igének a többi fgr. nyelvben nincs megfelelője (egy-két ide vont rokonnyelvi szónak az idetartozása a SzófSz. szerint is valószínűtlen). Hangfestőnek látszó *bonyolít* szavunk fgr. eredetét tehát — s ezzel együtt *b*-jének az alapnyelviségét — csupán annak alapján kellene vallanunk, hogy e g y fgr. nyelvben van hasonlóan hangzó és hasonló jelentésű javasolt megfelelője.

Végére értem azon *b*- kezdetű szavaink szemléjének, amelyeknek az irodalomban javasoltak *b*- kezdetű etimológiai megfelelőit az egyik vagy a másik permi nyelvből. Láttuk, hogy ezen etimológiák többsége helytelen, a többi pedig legalábbis bizonytalan. Láttuk: volt olyan eset is, amelyben a szókezdő *b*- sokkal valószínűbben magyarázható a magyar nyelv különéletében végbement zöngésüléssel, semmint alapnyelvi nyelvjárásai *p*- > *b*- változás feltevésével. De ha a mondottak ellenére megkegyelmeznénk is pl. a *bonyolít* etimológiájának, vajon merjünk-e ezen egy etimológia alapján fgr. alapnyelvben keletkezett nyelvjárásai *b*-ről beszélni?

Találkoztunk a hazai irodalomban még egy-két további olyan magyar szóval, amelynek a szókezdő *b*-je egyes szerzők véleménye szerint a fgr. alapnyelv permies nyelvjárásában elkezdődött zöngésülési folyamatnak köszönne a létét. Én azonban nem tudom belátni, hogy a magyar *bal*, *bőr*, *bök* és *búvik* *b*-jének mért kellett volna éppen a fgr. alapnyelv egy permies nyelvjárásában keletkeznie. Igaz: *bal* szavunknak a votják nyelvben *v a n* javasolt (elégge bizonytalan) megfelelője, ti. a votj. *paljan*, *paljam*, *paljan*, *pallan* (utótagja MUNKÁCSI szerint a tat. *jan* 'oldal' szó lenne); itt azonban a szókezdő mássalhangzó zöngétlen *p*- (nem pedig *b*-), s ennek alapján bajos a magyar *b*- fgr.

alapnyelvi előzményeként „permies” *b*-re következtetni. Permies *b*-re szokás következtetni *bök*, *búvik* és *bőr* szavunk *b*-jéből is, megfelelője azonban egyiknek sincs sem az egyik, sem a másik permi nyelvben, s így *b*-jüket alapnyelvi permies zöngésüléssel szerintem csak akkor magyarázhatnánk, ha a zöngésülést illető feltevést jónehány másik, *b i z t o s* etimológia támogatná. Ilyen biztos etimológiák azonban — mint láttuk — nincsenek. *bőr* szavunk etimológiáját persze én is elfogadom (~ osztj. *pør ~ szam* Jur. *pír*), s *búvik* igénk etimológiája is (~ fi. *pukea* 'felölteni; öltöztetni') — ha nem is biztos, de legalábbis — lehetséges. Számomra azonban furcsa, hogy az alapnyelvi „permies” zöngésülést aránylag legnagyobb bizonyító erővel olyan *b*- kezdetű szavaink vannak hivatva igazolni, amelyeknek sem *b*- kezdetű, sem pedig másféle permi megfelelőjük nincsen. Ilyen körülmények között én *bőr*, *búvik* igéinknek, valamint az esetleg szintén szóba jöhető *berke*, *bokor*, *bozót* szavunknak a *b*-jét inkább a magyarból, semmint valamilyen permieségből próbálnám megmagyarázni.

*

Rátérek azon *d*- kezdetű szavaink etimológiájának a vizsgálatára, amelyeknek — ugyancsak WICHMANN (FUF. XI, 231—3) véleménye szerint — van egyik vagy másik permi nyelvben *d*- kezdetű megfelelőjük. WICHMANN öt ilyen magyar szót említ: 1. *darázs* 'Wespe' ~ votj. *duríntši*, *durruvntši*, *durínsi*, *driintši* ua. 2. *dob* 'werfen, schmeissen', nyelvjárásban még 'schlagen' is; *dobog* 'klopfen, pochen' ~ votj. *dĩmbĩrtĩnĩ*, *dĩbĩrtĩnĩ* 'klopfen, pochen', 3. *dög* 'Aas; Seuche, Pest; Gift' ~ zürj. *doğ* 'Verletzung, Wunde', (WIED. szerint még) 'Schaden, Nachteil, Übles' ~ votj. *dei* 'angeborene Krankheit, innere schwere Krankheit, Bruch', (MUNK.) 'schwere Krankheit, Pest, Seuche', (WIED.) 'Verderben, Elend, Leiden, Beschädigung, Krankheit; Verhexung, Zauber; Gift', 4. *dug* ~ votj. *dongĩnĩ*, *dongĩnĩ* 'stossen, einen Stoss geben, hineinstossen, stechen, stecken, einstecken', 5. *dorgál* ~ zürj. *durskĩnĩ* 'unzufrieden sein und dabei schmähen, verhöhnen, verspotten', (WIED.) 'unzufrieden, unwillig sein, schelten, zanken'.

A fgr. nyelvészeti kutatások mai színvonalán ezek az etimológiák sem fogadhatók el, illetőleg azt a nézetet, amely szerint felsorolt szavaink *d*-je még a fgr. alapnyelv korára menne vissza, ezek alapján sem látom valószínűnek.

darázs szavunk etimológiájával legutóbb FOKOS DÁVID (NyK. LXI, 15) foglalkozott. *darázs* szavunk bizonyára régibb **darás* alakra vezetendő vissza, amelynek az *s*-e nem felelhet meg a votják szó végződésének. A votják szó ugyanis összetétel, amely korábbi **durínsi* alapalakból fejlődhetett. Ebből a szóvégi *-si* azonos a zürj. *zi* 'Bremse, Wespe' szóval, amely számos kis állatocská nevében szerepel összetétel utótagjaként. A fennmaradó *durin-* részben az *n* UOTILA (Perm.Kons. 367) valószínű nézete szerint képző. A votják szó első részének sok változata pedig — Fokos szavaival élve — arra enged következtetni, hogy abban vagy hangfestő, vagy pedig idegen eredetű szóval van dolgunk. „De akárhogy magyarázzuk is a votj. szót, a m. *darázs* szó nem függhet vele össze” — írja Fokos az említett helyen. — *dob* igénk a régi írott forrásokban csak *t*- kezdetű alakban ismeretes: *top*, *tob*. Ebből arra kell következtetnünk, hogy *dob* igénk mai zöngés szókezdő mássalhangzója másodlagos: *t*-ből keletkezett a magyar nyelv különletében zöngésülés folytán.

A WICHMANNTól vele egyeztetett votják szó a maga 'klopfen, pochen' jelentésével nem illik a 'werfen, schmeissen' jelentésű magyar szóhoz, de megkülönböztetően is hangutánzó szónak érzik, vö. UOTILA, KonsPerm. 361. Az ugyancsak idevont *dobog* ige mind a METSz., mind pedig a SzófSz. helyesíró véleménye szerint hangutánzó eredetű, s elválasztandó a *dob* igétől. — *dög* szavunk WICHMANN-féle etimológiája már a jelentések eltérése miatt sem nagyon biztató. Legutóbb FOKOS (NyK. LXI, 57–8) tárgyalta ezt az egyeztetést, s kifejtve súlyos nehézségeit, arra a végeredményre jut: „a magyar szót külön kell választanunk... a permi szavaktól...”. Én teljesen egyetértek FOKOS DÁVIDDAL. — Nem tekintem egybetartozóknak a m. *dug* és a votj. *dongĩni* igét sem. A magyar ige votják megfelelője egy denazalizációval alakult votj. **dogĩni* lehetne, ilyen azonban nincs. De nincs is okunk rá, hogy WICHMANN régi egyeztetéséhez tovább ragaszkodjunk. A magyar szóval csak nehezen elfogadható feltevések segítségével összekapcsolt votják szónak ma már sokkal jobb magyarázata van: LIIMOLA (FUF. XXVI, 199–200) egyeztetette egy vogul szóval. — A magyar *dorgál* szóval egyeztetett zürj. *durskĩni* 'unzufrieden sein und dabei schmähen, etc.' jelentésű igét én hangutánzó-hangfestő eredetűnek gondolom (hasonló hangalakú és jelentésű, ugyancsak hangutánzó eredetű magyar szók *duruzsol*, *dörmög* stb.), úgyhogy nem tartom a m. *dorgál* szó biztos megfelelőjének (nem veszi fel, ill. nem fogadja el a *dorgál* etimológiáját a METSz., a NyH.?, a SzófSz., valamint COLLINDER Vocabulary-ja sem).

A *d-* kezdetű magyar-permi szók etimológiáinak a szemlélését ezzel zárom: többségük ma már megdőltnek tekintendő, ill. a *dob* esetében korábbi magyar *t-*ből kell kiindulnunk.

Alapnyelvi nyelvjárási zöngésülés bizonyítékaként szokás még emlegetni *dermed* és *daru* szavunkat is (vö. BÁRCZI, Magyar hangtörténet² 124, 164), minthogy azonban *dermed* szavunknak a permi nyelvekben sem *d-* kezdetű, sem pedig másféle megfelelője nincs (zürj. *gĩer*, votj. *ger* nem tartozhatik a *dermed* alapszavának gondolt m. *dér* szóhoz), *daru* szavunk zürj.-votj. megfelelője (*turi*) pedig *t-* kezdetű, azért én semmi okot sem látok arra, hogy *dermed* és *daru* szavunk *d-*jének a keletkezését már a fgr. alapnyelv korára helyezzük.

Megemlítem, hogy idézett tanulmányában WICHMANN (FUF. XI, 211–3) nem csupán *b-* és *d-*, hanem *g-* kezdetű magyar szavakat is egyeztetett zöngés zárhangon kezdődő permi szavakkal. Minthogy ezek alapján — bizonytalan voltuk miatt — fgr. **g-*vel a kutatás nem szokott számolni, és minthogy közülük tudtommal egy sem szokott szerepelni a feltett alapnyelvi nyelvjárási zöngésülés bizonyítékaként sem, tárgyalásukat itt — időnyerés céljából — mellőzöm, s csupán utalok arra, hogy cáfolatukkal már foglalkoztam az 1959-ben Finnországban megjelent Penttilä-émlékkönyvben.

Felolvasásom ezen első részének a lényegét röviden így foglalhatom össze: azt a feltevést, amely szerint fgr. eredetű, ill. ilyennek magyarázott *b-* és *d-* kezdetű szavaink szókezdő zöngés zárhangja már a fgr. alapnyelv valamely nyelvjárásában keletkezett volna, s hogy ez kapcsolatban lenne a permi nyelvekből ismert szókezdeti zöngésüléssel, véleményem szerint egyetlen biztos magyar-permi nyelvi egyeztetés sem támogatja; a túlnyomó többsége azon etimológiáknak, amelyeket a feltett alapnyelvi zöngésülés támogatására szokás idézni, téves és ezért elfogadhatatlan.

III.

A magyar és a permi nyelvek szókezdő zöngés zárhangjainak a keletkezése foglalkoztatta WOLFGANG STEINITZET és ERKKI ITKONENT is. STEINITZ csak rövid utalások alakjában hozta tudomásunkra véleményét a szóban forgó kérdésről. „Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus” (Stockholm. 1945. 16., 22., 34. l.) című vázlatában azt a nézetét nyilvánítja, hogy a *b*, *d* és a *g* fonéma mind a magyarban, mind pedig a permi nyelvekben szóbeljei helyzetben korábbi *mp*, *nt*, *mt* és *ŋk* mássalhangzócsoporthoz denazalizációja útján keletkezett és ebből a helyzetből terjedt el aztán szókezdő helyzetbe is a szomszédos nyelvek hatására, támogatva az e nyelvekből átvett, szókezdő zöngés mássalhangzót tartalmazó jövevényszavaktól.

MOÓR ELEMÉR egyik ismert elméletéről írt bírálatából (FUF. XXXII, Anz. 72) ítélve ERKKI ITKONEN a kérdéses nyelvek szókezdő zöngés zárhangjainak a keletkezéséről ugyanazt a nézetet vallja, mint STEINITZ, de szóeleji helyzetben való elterjedésüket másképp magyarázza. A Virittájá 1957. évfolyamának 7. lapján ugyanis a következőket írja: „... mindkét nyelvformában [az őspemiben és a magyarban] a szóbeljei zöngés zárhangok ... korábbi nazális előtagú mássalhangzó csoportok denazalizációja után (*mp* > *b* stb.) keletkeztek. Valamikor később e másodlagos mássalhangzók szókezdő helyzetbe is áttértek, amikor is egyformaság jött létre a szókezdő és a szóbeljei képviselő között. Szókezdő helyzetben a zöngés zárhangok és szibilánsok előfordulásának a területe majdnem kizárólag a szókincsnek az a része lett, amely a szóbeljei mássalhangzóknak szókezdő helyzetbe való általánosodása idején, vagy pedig még később keletkezett, s amelynek főrészt hangutánzó-hangfestő szavak és jövevényszavak alkotják. A permi nyelvekben az új hangok egy-egy ritka esetben képesek voltak behatolni a nyelv egyes régebbi szavaiba is, félretolva a szókezdeti zöngétlen mássalhangzót.”⁶

Az én véleményem szerint a STEINITZTŐL és ERKKI ITKONENTŐL kijelölt út az, amely elvezet bennünket a magyar és a permi szókezdő zöngés zárhangok keletkezéséről szóló kérdés megoldásához. Előnye ui. a STEINITZ—ITKONEN-féle feltevésnek, hogy amikor a magyar *b* és *d* keletkezésének a kérdésére keres választ, nem hangtani összefüggésükből kiragadott szórványos tényekre épít, hanem tekintettel van a magyar hangrendszerre, s annak szerkezeti tényeivel összhangban keresi a megoldást. Így aztán a szókezdő *g* sem reked a megoldáson kívül, hanem keletkezése a *b*- és a *d*-hangokéval együtt kap magyarázatot. Fontos körülmény továbbá az is, hogy a STEINITZ—ITKONEN-féle magyarázat nem téves, illetőleg bizonytalan etimológiákon, hanem azon a szilárd tényen alapul, hogy a magyar nyelv fgr. eredetű szavaiban szóbeljei helyzetben már igen régen voltak zöngés zárhangok is.

Mindamellett én szeretném a STEINITZ—ITKONEN-féle magyarázatot két észrevétellel még valószínűbbé tenni, illetőleg kiegészíteni.

Első észrevételem a szóbeljei zöngés zárhangok korát illeti a kérdéses nyelvekben. Ha figyelmen kívül hagyjuk is azt a lehetőséget, amely szerint szóbeljei *b*, *d* és *g* már az alapnyelvben előfordult a „gyenge fokú” *mb*, *nd* és *ŋg* mássalhangzócsoporthoz (SETÁLA: SUSAIK. XIV/3 : 8), akkor sem kell azt gondolnunk, hogy szóbeljei zöngés zárhangok csak az *mp*, *nt*, *mt* és *ŋk* hangkapcsolatokban bekövetkezett denazalizáció útján keletkezettek.

⁷ A fordítás tőlem származik. L.Gy.

Hiszen a denazalizáció útja bizonyára $-nt- > -nd- > -d$ stb. (nem pedig $-nt- > -t- > -d-$ stb.) volt. Erre mutat a kérdéses hangkapcsolatok mai mordvin és cseremis képvisellete; e nyelvekben ui. a finn *nt*-nek *nd*, az *ηk*-nak *ηg* stb. felel meg, vö. pl. fi. *kantaa* ~ md. *kandoms* ~ cser. *ka'ndem*; fi. *tunkea* ~ md. *tongoms*. Ugyanakkor, amikor ez a szóbelseji zöngésülés folyamatban volt, avagy annak a befejeződése után, a szóbelseji zöngés zárhang hasonító hatással lehetett a szókezdő zöngétlen zárhangra, azaz: a szóbelseji helyzetben már ismert *b*, *d* és *g* egyes esetekben behatolhatott szókezdő helyzetbe már a denazalizáció megkezdődése előtt is. Így keletkezhetett pl. a m. *domb* szó *d*-je, amelyben az *m* megőrzött régiség: nem vett részt az általános denazalizációban, vö. vog. *tump* 'sziget'.

Másik észrevételem azt a kérdést illeti: milyen szavakban kezdődhetett meg a szóbelseji helyzetben keletkezett zöngés zárhangok átterjedése szókezdő helyzetbe is.

Amint az előbb mondottakból bizonyára kiviláglott, véleményem szerint a szóbelseji helyzetben keletkezett új hangok, ti. a zöngés zárhangok, mindenek előtt néhány olyan szóban szorították ki az eredeti zöngétlen zárhangokat, amelyekben a kérdéses szóbelseji hangok maguk is éppen megszülettek. Úgy emlékszem: PAIS DEZSŐ írja valahol, hogy ha bizonyos hangokra irányulva valamilyen helyzetben változási tendencia lép fel, a következményként jelentkező hangváltozás ritkán marad meg eredeti keretein belül, hanem sokszor tovább terjed, s olyan helyzetben is megvalósul, amilyenben a kérdéses hangokra a változási tendencia eredetileg nem irányult. Így fogva fel a hangváltozási tendencia lehetőségeit, az a zöngésülési tendencia, amely a magyar nyelvben szóbelseji helyzetben változásokat idézett elő, zöngésülést eredményezhetett egyes szavak szókezdő helyzetben levő, eredetileg zöngétlen mássalhangzóiban is. Erre mutat pl. a m. *dug* szó, amelyben az $*-ηk- > *-ηg- > -g$ változást szóeleji $*-t- > -d-$ változás is követte (vö. md. *tungoms* ~ fi. *tunkea*). Hogy vajon így kell-e magyaráznunk *bog*, *dagad* és *dög* szavaink *b*-jének, ill. *d*-jének a keletkezését is, bizonyosan nem állíthatjuk, de lehetségesnek tarthatjuk. Mindenesetre az ilyen típusú szavak keletkezését elősegíthette az a körülmény, hogy *d* + magánhangzó + *g* hangalakú szó — mint típus, mint minta — létezett szókincsünk legrégibb rétegében, vö. *dug*.

Eredeti *t*- kezdetű, szóbelseji fgr. $*-mp-$ előzményű szavunk csak kevés van, de ezek körében is az előbb említett *domb* szóban végrehajtott kettős hangváltozás (egyfelől szóbelseji $*-mp- > -mb-$, másfelől az ezt követő szóeleji $t- > d-$) előmozdíthatta pl. a *dob* igénk (~ vog. *tāmp-* 'lő') régi nyelvi alakjában feljegyzett szóeleji *t*-nek a zöngésülését (vö. R. *top*, *tob*).

A másik csoportját azon szavainknak, amelyekben a szó belsőjében keletkezett zöngés zárhangok már korán a szókezdő zöngétlen zárhangok helyére léptek, azok a szavaink alkották, amelyeknek a szóbelseji mássalhangzója *r* vagy *l* volt. Már MOÓR ELEMÉR (A III. Országos Magyar Nyelvész-kongresszus előadásai, 331) rámutatott, hogy a zöngésülés aránylag gyakori nyelvünkben „az eredeti *t-r* hangsor esetében (vö. *daru*, *dara*, *derce*, *tur-dur* stb.)”. Fgr. eredetű szavaink közül én a szóbelseji *r*, ill. *l* ráhatásával magyaráznám nemcsak az eredeti *t*- zöngésülését a MOÓRTÓL említett szavakban, úgyszintén *dorgál* igénkben, hanem az eredeti *p-* szókezdőnek *b*-re változását is pl. a következőkben: 1. *bőr* ~ osztj. *pär* 'rötliche (schwärzliche) Haut auf der Innenseite der Birkenrinde' ~ szamJur. *piv* 'Rinde' (TOIVONEN:

FUF. XV, 76; COLLINDER, Survey 530) 2. *bal* ? ~ votj. *pallan* ua. (vö. MUSz.; PAASONEN, Beitr. 97; METSz.; UOTILA, KonsPerm. 139, 229; SzófSz.; COLLINDER, Voc. 74) 3. *bél* 'Darm, Gedärm, Eingeweide; Mark, Kern; das Innere, . . .' ? ~ zürj. *pels-*, *pevs-*: V. *turun pevse* 'ins Gras' ~ votjM. *pelä* 'in, zwischen, unter (Acc.)', M. *pelän*, J. *polän* 'in, unter, zwischen' stb. (vö. MUSz. 453—4; UOTILA, SyrjChr. 134; HARMATTA: MNy. XLIII, 274—6). Itt említhetjük meg (újra) *berek* és *berke* 'Knospe; Gesträuch, Gebüsch', valamint *bokor* szavunkat (az utóbbiakról l. N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. LI, 434, ill. FgrÉrt. 7 : 75—7). Az én feltevésem szerint ezekben a szavakban, ha valóban nyelvünk szó-készletének fgr. rétegébe tartoznak, a szókezdő *b-* ugyancsak a szóbelseji *r* hasonító hatásának az eredménye.

Miért éppen a likvidák (elsősorban az *r*) okoztak volna zöngésülést szókezdő zárhangjaink körében? — Zöngességükön kívül nem tudom ennek egyéb fonetikai okát adni, csupán arra utalhatok, hogy különösképp az *r* hang zöngésítő hatásával más nyelvekben, mégpedig éppen a permi nyelvekben is számolhatunk. A szókezdő, kétségtelenül másodlagos permi *z* hangról szólva UOTILA (KonsPerm. 40) ezt írja: „Man merke . . ., dass in vielen Fällen mit urperm. anlautendem *z r* nachfolgt, was vielleicht darauf hindeuten könnte, dass *z* durch Assimilation daran aus *s* entstanden wäre”. Ehhez figyelembe veendő, hogy a permi nyelvek zöngés zárhangon kezdődő szavai között egész sereg olyan szó van, amely eredetileg zöngétlen zárhangon kezdődött, s amelyben a szó belsejében *r* (néhány esetben *l*) következik, pl. zürj. *berd* ~ votj. *bord* 'Wand'; zürj. *ber* 'zurück, wieder; Hinterteil' ~ votj. *ber*; zürj. *birni* 'zu Ende gehen, vergehen' ~ votj. *birni*; zürj. *bur* 'gut' ~ votj. *bur*; zürj. *dera* 'Leinwand' ~ votj. *dera*; zürj. *dor* 'Rand' ~ votj. *dur*, *dor*, stb.⁷

Ami a magyar szókezdő zárhangok zöngésülésének az idejét illeti, két dolgot szeretnék hangsúlyozni; egyrészt nem tartom bizonyítottnak, sőt még csak valószínűsítettnek sem azt a feltevést, hogy ennek a zöngésülésnek az előzményei — nyelvjárási jelenségeként — a fgr. korba nyúljanak vissza, másrészt helytelennek gondolnám azt feltenni, hogy a szókezdő zöngétlen zárhangok zöngésülése minden esetben egy időben ment végbe. Véleményem szerint a zöngétlen zárhangok zöngésülése a magyar nyelv külön életében ment végbe, de egyes esetekben már ennek legrégebbi időszakában. Minthogy a szóbelseji denazalizáció kétségtelenül már csuvasos jellegű jövevényszavaink felvétele előtt megtörtént, a *b*, *d* és a *g* hang már ezek felvétele előtt ismert volt a nyelvben, s ezek az eredetileg szóbelseji hangok egyes esetekben zöngésíthették a szókezdő zöngétlen zárhangokat akár már csuvasos jellegű jövevényszavaink felvétele előtt. Mindenesetre igen korán meg kellett történnie a szórványosan észlelt fgr. **p-* > m. *b-* változásnak (*bör*, ? *bél*, ? *bal*, *búvik*, *berke*, ? *bozót*), mert máskülönben e (talán) fgr. eredetű szavaink *p-*je *f-*é változott volna. Minthogy *t-* > *d-* változás viszont csuvasos jellegű jövevényszavaink felvétele után is történt (vö. *dara*, *dörzsöl*, *daracskos*), nyilvánvaló, hogy *t-* > *d-* zöngésülés fgr. eredetű szavainkban is történhetett újabb korban is.

b-, *d-*, *g-* korán és szép számban előfordulhatott szókezdő helyzetben hangutánzó és hangfestő szavainkban is, de ezek régiségét nem tudjuk igazolni.

⁸ Likvidák hatására bekövetkezett zöngésülésre több példát idéz az indoeurópai nyelvekből egyik most megjelent cikkében SULÁN, l. MNy. LVII, 305.

Néhány, zöngés zárhangon kezdődő szavunknak a nyelvemlékes korban zöngétlen kezdő hangzójú változata is előfordul. Az ilyen esetekre való tekintettel számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a zöngésülés egyik nyelvjárásunkban hamarabb megtörtént, mint a másokban. Köznyelvünk *b*-, *d*-, *g*-kezdetű szavai közül egyesek olyan nyelvjárássterületről valók lehetnek, ahol a szóeleji zöngésülés már régen megtörtént, ugyanezeknek *p*-, *t*-, *k*-kezdetű régi, ill. népnyelvi változatai pedig származhatnak olyan nyelvjárássterületről, ahol a zöngétlen zárhangok zöngésülése általában elmaradt.

*

Ami *p* > *b*-váltást mutató szavainkat illeti, még egy további, eddig nem említett magyarázó lehetőségre is szeretném felhívni a figyelmet.

GOMBOCZ „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” című művében (164. l.) olvasom, hogy az őstörökben szókezdő helyzetben csak három zárhang volt ismeretes: *b*, *k* és *t* (vö. még UOTILA, KonsPerm. 12—3; RÄSÄNEN, Materialien 143). A csuvasban az őstörök *b*-helyére *p*-lépett, ez a változás azonban viszonylag fiatal: „... régi, honfoglalás előtti időkben átadóként számbajövő török népek nyelvében szóeleji *p* helyén *b* van” (PAIS: MNy. XLVI, 98). BÁRCZI (A magyar szókincs eredete² 75—6) felteszi, hogy csuvasos szavaink nem egy, hanem több csuvasos nyelvváltozathoz valók. De akárhány csuvasos jellegű nyelvből valók is csuvasos jövevényszavaink, átvételük nemcsak egyszerű eltanulás útján történt meg, hanem úgy, hogy bizonyos csuvasos nyelvformát beszélő népcsoportok társultak a magyarsággal, összeolvadtak vele, átvették a magyarság finnugor eredetű nyelvét, de gazdagították ugyanakkor ennek szókincsét saját nyelvük bizonyos szavaival (vö. NÉMETH, A honf. mság kial. 279, 298). Ennek kapcsán felmerül az a kérdés: vajon azok a régi, török nyelvet beszélő népcsoportok, amelyek feltehetően már a magyarság különállásának egy igen korai szakaszában beleolvadtak a magyarságba és átvették annak ugor jellegű nyelvét, milyen szókezdő mássalhangzóval vették át a magyar nyelv *m*-kezdetű, de a *p* > *f*-váltást megelőzően még *p*-vel kezdődő fgr. eredetű szavait. Aligha kétséges, hogy a fgr. szavak szókezdő *p*-jét hangrendszerüknek a *p*-hez legközelebb álló hangjával, azaz *b*-vel helyettesítették. Finnugor (ugor) eredetű, eredetileg *p*-kezdetű szavainknak tehát így is keletkezhetek szókezdő *b*-vel hangzó változatai. Ezek közül néhány a kérdéses nyelvjárásban hosszú ideig megmaradhatott, sőt — miután bolgár-török jövevényszavaink révén a szókezdő *b*-rövidesen közönséges hang lett a magyarban — idővel a magyar köznyelvbe is bekerülhetett.

Noha természetesen ezt a feltevést sem lehet „bebizonyítani”, előnye a „permies” hangváltást illető feltevéssel szemben az, hogy nem téves, illetőleg nagyon kétséges etimológiákon alapul, hanem egy biztos tényen és egy valószínű feltevésen: 1. az őstörökben — és egy ideig a csuvasos jellegű nyelvekben is — volt szókezdő *b*-, de nem volt szókezdő *p*-, 2. ilyen körülmények között szinte biztosra vehető, hogy a magyarságba beleolvadt, török nyelvet beszélő népcsoport a fgr. **p*-t *b*-vel helyettesítette, azaz hogy valamikor volt olyan magyar nyelvjárás, amelyben *p*-kezdetű fgr. eredetű szavainknak keletkeztek *b*-kezdetű változatai. Magában foglalja továbbá ez a magyarázat annak a feltételezését is, hogy a finnugor, ill. ugor **p*- az ősmagyarban a legrégebbi török hatás korának bizonyos időszakán át még változatlan volt, s hogy a fgr. **p* > *m*. *f*-váltás csak a török hatás korá-

ban, mindenesetre ennek az első szakaszát követően ment végbe. Egy ilyen feltételezésben nincs is semmi lehetetlen. Annyi bizonyos, hogy a $p > f$ -váltás csak a magyarságnak az ugarságból való kiválása után kezdődött el, s hogy a honfoglalás előtt befejeződött (vö. PAIS: MNy. XLVI, 98; BÁRCZI, M. hangtört.² 8–9). Ezzel a megállapítással azonban a $p > f$ -váltás koráról még nem sokat mondtunk, hiszen a magyarságnak az ugarságból való kiválásától a honfoglalásig majdnem 2000 év telt el, a $p > f$ -váltáshoz pedig ilyen hosszú időre aligha volt szükség. Nézzük: lehetséges-e az időhatárokat tovább szűkíteni, s a $p > f$ -váltást a csuvasos jellegű nyelvek hatásának az időszakán belül rövidebb időszakhoz kötni.

BÁRCZI (A magyar szókincs eredete² 70) véleménye szerint csuvasos jellegű jövevényszavaink mind a vándorlások korából származnak, azaz átvételük az i. sz. 463 utáni időre helyezendő (vö. i. m. 65, 67, 70). LIGETI (MNy. LVI, 294) úgy nyilatkozik, hogy „az az idő, amikor honfoglalás előtti török (ún. bolgár-török) jövevényszavaink nyelvünkbe kerültek, nem lehet sem későbbi az i. sz. IX. század végénél, sem korábbi az i. sz. V. századnál”. Az utóbbi állásfoglalás a mi szempontunkból azt jelenti, hogy a fgr. szavainkban végbement $p > f$ -váltást az i. sz. V. századtól a IX. század végéig terjedő időszakon belül kellene elhelyeznünk. S ez lehetséges is. Arra ui. nincs semmi kényszerítő szükség, hogy a $p > f$ -váltást mindjárt az V. avagy a VI. században kezdődöttnek, sőt befejeződöttnek gondoljuk. Nyugodtan feltehetjük, hogy ez a hangváltás csak a VII–VIII. század folyamán ment végbe (egyes hangváltások időtartamára vonatkozólag l. LAKÓ: I. OK. XV, 331–9). Ily körülmények között pedig elképzelhetőnek tartom, hogy a $p > f$ -váltás előtt egyes p -kezdetű fgr. eredetű szavainknak egy vagy több, egykor csuvasos jellegű nyelvet beszélő népcsoport nyelvjárásában keletkezett és meggyökeresedett b -kezdetű változata, s hogy ezek idővel szélesebb körben is polgárjogot nyertek.

BÁRCZI (vö. A magyar szókincs eredete² 66, 70) lehetségesnek gondolja, hogy a magyarság már a vándorlások kora előtt is kapcsolatban volt török népekkel, s hogy a magyar nyelv szókincese nem csuvasos jellegű jövevényszavakkal már az Urál vidéki őshazában gazdagodott. Ha — BÁRCZI nézetét alapul véve — azt is lehetségesnek tartjuk, hogy török nyelvű néptörödékek már az Urál vidéki őshazában csatlakoztak a magyarsághoz és eltanulták ennek a nyelvét, akkor az $i d ő$ szempontjából még inkább lehetségesnek kell gondolnunk azt, hogy egyes, eredetileg p -vel kezdődő magyar szavaknak alakult b -vel kezdődő változata is. Mindazokban a török nyelvekben ugyanis, amelyek e régi időkben átadó nyelvként szóba jöhetnek, szintén csupán egy bilabiális szókezdő zárhang fordult elő, mégpedig ezekben is a b - (vö. GOMBOCZ, BTLw. 164; RÄSÄNEN, Materialien 167, 26).

Hogy a magyar szókezdő d -t nem tudjuk a feltett törökös beütésű magyar nyelvjárás felvételével megmagyarázni, az nem teszi tárgyatalanná a szókezdő b -re vonatkozó elgondolásokat. Amíg ugyanis szókezdeti $p > b$ -zöngésülésre a történeti korból hangtani kézikönyveink nem említenek példát, addig — mint már utaltam rá — a t zöngésülésének a történeti korból is vannak példái, tehát a némely fgr. eredetű szavunkban megállapítható $t > d$ -zöngésülés nyugodtan tehető a csuvasos jellegű jövevényszavaink felvételét követő időszakra, sőt akár a honfoglalás utáni időre is, és bizonyos, hogy ez a zöngésülés nincs kapcsolatban a magyar–bolgár-török nyelvi érintkezéssel.

Fejtegetéseim rövid summája a következő:

a) nem valószínű az a feltevés, amely szerint némely, ma *b*-, ill. *d*-kezdetű szavunk szókezdő zárhangjának a zöngésülése már a fgr. alapnyelv valamely nyelvjárásában megtörtént volna,

b) a néhány fgr. eredetű szavunkban megállapítható szókezdeti zöngésülés a magyar nyelv külön életében ment végbe, s megtörténte jól megmagyarázható a magyar nyelv önálló életének bizonyos tényeivel. Ha így járunk el, akkor nem kell néhány kiragadott, szórványos magyar nyelvi ténynek az előzményeit öt vagy még több ezer év homályában keresnünk, hanem szilárdabb alapon álló, ti. ismertebb nyelvi tényekre támaszkodó utalással is meg tudjuk őket magyarázni.

*

Amikor most a szókezdő zöngés zárhangok kérdésében a fgr. alapnyelvben feltett nyelvjárási megoszlással operáló feltevés ellen szólottam, persze semmiképp sem akarom egyszersmind azt állítani, hogy a fgr. alapnyelvben nem lettek volna nyelvjárások. Bizonyosnak tartom, hogy a fgr. alapnyelvben voltak nyelvjárások, — hogy alapnyelvi nyelvjárásoknak kellett lenniük. Nem tagadom azt sem, hogy olyan zöngésülés, amelyről szó volt, elvileg az alapnyelvben megtörténtnek elképzelhető. Helyeslem azt is, hogy az alapnyelv nyelvjárási tagoltságának kérdésével foglalkozunk, s a nyelvjárási megosztottság milyenségének tisztázására megalapozott feltevésekkel kísérletet tegyünk. Az azonban a nézetem, hogy amíg szórványos magyar nyelvi tények a magyar nyelv külön életében ismert nyelvi tényekkel megmagyarázhatók, addig magyarázatainkban inkább ezekre a nyelvi tényekre támaszkodjunk, semmint a fgr. alapnyelv nyelvjárásaira vonatkozó, bizonytalanabb feltevésekre.

*

A fent közölt előadásomban tárgyalt kérdésekkel már korábban is részletesen foglalkoztam „Unkarin kielen sananalkuisista klusiileista” című cikkemben, amely a Penttilä-émlékkönyvben (Aarni Penttilä Juhlakirja. Jyväskylä. 1959. 9—26. l.) jelent meg. Akadémiai előadásom e cikkemnek némileg módosított és bővített változata volt. Előadásom megírása és megtartása után kaptam meg a Finnisch-ugrische Forschungen XXXIII. kötetének 3. füzetét, amely — rövid megjegyzések alakjában — egyebek közt Paaavo Ravilának és Erkki Itkonennek a magyar és a permi szókezdő zöngés zárhangok keletkezéséről vallott nézetét is tartalmazza, vö. Anzeiger 20. és 79—80. l. Minthogy ez nincs ellentétben az én állásfoglalásommal, ismertetésére szükségtelen kitérnem.

LAKÓ GYÖRGY

Jurák-szamojéd jövevényszók a zürjén nyelvben

I. Bevezetés

A zürjénség legészakibb csoportjainak, az udorai, az izmai és a pecsorai zürjéneknek a szomszédai északon a jurák-szamojédok. Tehát jelentősebb jurák-szamojéd gazdasági és kulturális hatásról elsősorban az északi zürjéneknél lehet szó, s így jurák jövevényszók is főleg ezekben a nyelvjárásokban találhatók, noha egyes régebbi jövevényszók a délibb zürjén nyelvjárásokba (V., Sz., Lu.) is bekerültek. Minthogy zürjén telepek (túlnyomórészt az izmai zürjénség kirajzása) többek között a Kanyin-félszigeten és Szibériában az Ob alsó folyása vidékén is vannak, ezekben a nyelvjárásokban is számolnunk kell jurák-szamojéd hatással. — Nyilvánvaló, hogy a jurákok és a zürjének közötti gazdasági, kulturális és nyelvi kapcsolatok kölcsönös jellegűek voltak. Sőt, a magasabb kultúrájú zürjének hatása a jurákokra valószínűleg erősebb volt, mint emezeké a zürjénekre.

A zürjén nyelv szamojéd jövevényszavait először WICHMANN tárgyalta „Samojedisches Lehngut im Syrjänischen” (FUF. II, 165—83) c. dolgozatában. WICHMANN huszonhat egyeztetése közül hét téves. Ezenkívül szamojéd jövevényszókra való etimológiai utalások találhatók WICHM.—Уот. zürjén szótárában.

A zürjén nyelv eddig szamojéd eredetűnek magyarázott szavai közül mindössze 20 fogadható el. Ugyanakkor — amint az alábbiakban látni fogjuk — a zürjénben ennél jóval nagyobb a szamojéd jövevényszavak száma. A zürjén nyelv jurák-szamojéd jövevényszavainak az újbóli feldolgozását az új jurák-szamojéd szótárak mellett (T. LEHTISALO, Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki, 1956;¹ ПЫРЕРКА—ТЕРЕЩЕНКО, Русско-ненецкий словарь. Москва, 1948;² ТЕРЕЩЕНКО, Ненецко-русский словарь. Ленинград, 1955³) egy új, gazdag zürjén szótár (ЖИЛИНА—САХАРОВА—СОРВАЧЕВА, Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961⁴) megjelenése tette lehetővé és szükségessé. E zürjén szótárban ugyanis néhány olyan, szamojéd hatás alatt álló északi zürjén nyelvjárás is képviselve van, amelyből eddig vagy egyáltalán nem, vagy csupán nagyon kevés anyag állt rendelkezésünkre. Felhasználtam még VÁSZOLYI ERIK 1959-ben gyűjtött kéziratos kanyini és Miži-i nyelvjárásai zürjén szövegeit is.^{5,6}

¹ Rövidítve: LEHT.

² Rövidítve: ПТУ.

³ Rövidítve: ТУЕР.

⁴ (SztSzlKomi)

⁵ Köszönetet mondok VÁSZOLYI ERIKnek azért a szívességéért, hogy kéziratban levő zürjén anyagát rendelkezésemre bocsátotta.

⁶ Hálásan megköszönöm N. SEBESTYÉN IRÉNNEK és HAJDÚ PÉTERNEK dolgozatom szamojéd vonatkozásaihoz fűzött szíves megjegyzéseit.

II. Szójegyzék

1. (SzrSzlKomi) I. *aĭbartś* 'сырая оленина, рыба (как особое блюдо)' I. *aĭbartśaśni* 'есть оленину, рыбу в сыром виде'.

< jur. (LEHT. 15b) U. *āĭjev^rāĕrtś* 'roh essen', Szjo. *āĭjevāĕrtś* ua.; (ТУЕР. 112) *ngaiĭbarcy* 'есть сырое мясо, сырую рыбу'.

A jurák szó *tś* (< *ś) eleme infinitivus- és participiumképző (vö. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 200—201). Tehát a jur. *āĭjev^rāĕrtś* jelentése nem csupán 'roh essen', hanem 'roh essend' is. A zürj. *aĭbartśaśni* ige -ás- eleme zürjén igeképző.

SzamJur. > orosz *аѣбурдатъ* (LEHT. 15b).

2. (SzrSzlKomi) I. *amdor* 'шкура для сидения на нарте'.

< jur. (LEHT. 18b) K. *ġāmō^rō^r'^a* 'Sitzfell im Schlitten', U.-C. *ām^or'^a*, N. *ām^or'^a*, Sz., Nj. *ġām^otśō^r*, P. *ġām^otśō^o* ua.

3. (WICHM.—UOT.) KI. *avko* 'Renntier ohne Geweih (zahn und ruhig wie ein Hund)'; (SzrSzlKomi) I. *avko*, *āko* 'авка обл. (вскормленный в чуме олень)'.

< jur. (LEHT. 14b) O. *āβkkp* 'als kleines Tier im Zelt gefüttertes Renntier, das sehr zahm ist und gern Brot frisst', OP. *āβkkpā*, Szj. *ġāβkkp*, K. *ġāβkkp* ua., U. *āβkkp* 'sehr zahmer Fahrrentier, das als junges Tier im Zelt gefüttert worden ist', U.-C. *āβkkp*, Sz. *ġāwōkkpā* 'Renntier, das als junges Tier im Zelt gefüttert worden ist', P. *ġāwōk^op* 'Renntierkalb, das im Zelt gefüttert wird'.

WICHM.—UOT.

A jurák szó az obi-ugor nyelvekbe is átkerült: vog. (CSERNY.) *ovka* 'авка (ручной олень)'; (KÁLMÁN) Szig. *okka*, *ġkka* ua.; osztj. (KT. 20) Kaz. *qūkkā*, O. *qūkkā* 'sehr zahm; an alles Futter gewöhnt (Renntier)' (STEINITZ: UAJb. XXXI, 429).

SzamJur. > orosz *авка* (vö. SzrSzlKomi; STEINITZ: uo.).

4. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *ġadĭleĭ* 'поросль, молодой лес'.

? < jur. **ġādĭle*; vö. (LEHT. 177a) O., Szj., K., U. *ġādĭ* 'Fichte', Lj., Nj. *kāt* ua.

A zürjén szó forrása egy denominális -le főnévképzővel ellátott **ġādĭle* alak lehetett. (A jur. *le* képzőre vonatkozóan l. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 151).

5. (SzrSzlKomi) I. *ġalsula* 'костяшка или железное кольцо для придерживания вожжи'.

< jur. (LEHT. 150b) O.₁ *ġal^otśōllē* 'an der linken Seite des Rückengurtes eines Lenkrentiers angebrachter (knöcherner) Haken, der den Zügel hält', O.₂ *ġal^otśōllē*, OP. *ġal^otśōllē*, Szj. *ġal^otsu^olē*, Oksz. *ġal^otsū^olē*, Nj. *kĭssū^orĭ*, P. *kĭl^otsū^olāĕi* ua.

A jur.—szam. szót az obiugor nyelvek is átvették: vog. (KÁLMÁN) Szig. *ġalsaluw*, *ġalsawl* 'den Zügel haltender Haken (aus Metall, Holz, Knochen) an der Seite des Renntiers'; osztj. (KT. 301b) O. *ġal^osā^olē* 'den Zügel des Lenkrentiers stützender Knochen (auch ein Stück Kupfer)' (STEINITZ: i. h. 433).

6. (SzrSzlKomi) I. (Ob) *ġalimer*: *ġalimer koĭd* 'как мертвец (худой)'.

< jur. (LEHT. 166a) O. *ġālmēr* 'Leichnam', U.-C., N. *ġālmēr*, Sz., Kisz. *kā^ol^omēār*, Nj. *kā^ormēār* ua.

7. (SzrSzlKomi) I. *ġaneveĭ* 'сокол, ястреб'.

< jur. (LEHT. 170b) O., T. $\chi\acute{\alpha}\eta\eta\alpha\beta\acute{\alpha}\iota$ 'Sperber, Finkenhabicht', Szj. $\chi\acute{\alpha}\eta\eta\alpha\beta\acute{\alpha}\iota$ ua., K. $\chi\acute{\alpha}\eta\eta\alpha\beta\acute{\alpha}\epsilon\iota$ 'ein Habicht', Oksz. $\chi\acute{\alpha}\eta\eta\alpha\beta\acute{\alpha}\iota$ ua., Sz. $k\acute{\alpha}\eta\eta\eta\mu\acute{\mu}\acute{\mu}\acute{\epsilon}$, Nj. $k\acute{\alpha}\eta\eta\eta\mu\acute{\mu}\acute{\mu}\acute{\epsilon}$, P. $k\acute{\alpha}\eta\eta\eta\mu\acute{\mu}\acute{\mu}\acute{\epsilon}\acute{\iota}$ ua.; (PTY. 267, 310) $\chi\alpha\eta\alpha\beta\acute{\alpha}\iota$ 'сокол, ястреб'.

8. (SzsZsZlKomi) I. $\chi\alpha\pi\tau\omicron\rho\kappa\alpha$ 'яловая самка оленя, бесплодная важенка'.

< jur. (LEHT. 172b—3a) O., Szj. $\chi\acute{\alpha}\pi\tau\epsilon\rho\kappa\kappa\upsilon$ 'steriles, unfruchtbares weibliches Tier od. Weib; gelte Renntierkuh, die zum Fahrtier abgerichtet und schlank geworden ist (ist von den Fahrtieren der schnellste Läufer, wenn sie einen kleinen Bauch und lange Beine hat)', OP. $\chi\acute{\alpha}\pi\tau\epsilon\rho\kappa\kappa\omega$, K. $\chi\acute{\alpha}\pi\tau\epsilon\rho\kappa\kappa\upsilon$, U.-C. $\chi\acute{\alpha}\pi\tau\epsilon\rho\kappa\kappa\upsilon$ ua., Sz. $k\acute{\alpha}\pi\tau\alpha\rho\kappa\acute{\epsilon}\iota$ 'gelte Renntierkuh', Nj. $k\acute{\alpha}\pi\tau\epsilon\rho\kappa\kappa\acute{\epsilon}\iota$ ua.; (PTY. 28) $\chi\alpha\beta\tau\alpha\rho\kappa\alpha$ 'бесплодная важенка'.

A jurák szó az obi-ugor nyelvekbe is bekerült: vog. (STEINITZ) Szo. $\chi\acute{\alpha}\pi\tau\epsilon\rho\kappa\alpha$, (CSERNY.) $\chi\alpha\pi\tau\omicron\rho\kappa\alpha$ 'неплодоносящая оления самка'; (KÁLMÁN) Szig. $\chi\acute{\alpha}\pi\tau\epsilon\rho\kappa\kappa\alpha$ 'id. (auch von Frauen)'; osztj. (KT. 327) Kaz. $\chi\acute{\alpha}\pi\tau\epsilon\rho\kappa\alpha$, $\chi\acute{\alpha}\pi\tau\epsilon\rho\kappa\kappa\alpha$ 'sein Leben lang unfruchtbar, steril (Renntier, Pferd, Weib)'; O. $\chi\acute{\alpha}\beta\tau\alpha\rho\kappa\acute{\alpha}$ 'einmal trüchtig gewesen und dann für immer steril geworden (Renntier)' (STEINITZ: i. h. 434).

SzamJur. > orosz (VASMER, REW. III, 230) $\chi\alpha\pi\tau\omicron\rho\kappa\alpha$ 'Renntierweibchen, das nicht mehr kalbt' (STEINITZ: uo.).

9. (SzsZsZlKomi) I. $\chi\alpha\varsigma\acute{\iota}\rho\epsilon\iota$ 'заболоченное озеро'.

< jur. (LEHT. 174a) O. $\chi\acute{\alpha}\varsigma\acute{\alpha}\rho\upsilon$ 'seichter See od. Tümpel', OP. $\chi\acute{\alpha}\varsigma\acute{\alpha}\rho\upsilon$, Nj. $k\acute{\alpha}\varsigma\acute{\alpha}\rho\upsilon$, P. $k\acute{\alpha}\varsigma\acute{\alpha}\rho\upsilon$ ua.; (PTY. 165) $\chi\alpha\varsigma\acute{\alpha}\rho\epsilon$ 'заболоченное озеро'.

10. (SzsZsZlKomi) I. $\chi\omicron-\chi\omicron-\chi\omicron$ 'позывной клич к оленьему стаду'; I. $\chi\omicron-\chi\omicron-\chi\omicron\kappa\alpha\iota\tau\eta\iota$ 'произносить позывной клич хо-хо-хо'.

< jur. (LEHT. 189a) OP. $\chi\omicron\chi\omicron\chi\omicron\beta\acute{\alpha}$ 'ruft man den Renntieren zu, wenn man sie zusammentreibt (z. B. aus dem Wald, um sie nach dem Zelt zu bringen)', $\chi\omicron\chi\omicron\beta\acute{\alpha}$ 'ruft man den Renntieren z. B. zu, wenn ein Wolf die Herde im Dunkeln erschreckt hat'.

11. (SzsZsZlKomi) I. $\chi\omicron\delta\acute{\iota}\rho\epsilon\iota$ 'песчано-гравийное холмы, укрепленные кустарниковой, лишайниковой и древесной растительностью'.

E zürjén szó valószínűleg szamojédból való átvétel, bár az átvétel nyelvi jur.-szam. alak a szamojéd szótárakban nincs meg. A zürj. $\chi\omicron\delta\acute{\iota}\rho\epsilon\iota$ hangalakja és az a körülmény, hogy csak az I. nyelvjárásban van meg, feltétlenül a szamojédból való kölcsönzésre mutat.

12. (SzsZsZlKomi) I. $\acute{\iota}\eta\epsilon\alpha$ 'разновидность хищной птицы, питающейся мышевидными грызунами'.

< jur. (LEHT. 31b) $\eta\acute{\iota}\eta\eta\epsilon\alpha$ 'bunter grösserer Vogel', OP. $\eta\acute{\iota}\eta\eta\epsilon\alpha$, Szj. $\eta\acute{\iota}\eta\eta\epsilon\alpha$, K. $\eta\acute{\iota}\eta\eta\epsilon\alpha$, Oksz. $\acute{\iota}\eta\eta\epsilon\alpha$ 'канюк (nach Žitkov тундровый канюк, Archibuteo lagopus Brünn)'.

13. (SzsZsZlKomi) I. $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\mu\acute{\delta}\upsilon$ 'украшение на оленьей сбруе'.

< jur. (LEHT. 98a) O. $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\mu\acute{\delta}\upsilon$ 'Riemen aus Sämischleder am Renntier-halfter (werden hinten im Nacken zusammengebunden)', OP. $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\mu\acute{\delta}\upsilon$, Szj. $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\mu\acute{\delta}\upsilon$, K. $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\mu\acute{\delta}\upsilon$, U.-C. $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\mu\acute{\delta}\upsilon$, Nj. $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\mu\acute{\delta}\upsilon$ ua.; (PTY. 291) $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\mu\acute{\delta}\epsilon$ 'украшение (из ровдуги на оленьей сбруе)'.

Jur.-szam. > vog. (VNGy. IV, 13, 141) $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\mu\acute{\delta}\upsilon$, $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\mu\acute{\delta}\upsilon$ 'kantárfék, gyeplőszár'; osztj. (VOL.—HUNF.: NYK. XI, 57) $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\mu\acute{\delta}\epsilon$ 'rén kötőféke' (STEINITZ: i. h. 429).

14. (SzsZsZlKomi) I. $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\eta\eta\epsilon\tau\acute{\varsigma}$ 'трепалка для выколачивания снега с одежды, чума'.

< jur. * $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\eta\eta\epsilon\tau\acute{\varsigma}$; vö. (LEHT. 100a) O. $\acute{\jmath}\acute{\alpha}\eta\eta\epsilon\tau\acute{\varsigma}$ 'Schäufelchen zum Graben und Abschlagen (bei Männern); Stock zum Graben und Abschlagen

(bei Frauen)', Szj. *jāņkātš''^a*, OP. *jāņkātš''^a*, N. *jāņcētš''^a*, Lj. *jāņkšep* ua.; *jāņc^rātš* 'mit dem Abklopfschäufelchen od. -Stock schlagen (den Schnee von den Beinlingsstiefeln beim Eintreten, den Schmutz von einem Fell usw.)', OP. *jāņkātšš*, Szjo. *jāņcātš*, Nj. *jāņkās* ua.

A zürjén szó feltehetőleg a frequentatív *-r*-képzőt tartalmazó jur. **jāņc^rgr*-ige deverbális *-tš* névszóképzős származékának az átvétele. (A jur. *r*, illetőleg *tš* képzőre vonatkozóan vö. GYÖRKE, Wortbildungslehre, 30, 42; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 188).

15. (SzsZsZKomi) I. *jar* 'парша, накожное заболевание задних конечностей северного оленя, парша у людей'.

< jur. (LEHT. 95a) O. *jārrā* 'Krätze am Kopf', OP. *jārrv* 'id.; hohe sandige Stelle', P. *đāālav* 'Sand'.

A jurák szó eredeti jelentése 'Sand, sandige Stelle' lehetett; 'Krätze am Kopf' jelentése másodlagos. A zürjének a jurák szót csupán ezen másodlagos jelentésében vették át.

16. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs., I. *kala*, Ud. *kalla* 'Möwe'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *kala*, *kāla*, Pr., Vm. *kala*, Ud. *kalla* 'Möwe (V. Ud.); (ein weisser Wasservogel)' (Pr.), (ein weisser Vogel) (Vm.); (SzsZsZKomi) Pecs., Szkr., Ud. *kalla*, FV., FSz., Vm., I., Lu., AV., Pecs., Szkr., KSz. *kala* 'чайка'.

< jur. (LEHT. 149a) O. *χālētš* 'Larus (матюшка, чайка)', Szj., K., M., N. *χālētš*, Sz. *kālētš*, Nj. *kālētš*, P. *kālētš* ua., OP. *χālētš* 'Larus maritimus'.

WICHMANN: FUF. II, 174, FUF. XV, 49; WICHM.—UOT. — ÁKE. 31, 299 (ösrok.); SETÄLÄ: FUF. XII, Anz. 32 (ösrok.).

A jur.-szam. szó az obi-ugor nyelvekbe is átkerült: vog. (VNGy. II, 637) *χaleuw*, *χalleuw* 'halászmadár', (MSz.) É. *χaleu* 'csüllőmadár; Möwe', (KANN., WogVok. 86) FL. *χālētš* 'Möwe; ein Hundname'; osztj. (KT. 300) DN. *χālē'u* 'ein weisser, Fische fangender Raubvogel, Seeschwalbe, Möwe', Ni. *χālē'u*, Kaz. *χālē'u*, O. *χvleu* 'Raubseeschwalbe'; (PD. 45) Ko. *χālē'u* 'Möwe'. — Az osztj. (KT. 300) Vart. *kv'le k*, Likr. *kālē k*, Mj. *kālē k*, Trj. *kāl'e k* 'eine Möwenart, Raubseeschwalbe?', (PD. 45) J. *kālēk*, *kanlēk* 'Möwe' szó szóvégi *-k*-ja miatt az osztj.-szam. *kalak*, *kalek* 'Möwe' átvételének tekintendő (vö. WICHMANN: FUF. II, 174).

WICHMANN: FUF. II, 177; KANNISTO, WogVok. 86; WICHM.—UOT.—STEINITZ a vogul és az osztják szót az obi-ugor nyelvek szamojéd jövevény-szavait tárgyaló dolgozatában nem említi (UAJb. XXXI, 426—53).

17. (WICHM.—UOT.) Pecs., I., Ud. *karej* 'Treibstock, lange Stange zum Antreiben des Renntiers (Pecs. aus Birke, 2½—3 Klafter lang)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Ud. *kare* 'lange Stange zum Antreiben der Renntiere'; (SzsZsZKomi) I., Ud. *χarej*, I. *χarej-ši* 'χарей, (тонкий шест, при помощи которого управляют упряжными оленями)'

< jur. **χarej*; vö. (LEHT. 154a) O., Szj. *χarē* 'erschrecken (tr.); weg-, verscheuchen (z. B. Fahrrenntiere mit dem Fahrstock)', OP. *χarētē* ua.; Arch. *χārtadāmīn karē''^a* 'Treibe die Renntierochsen zu mir!' (LEHTISALO: SUSToim. XC, 421). Vö. Tvg. *kari'e*, Jen. *kori'o* 'Treibstock (beim Fahren)'.

A zürjén szó a jur. **j* deverbális névszóképzővel ellátott **χarej*, **karej* alak átvétele lehet (vö. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 64).

WICHMANN: FUF. II, 175; WICHM.—UOT.

SzamJur. > orosz (DAL) *χарей* 'оштоль палка, кою погоняют оленей'. VASMER (REW. III, 261) az orosz szót tévesen a szamJur. (LEHT. 151a) *χar* 'Messer, Schnitzmesser' átvételének gondolja.

18. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs., Lu., Le., Ud. *ker*, I. *kēr* 'Renntier'; (FOKOS-FUCHS, SYRJWB.) V., Ud., Le., Pr., Vm. *ker*, FV. *ker*, *kēr* 'Renntier'; (ROG.) P. *ker* 'олень'; (GEN.) KP. *kör* ua. (SZRSZIKOMI) *ker* 'олень'.

< jur. (LEHT. 191b) O., Szj., K. *χōrv* 'Männchen, wilder Renntierbülle, Stier; Hengst, Widder; Fischmilch', T.₁, Ud., U.-C. *χōræ*, Lj., Sz., Nj. *kōrvæ*, P. *кōлав* ua., OP. *χōrræ* 'id.; Geschlechtsorgan des Mannes und des männlichen Tieres'.

A zürj. *ker* a szamojéd jövevényszók legrégebb rétegébe tartozik. Erre mutat a zürj. szónak nem csupán nyelvjárási elterjedtsége, hanem hangalakja is: szam. *χ* > zürj. *k*, szam. *ō* > zürj. *e*. A szamojédből kölcsönzött **kera* alak szóvégi *-a* hangja analógiás úton tűnt el. Az *-a* végű zürjén főnevek melléknévi alakjai *-aa*-ra végződnek, amely végződés gyors beszédben *-a*-vá rövidül. Az ily módon keletkezett zürj. **keraa* > *kera* melléknévi alakból aztán egy új *ker* főnévi alakot vontak el. Ugyanezen okból hiányzik a szóvégi *-a* a karjalai eredetű zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., Ud., P. *rab* 'Branntweinbodensatz, Treber' (< karj. *raba* ua.) szóban is (vö. LAKÓ: NYK. L, 212—5; e jelenségre uo. több példa).

WICHMANN (FUF. II, 175) a zürjén szót a *hōr-jirj* 'Renntierbrunstmonat (der zweite d. h. September)', (LEHT. 192a) O. *χōr*'' *jirj* 'Herbstmonat, in dem die Brunstzeit der Renntierbullen beginnt (September r. St.)', T.₁ *χōr*'' *jirj* ua. stb. összetétel *hōr*, *χōr*'' előtagjából származtatta. E származtatás azért nem lehetséges, mert a *hōr*, *χōr*'' alak nem külön szó, mint WICHMANN gondolta, hanem a *hōra* 'Renntierochse', *χōrv* 'Männchen, wilder Renntierbülle, Stier; Hengst, Widder; Fischmilch' főnév többes számú genitivusi alakja.

Beitr. 52—3.

19. (WICHM.—UOT.) KI., Ud. *kora* 'Renntierstier, -ochs'; (SZRSZIKOMI) I. *χora* 'не кастрированной олений бык, в возрасте свыше двух лет'.

< jur. (LEHT. 191b) O., Szj., K. *χōrv* 'Männchen, wilder Renntierbülle, Stier; Hengst, Widder; Fischmilch', T.₁, U., U.-C. *χōræ*, Lj., Sz., Nj. *kōrvæ*, P. *кōлав* ua., OP. *χōrræ* 'id.; Geschlechtsorgan des Mannes und des männlichen Tieres'.

A zürj. *kora*, *χora* alakok körül a *kora* régebbi kölcsönzés, mivel e szóban a szam. alak szóeleji *χ*-ját a zürjénben *k*-val helyettesítették. A zürj. *kora*, *χora* 'Renntierstier, -ochs' ugyanannak a jur.-szam. szónak a fiatalabb kori átvétele, mint a zürj. *ker* 'Renntier' főnév.

WICHMANN: FUF. II, 176; WICHM.—UOT. (< szamJur., esetleg orosz közvetítéssel).

Jur.-szam. > orosz *xopa* 'Renntiermännchen' (WICHMANN: i. h., VASMER, REW. III, 261).

20. (WICHM.—UOT.) Ud. *kuntej* 'Sarafan'; (FOKOS-FUCHS, SYRJWB.) Ud. *kuntej* ua.; (SZRSZIKOMI) Ud. *kuntej* 'косоклиный сарафан из холста или набойки'.

< jur. (CASTR.) *hōndy* 'obere Bekleidung der Weiber'; (LEHT. 213a) Nj. *kōntj* 'Winterrock der Frauen aus dünnhaarigem Herbstfell des Renntiers mit drei Säumen aus Hundefell', Sz. P. *küntj* ua. (PTY. 164) *хонды* 'женская ягушка для работы на улице':

WICHMANN: FUF. II, 177; WICHM.—UOT.

21. (MESSERSCHMIDT) *kjberda* 'Elen'; (WIED.) P. *kybörda* 'Elen' (?).

? < jur. **χjberittj*; vö. (LEHT. 159a) O.₁ *χāv^rarittj* od. *χāv^rarittj* 'Elch, Elentier', O.₂ *χāv^rarittj*, T.₁ *χāborittj*, T.₇ *χāv^rarittj*, Szj. *χāv^rarittj*, U.-C. *χāv^rarittj* ua.

A szamojéd átadó nyelvi alak — tekintettel a zürjén szó *kyböřda* hangalakjára — **χιβερτιν* lehetett. Ilyen jur.-szam. **χιβερτιν* alakot a jur. első szótagbeli *a ~ u*, *u ~ i* váltakozások alapján tehetünk fel. Például: jur. Sz. *paŋkĭ* 'Schaukel' ~ P. *piŋkĭ* ua.; jur. O. *pađar* ~ *piđar* (von verschied. Sprm.) 'du' ~ Szj. *piđer*, I. *piđe'r* ua. (vö. LEHTISALO: SUSToim. LVI, 59).

WICHMANN: FUF. II, 176.

22. (SZRSZLKOMI) I. *lata* 'доски, настилаемые в чуме вместо пола'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *lata* 'deszka'.

< jur. (LEHT. 223a) O., Szj., MB. *tälttŋ* 'breit; Brett; Fussboden, Diele', OP. *tälttŋ*, T.₁, U., M., *lättŋ* ua., Lj., Nj. *rā'ttŋđ* 'Brett; Fussboden, Diele'; (PTŮ. 72) *lama* 'доска'.

23. (WICHM.—UOT.) I. *lipki*, Ud. *lipi* '»Strumpf» aus Renntierfell (mit den Haaren nach innen)', Pecs. *lipĭtša* '»Strumpf» aus Renntierfell (die Haare nach innen) (unter dem *pimi* getragen)'; (FOKOS-FUCHS, SYRJWB.) Ud. *lipki* 'Strümpfe aus Renntierfell mit den Haaren nach innen. (Über diese werden die *pimi*-Stiefel gezogen)'; (SZRSZLKOMI) I. *lipi tša*, Ud. (Mez.) *lipki* 'пыхиковые чулки шерстью внутрь (носят под пимами)'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *lipita*, I. (Mĭži) *lipi tša* ua.

< jur. (LEHT. 235a) Szj. *lipi^{2a}* 'Fellstrumpf (mit den Haaren nach innen)', U. *lipi^{2a}*, N. *lipi^{2a}* ua.

A zürj. *lipi tša*, *lipi tša*, *lipi tša* alakok a szamJur. *lipi^{2a}* szó jur. *-*tše* denominális főnévképzős alakjából származnak. (A jur. *-*tše* képzőre vonatkozóan I. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 210 kk.).

WICHMANN: FUF. II, 177; WICHM.—UOT.

A jurák szót az oroszok is átvették: *линты, ленты, лонты* 'samojedische Schuhe oder Strümpfe aus Renntierfell mit den Haaren nach innen' (WICHMANN: i. h.; VASMER, REW. II, 44).

24. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs., Lu., Le., I., P. *lampa* 'Ski ohne Sohle'; (FOKOS-FUCHS, SYRJWB.) V., Le. *lampa* 'Schneeschuh, Ski'; (SZRSZLKOMI) *lampa* 'охотничьи необитые лыжи'; (VÁSZOLYI) I. (Mĭži) *lampa* ua.; *lampaas-* 'a sitalpat felköti'.

< jur. (LEHT. 216b) O., OP. *lampŋ* 'Ski, Schneeschuh', T.₂ *lampŋđ*, Szj. *lampŋđ*, Nj., Kisz.₂ *ramŋđ*, P.₂ *lampŋ* ua., Sz. *ramŋŋđ^{2a}* 'mit Fell besohlte Skier'.

WICHMANN: FUF. II, 177—8; TOIVONEN: FUF. XX, 51; UOTILA: SUSToim. LXV, 360; SYRJCHREST. 113; WICHM.—UOT.; másképp: WICHMANN: FUF. XV, 16 (zürj. > szam.).

Jur.-szam. > orosz *ламба, ламбы* 'Wasserskier, länger als die für den Schnee bestimmten' (WICHMANN: FUF. II, 177—8; KALIMA: SUSToim. XLIV, 148; VASMER, REW. II, 10).

25. (SZRSZLKOMI) I. *lart.sa* 'гусеница, гусеницы, моли, которые точат оленьи меха'.

< jur. (LEHT. 231a) O.₂, T.₁, Szj. *lār tsŋ* 'Spinne', T.₂ *lār tsŋ*, T.₅ *lār ssŋ* ua.; (TYER. 69) *лярцо* 'паук'.

26. (SZRSZLKOMI) I. *limbiča* 'подшейная шкура с длинными волосом'.
< jur. **limbiča*, **limvēča*; vö. (LEHT. 217a) O. *lampāčā* 'Seite der Wange (bei Menschen, Tieren)', OP. *lampēčā*, K. *lampāčā* 'id. (am Fell)', U.-C. *lampēčā* ua., Sz. *ramŋēčŋđ* 'Seite der Wange nebst Schläfe', Nj. *ramŋēčŋđ*, P. *lampēčŋ* ua.; (PTŮ. 307) *ламбяха* 'шкура на щеках оленя'.

A zürjén szó forrása egy, a jur.-szam. **a* ~ **i* magánhangzéváltakozás alapján feltehető jur. **limbī*χa, **limbē*χa alak lehetett. (A jur.-szam **a* ~ **i* váltakozásra vö. LEHTISALO: SUSToim. LVI, 66.)

27. (WICHM.—UOT.) Ud. *mak* 'Rückgrat od. Rücken (хребетъ) bei Vögeln und Fischen'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Ud. *mag*, Pr. *mog* 'Rückgrat des Vogels, Rücken (короб) des Vogels; Knochen, wo die Flügel beginnen (Ud.), Rückgrat des Vogels, Rücken (короб) des Vogels (Pr.)'; (SZRSZLKomi) Ud. *mag* 'позвоночник птиц, хребет рыб'.

< jur. (LEHT. 238b) O. Szj. *māxā* 'Rücken, waagrechter Balken', OP. *māxā*, K. U. *māxā*, Lj. Sz., Nj. *māxō*, P. *māx* ua.

A jur.-szam. átadó nyelvi *māxā* alak szóvégi *ā* hangja a zürjénben ugyanúgy analógiás úton tűnt el, mint a zürj. *ker* 'Renntier' végmagánhangzója (l. a *ker* címszó alatt!). Az Ud. *mag*, Pr. *mog* *g*-je zöngésüléssel keletkezett *k*-ból. A zürj. *k* > *g* zöngésülésre vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 125.

Egyes kutatók (SETÄLÄ: SUSAik. XXX/5, 53; FOKOS: Nyr. XLIX, 155; HAJDÚ: SUSAik. LIV/1, 76) a zürjén és a szamojéd szót a m. *mög* 'Hintergrund' családjához kapcsolták. Ez az egybevetés azonban hangtani szempontból nem fogadható el. Ugyanis a m. *mög* ~ fi. *myö*- szóban fgr. **η*, a szamojéd alakokban pedig eredetei **k* hangot tehetünk fel. (A m. *mög* etimológiáját l. SKES. 357.)

WICHMANN: FUF. II, 178; WICHM.—UOT. (zürj. ? < szamJur.).

28. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs., Lu., Le., Ud. *mali tša* 'Pelz aus Renntierfell (mit Kapuze aus Renntierfell; die Haare nach innen; wird wie ein Hemd angezogen) (V., Sz., Pecs., Ud.; V.: die Haare auch nach aussen; Sz.: nicht mehr gebräuchlich; Pecs.: kann auch ohne Kapuze sein, sonst wie die parka, darüber wird ein ähnlicher dünner, brauner Kaftan getragen; Pecs.: jedermann hat eine parka und eine mali tša, nur die Reichen haben ein sevik), hemdartiger Arbeitsrock aus grobem blauem Tuch (Lu.), weisser hemdartiger Arbeitsrock (Le.)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V., Ud., Le., Pr. *mali tša* 'Pelz aus Renntierfell, die Haare nach innen (V., Ud., Le.), Pelz mit grossem Kragen, innen die Haare, aussen mit Tuch; wird angezogen, indem man ihn über den Kopf zieht (wie ein Hemd) (Pr.)'; (SZRSZLKomi) FV., Vm., I., AV., Szkr., Ud. *mali tša*, I. *mal tša* 'малица (одежда)'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *mal ta*, I. (Miži) *mal tša* ua.

< jur. (LEHT. 251b—2a) O., T., Szj., U. *māl tše* 'Malitza, sackförmiger Männerrock od. -pelz (Haare nach innen) mit angenähter Kapuze', T. *māl tšè* ua.; (PTY. 129) *мальца* 'малица'; (CASTR.) *mālite*, *mālitea*, *mālicea* ua.

A zürj. *mal tša*, *mal ta* a *mali tša* alaknál újabb kori átvételnek látszik. A *mali tša* alakváltozat talán orosz közvetítéssel került a zürjén nyelvbe (vö. WICHM.—UOT.).

WICHMANN: FUF. II, 178.

A jur.-szam. szó az obi-ugor nyelvekbe is bekerült: vog. (MSz.) *molsän* 'malicabunda'; (KANN., WogVok. 177) FL. *mol'ššā*η, Szó. *mol'ššā*η 'innerer Pelz, mit den Haaren nach innen'; osztj. (KT. 522) Kaz. *mo'l'sš* (paikoin) *māl pšī*, O. *ma'l'sā*η 'Sackpelz, Malitza' (STEINITZ: i. h. 436—7).

Jur.-szam. > orosz *малица*, *малка* 'Hemd aus Renntierfellen mit nach innen gekehrtem Fell' (VASMER, REW. II, 91).

29. (SZRSZLKomi) I. (Ob) *mañuku* 'хребет, возвышенность из голых камней'.

A zürjén szó szamojéd eredetije sem LEHTISALO, sem TYERESSENKO szó tárában nincs meg. Van azonban LEHTISALONál egy kifejezés, amellyel a zürjén szó egybevehető: (LEHT. 254b) O. *māññi* : *m. vʹāē* 'sehr harter Stein', Szj. *māññē pāē* ua., Szjo. *māññō bāē* 'grosser loser Stein'. — HAJDÚ PÉTER szíves szóbeli közlése szerint a zürjén szó eredetije talán a jur. *māñño* szó -*kku*, -*kko* denominális főnévképzős alakja volt: **māññōkku*. Ilyen jur.-szam. alak feltevése lehetséges, egyrészt azért, mert a jur. -*kku*, -*kko* élő képző, s így sok szóhoz hozzájárulhat, másrészt azért is, mivel könnyen elképzelhető, hogy a jur. **māññōkku* alak az egész Szjo. *māññō bāē* 'grosser loser Stein' szerkezet jelentését magába szívtá.

30. (SzrSzlKomi) I. *menurej* 'неприрученный кастрат старше четырех-пяти лет'.

< jur. (LEHT. 272b) OP. *mieñnarʹruj* 'fetter Renntierochs, der nicht zum Zugrenntier abgerichtet ist', Szj. *mēñnurūi*, K. *mēñnurēi*, U.-C. *mēñnurūi*, N. *mēñnarūi*, Sz. *mēñnarʹrūj*, Nj. *mēñnarūj*, P. *mēñnarūj* ua.; (TYER. 79) *менаруй* 'недрессированный олень-самец крупного размера, старше четырех-пяти лет'.

31. (SzrSzlKomi) I. *mokota* 'верхняя часть чума', *mokota-ruž* 'дымовое отверстие, дымоход (в чуме); (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *mokota-ruž* 'a sátor felső nyílása'.

< jur. (LEHT. 239b) O. *mōkkōdʷ*, OP., OkSz. *mākkōdʷ*, U.-C. *mākkōdʷ*, Szj., K. *mākkōdʷ*, M. *mōkkōdʷ*, U. *mākkōdʷ* 'dickere Grundstange des Zelttes, die an eine andere gleichartige gebunden ist (sie werden beim Aufbau des Zelttes zuerst aufgestellt), (O. auch) obere Öffnung des Zelttes, (O.) Schornstein; (O.) Kirchturm'.

32. (SzrSzlKomi) I. *motga* 'торф, торфяное болото, торфяник'.

< jur. (LEHT. 262b) O. *mōŋʷp* 'Fläche des Fussbodens im Zelte, in der Stube', OP. *mōŋkə*, Szj. *mōŋkə* ua., U.-C. *mōŋʷp* 'Schwarzerde'; (PTY. 283) *монга*, 'торф'.

33. (SzrSzlKomi) I. *mora* 'мышка, на молодых рогах оленя'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *mora* 'szarv'.

< jur. (LEHT. 262a) T.₁ *mōrə* 'weiches Renntiergeweih im Sommer', Lj., Nj. *mōrrpə* 'id.; häutiger Überzug des Renntiergeweihs'; (TYER. 82) *mora* 'рог оленя (весенний, незатвердевший)'.

34. (SzrSzlKomi) I. *namñuku* 'лончак, молодой самец-олень в возрасте от одного до двух лет'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *namñuku* ua.

< jur. (LEHT. 281b) O., Szj., U. *namnʷ* 'männliches zahmes Renntierkalb im zweiten Jahr', K., U.-C. *namnə*, N., Szjo. *namnə*, OP. *namñnʷ* ua., *namñiikʷ* ua., Nj. *namñiəku* 'männliches wildes Renntierkalb im zweiten Jahr', P. *namñiəku* ua.

Jur.-szam. > vog. (KÁLMÁN) Szig. *nomne* '1 jähriger Renntierstier'; osztj. (KT. 581) Kaz. *nomna* 'wo gebräuchlich?' Renntierkuh', O. *nomna* 'weibliches Renntier im zweiten Jahre, das noch nicht gekalbt hat' (STEINITZ: i. h. 438).

35. (SzrSzlKomi) I. *narmež* : *nj̄r-narmež* 'кость носа, храп (у оленей)'.

< jur. (LEHT. 281a) OP. *namāēi* 'Nasenknorpel', Szj. *namcēi*, K., U.-C., Szjo. *namāēi*, Nj. *namī*, P. *namāēi* ua.

36. (SzrSzlKomi) I. *nadko* 'важенка, отелившаяся в возрасте одного года'.

< jur. (LEHT. 311b—2a) T.₁ *nādē* 'Renntierkalb, das einige Wochen später normalerweise geboren ist (es ist beim Anbruch des Winters schwächer

und hat schlechtere Haare als die anderen Kälber)', OP. *nādè*, Sz. *nə̀ttì*, P. *nə̀ttä̀ei* ua., OP. *nā̀dākku* ua.; (PTY. 28) *ня̀дако* 'spät zugehendes Kalb'.

37. (SzsZlKomi) I. *ńaluku* 'jahresweiser Hirschkäse (Hirschkäse)'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *ńaluku* ua.

< jur. (LEHT. 294b) Szj. *ńā̀tto* 'zartes oder wildes Renntierkalb vom vorigen Jahr', U.-C. *ńā̀tto* 'ein Jahr altes Stierkalb des Renntiers', OP. *ńā̀ttū* '1—2 Monate altes Renntierkalb', *ńā̀ttū'kkò'tsè* 'Renntierkalbchen', (TYER. 106) *ня̀локо* 'jahresweiser Hirschkäse'.

38. (SzsZlKomi) I. *ńareveĩ*: *ńareveĩ gena* 'Hirschkäse weißer Art (o Hirschkäse Hirschkäse)'.
< jur. (LEHT. 304b) O. *ńā̀rā̀ßßv* 'Kupfer', Szj., K. *ńā̀rā̀ßßv* ua., OP. *ńā̀rā̀ßßä̀ei* 'weiß'; (PTY. 130) *ńя̀равэ̀й*, *ńя̀равэ̀э* 'sehr weißer Art'.

A jur.-szam. szó jövevényként a vogulban is megvan: (VNGy. IV, 38, 40, 141, 169) É. *ńā̀raw*, *ńā̀rā̀w*, *ńā̀raw* 'szürkésfehér'; (MTR.) *ńā̀raw* ua.; (KÁLMÁN) *ńā̀raw* 'weiß' (STEINITZ: i. h. 440).

39. (SzsZlKomi) I. *ńarma* 'Stich, was gestickt, unten befestigt'; I. *ńarmaõni* 'sticken, sticken (Stich, Boot)'.
< jur. **ńā̀rma*; (LEHT. 304ab) T.₁ *ńā̀rmā̀ññə* *mşə̀d!* 'bringe eine Hilfskufe an! (auf der abgenutzten Kufe) befestigen'; O., T.₁ *ńā̀rā̀* 'eine Hilfskufe auf die abgenutzte Kufe schlagen', Szjo. *ńā̀rā̀s* ua., Nj. *ńā̀rā̀m* 'Absatz (am Stiefel, Schuh)'.
A jurák-szamojéd szó az osztjákba is bekerült: (KT. 633) O. *ńā̀rā̀mā̀* 'Schiene (unter der Schlittenkufe)' (STEINITZ: i. h. 440).

40. (WICHM.—UOT.) Pecs., I., Ud. *ńartala* 'Fangstrick, Wurfhaken (zum Einfangen der Renntiere) (Pecs.: »bei den Ostjaken«)'; (SzsZlKomi) FV., I., Pecs., Ud. *ńartala* 'аркан (für die Jagd auf Hirschkäse)'.
? < jur. (CASTR.) *ńā̀rti* 'Band um die Schlittenkufe'.
A zürj. *ńartala -ala* eleme nem világos.
WICHMANN: FUF. II, 179; WICHM.—UOT.; LITKIN, Хрест. 112.
Valószínűleg zürjén közvetítéssel került az orosz nyelvbe a *ńя̀ртало* 'Wurfhaken, Fangstrick zum Einfangen der Renntiere' szó (vö. WICHMANN: i. h.; KALIMA: FUF. XVIII, 55—6; VASMER, REW. II, 235).

41. (SzsZlKomi) I. *ńartso* 'сфагново́е мхи'.
< jur. (LEHT. 306a) O. *ńā̀r'tsu* 'hellgelbliches Sumpfmoss, das in die Wiege gesammelt wird (? isländisches Moos)', OP. *ńā̀r'tsu*, Szj. *ńā̀r'tsò*, Szjo. *ńā̀r'tso* ua.; (TYER. 108) *ńя̀рцо* 'мох (белый)'.
A jurák szó az osztják nyelvbe is átkerült: (KT. 636) O. *ńā̀r'ssū* 'Torf-, Weissmoss (auf dem Sumpf)' (KARJALAINEN, OL. 6; STEINITZ: i. h. 440).

42. (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *ńeblui* 'tavasszal született rénszarvasborjú bőre'.
< jur. (LEHT. 310a) O. *ńā̀blui* 'Fell des Renntierkalbs im Herbst, wo die neue Behaarung die für eine Malitza geeignete Dicke hat', Szj. *ńēb'lui*, U. *ńā̀b'lui* ua., OP. *ńā̀blui* 'id.; Renntierkalb im Herbst'; (TYER. 103) *ńя̀блоу* 'шкура оленьего теленка, снятая в июле-августе'.

A jur.-szam. szó az obi-ugor nyelvekbe is bekerült: vog. (MTR.) *ńoplu* 'nyári rénszarvas bőre'; (CSERNY.) *ńoplu* 'небллой'; osztj. (KT. 626) Ni. *ńā̀p'ləu*, Kaz. *ńā̀b'ləu*, *-ləu*, O. *ńā̀bā̀ləu* 'Fell des im Frühling geborenen Renntierkalbes nach dem Ausfall der ersten Haare (ca. 1—2 Monate nach der Geburt, im August bis September; so wird das Fell genannt, bis es seine gewöhnliche Dicke erreicht)' (STEINITZ: i. h. 440).

Jur.-szam. > orosz *неблюй, неплюй* 'noch nicht einjähriges Renntierkalb' (TOIVONEN: FUF. XVIII, 183; VASMER, REW. II, 204).

43. (WICHM.—UOT.) I. *ñelk* 'Wade'.

< jur. (LEHT. 314a) O. *ñelñak* 'Wade (auch z. B. des Renntiers)', OP. *ñiñelñak*, Szj., K., U.—C. *ñelk* ua.; (TYER. 91) *ñelak* 'икра (мышца ноги)'.

WICHMANN: FUF. II, 179; UOTILA: SUSToim. LXV, 194; WICHM.—UOT.; FOKOS: NYK. LV, 13; ALH. III, 3—4; LITKIN, Хрест, 112.

Jur.-szam. > osztj. (KT. 616) O. *ñelñaki*, *kõr ñ.* 'Wade(nfleich)' (STEINITZ: i. h. 439).

44. (SzsZlKomi) I. *ñeruku* 'подстилка из березовых или ивовых прутьев (в чуме оленеводов)'.

< jur. (CASTR.) *ñerka, ñeroko* 'Weide'; (LEHT. 315a) O. *ñerñu* 'Weide', Szj. *ñerò, U. ñerò, N. ñerò, Lj. ñerñu* ua.; O., Szj., U. *ñerkkv* 'Weidenbaum', M. *ñerkkv* ua.; (TYER. 94) *ñerka* 'ива'.

45. (SzsZlKomi) I. *ñin* 'боковая жердь у нарты (верхняя связка)'.

< jur. (LEHT. 325a) O., Szj., U.—C., Szjo., N. *ñin* 'Seitenholz des Schlittenbodens', OP. *ñin^a*, T.₁, T.₂ *ñin*, K. *ñin* ua.; (TYER. 97) *ñin* 'продольная перекладина у нарты'.

46. (SzsZlKomi) I. *ñujur* 'внутренняя суконная покрывка чума'.

< jur. (LEHT. 332a) O., Szj., K. *ñur* 'am oberen Teil des Zeltes unter der Zeltdecke angebrachte Schutzdecke aus Renntierfell oder Tuch, die verhindern soll, dass die eigentliche Zeltdecke (aus Fell oder Tuch) durch Funken beschädigt wird', U.—C. *ñur^a*, Nj. *ñujjer*, P. *ñüññe* ua.

A jur.-szam. szó az osztjákba is bekerült: (KT. 601) O. *ñuñer, ññ* 'Fütterung der Wand im Renntierfelltelt' (STEINITZ: i. h. 441).

47. (SzsZlKomi) I. *padko* 'узорчатая сумочка из оленьей кожи для домашних мелочей'.

< jur. (LEHT. 348a) O. *pādæ* 'Beutel, Sack; Hodensack; Beutel des Zugnetzes', OP. *pādð, OD., T.₂, T.₄, T.₅, Szj., U., M., N. pād, T.₁ pādð* ua., Lj. *pāñ* 'Lederranzen (z. B. ein solcher, in dem früher Sachen auf einem Tragrenntier befördert wurden), Sack des Zugnetzes', Sz., Nj. *pāt* ua.; (PTY. 277) *padko* 'сумочка (узорчатая для домашних мелочей)'.

48. (SzsZlKomi) I. *padñu* 'деревянная втулка для поднятия и опускания крюка над костром'.

< jur. (LEHT. 334b) O. *pādñ ññu* 'Stäbchen am Topfhaken', Szj. *pādññ ññu*, K. *pādññ ññu*, Lj. *pātññ ññu* ua.; (TYER. 132) *padñu* 'палочка, с помощью которой котел или чайник подвешивается над огнем на нужную высоту'.

A jur.-szam. O. *pādñ ññu* 'Stäbchen am Topfhaken' kifejezés összetett szó. Az összetétel előtagja a jurák (LEHT. 334a) O. *pā^a* 'Topfhaken; Rute, worauf Fische aufgereiht werden', Szj. *pā^a*, U. *pā^a*, U.—C., Szjo. *pā^a*, Sz., Nj., Ni., P. *pāt* ua. főnév, utótagja pedig esetleg a jurák (LEHT. 330b) O., T.₁, Szj., K., U., U.—C., Oksz., Szjo., Lj., Nj. *ññu* 'Sohn, Kind (auch fem.); Junges (von Tieren, Vögeln)' szóval azonos. A jur. *ññu* 'Sohn, Kind' főnév a *pādñ ññu* 'Stäbchen am Topfhaken' összetételben talán átvitt értelemben szerepel. Jelentéstani szempontból a tárgyképek hasonlóságán alapuló névátvitellel lehet dolgunk ugyanúgy, mint a m. *fiú* 'Knabe; Sohn' kicsinyítő képzős *fiók* I. 'Junges', 2. 'Fach, Schublade' (vö. *ablakfiók, asztalfiók*) származékának az esetében is (a m. *fiók* etimológiáját I. EtSz.; SzófSz.).

49. (SzsZlKomi) I. *pandj* 'панда, оторочка подола совинок и малиц'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *pandj* ua.

< jur. (LEHT. 347a) O., Szj. *pānt''a* 'unterster Saumstreifen an der Malitza; Hundefellstreifen an der Malitza und am Frauenpelz', M. *pānt''a*, Lj. *pāntatⁿ*, Nj. *pāntat* v. *pānat* ua.; (TYER. 129) *панд'(д)* 'обшивка, нашивка (на подоле)'.
 А jur. *pānt''a* stb. jövevényiszóként megvan a vogulban is: (ROMB., idézi STEINITZ) Szig. *pānti* 'меховая опушка на подоле малицы'.

Jur.-szam. > orosz *панда, пянда* 'verzierter Rand eines Samojeden-rocks' (VASMER, REW. II, 309).

50. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs., I., Ud. *parka* 'Pelz aus Renntierfell (die Haare nach aussen) mit einer Kapuze (wird wie ein Hemd angezogen) (V., Sz.: die *p.* ist etwas kürzer als die *mali tša*, in der *p.* ist in der Gegend v. Hals, und Brust eine kleine Spalte, so dass sie bequemer anzuziehen ist; Pecs.: Arbeitspelz; Ud.: *p.* wird bei grosser Kälte über die *mali tša* angezogen)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V., Ud. *parka* 'Pelz aus Renntierfell (V.), schlechter Renntierpelz (*sevik*), die Haare nach aussen (Ud.); (SZR SZL KOMI) FV., I., Lu., AV., Szkr., Ud. *parka* 'парка, зимняя верхняя одежда из оленьего меха, шитая мехом наружу'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin, Míži) *parka* ua.

< jur. (LEHT. 346a) O., Szj. *pārkkv* 'Pelzüberrock des Mannes von der Art eines Sowiks, aber verziert und aus dünnhaarigem Herbstfell des Renntierkalbs verfertigt; wird von den Ostjaken und Wogulen getragen, wenn sie gut gekleidet sein wollen'; (TYER. 130) *парка* 'парка (мужская верхняя одежда)'.
 WICHMANN: FUF. II, 179—80; UOTILA, SyrjChrest. 130; WICHM.—UOT. (zürj. < szamJur., talán orosz közvetítéssel).

Jur.-szam. > vog. (KANN., WogVok. 94) FL. *pōrkχá*, Szo. *pōrχá* 'Pelz von leichten und dünnen Renntierfellen'; osztj. (KT. 730) Ni. *porγá*, Kaz. *po'rya* 'Sackpelz aus Renntierfell (dünn, mit den Haaren nach aussen)' (STEINITZ: i. h. 443).

Jur.-szam. > orosz *парка* 'Pelz aus Renntier-, Hunde- oder Schafsfellen' (WICHMANN: FUF. II, 179—80; VASMER, REW. II, 317). — A szam. szó orosz közvetítéssel az északi-amerikai eszkimó nyelvbe is eljutott (vö. KALIMA: FUF. XVI, 229).

51. (SZR SZL KOMI) I. *pelei* 'пристяжной олень (различают направо от передового: *dor pelei*, *ñimtem pelei i dor pelei*)'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *pelei* ua.

< jur. (LEHT. 376ab) O., K., U.-C., MB., Szjo. *pēllèi* 'das Renntier ganz rechts im Gespann; auch überhaupt ein Renntier, das neben das Lenkrenntier angespannt wird', OP. *pēllèj*, T. *pēllè*, Sz. *pējjèar* ua.; (TYER. 133) *пелей* 'олень в упряжке (не передовой)'.
 Jur.-szam. > orosz *пелей* 'Zugrenntier'. — VASMER (REW. II, 332) az orosz szót ismeretlen eredetűnek tartja.

52. (SZR SZL KOMI) I. *peleñña* 'узда (оленья).

< jur. (LEHT. 376b) O. *pēllèi jññe* 'Riemen oder Kette, die im Gespann vom Rückengurt eines Renntiers zum Halfter des auf der rechten Seite befindlichen Renntiers gehen', OP. *pēlèj jññe*, Szj. *pēlè''ññe*, U.-C. *pēllèi-ññèp*, U. *pēlè''-ññe*, N. *pēlè''-ññèz*, Sz. *pējjèar bijjèp*, Nj. *pējjèar bijjèp* 'id.; (wenigstens O., OP. auch:) dieser Riemen oder diese Kette nebst dem daran festgemachten Halfter des Seitenrenntiers'; (TYER. 133) *пелей иня* 'узда (ремень, с помощью которого соединяются в упряжке все олени, кроме передового)'.
 6 Nyelvtudományi Közlemények LXIV. 1.

A jurák O. *pěllèi jǐñne* 'Riemen oder Kette...' a (LEHT. 376ab) *pěllèi* 'das Renntier ganz rechts im Gespann...' és a (LEHT. 131a) *jǐñnè* 'Riemen, Seil, Zügel, Eisendraht' szóból létrejött összetétel.

Jur.-szam. > orosz (*Dal*) *пелейна* 'оленья уздечка, оброть'.

53. (SzlKomi) I. *penduk* 'шкура падшего в июле теленка'.

< jur. (PTY. 307) *пендук* 'шкура теленка, недоросшего до летнего'.

54. (SzlKomi) I. *peñdžeì* 'высохший ручей'.

< jur. (LEHT. 380a) OP. *peñse* 'vom Frühlingswasser in die Uferwand gegrabene Bachschlucht (kann sonst trocken sein)', M. *pěñ. hzéz* ua.; (TYER. 133) *пензя* 'пересохшее русло (реки, ручья)'.

55. (WICHM.—UOT.) V., I. *pim*, Sz., Pecs., Ud., P. *pimi*, I. *pimì* 'langer Winterstiefel (od. Pl.) aus Beinfell des Renntiers (V., I., Pecs., Ud.; Pecs.: reicht bis zum Oberschenkel, wird mit einer Schnur am Gürtel festgebunden), Filzschuh(e) (= *tuñi*, solche Stiefel wie die genannten werden nicht gebraucht) (Sz.), Filzschuh(e), Filzstiefel (P.)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V., Ud., Pr. *pimi* 'пимы; hohe bis zu den Knien reichende Stiefel aus Renntierfell (V.), Stiefel aus Renntierfell, die Haare nach aussen (Stiefelschäfte sind hoch, werden über die *lipki*-Strümpfe gezogen) (Ud.), die *pimi* sind aus dem Beinfell des Renntiers gefertigt, (werden beim Reisen auf Schlitten) über die Stiefel gezogen, zu Fuss kann man nicht in den *pimi* gehen) (Pr.); (SzlKomi) FV., Vm., AV., Pecs., Szkr., Ud. *pimi*, I. *pim* 'пимы (высокая меховая обувь из шкуры оленьих ног)'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *pim* ua.

< jur. (LEHT. 382b) O., Szj., U. *píββy* 'aus Schenkelfell des Renntiers genähter Stiefel', T., M. *píββω*, Lj., Sz., Nj. *píemmpē* ua.; (TYER. 134) *пива* 'пимы (обувь из оленьего меха)'.

A zürj. V., I., I. (Kanyin) *pim* közvetlen kölcsönzés a jurák-szamojéd nyelvből, a V., AV., FV., Szkr., Ud., Sz., Pecs., Vm., Pr., P. *pimi*, I. *pimì* viszont az orosz többes számú *пимы* 'hohe Winterstiefel aus Renntierfell' átvétele.

WICHMANN: FUF. II, 180; WICHM.—UOT. (zürj. < szamJur., részint orosz közvetítéssel).

Jur.-szam. > orosz *пимы* pl. 'hohe Winterstiefel aus Renntierfell' (WICHMANN: i. h.; VASMER, REW. II, 357).

56. (SzlKomi) I. *puđu* 'изморось (мелкий дождь)'.

< jur. (LEHT. 370b) OP. *puđu* 'sehr dünner Regen- oder Schneefall', Szjo. *puđu* 'sehr dünner Regen'; (PTY. 103) *пудѣ* 'изморось (мелкий дождь)'.

57. (WICHM.—UOT.) I. *pujña* 'Riemen am Renntiergeschirr'; (SzlKomi) I. *pujña* 'веревка, которой привязывают тянущего грузовую нарту оленя к задку впереди идущей нарты'.

WICHMANN (FUF. II, 180; I. még WICHM.—UOT.) a zürjén szót a szamJur. (CASTR.) *pui* 'Riemen, womit der Zugriemen an den vorhergehenden Schlitten gebunden wird', (LEHT. 363a) O., Szj., K., U.-C. *püi* 'Riemen, Kette, Koppel, womit das Karawanenrenntier hinten an den vorhergehenden Schlitten gekoppelt wird' átvételének tartotta. Jelentéstani szempontból e származtatásnak nincs akadálya, megmagyarázatlan azonban a zürj. *pujña* szóvégi *-ña* eleme. Én úgy gondolom, hogy a zürjén szó a jur. (LEHT. 362b) O., Szj., K. *püi* 'hinten befindlich, Hinter-', Sz. *puj* od. *püj* ua., Kisz. *pü* 'Hinterteil, Arsch' és a jur. (LEHT. 131a) O. *jǐñnè* 'Riemen, Seil, Zügel, Eisendraht' stb. szóból alakult **püi jǐñne* összetétel átvétele. Szerkezetileg ugyanilyen a már tárgyalt zürj. I. *peleñna* 'узда (оленья) (< szamJur. O. *pěllèi*

jīñne 'Riemen oder Kette') szó. — A jur. O., Szj., K., U.-C. *pūi* 'Riemen, Kette, Koppel, womit das Karawanenrenntier hinten an den vorhergehenden Schlitten gekoppelt wird' jelentése másodlagos, feltehetőleg a **pūi* *jīñne* szerkezetből vonódott el.

Az orosz *пуня, пунья* 'Riemen zum Anbinden des Zugriemens eines Schlittens an den vorhergehenden' valószínűleg zürjén jövevényszó (KALIMA: FUF. XVIII, 56; VASMER, REW. II, 462; másképp: WICHMANN: FUF. II, 180).

58. (WICHM.—UOT.) I. Ud. *sa* 'Zugriemen für Renntiere (unten vom Halse bis zum Schlitten) (I.), Seil od. Riemen, an welchem Renntiere od. Pferde (z. B. auf dem Weidenplatz) angebunden werden, Tüder (Ud.); Ud. *saavnis* (*vev*) 'tüdern (ein Pferd)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *sa*: *sa-gezjen oz pož kiskjini* 'hartnäckiger, eigensinniger Mensch; man kann mit ihm nichts anfangen, bei ihm nichts ausrichten (eig. man kann [ihn] nicht mit einem Seilstrick ziehen)'; Ud. *saavni* (in *važ-gort*, nicht in *jertim-din*) = *domni*, ein Pferd mit einem Strick binden, anbinden, festbinden'; (SzsZlKomi) I., Ud. *sa* 'ремень, за который олень тянет нарту, постромка'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *sa* ua.

< jur. (LEHT. 401b) O., OP., T.₁, T.₆, Szj., U., Oksz., U.-C., M., N., Szjo. *sā* 'Zugriemen (des Renntiers, des Hundes); (O., T.₁, Szj.) Faser (eines Seiles, des Garnes), Lj., Nj. *γā* 'Zugriemen'; (TYER. 148) *ca* 'постромка'.

WICHMANN: FUF. II, 180; WICHM.—UOT.; LITKIN, Хрест. 118.

Jur.-szam. > orosz *ca* 'Zugriemen am Renntierschlitten', *cca* 'Zugriemen, Ziehstrang am Renntierschlitten (der Samojeden)' (WICHMANN: i. h., VASMER, REW. II, 565, 712).

59. (SzsZlKomi) I. *saduku* 'болотистое место в тундре, заросшее травой'; (VÁSZOLYI) I. (Miji) *saduku* 'mocsár'.

< jur. **sādvkku*; vö. (LEHT. 407b) O., T.₄, T.₅, Szj. *sādv* 'Pfützte', OP., M. *sādv* ua., Sz. *γāttv* 'nasses, nicht schwappendes Moor', P. *γāttv* 1. 'Sumpfmooß (wird getrocknet und zerkleinert in die Wiege gelegt'; 2. 'kleiner moosbewachsener Tümpel, Grube im Morast (kann wasserlos sein)'; (TYER. 151) *cada* 'лужа'.

A zürjén szó egy eddig nem adatolt **lkū* kicsinyítőképzős jur. **sādvkku* alakra megy vissza. (E jurák képzőt l. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 369).

Jur.-szam. > vog. (CSERNY.) *sata* 'ложбинка, поросшая кустарником'; osztj. (KT. 885) O. *sāda* 'Moor (russ. Bedeutung dem Gewährsmann nicht ganz klar; soll Ber. *kāl* 'entsprechen; nicht nass)' (STEINITZ: i. h. 445).

60. (WICHM.—UOT.) Pecs., Ud. *sevik* 'Pelz aus Renntierfell (die Haare nach aussen) mit einer Kapuze (wird wie ein Hemd angezogen) (Pecs., Ud., Pecs.: mit bunten Einfassbändern an den Säumen, Ärmleinfassungen und am Kragen verziert, besser und teurer als die *parka*, sonst dieser ähnlich, nur die Reicheren haben ein *sevik*; Ud.: wird bei grosser Kälte über der *malī tša* angezogen, = *parka*)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V., Ud. *sevik* 'совик, шуба из оленьей шерсти, рубашка из ол. шкуры; Pelz aus Renntierfell, hemdartiges Kleidungsstück aus Renntierfell (V.), Kleidungsstück aus Renntierfell, die Haare nach aussen (= *parka*) (Ud.); (SzsZlKomi) Vm., I., AV., Pecs., Ud. *sevik* 'совик, верхняя одежда из оленьей шкуры'.

? < jur. (LEHT. 392b) Szj., M. *saβak*, 'geschlossener Oberpelz des Mannes aus Renntierfell mit den Haaren nach aussen oder aus Tuch, Sowik', O. *soβk*, U. *saβok* ua.; (TYER. 149) *savak* 'совик (верхняя меховая одежда, надеваемая в сильные морозы поверх малицы)'

A zürjén szó minden valószínűség szerint nem közvetlen kölcsönzés a szam.-ból, hanem a szamojéd eredetű orosz *совук* 'langer samojedischer Renntierpelz' átvétele. A zürjén szó első szótagbeli vokalizmusa is oroszból való kölcsönzésre mutat. Ugyanis az orosz első szótagbeli *o*-nak a zürjén nyelv orosz eredetű jövevényszavaiban többnyire *e* szokott megfelelni. Például: zürj. *geles* 'Laut, Stimme' < or. *голос* ua.; zürj. *keza* 'Ziege' < or. *коза* ua. (vö. KALIMA: SUSToim. XXIX, 25—6). Ugyanígy hangmegfelelés van a zürj. *sevik* < or. *совук* szóban is.

WICHMANN: FUF. II, 181 (zürj. < szamJur.); WICHM.—Уот. (zürj. < szamJur., talán orosz közvetítéssel).

Jur.-szam. > orosz *совук* 'langer samojedischer Renntierpelz' (WICHMANN: i. h.; VASMER, REW. II, 686).

61. (SzsZlKomi) I. *šimzi*, *šinzi* 'шесты, устанавливаемые в чуме стоймя для подвешивания крюков над костром (к ним подвешиваются поперечные шести)'.
< jur. (LEHT. 446b) OP. *šimsi* 'vertikaler Pfosten mitten im Zelt, an den die Kochbalken angebunden werden; er wird als heilig angesehen (der Zauberer nimmt ihn sich an seiner heiligen Stätte)', U. *šim bži*, Sz. *šim tsu*, P. *šimsu* ua.; (TYER. 164) *сымзы* 'вертикальный шест внутри чума, к которому прикрепляются концы поперечных шестов для подвешивания крюков над костром'.

< jur. (LEHT. 446b) OP. *šimsi* 'vertikaler Pfosten mitten im Zelt, an den die Kochbalken angebunden werden; er wird als heilig angesehen (der Zauberer nimmt ihn sich an seiner heiligen Stätte)', U. *šim bži*, Sz. *šim tsu*, P. *šimsu* ua.; (TYER. 164) *сымзы* 'вертикальный шест внутри чума, к которому прикрепляются концы поперечных шестов для подвешивания крюков над костром'.

62. (SzsZlKomi) I. *siri tša* 'сырица, оленица, до двух лет, двухгодовая важенка'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *sirita* ua.

< jur. (LEHT. 413a) O. *sirrāi* 'ein Jahr alte Renntierkuh', OP. *sirrāi i'*, K. *sirēi*, U., U.-C., N. *sirrāei*, Nj. *širriššāi*, P. *ширришшээз* ua.; (TYER. 165) *сырица*, *сырэй* 'двухгодовая важенка'.

Jur.-szam. > osztj. (KT. 869) O. *szrā*, *szrāi* '1—1½ Jahre altes Renntier, das noch nicht gekalbt hat' (STEINITZ: i. h.).

Jur.-szam. > orosz (DAL) *сырица* 'оленица до двухъ лѣтъ'.

63. (SzsZlKomi) I. *šabu tša* 'нарта для перевозки разных предметов: досок, служащих в чуме полом настила под постель, нюков, листа из-под костра и мешков из-под женской обуви'.

< jur. **šabu tša* : vö. (LEHT. 431a) O., T., Szj., K. *šābʹū* 'langer Schlitten ohne Bodenbretter und mit 3 Ständern an beiden Seiten, in dem unreine Gegenstände wie Fussbodenbretter, Bettmatten, Stiefel und Säckchen der Weiber befördert werden', OP. *šābū*, U. *šābū*, U.-C. *šābū*, Nj. *šibʹū*, Kisz. *šipū*, P. *šipū* ua.; (TYER. 170) *šabu* 'нарта для перевозки досок, служащих в чуме полом, настила от постели, нюков, листа из-под очага и мешков из-под женской обуви'.

A zürj. *šabu tša* jurák eredetije egy denominális **tše* névszóképzővel ellátott jur. **šabu tša* alak lehetett.

A szamojéd szó az osztják nyelvbe is bekerült: (KT. 914) O. *šābōu* 'Narte zum Transport von (unsauberen) Frauenkleidern, Dielenbrettern u. dgl.' (STEINITZ: i. h. 447).

64. (SzsZlKomi) I. *šan* 'лобная косточка уздечки'.

< jur. (LEHT. 429b) O., T., Szj., M., Sz. *šan* 'Knochen am Halfter, Halfter (wenigstens mundartlich), Nj., P. *šān* ua., OP. *šan* 'der gerade Halfterknochen auf der linken Seite der Stirn des Lenkrenntiers und zu beiden Seiten am Kopf des Seitenrenntiers'; (TYER. 171 *сан* 'плоская костяшка (не узде оленьей упряжи)'.

A jur.-szam. *šān* az obi-ugor nyelvekbe is bekerült: vog. (VNGy. II, 112, 473) É. *šāneww* 'csontból készült zabola a rénnék homlokán (коственная узда на головѣ олени)', (CSERNY.) FL., Szo. *šānuu* 'оленья уздечка и костяные части ее'; osztj. (KT. 911) O. *šān* 'Zügel-, Zaumknochen (des Renntiers)', Kaz. *šānōu* 'Zaumknochen (des Renntiers an der Stirn angebunden)' (STEINITZ: i. h. 446).

Jur.-szam. > orosz *сЯН* 'Zügel des Renntiergespanns'. — VASMER (REW. III, 64) az orosz szót ismeretlen eredetűnek tartja.

65. (SzsSzlKomi) I. *šās-šās-šās* 'возглас, которым останавливают собак, собачью нарту'.

? < jur. (LEHT. 424a) O., Szej. *šā šā* Interj. Aufforderung zu schweigen', Nj. *šā š. š.!*, Kisz. *šā šā!* ua.

66. (SzsSzlKomi) I. (Ob) *šejuku* 'место в чуме у самого входа'.

< jur. **šējǰǰku*: vö. (LEHT. 434ab) O., T₁, Szej., K., U., U.-C. *šējje* 'der Teil des Zeltes bei der Tür (gehört den Frauen), OP. *šē'jje*, Kisz. *šējǰǰ*, Nj. *šējǰǰ*, P. *šēddəz* ua., (TYER. 158) *sej* 'угол чума'.

A zürjén *šejuku* egy denominális *-ǰku* névszóképzővel alakult sam-Jur. **šējǰǰku* származékszó átvétele. (A jur. *-ǰku* képzőre vonatkozóan I. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 369).

67. (SzsSzlKomi) I. *šelja* 'запекшийся (о крови)'; I. *šelmǰni*, *šeljašni* 'запекаяться, запечься (о крови)'.

< jur. (LEHT. 436b) OP. *šēβ* 'hart getrocknetes Blut', Nj., P. *šēβ* ua.; (TYER. 156) *sel* 'запекающаяся кровь'.

A zürj. *šelja* -a eleme zürjén melléknévképző. Az *a* előtti *j* talán analogikus hang (az analogikus *j*-re vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 414 kk.). Nem lehetetlen, hogy a zürj. *šelja* szóban a sam. *-lβ*-hangkapcsolatot *-lj*-vel helyettesítették, mivel az *-lv*- mássalhangzókapcsolat a zürjénben szokatlan.

Jur.-szam. > osztj. (KT. 908) O. *šēǰəu* 'geronnene Blutkugel' (STEINITZ: i. h. 446).

68. (SzsSzlKomi) I. *šima* 'отверстие для притока воздуха в чум'.

< jur. T. *šimǰi* 'Loch' (LEHTISALO: SUSToim. XC, 93), *šimǰimǰ* 'das Durchbohren' (acc. + sg. 3. sz. b. szr.) (uo. 92). Vö. (LEHT. 441b) O., Szej. *šī* 'Loch', T₄, *šī*, T₅, *šī*, Kisz. *šī* 'id.; Geschlechtsorgan der weiblichen Vögel und Wasserraubtiere'; (TYER. 158) *cu* 'дыра, отверстие, брешь', *макода* 'cu' 'отверстие дымохода'.

A zürj. *šima* a jur. **-ma* vagy **-me* denominális névszóképzős alakból származik (e két főnévképzőt I. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 85—6).

69. (SzsSzlKomi) I. (Ob) *talbej* 'глыбовые россыпи или выходы коренных пород'.

< jur. (LEHT. 470b) O. *tālβè* 'Felsenschlucht, Pass', OP. *tālβe*, Szej. *tālβ^re*, K. *tālβ^re* ua., Szjo. *tālβ'e* 'id.; steile Felsenwand (z. B. am Ufer)'; (TYER. 177) *мальбя* 1. 'скала'; 2. 'ущелье'.

70. (WICHM.—UOT.) I. *tebek*, Ud. *tebek* 'Halbstiefel aus Renntierfell (die Fersen aus der Stirnhaut, die Sohle aus den Beinlingen; wird sowohl im Winter als im Sommer getragen) (I.), Halbstiefel aus dem Beinfell des Renntiers (über den *pimi* bei kaltem Wetter, wird nur im Winter getragen (Ud.))'; Pecs. *toboki* 'Oberstiefel aus einem Stück Renntierfell mit kurzem Schaft (wird über dem Filztiefel und sogar über dem langen Winterstiefel aus Renntierfell getragen)'; (SzsSzlKomi) Vm. *tebek*, Ud. *tebeki*, Pecs. *toboki* 'род мужских котов из камысов'; I. *tebek* 'рабочие пимы'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin, Miji) *tebek* ua.

< jur. (LEHT. 493) O. *tōbʳāk* 'Strumpf aus Renntierfell', OP. *tōbāk*, Sz., Nj. *tōpāk* ua., U. *tōbʳāk* 'bei strenger Kälte über den Beinlingsstiefel gezogener, kurzer, weiter Überschuh aus Renntierfell'; (TYER. 190) *тобак* 'пимы (просмолённые с отдельными головками)', *тобак* 'пим'.

A zürjén nyelvjárásí alakok közül csupán az Ud., Vm. *tebek*, I. *tebek*, I. (Kanyin, Mijzi) *tebek* alakváltozatok szamojéd jövevényszók; az Ud. *tebeki* és a Pecs. *toboki* alak az orosz (VASMER, REW. III, 111) *тобоку* 'Oberstiefel aus Renntierfell' átvétele (vö. WICHMANN: FUF. II, 181; WICHM.—UOT.).

WICHMANN: i. h.; WICHM.—UOT.

Az orosz *мобуры*, *мабуры* 'Oberstiefel aus Renntierfell', valamint az osztj. (KT. 1009) Ni. *tuprʳ* (ei *käyt.*), Kaz. *tōpʳ* 'sockenartige schaftlose Schuhe aus Schenkelfell des Renntiers'; O. *tōbʳ* ua. szó nem a szamJur. *tōbʳāk* 'Strumpf aus Renntierfell', hanem a szamJur. (LEHT. 493a) O., Szej. *tōbʳarʳ* 'bei strenger Kälte über den Beinlingsstiefel gezogener kurzer, weiter Überschuh aus Renntierfell' stb. szóból származik (vö. STEINITZ: i. h. 448—9).

71. (SzrSzlKomi) I. *tjnzēj* 'аркан (для ловли оленей)'; (VÁSZOLYI) I. (Narjan-Mar) *tjnzēj* ua.

< jur. (LEHT. 488a) O. *tjnʳšēʳ* 'Fangschlinge, Lasso', OP. *tjnʳšēʳ*, T.₂ *tjnʳšēʳ*, Szej., I. *tjnʳšēʳ*, K. *tjnʳšēʳ*, U.-C. *tjnʳšēʳ*, N. *tjnʳšēʳ*, Sz., Nj. *tjnʳšəp*, P. *tjnʳšəp* ua.; (TYER. 195) *тынзя*(н) 'тынзей, аркан'.

Jur.-szam. > vog. (MSz.) *tjnsān* 'pányva'; (CSERNY.) *tjnsān* 'аркан'; osztj. (KT. 1006) Kaz. *tjnzān*, -*qŋ* 'Fangseil, Lasso; (sing. u. plur.) die Eingeweide des Bären (zusammen)' (STEINITZ: i. h. 448).

Jur.-szam. > orosz *тынзей* 'Schlinge zum Renntierfang' (VASMER, REW. III, 161).

72. (SzrSzlKomi) I. *tbli* 'путы (у лошадей и оленей)'; *tbliōni* 'путать, надевать путы (на лошадей, оленей)'.

E szó szamojéd eredetijét nem ismerem. A zürj. *tbli* talán a következő jurák-szamojéd ige számomra ismeretlen főnévi tartozékának az átvétele: (LEHT. 493) OP. *tōbēʳtā* 1. 'ein Bein stellen (beim Ringen)'; 2. 'ein Renntier fangen, indem man die Schlinge des Lassos in seinen Weg legt und, wenn es hineintritt, dieselbe plötzlich aus der Entfernung zuzieht', T.₁ *tōbēʳtā* ua., O. *tōbʳiʳtā* 'ein Bein stellen (beim Ringen)', Szej. *tōbʳarʳtā* ua. — Nem lehetetlen, hogy a szam. szó orosz közvetítéssel került a zürjénbe. Erre mutatna a többes számi jelentésű zürj. *tbli* alak, amely talán egy többes számú orosz **мобли* szóra megy vissza.

73. (SzrSzlKomi) I. *tuʳšū* 'киса обл., затяжная сумка из оленьей кожи для швейных принадлежностей'.

< jur. (LEHT. 499b) O., Szej., I. *tūʳšēʳ* 'Nähbeutel der Frau', N. *tūʳšēʳ* ua., Sz. *tūʳšəp* 'id.; kleine Tasche, die bei den Männern am Gürtel hängt', P. *tūʳšəp* ua.; (TYER. 194) *туця*(н) 'сумочка для швейных принадлежностей (из меха или цветного сукна)'.

Jur.-szam. > vog. (KANN., idézi: STEINITZ) FL., Szo. *tutšan* 'Nähgerätsbeutel aus der Stirnhaut des Renntiers', osztj. (KT. 1027) Kaz. *tūʳšəp*, O. *tutšan*, *tutšan* 'eine aus Schenkel- oder Stirnfell des Renntiers hergestellte bunte, obenauf verzierte Tasche der Frauen, in der Kleinkram (Feuerzeug, Sehnenschnur, Hanf u. a.) aufbewahrt wird' (STEINITZ: i. h. 449).

74. (WICHM.—UOT.) Udm. *teŋ* 'едва, kaum; (ei) ollenkaan, gar nicht'; Ud. *tšəŋer*: *tš. og addžj* 'ich sehe gar nichts'; *tš. pemid* 'ganz

dunkel'; (SzrSzlKomi) Vm., Ud. *teñ* 'современно, совсем', Ud. *teñedz* 'совсем, окончательно'.

? < jur. (LEHT. 502b) O. *tšāññū* 'wenig, ein wenig, etwas', Szj., I. *tāññō*, N. *tāññō*, Sz. *tšēājju*, Kisz. *tšājju*, P. *tšēāddu* ua.; (TYER. 201) *тянэ* I. 'мало'; 2. 'малочисленный'.

WICHMANN: FUF. II, 182.

75. (SzrSzlKomi) I. (Kola) *teñgej* 'пимы для детей'.

< jur. (LEHT. 507a) O. *tšēñqāi* : *tš. piββp* 'unverzierter Beinlingsstiefel (von Jungen und Mädchen oder als Arbeitsstiefel getragen)'; OP. *tēñkđei piββp*, Szj. *tēñkđi piββa* ua.

76. (SzrSzlKomi) I. *tiv* 'содержимое брюшной полости'.

< jur. (LEHT. 511a) O. *tšib* 'Bauch', Szj. *tšib*, K., U. *tšib* ua., OP. *tšib* 'Pansen; Inhalt des Pansens (unverdautes Futter)', Szjo. *tšib* 'Inhalt des Pansens', Kisz. *tšieβ* ua., Sz. *tšieβ* 'Pansen; Inhalt des Pansens'.

77. (SzrSzlKomi) I. *tonder* 'дошатая спинка легковых нарты'; *vodz tonder* 'передок настила нарты', *ber tonder* 'спинка нарты'.

< jur. (LEHT. 518b) O. *tšōñ tšēr*^a 'Hinter- oder Vorderbrett des Schlittens', O.₂, Szj., K. *tšōñtēr*^a, OP. *tšōñtēr*^a, U.-C. *tšōñtēr*^a, Szjo. *tšōñtēr*^a, Kisz. *tšōñ tšēr*^a, Sz. *tšōñ tšēr*^a ua.

Jur.-szam. > vog. (KÁLMÁN) Szig. *tšōñtēr* 'ein Schlittenteil (genaueres unbekannt)'; osztj. (KT. 913) O. *tšōñtēr* 'Vorderbrett, Rückenbrett (in der Narte)' (STEINITZ: i. h. 446).

78. (SzrSzlKomi) I. *tuñevanğa* 'яма под очагом (железным листом, на котором раскладывается костер, в чуме оленеводов)'.

A zürj. *tuñevanğa* 'яма под очагом' kétségtelenül a jur. (LEHT. 495a) O., T.₁, Szj., K., U., U.-C., Oksz., Szjo., Ni., P. *tū* 'Feuer', Kisz., Nj. *tū* ua. és a jur. (LEHT. 55b) O., OP., Szj., U., T.₂, Lj., Sz., Nj., P. *βāñk* 'Grube, Grab, (Lj., Sz., Nj., P.) Höhle des Wildes', T.₂ *βāñp* ua. vagy a (LEHT. 49a) Nj. *βāñkā* : *ñrri*^a 'äej'^a *βāñkpā* 'Grube in der Fußsohle' főnevekből alakult **tūñevanğa* összetételből származik, noha ilyen szamojéd összetett szót egyik jurák-szamojéd szótárban sem találtam. A jur. **tūñevanğa* szókezdő *t* hangja a szóbeljeji *n* asszimilációs hatására keletkezett (vö. WICKMAN: FUF. XXXIII, 129). Vö. még: (LEHT. 496a) O. *tūñ* *šib*^re 'Asche' ~ Szj. *tūñ* *šeb*^re ua.; (TYER. 199) *түмю* 'очаг'.

79. (SzrSzlKomi) I. *tūšer* 'заслон дымохода (от ветра)'.

< jur. (LEHT. 522b) O.₁ *tšūššer*^a 'Decke auf der Windseite oben an der Rauchöffnung (damit der Rauch besser aus dem Zelt abziehen kann)', O.₂ *tšūššer*^a, OP. *tšūššer*^a, Szj. *tšūššer*^a, K. *tšūššer*^a, U. *tšūšer*^a, M. *tšūšer*^a ua.; (TYER. 200) *түсеп*(*ō*) 'кусок шкуры (для прикрытия дымового отверстия от ветра)'.

80. (SzrSzlKomi) I., FV. *uti tša* I. 'нарта для перевозки шестов, стоек чума (I.)'; 2. 'подсанки (FV.)'.

< jur. (LEHT. 45b) O. *ñittū*^a 'Lastschlitten ohne Boden zur Beförderung der Zeltstangen usw.', *ñittōššan* gen. sg., *ñittōš*^a nom. pl., OP. *ñittū*^a, Szj. *ñittō*^a, K. *ñittō*^a, U. *ñittū*^a, Sz. *ñittū*^a, Nj. *ñittū*^a, Kisz. *ñittū*^a, P. *ñittū*^a ua.; (TYER. 120) *нүмо*(*c*) 'нарта для перевозки шестов от чума'.

Jur.-szam. > vog. (CSERNY.) FL. *ūtšus* 'нарта для перевозки шестов чума' (STEINITZ: i. h. 429).

81. (SzrSzlKomi) I. *vaduku* 'крюк для вытаскивания оленьего мяса из котла'.

< jur. (LEHT. 50a) O. *βαδακκ* \approx , U.-C. *βαδακκò*, M. *βαδνκκο* 'Haken, mit dem das Fleisch aus dem Topf genommen wird (an einem Holzstiel sind ein Paar gekrümmte Eisennägel angebracht)'; (TYER. 15) *вадако* 1. 'крючок', 2. 'удочка'.

82. (SZRSZLKomi) I. *vanđei* 'нарта для перевозки хорошей одежды, мягких выделанных шкур (у оленеводов)'; (VÁSZOLYI) I. (Kanyin) *vanđei* ua.

< jur. (LEHT. 55a) O. $\beta_{\alpha}n\acute{t}\acute{s}\acute{e}$ 'mit Seitenbrettern versehener Rentierschlitten mit vier hohen Streben (darin werden Esswaren aufbewahrt)', O.₂ *βāntē*, U.-C. *βāntē* ua.

83. (WICHM.—UOT.) I. *vatlan* 'eiserner Eimer'; (SZRSZLKomi) I. *vatlan* 'железное ведро'.

?? < jur. (PTY. 30) *ватлан* 'железное ведро'.

Nem lehetetlen, hogy a szamojéd szó származik a zürjénből. A zürj. *vatlan* hangalakja szerint eredeti zürjén szó (egy **vallinj* ige deverbális -an névszóképzős származéka: **vatlan* 'vízhordó edény') is lehet. Vö. (WICHM.—UOT.) Sz. *vattalnj*, Lu. *vatta'lnj* 'feucht werden (Wand od. Ecke der Stube im Winter) (Sz.); offen, feucht bleiben, nicht zuwachsen (Wunde) (Lu.) [Wohl zu va]'

80. (SZRSZLKomi) I. (Ob) *vevnje* 'гопец (бот.)'.

< jur. (LEHT. 64a) O. *βēmñe* 'Sauerampfer (wird vom Renttier gierig gefressen)', Szj. $\beta^{\approx}emñe$, K. $\beta\acute{e},mñap$ ua.

85. (WICHM.—UOT.) I. *vijer*, Ud. *vijer* 'Auerhahn im ersten Jahre (I.), junger Auerhahn (bis zum vierten Lebensjahre) (Ud.)'; (FOKOS-FUCHS, SYRJWB.) Pr., FV. *vijer* 'junger Auerhahn (im 1. und 2. Jahr)'; (SZRSZLKomi) Vm., Pecs., Ud. *vijer*, FV., I., AV. *vijer*, AV. *viñer* 1. 'молодой, непerezимовавший глухарь (Vm., Pecs., Ud., FV., I., AV.)'; 2. 'слабый, неокрепший (о детях, о молодых животных) (Pecs.; AV. *vijer*, *viñer*)'; Pecs. *vijer* *ttsinje*, FV. *vijer* *ttsini* 'стать слабым, хилым'.

? < jur. (LEHT. 62b) Nj. $\beta\acute{i}\acute{e}\acute{r}$ 'Junges eines Waldvogels (wie des Auer-, Birk-, Hasel-, Schneehuhns) im ersten Sommer', P. $\beta^{\approx}e\acute{i}$ ua.

WICHMANN (FUF. XVI, 209) a zürjén szót a vog. (AHLQV.) *vier*, *veära* 'jung', (MSZ.) É., KL. *vēr*, P. *vēr* 'fiatal' szóból származtatta (ugyanígy: WICHM.—UOT.). FOKOS (NYK. LV, 31; ALH. III, 249) lehetségesnek tartja, hogy a vogul szó ered a zürjénből. Én is ez utóbbit valószínűbbnek tartom.

A zürjén és a szamojéd szó szembetűnő hangalaki és jelentésbeli hasonlósága arra utal, hogy a zürj. *vijer* stb. esetében valószínűleg szam.-ból való kölcsönzéssel van dolgunk. A zürjén szó 'gyenge stb.' jelentése másodlagos, belső zürjén nyelvi fejlődés eredménye. — Persze nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a jur.-szam. szó származik a zürjénből.

III. Jurák-szamojéd hangok képviselői a zürjénben⁷

Ismeretes, hogy a zürjén nyelvben csak rövid magánhangzók vannak, jöllehet az izsmai jellegű nyelvjárásokban (I., Vm., FV., Kanyin, Miji) az $l > \emptyset$ változás következtében, másodlagos nyúlás útján létrejött hosszú magánhangzókat is találunk. Például: Sz., Pecs., Lu. *lol* 'Atem; Geist, Leben,

⁷ LEHTISALO fonetikai hangjelölésének fonológiai értékelésében WICKMAN „Bemerkungen zur jurakischen Lautlehre” (FUF. XXXIII, 96–130) c. munkájára támaszkodtam.

Seele, ...' ~ I. *lō* ua. (WICHM.—UOT.); Sz., Lu. *kīlnj*, Pecs. *kīl*- 'hören' ~ I. *kīnj* ua. (uo.); Sz., Pecs., Lu., Le. *puł*, V., Ud. *puv* 'Preiselbeere' ~ I. *pū* ua. (uo.). Minthogy hosszú magánhangzók ezekben a nyelvjárásokban is csak meghatározott fonetikai feltételek mellett (pl. *lō* 'Seele', de elativus: *loljś*) fordulhatnak elő, így magától értetődik, hogy a zürjén nyelvbe bekerült szamojéd jövevényszók hosszú magánhangzóit az izsmai jellegű nyelvjárásokban is a megfelelő rövid magánhangzókka helyettesítették. Ezért indokoltnak látom a hosszú és a megfelelő rövid magánhangzókna és zürjén képviselőiteiknek az együttl való tárgyalását.

Az első szótagban

1. Jur.-szam. *ā*, *a*, *ā*. — A jur.-szam. *ā* (LEHT.: *ā*, *à*, *ā*) hangot a zürjénben a rövid *a*-val vették át. Például: *amdor* (2), *avko* (3), *çalimer* (6), *çaptorka* (8), *lata* (22), *parka* (50), *vanđej* (82). — Jur.-szam. *a* (LEHT. *a*, *a*) ~ zürj. *a*. Például: *çalsula* (5), *lampa* (24), *narmeç* (35), *vaduku* (81). A zürj. *mokota* (31) szam. megfelelőjében nyelvjárások közötti első szótagbeli *a* ~ *o* váltakozást figyelhetünk meg: O. *mōkkōdōv* ~ U.-C. *mākkōdō*.

A jur.-szam. *ā* (LEHT. *ā*) palatális mássalhangzók után fordul elő. A zürjénben *e* hangot is *a*-val helyettesítették, például: *jamđu* (13), *riadko* (36), *riartso* (41), *šabu.čša* (63).

2. Jur.-szam. *ō*, *o*. — A jur.-szam. *ō* (LEHT.: *ō*, *ò*, *ō*) magánhangzót a zürjén nyelvben rövid *o*-val helyettesítették. Például: *kora*, *çora* (19), *momga* (32), *mora* (33), *tołli* (72). A zürj. *kunteç* (20) szamJur. Nj. *kōntāç*, Sz., P. *kūntj* megfelelőjében *ō* ~ *ū* magánhangzóváltakozás van. Valószínű, hogy a zürjén szó egy *ū* hangot tartalmazó szamojéd alak átvétele. — A jurák *ō*-nak két régi jövevényszóban *e* felel meg: *ker* (az I. *kēr* másodlagos nyúlás eredménye) (18), Ud. *tebek*, I. *tebek* (70).

A jur. *ço*, *ço* *çōb* hangutánzó szó rövid *o* hangját a zürjénben is *o* képviseli: *ço-ço-ço* (10).

3. Jur.-szam. *ū*, *u*, *ū*. — A jurák *ū* (LEHT.: *ū*, *ù*, *ū*, *ù*) és *u* (LEHT.: *u*) magánhangzó helyén a zürjénben rövid *u* van, például: *pujña* (57), *tu.čšu* (73), *uti.čša* (80), *puđu* (56). A palatalizált mássalhangzók mellett előforduló szam. *ū* hangot is *u* helyettesíti: *tušer* (79), *nujur* (46).

4. Jur.-szam. *ē*, *e*. — A jur. *ē* (LEHT.: *ē*, *è*, *iè*, *ie*) és *e* hangnak a zürjén nyelv szamojéd jövevényszavaiban rövid *e* felel meg szabályszerűen. Például: *menureç* (30), *neruku* (44), *peleç* (51), *teñgeç* (70), *penduk* (53), *peñ.đzej* (54). A zürj. *nebluç* (42) az *ē* magánhangzót tartalmazó jur. Szj. *nēb'lu* alaknak és nem az O. *nāblu*, U. *nāb'lu*, OP. *nā'βlu*'j alakoknak az átvétele. — Egy szóban a jur.-szam. *ē* helyén a zürjénben *e* hangot találunk: *šelja* (67).

5. Jur.-szam. *ē* (LEHT. *ē*, *è*) ~ zürj. *e*. E hangmegfelelésre csak egy példám van: *vemnie* (84).

6. Jur.-szam. *i* (LEHT. *i*, *ì*, *i*). — E hangot a zürjén nyelvben rövid *i*-vel helyettesítették. Például: I. *lipki*, *lipti.čša*, Ud. *lipti*, *lipki* (23), *nin* (45), *tiv* (76).

7. Jur.-szam. \bar{i} , $i \sim$ zürj. i . Például: *simzi*, *sinzi* (61), *siriťsa* (62), *tinzei* (71). A jur. i hangnak palatalizált mássalhangzók mellett a zürjénben i felel meg: *ijera* (12), *vijer*, *vijer* (85).

Az első szótagnál hátrább

1. Jur.-szam. \bar{a} , \bar{a} , a , ae . — A jurák \bar{a} , a hangot a zürjénben a képviseli, például: *ijera* (12), *siriťsa* (62). Egy esetben a jurák \bar{a} helyén a zürjénben e (e), illetőleg e hang van: Ud. *tebek*, I. *tebek*, I (Kanyin), *Miži tebek* (70).

A jur.-szam. a (LEHT. a , v ; egyes nyelvjárásokban: ω , $v\omega$) magánhangzónak több megfelelése lehet: a : *kora*, *čora* (19), *lata* (22), *momga* (32), *parka* (50); o : *avko* (3); u : *saduku* (59), *vaduku* (81) (ez utóbbi szó második szótagbeli u -ja talán a jur. U.-C. $\beta\alpha\delta e k k \delta e$ hangjának felel meg); e : *čaneveji* (7), *ňareveji* (38). — A jur.-szam. $a \sim$ zürj. i magánhangzómegfelelésre egyetlen példám van: *časireji* (9).

A jur.-szam. ae (LEHT.: $\check{a}\check{e}$) diftongust a -val helyettesítették a zürj. *aibartš* (1) szóban.

2. Jur.-szam. \bar{o} , o . — A nem első szótagbeli jur. \bar{o} nagyon gyakran \bar{u} -val váltakozik. Ennek megfelelően a zürjénben is kétféle hangképviselet van. Láttuk, hogy az első szótagbeli jur. \bar{o} -nak a zürjénben o , az \bar{u} -nak pedig u felel meg. Ugyanilyen hangmegfelelés van az első szótagnál hátrább is. Tehát jur. \bar{o} : *amđor* (2), *mokota* (31), *ňadko* (36), *ňartšo* (41); jur. \bar{u} : *čalsula* (5), *ňaluku* (37), *puđu* (56). — Egy esetben a jur. \bar{o} , vagy \bar{u} hangnak a zürjénben i felel meg: *utiťsa* (80). Lehetséges, hogy e szó orosz közvetítéssel került a zürjén nyelvbe.

3. Jur.-szam. \bar{u} , u , uu . — A jur. \bar{u} és u hangot a zürjénben egyaránt rövid u -val helyettesítették. Például: *šabuťsa* (63), *namňuku* (34), *penduk* (53). A palatalizált mássalhangzók mellett szereplő jur. uu hangot is u -val vették át: *jamđu* (13), *pađu* (48).

4. Jur.-szam. \bar{e} , e . — A jur.-szam. hosszú \bar{e} és rövid e hangnak a következő megfelelései vannak: zürj. e : *čalimer* (6), *ijera* (12), *tonđer* (77), *tušer* (79); zürj. a : *peleňna* (52), *puňna* (57), *mal'iťsa*, *malťsa* (28). Lehetséges azonban, hogy az utóbbi zürjén szó nem a jur. *mālťse*, hanem a szóvégi a -t tartalmazó jur. *maľuđa* alakból származik. — Egy esetben a jurák e helyén a zürjén szóban u van: *tuťsu* (73). E szóban a szóvégi u az első szótagbeli u hang hasonító hatásával magyarázható.

5. Jur.-szam. \bar{e} . — A jur.-szam. \bar{e} hangnak a zürj. *vijer*, *vijer* (85) szóban e ($> e$), a zürj. *čalsula* (5) és *kaľa*, *kalla* (16) szóban pedig a magánhangzó felel meg.

6. Jur.-szam. \bar{i} , i . — A jur. nem első szótagbeli \bar{i} és i magánhangzóra csupán két példám van: jur. $i \sim$ zürj. i : *siriťsa* (62); jur. $\bar{i} \sim$ zürj. u : *namňuku* (34).

7. Jur.-szam. $i \sim$ zürj. i : *čadijeji* (4), *simzi*, *sinzi* (61).

8. Egyes jurák-szamojéd szavak végén jelentkező \bar{a} , $\bar{a}'\bar{a}$ stb. redukált hangot a zürjénben egy esetben i -vel, egy esetben pedig i hanggal helyettesítették: *lipki*, *lipti* (23), *pandji* (49).

9. A zürjén nyelv néhány szamojéd jövevényszava végén mutatkozó *ei* diftongus szamojéd nyelvi előzményei a következő diftongusok, illetőleg monofongusok: 1. *-āi, -āei, -cei* : *χanevei* (7), *narmeī* (35), *ńarevei* (38), *teńgeī* (75); 2. *-āi (-i)* : *kunteī* (20); 3. *-āi, -ēi* vagy *-ūi* : *menureī* (30); 4. *-ēi* : *pelei* (51); 5. *-ē, -e, -e''^a* : *peńdžeī* (54), *talbei* (69), *tįnzeī* (71), *vanđei* (82).

Egyes jurák-szamojéd szók második nyílt szótagbeli magánhangzója a zürjénben kiesett, például: *nadko* < jur. *ńadako* (36), *padńu* < jur. *pāđqń -ńu* (48).

M á s s a l h a n g z ó k Szókezdeten

1. Zárhangok.

Jur.-szam. *p* ~ zürj. *p*. Például: *padko* (47), *parka* (50), *penduk* (53), *puđu* (56).

Jur.-szam. *t* ~ zürj. *t* : *talbei* (69), *tįnzeī* (71), *tuťsu* (73).

Jur.-szam. *t'* ~ zürj. *t'* : *tuńevanđa* (78).

2. Affrikáták.

Jur.-szam. *tš, tš, t'* ~ zürj. *t'*. Példák: *teńgeī* (75), *tiv* (76), *tońder* (77), *tušer* (79).

3. Spiránsok.

Jur.-szam. *β* ~ zürj. *v* : *vaduku* (81), *vanđei* (82), *vemńe* (84).

Jur.-szam. *j* ~ zürj. *j* : *jamđu* (13), *jar* (15).

Jur.-szam. *χ*. — Mivel *χ* spiráns a zürjén nyelv mássalhangzórendszerében korábban nem volt, a régebbi jövevényszók szókezdő *χ*-ját *k*-val helyettesítették. Például: *kala*, *kalla* (16), *ker* (18), *kunteī* (20). Az újabb jövevényszókban a *χ* megmaradt, például: *χalsula* (5), *χanevei* (7), *χaptorka* (8), *χo-χo-χo* (10).

4. Szibilánások.

Jur.-szam. *s* ~ zürj. *s* : *sa* (58), *saduku* (59), *širiťsa* (62).

Jur.-szam. *š* ~ zürj. *š* : *šan* (64), *šejuku* (66), *šelja* (67), *šima* (68).

5. Likvidák.

Jur.-szam. *l* ~ zürj. *l, l'*. Példák: *lata* (22), I. *lipki*, Ud. *lipti* (de: Ud. *lipki*, I. *liptiťsa* is) (23), *lampa* (24).

Jur.-szam. *l'* ~ zürj. *l'* : *lartsa* (25).

6. Nazálisok.

Jur.-szam. *m* ~ zürj. *m* : *maliťsa, malťsa* (28), *menureī* (30), *mora* (33).

Jur.-szam. *n* ~ zürj. *n* : *namńuku* (34), *narmeī* (35).

Jur.-szam. *ń* ~ zürj. *ń* : *ńaluku* (37), *ńartso* (41), *ńeblui* (42), *ńin* (45), *ńujur* (46).

Jur.-szam. *ń*. — Az *ń* kezdetű jurák-szamojéd szók a zürjénben magánhangzóval kezdődnek. (Eredeti zürjén szókban *ń* hang sem szókezdő, sem szóbelseji, sem szóvégi helyzetben nem fordulhat elő.) Feltehető, hogy a zürjén nyelv idetartozó szamojéd jövevényszavai olyan jurák nyelvjárásokból (például: U.-C., U., Szjo. stb.) valók, amelyekben a többi nyelvjárás *ń* hangjának magánhangzós szókezdet felel meg. Persze az is lehetséges, hogy a szamojéd szók szókezdő *ń*-jét a zürjénben — minthogy ilyen hang e nyelvben szókezdeten egyáltalán nem lehetséges — egyszerűen elhagyták. — Példák: *ańbartš* (1), *amđor* (2), *avko* (3), *ijera* (12), *utiťsa* (80).

Szóbelseji és szóvégi helyzetben

1. A zürjén nyelvben etimológiailag csak rövid mássalhangzók vannak; eredeti gemináta mássalhangzók nincsenek. Ilyenek csak akkor fordulhatnak elő, ha a mássalhangzón végződő szóhoz ugyanolyan mássalhangzóval kezdődő végződés járul. Például: Sz. *kjllini* 'hören, erfahren' (WICHM.—UOT.): *kjil* + *li* (gyakorító képző); *munni* 'gehen, fahren' (uo.): *mun* + *ni* (főnévi igenévképző); *pettedz* 'ganz satt, bis zur Sättigung' (uo.). *pet* + *tedz* (a terminativus ragja). A mondottak alapján érthető, hogy a zürjén nyelv jurák-szamojéd jövevényszavaiban a jurák alakok szóbelseji (szóvégi) gemináta, illetőleg félhosszú mássalhangzóit a megfelelő rövidekkel helyettesítették.

2. Zárhangok.

Jur.-szam. *p* ~ zürj. *p*: *ɣaptorka* (8), *lipki*, *lipti* (23).

Jur.-szam. *b*, *b* ~ zürj. *b*: *aɣbartš* (1), *neblui* (42), *šabučša* (63), *talbeɣ* (69), *tebek*, *tebek* (70).

Jur.-szam. *t* ~ zürj. *t*: *ɣaptorka* (8), *lipti*, *liptičša* (23).

Jur.-szam. *tt* ~ zürj. *t*, *d*: *t*: *lata* (22), *utičša* (80); *d*: *kybönda* (21).

Jur.-szam. *dd* (~ *d*) ~ zürj. *d*: *puđu* (56).

Jur.-szam. *k* ~ zürj. *k*: *padko* (47).

Jur.-szam. *kk* ~ zürj. *k*: *avko* (3), *mokota* (31), *namuku* (34), *parka* (50), *saduku* (59), *vaduku* (81).

3. Affrikáták.

Jur.-szam. *ts* ~ zürj. *tš*: *lartša* (25).

Jur.-szam. *ttš*, *tš* ~ zürj. *tč*, *s*: *ňartšo* (41), *ɣalsula* (5).

Jur.-szam. *tš*, *t*, *b* ~ zürj. *tš*, *d*: *tš*: *aɣbartš* (1), *jaŋgertš* (14), *maličša*, *malčša* (28), *šjričša* (62), *tučšu* (73); *d*: *amdor* (2), *jamđu* (13).

4. Spiránsok.

Jur.-szam. *β* ~ zürj. *v*: *avko* (3), *ɣaneveɣ* (7), *tiv* (76).

Jur.-szam. *ββ* ~ zürj. *v*: *ňareveɣ* (38).

Jur.-szam. *δ* ~ zürj. *t*, *d*: *t*: *mokota* (31); *d*: *ɣadileɣ* (4), *ňadko* (36), *padko* (47), *saduku* (59), *vaduku* (81).

Jur.-szam. *ɣj* ~ zürj. *j*: *ijera* (12), *šejuku* (66).

Jur.-szam. *χ* ~ zürj. *χ*, *k*: *limbiɣa* (26), *mak* (másodlagos zöngésüléssel: *mag*, *mog*) (27).

5. Szibilánsok.

Jur.-szam. *ss* ~ zürj. *s*, *tš*: *ɣasjereɣ* (9), *utičša* (80).

Jur.-szam. *šš* ~ zürj. *š*: *tušer* (79).

6. Likvidák.

Jur.-szam. *l* ~ zürj. *l*: *ɣalsula* (5).

Jur.-szam. *ll* ~ zürj. *l*, *l*, *ll*: *ɣalsula* (5), *ňaluku* (37); *kala*, *kalla* (16).

Jur.-szam. *l* ~ zürj. *l*: *ɣalimer* (6), *maličša*, *malčša* (28), *neblui* (42), *talbeɣ* (69).

Jur.-szam. *ll* ~ zürj. *l*: *peleɣ* (51).

Jur.-szam. *r*, *řr* ~ zürj. *r*: *amdor* (2), *ɣasjereɣ* (9), *ijera* (12), *ker* (18), *menureɣ* (30), *narneɣ* (35), *ňartšo* (41), *neruku* (44), *tušer* (79).

7. Nazálisok.

Jur.-szam. *m* ~ zürj. *m* : *amdor* (2), *çalimer* (6), *jamdu* (13), *vevénye* (84).

Jur.-szam. *mm* ~ zürj. *m* : *pim* (55).

Jur.-szam. *n* ~ zürj. *n* : *šan* (64).

Jur.-szam. *nn* ~ zürj. *n* : *čaneveč* (7), *menureč* (30).

Jur.-szam. *n̄* ~ zürj. *n̄* : *namnuku* (34), *vevénye* (84).

Jur.-szam. *nn̄* ~ zürj. *nn̄, n̄* : *pelevna* (52), *teñ, teñer* (74).

8. Nazális + zárhang, illetőleg nazális + affrikáta kapcsolata.

Jur.-szam. *mp* (*мв*) ~ zürj. *mp, mb* : *lampa* (24), *limbiča* (26).

Jur.-szam. *nt* ~ zürj. *nt, nd* : *kunteč* (20), *pandč* (49).

Jur.-szam. *ŋk, ŋa* ~ zürj. *ŋg, mg, ng* : *jangertš* (14), *tuñevanga* (78), *momga* (32), *teñgeč* (75).

Jur.-szam. *n̄tš, n̄t, n̄d, n̄s, n̄z* ~ zürj. *n̄čž, n̄z, n̄d* : *peñdžeč* (54), *tinžeč* (71), *toñder* (77), *vanđeč* (82).

IV. A jövevényszók eloszlása a zürjén nyelvjárásokban; az átvétel ideje

1. A tárgyalt 85 jurák-szamojéd jövevényszó a következőképpen oszlik el a zürjén nyelvjárásokban:

12 szó nemcsak az északi, hanem egyes délibb nyelvjárásokban is el van terjedve: 16: *kala* (I., Ud., Pecs., V., Sz.), 18: *ker* (I., Ud., Pecs., V., Sz., Lu., Le., P.), 24: *lampa* (I., Pecs., V., Sz., Lu., Le., P., Miji), 27: *mak, mog* (Ud., Pr.), 28: *malitša* (I., Ud., Pecs., V., AV., FV., Vm., Sz., Lu., Le.), 40: *nartala* (I., Ud., Pecs., FV.), 50: *parka* (I., Ud., Pecs., V., FV., AV., Sz., Lu., Kanyin, Miji), 55: *pim* (I., Ud., Pecs., V., FV., AV., Vm., Sz., P., Kanyin), 58: *sa* (I., Ud., V.), 60: *sevik* (I., Ud., Pecs., V., AV., Vm.), 70: *tebek* (I., Ud., Pecs., Vm., Kanyin, Miji), 85: *vijer* (I., Ud., Pecs., FV., AV., Vm., Pr.). A kérdőjeles *kybörda* 'Elen' (21) csupán a P. nyelvjárásból, mutatható ki. — E 12 szó nyilvánvalóan a jurák-szamojéd jövevényszók legrégebbi rétegét alkotja.

Azoknak a szavaknak a száma, amelyek a délibb zürjén nyelvjárásokban nincsenek meg, viszont több északi nyelvjárásban (I., Ud., Pecs., Vm., Kanyin, Miji) előfordulnak: 6 (17, 19, 20, 23, 70, 74).

A jövevényszavak zömét (67 szó) azok a szók alkotják, amelyek csak az izmai jellegű nyelvjárásokban vannak meg. Ez természetes is. Hiszen az izmai zürjének voltak és vannak ma is a legszorosabb kapcsolatban a jurák-szamojédokkal, s ennek következtében az ő életmódjuk hasonló legjobban a jurákokéhoz (rénszarvastenyésztés, nomadizálás). Az idetartozó 67 szó közül 60 az izmai, 6 a kanyini, 6 az obi és egy a kolai zürjén nyelvjárásban van meg. Kétségtelen, hogy ez az izmai jellegű nyelvjárásokban meglévő 67 szó a zürjén nyelv jurák-szamojéd jövevényszavainak a legújabb rétegébe tartozik.

Tudom, hogy fenti számadataim nem lehetnek egészen pontosak. Ugyanis számításaimnál a kérdéses etimológiákat is figyelembe vettem. Ezek közül egyik-másik talán teljesen helytelen. Ezenkívül az általam feldolgozott 85 jurák-szamojéd jövevényszó nem tekinthető a zürjén nyelv teljes szamojéd jövevényszókincsének. Lehetnek — bár nem nagy számmal — olyan jurák-szamojéd jövevényszók, amelyeket a gyűjtők még egyáltalán nem jegyeztek fel. Ugy gondolom mégis, hogy a fenti számok valamelyes képet nyújtanak a jurák jövevényszóknak a zürjén nyelvjárásokban való elterjedéséről.

2. Mikorra tehető a jurák-szamojéd jövevényszók átvételének az ideje?

LASUK szovjet etnográfus kutatásából tudjuk, hogy a zürjének a XVI—XVII. században kezdték benépesíteni az Izsma és a Pecsora folyók vidékét. A XVII. század második felében kerülnek szorosabb kapcsolatba a jurákokkal is (vö. *Лашук, Очерк этнической истории печорского края. СЫКТЫВКАР, 1958: 52, 95 k.*). Bár a zürjenség a jurákokkal ennél jóval korábban is érintkezhetett (erre mutat a zürjén nyelv 12 legrégebb, a délibb nyelvjárásokban is meglevő szamojéd jövevényszava), az intenzív zürjén—jurák érintkezések korát a XVII. század végénél és a XVIII. század első felénél korábbra nem tehetjük. Tehát jurák—szamojéd jövevényszók a XVII. század végén, valamint a XVIII. század folyamán kerülhettek be tömegesebben a zürjén nyelvbe.

A jövevényszók átvételének a korára vonatkozó fenti megállapításunkat egy zürjén hangtani kritérium is támogatja. Tudjuk, hogy a zürjén $l > v$ (I. $l > \emptyset$) hangváltozás a XVII. századra tehető (vö. FOKOS: NyK. LV, 48—9, ALH. III, 271—2). Három jurák-szamojéd jövevényszóban az l mássalhangzó előtti helyzetben is megmaradt: *zalsula* (5), *nelk* (43), *selja* (67) (e hangtani jelenségre több példám nincs). Az a tény, hogy e jövevényszókban a jurák l szintén l -ként jelentkezik, arra mutat, hogy e szók a zürjén $l > v$ (I. $l > \emptyset$) hangváltozás lefolyása után (tehát a XVII. századnál később) kerültek be az izsmai zürjén nyelvjárásba. Tehát a zürj. $l > v$ (I. $l > \emptyset$) hangtörténeti változás is arra utal, hogy a jurák jövevényszók zöme e hangváltozás megtörténte után, azaz a XVIII. században juthatott be a zürjénbe.

V. A jurák-szamojéd jövevényszók művelődéstörténeti háttere

A jurák-szamojéd jövevényszókat, amelyek a zürjénekre gyakorolt jurák gazdasági és kulturális hatás bizonyítékai, a következő fogalomkörök szerint csoportosíthatjuk:

1. Rénszarvastartás:

a) Rénszarvas: egyéves rénszarvasborjú (37), fiatal hím rénszarvas (34), a rendes idejénél néhány héttel később született rénszarvasborjú (36), kétéves rénszarvastehén (62), rénszarvas (18), rénszarvasbika (19), meddő nőtény rénszarvas (8), négy-öt évesnél idősebb herélt rénszarvas (30), agancs nélküli szelíd rénszarvas (3), szélről befogott rénszarvas (51).

b) A rénszarvas (némelykor más állat) testrészeinek a nevei: fiatal rénszarvasborjú bőre (53), tavasszal született rénszarvasborjú bőre (42), nyak alatti szőrös bőr (26), orrcsont (35), szarv (33), bendő (76), megalvadt vér (67), hát, hátgerinc (madaré, halé) (27).

c) Betegség: rüh (15).

d) A rénszarvas tulajdonágai: fehér (38).

e) Rénszarvaszszerzők: bot a rénszarvas hajtására (17), lasszó (40, 71), béklyó (72), szij (58), kantár (52), szij a rénszarvaszszerzőn (57), csontocska a kötőféken (64), csontból vagy vashál való kampó vagy karika a gyeplő tartására (5), szerszámdísz (13).

2. Állatok: sólyom, héja (7), ragadozó madárféle (12), sirály (16), fiatal fajdkakas (85), jávorszarvas (21), hernyó, moly (25).

3. Lakás, lakberendezés: a sátor belső fedele (posztóból) (46), a sátor felső része (31), a sátor szellőző nyílása (68), a füstnyílás fedele

(79), deszka, padló (5), alom (nyírfa- vagy fűzfagallyból) (44), függőleges oszlop a sátorban, amelyhez a tűzhely gerendáját erősítik (61), a sátor ajtó melletti része (66), a tűzhely gödre (78).

4. **H á z t a r t á s i e s z k ö z ö k:** fazéktartó kampó (48), kampó (a hús kiemelésére a fazékból) (81), a vödör (83), lapát (a hó leverésére a ruháról és a sátorról) (14), zacskó (rénszarvasbőrből) (47), rénszarvasbőrből készült zacskó a varrőeszközök számára (73).

5. **R u h á z a t:** rénszarvasbőrből készült bunda (a szőr befelé) (28), rénszarvasbőrből készült bunda (a szőr kifelé) (50), a bunda szegélye (49), rénszarvas bőrből készült bunda (a szőr kifelé) (60), szarafán (20), rénszarvasbőrből készült harisnya (23), hosszú szárú csizma (rénszarvasbőrből) (55), rövid szárú csizma (70), rénbőrből készült harisnya (gyermekek részére) (75).

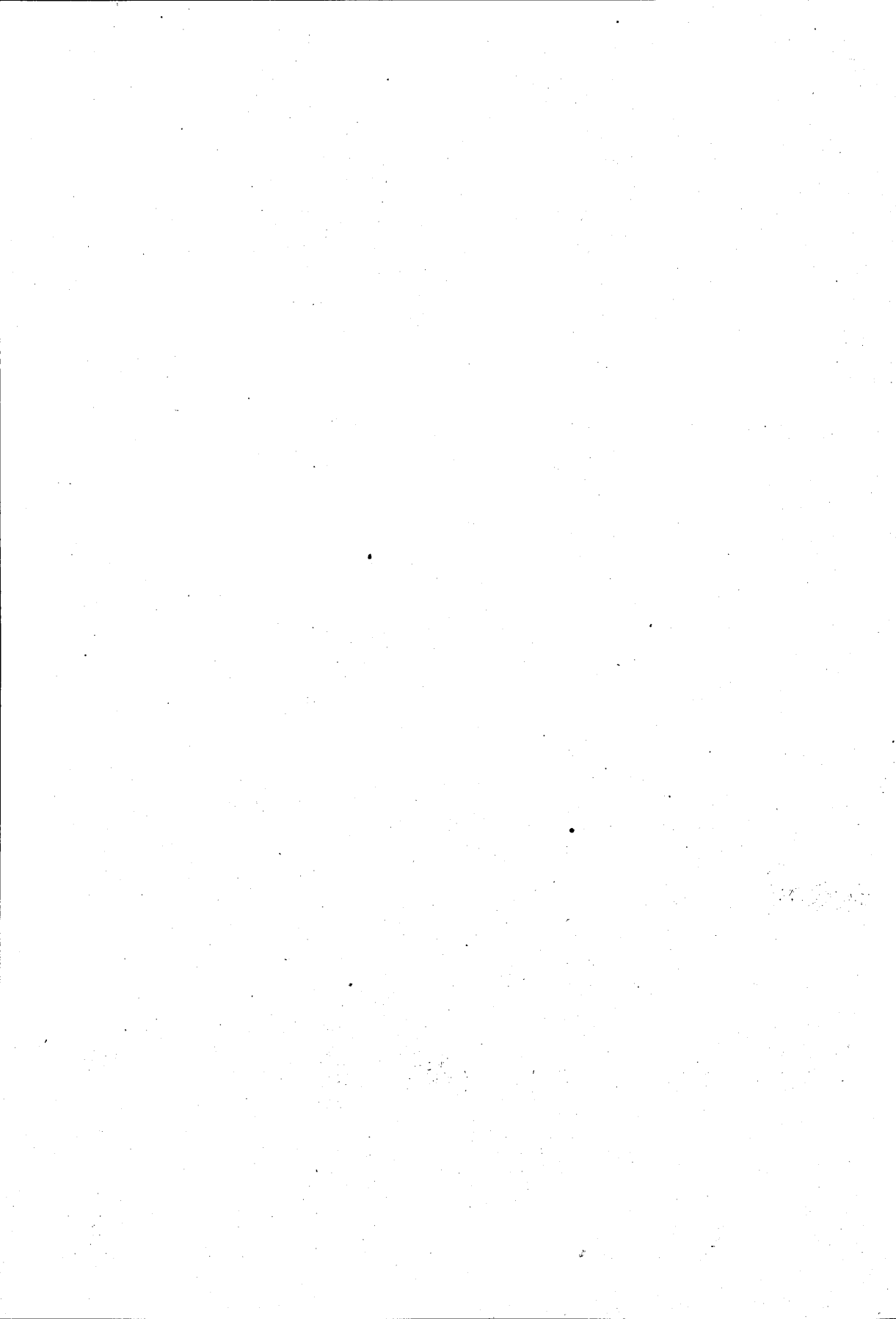
6. **É t e l e k:** nyers rénszarvasbőr vagy hal (1).

7. **K ö z l e k e d é s i e s z k ö z ö k:** sí, hótalp (24), szán különböző tárgyak szállítására (63), szán a sátor rúdjaiknak a szállítására (80), szán a finom ruhák és bőrök szállítására (82), ülésbőr (2), szántalpalátét (39), a szán oldaldeszkája (45), a szán deszkatámlája (77).

8. **A t u n d r a i t á j j a l** kapcsolatos szók: mocsaras hely a tundrán (59), elmocsarasodott tó (9), kiszáradt patak (54), kopár, köves fennsík, hegyhát (29), köves, törmelékes hely (69), tőzeg, tőzeges mocsár (32), tőzegmoha (41), fiatal erdő (4), sóska (84).

9. **E g y é b s z a v a k:** rénszarvasterelő szó (10), hangutánzó szó a kutya megállítására (65), szitáló eső (56), halott (6), alig, egyáltalán (74).

RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY

Mit változott a vót nyelv Ahlqvist-tól napjainkig?

A nyelv nem felépítmény, egy évszázad alatt nem változik meg gyökeresen. De észrevehető változások történnek száz év alatt a nyelv szókinésében, sőt hangtani, alaktani és mondattani sajátosságaiban is. Mind a szókinés változása, mind a grammatikai sajátosságok alakulása függ a kortól, függ az illető nyelvet beszélő nép földrajzi elhelyezkedésétől, a szomszédos népek kultúráltságának fokától, a szomszédokkal való érintkezés jellegétől és intenzitásától stb. Mindezek a tényezők azonban lényegében nem változtatják meg a nyelvet. Így a vót nyelv a XIX. század közepén, A. AHLQVIST korában is ugyanaz a vót nyelv volt, mint a mai, utolsó vót nemzedék nyelve, ugyanazzal az alapszókinccsel, ugyanazokkal az alapvető grammatikai sajátosságokkal. De részleteiben változott! A legsúlyosabb változás az, hogy ez a kihalóban levő nyelv eljutott az utolsó vótul beszélő nemzedékig, ami a mai vót nyelvnek sajátos vonást kölcsönöz. Mint kihalóban levő nyelvben, nincs meg benne az az életerő, ami az élő nyelveket jellemzi (l. P. ARISTE: Kalevalaseuran vuosikirja 39, 76). Az életerő hiánya abban nyilvánul meg, hogy a vótok utolsó nemzedéke sok régi szót elfelejtett és helyettesített izsór, finn, észti vagy orosz szavakkal.

Miután megemlítettük a vót szókinés dinamikájának hanyatlását, a szókinés kérdésével nem foglalkozunk tovább, mivel A. AHLQVIST korából a vót szókinésnek csak egész kis hányada maradt fenn. De A. AHLQVIST vót nyelvtana és szövegei jó összehasonlítási alapot szolgáltatnak a hangtani, alaktani és mondattani változások megállapítására. Ezzel a céllal hasonlítottam össze A. AHLQVIST: Wotisk grammatik jemte språkprof och ordförteckning (Föredragen för Finska Vetenskaps-Societeten. Helsingfors, 1855, rövidítése: WG.) c. munkáját, az első vót nyelvtant és a hozzá kapcsolódó szöveggyűjteményt az újabb vót nyelvtanokkal és szöveggyűjteményekkel. A régi vót nyelv megismerése céljából tanulmányoztam még REGULY A. vót szöveggyűjteményét (S. HALTONEN: Antal Reguly, Votjalaismuistiinpanot 1841. SUSAik. 60₃. Helsinki, 1958).

A mai vót nyelv legteljesebb nyelvtanát P. ARISTE írta: Vadja keele grammatika (Nõukogude Soome-Ugri Teadused, 9. Tartu, 1948, rövidítése: ARISTE, VKG.). Ezen kívül felhasználtam J. LENSZU, Материалы по говорам воды (Западно-финский сборник, Ленинград 1930, 201—305) c. vót szöveggyűjteményének mintegy 10 lapos nyelvtani bevezetőjét és L. KETTUNEN, Votjan kielen äännehistoria (Helsinki, 1930) c. munkáját (rövidítése: KETTUNEN, VKÄH.).

Az újabb szöveggyűjtemények közül a következőkre támaszkodtam:

L. KETTUNEN—L. POSTI: Näytteitä votjan kielestä (SUSToim. 63). Helsinki, 1932 (rövidítése: NVK.);

J. MÄGISTE: Woten erzählen. Wotische Sprachproben (SUSToim. 118). Helsinki, 1959 (rövidítése: WE.);

P. ARISTE: Vadjalaste laule. Tallinn, 1960.

Mind AHLQVIST, mind ARISTE nyelvтанának alapja a vót nyelvterület legnagyobb nyelvjárása, a nyugati vót nyelvjárás, ezen belül pedig Kattila falunak és környékének nyelve. Így a két nyelvтан összevetésénél nincs olyan veszély, hogy nyelvjárás különbséget a nyelv fejlődéséből, változásából adódó különbségnek fognánk fel.

Mivel AHLQVIST szövegei is ezt a nyelvjárást szolaltatják meg, alulírott az újabb szövegekből is csak ennek a nyelvjárásnak anyagát, a Kattila faluban és környékén gyűjtött szövegeket használja fel az összehasonlításnál. REGULY kb. 1 hétig volt a vótoknál. Egyik megjegyzéséből kiderül, hogy közlője a Kattilától 3 versztnyire fekvő Ruggyalából (vagy Rudja faluból) való volt. Mivel e falu nyelvhasználata nem tér el jelentősen a kattilaitól, néhány mondatot REGULY gyűjtéséből is idézünk.

Az idézett példákkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy ezeknek legnagyobb részét a szövegekből, nem pedig a nyelvтанokból vettük. A mondattani példákat kizárólag a szövegekből idézhetjük, mivel vót mondattan sem a száz év előtti, sem a mai vót nyelvre vonatkozólag nincs. A hangtani és az alaktani változásokra vonatkozó példákat szintén főleg szövegekből merítettem, mert a nyelvi jelenségek elevebbek, életszerűbbek mondatban vagy szócsoportban, mint pl. egyszerűen egy ragozási táblázatból kiragadva, és nincs is a nyelvтанokban alkalmas példa a vót nyelv száz év óta végbement minden hangtani és alaktani változásának szemléltetésére.

AHLQVIST vót szövegei mellett nincs fordítás. Az innen idézett példákat alulírott fordította vótról magyarra.

Szólnunk kell még arról, hogy AHLQVIST fonetikai jelei nem azonosak az újabb szövegek átírás rendszerével. A legfontosabb különbségek: $\hat{\ } = \bar{\ }$; $\bar{o} = e$; $c^{\circ} = t\check{s}$; $s^{\circ} = \check{s}$. REGULY átírásának szintén van néhány sajátos jegye, melyeket nagyrészt a finn, magyar és a német helyesírásból kölcsönözött, pl. magánhangzókettozás = hosszú magánhangzó; $y = \ddot{u}$; $sch = \check{s}$; $t\check{s}ch = t\check{s}$, $gy = \check{d}$ stb.

A változásokat három pontban csoportosítjuk: 1) hangtani, 2) alaktani, 3) mondattani változások.

*

Hangtani változások

A hangtani változásokat 4 csoportba soroljuk: a) a magánhangzók minőségi változásai, b) a magánhangzók mennyiségi változásai, c) a mássalhangzók minőségi változásai, d) a mássalhangzók mennyiségi változásai.

a) A magánhangzók minőségi változásai

A vót magánhangzó-rendszernek már AHLQVIST korában is nagyon jellemző vonása volt a magánhangzó-harmónia. Veláris hangrendű szavakban csak veláris, palatális hangrendű szavakban csak palatális magánhangzók fordulhattak elő. Kivétel volt e szabály alól az *i* és az *e*. Ez a két magánhangzó AHLQVIST szövegeiben megtalálható mind veláris, mind palatális hangrendű szavakban. Pl. *Tuleb...* 'Jön ...' (WG. 115); *Sís juttéb*

ihse enesä 'Azután azt mondja magában [maga magának]' (uo.); *Pojo issusi mäle : a jattēb ...* 'A fiú leült a földre: (és azt) gondolja ... (uo.).

A mai vót nyelvben a magánhangzó-harmónia a magánhangzóknak még szélesebb területén jelentkezik, mint AHLQVIST korában. A finnből és a száz év előtti vótból ismert $a \sim \bar{a}$, $\bar{a} \sim \bar{a}$, $o \sim \bar{o}$, $\bar{o} \sim \bar{o}$, $u \sim \bar{u}$, $\bar{u} \sim \bar{u}$ megfeleléseken kívül a mai vótban $e \sim e$, $\bar{e} \sim \bar{e}$ megfeleléssel is találkozunk, azaz veláris hangrendű szóban e , \bar{e} , palatális hangrendűben pedig e , \bar{e} magánhangzót találunk. Pl.: ... *t u l e b j ü r ü ...* '... es nähert sich [wird kommen] das Gewitter ...' (WE. 119); ... *da mehelē juttēb ...* '... ja miehelle sanoo ...' (NVK. 16); *miä tsi-rjäs lu kez in ...* 'Ich habe (das) in [aus] einem Buch ... gelesen' (WE. 123); ... *e ne:is t u n t e m ä ku i tä-tü ü-vüt-tämä v ē r a s i-sä emä* '... ich werde nicht wissen, wie diesen Schwieger-vater und die Schwiegermutter [den fremden Vater und die fremde Mutter] wohlwollend zu stimmen [gut zu machen]' (uo. 118).

AHLQVIST szövegeiben a ragokban és képzőkben is csak egyféle e , ill. \bar{e} hanggal találkozunk; veláris párja: az e , ill. \bar{e} , hiányzik. Pl. *Pojo issusi mäle* 'A fiú leült a földre' (WG. 115); ... *i tuli kotóse* '... és hazajött' (uo. 114); *Meni á dá se* 'Elment a pokolba' (uo. 111).

AHLQVIST kora óta váltak illeszkedőkké a mai vót nyelvnek azok a ragjai, melyeknek magánhangzója veláris hangrendű szóhoz kapcsolódva e , \bar{e} (ē) pl. ... *ke-n mi:lä stō-ittāb v a n a l e pa:ikañē*. '... wer würde [wird] mir auf der früheren [die alte] Stelle (des verbrannten Hauses ein neues Haus) erbauen?!' (WE. 141); ... *i vi-eti ku i v a l e m ā l e* '... und zog [brachte] (ihn) auf das feste [trockene] Land' (uo. 117); *se : mi-es-tū-li r a n t ā s ē* 'Der Mann kam an [in] den [See-] Strand' (uo. 120); *menī u o n ē s ē* 'Meni majaan...' (NVK. 18).

Palatális hangrendű szavakhoz természetesen a mai vót nyelvben is az a ragváltozat járul, melynek magánhangzója e , \bar{e} , pl. *m e h e l ē tuli a-ivō i-rmu* 'Miehelle tuli aivan pelko' (NVK. 36).

A vegyes hangrendű szavakban a rag magánhangzója a szó tövének utolsó szótagjához illeszkedik, pl. ... *r ā t u o s ē ve-ttās* '... sie greifen der Reihe nach [in die R.]' (WE. 114).

Felmerülhet a kérdés, hogy a száz év előtti és a mai vót nyelvnek ez a hangtani eltérése nem látszólagos-e, hogy AHLQVIST nem tartotta-e szükségtelennek az e és \bar{e} közötti különbség jelölését. Ez ellen szól az a tény, hogy AHLQVIST fonetikai átírásában használta az e -vel azonos hangértékű \bar{o} jelet, pl. *Ōli sōtamēs*... 'Volt (egyszer egy) katona...' (WG. 110).

Az e hang a vót nyelv leggyakoribb magánhangzója. KETTUNEN (VKÄH. 140) megállapítja, hogy a finn e -nek a vótban sokszor \bar{e} felel meg. Néha a finn a -nak is \bar{e} a vót (valamint az észti) megfelelője (uo. 125). Ugyancsak KETTUNEN írja (uo. 129), hogy a vótban az o csak egytagú szavakban maradt meg (pl. *jo*, *on*), egyébként e -vé változott (pl. *elma*). Az egytagú szavakon kívül ritkán fordul elő az o : főleg kölcsönzött szavakban és csupán néhány vót szóban (az utóbbiakban feltehetően idegen hatásra).

Alulírott mindezt csak azzal akarja kiegészíteni, hogy a KETTUNEN-től említett $o > e$ és $a > e$ változás részben régebbi eredetű, részben AHLQVIST kora óta ment végbe. AHLQVIST szövegeiben is igen gyakran találkozunk ezzel az o -ból vagy a -ból keletkezett e -vel (ill. AHLQVIST jelölése szerint \bar{o} -vel). Pl. ... *se minā w ō t a b wäl'lā* '... az elvisz engem...' (WG. 111); ... *mēb nūd k ō i k k i ā nōrepā rahvassa tappamāse* '... elmegy most, hogy meg-

ölje [megölni] a legfiatalabb embereket [népet]' (uo. 112). De ugyanakkor találunk AHLQVISTNál egyes szavakban olyan *a* és *o* hangot is, melynek a mai vót nyelvben *e* felel meg. Pl. *Ōli ka hstos's'amatta tütärtä atamanila* 'Tizenkét leánya volt az atamának' (WG. 115). A mai vót nyelvben a *ka hstos's'amatta* számnév második, harmadik és negyedik szótagjában, tehát az *o* és az *a* helyén *e* magánhangzót találunk: ... *a me'id e'li ka hst e-šš em et po-dvodä* ... dann also waren wir (einmal) zwölf Fuhrleute! (WE. 122).

A vót nyelv magánhangzó-rendszerének másik jelentős minőségi változása egyes hosszú magánhangzók diftongizálódása. Az újabb szövegekben gyakran találunk diftongust olyan szavakban, ragokban, képzőkben, melyek AHLQVIST nyelvtanában és szövegeiben még hosszú magánhangzós alakban szerepeltek. Ez a diftongizálódás nem minden szóban következett be. Néha ugyanannak a közlőnek nyelvhasználatában hol diftongust, hol hosszú magánhangzót találunk. A hosszú magánhangzóból keletkezett diftongus minden esetben nyitódó diftongus lett. A diftongus második eleme megtartotta az AHLQVIST korabeli hosszú magánhangzó nyelvállás-magasságát, az első elem pedig magasabb nyelvállásúvá vált. Így lett az *ē*-ből *i'è*' (vagy *e'è*'), az *ō*-ból *üö* és az *ō*-ból *uo*.

$\bar{e} > i'è$ ($\sim e'è$)

Pl. a régi nyelvben: *Herra se méb ri h ê se* 'Bemegy az úr a szobába...' (WG. 109). A mai nyelvben: *meni ri: h i'è s i'è* 'Meni tupaan' (NVK. 18).

Máskor e diftongus első elemének nyelvállás-magassága nem éri el az *i* szintjét, de az *e*-nél, a második elemnél magasabb nyelvállású lesz. Pl. *si-s ku na-zzetti nä-itä ri-č é e...* 'Wenn man sie in die Stube (hinein) liess...' (WE. 116).

$\bar{o} > üö$

Pl. a régi nyelvben:

Herra s õ t t i 'Az úr enni adott (neki) [etette]' (WG. 109); *Méb tētä mō* 'Megy az útton [az út mentén]' (uo. 108).

A mai nyelvben:

... *le-hmiä s ü: õ t e t t i* ...

'...man ... fütterte Kühe...' (WE. 139); ... *na-utä m ü · õ* '...pitkin lautaa' (NVK. 48).

$\bar{o} > uo$

Pl. a régi nyelvben:

N õ r i k k o a terweüttäs rihése tulleza 'Üdvözlök a menyasszonyt, amikor bejön a szobába' (WG. 99); *Tahot nüd kotõse mennä tagäs...* 'Haza akarsz most menni [vissza] ...?' (uo. 110).

A mai nyelvben:

... *si-z me:niväd nu: ori k u o ta-luo(sè)* '...dann begaben sie sich ins Haus der Braut' (WE. 132); *i tuep k o · t ü õ s ē* '...ja tulee kotiin...' (NVK. 20).

A diftongizálódás elsősorban az eddig tárgyalt három hosszú magánhangzót érintette, az *ē*, *ō* és az *ō* magánhangzót, tehát a középső nyelvállásúakat. De néha egy-egy alsó nyelvállású hosszú magánhangzó diftongussá válására is van példa:

$\bar{a} > e\bar{a}$; $\bar{a} > \bar{a}\bar{a}$

Pl. (a mai nyelvben):

... *i te-isē tšü-lā me-nñ gu · l ā m ā* '...und gingen in das Nachbardorf [das andere Dorf] sich vergnügen' (WE. 115); *teā · tt ä v ā ku sta-rikk*

e. leiiss̄ e. lozã | *s̄i-z̄ e. leiis̄ tãttãvã pa-rãpi* 'Natürlich [bekannt], wenn der alte am [im] Leben wäre, so [dann] wäre es natürlich besser' (uo. 141).

Itt a folyamat fonetikai szempontból hasonló az *ē*, *ō*, *ō* diftongizálódásának folyamatához. A diftongus kezdő eleme magasabb nyelvallású, mint a második. A második elem megtartja az eredeti hosszú magánhangzó nyelvallás-magasságát. A hosszú *ā*-nak és *ā*-nek diftongizálódása nagyon ritka jelenség a vót nyelvben, és — amint a második idézett példa mutatja — még ugyanazon a mondaton belül is ingadozó.

A magánhangzók minőségi változásának még egy, morfológiai feltételekhez kötött változatát figyelhetjük meg. Az *-o* végű névszók partitívusának *-a* ragja előtt a tövégi *-o*-ból *-u*- lesz. Ez az *oa > ua* változás AHLQVIST óta mehetett végbe, mivel AHLQVIST-nál a tövégi *-o* változatlan az *-a* rag előtt: *n ò r i k k o a terweüttãs rihése tulleza* 'Üdvözik a menyasszonyt, amikor bejön a szobába' (WG. 99). A mai vót nyelvben: *eli starika* *alla v o h o . aje tãmã poigã v o h u a sãttãmã* 'Oli ukolla vuohi. Aji hän pojan vuohita syöttãmään' (NVK. 20); *vã-itimã v a . l ũ a . . .* '(Nachdem wir) Mist gefahren haben...' (WE. 137).

b) A magánhangzók mennyiségi változásai

A magánhangzók mennyiségi változásai minden esetben a nem első szótag magánhangzóira vonatkoznak. Megrövidült a nem első szótag hosszú magánhangzója és megrövidült, ill. redukálódott a nem első szótag rövid magánhangzója is.

A nem első szótag hosszú magánhangzójának megrövidülési folyamata AHLQVIST szövegeinek tanúsága szerint a múlt század közepén még nem indult meg. Minden hosszú magánhangzó fölött egységesen megtaláljuk a hosszúságjelet. Pl. *pojo aina wãtab tãmã silmise kõhallã* 'A fiú mindig [az ő] szeme közé néz' (WG. 115); *Menti ühezã Jumalale sã* 'Elementek együtt az istenhez [istenig]' (uo. 108). Feltételezhetnénk, hogy AHLQVIST nem tartotta fontosnak a hosszú és a félhosszú magánhangzó közötti különbség jelölését, ezért használta egységesen a hosszúság jelet az ilyen magánhangzók időtartamának megjelölésére. Ez a feltevés nem volna helyes. A megrövidülési folyamat újkeletű. Ezt bizonyossá teszi az a tény, hogy a mai vót nyelvben is bizonytalanul, minden következetesség nélkül jelentkezik, ugyanabban a faluban, ugyanannak a beszélőnek nyelvében, sőt ugyanabban a mondatban is minden törvényszerűség nélkül hol hosszú, hol félhosszú magánhangzó. Pl.: *...s̄i-z̄ jo ne:is̄ti pa-jattãmã venãissi* '...dann fing man schon an russisch zu sprechen' (WE. 113); *pa-nti sũ-ba te-i-z̄i ppãi* 'Den Pelz zog [legte] man umgekehrt (an)' (uo. 116); *no vot tũ-livad jã-rvè ra-ntã/i-ssuzivad jã-rvè rantã* 'Sie kamen, also, zum Strand und setzten sich an den Strand' (uo. 120).

Az elmúlt száz év alatt, pontosabban az utolsó vótul beszélő nemzedékek nyelvében végbement, ill. folyamatban van még egy magánhangzó-változás: a nemelső szótag rövid magánhangzója a mai vót nyelvben megrövidül, redukálódik, zöngétlenedik vagy lekopik. A megrövidülés, a redukálódás, a zöngétlenedés vagy a lekopás itt ugyanannak a sorvadási folyamatnak négy változata. AHLQVIST szövegeiben nem találkozunk a megrövidüléssel, redukálódással vagy zöngétlenedéssel; bármelyik szótagban tisztán ejtett rövid magánhangzót jelöl. Pl. *Tãmã mãnti ihse enesã lehmihsi* '[Ó]

tehenekké [sic!] változtatta magát [maga-magát]' (WG. 119). A rövid végmagánhangzó eltűnése előfordul már AHLQVISTnál is, de sokkal ritkábban, mint a mai nyelvben, és mindig mondatfonetikai okokkal magyarázható. Pl. a *wēlä* ~ *wēl* 'még' szó végmagánhangzója mássalhangzó előtt megmarad, magánhangzó előtt vagy mondat végén eltűnik: ... *en* ... *wēlä nähni* '...még nem láttam' (WG. 119); ... *a siä wēlä hitrépi minua ölit* '...de te még nálam (is) ravaszabb voltál' (uo. 117); ... *sis miä sinua wēl en sö* '...akkor én még nem eszlek meg téged' (uo. 115); ... *kummal öhsai 'b öle wēl* '...amelynek még nincsenek ágai' (uo. 112).

A mai vót nyelvben a nemelső szótag, különösen a szóvég rövid magánhangzójának sorvadása az egész vót nyelvterületre kiterjedő, nem befejezett fejlődési folyamat. Ugyanazon a mondaton belül az egyik szóban bekövetkezik a sorvadás ilyen vagy olyan formája, a másikban nem.

Megrövidülhet a nemelső szótag bármilyen magánhangzója, pl. ... *ne-llä pū-tv | ki · passi a · llä* ... '...vier Stangen [Holz], der Wagen [Equipe] unten...' (WE. 117); *si-z on kōko nā · tel'i prā · znikk ä* 'Dann dauern [ist] die Feiertage [Sing.] eine ganze Woche' (uo. 115).

A magánhangzó sorvadása máskor nem megrövidülés, hanem a képzés intenzitásának csökkenése, redukálódás formájában jelentkezik. Pl. *si · s su-veä ni-ttämä rü · iss p e · z r ä t v* 'Im Sommer dann (gingen wir) Roggen (oder) Gerste mähen' (uo. 119); *nü · svä · dba k e · i k k i* ' (Dies ist) also die ganze Hochzeit' (uo. 133); ... *ka · rrat p ä · ll n* '...das Haar [Plur.] nach aussen [(dar)auf]' (uo. 116).

A rövid végmagánhangzó zöngétlenedése a kukkosi vót nyelvjárás jellemző sajátossága. Sokkal ritkábban, mint Kukkosiban, de előfordul a jelen dolgozatban vizsgált kattilai és Kattila környéki nyelvhasználatban is. Pl. *no tše-llä jä:i la · hsa i (t a) (nā · xs-)* | *va-ivazia* ... 'Hinterliess eine (Frau) [blieb von einer] Waisenkinder...' (WE. 133); ... *se · eli mo · kom a mā · ŋko* '...das war ein solches Spiel' (uo. 114).

A végmagánhangzó a mai vót nyelvben nemcsak magánhangzó előtt és mondat végén kopott le, mint AHLQVIST korában, hanem egyéb helyzetben is. Mint a megrövidülés, a redukálódás és zöngétlenedés, a szóvégi magánhangzó lekopása sem történt meg következetesen. Még ugyanannak a beszélőnek nyelvében sem lehet merev szabályokba foglalni. Pl. *lä · hem m ajamma vä-llä* 'Menemme ajamme pois' (NVK. 22); ... *a ku · z o ŋ ka-tti?* 'Wo (ist) aber die Katze?' (WE. 111); ... *ni-tü p ä · l* '...Auf der Wiese' (uo. 112); *e-simeized ra-hvāt tu-livad mo · skova s pi-etäri* ... '(Als) die ersten Reisenden [Leute, Völker] aus Moskau nach Petersburg kamen...' (uo. 114); *ne-lläiz eli j e · rra n švi · tsarin pi-etärizp* 'Der vierte diente [war] in Petersburg als Portier des Gutsherrn [beim Herrn]' (uo. 129).

KETTUNEN a végmagánhangzó lekopását mondatfonetikai okokkal magyarázza (vö. VKÄH. 145). Szerinte a mondat hangsúly szempontjából hangszűrt szavak rövid végmagánhangzója kopott le.

A nemelső szótag magánhangzójának általános megrövidülési tendenciájával ellentétben két ragnak, az illativus és az allativus ragjának magánhangzója meghosszabbodott AHLQVIST kora óta. AHLQVIST e két ragban mindig rövid *-e* magánhangzót jelöl, pl.: *Nöisi selc' ä se* ... 'Felült a hátára [hátába]...' (WG. 117); *Tämä jutteli pojole* ... '[Ő] (azt) mondta a fiúnak...' (uo. 115); A mai vót nyelvben éppen a két ragban félhosszú magánhangzót, hosszú magánhangzót vagy diftongust találunk, pl. *so · adatti ju-tteli*

ku · n i k k ā l è 'Ein Soldat sagte zum Zaren [dem Könige]' (WE. 122); *tü-ttāret se-pezivad me-hi se · pe i s ē* 'Die Mädchen kleideten sich in Männerkleidung' (uo. 115); *i se mi-es sūz ju-ttēB me · h e l ē e* 'Und dieser Mann sagt dann zu dem (anderen) Mann' (uo. 120).

Ezt a jelenséget az „actio-reactio” elméletével lehet megmagyarázni. Miközben egy nyelvi változás megtörténik (vö. BÁRCZI, Htört. 10), hosszú ideig egymás mellett él a régi és az új alak. A nyelvérzék nem kutatja, hogy melyik az eredeti, és rendszerint van példa az ellentétes irányú változásra is. A vótban is azt eredményezte a nemelső szótag hosszú magánhangzójának megrövidülése, hogy egymás mellett élt és él is a hosszú és a megrövidült változat még ugyanannak a beszélőnek nyelvhasználatában is. Igen könnyen előfordulhatott, hogy nemcsak a régi hosszú magánhangzó mellett kezdtek el rövidebbeket, félhosszúakat és egyes nyelvjárásokban rövideket ejteni, hanem egyes, eredetileg rövid magánhangzók helyett, ill. mellett kezdtek polgárjogot nyerni a félhosszú, sőt a hosszú magánhangzók. E két rag magánhangzója esetében éppen a száz év előtti, rövid változatot nem használják ma; kiszorította a félhosszú és a hosszú változat.

c) A mássalhangzók minőségi változásai

A vót magánhangzó-rendszernek igen jellemző vonása a palato-veláris harmónia, ami lényegében nem más, mint hasonulás. A hasonulásnak a vót mássalhangzók fejlődésében is igen nagy szerepe van. Az elmúlt száz év alatt végbement kvalitatív mássalhangzó-változások legnagyobb része hasonulás.

Ma is van a vót nyelvben — *hs* — mássalhangzó együttes, de AHLQVIST korában ez a két mássalhangzó ebben a sorrendben több szóban és ragban fordult elő, mint az utolsó vót nemzedékek nyelvében. Így a translatívus ragja AHLQVISTNÁL *-hsi*. Pl. *Jumala tämä lahēi kōl me hsi päiw ä hsi* '(Haza) engedte [őt] az isten három napra' (WG. 110). *Meni ő se hsi pojo rihēse* 'Elment a fiú éjszakára a házba' (uo. 115); A mai vót nyelvben a *h* asszimilálódott az utána következő *s*-hez (vö. KETTUNEN, VKÁH. 42), tehát *hs* > *ss* változás történt. Pl. *tu-ñed va · n a s s i*... 'Man wird [du wirst] alt...' (WE. 134); *se nā-dius jo ka · r u s s i* 'Ein solcher [dieser] stellte ja einen Bären dar [machte sich zu einem Bären]' (uo. 116).

Ehhez hasonló változás, hogy a szó belsejében levő *-hs*-ből a mai vótban *z* lett. Az ilyen változást már nem szokták a leíró nyelvtanok hasonulásnak nevezni, hanem egybeolvadásnak, mert a két mássalhangzóból egy harmadik lett. De a változás okát keresve ezt is hasonulásnak kell neveznünk. A *h* hasonult az utána következő *s*-hez a képzés helye tekintetében. A zöngéssé válás azzal magyarázható, hogy a *hs* > **ss* > *z* előtt is, utána is zöngés magánhangzó van. Tehát mégegy hasonulás történt a környező hangok hatására, hasonulás a hangszalagrezgés tekintetében. Ez a változás ritka, a *-hs*-ből legtöbbször *-ss* lett. A *-hs*-> *-z*- változással találkozunk a visszaható névmásban, mely AHLQVIST korában *ihse* volt. Pl. *Tämä münti ihse enesä lehmäsi*... '(Ő) átváltoztatta magát [maga magát] tehenné...' (WG. 119); ...*issu siä ihse kōrmä päle* '...ülj fel magad a szekér [teher] tetejére' (uo. 114). A mai nyelvben: *a · n n e n m ä m o k o m ä s e · n ä i z e e n e l l e n*... 'Annoin minä sellaisen sanan itselleni...' (NVK. 44); *i · z e e · n t ä s ü · ö t ä n* 'Ich ernähre mich selbst' (WE. 127).

AHLQVIST nyelvtanában csak egyféle *l* hangot találunk. Ugyanazt az *l*-t írja palatális, veláris vagy vegyes hangrendű szóban. Pl. *On se äl staruha ahjó pálä, pölwissa jalgat rippuwat ahjó páltä mäle* 'Van ott egy anyóka a kemence tetején, térdből lelóg a lába [plur.] a kemencéről a földre' (WG. 115). A mai vót nyelvben veláris hangrendű szóban *л* van, palatális hangrendűben pedig *l*. A vegyes hangrendű szavakban az *l* ilyen vagy olyan jellegét az utána következő magánhangzó, mássalhangzó előtt pedig a következő szótag magánhangzója szabja meg. Pl. *кe·л·маiz·mü·kková za·voda л·e·li* 'Der dritte wohnte in der Mukowaschen [Mukowas] Fabrik' (WE. 129); *...te·ize·l·päivä... '...toisena päivänä...'* (NVK. 22); *eli·emintimä ühel·tüt·tärikke·ize·lla, da i·i·zälē ju·ttēB...* 'Oli emintimä eräällä tytöllä, ja [emintimä] isälle sanoo...' (uo. 28).

A mai vót nyelv kétféle laterális mássalhangzója, az *л* és az *l* között nagy a különbség. Elképzelhetetlen, hogy AHLQVIST nem vette volna észre ezt a különbséget, vagy nem tartotta volna fontosnak jelölését, ha már a múlt század közepén lett volna kétféle *l*-hang a vótban. Szerintünk az *л* AHLQVIST kora óta vált általánossá a vótban. Feltehetően (vö. KETTUNEN, VKÄH. 107) orosz fonetikai hatás eredményeképpen.

A vót *л* akusztikai benyomás tekintetében hasonlít a lengyel *ł* egyik ejtési változatához, az úgynevezett „*ł* wargowe” ejtéséhez. Ez a vót mássalhangzó — különösen akkor, ha súgva ejtjük — a félhangzós *u* akusztikai benyomását kelti. KETTUNEN szerint (vö. VKÄH. 14) az *u*-hoz hasonlóan ejtik. Tehát egy veláris hangrendű magánhangzóra, illetve félmagánhangzóra emlékeztet. A vót nyelv hangrendszerében a palato-veláris harmónia már AHLQVIST korában is nagyon nagy szerepet játszott, azóta pedig még tovább szélesedett. A mai vót nyelvben a magánhangzók palato-veláris harmóniájába bekapcsolódik egy mássalhangzó-pár is: az *л ~ l* pár.

A mássalhangzók minőségi változásai között említjük (bár a mássalhangzó mennyiségét is érinti) azt a fokváltakozási sorreltolódást, amely a közelremutató mutatónévmás második szótagjának kezdő mássalhangzójára vonatkozólag ment végbe AHLQVIST óta. AHLQVIST-nál e névmásban *ss ~ s* fokváltakozási sorral találkozunk, pl. *...ölkö kasse minü' nainé* '...ez legyen az én feleségem' (WG. 118); *...trábita kasé' trúbá' ká* '...kürtölj ezzel a kürttel' (uo. 116). A mai vót nyelvben ugyanebben a névmásban *s ~ z* fokváltakozási sort találunk, pl. *ka·se·mi·nu he·nki on* 'Tämä minun henkeni on' (NVK. 78); *...sī·zi mü·ö tulimmo ka·ze·l ma·šinallo pi·etäri* '...da reisten auch wir mit disem Zug nach Petersburg' (WE. 114).

d) A mássalhangzók mennyiségi változása

A mássalhangzók mennyiségi változásaként egy jelenséget említünk meg, a geminálódást. AHLQVIST nyelvéhez viszonyítva a mai vót nyelv egyes nyelvjárásaiban sok gemináta van.

A keleti vótban és a nyugati vót nyelvjárás egyes falvainak nyelvében a rövid mássalhangzók (vö. KETTUNEN, VKÄH. 21 és 120) rövid, hangsúlyos magánhangzó után rövid geminátává vagy félhosszú mássalhangzóvá váltak, ha utánuk hosszú magánhangzó vagy diftongus következett. De a kattilai nyelvhasználatban, mely a jelen összehasonlítás alapja, nem találkozunk ezzel a KETTUNENTől említett geminálódással.

Néha azonban a kattilai szövegben is előfordul az előbbivel nem azonos geminálódás. Az AHLQVIST szövegeiben még rövid ragkezdő mássalhangzó (*n* és *l*) a mai kattilai szövegekben hosszú (*nn*, *ll* ~ *ll*). Pl. a régi nyelvben ...*kõlme wõtta siä uju jarveza k a s s e n a*... '...három évig [évet] ússzál [te] abban a tóban...' (WG. 120); (megjegyzendő, hogy AHLQVIST-nál találunk ...*kassenna*... alakot is '...itt...' jelentéssel, uo. 110); *K õ l m a t t õ m a l a p ä i w ä l ä*... 'A harmadik napon...' (uo. 115). A mai vót nyelvben: *k a s e n n a* ~ *k a s e n n a* 'ebben' (ARISTE, VKG. 65); ...*ka:ys wv-ottä e:li si:äll_i:zällä*... '...wohnte [war] sie zwei Jahre dort beim Vater...' (WE. 114).

Alaktani változások

Az alaki változásokat az alábbi pontok szerint csoportosítom: a) a névszórágózás, b) a névmások, c) az igeragozás változásai.

a) A névszórágózás változásai

AHLQVIST kora óta a vót névszórágózás következő eseteinek ragjában történt valamilyen változás: illativus, adessivus, allativus, translativus, instrumentalis-comitativus, terminativus. A változások egy része nem más, mint az előző fejezetben tárgyalt hangtani változások jelentkezése az alaktanban. Ezeket itt csak egészen röviden említem meg. Részletesebben foglalkozom azokkal a változásokkal, amelyek nem következnek az előbbiekből ismertetett hangtani változásokból.

Illativus

Az egyes számú illativusnak a következő ragváltozataival találkozunk:

A régi nyelvben: az egytagú névszók hosszú tőhangzója megrövidül, ehhez járul a *-h-* rag, majd a tő magánhangzója ismétlődik, illetve, ha *u* a tőhangzó, akkor a *-h-* után *-õ* következik. Pl. *maha* 'földbe' (WG. 26); *suhõ* 'szájba' (uo.); *K u h õ menet ...?* 'Hová mász ...?' (uo. 106).

Ilyen alakú illativus van a mai vót nyelvben is, de hosszú véghangzóval. Pl. ...*nu_ i pa-nñi ma · h ä* '... und, also, beerdigte (man sie)' (WE. 133); *sõ-adattñi mẽ-ni p ù · x ē* 'Der Soldat kletterte auf einen Baum ...' (uo. 124). Ezt a hosszú magánhangzót analógiával magyarázhatjuk. A mai vót nyelvben ugyanis igen gyakori a névszó tövével alakilag egybeeső, hosszú magánhangzóra végződő illativus, pl. ...*šta-nad_ ja · l k ā* '... (zogen) Hosen [in den Fuss]' (uo. 115); ... *da i meni jä-nehsē ri · h ē* '... ja meni jäniksen tupaan ...' (NVK. 22). Olyan névszóknál, melyeknek tövében fokváltakozás van, az ilyen egyes illativusban mindig a tő erős fokú változata szerepel.

Az egyes illativusnak ez utóbbi, az erősfokú tövel azonos változata AHLQVIST nyelvtanában és szövegeiben nem szerepel.

Mind a száz év előtti, mind a mai vót nyelvben leggyakoribb az illativusnak az a ragja, amelyről a hangtani változások tárgyalásánál már szóltunk. Leggyakoribb AHLQVIST-nál a *-se* rag, mely a névszóknak vagy az igék *-ma* végű infinitivusának tövéhez járul. A tövet a végmagánhangzó megnyújtása útján kapjuk meg. Pl. *Surma tuli c' ü s ü m ä s e t õ t ä* 'Jött a halál munkát

kérni' (WG. 111). A mai vót nyelvben e rag magánhangzója félhosszú, hosszú vagy diftongus. Különbözik még annyiban a régi *-se* ragtól, hogy a palatoveláris harmónia szabályai szerint illeszkedik, tehát veláris hangrendű szóhoz kapcsolódva: *-sē, -sē̄, palatális hangrendű szóhoz kapcsolódva: sē, sē̄, sē̄', -sī', -sī̄'*. Pl. ... *johsi ko·tōsē* ... '... juoksi kotiin ...' (NKV. 16); *tū·lę mi·lę vę·rāzi pi·etārīsēe dvo·rttsāsē* 'Besuche mich [komm zu mir zu Gast] in Petersburg in meinem [mein] Schloss' (WE. 125).

AHLQVIST nyelvtana szerint a többes számú illativus ragja az *-i-* többesjelhez járuló *-sī* (WG. 24). Bár elfogadjuk AHLQVISTnak ezt az állítását, megjegyezzük, hogy már akkor sem lehetett általános ez a többes számú illativusrag. Tanulmányozva AHLQVIST szövegeit, nem sikerült ilyen többes illativusraggal találkozunk, de találtunk egy példát, mely azt mutatja, hogy a többes illativusnak a maihoz hasonló formája, azaz a többes tőhöz járuló *-se* rag már akkor is megvolt: *Pojo aina wātab tāmə' sīlmīse kōhallā* 'A fiú mindig a(z ő) szemébe [plur.] néz' (WG. 115). A kevés régi vót szövegben a többes illativus nem fordul elő annyiszor, hogy ez a kérdés a példák alapján kielégítően tisztázható legyen.

A mai vót nyelvben az AHLQVIST nyelvtanában említett *-sī* rag ismeretlen. A mai nyelvben ugyanaz az illativus ragja a többes számban, mint az egyes számban, azzal a különbséggel, hogy a többes tőhöz járul, pl. *tū·ttāret se·peziwad me·hī sę·peisē* 'Die Mädchen kleideten sich in Männerkleidung' (WE. 115); ... *a ka·sad vān ke·ikkijē sa·lva mīsē ri·pusettu da ę·rsisē* 'ja tukat vain kaikkien salvaimiin ripustettu ja orsiin' (NVK. 38).

Adessivus

Az adessivus ragja AHLQVIST korában *-la, -lā* volt, pl. *Tarttusi tā m ā l ā k u i w a l a m ā l a k ō r m a c' i n n i* 'Belesüppedt [beleragadt] a szekere [neki a teher] a száraz földbe [száraz földön] (WG. 114); *K ō l m a t t ō m a l a p ā i w ā l ā . . .* 'A harmadik napon ...' (uo. 115). A mai vót nyelvben az előbbieken tárgyalt hangtani változások eredményeképpen az adessivus ragja: *-lā, -llā, -lā, -llā, -lā, -llā, -lā, -llā*. Pl. ... *i vārtsi pi·hālāv|tū·lęv* '... er kommt und (hat) einen Sack auf dem Rücken' (WE. 120); *no te·ill ov vę·dnā mü·ötāvā* 'Ihr habt, also, ein Lamm zu verkaufen [zu verkaufendes]' (uo. 130).

Allativus

Az allativus ragjának AHLQVIST kora óta végbement hangtani változásaival külön-külön már foglalkoztunk az egyes hangtani változások tárgyalásánál. Ilyenek: a hangrendi illeszkedés, az *-e > -ē* diftongizálódása, a két-féle *l*-hang kialakulása.

AHLQVIST nyelvtanában és szövegeiben az allativus ragjának ez az egyetlen formája fordul elő: *-le*. Pl. *Tāmə jutteli pojole* ... 'Ő (azt) mondta a fiúnak ...' (WG. 115); ... *miä sinā' tēle jätän* ... [én] az úton [útra] hagylak téged' (uo. 117).

A mai vót nyelv ragváltozatai veláris hangrendű névszó után: *-lę, -lę̄, palatális hangrendű névszó után: -lę, -lę̄, -lę̄', -lę̄'*. Pl. *so·adatti jutteli ku·nik k ā l ę . . .* 'Ein Soldat sagte zum Zaren [dem Könige ...]' (WE. 122); *da*

i i · z ä l ē juttēB ... '... ja ... isälle sanoo ...' (NVK. 28); *mi-tä me · i l ē e tē-žä ...* 'Was (ist) [uns] (dabei) zu machen ...' (WE. 123).

Az új szövegekben találkozunk olyan ragváltozattal is, amelyben a rag kezdő mássalhangzója geminálódott. Pl. *sis ku-nikaz juttēp s ò · l d a t i : l l ē ...* 'Dann sagt der Zar zum Soldaten ...' (WE. 125); *si-z nu-orikke ante že · n i χ a l l ē šo-akezē rä-tē* 'Dann gab die Braut dem Bräutigam ein seidenes Tuch' (uo. 131).

A régi vót szövegekben egyszer sem fordul elő, tehát újabb fejlődés eredménye az a ragváltozat, melyben az allativus és az illativus egyesített ragja tölt be allativusi funkciót (vö. ARISTE, VKG. 31). Veláris hangrendű szóhoz ilyen formában kapcsolódik: *-lēsē, lēsē*, palatális hangrendű szóhoz: *-lēsē, -lēsē, -l'ē'sē'ē, -li'ē'si'ē*. Pl.: *a è · z r a l l ē s ē i ka-granē piab va-lmissä sü-tšüzünä mā* 'Für Gerste und Hafer aber muss man im Herbst den Boden [die Erde] vorbereiten' (WE. 137); *no-lä-hätti tämä pa · p i l l ē s ē va-kkā tšüsümä että d'ergoi mi-tata* 'No lähetti hän papin luo vakkaa pyytämään rahoja mitata' (NVK. 32); *ja siz_e-mä tšäüp t ü · ò l ē s ē ra-hvā-lē* 'Ja sitten äiti käy työssä [työlle] ihmisille' (uo. 40); *... se mi-ez_i juttēB me · h e l ē e s ē e* '... dieser Mann sagt zum (anderen) Mann' (WE. 120); *e_i [pro e_b] anna po-kojta me · h e l i ē s i ē* 'Ei anna [emintimä] rauhaa miehelle' (NVK. 30).

Translativus

A translativus ragjában, amint a hangtani változásokat vizsgálva már említettük, a *-hsi* rag *-h*-ja hasonult az utána következő *-s*-hez. Néha a végmagánhangzó lekopott. Így az *-s* a szó végére került és bizonyos mondatfonetikai feltételek mellett megrövidült. Pl. a régi nyelvben: *En tullu k ü h s i, en k a h e h s i* 'Nem egy hónapra jöttem, nem is kettőre' (WG. 104); *Tämä münti ihse enesä leh mi h s i, leh-mä- k a r j a h s i, i omasa mehē münti k a r j u s s i h s i* '(Ő) átváltoztatta magát [maga magát] tehenekké, tehén-csordává, és a férjét átváltoztatta gulyássá' [uo. 119]. A mai vót nyelv ragváltozatai: *-ssi, -s, -s*. Pl. *... i že-nihad ve-ttavad n ü · ò r i k e s s i* '... ja sulhaset ottavat morsiameksi' (NVK. 28); *urpāta, varpāta, t ö r ē s, t e r v ē s ...* 'Urba, varba, tooreks, terveks...' (ARISTE, Vadjalaste laule 21); *m i · h ē s siä me-nid ...* 'Miksi sinä menit ...' (NVK. 26).

Instrumentalis-comitativus

Az instrumentalis szerepében is használatos *-ka* comitativus-rag névutóból lett raggá. A finn *kanssa* névutó vagy az észtl *-ga* comitativus-rag megfelelőjét ismerhetjük fel benne. Az észtl *-ga* raggá vált ugyan, de névutó múltjának nyomait őrzi az a tulajdonsága, hogy a melléknévi jelző nem kapja meg e ragot, csak a jelzett szó (vö. REMMEL, VALGMA, RIIKKOJA, Eesti keele grammatika, 79). A *-kā* rag mind a régi, mind a mai vót nyelvben az észtl *-ga* raghoz hasonlóan viselkedik. A raggá válás folyamata a mai nyelvben egy fokkal előrehaladottabb, mint AHLQVIST nyelvében. AHLQVIST külön szónak érzi, bizonyára nem etimológiai megfontolások alapján, hanem fonetikai okokból. Minden alkalommal különírja. Pl. *Õli sötamēs, Kuisma nimē k ā* '(Egyszer) volt (egy) katona, Kuisma-nak hívták [K. névvel]' (WG. 110); *... nämä i õliwat tedē sōzar omasa mehē k ā* '... ez [is] volt [plur.] a te nővéred a férjével' (uo. 120); *... trābita kasē trābā k ā* '... kürtölj ezzel a

kürttel' (uo. 116). Az újabb szövegek gyűjtői hihetően fonetikai okokból ragnak érzik és minden alkalommal egybeírják. A másik különbség, hogy a mai vót nyelvben a *-kã* rag hosszú magánhangzója néha félhosszúra rövidül, összhangban azzal amit a nemelső szótag hosszú magánhangzójának meg-rövidüléséről mondtunk. Pl. ... *t š e · l l i j è k à* (~ *-l l i k à*) | *nu-orikke vi-eti že-niŷà ta-nuo* '... und mit Schellen (klang) fuhr man mit der Braut [führte man die Br.] nach dem Hause des Bräutigams' (WE. 133); ... *senē ka · r ū k ā mā-n-tšämā nejs* ... 'sen karhun kanssa leikkimään rupesi ...' (NVK. 18).

Terminativus

Az illativushoz vagy az allativushoz járuló *sã* (vö. finn *saakka* 'ig') AHLQVISTNÁL még névutó, a mai vót nyelvben már inkább ragnak tekinthetjük. AHLQVIST külön szónak érzi és nyelvtanában is a névutók között rárgyalja. Az újabb szöveggyűjtők közül egyesek egybeírják az előtte levő szóval, mások külön szónak tekintik. A palato-veláris harmónia tekintetében — a comitativus ragjához hasonlóan — nem illeszkedik. Ez is azt mutatja, hogy — ha ragnak tartjuk — nem régen vált raggá.

A régi és a mai vót terminativus-rag (ill. névutó) között az a másik különbség, hogy AHLQVIST korában a *sã* névutó kezdő mássalhangzója rövid *s*, míg a mai *-ssã* kezdő mássalhangzója hosszú. Pl. *Menti ühezü Jumalale sã* 'Elementek együtt az istenhez' (WG. 108); *joŷsi ko t õ s sã* 'jooksis koduni' (ARISTE, VKG. 40).

b) A névmások alakjában és ragozásában bekövetkezett változások

I. Az AHLQVIST nyelvtanában *kasse* 'den här, denne' (45) alakban található mutatónévmás száz év alatt a következő változásokon ment át:

Mint a hangtani változásoknál már említettük, a névmás tövében található *ss ~ s* fokváltakozási sor helyett a mai nyelvben *s ~ z* sort találunk. Pl. a régi nyelvben: ... *õlkõ ka s s e minü' nainē* '... ez legyen az én feleségem' (WG. 118); ... *nüd piäb mennä ka s e l e tulele õsheŷi minü'* '... most nekem oda kell mennem ahhoz a tűzhöz' (uo. 115). A mai nyelvben: *ka · s e mi · nü he-ŷki on* 'Tämä minun henkeni on' (NVK. 28); *ka · z e ŷ me-hellp be-ne ke-rikkea ko-tonä!* 'Dieser Mann hat nicht alles zu Hause [dieser Mann ist nicht ...] (= er ist einfältig, nicht ganz normal!)' (WE. 130).

E mutatónévmás második szótagjának magánhangzója, amint az idézett példák mutatják, AHLQVISTNÁL mindig *e*. A mai vót nyelvben, amint az utóbbi két példában látjuk (*ka-se*, *ka-zeŷ*), az *e* néha megmaradt száz év előtti állapotában, máskor a palato-veláris harmóniának a mai vót nyelvre vonatkozó törvényei szerint az első szótag veláris magánhangzójához illeszkedve *e*-vé vált. Az utóbbi, az illeszkedő változat fordul elő gyakrabban.

A *kasse* > *kase* ~ *kase* névmás inessivusa AHLQVISTNÁL *kassena*, pl. ... *kõlme wõtta siä uju jarweza ka s s e n a* ... '...három évig [évet te] ússzál ebben a tóban ...' (WG. 120), a mai nyelvben pedig *kasenna* ~ *kasenna* ~ *kazeza* (ARISTE, VKG. 65; e névmás inessivusával a Kattilában gyűjtött újabb szövegekben alulírott nem találkozott).

A *kase* névmás *-e* magánhangzójának lekopására is van példa. Ez a lekopás nem következetes. Pl. *a-ntagä mi-lle kaz-gro-ba* 'Antakaa minulje tämä arku' (NVK. 62). (Ebben a mondatban a *kase* névmás a nominativus-

szal azonos alakú accusativusban áll mint a felszólító mód második személyének tárgya, tehát itt a -z nem a gyenge fokot képviseli, hanem az erősfokú *kas-* végmássalhangzóját, mely a következő zöngés mássalhangzóhoz hasonlulva zöngéssé vált.)

2. A távolramutató *se* névmás inessivusában és elativusában is találunk különbséget a száz év előtti és a mai vót nyelv között. AHLQVIST e névmás inessivusát csak *sînä* alakban ismeri, elativusát pedig *sîtä* alakban, pl. ... *lintu waitas laulab püza sînä* '... a madár csak énekel ott a fán' (WG. 120); ... *nöisi Jumalä rukölemäse, ebko Jumala awittaisi wällä sîtä paikkä* '... elkezdte kérni [imádni] az istent, hogy segítse el [nem segítené-e el] erről a helyről' (uo. 114). A mai vót nyelvben is megvannak ezek a névmási alakok. Pl. *sît jo meni* [pro *meniväd?*] *mened vu-vved* ... 'Siitä jo meni [on mennyt] monta vuotta ...' (NVK. 46). De mellettük használatos a *sene-töböl -zä* (~-z) raggal formált inessivus és a *sene-töböl -ssä* (~-s) raggal formált elativus is. Pl. ... *a se·ne·z·vä·rttsizä on sü·ev* '... in diesem Sack aber sind [ist] Kohlen' (WE. 121).

3. Amint a mássalhangzók változásait tárgyalva már említettük, a visszaható névmás AHLQVIST korában *ihse* volt, pl. ... *issu siä ih se kôrmä päle* '... ülj fel magad a szekér [teher] tetejére' (WG. 114), a mai nyelvben pedig *ize*, pl. *a·nnen miä mokomä se·nä ize enellen* ... 'Annoin minä sellaisen sanan itselleni' (NVK. 44); *i·ze e·ntä sü·ötän* 'Ich ernähre mich selbst' (WE. 127).

c) Az igeragozás változásai

AHLQVIST nyelvtanának igeragozási táblázataiban szerepel a potentialis (',indefinitív' néven), pl. *wötänen* 'jag torde taga' (WG. 51); (*tulenen, tulnen*) *tullen* 'jag torde komma' (uo.), de harminc lap terjedelmű szöveggyűjteményéből erre nem tudunk példát idézni. A mai vót nyelvben, a mindennapi beszédben a potentialis ismeretlen. ARISTE megállapítása szerint kizárólag a népdalokban fordul elő (l. VKG. 82). Mivel azonban ARISTE dalggyűjteménye csak egy Kattilában feljegyzett dalt tartalmaz, és ebben nincs potenciális, a többi szöveggyűjtő pedig egy dalt sem jegyzett fel ebben a faluban, nincs módunk arra, hogy ezt a kérdést a két nyelvtanból idézett megjegyzéseken kívül tanulmányozzuk.

AHLQVIST szerint az akkori vótban szenvedő lehetőségi jelen is volt, pl.: *jötanes* 'talán isznak' (WG. 57); *jüttañes* ~ *jüettañes* 'talán beszélnek' (uo. 65). A szenvedő lehetőségi mód jelen idejének tagadó alakját így mutatja be: *eb jötane* 'talán nem isznak' (uo. 71); *eb wötettane* 'talán nem vesznek' (uo.). A mai vót nyelvből nincs példánk a szenvedő lehetőségi jelennek sem állító, sem tagadó alakjára.

A conditionalis módjelének változása összhangban van a hangtani fejezetben már tárgyalt változásokkal. A régi vót nyelvben a conditionalis módjele *-isi-* volt, pl. *Kuhö miä tämä paneisin* 'Hova tenném én őt?' (WG. 101); *Ett en mäle langkëisi* ... 'Hogy ne essem a földre ...' (uo.). A mai vót nyelvben egyes szám 3. személyben a módjel utolsó magánhangzója (*-i*) eltűnt vagy redukálódott, az előtte levő *-s* pedig meghosszabbodott (*isi* > *iš*). Pl. ... *i štob lampätkä pë·le·i·š* ... '... und eine Lampe muss ... brennen [damit eine Lampe brenne]' (WE. 122); ... *i*

so-ndatti e . n e i s s i tšasovò-i päivä i ü-ö '... und ein Soldat muss Tag und Nacht (davor) Wache halten [damit ein Soldat Schildwache wäre]' (uo.); (szenvedő:) ... *vetettais tämä pantaiss najväsè i lähätettäis tämä minu mänt vällä* '... otettaisiin hänet, pantaisiin laivaan ja lähetettäisiin hänet minun maastani pois' (NVK. 56).

Mondattani változások

A vót nyelv életének utolsó századában végbement hangtani és alak-tani változásokhoz mérten ez idő alatt nem sokat változott e nyelv mondat-tani szempontból. Jelentős mondattani változás, a) hogy a birtokos személyét és számát a mai vót nyelv már nem birtokos személyragokkal, hanem más eszközökkel fejezi ki, b) hogy néhány olyan igeneves szerkezetet, mely a száz év előtti vótban használatos volt, ma már nem ismer a vót nyelv, c) változott a szenvedő igealak használata.

a) A birtokos személyragok eltűnése és helyettesítése más nyelvi eszközökkel

A birtokos személyragok AHLQVIST korában még használatosak voltak a vót nyelvben. Az egyes első személyben *-ni* volt a birtokos személyrag, pl. *C'äüsi linnäse iz äni* 'Elment az apám a városba' (WG. 96); az egyes második személyben *-si*, pl. ... *wöta öhjat c'ätési* '... vedd a gyepelöt a kezébe...' (uo. 114); az egyes és többes harmadik személyben veláris hangrendű szóhoz kapcsolódva *-sa*, pl. *Juttë töinë töiselesa* '(Azt) mondta az egyik a másiknak [másikának]' (uo. 106), palatális hangrendű szóhoz kapcsolódva *-sä*, pl. ... *c'ellei 'banna selc'äsä issua* '...senkit [senkinek] nem enged [ad] a hátára [hátába] ülni' (uo. 116). Az egyes és többes harmadik személyű birtokos személyrag másik változata: a tővegi magánhangzó vagy a ragozott névszó utolsó magánhangzója (tkp. a rag utolsó magánhangzója) megnyúlik, pl. *Tämä idgi iz älä* 'Ő siratódalat dalolt [sírt] az apjának' (uo. 105). A többes első személyű birtokos névmás már a múlt század közepén sem volt használatos a vót nyelvben. Sem AHLQVIST nyelvtanában, sem AHLQVIST vagy REGULY szöveggyűjteményében nem találunk a finn *-mme* birtokos személyragnak megfelelő többes első személyű birtokos személyragot. E helyett a régi vót nyelvben az egyes első személy *-ni* ragját használták, pl. *ösa siha silmälle ni ozopaikka ainyelleni* 'kaufe einen platz unserm Änglein, wohnstelle unserm einzigsten' (HALTSONEN—REGULY, SUSAik. 60, 15). A többes második személyű birtokos személyrag veláris hangrendű szóhoz kapcsolódva *-no*, palatális hangrendűhöz kapcsolódva *-nö* volt, pl.: *poigaleno* 'a ti fiatoknak' (WG. 47), *rätizänö* 'a ti kendőtökben' (uo.). (Az utóbbira nincs példa a szövegekben.)

Tehát a birtokos személyrag AHLQVIST korában a többes első személy kivételével minden számban és személyben megvolt, a többes első személy birtokos személyragját pedig az egyes első személy ragjával helyettesítette a régi vót nyelv. Feltehető, hogy AHLQVIST kora előtt teljes volt a vót birtokos személyragok rendszere, és a többes első személy ragja volt az első az eltűnő birtokos személyragok sorrendjében.

Néhány jel már az AHLQVIST korabeli vót nyelvben is arra mutat, hogy a birtokos személyragok eltűnésének folyamata megindult. Ezek között említhetjük a többes első személy hiányzó ragját. Ilyen a többes második személy

ragja is, melyről AHLQVIST beszél ugyan nyelvтанában, de szöveggyűjteményében olyan példákat találunk, melyekben a birtokos személyragot már helyettesítette a személyes névmás genitivusa, pl. ... *nämä i öliwat te d'ē sōzar omaša mehē kā* '... ez [is] volt [plur.] a ti nővéretek a férjével' (WG. 120). A birtokos személyragnak más nyelvi eszközzel történő helyettesítése felé mutat az is, hogy amikor a mondat alanya azonos volt a birtokossal, akkor a birtokos személyragot pótolta az *oma* névmás bármilyen számban és személyben. Az *oma* névmás végére kitették ugyan a birtokos személyragot, de jelentése elsekélyesedett, mert a jelentés leglényegesebb tartalmát, azt, hogy 'saját, az alanyhoz tartozó', már az *oma* névmás kifejezte. Pl. *nōisi omasa oPOSELE selc'āse nōisemāse* 'elkezdett felszállni a lova hátára [sajátja lónak hátába]' (WG. 108); *Herra tālle antōi omasa šāppogat jalkāse* 'Az úr odaadta neki [a lábába] a saját csizmáját [sajátja csizmákat]' (uo. 109).

Több finnségi nyelvből ismerjük a birtokos nyomatékosabb megjelölésének azt a módját, amikor a birtokos személyraggal ellátott névszó elé kiteszik a megfelelő személyes névmás genitivusát is. Ezzel találkozunk a régi vót nyelvben is, pl. *Nimetä min ű' nimeni* ... 'Mondd [nevezd meg] az én nevemet ...' (WG. 106). Az ilyen szerkezet kezdetben a birtokos hangsúlyozásának célját szolgálta, de később, itt-ott már AHLQVIST korában is, a személyes névmás genitivusa átvette a birtokos névmás funkcióját, pl. *siä menet min ű' wellele* 'te elmész a(z én) fivéremhez' (uo. 115); *elä kvüle min ű wätscheä* 'höre nicht mein gefolge' (HALTSONEN—REGULY, SUSAik. 60, 46).

A birtokos személyragok a mai vót nyelv köznapi használatában már igen szűk területre korlátozódnak. Kivétel a visszaható névmás, melynek végén az újabb szövegekben is birtokos személyrag van, pl. *a-nnen miä mokomā se-nā ize e-nellen* ... 'Annoin minä sellaisen sanan itselleni...' (NVK. 44); *i-nehmīn ize e-nelliēs tiep-pa-skā* 'Ihminen itselleen te kee pahaa' (uo.).

A mai vót nyelv a fenti, visszaható névmáshoz járuló birtokos személyragokon kívül csak a birtokos személyrag egyes első személyét használja; ezt is nagyon ritkán. A mindennapi élet nyelvében alig fordul elő. Az ünnepelesebb, költői nyelvben még találkozunk vele, legtöbbször megszólításban, pl. *e-nneni a·r m ā n i | ne-ize ű-lēez* 'Mein liebes Mütterchen, steh auf' (WE. 133). Ilyenkor is sokszor ott van előtte a személyes névmás genitivusa, pl. *jā-nez jā-nez min ű ve-lle ni tu-le* ... 'Jānis, jānis, veljeni, tule...' (NVK. 16); *ētko siä min ű vo·honi sū-ōnnū* ...? 'Oletko sinä vuoheni syönyt ...?' (uo. 22).

A mai vót nyelv a hétköznapi nyelvhasználatban a birtokos személyragokat a személyes névmás genitivusával pótolja. Pl. ... *min ű ri-hē me-ni* ... '... minun tupaani meni...' (NVK. 22); *ve-i tāmä tā·m ā tūtārīē* 'Vei hän hänen tyttärensä' (uo. 30); *a me·d' d' è tšū-lāz űqs rī-gā* 'In unserem Dorfe (gibt es) ja eine (einzige) Riege' (WE. 128); ... *vā-ttavad n ā d' jē se-zar makāb mā·lla* ... '... katsovat: heidän sisarensa makaa maassa ...' (NVK. 62).

Néha a személyes névmás adessivusa tölt be hasonló funkciót, pl. *mi·llā i-sä to·akuitti* 'Mein [mir der] Vater hat erzählt [gesprochen, geplaudert]' (WE. 115). Ennek a szerkezetnek kialakulását képzettársítással magyarázzuk, ilyenformán: *mi·llā on isä, tā mā mi·lle to·akuitti* > *mi·llā i-sä to·akuitti*.

b) Az igeneves szerkezetek változásai

A vót nyelvben kétféle infinitivus van: az *-a*, *-ä*, *-ā*, *-ā̄* (*-e*), *-ta*, *-tä*, (*-te*) végű első infinitivus (ez megfelel a finn első és második infinitivusnak) és a *-ma*, *-mä* végű második infinitivus (vö. finn harmadik infinitivus).

Az első infinitivus a régi vót nyelvben használatos volt különböző mellékmondatok rövidítésére. Az első infinitivus inessivusát birtokos személyraggal az egyidejű időhatározói mellékmondat rövidítésére használták. A birtokos személyrag fejezte ki a rövidített mellékmondat alanyát, pl. *C'erikoza c' ä w w e z ä n i*, *Ölkö c'ittetü Jumala* 'Amikor a templomban járunk (sic!), adjunk hálát [szenv.] az istennek' (WG. 101). Máskor genitivusban álló főnév fejezte ki a mellékmondati cselekvés alanyát, pl. *Sulhasē tulleza saunassa* ... 'Amikor a völégény kijön a szaunából ...' (uo. 91). Ha a fő- és a mellékmondat alanya azonos volt, akkor a birtokos személyrag elmaradt, pl. *Magata eitt ä z ä jutteli se nōrikko* ... 'Miközben megágyazott [feküdni dobásban] (azt) mondta [az] a menyasszony ...' (uo. 118).

Az első infinitivus inessivusával történő mondatrövidítést a mai vót nyelv köznapi használata nem ismeri. Ezt a szerkezetet kiszorította a régi vót nyelvből is ismert, kötőszóval kezdődő vagy kötőszó nélküli alárendelt mondat. A mai vót nyelv egyszerűen egymás mellé teszi a két mondatot, és a mellékmondat kötőszavát legtöbbször elhagyja. Az ilyen összetett mondat nagyon hasonlít a kötőszó nélküli mellérendelő összetett mondatra. De az összefüggésből, az értelemből kitűnik, hogy tkp. alárendelő összetétellel van dolgunk; főmondatral és időhatározói mellékmondatral. Pl. *mi-ä me:nin ško-uñū / pe-l.tšāzin* '(Als) ich meinen Schulgang begann [in die Schule ging] fürchtete ich mich' (WE. 129). Máskor kiteszik a mai nyelvben az időhatározói mellékmondat kötőszavát, pl. *kē·z graždanskii se·ta è:li / a me: id_eli kayste-ššemet po·dvodā* ... 'Als der Bürgerkrieg (1918—21) war, dann also waren wir (einmal) zwölf Fuhrleute ...' (uo. 122), de a mellérendelés hangulata ebben is benne van, a második helyen álló főmondat mellérendelő kötőszóval kezdődik. A mellékmondat kötőszavának elhagyása egy mondaton belül is ingadozik, pl. *tāmā ku nē·is tū·nemā / se ma·zurnikkā nē·is tše·rdakaañē mē·nemā / a sō·adattī eb mā·gannū* ... 'Als er sich anschickte [anfang] zu kommen, (als) der Gauner sich anschickte, auf den Dachboden zu gehen, schlief aber der Soldat nicht ...' (uo. 124).

A régi vót nyelvben az első infinitivus translativusát birtokos személyraggal ellátva célhatározói mellékmondat rövidítésére használták, a birtokos személyrag megjelölte a mellékmondat alanyát. Pl. *anna tupa tulla s s e n i*, *Rihi suoja olla s s e n i* ... 'gebe stube zum kommen warme rihi zum sein ...' (NVK. 46). A mai vót nyelv köznapi használatában ez a szerkezet is ismeretlen. Az újabb szövegek célhatározói mellékmondatai a régi nyelvből is ismert, kötőszóval kezdődő, nem rövidített alárendelt mondatok. Pl. *sī·s se na·izikkō postarālja / yzostūm' / što mü·ö tā·llēe ü·vi nī·tämmä* 'Die[se] Hausmutter [Frauenzimmer] bemühte sich dann uns zu bewirten, damit [dass] wir ihr gut mähten' (WE. 119).

AHLQVIST szövegeiben van még egy mondatrövidítő igeneves szerkezet, amely jelzői mellékmondatot rövidít úgy, hogy a főmondatnak az a mondatrésze, mely rámutat a mellékmondat alanyára, partitivusban áll, a mellékmondati cselekvést pedig jelenidejű melléknévi igenév fejezi ki, mely szintén partitivusban áll. Így nevezi ARISTE ezt a ritka szerkezetet: partitivus cum

participio (vö. VKG. 86). AHLQVIST szövegeiben erre egyetlen példát találtam: *Miä kassenna mõnta wõtta oposia sõtän, a en c'et äit ä nähñü m e n e w ä* 'Én itt néhány éve lovakat legeltetek [etetek], de nem láttam senkit, aki (erre) ment volna [menőt]' (WG. 119). A mai vót nyelvben ez a szerkezet ismeretlen.

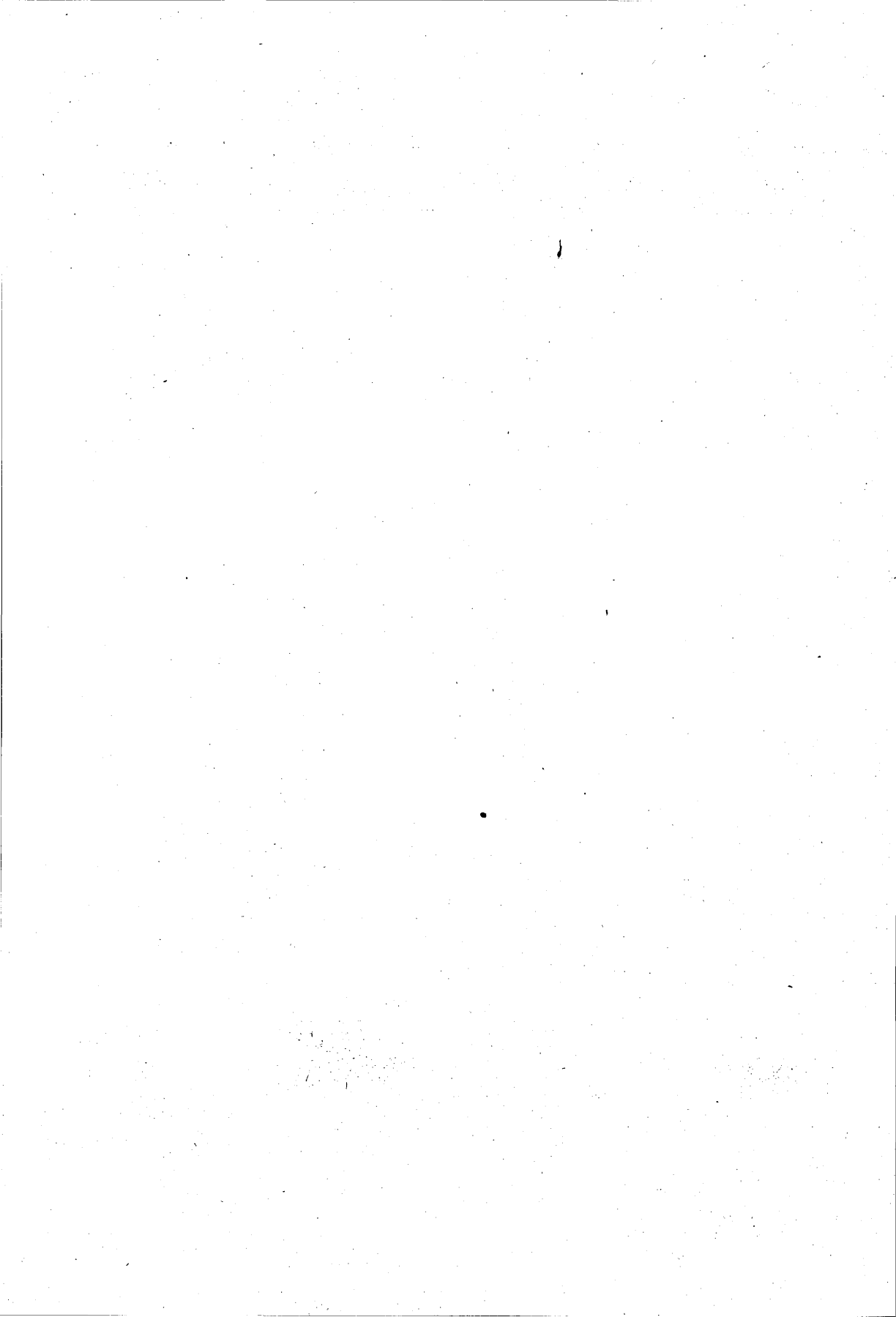
c) *A szenvedő igealak használatának változása*

Meg kell még emlitenünk egy jelenséget, mely a mai vót nyelvben megvan, de a régi vót szövegekben nem találkoztunk vele. A mai nyelvben a szenvedő igealak néha cselekvő értelemben használatos, azonos értékű a cselekvő ige jelen vagy múlt idejének többes harmadik személyével, többes számú alanya van. Ez a szerkezet nem egyenlő mértékben terjedt el az egyes vót falvakban. Leggyakoribb Matiban, sokszor előfordul Jögöperä-ben és Luschtza (Luuzitsa, Ljuuditsa) faluban, de a többi falu nyelvhasználatában sem ismeretlen. A jelen dolgozat vót nyelvi anyagának alapját képező kattilai nyelvhasználatban is találkozunk vele, pl. *me·ddè dī·edadē pa·ja·t e t t i / što mü·ö ...* 'Unsere Grossväter erzählten [sprachen], dass wir ...' (WE. 127); ... *po·jod i tü·ttäred me : n t i riý : en e t e e ta·nttsimä* '...die Jungen und die Mädchen, gingen vor das Haus [die Stube] tanzen' (uo.132).

E szerkezet kialakulásának okát és módját nehéz pontosan meghatározunk. ARISTE úgy gondolja, hogy orosz hatásra alakult ki (ARISTE, Keele ja Kirjanduse Intituudi Uurimused 2, 164), de ennél többet nem mond e kérdésről. Így nem tudjuk biztosan, mire gondol, amikor ezt a jelenséget orosz kölcsönzésnek tartja. A vótok utolsó néhány nemzedékének nyelvén valóban nagyon erősen érezhető az orosz hatás. Valamennyien tudnak oroszul. Az oroszban a *говорится* és a *говорят* ugyanazt jelenti. Ha az ige cselekvő alakjának többes harmadik személye lehet szenvedő — személytelen értelmű, akkor könnyen egyenlőségjelet tehet a nyelvérték a kettő közé, és elkezdheti használni a szenvedő — személytelen igét a cselekvő ige többes harmadik személyének jelentésével.

Igaz, a finn köznyelvben is van a szenvedő igének ehhez hasonló használata, pl. *me syödään* 'mi eszünk', de ez nem többes harmadik személy. Mivel a vótban a szenvedő ige cselekvő jelentéssel mindig többes harmadik személyt jelent, ARISTE megjegyzésének nyomán elindulva úgy gondoljuk, hogy orosz mondattani kölcsönzéssel van dolgunk.

SZABÓ LÁSZLÓ

Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához

1. Nemrégiben úgy adódott, hogy két különböző jellegű munkához is szükségem lett volna olyan adatokra, amelyek a magyar szókincs szerkezetének alakulását időegymásutánban mutatják, egyes kategóriáinak helyzetét, illetőleg változását a diakronia szempontjából konkrétan megfogható módon szemléltetik. Sajnos e szükséglet kielégítésére nyelvészeti irodalmunkból még csak valamelyest tájékoztató adatanyagra sem támaszkodhattam: bizonyos vonatkozásokban semmit sem találhatni, de még a jobbára szókincsünk etimológiai összetételére szorítókozó számítások is rendkívül szórványosak és szegényesek, azonkívül néhány szókincs-csoportra nézve hibás kategorizálási elvekre épülnek föl. Így nem maradt más lehetőségem, mint hogy magam végezzek bizonyos számításokat. — Ismeretes azonban, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok mennyire munkaigényesek és hosszadalmasak, hiszen akárcsak egy-egy szónak valamilyen kategóriába való besorolása is gyakran csak tüzetesebb utánanézés alapján végezhető el megnyugtató módon. Így természetesen nem gondolhattam arra, hogy az e téren meglévő tetemes hiányokat nagy nyelvi anyag bevonásával, valamilyen szélesebb körű vizsgálattal pótoljam; csupán arra törekedtem, hogy saját pillanatnyi igényeimet némi hozzávetőleges támpontok nyerésével kielégíthessem.

Egyrészt a számomra adott időbeli lehetőségeknek, másrészt a korlátozott célnak megfelelően négy kisebb terjedelmű szöveget dolgoztam föl a szókincs szerkezeti vizsgálatának szempontjából. A szövegek kiválasztásában két dologra ügyeltem. Az egyik az volt, hogy a kiszemelt szövegek körülbelül azonos stílusrétegből valók legyenek; e tekintetben a prózai szövegek, azokon belül pedig a beszélt nyelvhez viszonylag közel álló stílus kategóriák látszottak legmegfelelőbbeknek. A másik az volt, hogy a kiválasztott szövegek az írásos magyar nyelvtörténetet a nyelvfejlődés gyorsuló ütemének megfelelő szakaszokban szemléltessék, és az egyes szakaszokat a korstílus szempontjából tipikusnak mondható írások képviseljék. E két szemponton kívül a kiválasztásban semmi más előzetes mérlegelés nem vezetett. — A négy megvizsgált szöveg a következő volt: 1. A Halotti Beszéd (a továbbiakban HB.); 2. Bornemisza Péter: Órdögy kisírtetekről...: Az ki nem szentelte az ünnepet. 1578.: ECKHARDT kiad. 172. l. (a továbbiakban Born.); 3. Szemere Pál: Levél Petőfi Sándorhoz. 1846.: Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény II/1, 790—1 (a továbbiakban Szem.); 4. A tizedik pedagógusnapra (köszöntő): Felsőoktatási Szemle 1961: 325 (a továbbiakban Ped.).

E szövegeket öt fő szempont szerint dolgoztam föl: 1. a ténylegesen előforduló és az etimológiailag kihámozható szóelemek egymáshoz való aránya; 2. a szóelemek hangalaki hosszúsága a szótagszám szerint; 3. a szóelemek szófaji kategóriák szerinti megoszlása; 4. a szóelemek eredet szerinti csoportosulása; 5. a szóelemek alaktani szerkezete. Az 5. szempont

alkalmazása azonban — érthető okokból — csak a 4. vizsgálati mód szerint nyert elemek egy csoportjával, a magyar nyelven belül keletkezett szavakkal kapcsolatos, tehát — az előbbiekkal ellentétben — már nem vonatkozik a szövegek szókincsének egészére.

Mint már jeleztem, e szókincsstatisztikai feldolgozás sokkalta kisebb terjedelmű szövegekre épült, hogysem akárcsak a nagyobb, átfogóbb szókatégoriákra vonatkozóan is teljesen biztos, általánosítható adatokkal szolgálhasson, nem is beszélve arról, hogy még az egyazon korból való nagy szöveganyag is eléggé különböző rétegződést mutathat a szöveg tárgyától, stíluskatégoriájától, az író személyétől stb. függően. De ha ez a korlátozott igényekkel, „házi használatra” készült statisztika nem is adhat pontos eligazítást a magyar szókincs szerkezetében végbement történeti változásokról, úgy vélem, több szempontból is helyes lesz, ha a vizsgálat eredményét néhány megjegyzés, kommentár kíséretében e cikk keretében külön is közzéteszem.

Először is az ilyen jellegű számítások, statisztikai adatok a nyelvnek mind diakrón, mind szinkrón vetületét tekintve rendkívül fontos problémákra mutatnak rá, a nyelv szerkezete fejlődésének és állapotának átfogó, fő kérdéseit állítva előtérbe. Ha ez a nagyon szerény igényű és eredményű cikk némi ösztönzést nyújthat a jóval nagyobb anyagon és még sok másfajta szempont szerint is elvégezhető ilyesfajta vizsgálatokra, már elérte célját. — Ezenfelül e kísérlet közzététele alkalmas lehet arra is, hogy bizonyos kiindulási alapot adjon az itt alkalmazható elvek és módszerek továbbfejlesztéséhez, illetőleg vitaanyagul szolgáljon az efféle stúdiumok útkereséséhez. — Végezetül ha e vizsgálat nem is felel meg a statisztika elsődrendű követelményének, a nagy számokból való adat- és arányelvonás kívánalmának, a nyelvtörténetünk négy különböző időszakából feldolgozott szövegek nyelvi anyaga már föltétlenül alkalmas arra, hogy egyes szókatégoriákra nézve a realitás határain belül nyújtson tájékoztatót. A sok tekintetben igen érdekes eredményeket óvatos értékelés esetén tehát valószínűleg mások is hasznosíthatják majd a magyar szókincs történeti fejlődése különböző vonatkozásainak megítélésében.

2. Mielőtt az említett négyféle vizsgálat eredményeit és legfontosabb problematikáját bemutatnám, eljárás módomból néhány általánosabb szempontjára kell a figyelmet felhívnom.

Az elvégzett vizsgálatokban — a felmerült szókincsstatisztikai szükségletnek megfelelően — csak a „hagyományos” értelemben fölfogott szóra voltam tekintettel. Nem érintettem tehát a szintaktikai-mondattani kérdéseket (mondatrészek, szerkezetek, mondatfajták stb. statisztikája), és nem vizsgáltam az önálló szótest nélküli viszonyítóelemeket: jeleket, ragokat (noha ezek statisztikai feldolgozásának természetesen szintén igen nagy jelentősége lenne).

Ennek a szóra korlátozódó vizsgálatnak a keretein belül számításba vettem minden önálló, külön szónak tekinthető nyelvi elemet. Ennek megfelelően egy-egy alapszónak a szóalkotás különböző módjaival (képzés, összetétel, elvonás stb.) keletkezett továbbalakulásai külön-külön egységekként szerepeltek statisztikámban; tehát például azonos szóelemeknek tekintettem a *néz* ige különböző ragos és jeles alakjait (*néznek*, *néztünk*, *nézne*, *nézzen* stb.), ellenben külön-külön szóelemként vettem tekintetbe a *néz* ige nek efféle továbbalakulásait: *nézés*, *nézdegel*, *nézni*, *néző*, *meg-*

néz, végignéz stb. Magától értődik, hogy a nyelvtörténetileg ragos alakok közül is új, önálló szóelemnek, azaz külön egységnek vettem mindenfajta, az adott korban már megszilárdult, megkövült ragos alakulatot (pl. a *hely* mellett a *helyett*-et, a *hát* mellett a *hátul*-t stb.), valamint a határozóragokkal kapcsolatos határozószói típust (*nekem, téled* stb.) is. Ugyancsak önálló szóelemként szerepelt statisztikámban mindenfajta „segédszó” (kötőszó, névelő, tagadószó stb.).

Szótani vizsgálatom egyik vezérelve volt, hogy ha a feldolgozott szövegben egyazon szó többször is előfordult, csak egyszer számítottam be statisztikámba; vagyis például a HB. többször ismétlődő *gyümölcs, lát, hogy, és* stb. szóelemei csupán egyetlen adatként dolgoztattak föl (de persze az előbb mondottaknak megfelelően a HB. *hal* és *holt* vagy *nap* és *bírságnap* szava már két-két adatként szerepelt). Ily módon reálisabb képet nyerhettem magának a szóállománynak, illetőleg egyedeinek arányairól, mivel elkerülhetővé vált, hogy a tárgyi, stilisztikai stb. okokból való szóismétlések vagy egyes minduntalan előforduló segédszók (névelők, kötőszók stb.) alkalmi jellegűvé tegyék a szóelemek belső arányait, bizonyos szempontból eltorzítsák a lexikológiai képet. Ezzel az eljárásommal természetesen korántsem akartam tagadni azt, hogy más — főként stilisztikai — szempontú vizsgálatokban a szóismétlések figyelembevétele is jogosult vagy éppen kívánatos lehet.

A viszonylag kis terjedelmű szövegekre való tekintettel csak a g y o b b, á t f o g ó b b s z ó k a t e g ó r i á k megállapítására és statisztikázására törekedhettem. Ezért főként a 3., 4. és 5. szempont alapján fölvehető, de egymással rokonságban levő összevonható, apróbb részkategóriákat együvé csoportosítottam. Nagy szöveganyag feldolgozása esetén persze az aprólékosabb fölbontás is jobbra reális arányokat tükröztethet, ezért a kisebb kategóriák megkülönböztetése ott nyilvánvalóan kívánatos.

Az egyes szövegekben itt-ott, kis számban előforduló tulajdonnevek nem adhattak volna komolyabb alapot a szóincs-kategóriával kapcsolatos számításokra, ezért munkámban csak a k ö z s z a v a k r a voltam tekintettel.

Az összesítő táblázatokban egyrészt a megvizsgált adatok s z á m s z e r ű m e n n y i s é g é t, másrészt ezek s z á z a l é k a r á n y á t tüntettem föl. Az előbbiekre a számítások esetleges revidálásának, ellenőrzésének könnyebb lehetővé tétele érdekében volt szükség, az utóbbiakra pedig azért, mivel az átfogóan értékelhető, reálisan tájékoztató arányokat elsősorban a százalékszámokból lehet kiolvasni.

3. Az egyes szövegek szóállományára nagyon jellemző az, hogy 1.: mennyi bennük a ténylegesen előforduló, etimológiai fölbontás nélküli, teljes alakjában megjelenő szóelem, és 2.: mekkora bennük azoknak a szóelemeknek a száma, amelyeket az előbbi egységeken belül az etimológiai vizsgálat kihámozhat. Hogy e két kategória különbségét világosabban lássuk, vegyünk néhány példát. A HB. *por, paradicsom, munkás, bírságnap* szavai valóságosan előforduló, etimológiailag nem tagolt állapotukban négy egységnek, négy szóelemnek számíthatók; ez az elsőként emlegetett kategória. Ugyanezen szavakat azonban másként is meg lehet, sőt meg is kell ítélni, mégpedig úgy, hogy a *por* és a *paradicsom* ugyan etimológiailag már tovább nem bontható egyedek, ellenben a két utóbbival már más a helyzet: a szavak történetét, továbbalakulását, elemekre tagolhatóságát tekintve a *munkás* két szóegységet

tartalmaz (*munkás* és *munka*), a *bírságnap* meg éppen négyet (*bírságnap*, *bírság*, *bír* és *nap*); ez a másodikul emlegetett kategória. Mivel az itt szereplő fogalmak megkülönböztetésére később is szükségünk lesz, nevezzük el a *por*, *paradicsom*, *munkás*, *bírságnap*-féle számbavétel útján nyert elemeket tényleges szóelemeknek, a *por*, *paradicsom*, *munkás*, *munka*, *bírságnap*, *bírság*, *bír*, *nap*-féle számbavétel útján nyert elemeket pedig felbontott szóelemeknek.

A mondottak alapján a felbontott szóelemek adatai magukban foglalják a tényleges szóelemeknek plusz az alaktani felbontás útján még nyert elemeknek (különböző rendű alapszók, elő- és utótagok stb.) adatait. — Egyébként az egyes szövegeken belül ismétlődő szavak előbb már ismertetett egyszeri beszámításának elve alapján az alaktani felbontás útján nyert oly szóelemek, amelyek tényleges formájukban is előfordulnak a szövegben, természetesen csak utóbbi értékükkel szerepelnek a statisztikában; így a HB. *halál*, *holt* szavainak *hal* alapszava a felbontott szóelemek számát a ténylegesekhez képest nem gyarapítja, mivel az ige önállóan, „tényleges” síkon is megvan a szövegben (*holz*), és magától értődően ilyen minőségében jön számításba.

Elsősorban a diakrón jellegű és érdekű vizsgálat szempontjából jó a tényleges és a felbontott szóelemek kategóriáját világosan megkülönböztetni, és hasznos egymáshoz viszonyított arányukat az egyes szövegekben megvizsgálni. E két kategória aránya a szövegek időrendjébe állítva nagyon jellemző mozzanatokat árulhat el szókészletünk szerkezeti fejlődésére vonatkozólag.

A négy megvizsgált szövegben egyébként összesen 674 ténylegesen és 1194 felbontottan számbavett szóadat van, ami azt jelenti, hogy az alaktani felbontás során a négy szöveg együttes anyagából még 520 új, „többlet”-szóelem került elő. Ez a néhány szám jól jelzi az egész vizsgálat arányait, diakrón szempontból azonban természetesen nincs lényegesebb jelentősége.

Nézzük ezek után a négy megvizsgált emlékek a tényleges és a felbontott szóelemek viszonyait egymás mellé állító adatait. Az alábbi táblázat „különbség” jelzete az alaktani bontással pluszként nyert elemeket, „a növekedés százaléka” jelzete pedig ugyanezeknek a tényleges elemekhez viszonyított arányait jelenti.

	Tényleges szóelemek	Felbontott szóelemek	Különbség	A növekedés százaléka
HB.	123	171	48	39,0
Born.	146	221	75	51,4
Szem.	192	349	157	81,7
Ped.	213	453	240	112,7

A táblázatból kitűnik, hogy időben előre haladva a felbontott szóelemeknek a ténylegesekhez viszonyított aránynövekedése teljesen folyama t o s,

azonkívül meglehetősen nagy fokú és eléggé gyorsuló ütemű. Mindez annyit jelent, hogy a magyar szavak diakrón szempontból gyorsan és egyenes vonalú fejlődéssel haladtak az egyszerű szerkezeti formákból a komplikáltak, többrétűek, több-, „ízületűek” felé. A különböző szóalkotási módoknak (képzés, összetétel, ragszilárdulás stb.) nyelvtörténetünkben való fölerősödése — amely a bemutatott arányeltolódást okozza — úgy általánosságban ismert vagy legalábbis sejtett volt eddig is; az eltolódás jellegét és mértékét azonban a közölt adatok — úgy gondolom — jellemző módon és igen figyelemre méltó eredménnyel szemléltetik.

Úgy látszik, hogy a magyar szóelemek szerkezeti, etimológiai szempontból való komplikálódási, tagolódási foka a HB.-től máig majdnem a duplájára emelkedett, azaz — más szavakkal mondva — a mai magyar szóinkben közel megegyezően annyi szó szerkezeti tagolható, külön egységként kezelhető elemet találunk, mint a nyolc évszázaddal ezelőttiben. Az aránynövekedésnek a megvizsgált emlékekben való egyenesvonalúsága arra mutat, hogy ha az itt közölt eredményt több és nagyobb szóanyagú szöveg statisztikai vizsgálata esetleg erre vagy arra némileg módosíthatja is, lényegesen más megállapításra aligha nyújthat alapot.

4. A szóelemek szerkezeti komplikálódásával bizonyos mértékben rokon jelenség alakí kiterjedésük, megnövekedésük is. Az összefüggés, a rokonság abban áll, hogy a különböző szóalkotási módok fölerősödése — amely a szerkezeti komplikálódást okozza — néhány kivételt (pl. az elvonás) nem tekintve a szó hangalaki meghosszabbodását idézi elő. Éppen e rokonság miatt a fentebb közölt adatok többé-kevésbé rámutatnak a magyar szavak hangalaki növekedésének a mértékére is. Emellett azonban egy másik szempontból és még konkrétan tájékoztat bennünket az efféle fejlődésről a szóelemek szótagszám-statisztikája. Itt — a dolog természeténél fogva — csak a tényleges szóelemek szótagszámát kell tekintetbe vennünk, a hangalaki hosszabbodás mértékét ezek egymáshoz viszonyított aránya mutatja.

Íme a megvizsgált négy szöveg szótagszám-adatai. A táblázatok legfelső sorában levő számok 1-től 6-ig a tényleges szóelemek szótagszámát jelölik.

	1	2	3	4	5	6
HB.	51	56	15	1	—	—
Born.	51	62	22	9	2	—
Szem.	46	78	40	18	6	4
Ped.	32	59	72	31	15	4

Ugyanez százalékszámokban kifejezve:

	1	2	3	4	5	6
HB.	41,5	45,5	12,2	0,8	—	—
Born.	34,9	42,4	15,1	6,2	1,4	—
Szem.	24,0	40,6	20,8	9,4	3,1	2,1
Ped.	15,0	27,7	33,8	14,6	7,0	1,9

A közölt adatokból kitűnik, hogy a magyar szavak szótagszáma az idő előrehaladtával fokozatosan és meglehetősen nagy intenzitással emelkedett, szavaink jelentős hányada tehát egyre hosszabb hangalakú, egyre testesebb lett. Míg a HB.-ben az egy- és kétszótagú szóelemek teljesen uralják a szöveget, ez a szerepük a későbbi emlékekben fokról fokra megszűnik, úgyannyira, hogy a mai típusú szövegben a mérleg nyelve már körülbelül a háromtagú szavakon nyugszik. Rendkívül jellemző a háromnál több szótagszámú elemek egyre erősödő jelentkezése is.

A fejlődésnek az a szinte mértani pontosságú egyenesvonalúsága, amelyet a négy szöveg adatai ebből a szempontból is tükröznek, minden bizonynyal nem véletlen; s ha más vizsgálatok egyik-másik kategória arányaira vonatkozóan más adatokhoz fognak is jutni (mint ahogy igen valószínűen úgy is lesz), a változás alapvetően efféle jellegét aligha módosíthatják túlságosan. Hiszen a szókincsünket ért nyelvtörténeti változások ismerete alapján ez az eredmény semmiképpen nem irreális, legföljebb a maga viszonylagos réalitásában, konkrétságában kissé meglepő vagy legalábbis szokatlan. Egyébként — ami természetes is — eléggé összhangban áll a szóelemek szerkezeti komplikálódásának vizsgálati eredményeivel.

Talán mondanom sem kell, hogy a magyar nyelv szavainak szerkezeti tagolódásában és ezzel együttjáróan szótagszámában, szótestében bekövetkezett erőteljes gyarapodás mint nyelvünk szerkezetének egyik igen lényeges módosulása kihatással volt a nyelvtörténet számos jelenségének a fejlődésére, egyes hangtörténeti változásoktól kezdve szóalkotásbeli mozzanatokon át egészen a mondat szerkesztés saját-ságaiig. Ezeknek a bőven adódó problémáknak a boncolgatása azonban már nem ennek a cikknek a feladata.

5. A szófaji kategóriák vizsgálatát két szinten: egyrészt a tényleges, másrészt a felbontott szóelemek szempontjából végeztem el. Ez annyit jelent, hogy például a HB. *kínzat* szava az első szempont szerint egy főnévi elemként jött számításba, a második szempont szerint ellenben három szófaji elemként: *kínzat* főnév, *kínoz* ige, *kín* főnév. Tehát a felbontott szóelemek adatait — mint már volt szó róla — itt is a tényleges szóelemek és az alakítani felbontás alapján még nyert elemek (alapszók, elő- és utótagok, ige-kötők stb.) együttesen teszik ki. Az alakítani felbontás útján újonnan nyert elemek számát az egyes részkatégoriáknál már nem közlöm, mert ez

csak bonyolítaná az amúgysem túlságosan egyszerű statisztikát; a kiértékelésben azonban — ha szükséges — számszerűen is utalok majd rá. Ezeknek az újonnan, a szavak felbontása után pluszként nyert elemeknek a száma egyébként a közölt adatok alapján könnyen kiszámítható: az azonos kategóriák felbontott viszonylatú adataiból egyszerűen ki kell vonni a tényleges viszonylatú adatok számát. Tehát például — amint alább látni fogjuk — a HB.-ben a felbontott szóelemek szerinti vizsgálat 53 igét, a tényleges szóelemek szerinti vizsgálat 29 igét tartalmaz; következésképpen 53 mínusz 29 = 24, ami a felbontott vizsgálat során pluszként nyert (*kínöz* típusú) igealakok számával egyenlő. Ennek a problémának a tényleges és a felbontott helyzet összehasonlító vizsgálata terén van jelentősége.

A felbontott szóelemek szerinti statisztikázásra nemcsak azért volt szükség, hogy az egyes szófaji kategóriáknak a különböző szóalkotási módokban való részvételét, illetőleg alapként való szereplését szemléltesse, hanem azért is, mert a tényleges elemek statisztikai adataihoz viszonyított arányai-ból diakrón szempontból érdekes következtetések vonhatók le. Éppen a könnyebb összehasonlítás, az adatok egymás mellett szemléltetése érdekében a kétféle szempontú statisztikát mind az abszolút számadatok, mind a százalék-számok esetében közvetlenül egymás mellé helyezett táblázatokban közlöm.

Az egyes szófaji kategóriákon belül a kisebb jelentőségűeket, illetőleg ritkábban előfordulókat bizonyos rokonsági csoportok szerint összevontam; erre egyrészt a statisztika elaprózási veszélyének az elkerülése miatt volt szükség, másrészt azért, mert — mint ahogy már jeleztem — a viszonylag nem nagy terjedelmű szövegek a kisebb szófaji csoportokra nézve csak véletlen esetlegességektől függő, tehát az irrealitás veszélyével járó képet nyújthattak volna. Így egy névmási csoportba vontam az összes névmásokat, ugyancsak egy igenévi csoportba a különböző fajta igeneveket; azonkívül a „határozószók” elnevezésű kategóriába foglaltam a valódi határozószókon kívül a módosító szokat, az igezőtöket és a névutókat, az „egyéb segédszók” elnevezésű kategóriába pedig az összes többi segédzót (névelők, kötőszók, tagadó- és tiltó szók, indulatszók). Különösen ez utóbbi nyelvtörténeti szempontból meglehetősen vegyes kategória, de így összevonva még mindig többet nyújt, mint amit egyenkénti elkülönítésében adhatna.

A szófaji megoszlást tükröztető adatok tehát a következők:

A tényleges szóelemek viszonylatában:

	Ige	Igenév	Főnév	Melléknév	Számnév	Névmás	Határozó- szó	Egyéb segédszó
HB.	29	9	47	9	2	12	11	4
Born.	44	7	38	9	2	12	23	11
Szem.	32	16	46	23	3	22	36	14
Ped.	22	26	86	37	4	10	18	10

A felbontott szóelemek viszonylatában:

	Ige	Igenév	Főnév	Melléknév	Számnév	Névmás	Határozó- szó	Egyéb segédszó
HB.	53	9	66	10	2	13	13	5
Born.	78	7	65	14	3	15	27	12
Szem.	89	22	107	37	4	26	50	14
Ped.	137	32	150	50	6	22	40	10

Ugyanezek százalékszámokban kifejezve:
A tényleges szóelemek viszonylatában:

	Ige	Igenév	Főnév	Melléknév	Számnév	Névmás	Határozó- szó	Egyéb segédszó
HB.	23,6	7,3	38,4	7,3	1,6	9,7	8,9	3,2
Born.	30,1	4,8	26,0	6,2	1,4	8,2	15,8	7,5
Szem.	16,7	8,3	23,9	12,0	1,6	11,5	18,7	7,3
Ped.	10,3	12,2	40,4	17,4	1,9	4,7	8,4	4,7

A felbontott szóelemek viszonylatában:

	Ige	Igenév	Főnév	Melléknév	Számnév	Névmás	Határozó- szó	Egyéb segédszó
HB.	31,0	5,3	38,6	5,8	1,2	7,6	7,6	2,9
Born.	35,2	3,2	29,5	6,3	1,4	6,8	12,2	5,4
Szem.	25,5	6,3	30,7	10,6	1,1	7,5	14,3	4,0
Ped.	30,2	7,4	34,2	11,0	1,3	4,8	8,8	2,0

A fenti statisztikák értékelésében egyrészt a tényleges szóelemek és a felbontott szóelemek külön-külön táblázatainak adatai önmagukon belüli arányaikban, változásaikban érdemelnek figyelmet; másrészt a két szempont szerint vizsgált szóelemek táblázatainak egymáshoz viszonyított — az alak-
tani bontás további, a tényleges szóelemeken túli eredményeit tükröztető —
arányaira, változásaira kell figyelniük.

Az első és legáltalánosabb kép, amely mindegyik táblázatból, az adatok egészéből élénk tárul az, hogy a szófaji kategóriák arányai nem mutatnak olyan jelentős mértékű időbeli változást, olyan nagy eltolódást, mint amit az előbbiekből tapasztalhattunk. Mindez a konkrét statisztikai adatok fényében is megerősíti azt, hogy a magyar szófajok rendszere a HB.-től napjainkig nem módosult alapvetően, és belső arányai sem változtak meg túlságosan. A jelenség oka nyilvánvalóan kettős. Egyfelől az alapvető szófajok — fogalmi-logikai és ennek vetületeként nyelvi-grammatikai „kötöttségük” folytán — bizonyos mértékben az egyes konkrét nyelvek fölötti, az emberi nyelv egészét átfogó jelleggel adva vannak, másfelől — de az előbbivel összefüggve — a magyarban a szófaji rendszer alapvető vonásai a HB. idejére már kialakultak; az utána következő módosulások, például a névelők, igekötők kifejlődése az egész rendszert tekintve nem nagy mértékűek, azonkívül nem annyira egyedeik számával, mint inkább gyakoriságukkal hatottak (ez utóbbit azonban a jelen statisztikai vizsgálatok nem tükrözik).

Egy másik feltűnő jelenség, amely a közölt szófaji statisztikában általánosabb jelleggel észlelhető, hogy több kategória a megvizsgált nyelvemlékekben bizonyos — bár viszonylag kisebb mértékű — számbeli, aránybeli ingadozást mutat, időbelileg nézve némi emelkedést, majd visszacsökkenést felváltva. Ezt a kis intenzitású vibrációt szintén két körülmény magyarázhatja. — Az egyik az, hogy annak az egy irányban, egyenes vonalban való eltolódásnak a hiánya, amely eltolódás az előbbi vizsgálati eredményekben tapasztalható volt, vagyis a többé-kevésbé egy szinten való stagnálás ténye elsősorban a megvizsgált, eléggé kis szóanyagú szövegek következtében magától értődően nem eredményezhet a valóságot teljesen híven tükrözhető, kiegyenlített, különösebb ingadozást nélkülöző képet. Éppen egyes szófaji kategóriák diakrón szempontból való vibrációja mutat rá arra, hogy a fejlődés ez esetekben sem az aránybeli növekedést, sem az aránybeli csökkenés irányában nem indult el erősebb mértékben. — A másik magyarázó körülmény tartalmi-stilisztikai vonatkozású. A megvizsgált szövegek a kiválasztás ismertett szempontjai mellett sem egyforma jellegűek: tartalmuk és ennek jórészt függvényeként jelentkező stilisztikai helyzetük még mindig eléggé más ahhoz, hogy bizonyos szófaji kategóriák egyszer gyakoribb, másszor ritkább előfordulásának a forrása legyen. Erről a tényezőről alább még lesz szó.

A közölt táblázatok emez általános kép mellett persze sok érdekes részlet elárulnak az egyes szófaji kategóriák helyzetére, sőt egyikük-másikuk diakrón aránymódosulására vonatkozóan is.

Az igei kategóriában a felbontott típusú vizsgálat adatainak némileg vibrációs stagnálása mellett a tényleges típusú vizsgálat adatainak eléggé jelentős mértékű visszacsökkenése tapasztalható; ez utóbbi vonás egyébként a legszembeűnőbb módosulás az imént jelzett, általában kiegyenlített jellegű összképben. Az adatok azt tükrözik, hogy az ige nagy szerepe a szókincs egészében nyelvtörténetileg viszonylag változatlan maradt, ellenben jelenléte a tényleges igei alakban való megjelenés szintjéről egyre inkább az alaktani felbontás útján nyert szóelemek: alapszók, összetétel-tagok stb. szintjére süllyedt. Más szavakkal mindez annyit jelent, hogy az ige a magyarban igen nagy mértékben és egyre fokozódó intenzitással vált a különböző

szóalkotási módok alapjává. Ez a tényező azonban — elsősorban a szóképzés révén — ugyanakkor magának a „tiszta”, tehát a különböző szóalkotási módok érvényesülése után tekintett igei kategóriának a meglehetősen nagymértékű visszaesését is magában rejtette, hiszen a deverbális képzés nagyon gyakran nem verbumokat, hanem nomeneket eredményezett. — Ez a nyelvtörténeti változás látszik különben a tényleges jellegű *igenevek* diakrón szempontból növekvő számában. Itt viszont a felbontott viszonylatnak a ténylegeshez arányított, jól kivehetően kisebb mennyisége azt jelzi, hogy az *igenévi* kategória — továbbképzett jellegéből természetszerűleg folyóan — igen csekély mértékben szolgált már alapul további szóalkotások számára.

A *főnevek* viselkedése elsősorban az igei kategória imént tárgyalt jellegének bizonyos fokú ellentétével hívja föl magára külön is a figyelmet. Bármennyire nagy, némiképpen még az igét is meghaladó mértékben szerepel a főnév a szóalkotások kiinduló, alapul szolgáló részlegében, tényleges megjelenésének arányai amannál kisebb iramban esökkennek vissza az idők folyamán (a szerényebb visszahúzóást a Ped. tényleges főnévi adatainak a viszonylag nagy száma keresztezi ugyan, ennek azonban stiláris okai vannak, l. alább).

Az *ige* és a *főnév* tényleges és felbontott viszonylatú adatainak egymáshoz való arányait egyébként érdemes külön is számbavenni, mert így a két kategória közti ellentét még világosabb. Az *igénél* a felbontás útján nyert adatok növekedése a ténylegesekhez képest a következő: HB.: 86,7% (azaz 29-hez képest 24 növekedés, mely utóbbit az 53-ból levont 29 adja); Born.: 77,3% (44-hez képest 34); Szem.: 178,1% (32-höz képest 57); Ped.: 522,7% (22-höz képest 115). Ugyanakkor a *főnévi* adatok ilyenmű növekedése: HB.: 40,4% (47-hez képest 19); Born.: 71,1% (38-hoz képest 27); Szem.: 132,6% (46-hoz képest 61); Ped.: 75,6% (86-hoz képest 64). Az ilyen jellegű adatokhoz persze itt és a továbbiakban is hozzá kell számítani, hogy a 3. pontban kifejtettek szerint a felbontott szóelemeknek a ténylegesekhez viszonyított plusz adatai általában is erős növekedést mutatnak: HB.: 39,0%; Born.: 51,4%; Szem.: 81,7%; Ped.: 112,7%. Ennek a komponensnek a szerepe, valamint a százalékszámoknak kisebb, százon belül elosztott volta okozza, hogy a szófaji vizsgálat százalékos táblázata mind az *igénél*, mind a *főnévnél* lényegesen csekélyebb aránynövekedéseket — de természetesen ugyanolyan jellegzetességeket — mutat a tényleges és a felbontott jellegű adatok egymás közti viszonylatában. Itt a felbontott szóelemek növekedése a ténylegesekhez képest az *igéknél*: HB.: +7,4%; Born.: +5,1%; Szem.: +8,8%; Ped.: +19,9%; a *főneveknél*: HB.: +0,4%; Born.: +3,5%; Szem.: +6,8%; Ped.: -6,2%. — Mindez — más szemszögből nézve — összegezően egyúttal annyit is jelent, hogy egyrészt a *főnevek* a nyelvtörténet folyamán végig nagyobb mennyiségben maradtak érintetlenül a képzéstől, tehát maradtak meg egyszersmind biztosan szófajiságuk mellett, mint az *igék*, másrészt *főnevek* diakronikusan növekvőbb számban keletkeztek képzéssel, összetétellel stb., mint *igék*.

A *mellékneveknek* főként a tényleges, de a felbontott viszonylata is lassú, ugyanakkor azonban folytonos növekedést mutat az adatokban. E szófaji kategória szerepének időben előre haladó növekedésében stiláris okok is közrejátszottak; erről szintén lesz még szó alább. — A felbontott szóelemeknek a ténylegesekhez viszonyított növekedése azonban a *mellékneveknél* nemcsak az *igék*hez, hanem a *főnevek*hez képest is jelentősen kisebb

arányú, és időben is jóval csekélyebb előrehaladású: még a Ped.-ban is csak 35,1% (37-hez képest 13), a százalékos táblázat szerint pedig csak —6,4%. A mellékneveknek a szóalkotásban való „alap”-szerepe tehát minden szempontból elmarad az előbbi két fő szófaji kategória mellett.

Érdekes, bár a szövegek viszonylag kisebb terjedelme miatt ugyanakkor többé-kevésbé véletlen is, hogy a számnevek előfordulásai mennyire egyszintűek. A mind külön tényleges, mind külön felbontott viszonylatban 1—1,5%-os átlag azonban körülbelül jól tükrözi a számneveknek a szófajok közti csekélyebb szerepét.

A névmások és határozószók külön-külön vett tényleges és felbontott viszonylatai elsősorban szerepük, arányaik meglehetősen nagyságánál fogva érdemelnek figyelmet. Ez a két szófaji kategória együttesen az ilyen szempontból megvizsgált adatoknak mindkét viszonylatban körülbelül 15—20%-át teszi ki; egymás közötti arányaik meg a határozószó fölényét mutatják. — A tényleges és felbontott viszonylatú adatoknak az egyes nyelvemlékek közötti összevetése pedig arra enged következtetni, hogy a szóalkotásban való „alap”-szerepük (a felbontott szóelemek plusz adatai közti szereplésük) idővel erősen megnövekedett, elsősorban a határozószóké. Míg a HB.-ben a felbontás útján nyert plusz határozószó abszolút számokban csupán 18,2% (11-hez képest 2), a százalékos táblázat szerint pedig csak —1,3%, addig a Ped.-ban már 122,2% (18-hoz képest 22), a százalékos táblázat szerint pedig +0,4%.

Az egyéb segédszók összevont csoportjának adatairól legfőbb az érdekes külön is megjegyezni, hogy a ténylegesekhez képest pluszként szereplő felbontott szóelemek alig találhatók meg köztük. Ez a számszerűség az efféle szófaji kategóriáknak a szóalkotás kiindulásaként, alapjaként a nyelvtörténetből egyébként is ismert csekély szerepét csak aláhúzza.

Még néhány olyan stilisztikai szempontú megjegyzés kívánkozik az elmondottakhoz, amely bizonyos ingadozásokra, arányeltolódásokra fényt vethet. — A Born. igen eleven, mozgalmas stílusú szövege kedvező talaj az igék és a határozószók számára; nem véletlen tehát, hogy mind tényleges, mind felbontott viszonylatban itt a legmagasabb például az igék százalékaránya. Elsősorban a Szem.-ben, de még a HB.-ben is erősebb a személyről, illetőleg személyhez szóló jelleg, mint a másik két szövegben; ez okozza főként a névmások, azonkívül — a névmási határozószók (*nekem, tőled, róluk* stb.) révén — a határozószók kategóriájának itteni aránynövekedését. — A Ped. modern tartalmú, illetőleg stílusú, a mai életre és írásmódra jellemző szövegében a szakmai szók szerepe lép előtérbe, ez viszont a névszók számbeli kiterjedésének kedvez. — A melléknevek kategóriájának a nyelvtörténet folyamán való számbeli, aránybeli erősödése alkalmasint összefügg az írói stílus árnyalásra, díszítésre való fokozott törekvésével, melynek a jelzőhasználat gyarapítása lényeges eszköze. De a Szem.-nek a „fennebb stíl” korából való kissé dagályos stílusa, a Ped.-nak pedig ünnepi tartalma, értékelő, magasztaló jellege a jelzői, illetőleg melléknévi használat fokozódását még ezen túlmenően is magyarázza.

6. A szóelemek származását, etimológiai kategóriáit természetesen szintén két szinten: a tényleges és a felbontott szóelemek viszonylatában vizsgáltam. Ez itt annyit jelent, hogy például a HB. *kínzat* szava — mint a szófaji típusban is — az első szempont szerint egy,

mégpedig nyelvünk külön életében keletkezett szóegységként került számításba, a második szempont szerint ellenben három egységként: a *kínzat* és a *kínoz* mint a magyarban keletkezett szó, a *kin* pedig mint jövevényszó. A felbontott szóelemek adatait tehát itt is a tényleges szóelemek és az alakítási felbontás útján még nyert elemek (alapszók, elő- és utótagok, igekötők stb.) együttesen teszik ki. Az alakítási felbontás révén újonnan nyert elemek számát az egyes részkatóriáknál e vizsgálati ágban sem közlöm; de az ugyanúgy, mint a szófaji táblázatoknál is, a megfelelő adatok egybevetése alapján könnyen kiszámítható.

A tényleges szóelemek vizsgálata mellett a felbontott szóelemek szerinti statisztikára természetesen itt is szükség van. Amennyire helytelen volna például a HB. *hatalom* vagy *munkás* szavában csak a *hat* vagy a *munka* alapszót keresni, és ennek megfelelően finnugor, illetőleg szláv eredetűnek minősíteni őket, nem véve tudomást arról, hogy ezek már a magyar nyelv külön életében, képzéssel keletkezett szavak, olyannyira kár lenne az etimológiai statisztikából kirekeszteni e szavak *hat* és *munka* „alap”-jait. Ha kirekesztenék őket, semmiképpen sem kapnánk a valóságnak teljesen megfelelő képet olyan kategóriáknak nyelvünk szóállományában való nagy szerepéről, mint az ősi (uráli, finnugor, ugor) eredetű szókincs vagy a jövevényszavak, hiszen ezek igen jelentékeny hányadát erősen hatáskörébe vonta a belső szóalakítás, következésképpen származékaiban, összetételeiben elmosta eredetibb etimológiai jellegét. — És magától értődik, hogy a tényleges és a felbontott szóelemek szerinti vizsgálat adatainak egymással való összehasonlítása maga is egész sor érdekes problémára világít rá szókincsünk etimológiai tagolódásának körében.

Az egyes kategóriákat itt sem apróztam el, hanem négy fő csoportba (1. ismeretlen és bizonytalan, 2. ősi, 3. jövevény, 4. belső keletkezésű szavak) soroltam a szóelemeket. Az ősi szókincs uráli, finnugor és ugor csoportra való továbbtagolása a besorolás biztonságát illetően is nagy nehézségekkel járt volna, amellet a megvizsgált szóállomány mennyisége alapján sem igen vezethetett volna reális eredményre. A számbelileg legnagyobb csoportot alkotó belső keletkezésű szavakat továbbtagoltam ugyan, e tagolás eredményét azonban nem itt, hanem az 5. szempontként említett alakítási vizsgálat során közlöm. A jövevényszavaknak az egyes konkrét nyelvek, illetőleg nyelvcsaládok szerinti csoportokba sorolását elvégeztem ugyan, eredményét azonban majd a fő kategóriák szerinti vizsgálat bemutatása után közlöm, és csak összesítve, a négy szöveg együttes viszonylatában. A megvizsgált szövegek terjedelmére való tekintettel ugyanis egy-egy ilyen alkategória (török, szláv, latin stb. eredetű szavak) számadatai szinte véletlen esetlegességektől függenek, reális tájékoztató értékük vajmi csekély. Az összesített anyag rövid közreadása azonban — amely mégis már négy szövegnek tényleges viszonylatban közel hétszáz, felbontott viszonylatban pedig majdnem ezerkétszáz szóeleméből kerül ki — legalábbis a magyar szókincs nem diakrón szempontból tekintett állagára vonatkozóan nyújthat némi támpontot, illetőleg adalékot a korábbi ilyen jellegű vizsgálatok eredményei mellé. Ez az összesítés azonban igazán csak egy kis ráadás, semmi több.

A magyar szókincs eredetére vonatkozó eddigi statisztikai számítások (1. pl.: TOLNAI VILMOS: MNy. XX, 55; ZSIRAI MIKLÓS: FgrRok. 47; VERMES STEFÁNIA: NyK. LI, 435) legfőbb hibája az volt, hogy a magyar nyelv külön életében keletkezett szavakat nem választották külön az ősi elemektől, hanem

„eredeti”, „magyar” megjelöléssel általában egybeolvasztották e két csoportot, tetézve ezt még azzal is, hogy a jövevényelemek magyarban való továbbalakításaival nagyon ingadozóan, hol így, hol úgy bántak el. Mindenki tudja, hogy az ősi eredetű és a belső keletkezésű szóelemek elhatárolása — mint általában minden efféle elhatárolás — nem könnyű dolog: gyakran csak nagyon tüzetes utánjárás, megfontolás alapján lehetséges, néha még úgy sem, hiszen vannak egészen bizonytalan határesetek is. E nehézség azonban nem lehet ok arra, hogy ezt a két alapvetően különböző csoportot egybekeverjük. Nem is szólva arról, hogy más etimológiai szókatégoriák elhatárolásában szintén gyakran adódnak hasonló nehézségek, az egybeolvasztás éppen annak a történeti—etimológiai szempontnak mond ellent, amit e kategorizálás szolgálni akar, azonkívül teljesen lehetetlen helyzetet teremt a jövevénytörzsek belső továbbalakításainak a megítélése terén is. Ha a HB. *munkás* szavával kapcsolatban meg kell különböztetnünk magát a magyarban keletkezett származék-szót a jövevény-elem alapszótól — mint ahogy nyilvánvalóan így kell eljár-nunk —, akkor ugyanezt kell tennünk a HB. *hatalom* szavával is: itt is meg kell állapítanunk külön a tényleges szóelem minőségét (magyarban keletkezett származék) és külön az alapszó minőségét (ősi szóelem). Világos, hogy e példákban csak a *munkás* és a *hatalom* lehet azonos etimológiai kategória, a *munka* és a *hat* sem egymással, sem az előbbiekkal nem kerülhet azonos csoportba. De úgy hiszem, etimológiával foglalkozók előtt nem is kell tovább magyarázni, miért hordoz egészen más problematikát magában, és mennyiben egészen más típus az ősi eredetű (a nyelvrokonságból öröklött) szó és a belső keletkezésű (magának a kérdéses nyelvnek az önálló életében létrejött, illetőleg továbbalakult) szó.

Persze az ősi és a belső keletkezésű elemek szétválasztásának szükséges-ségét nemcsak elvi szempontok támogatják, hanem a megkülönböztetésnek gyakorlati hasznossági okai is vannak. Az egybeolvasztással egyfelől teljesen összegabalyítunk olyan szócsoporthatárokat, amelyeknek külön-külön számbavétele nagyon tanulságos szókinccsrendszerünk etimológiai felépítésének megítélésében, másfelől lehetetlenné tesszük annak megállapít-hatóságát, milyen mértékben vett részt a belső szóalakításban (képzés, össze-tétel stb.) az ősi, öröklött, valamint a jövevény, idegen nyelvekből átvett réteg, azaz mi e két kategóriának szókinccsünk életében való további sorsa. Hogy ezek is mennyire lényeges dolgok, aligha kell részletesebben magyarázni.

A bemutatandó adatok elé még csak annyit, hogy a nem teljesen biztos, de még eléggé valószínűsíthető etimológiákat valószínű csoportjukba soroltam, a kétes, többféleképpen magyarázható vagy nem kellően megtámogatott származásúakat ellenben már az ismeretlen-bizonytalan kategóriába rak-tam át. A besorolásban tehát nem voltam liberális, nem akartam a konkrétan minősíthető kategóriák (ősi, belső és jövevény elemek) hitelét rontaniésszel egyúttal az egész statisztika belső arányait is bizonyos fokig eltorzítani.

Lássuk mármost a számszerű adatokat, előbb a tényleges szóelemek viszonylatában:

	Ismeretlen- bizonytalan	Ősi	Jövevény	Belső
HB.	17	36	11	59
Born.	18	27	19	82
Szem.	15	28	14	135
Ped.	9	17	15	172

A felbontott szóelemek viszonylatának adatai a következők:

	Ismeretlen- bizonytalan	Ősi	Jövevény	Belső
HB.	30	63	14	64
Born.	31	55	27	108
Szem.	36	65	37	211
Ped.	47	71	39	296

Most tekintsük át ugyanezeket az adatokat százalékarányokban. A tényleges viszonylat arányai:

	Ismeretlen- bizonytalan	Ősi	Jövevény	Belső
HB.	13,8	29,2	9,0	48,0
Born.	12,3	18,5	13,0	56,2
Szem.	7,8	14,6	7,3	70,3
Ped.	4,2	8,0	7,0	80,8

A felbontott viszonylat százalékarányai:

	Ismeretlen- bizonytalan	Ősi	Jövevény	Belső
HB.	17,6	36,8	8,2	37,4
Born.	14,0	24,9	12,2	48,9
Szem.	10,3	18,6	10,6	60,5
Ped.	10,5	15,6	8,6	65,3

Ezekben az etimológiai helyzetet mutató táblázatokban ismét határozottnak, egyirányúnak mondható fejlődési tendenciákat, azonkívül meglehetősen erőteljes arányeltolódásokat tapasztalhatunk. A fejlődésnek, az arányok eltolódásának a legáltalánosabb jellemzője mind a tényleges, mind a felbontott szóelemek viszonylatában a belső keletkezésű szavaknak időben előre haladva egyre erősebb előretörése, egyre nagyobb túlsúlyba kerülése, illetőleg — az előbbivel együttjáróan — a másfajta eredetű szavak diakrón tekintetben való visszacsökkenése.

A magyar nyelv külön életében keletkezett szavak a tényleges szóelemek statisztikájában vannak nagyobb arányokban képviselve. Ez teljesen érthető is, hiszen ebben a viszonylatban csak a szóalkotás végső eredményei jönnek számításba. Rendkívül jellemző, hogy e vizsgálati szempont szerint a magyarban keletkezett szavak aránya már a HB.-ben majdnem 50%, tehát legkorábbi szövegműveinkben már csaknem minden második szó valamilyen belső szóalkotással — mint látni fogjuk: ekkor még legtöbbször képzéssel, kisebb részben ragszilárdulással — keletkezett. És az sem kevésbé érdekes, hogy mai szövegben az arányok olyan méreteket öltettek, hogy az összes számításba jöhető tényleges elemek négyötöde belső keletkezésű szó. A szóalkotás belső módjai tehát igen nagy hatókörrel és egyre fokozódó iramban érintették a többi kategóriát, és másították meg azok jellegét. — Az is igen sokat mond a belső keletkezésű szavaknak szókincsünk egészében uralkodó és egyre inkább eluralkodó helyzetéről, hogy még felbontott viszonylatban is a HB. összes elemeinek több mint egyharmada, a Ped. összes elemeinek majdnem kétharmada ebbe a kategóriába tartozik. Hogy az arányok még itt is, a szóalkotási alapok beszámításával együtt is nyolc évszázad alatt közel a duplájára emelkedtek, azt az tette lehetővé, illetőleg az magyarázza, hogy a nyelvtörténetben előre haladva belső keletkezésű szavak is mind jobban és jobban újabb szóalkotási módok hatáskörébe kerültek, vagyis az „alap”-rétegbe is egyre inkább behatoltak. Ez a tény nagyon jól kiviláglik akkor, ha a felbontás útján újonnan nyert belső keletkezésű szóelemeknek a ténylegesekhez mért növekedését nézzük. Számokban kifejezve ez a következő: HB.: 8,5% (59 tényleges elemhez képest 5 növekedés); Born.: 31,7% (82-höz képest 26); Szem.: 56,3% (135-höz képest 76); Ped.: 72,1% (172-höz képest 124). Ugyanez a százalékos táblázat szerint, az általános növekedési komponensnek és a százalékszámok sajátos jellegének a hozzászámításával: HB.: —10,6%; Born.: —7,3%; Szem.: —9,8%; Ped.: —15,5%. Ez utóbbi számokban a mínusz-értékek természetesen csupán relatív jelentőségűek; annyit jelentenek, hogy a többi kategóriában (l. pl. alább az ősi elemeknél) még nagyobb volt a felbontás útján nyert adatok aránynövekedése, mint emezekben.

Ősi eredetű szavainknak a magyar szókincsben való viszonylag nagy szerepe — ha nem is mérhető egészen az előbbi kategória mértékével — világosan kitűnik az adatokból. A HB.-ben még a tényleges viszonylat szerint is a szavak közel egyharmada ősi eredetű, a felbontott viszonylat szerint pedig több mint egyharmada ebből a kategóriából kerül ki. Az a nagy zuhanás, ami az ősi elemeknek az arányaiban diakrón szempontból elsősorban tényleges viszonylatban megmutatkozik, annak tulajdonítható, hogy ezt a szókategóriát a belső szóalkotás legelső sorban pusztította, változtatta át másféle típusra. Ez a tény bizonyos oldalról nézve szintén az ősi elemeknek nyelvünk szókincsében való tontos szerepére utal, hiszen annak a jele, hogy ezek az

elemek igen nagy mértékben kerültek a belső szóalkotás hatása alá, azaz igen nagy mértékben váltak alapjaivá további szókeletkezéseknek. Hogy ez az „alap”-szintre kerülés időben előre haladva milyen fokozódó mértékű volt, azt jól mutatják azok az adatok, amelyek a fölbontás során újonnan nyert ősi szóelemeknek a ténylegesekhez képest jelentkező növekedését jelzik: HB.: 75,0% (36 tényleges elemhez képest 27 növekedés); Born.: 103,5% (27-hez képest 28); Szem.: 132,1% (28-hoz képest 37); Ped.: 317,6% (17-hez képest 54). Ugyanez a sor a százalékos táblázat szerint: HB.: +7,6%; Born.: +6,4%; Szem.: +4,0%; Ped.: +7,6%. A Ped.-ban tehát — amely a mai helyzetet képviseli — a különböző belső szóalkotásoktól érintetlenül maradt, ténylegesnek számítható ősi szavaknál több mint háromszor nagyobb azoknak az ősi szóelemeknek a száma, amelyek csak alaktani felbontás útján elemezhetők ki, vagyis amelyeket már a belső szóalkotási módok hatásuk alá vontak. Ez még a százalékos táblázat szerint is számottevő plusz-értéket jelent, tehát a többi kategória növekedéséhez viszonyítva is kiemelkedő fokot tükröz.

A táblázatok j ö v e v é n y s z ó - a d a t a i időben előre haladva csak abszolút számokban emelkednek, relatíve, százalékos viszonylatban azonban — a HB. aránylag kisebb jövevényszó-állományának kivételével — némi visszaesik mutatnak mind a tényleges, mind a felbontott elemek vizsgálata terén. A visszaesik itt is, mint az ősi elemeknél, a belső keletkezésű szavak előrenyomulása okozta, még közelebbről nézve az, hogy egyrészt nyelvünk belső szóalakítása erősebb ütemű, nagyobb intenzitású volt még a jövevényszavak önmagában szintén jelentős mértékű beáramlásánál is, másrészt a jövevényszavak jelentős hányadát egyre fokozódó mértékben hatása alá vonta, következésképpen eredetibb etimológiai jellegüket elmosta, megváltoztatta a belső magyar továbbalakulás (a *kín*: > *kínoz* típusú fejlődés). Az eredetileg jövevény-jellegű szavaknak magyarban keletkezett szavakra való emez átminősülését jól jelzik a négy megvizsgált szövegnek azok az adatai, amelyek a felbontás útján nyert plusz-jövevényelemeknek a ténylegesekhez mért növekedésére vonatkoznak: HB.: 27,3% (11 tényleges elemhez képest 3 növekedés); Born.: 42,1% (19-hez képest 8); Szem.: 164,4% (14-hez képest 23); Ped.: 160,0% (15-höz képest 24). Ugyanez a sor a százalékos táblázat arányaiban: HB.: -0,8%; Born.: -0,8%; Szem.: +3,3%; Ped.: -1,6%. — Bármennyire számottevő is ez a növekedés, mint ahogy a százalékos táblázat arányai is mutatják, körülbelül csak az alaktani felbontás útján nyert plusz-szóelemek összességének az átlaga körül mozog, de jól érzékelhetően kisebb az ősi elemek efféle növekedésénél, illetőleg — más szempontból nézve — „alap”-szintre szorulásának arányainál. Az ősi és a jövevény-szóelemeknek ez az eléggé különböző arányú fejlődése kettős okra megy vissza. Egyfelől míg nyelvünk ősi szólemeinek a nyelvrokonainktól való elszakadás óta megszűnt az „utánpótlási bázisuk”, azaz ezek tényleges szinten már nem, csak felbontott szinten (belső továbbalakításuk révén) gyarapodhattak, addig a jövevényszavak beáramlása nyelvünk külön élete folyamán végig tartott, sőt nyilván fokozódott, vagyis ezeknél a tényleges szint nemcsak a már meglévő és ilyen jellegüket megtartott (tovább nem alakított) jövevényelemekből adódik, hanem a folytonos gyarapodás eredményét is minden időben mutatja. Másfelől a jövevényszavak, ha nagyon sok új, belső keletkezésű szónak váltak is az alapjává, mégis számos körülménynél (pl. viszonylag újabb voltak nál, a szókinés egészében elfoglalt gyakori periferikus jellegüknél, tárgyi-jelentésbeli háttérüknél stb.) fogva nem vettek olyan arányokban részt a belső magyar

szóalakításban, nem szerepeltek oly gyakran ennek „alap”-anyagában, mint az ilyen szerepre különböző tulajdonságaiknál fogva általában alkalmasabb ősi eredetű szavak.

Most még néhány szót a jövevényszavak beső megoszlásáról, — mint említettem — a megvizsgált szövegek adatait összesítve. A négy szöveg együttes jövevényszavainak aránya a tényleges szóelemek viszonylatában a szóállomány egészének 8,7%-a (674 szóelemből 59); a felbontott szóelemek viszonylatában pedig a szóállomány egészének 9,9%-a (1194 szóelemből 117). A felbontott viszonylat növekedése a tényleges viszonylathoz képest együttesen 98,3% (59 tényleges elemhez képest 58 növekedés). — A továbbiakban már a jövevényszavakon belül maradva a négy szöveg együttese tényleges elemeinek megoszlása ez: iráni 5,1% (3 szóelem); török 25,4% (15); szláv 30,5% (18); latin 30,5% (18); német 6,8% (4); újlatin — (—); görög 1,7% (1); — felbontott elemeinek megoszlása pedig ez: iráni 4,3% (5 szóelem); török 35,0% (41); szláv 30,8% (36); latin 20,5% (24); német 6,8% (8); újlatin 1,7% (2); görög 0,9% (1). E számokban a viszonylag kevés adathból való statisztikázáson kívül természetesen a közel nyolcszáz évet átfogó távlat is torzít; például a német jövevényszavak aránylag csekélyebb számát többek között az is magyarázza, hogy a HB.-ben még nincs német eredetű szóelem (ez időben magában nyelvünk egészében is alig van ilyen). — Legalábbis a három nagyobb létszámú kategóriára nézve adhat némi támpontot a felbontott szóelemeknek a ténylegesekhez mért növekedése is: török: 173,3% (15 tényleges elemhez képest 26 plusz); szláv: 100,0% (18-hoz képest 18); latin: 33,3% (18-hoz képest 6); — ugyanez a százalékarányok viszonylatában: török: +9,6%; szláv: +0,3%; latin: —10,0%. Nyilván több a véletlennél, s bizonyos valóságos helyzetet közelíthet meg az, hogy a három kategória közül az adatok tanúsága szerint a viszonylag legrégebb és sok fontos szót tartalmazó török réteg vett részt legjobban a belső magyar szóalakítás alapjaiban, vagyis ez csökkent vissza legjobban az alaktani felbontás útján nyerhető plusz szóelemek szintjére; ugyanakkor — a szláv réteg mintegy közbülső helyzete mellett — az időben fiatalabb és aránylag sok periferikus szót tartalmazó latin réteg meglehetősen kis szerepet játszik a belső magyar továbbfejlődés terén.

7. Utolsó vizsgálati szempontként a szóelemek alaktani szerkezete szolgált. Itt — mint említettem — csak az előbbi vizsgálati mód alapján belső keletkezésűeknek minősült szavakat vettem számításba; tudniillik egynéhány, még a rokon nyelvi együttélés során való keletkezésre, azaz ősi eredetre mutató képzésen vagy elhomályosult összetételen kívül — melyeknek aránya a megvizsgált szövegben igen minimális — e belső keletkezésű kategória az, amelyik a benne lefolyt különböző szóalkotások révén az alaktani felbonthatóság állapotában van. A továbbiakban tehát a HB. 59 tényleges és 64 felbontott, a Born. 82 tényleges és 108 felbontott, a Szem. 135 tényleges és 211 felbontott, a Ped. 172 tényleges és 296 felbontott viszonylatú belső keletkezésű szavát vizsgálom.

A megvizsgált szavakat négy alaktani csoportba soroltam: 1. képzett, 2. „ragozott”, 3. összetett, 4. elvont szavak. „Ragozott”-on itt természetesen a ragszilárdulással keletkezett, többnyire határozószói, kisebb részben névmási vagy egyéb szófajiságú elemeket kell érteni. Az összetett szavak kategó-

riájába kerültek az igekötős igék is, ezekről azonban még külön is közlök majd néhány adatot. A szóalkotás kisebb, szórványosabb módjait (vegyülés, hangrendi átcsapás, játszai alakítás stb.) nem soroltam még gyűjtőkategóriába sem, ezeknek biztos esete ugyanis a megvizsgált szövegekben nem merült föl. A kifejező jellegű, onomatopoeitikus eredetű szavakat — melyek száma itt szintén nem túlságosan nagy — a képzőrendszerbe való analógiás beilleszkedésű szövegződéseiknél fogva a képzett elemekhez soroltam. — Ismeretes, hogy e kategóriák közül az összetett szavaknak mint ilyeneknek a felismerése, vagyis az egyszerű szókapcsolatoktól való megkülönböztetése milyen nehéz dolog, főként a régebbi időszakokra nézve. E tekintetben a képzetváltás mozzanatára, az egybe- vagy különírás tényére és a mai formákkal való egybevetésre támaszkodtam, mint főbb besorolási kritériumokra; mégis e kategória adatainál maradt még éppen eléggé nagy bizonytalansági hányados.

A tényleges és a felbontott viszonylat kettőssége e vizsgálatban konkrétan azt jelenti, hogy például a HB. *bírságnap* szava az első viszonylatban egy, mégpedig összetett elemnek, a második viszonylatban azonban két elemnek: *bírságnap* összetett és *bírság* képzett elemnek számít; ez utóbbi azért nem négynek, mert itt a *bír* és a *nap*, mint tovább már nem bontható elemek *k i r e k e s z t e t t e k* a *v i z s g á l a t b ó l* (az ilyen abszolút alapszavak, tövek száma az előző statisztikák adataiból könnyen kiszámítható). A felbontott szóelemek statisztikája természetesen még ilyen korlátozott jelleggel is érdekes eredményekre vezet: például a tényleges statisztika adataihoz mért növekedése megmutatja, hogy a képzett, „ragozott”, összetett és elvont kategória maga is milyen mértékben vett részt a belső magyar szóalkotás kiinduló, „alap”-rétegében.

A számszerű adatok tényleges viszonylatban a következők:

	Képzett	Ragozott	Összetett	Elvont
HB.	42	16	1	—
Born.	37	27	18	—
Szem.	57	34	43	1
Ped.	98	26	45	3

A felbontott viszonylat adatai pedig ezek:

	Képzett	Ragozott	Összetett	Elvont
HB.	45	18	1	—
Born.	53	35	20	—
Szem.	106	53	51	1
Ped.	169	54	66	7

A tényleges viszonylat szerinti vizsgálat eredménye százalékszámokban:

	Képzett	Ragozott	Összetett	Elvont
HB.	71,2	27,1	1,7	—
Born.	45,1	32,9	22,0	—
Szem.	42,2	25,2	31,9	0,7
Ped.	57,0	15,1	26,2	1,7

A felbontott viszonylat szerinti vizsgálat eredménye százalékszámokban:

	Képzett	Ragozott	Összetett	Elvont
HB.	70,3	28,1	1,6	—
Born.	49,1	32,4	18,5	—
Szem.	50,3	25,1	24,1	0,5
Ped.	57,1	18,2	22,3	2,4

A közölt adatok a nyelvtörténeti fejlődés szempontjából két általánosabb jellegzetességet mutatnak. Egyrészt az egyes kategóriák egymáshoz és önmaguk diakrón fejlődéséhez viszonyított aránybeli eltolódásai — talán a képzett szóelemek határozottabb kivételével — nem túlságosan nagyok, noha bizonyos fejlődési irányzatok itt-ott kirajzolódnak bennük. Másrészt — de az előbbivel összefüggésben — majd mindegyik kategória időbeli fejlődésében némiképp az ingadozás: emelkedés és visszacsökkenés váltakozása tapasztalható. Az összefoglaló kép tehát igen hasonló ahhoz, amit a szófaji vizsgálat tárt elénk. Ez a hasonlóság nem is egészen véletlen, hiszen a szóalkotási módok érvényesülésének vannak bizonyos szófaji kötöttségei: például a képzett szavak túlnyomó többsége az igei és főnévi kategóriához kapcsolódik, a „ragozott” alakok a határozószókban és a névmások egy részében jelentkeznek stb., ennél fogva ezek diakrón fejlődésének sajátosságaitól nem szakadhatnak el nagyobb mértékben. Azonkívül a megvizsgált szövegek viszonylag nem nagy terjedelme folytán a nagyobb intenzitású, határozottabb irányban való fejlődési kilendülés hiánya magától értődően számszerű ingadozásokon keresztül jelentkezik csupán. Sőt a szófajoknál érintett — és itt ismételnél fölösleges — stilisztikai jellegzetességek közvetlenebbül vagy a szófajokon át közvetve szintén hatottak némileg az alaktani kategóriák számadataira.

Ami mármost a részleteket illeti, mind tényleges, mind felbontott viszonylatban, azonkívül a nyelvtörténet minden szakaszában a képzett szavak mutatkoznak a legkiterjedtebb kategóriának. A nyelvtörténeti

átlagot véve mindkét viszonylatban 50% körül mozog arányuk, — az egy HB. kivételével, ahol azonban magasabb arányszámukat az magyarázza, hogy az „ellenlábás” kategóriák közül csak a „ragozott” típus van számottevően képviselve, a később tekintélyes arányokra emelkedett összetett szói típus viszont még majdnem teljesen hiányzik.

A ragszilárdulással keletkezett szókatégória egészében lassú visszacsökkenést mutat az idők folyamán. Úgy gondolom, hogy az a kép, amit a megvizsgált szövegben e kategória enyhe visszahúzó-dásáról kapunk, aligha állhat túlságosan messze a valóságos helyzettől. A megkövesült ragos alakulatok igen jelentős része ugyanis korábbi állapot hagyományozódása, relictuma nyelvünkben, újabb időkben való keletkezésük viszonylag gyérebbe volt miatt „utánpótlásuk” egyre gyengült, s így nem tudtak eléggé versenyt tartani más, sokkal hatásosabb, intenzívebb szóalkotási módokkal, elsősorban a képzéssel és az összetétellel.

Az összetett szavak diakrón szempontból való aránynövekedése még akkor is kétségtelen, ha beleszámítjuk az itt felmerülő súlyos kategorizálási nehézségeket, valamint ha a Ped. szövege — alighanem csak a viszonylag kis terjedelem miatti véletlenségek, alkalmoszerűségek folytán — a növekedési folyamatot nem is látszik mindenben igazolni. A HB. egyetlen bizonyosra vehető összetett szava (*bírságnap*) után a Born. szövege már ugrásszerű emelkedést mutat; könnyen lehetséges azonban, hogy a növekedés az e két emlék közti időben a valóságban nem volt ilyen erőteljes, tudniillik a Born.-ban jónéhány olyan többé-kevésbé összetételnek látszó szókapcsolattal találkozunk, amelynek ilyenként való megítélése — nem utolsósorban a szövegnek a ma nyelvtől való aránylag nagyobb időbeli távolsága következtében — korántsem kétségtelen; tehát az összetételek valóságos száma itt még alatta maradhat a táblázatokban megadottnál. Bár jól tudjuk, hogy az egyes szókapcsolatok összetétel vagy nem összetétel voltának az eldöntése még a ma nyelvben is mennyire nehéz vagy éppen reménytelen, a két utolsó szövegnek (Szem. és Ped.) e kategóriába sorolható példái már szilárdabb vázattal alkotnak a Born.-féle összetételeknél, biztosabb jelei e kategória létének és erősödésének. A HB. gyakorlatilag alig számottevő arányaihoz képest mindenesetre a Szem. 30%-ot is meghaladó tényleges viszonylatú összetett szói adatai reális különbségnek látszanak, és jól szemléltetik azt a nagy utat, amelyet ez a szókatégória a diakrón kiterelvényesedés tekintetében megtett. — Egyébként hogy ne csak a magyarban keletkezett szavak körén belüli arányoknál maradjunk, az sem egészen érdektelen, hogy a Szem. 192 ténylegesen számításba vehető szóadatából 149 az egyszerű, 43 az összetett szó, a Ped. ugyanilyen viszonylatú arányai pedig: 213 tényleges szóból 168 az egyszerű, 45 pedig az összetett szó. Ugyanez százalékarányban kifejezve azt jelenti, hogy az egyszeri előfordulás elve alapján számbavett tényleges szóelemeknek a Szem.-ben 22,4%-a, a Ped.-ban pedig 21,1%-a összetett szó. Mindez ad bizonyos támpontot arra nézve, milyen fontos helyet foglal el az újabbkori magyar nyelv szókinszrendszerében az összetett szavak kategóriája.

Az elvont szóalakok néhányából nem volna helyes bármily aránybeli következtetést is levonni. Az azonban nyilván nem véletlen, hogy e pár adat is az újabb szövegekben jön elő.

A három nagyobb alaktani kategóriának, a képzett, a „ragozott” és az összetett szavaknak a magyar szóalkotás „alapjai”-ban való részvételére a belső keletkezésű szavak keretén belül konkrét számokban kifejezhető tám-

pontokat kapunk, ha e kategóriák felbontott viszonylatú adatainak a tényleges viszonylatúakhoz mért növekedést tekintjük. Ez a képzett szavaknál a következő: HB.: 7,1% (42 tényleges elemhez képest 3 plusz); Born.: 43,2% (37-hez képest 16); Szem.: 86,0% (57-hez képest 49); Ped.: 72,4% (98-hoz képest 71). Ugyanez a százalékos táblázat adatainak tükrében: HB.: -0,9%; Born.: +4,0%; Szem.: +8,1%; Ped.: +0,1%. — A „ragozott” szavak adatai ezek: HB.: 12,5% (16 tényleges elemhez képest 2 plusz); Born.: 29,6% (27-hez képest 8); Szem.: 55,9% (34-hez képest 19); Ped.: 107,7% (26-hoz képest 28). Ugyanez a százalékos táblázat arányaiban: HB.: +1,0%; Born.: -0,5%; Szem.: -0,1%; Ped.: +3,1%. — Az összetett szavak adatai ezek: HB.: 0,0% (1 tényleges elemhez képest 0 plusz); Born.: 11,1% (18-hoz képest 2); Szem.: 18,6% (43-hoz képest 8); Ped.: 46,6% (45-höz képest 21). Ugyanez a százalékos táblázat tükrözött arányokban: HB.: -0,1%; Born.: -1,5%; Szem.: -7,8%; Ped.: -3,9%.

Az ily szempontból felsorakoztatott adatokból is látható, hogy a belső magyar szóalkotáshoz a HB.-ben még mennyire csekély számban szolgálnak alapul a már maguk is magyarban keletkezett szavak; később azonban „alap”-ként való szereplésük arányai egyre fokozódnak, és eléggé jelentős mértékűvé növekednek. E növekedés arányai legnagyobbak a „ragozott” szavaknál, legkisebbek az összetett szavaknál. Másik oldalról nézve a dolgot ez annyit jelent, hogy a belső keletkezésű szavak nagy csoportján belül a „ragozott” szavak azok, amelyek a szóelemek tényleges előfordulásának szintjéről a legnagyobb mértékben süllyedtek le a csak alaktani bontással kihámozható szóelemek szintjére, az összetett szavak viszont azok, amelyek a tényleges szinten a legjobban tartani tudták magukat. Ez érthető is, mivel az összetétel egy némely tulajdonsága (viszonylag újabb keletkezés, szerkezeti komplikáltság, hosszú hangalak stb.) nemigen kedvezett e szótípus egyedei alaktani továbbfejlődésének; az összetétel egy biztos értelemben mintegy befejező, végső formája már az alaktani úton való szógyarapításnak.

Az összetett szavakon belül az igekötős összetételek arányai a következők (elől az összetett szavak együttes adatszám, hátul az igekötős adatok száma): Tényleges viszonylatban: HB.: 1 : 0; Born.: 18 : 8; Szem.: 43 : 10; Ped.: 45 : 7. Felbontott viszonylatban: HB.: 1 : 0; Born.: 20 : 14; Szem.: 51 : 14; Ped.: 66 : 26. A HB.-ben tehát nincs biztosan igekötőnek fölfogható szóelem. A Born.-ban az igekötők viszonylag nagy számához hozzá kell venni azt a bizonytalansági tényezőt, amelyet e szöveg összetett szavainak a megítélésével kapcsolatban már említettem, ez ugyanis az igekötős igékre is vonatkozik. A Ped. igekötős igéinek jelentős része a felbontott szóelemek plusz részlegébe, a szóalkotási „alap” szintjére szorult le. — E problémák értékelésében mindenesetre tekintetbe kell venni, hogy a viszonylag kis kategóriára való lebontás miatt az adatok száma itt már föltétlenül kevesebb annál, hogysem a magyar igekötők fejlődésének a megítélésében hitelesebb erővel támaszkodhassunk rá.

8. A szókincs-szerkezet statisztikai vizsgálatának itt bemutatott — de a szempontok és a részletek tekintetében még távolról sem kimerített — formái nemcsak újszerűbbek, hanem kétségtelenül szövevényesebbek, nehezebben átláthatók is annál, amilyen vizsgálatokat a szokványos nyelvészeti munkálkodásban eddig alkalmaztunk. A szempontok bővítése, a részletekbe való nagyobb behatolás, a nyelvnek a szókincsen kívüli aspektusaira való kiter-

jeszkedés és nem utolsósorban a jóval nagyobb szöveganyagon kívánatos munkálkodás az efféle vizsgálatok bonyolultságát nagymértékben fokozza, azonkívül még az itt vázolt jelleggel és mértékben is rendkívül munkaigényes voltukat is meghatványozza. Mindez azonban — úgy gondolom — nem lehet akadálya annak, hogy a nyelvi rendszer statisztikai vizsgálatában a következő időkben ne haladjunk lényegesebben előre. Az ilyen természetű vizsgálat nehézségei, eredményeinek bonyolultsága magának a nyelvi rendszernek a hallatlan sokrétűségéből, szövevényességéből fakad, és egyúttal azt tükrözi. Átala azonban olyan eredményekhez jutunk, amelyek egyrészt konkrét, megfogható, számszerűen kifejeződő jelleggel mutatják meg a nyelv fejlődésének és állapotának azokat a nagyon lényeges jellegzetességeit, amelyekről csak nagy általánosságban, inkább sejtelemszerűen volt eddig tudomásunk, másrészt olyan fontos problémákra vetnek világot, amelyeket eddigi kutatásaink során nem tudtunk felszínre hozni. Ha az efféle vizsgálatokban rejlő lehetőségek igen széles skáláját ez a cikk nem is volt képes átfogni, talán adott belőle némi ízelítőt.

BENKŐ LORÁND

A minimális szókincs kérdéséhez

1.1. Az összehasonlító, főleg pedig az általános nyelvészeti tanulmányok egyre nagyobb figyelmet szentelnek a szókincs mennyiségére vonatkozó kutatásoknak. Mivel az idegen nyelvek oktatásában az utóbbi évtizedek egyik legjellemzőbb törekvése a beszédkézség fejlesztése, nyilvánvaló tehát, hogy a szókincsminimum (avagy: minimális szókincs) tudományos elemzése már eddig is értékes segítséget nyújtott a nyelvoktatás eredményességét fokozni kívánó elméleti és gyakorlati vizsgálatok során.

A modern nyelvek szóállományát hihetetlen mértékben megnövelte a technikának s az egyre sokrétűbbé váló civilizációnak a fejlődése. S az idegen nyelvet tanulók — iskolásgyerekek, de különösen a felnőttek — azt a szómenynyiséget szeretnék elsajátítani, amely a feltétlenül szükséges nyelvtani ismeretekkel párhuzamosan lehetőleg gyorsan biztosítja számukra a választott idegen nyelv szövegeinek olvasás és hallás útján történő biztos megértését, gondolataiknak szóban és írásban való pontos kifejezését. „Les adultes veulent être immédiatement récompensés de leurs efforts: le matériel d'enseignement doit donc être pratique, d'une utilité immédiate”¹

A jól, gondosan kiválogatott szó- és kifejezésanyagot tanár és tanuló egyaránt nemcsak igényli, hanem a modern nyelvtanítás sikeréhez elengedhetetlennek tartja. Nyilvánvaló, hogy a „hogyan?” kérdésre csak a „mit?” függvényeként, azzal dialektikus összefüggésben adhatunk és kaphatunk választ. A szókincslet mennyiségi vizsgálatának céljai, elvei, módszerei, szükségessége és a vizsgálatok elméleti és gyakorlati jelentősége a nyelvészet és a szakdidaktika problémáit új szempontokkal gazdagítja.

*

2.1. A kérdés történetét vizsgálva első helyen KOMENSKY Orbis pictus-ának arra a követelményére kell utalnunk, amely a szókincs növekedésének fokozatosságát tartja alapvetőnek. COMENIUS mintegy 8000 szót ad meg ahhoz, hogy a gyermek megismerje az őt körülvevő világot s a latin nyelv tanulásához szükséges ismeretekkel rendelkezzen. D. L. SCERBA akadémikus, a Moszkvában 1950-ben megjelent Szlovarj-minimum előszavában ezt a szómenynyiséget túlzottnak ítéli, különös tekintettel a speciális kifejezések magas számára, amelyeknek ismerete még a tanuló anyanyelvén sem feltétlenül szükséges.

2.2. LEIBNIZ és CONDILLAC útmutatásai nyomán DE L'ÉPÉE abbé (l'Institution des sourds-muets, 1776) a szókincsnek egy olyan leegyszerűsített formáját kívánja körülhatárolni, amelyben csak azok a szavak szerepeljenek, amelyekre valóban szükségünk van: „ceux qui se retrouvent, plus ou moins

¹ L'emploi des langues vernaculaires dans l'enseignement. Paris 1953. (UNESCO: Etudes et documents d'éducation.) 16.

dans la conversation et dans la lecture”, ezzel egyben megszabadulva a felesleges szavak és kifejezések ballasztjától.

2.3. A német J. W. KÄDING „Häufigkeitwörterbuch der deutschen Sprache” (Steglitz bei Berlin, 1897) c. munkáját ma már elavultnak tartjuk ugyan, szerzője a gyorsírás ésszerűsítése érdekében készítette s szempontjai nyilván nem alkalmazhatók az idegen nyelvek tanításában, de feltétlenül számolni kell vele, mint az ún. minimum- (vagy: gyakorisági) szótárak első megjelenési formájával. Ennek a műnek valamelyest modernizált formája a B. Q. MORGAN-féle „A German Frequency Word-book” (New York, 1928) s ugyanitt említendő, mind tárgya, mind pedig megjelenési időpontja miatt BAKONYI Hugó munkája: „Die gebräuchlichsten Wörter der deutschen Sprache für den Fremdsprachenunterricht stufenmässig zusammengestellt” (München, 1934), valamint TETAMANTI Béla munkája: A legszükségesebb német szavak és fordulatok. Szeged, 1941.

2.4. Az angol nyelv szómennyiségét, az annak alsó határát vizsgáló kiadványok közül az alantiak a legjelentősebbek: ELDRIDGE, R. C.: 6000 Common English Words. Buffalo, 1911; THORNDIKE, E. L.: The Teacher's Word Book. New York, 1921; CONDON: Statistics of Vocabulary. Science, 1928; PALMER—FAWCETT—WEST: Interim Report on Vocabulary Selection for the teaching of English as a Foreign Language. London, 1936; WEST—ENDICOTT: The New Method English Dictionary explaining the meaning of 24 000 items within a vocabulary of 1490 words. Paris, 1941; LORGE: The Semantic Count of the 570 Commonest English Words, New York, 1949; WEST: General Service List of English Words With Semantic Frequencies. London, 1953; BURROUGHS: A study of vocabulary of young children. Birmingham, 1957.

2.5. A francia gyakorisági (-alap-) szójegyzékek időrendi felsorolásában az első helyre HENMON szótára kerüljön: A French Word Book Based on a Count of 40 000 running Words. Madison, 1924. PRESCOTTnak Le Vocabulaire des enfants et des manuels de lecture (Genève, 1929) c. művére támaszkodik VANDER BEKE munkája: French Word Book. New York, 1935, valamint ARISTIZABAL: Détermination expérimentale du vocabulaire écrit pour servir de base à l'enseignement de l'orthographe à l'école primaire. Louvain, 1938. Év nélkül jelenik meg Neuchâtelben DOTRENS és MASSARENTI Vocabulaire fondamental du français c. szógyűjteménye, melyhez elvi alapvetést R. DOTRENS 1946-ban ad a „La pédagogie expérimentale et l'enseignement de la langue maternelle” c. kiadványában. 1954-ben több kötet jelenik meg a „français élémentaire”-t előkészítendő: GUIRAUD: Caractères statistiques du Vocabulaire. Paris, 1954; VERLÉE: Basis-woordenboek voor de Franse Taal. Antwerpen—Amsterdam, 1954 s végül maga a különösen értékes L'élaboration du français élémentaire, Paris, 1956, melynek szerzői: G. GOUGENHEIM, R. MICHÉA, P. RIVENC és A. SAUVAGEOT. A „français élémentaire” újabb „français fondamental” néven szerepel. Elkészült az I. és II. fokozat, további szakszójegyzékek sajtó alatt.

2.6. Orosz minimum-szótárt jelentet meg JOSSELSON: Russian Word Count. Detroit, 1953, — majd egy munkaközösség tíz évi munkájának eredményeként — Otto HERMENAU: Wortschatzminimum für den Russischunterricht. Berlin, 1960.

A spanyol nyelvben végzett ez irányú kutatásokról ad számot BUCHANAN: A Graded Spanish Word Book, Toronto, 1927, később: Hoz: Vocabulario usual, comun y fundamental. Madrid, 1952-c. munkája. Holland

vizsgálatokról DE LA COURT műve tanúskodik: De meest voorkomende woorden en woordcombinaties in het Nederlands. Batavia, 1937.

A több nyelvű minimum-szótárak között szerepel a már idézett SC SERBA—RAHMANOV: Szlovarj-minimum. Moszkva, 1950 (angol, német és francia szavak orosz fordítással) s legújabban a RAHMANOV szerkesztette Szlovarj najbolje upotrebiteljnih szlov (A leghasználatosabb szavak szótára). Moszkva, 1960; valamint EATON munkája: Semantic frequency list for english, french, german and spanish. Chicago, 1940. Készül a c s e h nyelv gyakorisági szótára, a prágai V ýzkumny ustav pedagogický (Pedagógiai kutatóintézet) munkatársainak — JELINEK—BEČKA—TEŠITELOVÁ — közreműködésével.² s hogy h a z a i szerzők idevonatkozó munkáit is idézzük, megemlítjük CSER János: A magyar gyermek szókincese, és TETTAMANTI Béla: A szókinces szerepe a nyelvtanításban c. tanulmányait.

2.7. A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az utóbbi évtizedekben jelentős munkák sorozata látott napvilágot, összegyűjtve és kiválogatva egy-egy nyelv legfontosabb szavait. (Erről részletesebben még: BONGERS: The History and Principles of Vocabulary Control, Woerden, 1947).

3.1. Mielőtt felfogásuk, tartalmuk és szempontjaik ismertetését, ill. bírálatát adnók, feltétlenül megvizsgálandó, hogy a szógyűjtemények és szótárak szerzői milyen elvek alapján kívánják megvalósítani különféle pedagógiai-tudományos-nyelvészeti célkitűzéseiket. Módszereiket nyilván céljaik szabják meg.

3.2. DOTRENS pl. az anyanyelv helyesírásának megtanítását akarja megkönnyíteni az általa „vocabulaire fondamentale”-nak nevezett szójegyzék segítségével: „on doit établir une échelle d’orthographe d’usage — assurément un enseignement systématiquement gradué pour obtenir l’écriture correcte des mots dont l’emploi est le plus courant non pas à l’école mais dans la vie”.³ Az összeválogatott a l a p szavakból a nehézség emelkedő foka szerint szövegeket kell összeállítani, amelyeket — a francia és svájci iskolákban közismerten igen magas óraszámú — tollbamondás (dictée)-órákon lehet gyakoroltatni.

3.3. A szókincesnek az idegen nyelvtanítás céljait szolgáló fokozatos elrendezését a hazai szerzők közül ARATÓ István hangsúlyozza először,⁴ érdekes feladatként jelölve meg a szókinces határozott megállapítását és egyes osztályokra való fokozatos szétosztását. BABOSS R. ERNŐ: „A szókinces kérdése az idegen nyelvek tanításában”⁵ szintén a megvalósítandó feladatok közt látja a minimum-szótárak elkészítését, ezeknek kell a társalgáshoz szükséges produktív szókinceset tartalmazniuk. A szókincesminimum pedagógiai-didaktikai szempontjait hangsúlyozza KASZAB ANDOR is, „A szókinces tanításának módszerei az általános iskolában” c. cikkében.⁶ „Tanterv és tankönyvek közé még be kell iktatni egy közbeeső állomást, az ún. szókinces programjegyzék elkészítését, ha a tankönyvek szövmennyiségét és főleg minő-

² FRIED, VILÉM: O numerickém určování slovní zásoby. Cizy jazyky ve škole 1957, 145—156.

³ R. DOTRENS, i. m. 3.

⁴ ARATÓ ISTVÁN: Élő nyelvek szaktermei és korszerű oktatásuk. (Különlenyomat a kőszegi gimn. 1936/37. évi értesítőjéből.) 13.

⁵ Köznevelés, 1952, 243—245.

⁶ Köznevelés, 1953, 338—340.

ségét biztosítani akarjuk” — írja SZOBOSZLAI MIKLÓS „A szókincestervezés problémái” c. cikkében.⁷

Az idegen nyelvek oktatásának módszertani kérdéseivel foglalkozó külföldi szerzők is nagyrészt egyetértenek abban, hogy az oktatás alaptényezője a mondatok formájában realizálódó beszéd („The unit of language is not the word but the sentence and words taken out of their natural surroundings are dead things”),⁸ ennek tanítását azonban csak a megfontoltan kiválógatott szókincesjegyzékre alapozhatjuk. „Die sorgfältige, nach thematisch-erzieherischen, pädagogischen, linguistischen und fachmethodischen Kriterien getroffene Auslese des Wortminimums ist einer der Faktoren, der einen guten, erfolgreichen Unterricht verbürgt”. (Lásd NIKOLAJEW: Die Konferenz der Fremdsprachenmethodiker im Deutschen Pädagogischen Zentralinstitut.)⁹

A Moszkvában 1950-ben megjelent Szlovarj-minimum előszavában D. L. SCSEBBA akadémikus ítéli el azt a körülményt, hogy a régebben megjelent nyelvkönyvek nem előzetesen átgondolt szójegyzékek alapján készültek, holott «успешное же овладение языком в большей степени зависит от того, какие именно слова будут усваиваться учащимися.»¹⁰ s a kiválógatás szempontját a szókinces csökkentésével, minimum-szótárak készítésével kapcsolja össze: «проблема отбора слов приобретает все большее значение в связи со стремлением максимально сократить сроки обучения языку и сообщить учащимся необходимый минимум знания и навыков. Создается целый ряд словарей-минимумов.»¹¹

3.4. Az iskolai nyelvkönyvek szókincsanyagának megtervezése sokoldalú legyen; egyrészt a mindennapi élet kifejezéseit, másrészt pedig az irodalmi alkotások és a művelt rétegek nyelvének megértését kell előmozdítania dr. A. BOHLEN szerint (... „die Schule beabsichtigt diejenige Sprache zu lehren, die auch von den gebildeten Schichten gesprochen und im Schrifttum angewandt wird”).¹²

3.5. A középiskolai nyelvtanítás idevonatkozó szempontjaira utalva — különös tekintettel a dolgozók iskoláira, az egyetemek és más intézmények esti tanfolyamaira — hadd említsem meg, hogy hazánkban mind ez ideig, sajnálatos módon, még nem tisztázták a felnőtt idegen nyelvi oktatásának sajátos igényeit és módszereit (egy anket tanulmányt foglalja össze SIMON Józsefné cikke: A dolgozók idegen nyelvi oktatása (A TIT 1960. április 28—29. konferenciájáról).¹³

Az egyre inkább bővülő és gazdagodó külföldi szakirodalom azonban nagy figyelmet szentel a kapitalista országokban oly erőteljesen hangsúlyozott gazdaságosság és hatékonyság (‘efficacit’) követelményének. Mind a bevándorlók — Ausztrália, Brazília, Kanada, Izrael, USA stb. — (erről bővebben: L’enseignement des langues vivantes aux immigrants adultes,¹⁴) mind pedig a bennszülött lakosság nyelvtanulását nagyrészt a gazdasági-társadalmi érvényesülés motorja fűti. Az UNESCO pl. külön bizottságot alakított a

⁷ Pedagógiai Szemle, 1955, 275.

⁸ ECKERSLEY: Essential English, The Teacher’s Book. I, 14.

⁹ Fremdsprachenunterricht 1958, 358.

¹⁰ I. m. 5.

¹¹ I. m. 8.

¹² A. BOHLEN: Methodik des neusprachlichen Unterrichts. Heidelberg, 1955, 32.

¹³ Az idegen nyelvek oktatása III (1960), 120—124.

¹⁴ L’enseignement des langues vivantes. UNESCO, Paris, 1955, 247—293.

civilizáció nyelveinek terjesztésére, ebben látva az elmaradott területeken a nyomor és tudatlanság elleni harc egyik eszközét. Tudvalevőleg — különösen az afrikai nyelvek igen magas száma miatt — a gyarmattartóknak ma is gondot okoz, hogy milyen nyelven sajátíttassák el az elmaradott országok bennszülött lakóival a higiénia, gazdaság, technika stb. alapvető fogalmait — úgy mond: — „qui aideraient ces populations „sous-développées” à améliorer leur existence matérielle et à élever leur niveau moral et intellectuel”.¹⁵ A regionális és helyi nyelvek megfelelő fejlesztésén kívül elsősorban a franciára és az angolra gondolnak. S az európai „közös piac” létrehozásakor hasonló értelemben szólal meg a *Le Monde* cikkírója, HERVÉ LAVENIR: „Le français, langue d'Europe” c. cikkében,¹⁶ amellet érvelve, hogy a „közös piac” országainak hivatalos érintkezési nyelve a francia legyen, ne pedig az angol: „il est nécessaire . . . de donner à chacun des peuples d'Europe un langage commun; (qu') une langue étant susceptible d'être admise et enseignée dans chacun des Etats d'Europe devienne le véhicule d'une culture, d'une civilisation”. Az angol nyelvet nem tartja eléggé európainak: „il constitue en fait un agent d'américanisation” (sic!), szerinte a francia nyelv nemcsak a neolatin nyelveket beszélő országokban, hanem a többiben is képes arra, hogy kontinensünk szellemének és hagyományainak leghűségesebb kifejezője legyen.

F. WALTER is erről ír a már idézett UNESCO-kötetben. Mivel a nyelv-tanulás problematikája rendkívüli módon foglalkoztatja a modern embert, ezért sokan vélekednek úgy, hogy az egyik legelterjedtebb nyelvet kellene megtanulni. De: ezen a téren nem lehet szó objektív döntésről: „Le choix de cette langue universelle dépend presque toujours de la nationalité de l'intéressé”.¹⁷

3.6. Ha a fentiekhez hozzávesszük még a bevezetésben említett szerzők által felvetett süketnéma-oktatás és gyorsírástanítás szempontjait, akkor nyilvánvaló, hogy különböző elméleti, ill. gyakorlati célkitűzések eredményesebb megvalósítása érdekében egyre jelentősebbé válik a szókincsminimum rögzítése és meghatározása. ANTAL LÁSZLÓ szerint a szótárkészítők számára fontos útmutatást ad a szavak előfordulási gyakorisága.¹⁸

4.1. A minimális szókincs összeállításának szükségessége egyszersmind felveti a válogatás szempontjának kettős arculatát: a mennyiség és a minőség kérdését.

Hogy hány szót tartalmazza annak a minimumszótárak s hogy mely szavakat kell feltétlenül felvenni a jegyzékekbe, azt sokféle kísérlet alapján tanulmányozhatjuk. „Les langues modernes ont un vocabulaire immense, enrichi de tous les apports de la technique et infiniment diversifié par une civilisation complexe. Combien de mots restent ensevelis dans les dictionnaires et ne viennent jamais sur nos lèvres!” — írják az *Élaboration du français élémentaire* szerzői,¹⁹ a modern fejlődés új szavainak láttán szembe-

¹⁵ GUGENHEIM — MICHÉA — RIVENC — SAUVAGEOT: *L'élaboration du français élémentaire*, Paris, 1956, 7.

¹⁶ *Le Monde*, 1958. III. 19.

¹⁷ I. m. 295.

¹⁸ „Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról.” *MNyör*, LXXXIII, 307—311.

¹⁹ I. m. 9.

állítva a szókincs bővülését a szótárakban megdermedt, alig-alig előforduló szavakkal. Idegen nyelvet a maga teljességében megtanítani lehetetlenség s mivel anyanyelvüket — nagy írókon és kiváló nyelvészekon kívül — vajmi kevesen ismerik mélységes összefüggéseiben, ezért utópia és naivitás lenne azt gondolni, hogy egy második nyelvben 50—60 000 szó ismeretét el lehetne érni.

4.2. A szókincsminimum mennyiségi meghatározásában a legkülönbélebb nézetekkel találkozunk. Tekintsünk el a kéziszótárak 8—15 000, a nagyszótárak 90—120 000 szavától (erről bővebben szól KELEMEN JÓZSEF: Hány szó van nyelvünkben?²⁰ c. cikke, numerikusan vizsgálva az átlagember, a nagy író, a szótárak stb. szóanyagát). Több szerző (HAYGOOD, PIRENNE, DOTRENS-MASSARENTI) állítása szerint tudományos vizsgálatok alapján kiválasztott 2—3000 szó (D. L. SCERBA akadémikus már említett szótárában 4000 szó szerepel!) a legtöbb — még hozzá igényes — szépirodalmi mű 90%-os megértését biztosítja. HAYGOOD²¹ közepes nehézségű irodalmi szövegek (Daudet, Verne, G. Sand, Bazin) vizsgálata alapján bizonyítja statisztikájának helyességét. Más szerzők A. France, J. Romain, Ramuz, Courteline, Vildrac stb. munkáit vallatára fogva, amellet érvelnek, hogy 2000 szó is elegendő. Francia szakmunkákról lévén szó, megemlíthetjük, hogy a francia igék az egész szókincsnek mintegy 25%-át adják — lásd S. ROLLER professzor (Genf) legújabb vizsgálatait — s a kérdéssel először foglalkozó kutató számára alkalmasint meglepő adat, hogy a segédzők (névelő, névmás, kötőszó, tagadószó stb.) bármilyen átlagos szöveg szómennyiségének 44%-át teszik ki. BERNARD LOTT, a „Graded and Restricted Vocabularies and their Use in the Oral Teaching of English as a Second Language” c. tanulmány²² szerzője szerint minden angol szöveg 25%-a a következő tíz szóból tevődik össze: *I, the, and, to, a, of, be, in, we, have*. ANTAL LÁSZLÓ idézi ebben a vonatkozásban G. H. MILLERT (Language and Communication. New York, 1951), aki megállapítja, hogy az ötven leggyakrabban használt szó mintegy 60%-os hányada beszédünknek. A modern francia darabokban maximálisan 4000 szó szerepel, állítja LÉON VERLÉE „Quelques considérations sur le vocabulaire de base” c. cikkében²³ s hozzáteszi: „Il faut savoir être modeste!”²⁴

A legtöbb minimum-szótár mintegy 2500 szót tartalmaz, s ez az a szómennyiség, amely az adott nyelv iskolai oktatása során meg is tanítható. A budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen 1960 márciusában tartott idegennyelvi módszertani ankéton a beszámolót tartó SUARA RÓBERT, az ELTE természettudományi kar lektorátusának vezetője, az egyetemi hallgatóknak a középiskolából magukkal hozott szókincsét mintegy 800—1000 szóra becsüli, a sikeres államvizsgálóhoz azonban legalább 2000 idegen szó aktív tudását tartja nélkülözhetetlennek. CSER JÁNOS szókincsgyűjteményében 3367, TETTAMANTINÁL 5664 szót találunk.

4.3. Az úgynevezett BASIC ENGLISH 850 szót tartalmaz, a „français élémentaire” pedig 1364 szóból áll (ez utóbbiban a lexikális értékű szavak száma 1126, a többi segédző). De l'Épée abbé idézett munkája 1800 szóra terjed (600 főnév, 600 ige, 400 melléknév, 200 egyéb szó; egy későbbi fokon a főnevek száma 1100, ehhez ad 500 igét és 200 melléknevet).

²⁰ Nyr. LXXXVIII, 68—74.

²¹ Le vocabulaire fondamental du français. Paris 1936; Genève 1952.

²² English Language Teaching, XIV, 3—12. és E. L. T. XIV, 65—70.

²³ Revue des Langues Vivantes, 1954, 195—211.

²⁴ Uo. 196.

A 'Basic English' elnevezést helyesebben 'BASIC'-re kellene módosítani, hiszen valójában betűszó; rövidítése a következő szavaknak: *British American Scientific International Commercial*. Hogy e kezdőbetűk azonban egyben az 'alap' jelentést adják, az kétségtelenül megfontolt elgondolás eredménye, nem pedig merő véletlen. Szerzői, OGDEN és RICHARDS, már az 1920-ban megjelent „The Meaning of Meaning” c. munkájukban megállapították, hogy nyilván lehetséges egy olyanféle — igencsak korlátozott terjedelmű — szótár összeállítása, melynek szócikkei rendkívüli poliszémiával, széleskörű kifejezőerővel rendelkeznek. Az 1923—27 közötti években dolgozták ki a 'basic'-et, s 1928-ban készült el 850 szót tartalmazó szójegyzékük, melynek bevezetése az oktatás gyakorlatába 1933-ig váratott magára. Japánban, a Tengerészeti Iskola hallgatói közt végezték első kísérleteiket. A második világháború kitöréséig azonban már több mint húsz országban foglalkoztak tanításával.

Bírálói „zárt nyelv”-nek nevezik s noha a logika és egyetemesség alapelvéből kívánt kiindulni, meglehetősen merev, sőt bizonyos esetekben nehézkes is. Körülírásaival *to ask* helyett *to make a request*, *to count* helyett *to get the number of*, *husband* helyett *a married man* stb. használatát írja elő. Sikerének titkát H. BONGERS²⁵ a következőben látja: a „basic”-et tanulók abban a hiszemben vannak, hogy angolul tanulnak s a gyors eredmény elképzelésük ráztatja őket. Az „Élaboration du français élémentaire” azonban úgy véli, hogy a basic nem igazi angol nyelv: „Le Basic est donc . . . plutôt une langue universelle à base d'anglais qu'une première étape pouvant se suffire à elle-même, d'un anglais complet.”²⁶

Közismert tény egyébként, hogy a 850 szót kiegészítették különféle pótlistákkal, úgyhogy ma már közel jár a 2000 szóhoz! B. LOTT kiemeli, hogy a minél szélesebbkörű jelentéssel rendelkező („covering the widest possible area of meaning”)²⁷ szavak kiválogatásában OGDENÉKÉET ÉVSZÁZADOKKAL ELŐZTE MEG TIMOTHE BRIGHT Londonban, 1588-ban megjelent könyve: „Characterie: An Arte of shorte, swifte and secrate writing by character”. LOTT szerint a basic egyrészt nemzetközi nyelvnek tekintendő, másrészt a gondolat és kifejezés világosságát előmozdító ésszerű bevezetésnek („an international auxiliary language”, „rational introduction encouraging clarity of thought and expression”).²⁸ Ő is helyteleníti azonban az 'operator', 'director' eszközök (ige, egy irányt jelölő prepozícióval) túlzott alkalmazását, mert hiszen ez már fordítás az angol nyelvből basic-re. Jelentős teherterele a tanuláshoz a viszonylag kevés nyelvi szimbólum hihetetlen arányú poliszémiája is, hiszen a 850 szónak összesen 12 425 jelentése van, vagyis egy szó átlagosan több mint 14,6-féle jelentésben fordulhat elő! Az angol ígerendszer fentebb vázolt „egyszerűsítése” is csak még bonyolultabbá teszi a tanulást. Világos tehát, hogy a basic nem elég ahhoz, amit várnak tőle. Különösen azért nem célravezető, mert ily módon igen nehéz egyszerűen megmagyarázni valamit, holott „simplification is an essential part of explanation”.²⁹

4.4. A 'Basic English'-sel szemben az 'Essential English' szerzője, C. E. ECKERSLEY, a négykötetes munkához kapcsolódó tanári kézikönyvben — amely saját nyelvtanítási elveit és módszereit fejt ki — egy-egy

²⁵ The History and Principles of Vocabulary Control. Woerden, 1947.

²⁶ I. m. 24.

²⁷ I. m. 5.

²⁸ I. m. 8.

²⁹ I. m. 12.

kötetének szómennyiségét 800—900 szóban szabja meg. Ezt a számot is rugalmasan kezelendőnek tartja, hiszen igényes, jó angolságra akar tanítani!

A Német Demokratikus Köztársaság már említett 1958 márciusi, az idegen nyelvek tanárai számára tartott konferenciáján éppen ezért Dr. OTTO HERMÉNAU professzor óva inti kollégáit az orosz szókincsminimum görcsös kezelésétől: „Das Wortschatzminimum der Lehrbücher lässt sich nicht einer Art 'Basic Russisch' gleichsetzen, das der Variationsbreite der Sprache künstliche Grenzen setzt.”³⁰

4.5. Az ún. „français élémentaire” szerzői — ellentétben a „basic” fentebb jellemzett sajtátságaival — nem mesterségesen elszűrített, szegényes, másodrangú francia nyelvet akarnak létrehozni a meghatározott szókincsminimum alapján. Nem öncélnak tartják ezt az anyagot, hanem a francia nyelv „előszobájának”, azaz egy olyan út első állomásának, amely a francia nyelv teljes megismeréséhez vezet: „Ses promoteurs ne l'ont jamais considéré que comme un minimum ou, pour mieux dire, une première étape sur la route qui doit conduire au français complet . . . Ses initiateurs souhaitent que le plus grand nombre possible dépassent cette étape.”³¹

4.6. A szükséges szókincs mennyiségének alsó határát az iskolai idegen nyelvi oktatás gyakorlatának szemszögéből vizsgálva megközelíthetjük matematikai úton, egyszerű szorzási művelettel is. Reális számítás alapján lényegében a fentiekhez hasonló eredményre jutunk. Az úgynevezett vegyes típusú órán dr. BALOGH ISTVÁN szerint átlagosan 8—12 új szó fordul elő,³² SZOBOSZLAI MIKLÓS legfeljebb 4—5 új szó feldolgozását tartja valószínűnek.³³ Az egyéb órátípusokra — dolgozatjavítás, ismétlések stb. — tekintettel azonban egy tanévben (heti három idegennyelvi órát számítva) 350—400 új szónál többet aligha lehet megtanítani.

Az iskolai oktatásban tehát elérhető — négy év alatt — az az 1800 szó, amelynek szilárd ismerete megfelelő tudást biztosít, de természetesen csak abban az esetben, ha a kiválogatás minőségi tényezőire tudatosan gondot fordítunk. Az NDK pedagógusai 2500-nál is több szó megtaníthatóságát vallják,³⁴ KASZAB ANDOR 2000 szavas célkitűzésével szemben.³⁵

Éppen ezért lehetne majd bizonyos idő múlva arra is törekedni, hogy ne terheljük az idegen nyelvet tanuló diákot meg felnőtten a reprodukív és receptív elsajátításra szánt szavak mesterséges kettéválasztásával. Úgy gondoljuk, hogy az óránként 5—6 szó megtaníthatóságát egyránt vallja tanár és diák, s ily módon ésszerűbb az az „energiagazdálkodás”, amely „felesleges” szavakat fel sem vesz az anyagba. Hadd legyen minden szó aktív! A ritkább, csak bizonyos nyelvtani kivételek illusztrálására szolgáló szavak megemlítése és megtanítása között nyilván lényeges különbség van . . . Mivel azonban a szervezett nyelvoktatás idejének lezárása után a diákok egy része amúgy is tovább akarja tanulni a választott nyelvet, ezért a szókincsbővítés haladó fokának szintén maradjon némi új feladat, ne csak ismétlés és „receptív”-ből „reproduktív”-vá változtatandó szóanyag! A receptív szavak közé D. L.

³⁰ Fremdsprachenunterricht, 1958, 389.

³¹ I. m. 12.

³² Az orosz nyelv oktatásának elméleti és gyakorlati alapjai. Budapest, 1958, 151.

³³ A szókincstervezés problémái. Pedagógiai Szemle, 1955, 277.

³⁴ Fremdsprachenunterricht, 1958, 388.

³⁵ A szókincs tanításának módszerei az általános iskolában. Köznevelés, 1953, 338.

SCSERBA akadémikus azokat sorolja, amelyeket az idegen nyelvet tanulónak csak adott contextusban kell felismerni és lefordítani tudnia.³⁶

5.1. A kiválasztás szempontját, a minőség kérdését illetően nagyjából egybehangzó a szakemberek véleménye és természetesen a laikus is azt tartja ésszerűnek, ha a leggyakrabban előforduló szavak kerülnek be a szókincs-minimumba.

A gyakoriság elve azért kerül első helyre, mert ily módon biztosítható a beszéd-készség fejlesztése. A használhatóság kérdése ugyanis azonnal felvetődik, mielőtt a köznapi témákról akarunk beszélgetni, olvasmányok tartalmát akarjuk elmeséltetni, de később is, amikor irodalmi művek megismerésére kerül sor. ECKERSLEY írja a már idézett Teacher's Book-ban: „... essential words that is the most useful and most commonly used words”.³⁷ Ezeket a leghasználatosabb, leggyakoribb szavakat ő a 'General Service List of English Words'-ből válogatta ki, de a tanár kezét nem kívánja mereven megkötni. A konkrét helyzethez való alkalmazkodást, a józan ész használatát ajánlja: „If in the course of the lesson you feel the need of additional words that arise naturally, there is no reason at all why you shouldn't introduce them. Use your judgement and common sense. You know what your students can digest.”³⁸ A leggyakoribb, leghasználatosabb szavakat foglalta jegyzékbe már idézett művében BAKONYI HUGÓ is, s ugyanezt hangsúlyozza SZOBOSZLAI: „... a szavak kiválasztásánál figyelembe kell venni az ún. gyakorisági szempontot”.³⁹ „Mindennapi”, „köznapi” szavaknak nevezi őket dr. A. BOHLEN: „... das Richtige an dieser Auslese des Wortschatzes liegt darin, dass man sich im Anfangsunterricht vorwiegend der alltäglichen Wörter bedienen soll”.⁴⁰ A régebben megjelent minimum-szótárakat értékelve SCSEBBA szintén leszögezi, hogy a gyakoriság alapelve alapján nyugszanak: «Основным принципом, положенным в основу первых словарей-минимумов, была частотность.»⁴¹

A nagy számok törvénye alapján összeállított gyakorisági szójegyzékek rendkívül hasznosak, feladatuk azonban a ténymegállapításon kívül inkább csak figyelmeztető jellegű — s ez a figyelmeztetés a dolog természetéből adódóan elsősorban a tankönyvíróknak és a pedagógusoknak szól! —: meg kívánják akadályozni, hogy olyanfajta, kis gyakoriságú szavak kerüljenek be a tananyagba, amelyek nélkül jól meg lehetünk.

5.2. A gyakoriság „törvényéhez” göresösen ragaszkodó szókincsminimum azonban rendkívül meghökkentő eredményekre vezethet. A mindennapi életben igencsak rendszeresen előforduló konkrét tárgyakat és jelenségeket jelölő ún. k o n k r é t szavakat ugyanis elég ritkán használjuk. Fogunkat megmosunk ugyan minden nap, harapunk és rágunk vele elég gyakran, de legtöbbször csak akkor beszélünk róla, ha fáj — írja az Élaboration du français élémentaire.⁴² A 'király' szó előfordulhat történelmi tárgyú munkákban, tündérmesékben, politikai művekben és beszélgetésekben, valamint újságcikkekben. Ez a „gyakoriság” azonban minden bizonnyal változik egy adott ország konkrét körülményei alapján. Említettük, hogy a gyakorisági szójegyzékekben első

³⁶ I. m. 15.

³⁷ I. m. 2.

³⁸ Uo.

³⁹ I. m. 295.

⁴⁰ I. m. 32.

⁴¹ I. m. 8.

⁴² I. m. 136.

helyen a nyelvtani segédszók szerepelnek, valamint igék, melléknevek és néhány 'általános' szó. A konkrét szavak egyáltalában nem, vagy csak alig fordulnak elő: „D'une façon générale, les listes de fréquences ne donnent pas ou ne donnent guère les mots concrets.”⁴³

5.3. A konkrét szavak legtöbbje bizonyos meghatározott tárgykörökhöz kapcsolódik. Ezek a tárgykörök is módosulnak politikai, földrajzi, gazdasági stb. tényezők szerint. A 'kréta' az iskolai óra tematikájához tartozik, de vajon mikor fordul elő más szövegösszefüggésben? Legfeljebb akkor, ha a dákót krétázzák, vagy amikor a szabó a szoknya hosszát jelöli körül. Tanítsuk-e a ma egyre ritkábban használatos 'tintatartó'-t, meg a 'tollszár'-at, vagy vonjunk-e le inkább következtetést abból a tényből, hogy a golyóstoll meg a töltőtoll használata válik egyre elterjedtebbé? Ismeri-e az Egyenlítő vidékén lakó bennszülött a 'hó' fogalmát? Előfordul-e az 'oázis' az európai általános témájú társalgásban? Vagy: a 'ház' filozófiai szövegben? Milyen gyümölcsneveket kell megtanítani a thaiföldi vagy madagaszkári tanulók idegen nyelvi oktatása során? (Hiszen az európai fajták jó részét nem is ismerik!) Scserba veti fel, hogy a 'nyírfa', 'tejjel' stb. fogalma Dél-Oroszországban vagy Közép-Ázsiában esetleg ismeretlen; még az ún. általánosan használatos szavak is nagyon nagy mértékben helyi jellegűek.⁴⁴

5.4. Ezekre a kérdésekre és más hasonló példákra elgondolkozva javasolja regionális listák összeállítását P. GURREY, a „Les facteurs locaux dans le choix du vocabulaire” c. cikkében (közli a L'enseignement des langues vivantes c. már említett UNESCO-kötet):⁴⁵ „... il est vain d'espérer dresser une liste générale qui satisfasse tout le monde”.⁴⁶ Mindenütt a konkrét, helyi vonatkozásokból kell kiindulni. Malájföldön vagy a pápuák között, Új-Guineában és Thaiföldön egyaránt csak később, a szókinccsgazdagítás későbbi fókán adandók meg azok a sajátos angol vagy francia életet illusztráló „országismereti-lexikai” szavak és kifejezések, amelyeknek segítségével összehasonlíthatók egyrészt a hazai viszonyok, másrészt a tanult nyelv országának más-más jellegzetességei. René MICHÉA tematikus, azaz tárgykörökhöz kapcsolódó szavaknak nevezi a konkrét szavak legtöbbszörjét. Ezek csak egy bizonyos, adott érdeklődési kör szókinccséhez kapcsolódnak. Velük szemben állnak az általános tematikus-nak nevezett, tárgykörhöz nem kötött nyelvtani segédszók, az általános (kifejezőértékükben sápadtabb fényű) melléknevek, néhány ige és főnév. Ezek rendszeresen fordulnak elő minden szövegben, függetlenül annak tartalmától: „Ce sont des mots qui servent à nous exprimer au sujet des choses plutôt qu'à exprimer les choses elles-mêmes, des termes plus ou moins communs à tous les sujets, à toutes les situations”.⁴⁷

A konkrét szavak fontosságát természetesen senki sem vitatja. Éppen ellenkezőleg: a szókinccs gerincéhez tartoznak. Minthogy azonban ezek a gyakorisági szójegyzékeknek csak valahol a végefelé kullognak alacsony előfordulási arányszámuk miatt, nyilván fel kell venni még egy szempontot. Ennek az új szempontnak alapján realisabb rangsorolást érhetünk el. „Disponible”, azaz rendelkezésünkre álló szavaknak nevezi őket az Élaboration; hasznosaknak és fontosaknak tekintendők, noha nem valami gyakran használ-

⁴³ Élaboration du français élémentaire. 135.

⁴⁴ I. m. 21.

⁴⁵ I. m. 167–173.

⁴⁶ I. m. 170.

⁴⁷ R. MICHÉA: Vocabulaire et Culture. Les Langues Modernes, 1950. 189.

juk őket: „... mots disponibles... tel est le nom que nous donnerons à ces mots d'une fréquence faible et peu stable, qui sont cependant des mots usuels et utiles. Nous les appelons ainsi parce que, quoiqu'ils ne soient pas souvent prononcés ou écrits effectivement (hormis le cas où l'écrit ou la conversation traitent d'un sujet déterminé), ils sont à notre disposition”.⁴⁸

A diszponibilitás alapján elsőbbséghez éppen a konkrét főnevek jutnak, az egy-egy megadott tárgykörhöz — pl. utazás, lakás, öltözködés, testrészek, ételek, munka, szórakozás, állat- és növényvilág stb. — kapcsolódó asszociációk következtében. A nyelvkönyvek (kezdő fokon) nagyrészt ezeket a témákat dolgozzák fel, az életkori sajátosságok (lásd PIRENNE, DOTRENS szójegyzékét) és a nevelési cél figyelembevételével. A szocialista nevelői ráhatás jelentőségét hangsúlyozza REHFELDT (NDK), a már említett nyelvoktatási konferencia egyik hozzászólója,⁴⁹ s a marxista szempontok fontossága miatt kapnak helyet SCSEBBA szótárában az ideológiai-politikai témakör legfontosabb szavai. (Anélkül, hogy holmi párhuzamosságra utalnék, itt említem meg, hogy a 'basic'-et pl. csak azért egészítették ki pótlólag még 200 szóval, hogy az új-testamentum „fordítására” alkalmas legyen...)

Az irodalmi olvasmányok gyakori szavait tükrözi Haygood idézett munkája, az élő beszéd fordulatait pedig a „français élémentaire”. H. FREI teszi szóvá, hogy pl. DAMOURETTE és PICHON nagyszótárának csak 8%-a (összesen 2900 szó) alapul a beszélt nyelv adatain; a legtöbb nyelvészeti szakmunka gyenge pontjának éppen azt tartja, hogy túlságosan bő, heterogén anyagot dolgoznak fel.⁵⁰ Hogy kellenek-e olyan konkrét szavak, mint a 'zsoltár', avagy a 'szájrúzs', a 'hajfonat' meg az 'üstfoldozó', azt az adott összefüggések kapcsán, konkrét helyzetek és célok elemzésével kell megvizsgálni.

5.5. Úgy kell tehát a leggyakoribb, használható, minél többféle szövegben előforduló, vagyis kapcsolatot teremteni tudó s egyúttal konkrét tárgykörökhöz kapcsolódó diszponibilis szavak mennyiségét kiválasztani, hogy a maximalizmus ellen vívott harc címén ne tévesszük szem elől sem elvi szempontjainkat, sem pedig azt a tényt, hogy a közkezen forgó zseb-, kézi és nagyszótárak igenis léteznek s — egy későbbi időpontban, az idegen nyelvtanulás „középhaladó” fokán — feltétlenül meg kell ismertetni használatukkal mindenkit, aki nem felületesen tanul idegen nyelvet. (A minimum-szókincs nem helyettesíti és nem is helyettesítheti a szótárakat.)

5.6. A fentiekben kívül a szó szóképzési index száma (több vagy kevesebb hasznos szót lehet-e belőle képezni?) és polisziemiája is kritériuma lehet annak, hogy a minimumszótár lapjaira kerüljön-e vagy sem.

Az 1960-as kiadású moszkvai RAHMANOV-szótár a kiválogatás elveit sorjázva első helyen említi a „сочетаемость” fogalmát, hogy ugyanis az adott szó több vagy kevesebb szókapcsolatban fordul-e elő, hogy több vagy kevesebb szó szerkezetben szerepeltethető-e. (Az elvi bevezetőben hasonlítja össze pl. a schön és a schnittreif használhatóságát, hasznosságát.) A szóminimumba felveendő szavak nem lehetnek olyanok, amelyek csak a legigényesebb stílusú irodalmi alkotásokban, avagy csak a familiáris társalgási nyelvben fordulnak elő (néhány kivételtől eltekintve, mint kid, ça, kaputt stb.). Fontos

⁴⁸ I. m. 142.

⁴⁹ Fremdsprachenunterricht, 1958, 389.

⁵⁰ HENRI FREI: Le livre des deux mille phrases. Genf, 1953, 11.

elvként szerepel továbbá a nem specializálódó jelentés, de kisebb a jelentősége a gyakoriságnak, melyet Rahmanov utolsó helyen említ.

5.7. A szóminimum mennyiségi és minőségi kiválasztásából önként adódik, hogy a z a n y a g e l r e n d e z é s é b e n a fokozatosság és a következetesség elve érvényesüljön. A „français élémentaire” 1063 szavát a szerzők feltüntetik az „élaboration”-ban a gyakoriság csökkenő indexszáma szerint,⁵¹ majd pedig ábécé-sorrendben.⁵² Az angol—német—francia—orosz nyelvű minimumszótár az ABC rendjét követi.

Komoly gondot okoz a szójegyzék összeállításakor az elrendezésnek egy olyan „részlet”(?!)-kérdése, hogy csak szavak szerepeljenek-e benne vagy feltüntetendők-e bizonyos szószervezetek, állandósult frazeológiai egységek is. (Pl. franciában a 'rendre' mellett a 'se rendre', ill. 'rendre compte', az angol 'call' a 'call up', 'call on', 'call for' változataival, vagy a német 'um' az 'um so mehr' kifejezéssel együtt.) A lexikográfia legjobb tanulságainak fényénél a modern minimum-szótárak az utóbbi megoldást választják.

HERMÉNAU a Wortschatzminimum-ban a betűrendes szójegyzék után tárgykörök szerint is csoportosítja az anyagot, majd szóképzési, ill. szinonima-antonima egységeket ad.

5.8. Egy másik, ugyancsak a „mit?” kérdéskörébe tartozó döntést illet az is, hogy nemzetközi szavakat, fontos földrajzi neveket, tulajdonneveket szerepeltetni kell-e. A görösös és merev utasítás nem vezet jóra, mértéktartó megfontolás eredményeként azonban az idetartozó szavak az egész szómennyiség néhány százalékos bővítését indokolják. D. L. SCSEBA felveszi őket jegyzékébe (mindhárom nyelvben különböző példákat adva meg: az angol nyelvű részben feltüntetett *Minnesota* pl. a többiben nem szerepel, *Varsovie, Warsaw, Warschau* viszont mindenütt). A „français élémentaire” nem tartalmaz tulajdonneveket, a nemzetközi szavak egyrészét s a hónapok stb. nevét viszont igen.

5.9. A XIX. századi szakembereknek a szó alapjelentésére vonatkozó nézeteiről ugyancsak D. L. SCSEBA fejt ki véleményét. Régebben ugyanis az a nézet uralkodott, hogy a szavakat először alapjelentésükben kell szótározni s csak ezután következhetnek az átvitt értelem. Ugyanígy javasolták továbbá, hogy a szó konkrét jelentése előzze meg az elvontat. A szavak ilyenfajta mesterkéltskatulyázása azonban semmiképpen sem helyes, mert hiszen az eredetnél már igen gyakran fontosabb az absztrakció, ill. az átvitt értelem: «искусственность такого отбора слов совершенно очевидно, ... в целом ряде случаев абстрактные понятия актуальнее конкретных, тем более, если последние относятся к области специальной терминологии.»⁵³

6.1. Elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt tanulságos, hogy miképpen készítették el az eddig megjelent minimumszótárakat és minimum-szójegyzékeket.

A statisztikai módszer — a gyakorisági szójegyzékek alapja — az alantiakban foglalható össze: lehetőleg minél több fajta szöveg összes szavainak megolvasása után megállapítják, hogy melyik szó hányszor fordult elő. A ritkábban szereplő — bizonyos indexszámon aluli — szavak elhagyása után jön létre a minimum-szójegyzék. A mintegy 10 000 szót tartalmazó

⁵¹ I. m. 63–83.

⁵² Uo. 84–109.

⁵³ I. m. 7–8.

THORNDIKE-féle „The Teacher's Word Book” például 4 500 000 szó „számbavétele” alapján készült el. HENMON („French Word Book”) irodalmi szövegeket elemzett és számolt végig, kb. 400 000 szóból válogatva ki az 5000 leggyakoribbat. VANDER BEKE a regényeken, színdarabokon, meséken, sajtótermékeken kívül (ezek adják a nyersanyag 59,3%-át!) még történelmi, természettudományi és filozófiai szövegeket is csatolt a HENMON-féle „nyersanyaghoz” s a megszámlolt szavak száma nála 1 147 748-ra emelkedik, ebből azonban csak 6067 került a jegyzékbe. [Erről részletesebben: „Élaboration”⁵⁴] VANDER BEKE szójegyzékére épül THARP: The Basis French Vocabulary, New York, 1939 — 3340 szó; SCHLYTER: Centrala ordförrädet i franska. Upsal, 1951 — 2500 szóval; valamint VERLÉE: Basis-Woordenboek voor de Franse Taal. Antwerpen—Amsterdam, 1954 — mintegy 3000 szó.

Mellőzi az irodalmi szövegek vizsgálatát ARISTIZABAL munkája: „Détermination expérimentale du vocabulaire écrit pour servir à l'enseignement de l'orthographe à l'école primaire”. Louvain, 1938. Felneveltek leveleit (családi, kereskedelmi stb.), iskolásgyermekek fogalmazásait gyűjti össze, összesen 5525 szöveget. A bennük talált 460 727 szót 13 038 szócím alá rendezi, 10-nél magasabb gyakoriságú ezek közül 4329 s ezeket tartja megtanítandóknak; művével ugyanis az iskolai anyanyelv- és helyesírástanítás megjavítását célozza. (Bírálni szerint igen fontos szavakat hagyott ki.)

PRESCOTT idézett szójegyzéke oly módon készült, hogy hét és tizennégy év közötti gyerekeket (50 fiút és 50 kislányt) hívott össze, majd 15 perc időt adott nekik arra, hogy az észükbe jutó összes szavakat leírják. Ez az eljárás gyermeklélektani szempontból tanulságos lehet, a nyelvészet oldaláról nézve azonban az esetlegesség és ötletszerűség veszélyét rejti magában. ARISTIZABAL, HAYGOOD és PRESCOTT anyagának egybevetésével jött létre DOTRENS és MASSARENTI szójegyzéke, amely 2750 szót tartalmaz.

RENÉ MICHÉA — a „français élémentaire” előkészítő munkálatai során — különféle tárgyköröket adott meg iskolásgyermekeknek, hogy azokkal kapcsolatosan 20—20 szót írjanak össze. Ezt a munkát G. GOUGENHEIM is elvégezte, ezzel bizonyítva a „diszponibilis” szavak fontosságát. Később négy francia megyében (Dordogne, Marne, Eure, Vendée) végeztek ilyen irányú sorozatos felmérést, s igen hasznos volt ezek alapján a társadalmi és földrajzi tényezők adta eltérések elemzése, vagy akár csak a fiúk és lányok szógyűjteményeinek összehasonlítása.

A konyha tárgykörében pl. a 'gáz' szót 600 városi, de csak 73 falusi említi, a butángázt ezzel szemben 58 városi és 327 vidéki. Ebből nemcsak az következik, hogy a gyerekek azt írták le, amivel közvetlen környezetükben találkoznak, hanem a szórási görbe tanúsága szerint az is, hogy városon már jobban elterjedt a gáz, mint falun a butángáz. A közlekedési eszközök közül az 'autóbusz' meg a 'traktor' a vidéki gyerekek jegyzékeiben szerepel magasabb számokkal, a 'helikopter' és a 'drótkötélpálya' pedig a városiaknál. Állatnevek tekintetében a 'szamár' és a 'teve' feltűntetésében a városi gyerekek messze felülmúlják a vidékieket (104 : 46, ill. 125 : 23 arányban). Milyen adatokat mutat a fiúk és lányok szójegyzékeinek összehasonlítása? Az öltözködés tárgykörében a 'kötényt', a 'harisnyát', a női ruhadarabokat a lányok; a 'sapkát', 'zoknit', 'nyakkendőt' — általában a férfi ruhadarabokat — és még: a 'melltartót' (?) a fiúk írták gyakrabban. A ház, a bútorok, az állatok stb. címszók köré eso-

⁵⁴ I. m. 27—30.

portosított listákon nagyjából azonos szavak szerepelnek viszonylag magas gyakorisággal. (A részlet-adatok elemzése főleg a gyermekpszichológusok számára tanulságos.)

6.2. A „français élémentaire” szerzői a beszélt nyelv megvizsgálását tűzték maguk elé. Ennek nemcsak tudományos jelentősége van hanem gyakorlati is. Az idegen nyelvek tanításában egyre inkább az élőbeszéd megértése, az önálló beszélés a cél: „indépendamment de l'intérêt scientifique que présente l'étude de la langue parlée, on constate qu'actuellement... l'enseignement des langues vivantes vise à mettre les élèves en état de comprendre la parole parlée et de parler eux-mêmes.”⁵⁵)

Ennek a beszélt nyelvnek a megragadása gramofonlemez, ill. magnetofonszalag segítségével történhetik, ha a technika legmodernebb vívmányait akarjuk felhasználni. A francia rádió magnetofonszalag-archívumának szövegei Sauvageot-ék rendelkezésére álltak ugyan, de — kevéssé spontán jellegük lévén — elsősorban tudatosan beszélő személyek igényesebb, formai választékosságra törekvő mondanivalóit tartalmazzák. Így a vártnál kevesebb segítséget adtak a valódi francia beszéd megvizsgálásához. M. RIVENC-nek sikerült egy kis rövidáru-kereskedés tulajdonosnőjének beleegyezését megszereznie, hogy egy délelőtti folyamán magnetofonra vehessék fel a boltban megforduló vásárlókkal folytatott párbeszédet: „Les propos des clients ainsi enregistrés sont des échantillons criants de vérité du parler spontané du peuple de Paris.”⁵⁶

A leggyakrabban követett eljárás azonban nem ez volt, hanem a beszélő meghívása a szerzők — a „français élémentaire”-t kidolgozó munkatársak — lakására, s ott, a baráti, családi környezetben, a tudományos cél rövid ismertetése után kérték meg arra, hogy családjáról, egészségéről, az elmúlt nyári vakációról, a közelmúltban látott filmekről stb. — tehát valamely, az illetőhöz közelálló témáról — beszéljessen. A fesztelen légkör ily módon eleve kizárta a mesterkéltséget, csinált „szövegezést”: „... nous nous efforcions... de mettre le sujet dans un état de détente qui garantit une langue naturelle et une expression spontanée.”⁵⁷ A mikrofon néha baráti, családi összejövetelek idején is az asztalra került, a jelenlevők azonban csakhamar ügyet sem vetettek rá.

A felvételek — 275 személy megszólaltatása — nagyrészt Párizsban készültek, de a szerzők vidéki (Savoie, Bretagne, Normandie, Dél-Franciaország) anyagokat is gyűjtöttek. A 275 személy megoszlása: 138 férfi, 126 nő, 11 iskoláskorú gyermek. „Bennszülött” párizsi közülük 133, a többi vidéki, ill. külföldi (Kanada, Svájc stb.). Foglalkozásukra nézve találunk közöttük egyetemi hallgatót, tanárt, mérnököt, színészt, hivatalnokot, ápolónőt, gyári munkást, sofőrt, pincért, kereskedőt, parasztot, háziasszonyt. [Erről bővebben az „Élaboration”].⁵⁸ Életkoruk, iskolai végzettségük különböző. A megbeszélt témák java része az illetők munkájára, családjára, egészségére, lakására, az étkezésekre, utazásokra, irodalomra és művészetre, sportra stb., összefoglalva: a mindennapi életre vonatkozik.

A magnetofonszalagra felvett szövegek legépelése után (163 szöveg, összesen 1090 gépelt oldalon) következett a szavak megszámlálása. Az ered-

⁵⁵ *Élaboration du français élémentaire*. 55.

⁵⁶ *Élaboration*, 57.

⁵⁷ I. m. 58.

⁵⁸ I. m. 58–60, ill. 237–250.

ményt, a 312 135 szót ezután csoportosítani kellett: 7995 címszó mutatkozott. A „français élémentaire” szójegyzékébe csak azokat vették fel, amelyeknek gyakorisága legalább 20, emellett azonban feltüntették a diszponibilitást jelző számot is, vagyis azt, hogy az adott szó hányféle szövegben szerepel. Így készült el az 1063 szavas szójegyzék, ez azonban még bizonyos módosításokra szorult. Hogy a minimum-szójegyzék nevelő hatású szövegek összeállítására is alkalmas legyen — sokoldalú, igazi nyelvet tükrözzön („le français élémentaire . . . a été conçu comme un français authentique, un français correct et véritable”),⁵⁹ — ezért a kidolgozásával megbízott kollektíva néhány olyan fogalmat is fel kívánt venni (*'művészet'*, *'igazság'*, *'szabadság'*, *'béke'*, *'haladás'*, *'jog'*, *'költészet'* stb.), amelyek lehetővé teszik erkölcsi-jogi-kulturális témák kifejezését is („faire du français élémentaire un moyen d'éducation”).⁶⁰ Az egyéb szükséges kiegészítések után 1368 szó kerül a végleges listára, ennek 46,5%-a főnév, 23,5%-a ige, 17,6%-a nyelvtani (segéd)szó, a többi melléknév: 6,9% és egyéb (határozószó stb.): 5,5%.

6.3. Ellenőrizni kívánván összeállított szójegyzékük helyességét, a szerzőknek össze kellett hasonlítaniuk a „français élémentaire”-ben szereplő szavakat irodalmi szövegek, beszélgetések stb. „nyersanyagával”. Esetről esetre meg kellett állapítani, hogy a megvizsgált szövegeknek hány százalékát adják a szójegyzék szavai. Általában 87—89% volt az — igen megnyugtató — eredmény. Ujságcikkek vizsgálata során valamivel kevesebbet mutat a statisztika (75—79%), szakszövegekben ellenben igen alacsony előfordulási arányt találtak, mintegy 16 százalékot. A szerzők lelkiismeretességét bizonyítja, hogy ezt a tetszetős számarányt szigorúbbá, azaz realisabbá kívánták tenni s ezért mindenünnen kiemelték a nyelvtani segédszókat. Ezeknek közismerten magas (általában ötven százalékos) előfordulási arányszáma ugyanis torzítja a szöveg igazi megértésének mutatóját. A 87%-os megértési koefficiens így módon 74,2%-ra módosul, irodalmi szövegek elemzése pedig 65—73%-os eredményt ad. Ezekről a kedvező és kedvezőtlen adatokról a szerzők részletesen beszámoltak.⁶¹

Az angol nyelvű szókinccsminimum vizsgálatáról és ellenőrzéséről szól F. J. SCHONELL könyve: *A Study of the Oral Vocabulary of Adults*. Brisbane, 1956. Ausztráliai munkások egy csoportját vizsgálja, a beszélők tudtával vagy anélkül vesz fel magnetofonszalagra beszélgetéseket. Összesen 6616 különböző szót számol meg, belőlük 4539-et „head word”-nak nevez (ezeket tartja a legfontosabbaknak!) s azt a megjegyzést fűzi statisztikai adataihoz, hogy a gondolatközlés teljes rendszerének felépítéséhez („a complete system of communication”) mintegy 3000 szó elegendő.

7.1. Az ellenőrzésnek egy másfajta, „aktívabb” módja a felhasználás, amely magában rejti a felhasználhatóság ismérveit. A szójegyzékek alapján állítják össze modern nyelvkönyvek szövegeit. A szókinccsminimum gyakorlati-oktatási felhasználása így módon bebizonyította a kitűzött cél elérésének lehetőségét: véges időn belül megtanulható a választott idegen nyelv. Sikeres és eredményes, éppen ezért népszerű nyelvkönyvek készültek már eddig is, különösen az angol és francia szójegyzékek alapján. ECKERSLEY „Essential English”-e, RIVENC „Le français élémentaire”-je, a MAUGER-féle

⁵⁹ I. m. 11.

⁶⁰ I. m. 198.

⁶¹ I. m. 224—227.

„Cours de langue et de civilisation française” és egyéb nyelvkönyvek jelzik azt, hogy ez az út nemcsak járható, hanem sokkal kevesebb kaptatóval és vargabetűvel vezet a csúcs felé, mint az eddigi „kitaposott” ösvények. A Fédération Internationale des Professeurs des Langues Vivantes (FIPLV) 1956. évi amszterdami kongresszusa igen értékes agymunkának, szórakoztató szellemi tornának nevezi azt a törekvést, hogy az idegen nyelv tanára lehetőleg a szókincs-minimum segítségével fejezze ki magát diákjai előtt. Fontosnak tartja, hogy a szókincs korlátozására vonatkozó kiadványok ne kerüljék el a pedagógusok figyelmét.

7.2. A gyakorisági szójegyzékek elkészülte után az összehasonlító nyelvészet is kísérletet tesz arra, hogy a rokonyelvek szókincsének összehasonlítását munkálva a legújabb eredmények felhasználásával kerüljön sor a kutatásokból fakadó megállapításokra. Ilyen irányú tanulmány A. SAUVAGEOT: „Statistique de fréquence et grammaire comparée”⁶² c. munkája, amely — bevezetőjében BJÖRN COLLINDER cikkére („Remarks on Linguistic Affinity”)⁶³ utalva — az „Élaboration du français élémentaire” alapján kísérli meg bizonyos törvényszerűségek megállapítását. A tudományosan elkészített szójegyzékek (melynek társszerzői közé tartozik) első 200 (leggyakoribb) szavából indul ki. Ezek közt 32 igét, 21 főnevet és 6 melléknevet, tehát összesen 59 lexikális értékű szót talál, a többi nyelvtani segédszó. A nyelvtani szavak magas előfordulási arányszámát ismét leszögezi: „les mots »grammaticaux« sont plus de 70% du vocabulaire de haute fréquence”.⁶⁴ A 200 leggyakoribb szó kizárja azokat, amelyeknek alapján régi formákat lehetne rekonstruálni. Az összehasonlítás kiindulópontja a hangalak hasonlósága vagy a jelentés azonossága lehet — az eltérő hangalak és rokon jelentés kanyargós útjainak esetleges kombinációjával —, de Sauvageot szerint a leggyakoribb szavak vizsgálata csak az általános és sokfelé ágazó jelentések megállapításához vezethet. Érdemes azonban összevetni a leggyakoribb nyelvtani eszközöket, amelyeknek száma a nyelv szerkezetétől függően változik, — „les outils grammaticaux les plus usuels”⁶⁵ —, valamint az archaikus típusú formákat. Különbféle nyelvekben vizsgálva a 200 leggyakoribb szót, nyilvánvalóan más-más lesz az eredmény; az orosz szavak vizsgálata⁶⁶ pl. majdnem 50%-ban „lexikális” szavakat mutat, s ez nyilvánvalóan az orosz nyelv flektáló jellegéből is következik.

7.3. A szókincsminimum tudományos meghatározásának ismeretében nemcsak nyelvkönyvek és tanulmányok láttak napvilágot, hanem szótárak is. ALFRED HAASE „Englisches Arbeitswörterbuch”-ja (Frankfurt a/Main, 1959) a „Wertigkeitsstufe” — használhatóság foka — szerint osztja fel a szavakat hat különböző kategóriába; G. GOUGENHEIM „Dictionnaire Fondamental de la langue française” (Paris, 1959) c. munkája a „français élémentaire” szóanyagához még mintegy 1700 szót ad, összesen kb. 3000 szóban. A „Vocabulaire allemand progressif” (Paris, 1959) — szerzője, R. MICHÉA — „très fréquent, fréquent” jelzéssel 1000 szót, ezen a „vocabulaire fondamental”-on kívül pedig még „vocabulaire complémentaire” és „vocabulaire scientifique” elnevezésű egységeket is tartalmaz.

⁶² FUF. XXXIII, 131–142.

⁶³ Ural-Altäische Jahrbücher. XXVII, 1–6.

⁶⁴ I. m. 131.

⁶⁵ I. m. 135.

⁶⁶ Harry H. JOSSELSON: The Russian Word Count. Detroit, 1953.

Ezeket a szavakat tartja nélkülözhetetlenek: „... un minimum absolument indispensable pour s'exprimer d'une manière correcte dans les circonstances de la vie quotidienne”.

BERNARD LOTT tanulmánya: *Graded and Restricted Vocabularies and their Use in the Oral Teaching of English as a Second Language*⁶⁷ összefoglaló értékelést nyújt az utóbbi évek szótáiról s azok elkészítési elveiről. A gyakoriság, a használhatóság, a lehetséges jelentésárnyalatok figyelembevételével készült szójegyzékek alapján ő is kiemeli a nyelvtani szók gyakori előfordulását, sőt felhívja a figyelmet arra is, hogy LORGE: „The Semantic Count of the 570 Commonest Words” (New York, 1938) c. jegyzékében az első főnév (*man*) csak a 75. helyen bukkan fel. Fontosnak tartja, hogy a szójegyzékek összeállítói ne támaszkodjanak divatjamúlt, irodalmi ízű szövegekre, hiszen éppen ezeknek a szóminimum-listáknak az alapján állítják össze idegenajkú diákok angol olvasókönyveit. Ismerteti C. C. FRIES véleményét: a szójegyzékek lehetőleg korlátozott jelentésű címszavakat tartalmazzanak, s a szótár szerkesztője döntse el, hogy milyen értelmezéseket vesz fel egy-egy szócikkhez. (Kevés a gyakorlati értéke — a nyelvtanulás kezdő fokán! — az Oxford English Dictionary *with* szócikkéhez adott 44-féle jelentésnek!) A tanár lehetőleg készítse el a maga saját szókinszminimum-jegyzékét; azt, amit tanítványaival — pl. az olvasmányok megtárgyalása során — használni és használtatni akar.

7.4. LOTT értékesnek tartja a szókinszminimum figyelembevételével készült, a d a p t á l t i r o d a l m i s z ö v e g e k kiadását. Ezek a művek nem tartalmaznak 3000 szónál többet és mégsem okoznak olyanfajta elégedetlenséget, amelyet a diák szellemi-értelmi színvonal és az idegen nyelvben elért olvasási-megértési készsége közti ellentét okoz. Ilyen kiadványok: M. WEST: *New Method Supplementary Readers* (1927 óta folyamatosan), „New Swan Shakespeare”-Series stb.

P. GUIRAUD a szótárak statisztikai szempontjainak részletes elemzését adja „Bibliographie critique de la statistique linguistique” (Utrecht-Anvers, 1954) c. művében, idevágó tanulmány továbbá M. MATORÉ: „La méthode en lexicologie”. Paris, 1953 c. munkája, valamint L. VERLÉE cikke: „Quelques considérations sur le vocabulaire de base”.⁶⁸

8.1. VERLÉE lelkes hévvel vitatkozik a szókinszminimum szükségességét ellenző szerzőkkel — akiknek sorából hadd idézzem PIERRE HENRION: „Un mariage malheureux: statistique et vocabulaire”⁶⁹ c. cikkét (később, de nem véglegesen ugyanígy M. COHEN: *Français élémentaire? Non!* Paris, 1955) — s érveit, ellenérveit a következőkben csoportosítja:

- (i) A konzervatívok érve („hiszen a mi korunkban is sok szót kellett megtanulni!”) nem helytálló, mert hiszen annak idején is lehetett volna sokkal gazdaságosabban tanulni. Nem szabad újításoknak ellenszegülni csakis a hagyományok tiszteletbentartása miatt: „l'attachement au passé n'est pas une raison sérieuse pour combattre une innovation”.⁷⁰

⁶⁷ English Language Teaching. XIV, 1, 2.

⁶⁸ Revue des Langues Vivantes, 1954, 195–211.

⁶⁹ Les Langues Modernes, 1949, 337.

⁷⁰ I. m. 205.

- (ii) Hogy a minimumszótárak terén végzett vizsgálatok csak elméleti jelentőségűek lennének, azt sok-sok gyakorlati példa alapján utasítja vissza. Utal WEST, PALMER, ECKERSLEY és mások könyveire, sőt, szerinte még KANT-szövegek megértéséhez is elég 1500 szó!⁷¹ L. VERLÉE rendkívül fontosnak tartja, hogy a helyesen összeállított szóminimum majdnem teljes mértékben biztosítja átlagos szövegek megértését: „... un vocabulaire de base de 3000 mots permet de comprendre au moins 95% d'un grand nombre de textes non techniques, écrits dans une langue normale” (én emeltem ki, M. P.).⁷²
- (iii) Azt sem tartja helytálló és elfogadható ellenérvnek, mintha a minimum-szójegyzékek az élőbeszédre kevésbé építenének, mint írott szövegekre. Először is igen sok minimum-szótár készült már el magnetofonszalagra felvett beszélgetések figyelembevételével. Másrészt — és ez is elgondolkasztató megállapítás — VERLÉE kiemeli a beszélt és írott nyelv közös szubsztrátumát, valamint azt, hogy e két nyelvi forma között a különbség inkább stiláris, ill. nyelvtani, mintsem a szókincszet érintő tényezőkből fakad.
- (iv) Igaz ugyan, hogy a „vocabulaire de base” nem tartalmaz sok olyan szót, amelyet az anyanyelvben esetleg gyakran lehet hallani, de ezek aligha fontosak az idegenajkúak számára. Bizonyos helyzet-szavak (vámvizsgálattal, fodrásszal, szállodával, gyógyszerházzal stb. kapcsolatban) valóságos terminus technicusoknak tekinthetők. Ezeket szükség esetén gyorsan meg lehet tanulni, de az iskolai oktatás során menthetetlenül elfelejtésre vannak ítélve: „propres à une situation particulière, ils ne sont pas répétables. Et chacun sait par expérience que seule la fréquence des répétitions maintient un mot vivace dans la mémoire”.⁷³ Különbösen sem taníthatók meg egy külföldi út adta szituációk ezrei: kalaptisztítás, hirtelen fellépő betegség gyógyítása, az elvesztett bőröndkulcsnak a talált tárgyak osztályán való keresgelése és hivatalos formulárok kitöltése utáni boldog átvétele, meg ezer egyéb „apróság”. Az ún. „vocabulaire de milieu”-nek ez a fajtája nem nélkülözhetetlen. Egy-egy témát amúgy is önkényesen szűkíti le, hiszen az oktatás gyakorlatában sem lehet teljességre törekedni. Igencsak szubjektív lesz a választás, hogy pl. az angol nyelvkönyv a „Sport” címszó alatt futballról, kriketről vagy evezősversenyről beszéljen-e. S vajon a német szöveg a „Vásárlás” témakörében mit említsen: inget vagy cipőt, tollat vagy füzetet, virágot (— s milyen virágot? —) vagy könyvet? Nem lenne reális, ha olvasmányunk hőisével egész havi fizetését elköltekeztetnők, a rendkívüli lottónyereség pedig aligha „tipikus”. Csak még egy példát: közismert ugyan, hogy a francia háziasszony szeret jókat főzni, de: mit tálaljon? 'Bifteck aux pommes' legyen-e az egyetlen megemlített étel, avagy soroljuk fel a levesek, saláták, mártások, peccsenyek végtelen és végtelenül ínycsiklandozó sorát?
- (v) Sokan ellenzik a megfontoltan csökkentett szókészlet alkalmazását, azzal az „érvvel”, hogy fékezi a tanár személyiségének szabad

⁷¹ I. m. 203.⁷² I. h.⁷³ I. m. 207.

kibontakoztatását. (Közbevetőleg: mintha a matematika oktatásában nem lenne még inkább „megkötve” a tanár keze!) Ne feledkezzünk meg róla, hogy az adott lehetőségeken belül millió ötlet alkalmazható s a jó tanár a tudatos egyszerűség útjának megmutatásával is irányít és nevel. A jó tanárnak nem lesz szük a szókincsminimum adta keret, úgy összpontosíthatja tevékenységét, hogy példát ad a világos kifejezésmódra és pontos szóhasználatra. Ezzel is fejleszti tanítványában az árnyalati finomságok iránti érzéket.

*

9. Összefoglalva: megvizsgáltuk a szókészlet mennyiségére vonatkozó kutatások szükségességét, történetét (1—2.). Elemeztük az ilyen szókincsminimumok készítésének legfőbb elveit és céljait (3.). Ismertettük a kiválogatott szómennyiség minőségére és mennyiségére vonatkozó álláspontokat (4—5.), valamint a szójegyzékek elkészítésének gyakorlati módozatait (6.). Utaltunk a szókincsminimum felhasználásának lehetőségeire (7.) s megemlítettük az ellenérveket is (8.).

A szókincsminimum ismerete, értékelése és felhasználása tehát mindenképpen tanulságos, sőt hasznos. A sok-sok adat számbavétele alapján készített statisztikák nem tekinthetők szubjektív jellegűnek, épp ellenkezőleg: tudományos hitelűek. A Szovjetunióban, a népi demokratikus országokban és nyugaton is egyre nagyobb figyelemmel fordulnak feléje nyelvészek és tanárok. Itt az ideje, hogy hazánkban is komoly kutatás és gyakorlati munka induljon meg ebben az irányban.

Joggal bízhatunk abban, hogy minden bizonnal el fog készülni egy — mintegy 1200—2000 szóra terjedő — magyar szókincsminimum, mind nyelvészeti, mind pedig szakdidaktikai kérdések tisztázása érdekében. Az is valószínű, hogy a minőségi tényezők közül nagyrészt a fentebb részletezett gyakoriság, diszponibilitás, s az élő beszéd, valamint irodalmi művek szabta feltételek alapján dolgozzák majd fel a valóban nélkülözhetetlen szavak és szó szerkezetek anyagát.

Ne tévesszük azonban szem elől, hogy a minimális szókincs konkrét elemzése nem célnak, hanem eszköznek tekintendő. Nem csak ezt, hanem először ezt kell ismerni és ismertetni. Legyen tehát első lépés, világos és biztató perspektíva a szókészlet további elemeinek megismeréséhez vezető úton.

MIKÓ PÁLNÉ

A nyomaték hangos vetülete

1. Az utóbbi évtizedek hangtani vizsgálatainak egyik legáltalánosabb érvényű eredménye, hogy az objektív és az érzékelt hangtulajdonságok viszonya sokkalta bonyolultabb, mint ahogyan ezt az eszközfonetika hőskorában gondoltuk volna. Az érzékelt hangmagasságkülönbség nem felel meg az alaphangmagasság tényleges változásának. Kísérletek során sikerült meghatározni a kettő viszonyát. Ezek a kísérletek vezettek az érzéklésünknek jobban megfelelő mel-skála kialakításához. A hangosság és a hangszín is erősen befolyásolja hangmagassági élményünket. A suttogott beszédben a dallamot a hangszínváltozás helyettesíti. A nyelvi időtartamot a hangok objektív időtartamán kívül a zöngé dallammenete, a magánhangzó és mássalhangzó laza vagy szoros kapcsolódása határozza meg. A zöngés vagy zöngétlen zárhang megkülönböztetésében lényeges szerepe van a következő magánhangzó kezdeti fázisának (a rövid átmeneti fázis zöngétlen zárhangra utal). A zárhang képzésének helyére is részben a következő (vagy megelőző) magánhangzó csatlakozó fázisának alakulásából következettünk.

Még bonyolultabb a viszony az objektív hangtulajdonságok és a nyomaték¹ között. Ha olyan önműködő írógépet akarnánk szerkeszteni, mely a mikrofonba mondott szavak vagy mondatok nyomatékát is jelölné, zavarban lennénk, hogyan építsük be a készülékbe ezt a nyomatékfelismerő képességet. Ha a szótagok viszonylagos hangerejéből indulnánk ki, akkor a *pipa* szóban a készülék többnyire a második szótagon jelezné a nyomatékot, mivel az */a/* nyíltabb képzése folytán általában hangosabb az */i/*-nél. Nem segítene az sem, ha a hangosság szint és időtartam vagy a hangosság szint és hangmagasság, esetleg mind a három hangtulajdonság kombinációjából indulnánk ki. *Kutyát, Pipát* vagy az *Egyház* kijelentő mondatban a második, hangsúlytalan szótag magánhangzója hangosság szint és időtartam tekintetében általában meghaladja a nyomatékos szótagot. Az első szótag magasabb hangfekvése önmagában nem tehetné nyomatékossá az első szótagot, ha a nyomaték valóban a három „dinamikus” tényező kombinációja volna.² Nem is szólva arról, hogy a *Kutyát? Pipát? Egyház?* kérdőmondatban az első szótag ezt az előnyt is elveszíti.

¹ Nem teszek különbséget nyomaték és hangsúly között. Részletesen indokoltam ezt az eljárást „A hangsúlyról” c. tanulmányomban (Budapest, 1958. 58 és k.). A *hangsúly* szó helyett azonban ezúttal az egyértelműbb *nyomaték* szót használtam. — Nem módosítottam a tanulmányomban kifejtett álláspontomat más tekintetben sem. Cikkemben egy — akkor nyitva hagyott — kérdésre szeretnék felelni: hogyan tükröződik a nyomaték, a fonációban résztvevő izmok nagyobb (globális) erő kifejtése a hangnak, elsősorban a hang színezetének módosulásában. A régebbi kísérlet sorozatoknak, a továbbiak szempontjából lényeges, eredményeit az 1. és 2. pontban foglalom össze.

² TH. HEINERMANN, *Grundlagen der phonativen Hervorhebung (Betonung) im Französischen*. Bielefeld — Leipzig, 1934. 32.

A nyomaték akusztikai vetületének ellentmondásos, bonyolult jellegét dramatizálja a kérdés irodalmában tapasztalható sok vita, ellentmondás. D. B. FRY beszédshintézisen alapuló kísérletei szerint a hangosabb és hosszabb szótag nyomatékosságnak nyilvánul az angolban.³ Mások véleménye szerint az (objektív) intenzitásnak resp. (szubjektív) hangosságának semmi szerepe sincs, úgyszólván a nyomatékélmény kialakításában,⁴ az angol nyomaték az alap- hang változásának függvénye, voltaképpen „zenei hangsúly”.⁵

A beszédfelismerő diktafonnak sokkal bonyolultabb utasításokat kellene adni. Jobb eredményt érnenk el, ha a készülék bizonyos nyelvi vagy fiziológiai szabályok alapján átalakítaná az eredeti adatokat. Különbséget kellene tennie a diktafonnak nyelvileg rövid és hosszú magánhangzók között az időtartam megítélésénél; a nyílt és zárt képzésű magánhangzók közötti hangzóssági különbséget automatikusan ki kellene egyenlítenie (így például a *pipát* /i/-jének tényleges hangosság-szintjét megemelné 7 db-lel és ezzel az /a:/ fölé emelné);⁶ tudnia kellene a gépnek azt is, hogy a szünet előtt álló magánhangzó — például a mondatként ejtett *Pipa* /a/ hangja — 40%-kal hosszabb, mint a zárhang előtt álló, hogy zöngés mássalhangzó előtt hosszabbak a magánhangzók, mint zöngétlen előtt, hogy szólam elején hangosabbak az egyes magánhangzók, mint a szólam végén (tehát a szólam folyamán szótagról szótagra haladva emelnie kellene az automatának a hangosság-szintet), és így tovább.⁷

Kísérleteink szerint ezeknek a meglehetősen bonyolult szabályoknak a beállítása után is elég sok lenne még a tévedés. Az *Apad már a folyó* kijelentő mondatban például az *apad* második /a/-ja több esetben hangosabb volt az elsőnél, a *Balra át!* vezényszóban a nyomatékos utolsó szótag hangosság-szintje többnyire elmaradt az első szó szintje mögött, jöllehet az /a:/ a leg-hangzósabb magánhangzó. Ráadásul a nyomatékos szótag különlegesen rövid volt ezúttal. A nagyobb hangmagasság egymagában nem billenthetné le a mérleget (a zöngéképzés különben is tökéletlen volt a legtöbb esetben vagy egyszerűen elmaradt).⁸

Nem tudjuk, hogy az ilyen hibák az esetek hány százalékát tennék ki. Lehet, hogy nem haladnák meg a 10%-ot. Voltaképpen be is érhetnénk azzal, hogy nyomatékjelző készülékünk 100 szó közül 90-ben helyesen jelzi a nyomatékot. Minket azonban jelenleg nem is a gép érdekel, hanem a nyomaték mibenléte. A nyomatékot meghatározó lényeges jegy nem hiányozhat e g y e t l e n nyomatékos szótagból sem. A nyomaték tehát nem azonos sem a v i s z o n y l a g⁹ legnagyobb hangossággal, sem a v i s z o n y l a g⁹ legmagasabb hangfekvéssel, sem a viszonylag⁹ legnagyobb időtartammal, de még ezek együttes jelentkezésével sem.

³ Duration and Intensity as Physical Correlates to Stress: J. Acous. Soc. Am. XXVII (1955), 756 és kk.

⁴ H. MOL—E. M. UHLENBECK, The Linguistic Relevance of Intensity in Stress: Lingua V (1956), 211 és k.

⁵ D. L. BOLLINGER, A Theory of Pitch Accent in English: Word XIV (1958).

⁶ Vö. Über die Schallfülle der ungarischen Vokale: Acta Ling. Acad. Sc. Hung. IV (1954). 420 és kk.

⁷ Vö. Kleine Beiträge zur Akzentfrage: Z. f. Phonetik XII (1959).

⁸ Vö. A hangsúlyról 20, 36 és kk., Kleine Beiträge zur Akzentfrage 56. Szép számmal akadtak ilyen „meglepetések” az újabb kísérletsorozatok eredményében is.

⁹ Viszonylagos hangosságon (időtartamon, hangmagasságon) a — meghatározott nyelvi és fiziológiai törvényszerűségek alapján —, transzformált akusztikai adatokat értem.

2. Miografikus kísérletsorozatok alapján arra az eredményre jutottunk, hogy a nyomaték és a kilégzésben tevékenyen részt vevő belső bordaközi izmok (mm. intercostales interni) fokozott munkája között szorosabb az összefüggés, mint a nyomaték és bármelyik prozódikus hangtulajdonság vagy ezek együttese között (A hangsúlyról 26 és kk.). Ezek szerint vissza kell térnünk Jespersen felfogásához és a nyomatékot fiziológiai szinten kell meghatározni. A nyomaték a hangos kilégzésben részt vevő izmok fokozott tevékenysége.¹⁰

Könnyű lenne ezek szerint a gép dolga, ha bizonyos izmok elektromos kisüléseit regisztrálhatná közvetlenül.

Ez az eredmény ellentétben áll a JAKOBSON—FANT—HALL-féle tétellel, mely szerint a hangban rejlő értékes hír sokkal könnyebben kivethető, kiemelhető az átviteli lánc végéhez, a rejtjel értelmezéséhez (decoding) közelebb eső akusztikai fázisból, mint az ezt megelőző artikulációs fázisból. E szerint a fordított időrend —/a/ értelmezett hír (decoding), /b/ érzékelt hangtulajdonságok (perceptual data), /c/ a fülben kiváltott ingerületek, /d/ hanginger, /e/ a beszélőszervek mozgása — egyúttal fontossági sorrendet jelent („operational hierarchy of levels of decreasing pertinence”).¹¹ A nyomaték esetében az első fázis /e/, a beszélőszervek mozgása „pertinensebb”-nek látszik az ezt követő akusztikai fázisnál /d/. Mintha a nyomaték érzékelése /b/ közvetlenül az első fázist követné, a beszélőszervek mozgásának elemzésén alapulna.

A kilégzésben legfontosabb szerepet játszó belső bordaközi izmok működését nem tudjuk szemmel letapintani. Legfeljebb az arcizmok tevékenységét kísérhetjük figyelemmel, és az erős nyomatékot kísérő testmozdulatokat, gesztusokat. A nyomaték helyét azonban éppen olyan biztosan meg tudjuk állapítani akkor, ha csak halljuk a beszélőt. Benyomásunk elsősorban nem az izmok működésének közvetlen megfigyelésén, „letapintásán” alapul: a hang árulja el a nagyobb erő kifejtést.

3. Ha a miografikus vizsgálattal egybekötött hangfelvételtől utólag szonagramokat készítünk, meghatározzuk a mondatok dallammenetét, a hangosság szint alakulását, akkor jól egybevetethetjük a képzési mozzanatokat a képzett hang sajátosságaival. A következőkben egy ilyen kísérletsorozat eredményeit ismertetem.

A vizsgált szavak és szócsoportok magánhangzója azonos volt, s a nyomatékos és nyomatéktales szótag szerkezete is lényegében egyező (pl. *Tette*). A szót az ugyanazokból a hangokból álló szócsoporttól olykor éppen a nyomaték helye különböztette meg (*e tette, etette*). A szavak, ill. szócsoportok kijelentő és kérdő mondatokban szerepeltek (*Kákák. Kákák?*). A hangjelenséggel egy időben electro-encephalograph segítségével regisztráltuk a belső mellkasi izmok akciós áramát. (Kaiser-féle EEG készüléket használtunk.)¹²

Az egyszavas kijelentő mondatokban a nyomatékos szótagokat nagyobb

¹⁰ Hasonló eredményre jutott LADEFOGED a szótagképzést és a kilégzésben résztvevő izmok tevékenységét vizsgálva. Vö. „Syllables and Stress”: *Miscellanea Phonetica* III (1958). — Vö. még: DRAPER, LADEFOGED and WHITTERIDE, *Respiratory Muscles in Speech: The J. of Speech and Hearing Research* II (1959).

¹¹ R. JAKOBSON, C. g. M. Fant, M. Halle, *Preliminaries to Speech Analysis*³. Mass. Inst. Techn. 1955. — R. Jakobson, M. Halle, *Fundamentals of Language*. S'Gravenhage, 1956. 33 és kk.

¹² Az elektrofiziológiai vizsgálatok az Országos Idegsebészeti Tudományos Intézetben folytak (ig. DR. ZOLTÁN LÁSZLÓ) DR. TÓTH SZABOLCS főorvos irányításával.

erőkifejtéssel ejtette a két kísérleti alany a miogramok tanúsága szerint. A nagyobb erőkifejtéssel ejtett hangsúlyos szótagnak a kijelentő mondatban többnyire magasabb hangnyomásszint felelt meg a vizsgált, azonos magánhangzót tartalmazó szavakban. (Ez bizonyára összefügg azzal a körülménnyel, hogy a mikrofont az elektromosan árnyékolt térségen kívül kellett elhelyezni és a két kísérleti alanynak hangosan, a szokottnál valamivel erősebb nyomatékkel kellett ejtenie az egyes mondatokat. A miografikus vizsgálatokat kiegészítő hangfelvételek anyaga már korántsem nyújtott ilyen egységes képet a nyomaték és hangosságviszonya szempontjából.) A nyomaték többnyire megnövelte a hangsúlyos szótagok időtartamát is. A nyomaték nélküli magánhangzó rendszeresen hosszabbnak bizonyult azonban — a várakozásnak megfelelően —, szünet előtt, mint zárhang előtt a nyomatékos magánhangzó.

^{15φ} ^{19φ} ^{17φ} ^{23φ} ^{20φ} ^{18φ} ^{23φ} ^{13φ} ^{19φ} ^{22φ}
 P a p a. K i k i. E t e t t e. E t e t t e.

Olykor azonos helyzetben is hosszabb volt a (hosszú) hangsúlytalan magánhangzó a nyomatékosnál: ^{31φ} ^{32φ} K i k á k. Kijelentő mondatokban a nyomatékos szótagban emelkedett a legmagasabb pontra a hanglejtés.

Különösen feltűnő a nyomatékos és nyomaték nélküli szótagok hangszínképének eltérése.¹³ A szonagramokon sötétebbek és többnyire szélesebbek a nyomatékos szótagokban a formánsávok (vö. 1—8. ábra), ami a részhangok nagyobb intenzitásának jele. Különösen éles a kettő közötti eltérés a magasabb frekvenciatartományban. A nyomatékos szótagokban gyakran jól kivehető a negyedik, ötödik (sőt hatodik) formáns, a nyomaték nélküli szótagban sokszor üres a szonagramokon a felső tartomány.

Nem teljesen azonos a formánsok elhelyezkedése sem. A hangsúlyos szótagban a palatális magánhangzók második és (kisebb mértékben) harmadik formánusa (F2, F3) nemegyszer 100—300 Hz-cel feljebb tolódik (vö. 9—11. ábra). Mivel a második (és harmadik) formáns (palatális magánhangzók esetében) főként a szájüregi rezonátor alakulásának függvénye, valószínű, hogy a formáns felfelé tolódása a magasabb nyelvállás (a feszebb ejtés) következménye. Kívánatos lenne ezt a feltevést hangos röntgenfilm-felvételekkel ellenőrizni. A nyomatékos /a:/ és /a/ esetében előfordult ennek ellenkezője is: a felső formánsok (F2, F3 és különösen az F4) lefelé tolódtak (vö. 12—13. ábra). Feltehető, hogy az ilyen esetekben a nagyobb állkapocsszög folytán megnövekszik a szájüregi rezonátor, ami szükségképpen csökkenti a szájüreg térfogatától függő formánsok rezgésszámát.

A sajátos hangszín, a hang teltsége, tömörsége (melynek a szonagramokon látható vetülete a formánsok sötét tónusa, a formánsáv szélessége, a spektrum telítettsége, „tömörsége”) akkor is elárulja a nyomatékot, ha ezt nem jelzi a viszonylag nagyobb hangerő (vö. 14—15. ábra).

Jelezheti azonban a nyomatékot a hang „fakósága”, „metsző éle” is. Erélyes felszólító mondatokban a nagy nyomatékkal ejtett szótag magánhangzója teljesen elveszítheti „teltségét”. A *Balra át! Hátra arc!* vezényszó spektrogramja szerint a kevésbé nyomatékos első szó magánhangzóit teltek,

¹³ Az ismertetett eredmények hat budapesti születésű, köznyelvi ejtésű férfivel és nővel végzett szonografikus kísérleteket összegeztek. A spektrogramok W. Meyer-Eppler bonni laboratóriumában készültek. Önzetlen segítségét, hasznos tanácsait már csak munkatársainak köszönhetem meg.

tömörök. Éppen felhangszerkezetük gazdagsága, kidomborodó, sötét, szabályos formánsávjaik különböztetik meg őket a különleges nyomatékkal ejtett utolsó szótag magánhangzójától, melyet a hézagos, szabálytalan spektrum jellemében (vö. 16—17. ábra). A spektrogram tanúsága szerint a *Balra át!* vezényszóban az /a:/ zöngképzése tökéletlen. A *balra* szó után erőteljesen lezárul a hangrés. Hirtelen — feltehetőleg a hangszalagokat egymástól eltávolító posticus erős innervációja és az adductorok egyidejű renyhésege következtében — ismét kitágul a hangrés, a levegő az erős szubglottális nyomás következtében kitódul rajta. Alig hozza azonban rezgésbe a hangszalagokat. A levegőáramlás erejét, sebességét csak az éles súrlódási zörej (magas frekvenciák, a réshangokra — s főként az /s/-re /s/-re —, jellemző diffúz részhangeloszlás) árulja el. A *Hátra arc!* vezényszó utolsó szótagjában a zöngé létre sem jön, viszont a spirantikus zörej még sokkalta erősebb, mint a *Balra át!* utolsó szótagjában. Különösen feltűnő a /ts/ réshang elemének szokatlan ereje.

Sajátos módon a hangszínnek ez a negatív előjelű változása, a nyomatékos ejtésre általában jellemző „teltség” hiánya képviseli ezúttal szinte kizárólag a nagyobb erő kifejtést az akusztikai szinten. A zöngé részleges vagy teljes kimaradása következtében a hanglejtés jelző szerepe csekély. A nyomatékos szótag nem éri el a megelőző szótagok hangnyomásszintjét. A magánhangzó időtartama nemcsak hogy nem növekszik a nyomaték hatására, ellenkezőleg: a hangsúlyos /a:/ szokatlanul megrövidül (szöges ellentétben a nyújtottan ejtett megelőző magánhangzókkal).

A vezényszó persze periférikus nyelvi jelenség. A zöngképzés tökéletlensége azonban nemcsak ezekben az esetekben jelezheti a nagyobb erő kifejtést. A szokatlanul erős nyomaték, a kilégzésben, hangképzésben részt vevő izmok fokozott igénybevétele szinte szabályszerűen többé-kevésbé préselt vagy éppen ellenkezőleg, „levegős” — egyszóval nem optimális —, zöngképzéshez vezet az indulatos beszédben. Előfordul ez még a szenttelen hangon felolvasott mondatokban is. Az *etette* kijelentő mondat első /e/ hangja az egyik kísérleti alany ejtésében feltehetőleg a kissé „levegős” zöngképzés folytán marad el 2 db-lel a második, hangsúlytalan szótag hangnyomásszintje mögött. A szinkép „érdes”, szemcsés felső régiója is spirantikus zörejre utal (vö. 18. ábra).

4. A nyomatékos jelző készülékünkhöz visszatérve: A nyomaték jelzése nyilvánvalóan megoldható akusztikai szinten is, hiszen mi is hangos ismérvek alapján ismerjük fel a nagyobb erő kifejtést. Nem elegendő azonban a készüléket az egyes „dinamikus” (prozódikus) tényezők regisztrálására és transzformálására programozni. A készüléket úgy kell megszerkeszteni, hogy a nyomatékjellet csak az akusztikai jegyeknek meghatározott sorozatai válthassák ki, ahogyan a mi tudatunkban is a nagyobb erő kifejtést tükröző akusztikai jegy-kombinációk keltik a nyomatékélményt.

Látszólag egy kis lépés választ el bennünket attól, hogy felsoroljuk ezeket az akusztikai jegy-kombinációkat. Valójában a kísérletek hosszú sora döntheti csak el, hogy melyek az elégséges és szükséges akusztikai feltételei a nyomatékérzet felkeltésének. Legutóbbi kísérleteink alapján hajlandók lennénk például a következő két jegy-sorozatra programozni a készüléket:

- (1) $H < + T < + F_0 \uparrow + F_n < + F_2, F_3 \uparrow$ ill. $F_2, F_3 \downarrow$
 (2) $H > + mghT > + mshT < + F_0? + F_n > + diffSp$

azaz: egyfelől (1) a nagyobb viszonylagos hangerő és időtartam ($H <, T <$), az alaphang (F_0) emelkedése (\uparrow), a formánsok nagyobb intenzitása ($F_n <$) és a második, harmadik (és negyedik) formáns emelkedése ($F_2, F_3 \uparrow$), ill. súlyyodése (\downarrow) — aszerint, hogy magas vagy alacsony nyelvéállással képzett magánhangzóról van-e szó —, képezné az egyik jegy-sorozatot; másfelől (2) a kisebb hangosság ($H >$), a magánhangzó megrövidülése ($mgHT >$) és a más-salhangzó megnyúlása ($mshT <$), a tökéletlen zöngképzés ($F_0?$), a formánsok csökkent intenzitása ($F_n <$) és a spirantikus zörejeket tükröző diffúz rész-hangeloszlás a spektrum felső régióiban (diffSp).

Kérdés, és nem könnyen megválaszolható kérdés, hogy a két „képlet”-ben szereplő jegyek közül hány nélkülözhetetlen, s ha nem mindegyik az, melyiket milyen feltételek mellett tekinthetjük redundánsnak. Egyáltalában nem bizonyos, hogy a viszonylag magasabb hangfekvés ($F_0 \uparrow$) eldöntendő kérdésekben szükséges feltétele a nyomatékélménynek. Az (1) típusú sorozatban — tekintsük a formánsok nagyobb intenzitását a képlet magjának — nem feltétlenül szükségesek kellék a nagyobb hangosság. Nem vált kérdésessé a nyomaték olyan esetekben sem, amikor egyes kijelentő mondatokban a nyomatékos szótag viszonylagos hangosság és viszonylagos időtartam tekintetében elmaradt a nyomaték-talan szomszédos szótag mögött, és — látszólag — csak a formánsok nagyobb intenzitása és kismérvű eltolódása jelezte a nagyobb erőfeszítést. Ebből legalábbis korai lenne azt a következtetést levonni, hogy a viszonylag nagyobb hangerő és időtartam ilyenkor redundáns az (1) típusú jel-kombinációkban. Aligha tekinthető konstánsnak a (2) típusú képletben — melynek alapját a nagy erőfeszítéssel kapcsolatos tökéletlen zöngképzés és heves kilégzést tükröző spirantikus zörej képezheti — a nyomatékos szótag kisebb hangereje. Az sem bizonyos, hogy a magánhangzó megrövidülése szükséges feltétele a nyomatékélménynek.

Egyik képletbe sem illeszthetők be azok az eldöntendő kérdőmondatok, melyekben nem a „legteltőbb” színezetű magánhangzót tartalmazó szótagot érezzük nyomatékosnak, jóllehet a zöngképzést nem zavarta meg a nyomatékos szótagban a nagyobb erő kifejtés. Az egyik női kísérleti alany ejtésében a *Tettette csak?* első és harmadik szótagját érezték nyomatékosnak a felvételt lehallgató nyelvészek (heten inkább az elsőt, kilencen inkább a harmadikat). A szonogramokon viszont a második /e/ formánsai a legintenzívebbek, főként az F4 (vö. 19. ábra). A felvételt lehallgató nyelvészek benyomásával jobban egyezik ezúttal a hangnyomás-mérések eredménye.

Nemcsak a lehetséges (vagy tipikus) nyomatékjelző akusztikai jegy-kombinációkat nem merítettük ki a két fenti, igen vitatható, képlettel, említetlenül hagyunk két további számításba veendő jegyet is. Szignifikáns lehet a hanglejtésgörbe lefutása és a hangnyomásszint-görbe alakja is. A nyomatékos szótag hanglejtésgörbéje általában kevésbé lejt, sőt — főként magánhangzót tartalmazó szótagok esetében — a magánhangzó első szakaszában olykor emelkedik is. Ugyanez áll, kisebb mértékben, a hangnyomásgörbe menetére is. Amikor például a *Kákák?* kérdőmondatban a nyomaték hagyományos helyéről, az első szótagról áttevéődik a másodikra, a hanglejtésgörbe emelkedik vagy egy szinten lebeg a magánhangzó első felében, a hangnyomásszint-görbe pedig magasabbra emelkedik a nyomatékos második szótagban és kis púp jelzi az erőfeszítés fokozódását (vö. 20—21. ábra).

A hanglejtésgörbe és hangnyomásgörbe menete sem önmagában elégséges — sőt mégcsak nem is konstáns —, ismérv. A dallamgörbe és hang-

nyomásgörbe nyomatékos szótagban is lehet elejétől végig ereszkedő, és emelkedhet a dallamgörbe nyomatéktaian szótagban is. Nem tudnám jelenleg meghatározni, milyen jel-kombinációban, milyen egyéb akusztikai jegyek kíséretében jele az emelkedő (vagy enyhébben ereszkedő) hanglejtés és hangnyomáásszintgörbe a nyomatéknaak.

Akadtt egy olyan esetünk is, amikor egyszerűen nem tudtuk a mérések alapján eldönteni, milyen objektív hangtulajdonságok jelezhették a nyomatékot. Egy női kísérleti alany ejtésében az *A papa?* kérdőmondatban az utolsó szótag 2 db-lel hangosabb az előzőnél, viszonylagos időtartama is valamivel nagyobb, hangfekvése magasabb, formánsai intenzívebbek (vö. 22. ábra) — s ugyanakkor a lehallgatás alkalmával a kísérletben résztvevők többsége a *papa* szó első /a/-ját érezte nyomatékosabbnak. (Miogram nem készült a felvétel folyamán.)

5. Felmerül a kérdés: egy egyszerű, könnyen meghatározható fiziológiai jelenségnek miképpen lehet ilyen bonyolult az akusztikai vetülete? Azt mondtuk, hogy a nyomaték a hangos kilégzésben résztvevő izmok nagyobb erő kifejtése. Ez a meghatározás nem szól arról, hogy a fonációban résztvevő izomcsoportok közül melyek vesznek a többieknel nagyobb mértékben részt. Nem zártuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a globálisan nagyobb erő kifejtés ellenére, egyes izomcsoportok tevékenysége kisebb, mint a szomszédos hangsúlytalan szótag ejtésékor. Világos, hogy egészen más lesz a szótag hangszínképe, ha a hangszalagokat közelítő izmok (adduktorok) tevékenysége dominál, és megint más, ha a hangszalagokat egymástól távolító posticusé. Sőt: minőségi eltérést okozhat az adduktoroknak a szokottnál is nagyobb, az ideális zöngképéshez képest túlzott tevékenysége é. i. t.

Legegyszerűbb lenne talán egy modell segítségével érékeltetni a nyomaték és a nyomaték akusztikai vetületének viszonyát. Képzeljünk el egy két botból összetákkolt keresztet. Egy ilyen tárgy könnyen leírható és a leírás alapján könnyen felismerhető. Nehezebb a keresztet árnyéka alapján felismerni és ennek alapján felvázolni eredeti alakját, méreteit. Hiszen ez az árnyék igen különféle alakot ölthet aszerint, hogy milyen távolságból, milyen irányból és hány felől esik a keresztre fény. Többnyire többé-kevésbé torz kereszt alakja lesz az árnyéknak, olykor azonban hosszabb vagy rövidebb egyenes is lehet a kereszt vetülete.

A nyomaték-jelző berendezésnek egybe kell vetnie a vizsgált szótag akusztikai adatait a nagyobb erő kifejtést jelző valamennyi lehetséges akusztikai képlettel. Tudatunk alighanem egyszerűbb utasítás alapján ismeri fel a nyomatékot. Az utasítás talán így hangzik: „Ejtsd gondolatban a hallott hangsort, és állapítsd meg, melyik szótagot képeztél nagyobb erő kifejtéssel.” Tekintve, hogy a beszéd hallgatása is aktív folyamat, s hogy az intenzív figyelésnél kimutatható a hallákszervek innervációja, voltaképpen nincs is ehhez külön utasításra szükség. A nyomaték érékklésekor (és nemcsak a nyomaték érékklésekor) önkéntelenül visszanyúlunk a beszélőszervek mozgásához, a hírátvitel kezdeti fázisához.

A fülünket éré hangingereknek ez a spontán feldolgozása, mozgásingerekké való átalakítása teszi lehetővé, hogy az ember ugyanolyan könnyen és gyorsan ismeri fel „bonyolult”, azaz a kevésbé várható, szokatlan esetekben a nyomatékot — amikor pl. viszonylag is rövidebb, kevésbé hangos a hangsúlyos magánhangzó —, mint „egyszerű”, tipikus esetekben, amikor a nagyobb

hangerő, magasabb hangfekvés, nagyobb időtartam, teltebb hangszín felel meg a nagyobb erő kifejtésnek. Ezért nem érezzük nyomatékossabbnak vagy egyértelműbben nyomatékosnak a fül számára közvetlenül érzékelhető módon, az akusztikailag többszörösen prominens szótagot, mint az olyan nyomatékos szótagot, melyben főként a zöngéképzés elmaradása jelzi az erő kifejtést. Sőt: ezt a rövidebb, halkabb, zöngétlen szótagot érezzük nyomatékossabbnak, ha a beszélő különleges erőfeszítéssel ejtette. Ezen mit sem változtat, hogy a rosszul koordinált, ellentétes irányban ható erők nem produkálnak ilyenkor az erő kifejtéssel arányos hangenergiát.

6. A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy az ember hangsúly-érzéke sem csalahatatlan. Ismeretlen idegen nyelvekben nem ismerjük fel olyan biztonsággal a nyomatékos szótagot, mint anyanyelvünkben. Olasz mondatok hangsúlyát jelölő (sem latinul, sem újlatin nyelven nem tudó) zeneakadémisták az esetek 5,6%-ában tévesen ítélték meg a hangsúly helyét. Az eredményeket részletesen ismertettem (A hangsúlyról 65 és kk.). A kísérletek leglényegesebb tanulsága a mi szempontunkból, hogy a hallgató a hallottak spontán átélésén kívül viszonylag egyszerű akusztikai kulcsokkal, kalkulussokkal is operál. Ezek a kulcsok nyelvhez kötöttek. Az olasz ember bizonyos szerkezetű szótagokban a magánhangzó jelentékeny megnyúlásából nyomatékra következtet. Az a három főiskolai hallgató, akik a *francese* szóban nem a hosszú /e/-t, hanem a magasabb hangfekvésű első szótagot nyilvánította hangsúlyosnak magyar kulcs szerint, a hanglejtés (az első szótag magasabb hangfekvése) alapján értékelte a hallottakat.

Akkor is tévedhetünk, ha saját anyanyelvünkről van szó. Hangsúlytanulmányomban ismertettem azokat a kísérleteket is, melyek során (fonetikában, nyelvészetben járatlan, zeneileg nem képzett) kísérleti alanyok az első szótagon jelölték a hangsúlyt azokban a szórványos esetekben is, amikor a beszélő bizonyos kérdőmondatokban történetesen a szó második szótagját ejtette nagyobb nyomatékkal a miogramok tanúsága szerint. Az ilyen korrektív félrehallás arra mutat, hogy a nyomaték helyének megítélésében nagy szerepet játszik a valószínűség, az objektív gyakoriságot tükröző szubjektív várakozás, a „jóslás” (prediction).

A bizonytalanság fő forrása a tényleges nyomatékknak (a nagyobb erő kifejtésnek) és a nyomaték konvencionális akusztikai elemeinek divergenciája. A tényleges nyomaték olykor szokatlan helyre esik, a konvencionális nyomatékjegyek azonban továbbra is a hagyományos nyomatékos szótaghoz kötődnek és leválnak a nyomatékról. A nyomaték-kalkulus, a nyomaték üres maszkja áll ilyenkor szemben a tényleges nyomatékkal. Azt is mondhatnánk talán: a nyelvi hangsúly áll szemben a beszédhangsúllyal (vö. A hangsúlyról 71).

Arról se feledkezzünk meg, hogy a beszélő gyakran ejti szinte vagy teljesen azonos nyomatékkal (erő kifejtéssel) egy szólamnak két szótagját.

7. Az olvasó mindezek alapján azt a gyakorlati következtetést vonja le talán, hogy a nyomaték mérésére, a szubjektív nyomatékélmény ellenőrzésére nincsen sem szükség, sem lehetőség. Ez a félreértés abból adódik, hogy elvi okokból szinte csak a nehézségekről beszéltünk. Ki kellett emelnünk, hogy a nyomaték nem akusztikai erőközpont, nem azonos sem a hangerővel, sem a nagyobb hangmagassággal vagy időtartammal, sem ezek együttes jelentkező-

sével. A nagyobb erő kifejtésnek megfelelő lehetséges hangtulajdonság-kombinációk meghatározásával is adósak vagyunk még.

Megoldatlan feladatok akadnak azonban a hangtan más területein is. Nem állunk lényegesen rosszabbul a nyomaték mérése dolgában, mint például a folyamatos hangszínek elemzése terén. Még igen messze vagyunk attól, hogy kétséget kizáró módon meg tudjuk határozni, milyen képzési mozzanatok alakítják ki a szonagramon jelentkező egyes formánsokat (főként a felsőket illetően nagy a bizonytalanság), és ennek ellenére nagy haszonnal alkalmazzuk a szonagrafikus eljárást.

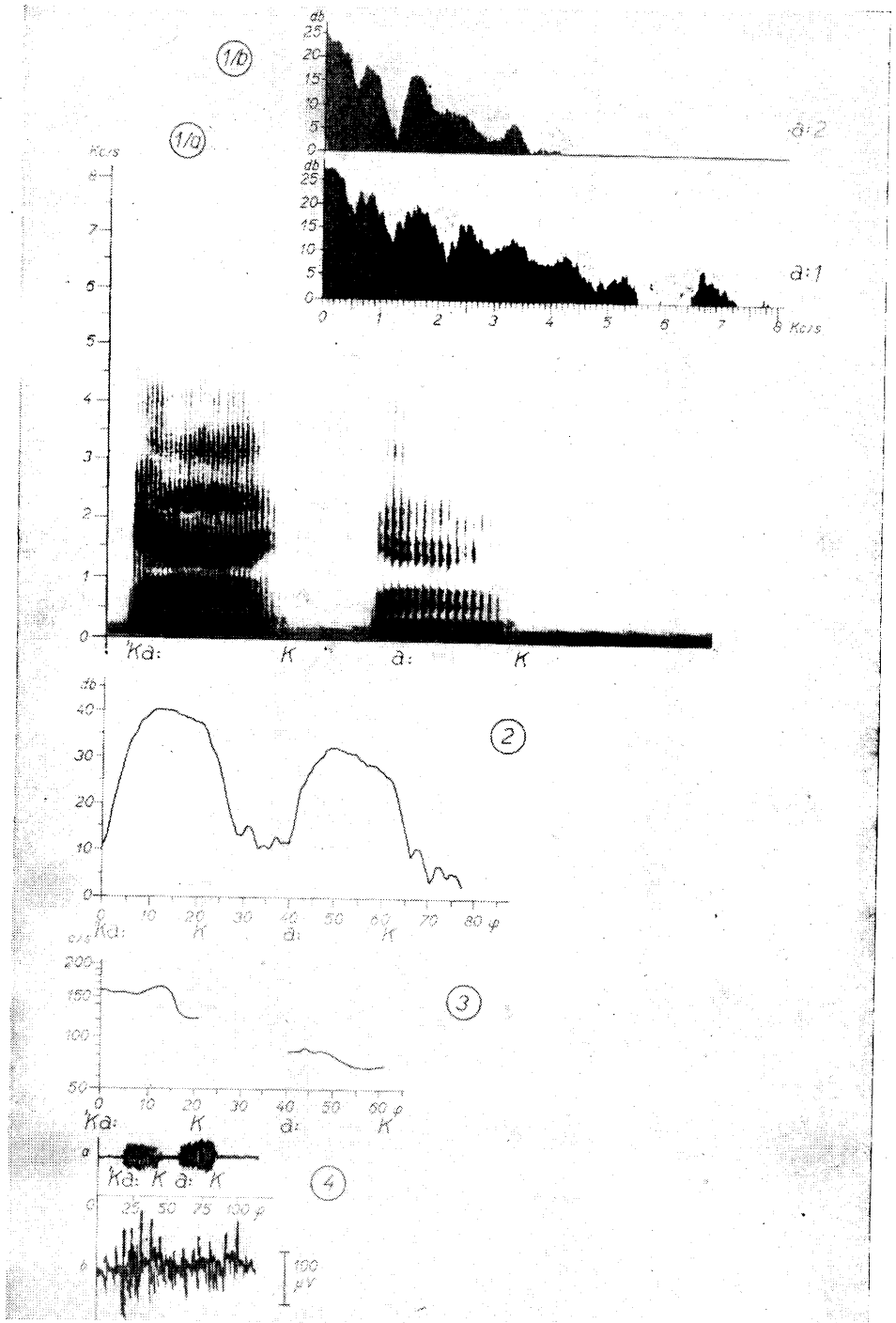
Nem tudjuk hiánytalanul felsorolni a nagyobb erőfeszítést, a nyomaték-kosabb ejtést tükröző akusztikai jelkombinációkat. Egyelőre csak „típuskulcsokat” tudunk adni a vizsgálathoz. Egyike a legjobban használható „típuskulcsoknak” a hanglejtés. A magyar mondatok többségében — kivétel mindenekelőtt az eldöntendő kérdések kategóriája — nyomatékos szótagban emelkedik a hangmagasság az előző szótag zöngéjének utolsó szakaszához képest. Jó nyomatékmutatónak bizonyult a hanglejtés más nyelvekben is.¹⁴ Többnyire a hangszínmódosulás alapján is meg tudjuk határozni, melyik a nyomatékos szótag. Nem lebecsülendő a viszonylagos hangerő és viszonylagos időtartam jelző szerepe sem.

A legmegbízhatóbbnak bizonyult miografikus eljárás gyakorlati jelentőségét erősen csökkenti, hogy csak jelenlevő (és igen türelmes) kísérleti alanyok beszédét vizsgálhatjuk elektrofiziológiai eszközökkel.

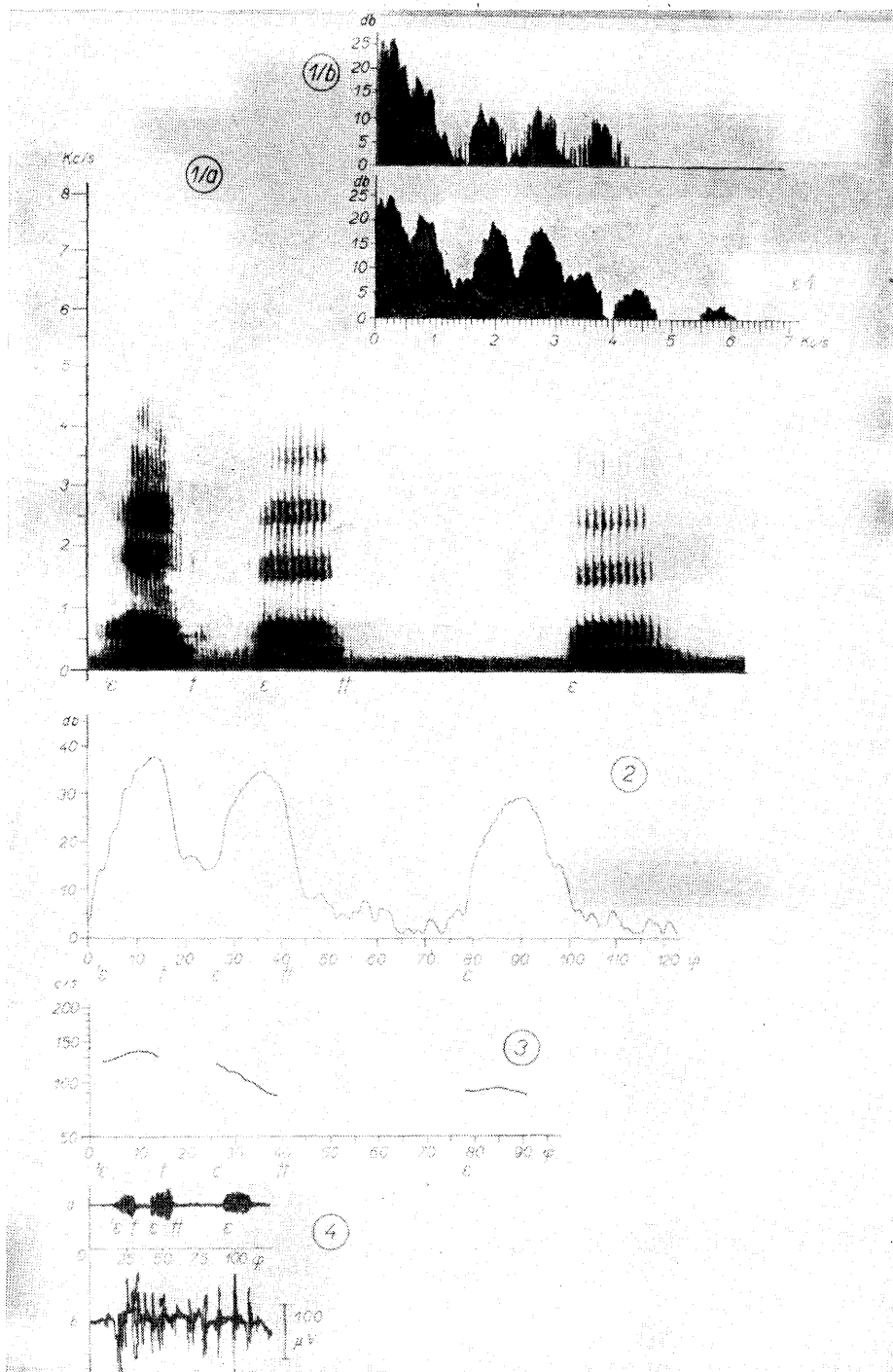
Hogy az objektív vizsgálatokra nemcsak lehetőség, hanem szükség is van, ezt legjobban a francia nyomaték körül folyó — mintegy évszázados — vita igazolhatja. Mind a mai napig nem tekinthető tisztázottnak, hogy a francia beszédben hogyan oszlik el a nyomaték. Egyes angol és német fonetikusok már a múlt században azt állapították meg, hogy gyakran eltolódik a nyomaték hagyományos (szólamvégi) helyéről valamelyik előző szótagra. A francia nyelvészek többsége ezt kétségbevonta és ma is kétségbevonja. Ilyen vitás esetekben fontos, perdöntő lehet az elektrofiziológiai és akusztikai mérések tanúsága.

FÓNAGY IVÁN

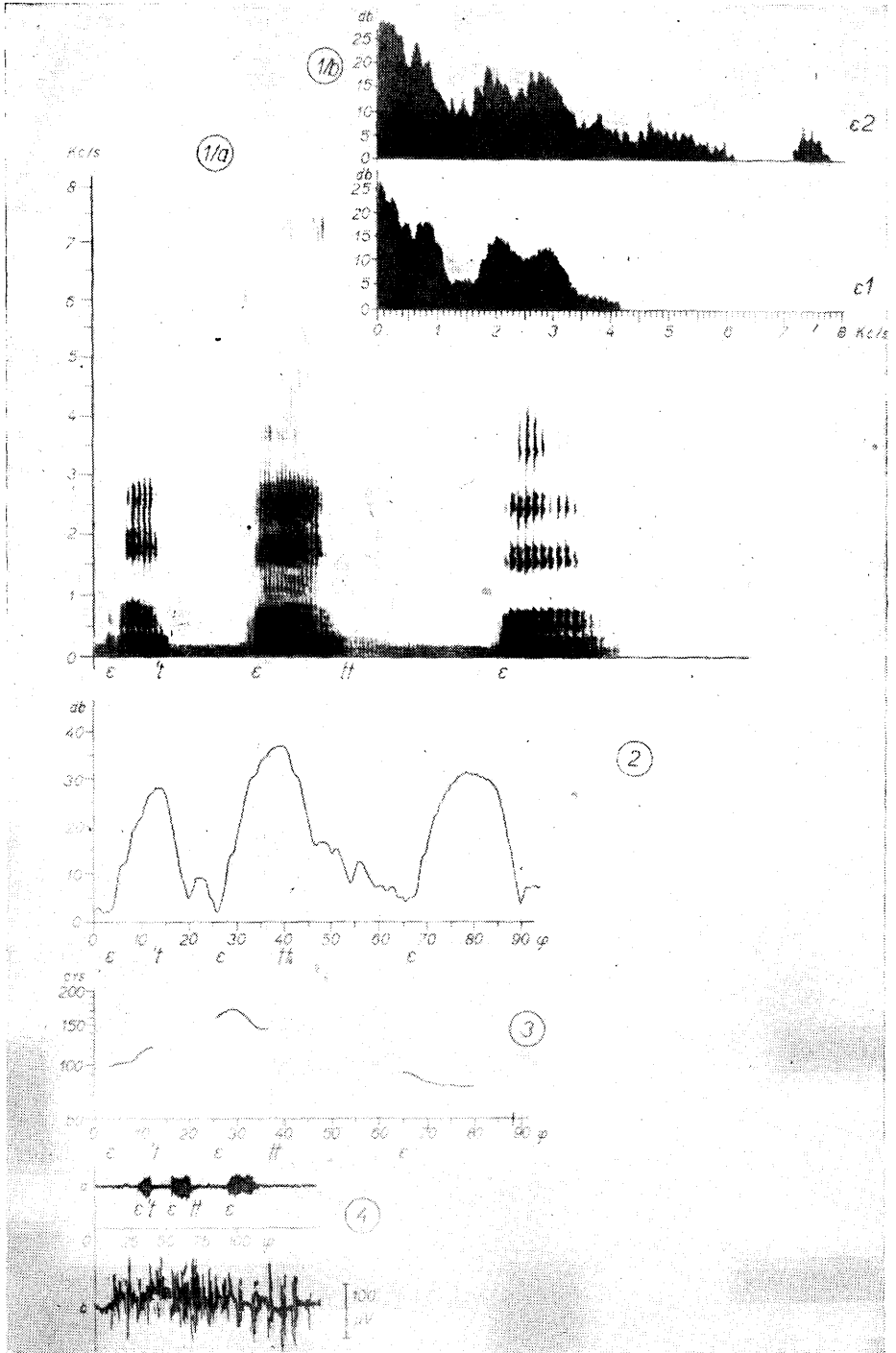
¹⁴ A hanglejtés jelző szerepe tévesztette meg azokat a nyelvészeket, akik a nyomatékot a „kiemelkedő” hanglejtéssel azonosították. Vö. A. C. GIMSON, *The Linguistic Relevance of Stress in English*: Z. f. Phonetik IX (1956), 149. — D. L. BOLINGER, i. m. Word XIV (1958).

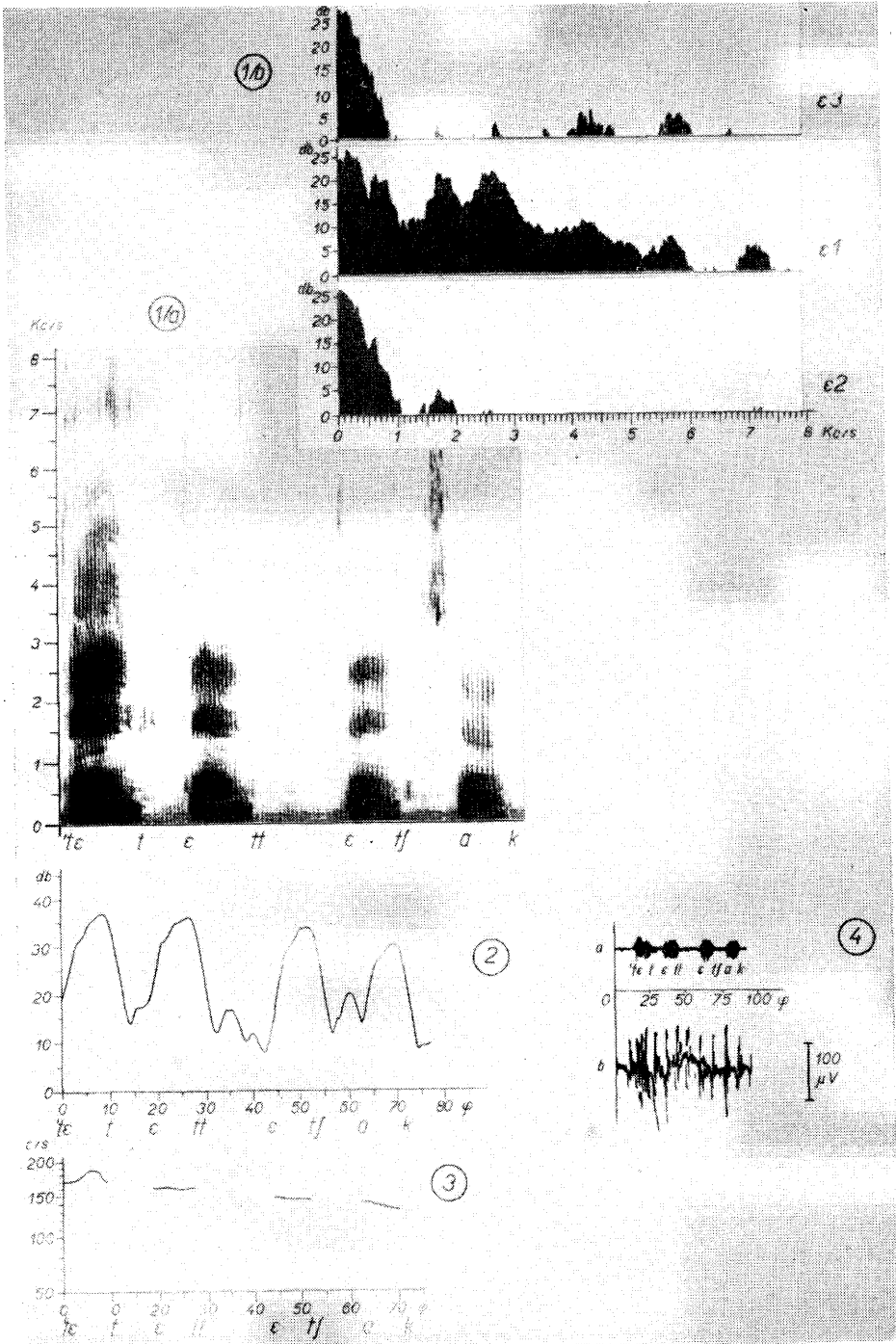
1. ábra : A Kákák kijelentő mondat. 1/a = a mondat folyamatos hangszíneképe, szonogramja; kc/s = az egy másodpercre eső rezgések száma; a részhangok intenzitását a tonus sötétsége jelzi. 1/b = a Kákák kijelentő mondat két magánhangzójáról készült „keresztmetszet”; kc/s – az egy másodpercre eső rezgések száma; db – a részhangok viszonylagos intenzitása decibelben kifejezve. 2 = a mondat hangnyomásszint görbéje; 3 = a mondat dallamgörbéje, db = a hangnyomásszint különbség decibelben kifejezve; φ = az idő százdmásodpercekben. 4 = a mondat ejtésekor készült miogram; a – a hanggörbe; b – a belső bordaközi izmokról elvezetett működési áram görbéje.

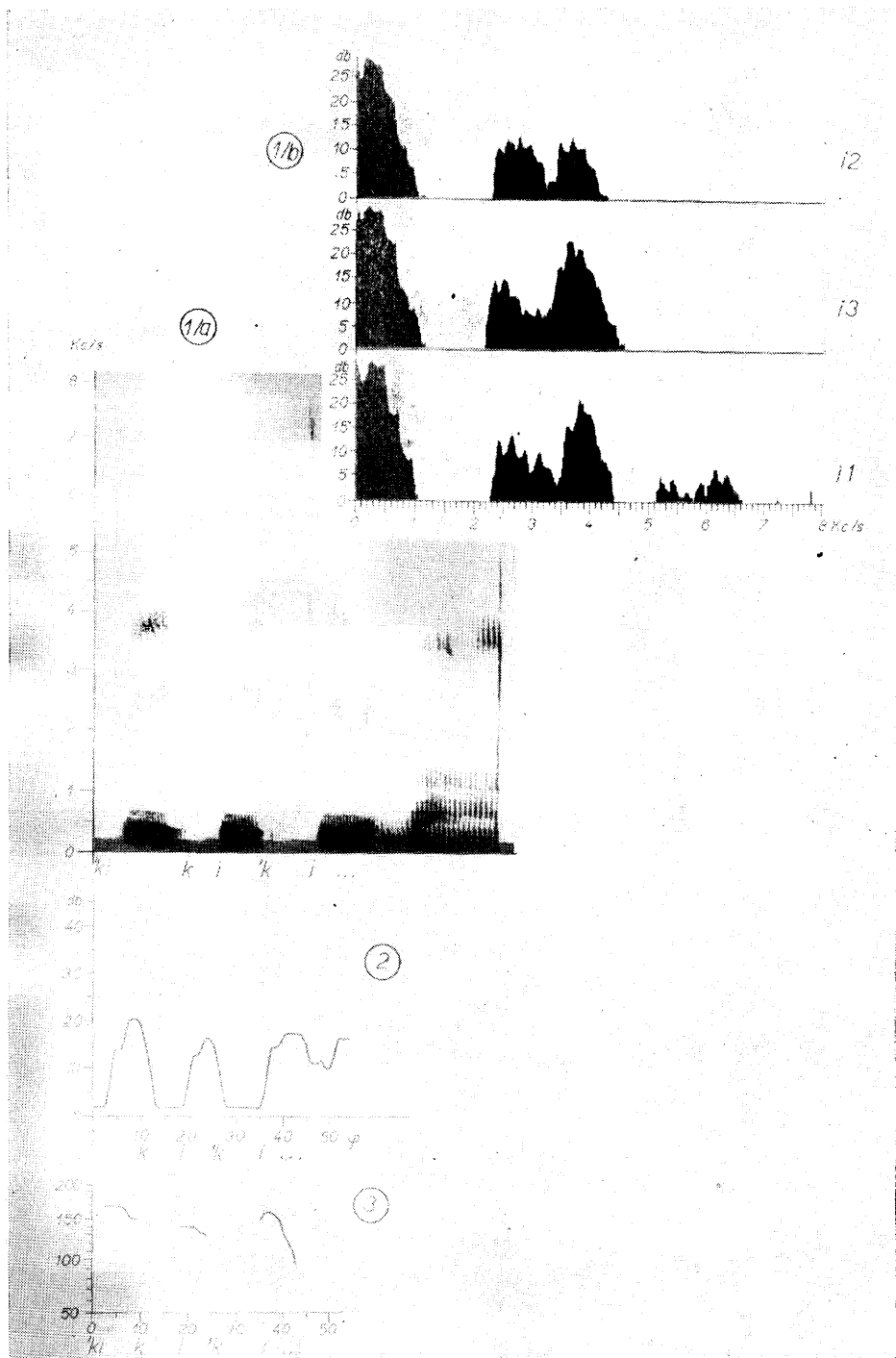
2. ábra : Az *Etette* kijelentő mondat. Vö. 1. ábra

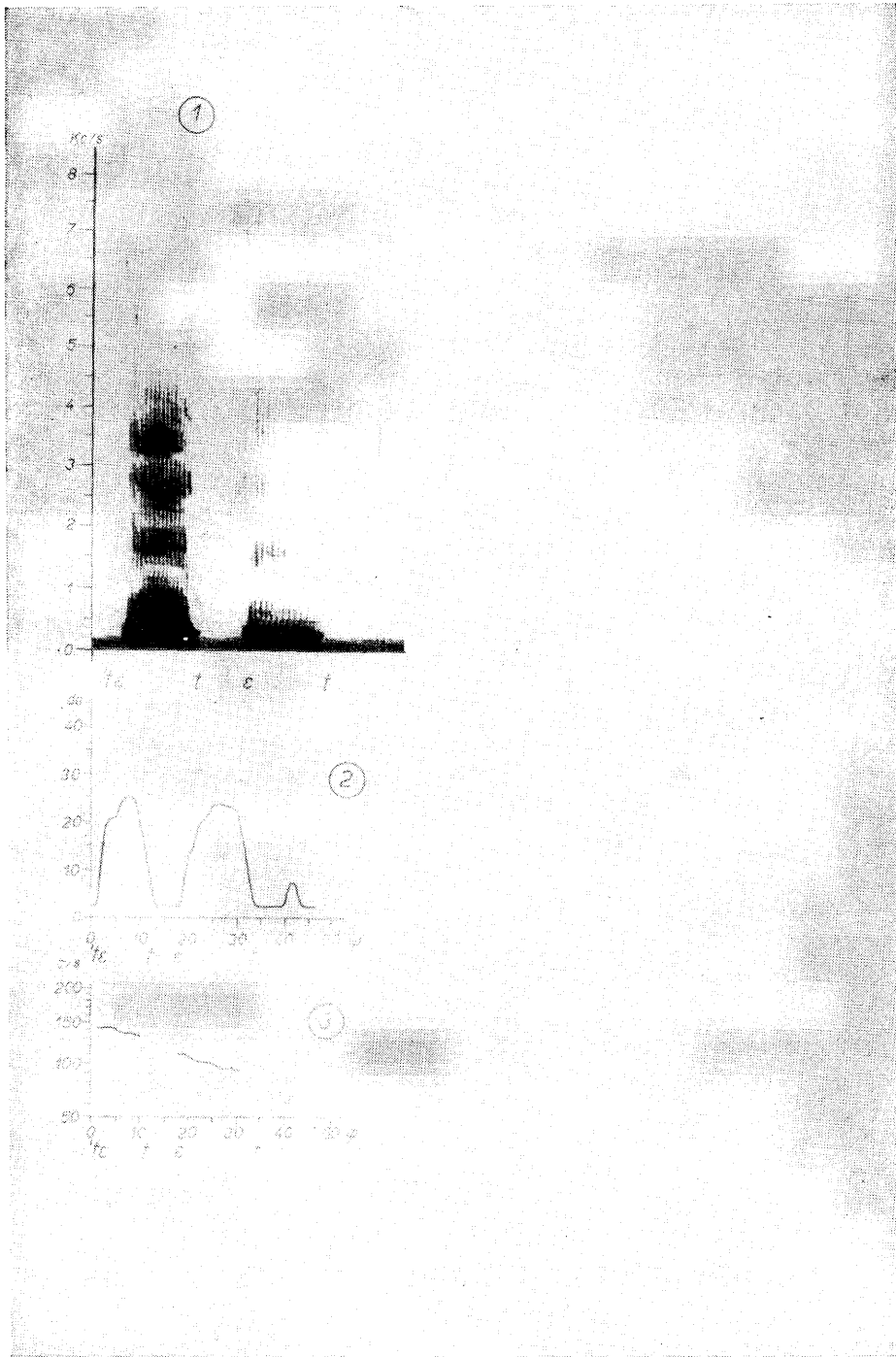
3. ábra : Az E tette kijelentő mondat. Vö. 1. ábra

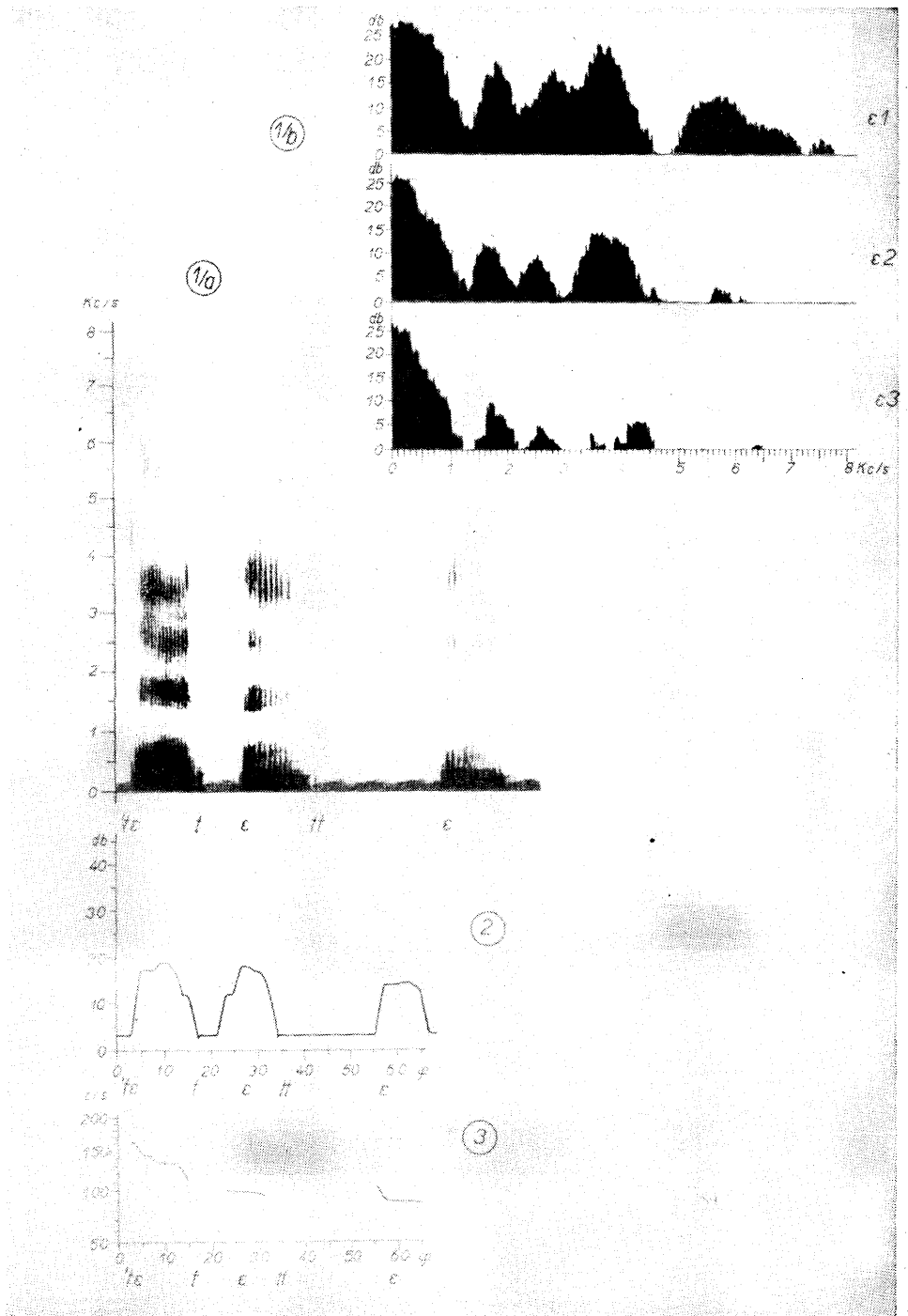
4. ábra : A Tette csak kijelentő mondat. Vö. 1. ábra

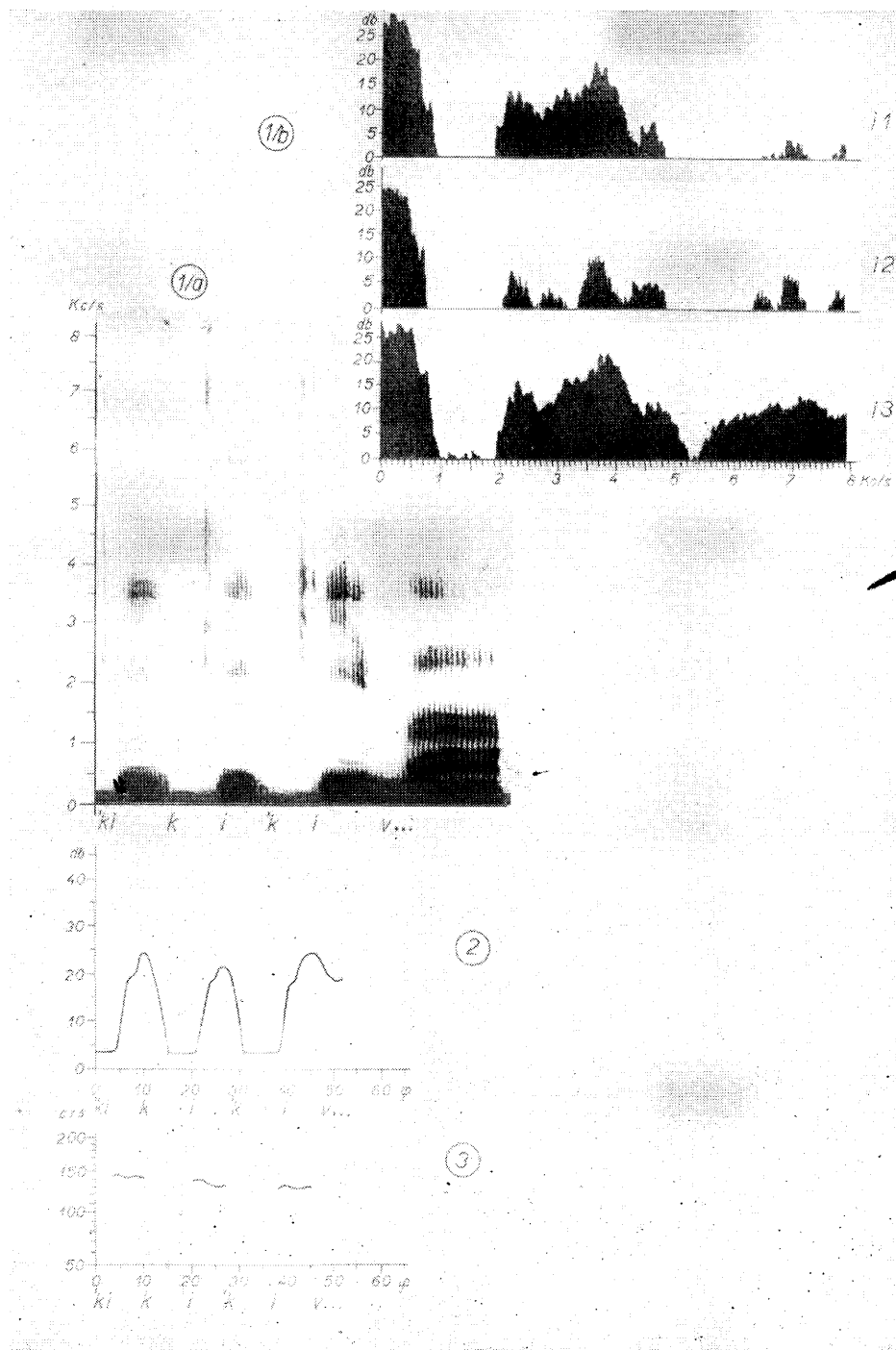
5. ábra : A Kiki kiválasztotta kijelentő mondat három első szótagja. Vö. 1. ábra
 1 = Folyamatos hangszínek (szonagram), 2 = Hangnyomásszintgörbe, 3 = Dallamgörbe.

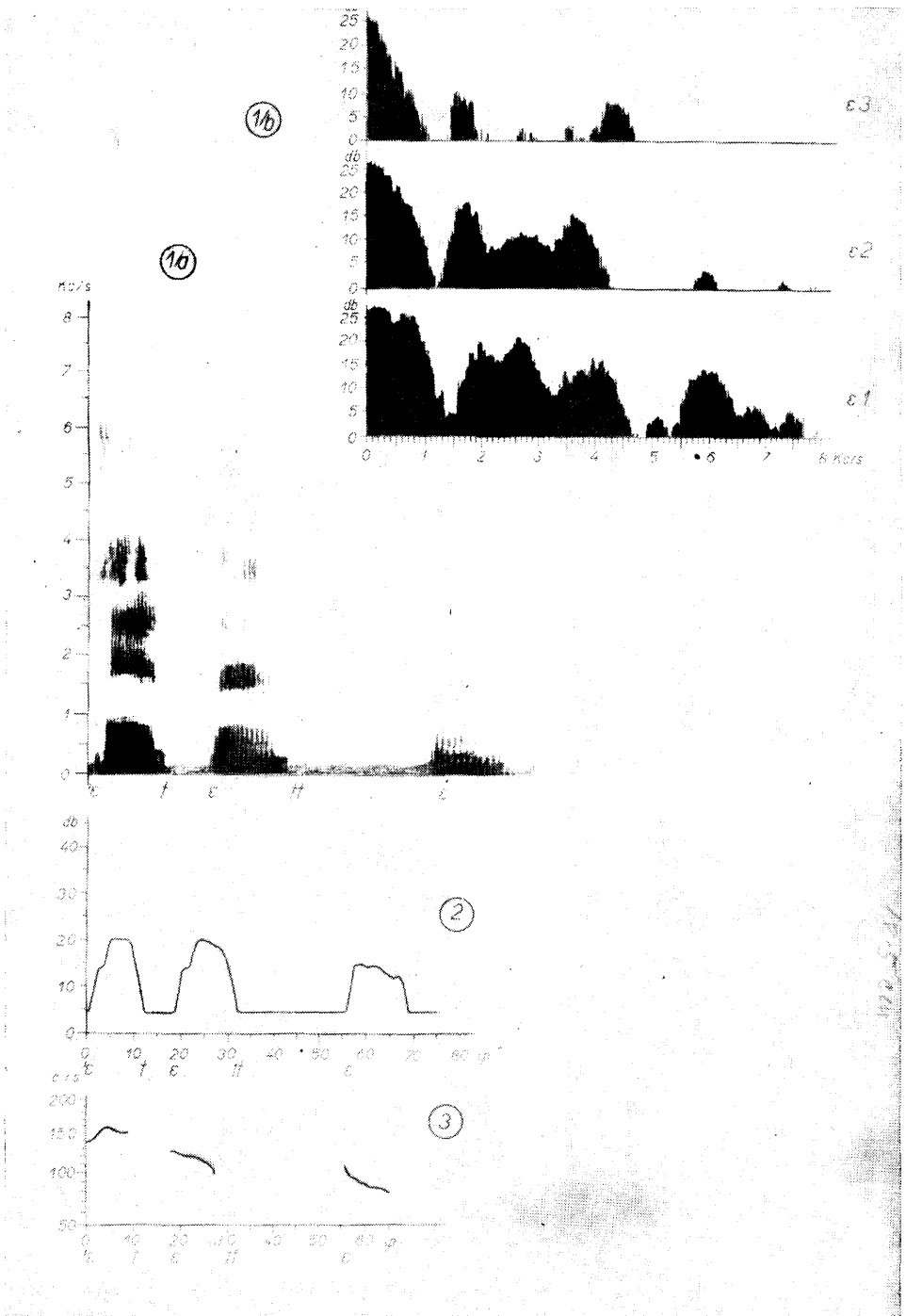
6. ábra : A Tettet kijelentő mondat. Vö. 1. ábra

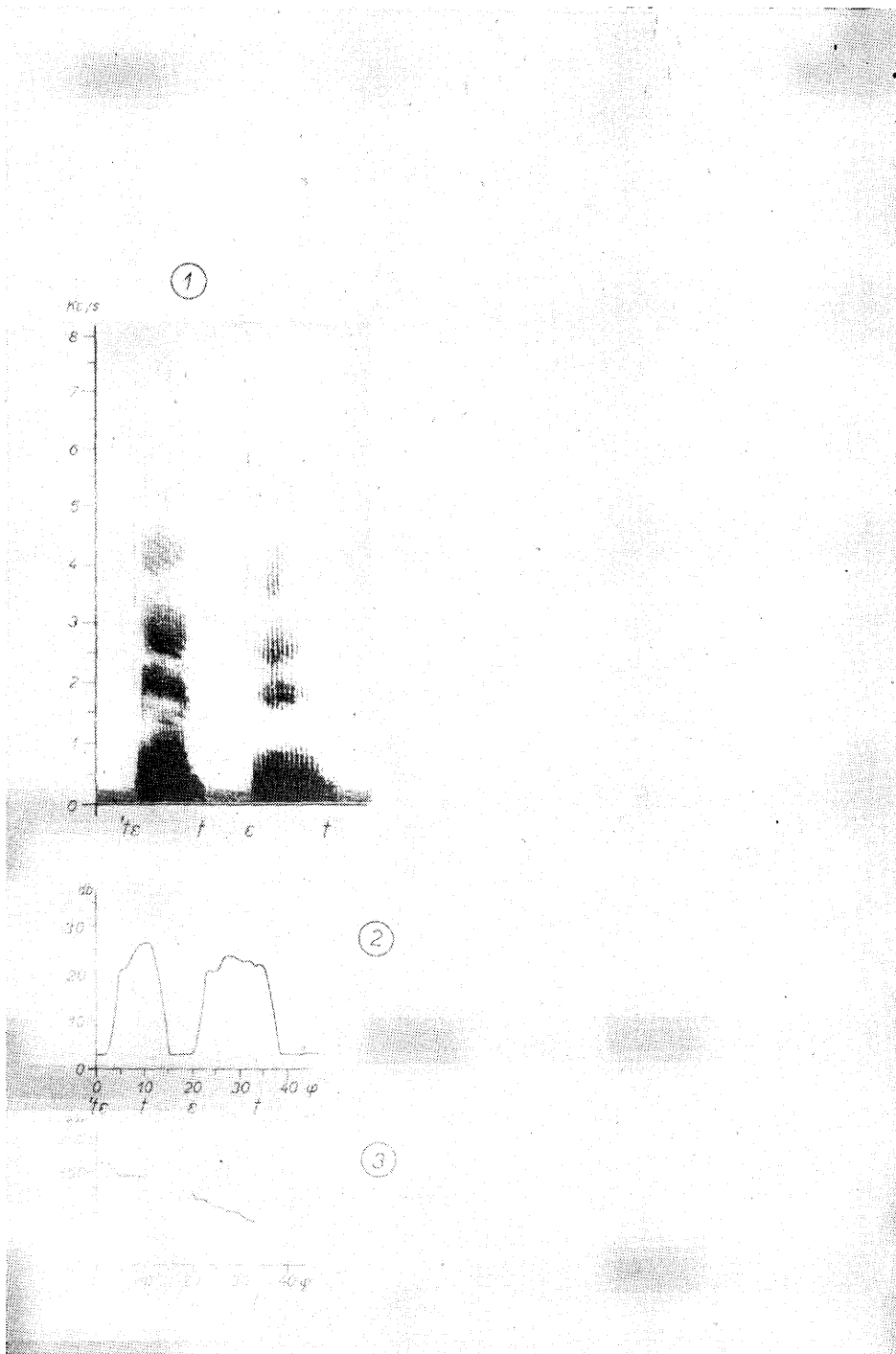
7. ábra : A Tettette kijelentő mondat. Vö. 1. ábra

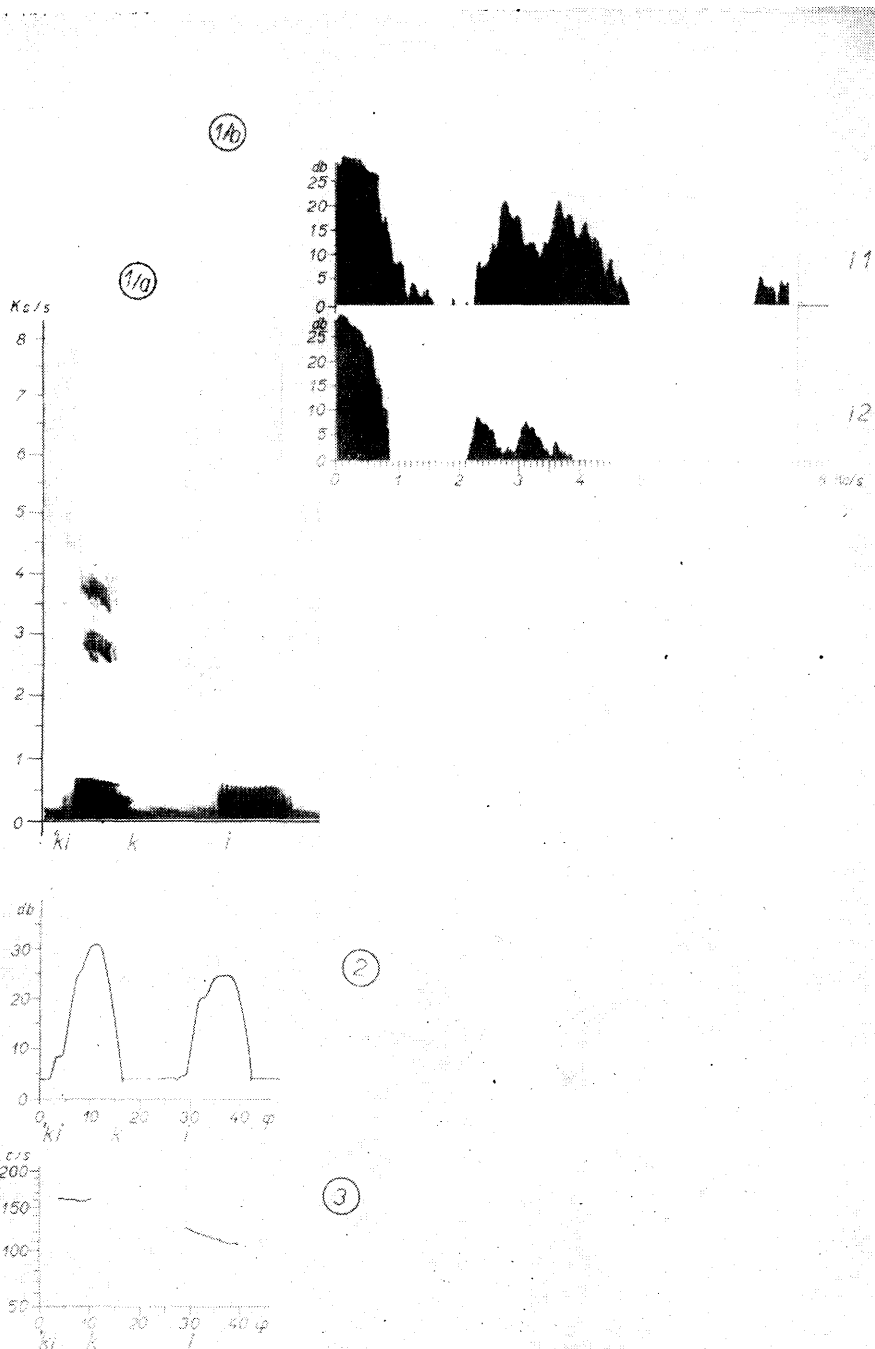
8. ábra : A Kiki kiválasztotta kijelentő mondat három első szótája. Vö. 1. ábra

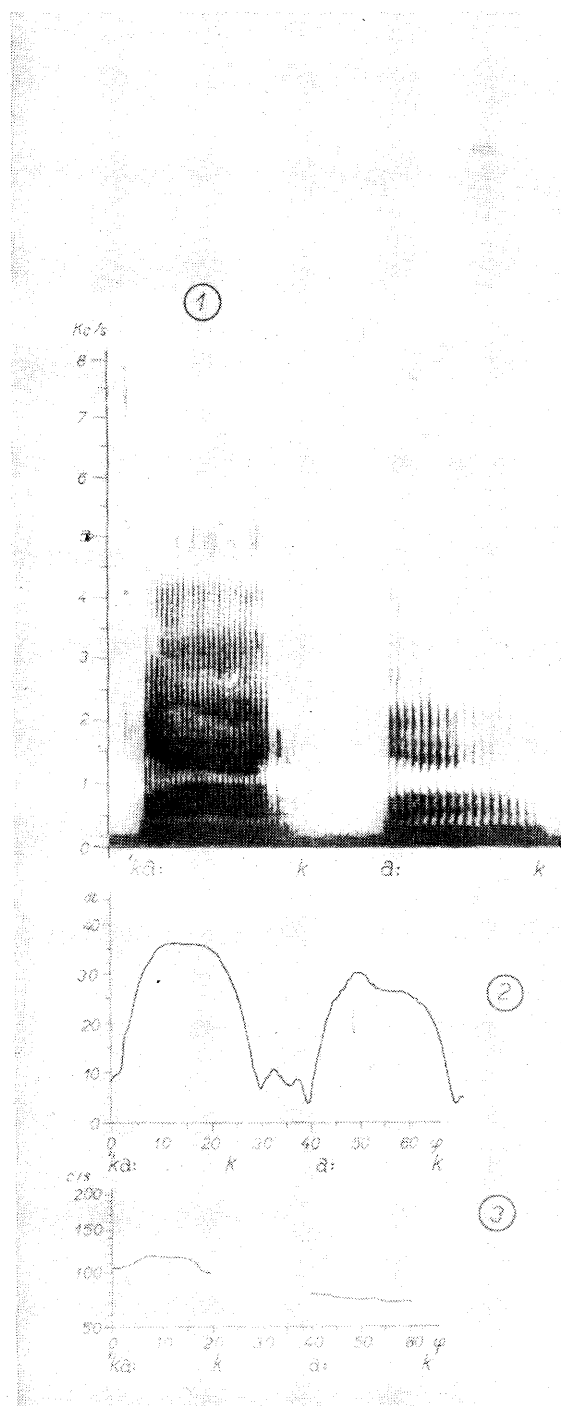

9. ábra : Az *Etette* kijelentő mondat. Vö. 1. ábra

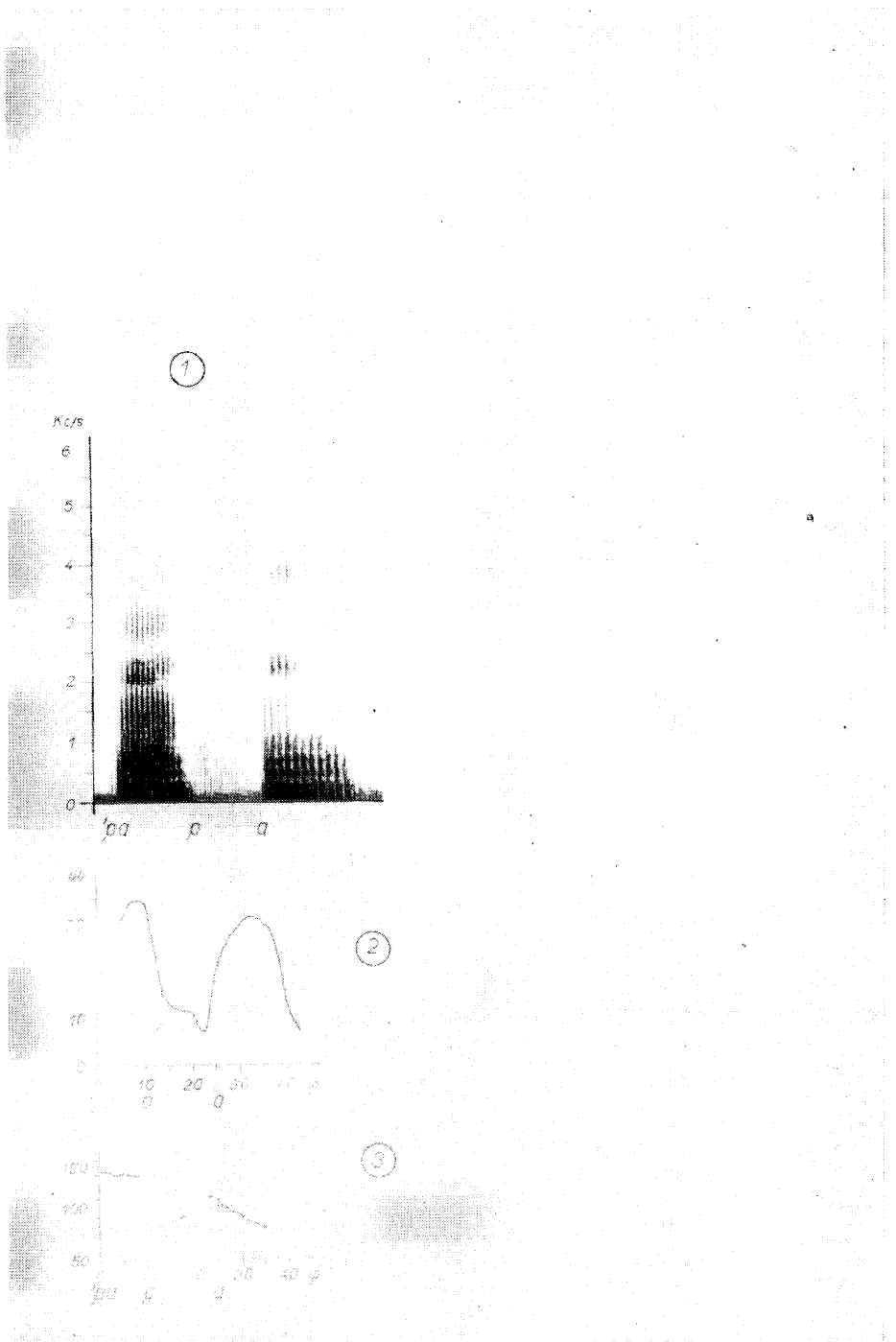

10. ábra : A *Tettet* kijelentő mondat. Vö. 6. ábra

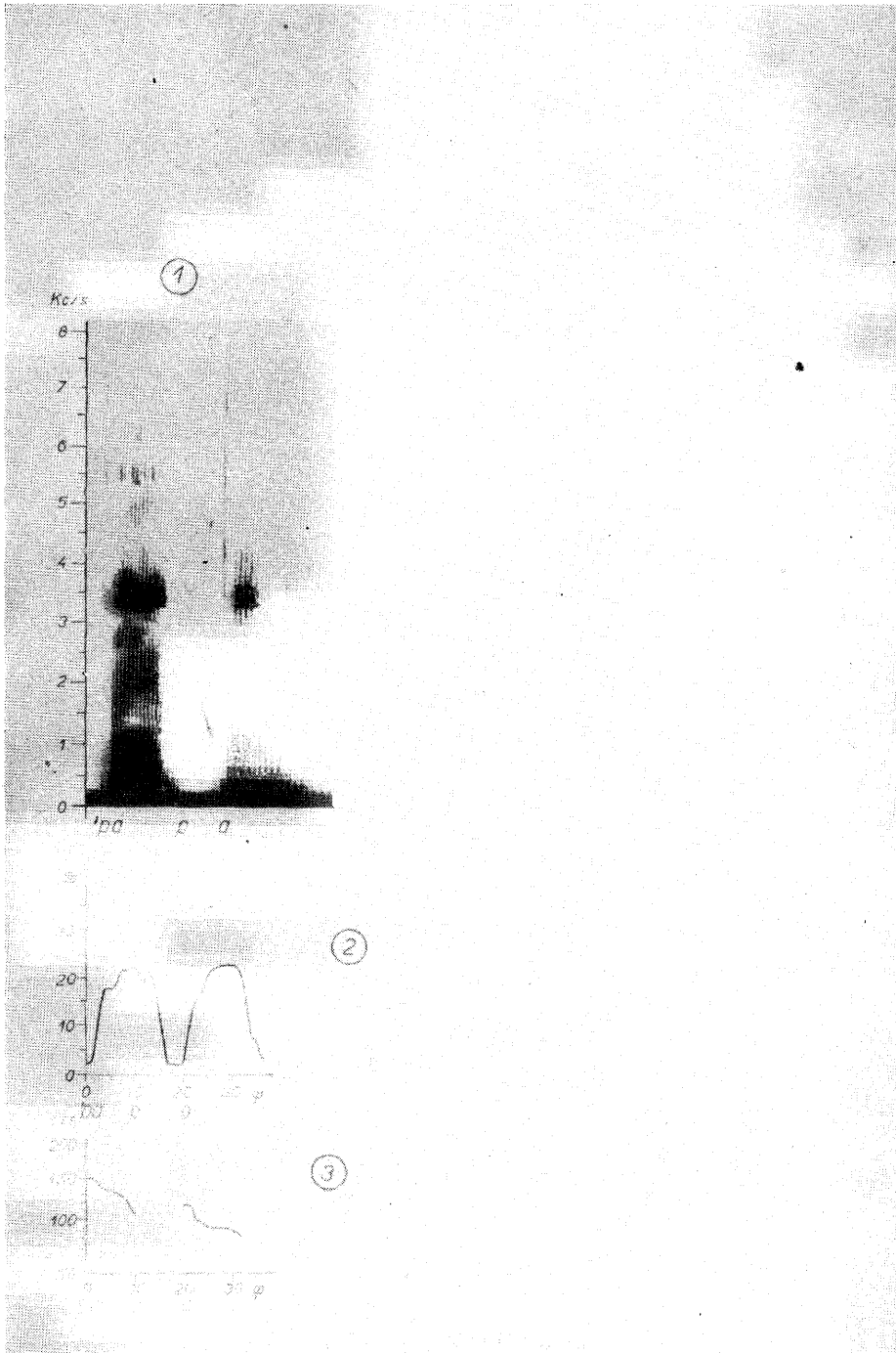

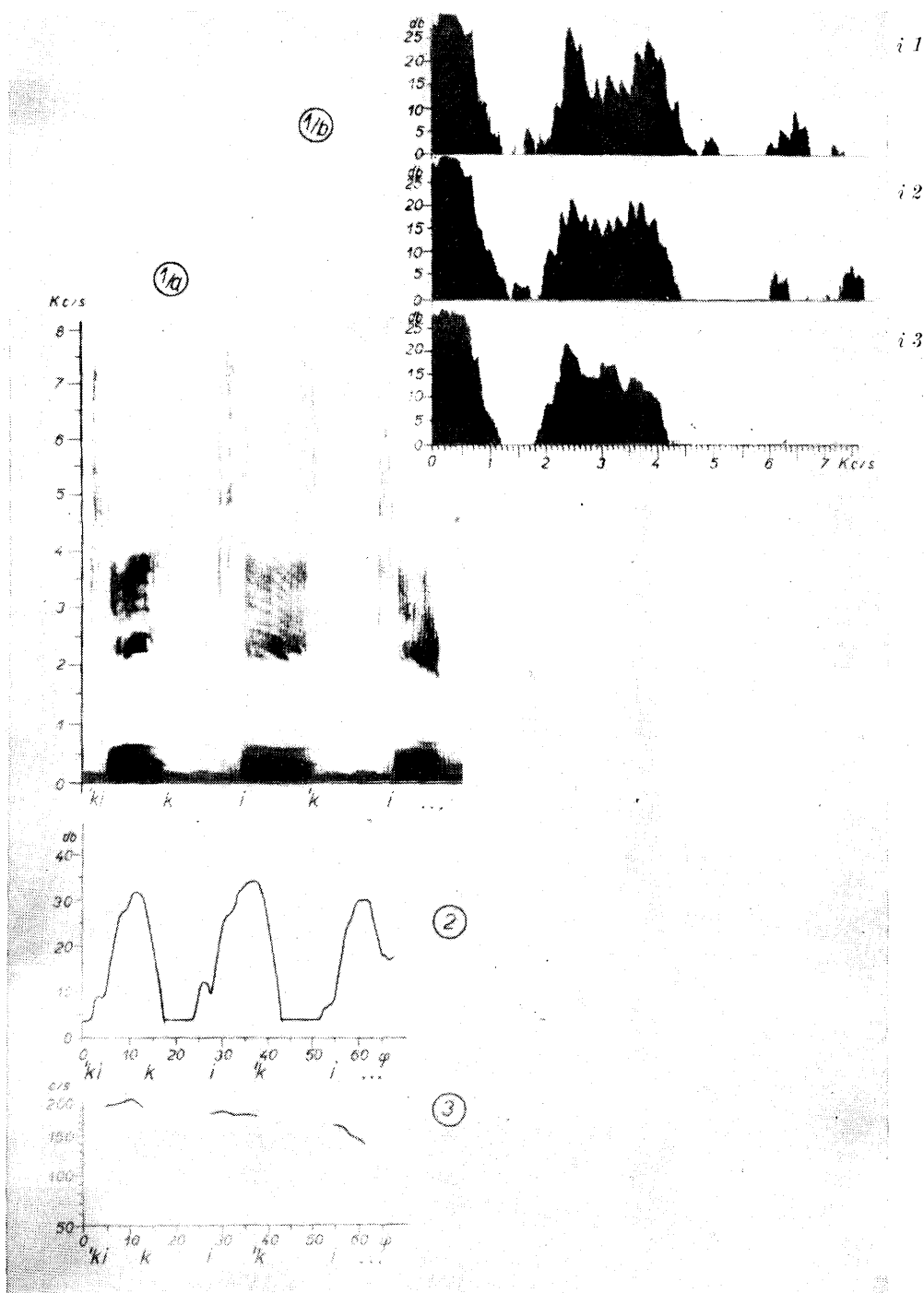
12. ábra : A Kákák kijelentő mondat. Vö. 6. ábra

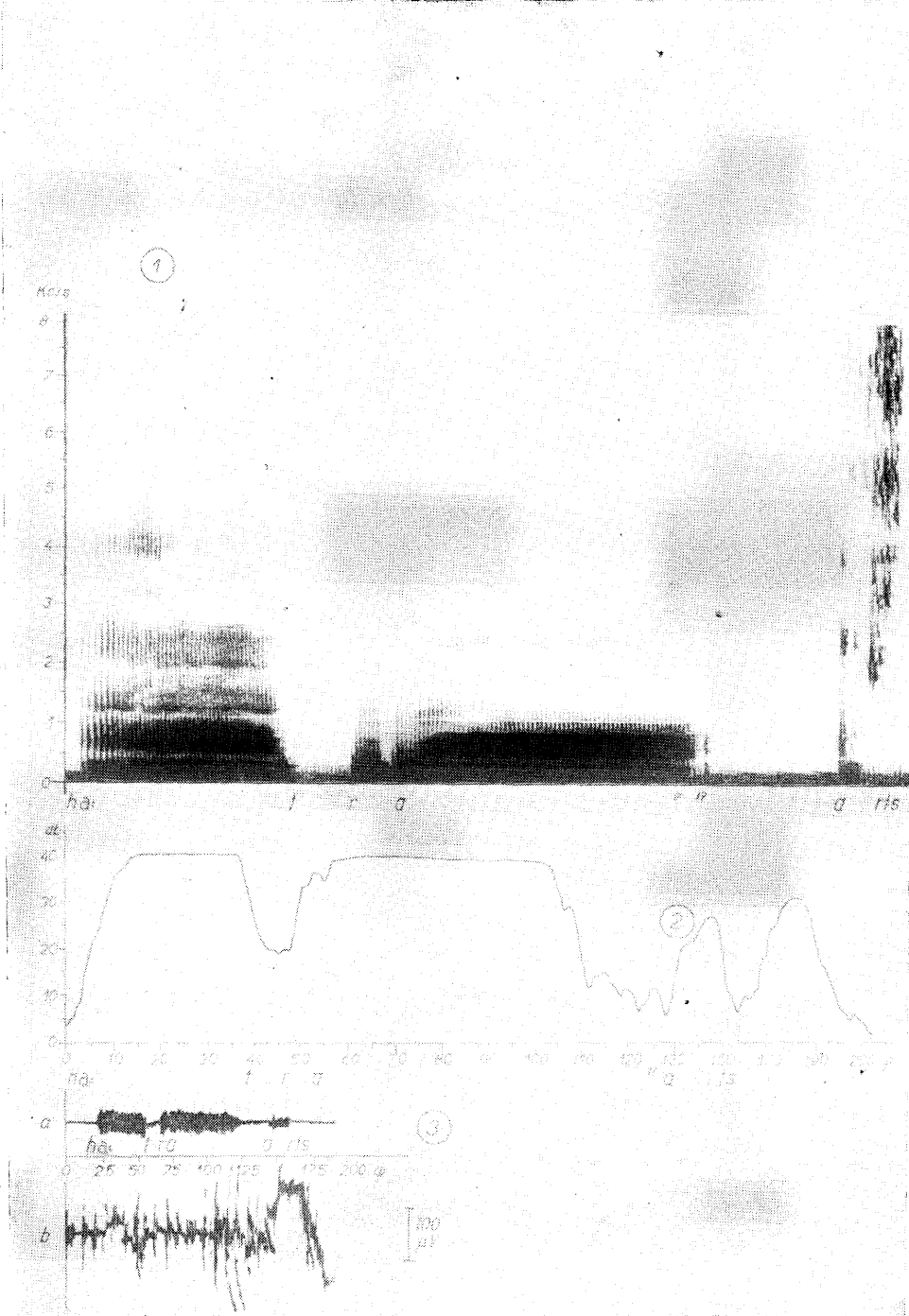
13. ábra : A *Papa* kijelentő mondat. Vö. 6. ábra

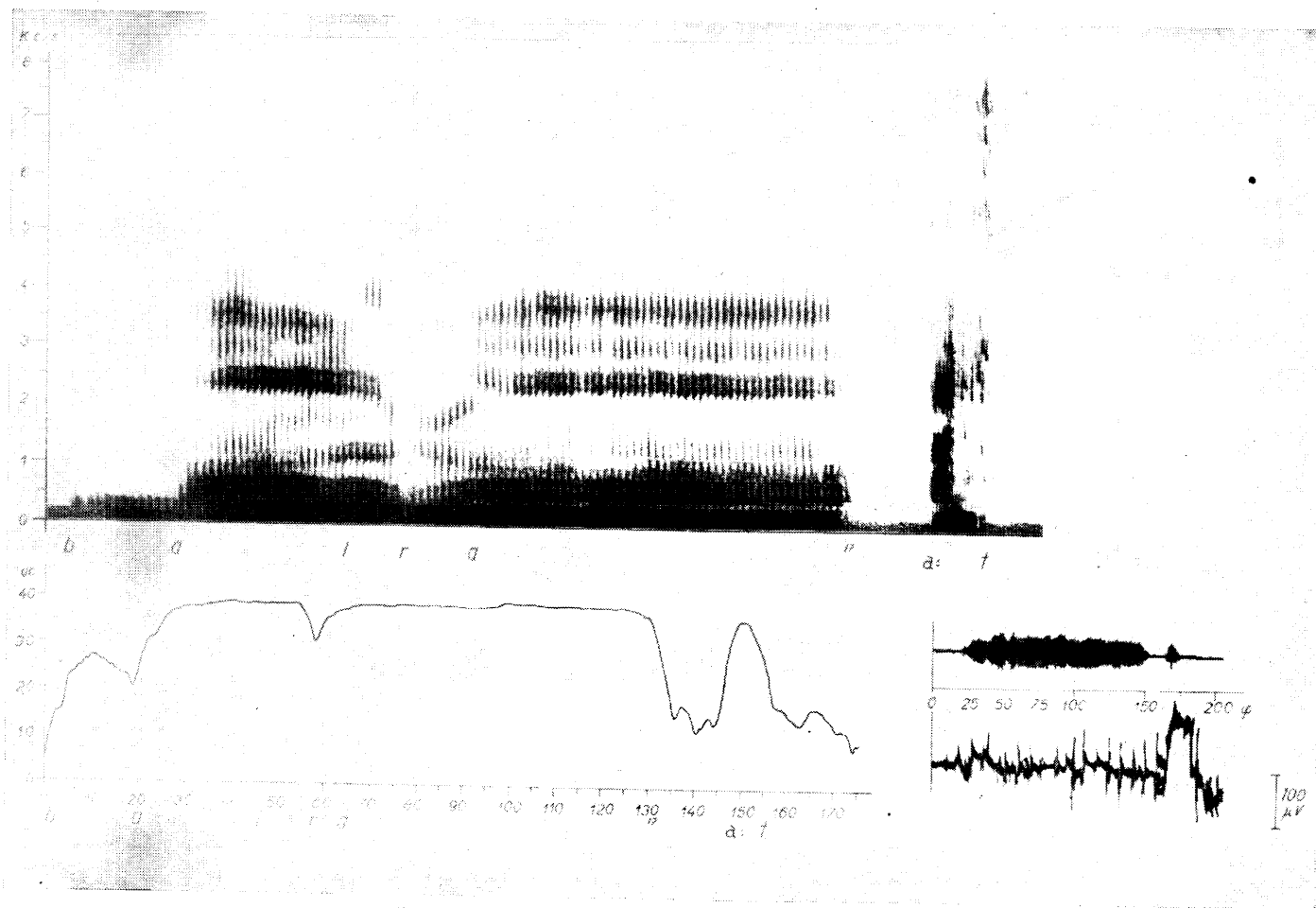
14. ábra : A *Papa* kijelentő mondat. Vö. 6. ábra

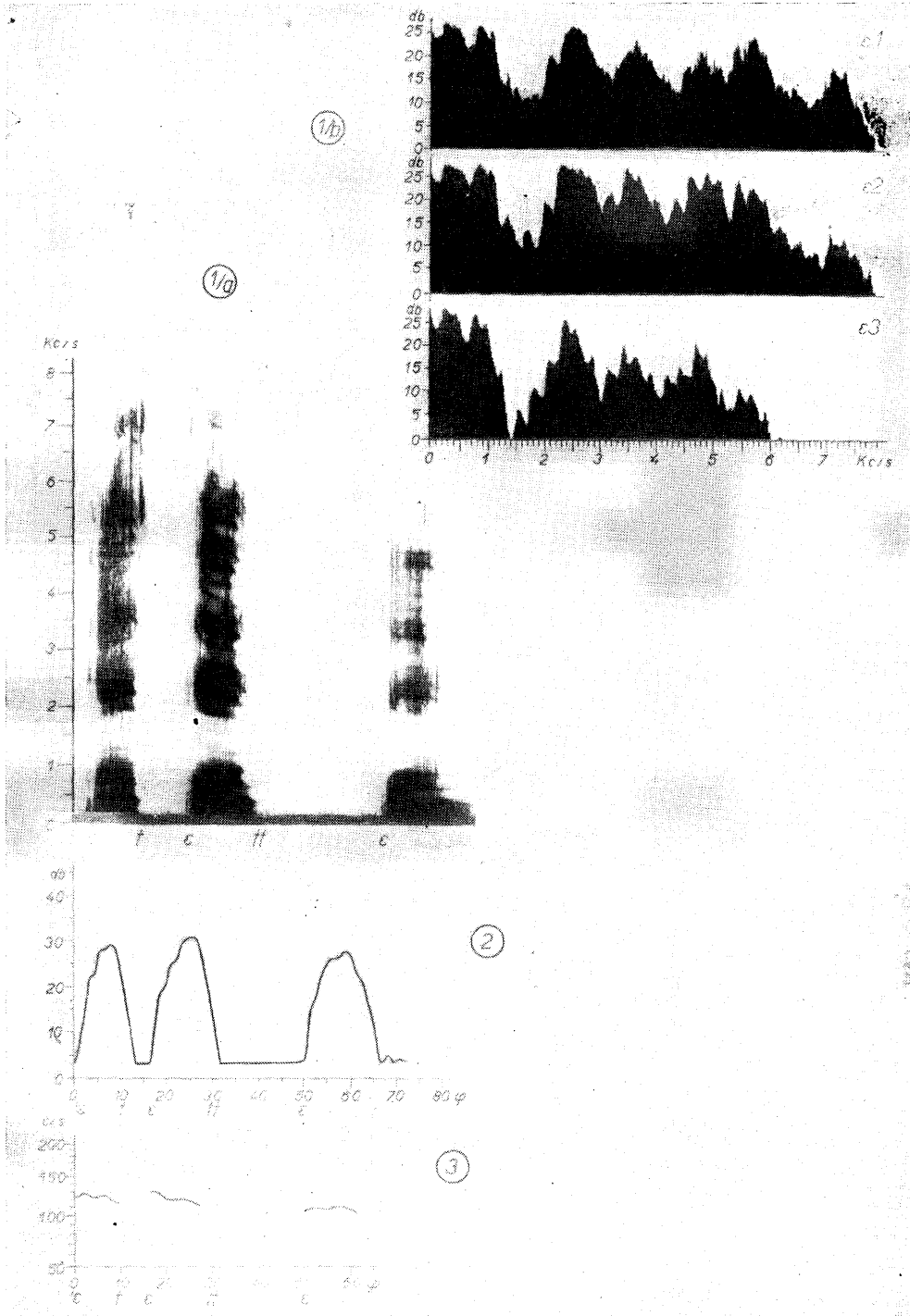
15. ábra : A Kiki kiválasztotta kijelentő mondat három első szótagja. Vö. 1. ábra

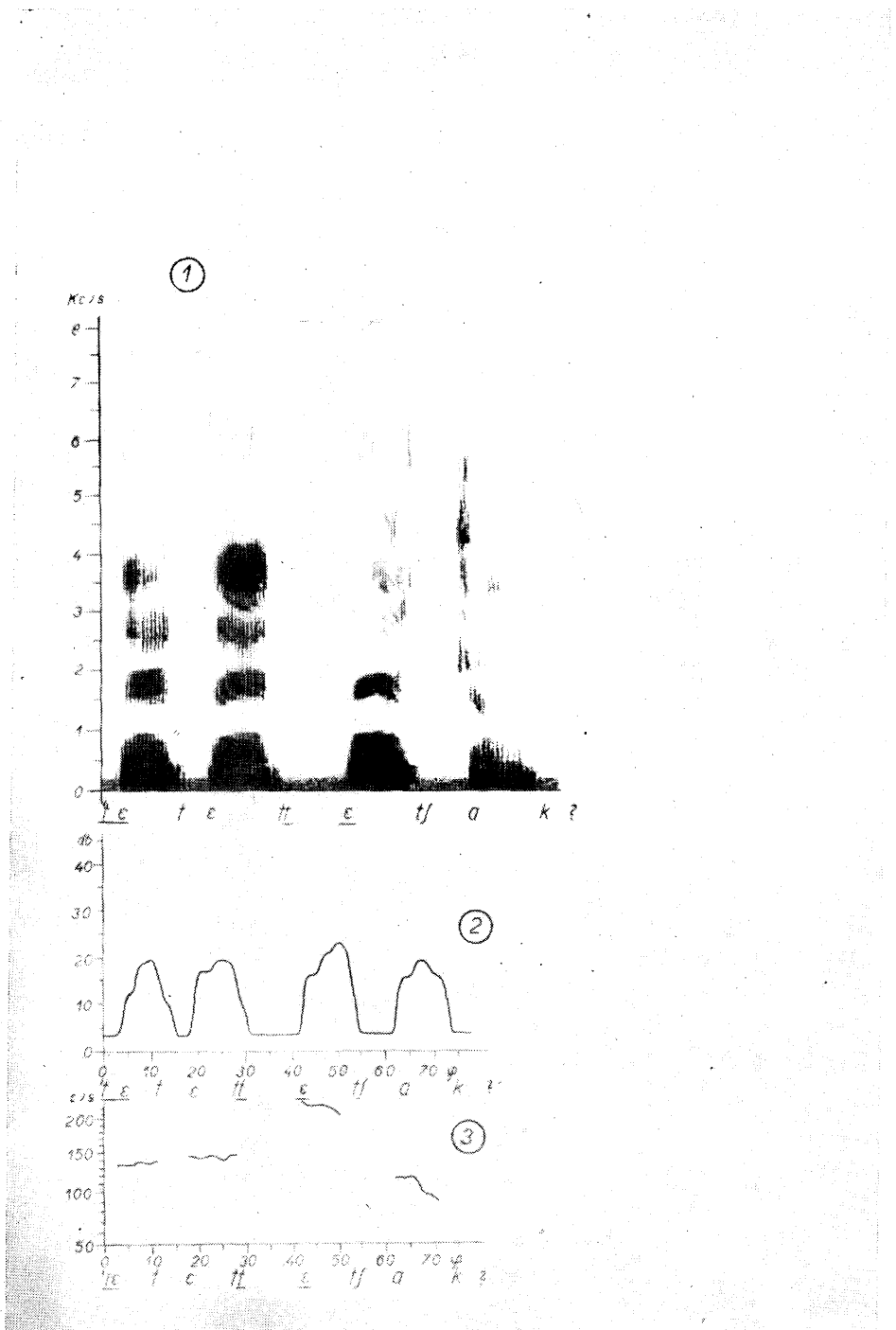
16. ábra : A Hátra arc! katonai vezényszó. 1 = folyamatos hangszínekép (szonogram), 2 = hangnyomásszintgörbe, 3 = Miogram, a – hanggörbe, b – a belső bordaközi izmok működési áramának görbéje

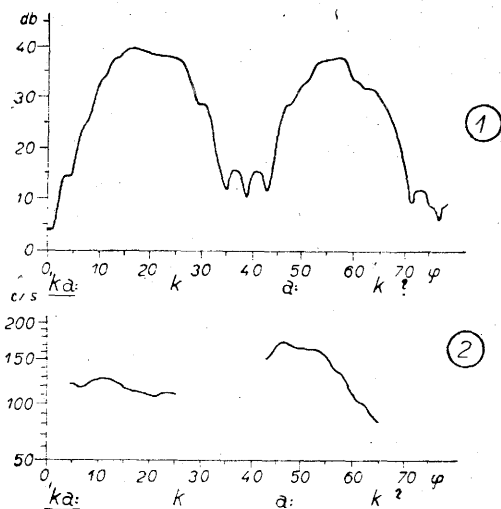
17. ábra : A *Balra át!* katonai vezényszó. Vö. 16. ábra

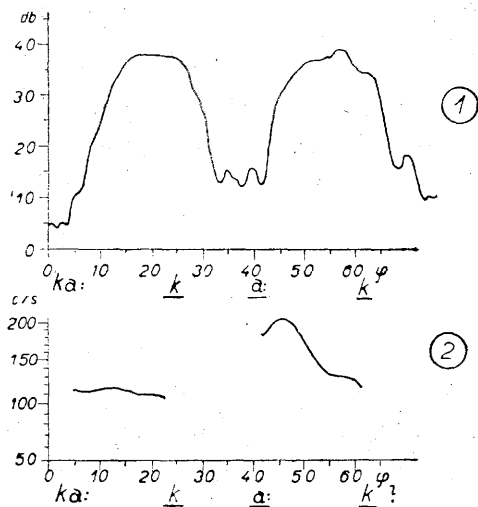
18. ábra : Az *Etette* kijelentő mondat. Vö. 1. ábra

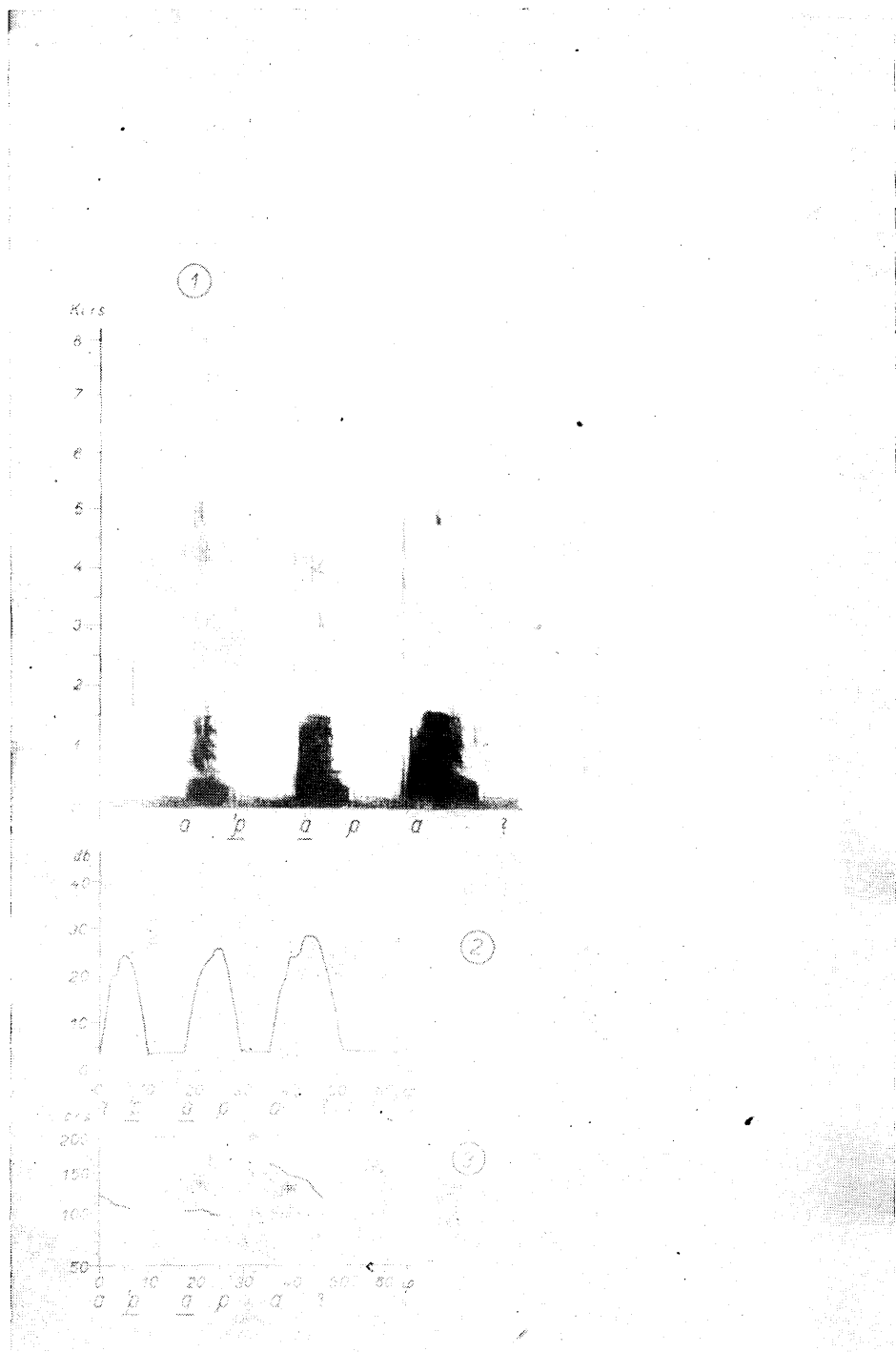
19. ábra : A *Tette csak?* kérdőmondat. Vö? 6. ábra. Az aláhúzott szóttagot érezték nyomatékossnak a kísérleti alanyok

20. ábra : A Kákák? kérdőmondat. Vö. 1. ábra. Az aláhúzott szótagot érezték nyomatékossnak a kísérleti alanyok

21. ábra : A Kákák? kérdőmondat. Vö. 25. ábra.

22. ábra : Az *A papa?* kérdőmondat. 1 = folyamatos hangszínekép (szonógram), 2 = hangnyomásszint-görbe, 3 = dallamgörbe. Az aláhúzott szótagot érezték nyomatékosságnak a kísérleti alanyok

A kérdőmondatok logikai analíziséhez (Egy interrogatív logika vázlata)

A régi logika a kijelentések logikája. Vizsgálódásának alapformája a kijelentés, az ítélet, az a gondolkodásformánk, amelyet egyedül illet meg az igazság és a tévesség minősítése, az igazolás és a cáfolat döntése. Már ARISTOTELÉSZ óta többé-kevésbé tudott dolog, hogy egyéb gondolkodásformáink is mondatokba szerveződnek, jelentéssel bírnak, de nem *jelentenek ki* semmit. Ezért a felszólítás, a kérdés, az óhaj, a kérdés sohasem lehet igaz vagy téves, legfeljebb értelmes vagy értelmetlen lehet.¹ S minthogy a régi logika központi kérdése az *igazság* volt, az igazsággal szembeni közömbösségük e formákat: felszólítást, kérdést stb. a logika perifériájára szorította vagy egyenesen kiiktatta onnan. Inkább a retorikába vagy a poétikába tartoznak, mintsem a logikába — mondja ARISTOTELÉSZ.

Ott, ahol a logika még szorosabban társult a nyelvemléttel, mint ARISTOTELÉSZnél és a stoikusoknál, programszerűen a nem-kijelentésszerű mondatformák még egyenrangú helyet foglaltak el az ítélettel. Logikai vizsgálatukra azonban úgyszólván alig került sor, s ahol sor is került, ott egy sajátos szemlélet gátolta e gondolkodásformák *sajátosságainak* kimunkálását. A továbbiakban egyetlen ilyen formáról: a *kérdésről* lévén szó, ezt a szemléletet a *kérdés ítéletszemléletének* nevezhetjük. Azt értjük ezen, hogy a kérdést — kimondottan vagy kimondatlanul — ítéletnek tekintik, de tökéletlen, hiányos vagy problematikus ítéletnek. A kérdés természetét az ítéleten mint normatív formán mérik le. KRUG filozófiai lexikona szerint pl. „minden kérdés indíték egy ítélethez, amelyből azonban valami még hiányzik”.² LOTZE még tovább megy: szerinte a kérdés egyenesen önálló ítéletminőség az állító és a tagadó ítélet mellett, s arra hivatott, hogy a hármasság harmadik tagjának, a limitatív vagy végtelen ítéletnek helyét foglalja el.³ A kérdés „állítástól és tagadástól még mentes kifejezése” az ítélet tartalmának, olyan ítélet, amelynek kopulája „semleges”. Ezzel LOTZE radikálisan felszámolja a kérdés minden lehetséges

¹ „Minden mondat kifejez valamit... azonban nem minden mondat kijelentő, hanem csak az, amelyre vonatkozik, hogy igaz-vagy-téves; márpedig ez nem mindre vonatkozik; pl. a kérés mondat ugyan, de nem is igaz, nem is téves. A többit hagyjuk, hiszen inkább a szónoklattanba vagy a költészetben tartozik a vizsgálatuk; mi most a kijelentő mondatot vizsgáljuk.” ARIST. De interpr. IV, 17a 1–8.

² KRUG's encyclopädisch-philosophisches Lexikon. I. Bd.² Leipzig 1832. 184. l. — A mai logika nyelvén azt mondhatnánk, hogy KRUG szerint a kérdés nem ítélet, hanem ismeretlent vagy üres helyet tartalmazó ítélet, vagyis ítéletfüggvény. Azzal azonban, hogy a kérdést nem ítéletnek, hanem ítéletfüggvénynek tekintjük, még nem léptünk ki mindkét lábbal a kérdés ítéletszemléletének fogságából, mint ezt alább látni fogjuk.

³ H. LOTZE, Logik. Leipzig 1874. 61. l.

sajátosságát az ítélettel szemben. Lényegében hasonlóan, de finomabb mód-szerekkel jár el BENNO ERDMANN is. Az ítéletek vagy kijelentések — mondja — két egyenlőtlen értékű osztályra tagolódnak: kérdésekre és állításokra. Így már bevezetésképpen úgy tekinti a kérdést, mint az ítélet alosztályát. Csakhogy a kérdés azon a lényeges ponton mégis különbözik az állítástól, hogy „érvény-nélküli ítélet” (geltungsloses Urteil).⁴ Végül olyan nézettel is találkozunk a logikai irodalomban, amely szerint a kérdés azonos volna a problematikus ítélettel.⁵

Ez az ítéletszemlélet nemcsak a kérdés *sajátos* morfológiájának kidolgozását tette lehetetlenné, de bénítóan hatott a legegyszerűbb részletproblémák elemzésére is.⁶ Látni fogjuk, hogy a kérdések hagyományos osztályozása az ítéletszemlélet következtében sematikus tükörképe az ítéletek osztályozásának. Teljes a bizonytalanság a kérdés különös fajainak meghatározása terén is. Mi a különbség pl. kérdés, probléma, feladvány és feladat között? Régebben nem keltett megütközést, ha e szavakban pusztá szinonimákat láttak.⁷

E mostoha helyzet következménye a logikában az lett, hogy a kérdés problémáját a logikától a nyelvtudomány és a lélektan hódította el. Ez nyelvtudományi és lélektani szempontból haszonnal járt ugyan (jóllehet a múlt századi lélektan és nyelvtudomány színvonalán nem nagy haszonnal), de a logikát mintegy felmentette feladata alól, hogy a kérdés kifejezetten *logikai* vonatkozásait kutassa. Efféle kutatás csak a *heurisztika*, a feladat- vagy problémamegoldás módszertana terén folyt, csupán közvetett vonatkozásban magának a kérdésnek a problémájával.

Ha egy pillanatra arra gondolunk azonban, milyen kiemelkedő szerepet visz gondolkodásunk, megismerésünk és tanulásunk folyamatában a kérdés-feltevés, a probléma-megfogalmazás, a régi logika önmagát elhatárolása tüstént tarthatatlannak bizonyul. A régi logika valahogy úgy kezelte a kérdést, mint a régi biológia a hibrideket: korcsképződményeknek tekintette őket ahelyett, hogy helyes fejlődéstani szemlélettel átmeneti típusokat látott volna bennük. A kérdés az ítéletelmélet „korcsa” volt.

A régi leíró nyelvtan fogyatékoságai összefüggtek a régi logika korlátaival. A modern logika megszületésével viszont új helyzet állott elő. Lehetővé

⁴ B. ERDMANN, Logik. I. Bd. Halle 1882. 271–272. l.

⁵ KARPOV. A logika rendszeres kifejtése. 1856. Idézi: TAVANYEC. Az ítélet és fajai. Moszkva 1953. (orcszul).

⁶ RICKERT (Der Gegenstand der Erkenntnis. Einführung in die Transzendentalphilosophie. 6. Aufl. Tübingen 1928. 176. l.) helyesen bírálta LOTZET, aki a kérdésben harmadik ítéletminőséget látott: „Lotze hat die *Frage* der Bejahung und Verneinung koordinieren wollen, und das ist von dem Standpunkt aus, der in der bloss vorgestellten Beziehung zwischen Subjekt und Prädikat das dem Urteil wesentliche erblickt, nur folgerichtig. Die Frage enthält dieselben vorstellungsmässigen Bestandteile wie das Urteil und ist ausserdem sogar theoretisch different, da sie Erkenntnis oder Wahrheit sucht. Das bringt sie dem Urteil nahe, ja wenn alle aus Subjekt, Prädikat und Kopula bestehenden und zugleich theoretisch differenten Gebilde schon Urteile wären, dann müsste in der Tat auch die Frage zu den Urteilen gerechnet werden. Aber da sie bloss Frage weder wahr noch falsch sein kann, dürfen wir sie ihrem Sinne nach trotzdem nicht als ein Urteil betrachten, sondern müssen sie geradezu in einen Gegensatz zu ihm bringen.” RICKERT fejtegetéseinek mégis nagy hiányossága, hogy *csakis* az igazságprobléma szempontjából állítja ellentétbe a kérdést és az ítéletet (feleletet). *Szerkezetileg* nem lát közöttük különbséget. Ez mindenekelőtt azért van így, mert a kérdéseknek csak egyetlen fajtát, az *eldöntendő kérdéseket* tartja szem előtt; a *kiegészítendő kérdések* egész mélyebb problematikája rejtve marad előtte.

⁷ „Problem ist eine Aufgabe” — írja KRUG, III. Bd. 351. l.

válik mindkét tudomány egymástól független eredményeinek kölcsönösen termékeny egyeztetése, összekapcsolása. Ha tehát az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy a kérdőmondatok problémáját a modern logika fényében mutassuk be, ezt abban a reményben tesszük, hogy ezzel ezen a ponton is híd verődik logika és nyelvtudomány között. A logika részéről az elvi indítások már megtörténtek.

A modern *metalogika* (szemiotika, jelelmélet) a jeleket három dimenzióban vizsgálja. A jelek egymáshoz való viszonyát kutatja a *logikai szintaxis*, a jeleknek azon dolgokhoz való viszonyát, melyeket jelölnek, a *szemantika* elemzi, végül a jeleknek a jelhasználókhöz való viszonyával a *pragmatika* foglalkozik. E három szempont alkalmazása lehetővé teszi, hogy a kérdés logikáját ne egysíkúan, hanem különböző szempontokból közelítsük meg. A kérdés szintaktikus struktúráját REICHENBACH alapjaiban kidolgozta.⁸ De a logikai függvényfogalomnak a kérdésre való alkalmazásával tovább finomíthatjuk a kérdés logikai szintaxisát. A pragmatikai szempont bevezetése pedig megadja azokat az általános szituációkat, amelyekben kérdések felvetődnek, kérdőmondatok elhangzanak.

1. Az *interrogatív formák pragmatikai osztályozása*

A régebbi vizsgálódások a kérdést csak szemantikai és szintaktikus szempontból igyekeztek megvilágítani. Azt nézték csupán, milyen jelentéstanilag különbségek adódnak ítélet és kérdés, vagy kérdés és kérdés között, illetve milyen természetűek e mondatformák szerkezeti (szintaktikus) különbségei. Ezek szükségesek, de nem elégséges szempontok. A kérdés ugyanis mindenekelőtt *pragmatikus aktus*: meghatározott pragmatikus szituációban jön létre a jelhasználó, és pedig a *kérdező* és a *kérdezett* között. A kérdés — mondhatnók — olyan mondatforma, gondolkodásforma, tagjelentésekben kifejezett vagy tagjelentésekkel kísért, hangosan kimondott, sajátos hanglejtéssel bíró, leírt vagy egyszerűen elgondolt, jelentéssel bíró jelcsoport, amely a kérdezőtől irányul a kérdezett felé egy olyan pragmatikus szituációban, amelyet a logika keretén belül nem definiálunk, hanem csupán tényezőivel (*kérdés, kérdező, kérdezett*) írunk le. A kérdés-szituáció kimerítő leírása társadalomtudományi, lélektani, ismeretelméleti elemzést igényel.

A régi logika nem látott lényeges különbséget a probléma: „vajon élnek-e a Marson élőlények?” és a problematikus ítélet: „a Marson talán élnek élőlények” között. Jelentéstanilag a különbség kicsiny, hiszen mind a probléma, mind a problematikus ítélet ugyanazon tényállás feletti hasonló bizonytalanságot fejez ki. A formális-szintaktikus különbség sem jelentékeny, minthogy e logikai formák egymásba átalakíthatók: a problémát átfogalmazhatjuk problematikus ítéletté, a problematikus ítéletet átfogalmazhatjuk problémává. Így a két mondat — a szemantika és a szintaxis kizárólagos nézőpontjából — szinte ekvivalensnek (azonos jelentésűnek) volna tekinthető, ha elvonatkoztatnánk a probléma és a problematikus ítélet különböző pragmatikus szituációitól. Pragmatikusan (vagyis egyben ismeretelméletileg, társadalmilag, történetileg és lélektanilag) egyáltalán nem mindegy, hogy a probléma vagy a problematikus ítélet szituációját választjuk-e. Nemcsak azért, mert valójában éppen nincs módunk egy ilyen szituációt „választani”, minthogy a szituációban

⁸ H. REICHENBACH, *Elements of Symbolic Logic*. New York 1956⁵. 339–342. 1.

többszörösen determináltan „benne találjuk magunkat”, hanem azért sem, mert a két forma elvontan-pragmatikusan is mást-mást fejez ki. Különböző a közéleti fokuk: a „talán”-nal kifejezett modális ítélet erősebb, mint a „vajon”-nal pedzett kérdés. Különböző az emocionális hangsúlyuk: a „talán” affirmatív érzelmi nyomatéka nagyobb a „vajon”-énál. Különböző a pragmatikus irányulásuk: a probléma valamilyen megoldás, a problematikus ítélet valamilyen verifikáció felé irányul stb.

Az interrogatív szituációból indulunk tehát ki, amelyben kérdező áll szemben kérdezettel. A kérdező kérdése a kérdezett válasza (megoldása) felé irányul. Ha most feltesszük a kérdést, formálisan milyen helyzet-lehetőségek viszonya alapján, négy általános pragmatikus helyzetlehetőséggel számolhatunk:

	a kérdező	a kérdezett
1	ismeri a megoldást	ismeri a megoldást
2	ismeri a megoldást	nem ismeri a megoldást
3	nem ismeri a megoldást	ismeri a megoldást
4	nem ismeri a megoldást	nem ismeri a megoldást

A következőkben ezt a pragmatikus „matrix”-ot fogjuk értelmezni.

1. Ha a kérdező is, a kérdezett is ismeri a kérdésre adandó választ, akkor nem is lehetne logikusan kérdésről, hanem csupán *ál-kérdésről* beszélni. Szemantikusan ugyanis nem jönne létre a kérdés-szituáció. Csakhogy a pragmatikus kérdésszituáció- nem áll kizárólagosan kognitív (gondolattartalommal bíró, ismeretrögzítő, tehát szemantikus) elemekből, hanem kommunikatív (információközlő), szuggesztív (érzelmi, indulati, akarati) és promotív (cselekvésre ösztönző) elemei is vannak. Ebben a —pragmatikus— vonatkozásban nem tekinthető feleslegesnek a kérdés felvetése egy olyan közösség (a kérdező és a kérdezett, ill. a kérdezettek közössége) előtt, amely ismeri a választ. Ugyanígy nem tekinthető pragmatikusan egyenértékűnek az a tudás, amelyet egyfelől a kérdező, másfelől a kérdezett bír a válaszról.

Ebbe a csoportba tartoznak az ún. *cicerói kérdések*: a szónok olyan tényállást fogalmaz meg kérdés alakjában, amelyet a hallgatóság tulajdonképpen ismer, illetve amely választ a kérdés — megfogalmazása által — már magában hordoz. „Ugyan meddig fogsz még visszaélni, Catilina, türelmünkkel? Meddig űz még játékot velünk örvöngésed? Meddig ingerel még bennünket féktelen vakmerőséged? Nem rendített-e meg a Palatium éjjeli őrsege, a városban elhelyezett őrzékek, nem rendített-e meg a békés polgárok összesereglése, ennek a tanácsgyűlésnek fölötté erősített helye, nem az itt jelenlevő férfiak arckifejezése és tekintete? Nem látod, hogy terveid napfényre jutottak? Nem veszed észre, hogy összeesküvésed elfojtatott már azáltal, hogy ezek azt mindannyian tudják?”⁹ Ilyen beszédmód a bibliai Sámuelé, amikor lemond a kormányzásról: „Én előttetek jártam ifjúságomtól fogva mind a mai napig. Itt vagyok, tegyetek bizonyosságot ellenem Jahve előtt és felkentje előtt: kinek vettem el az ökrét? kinek vettem el a szamarát? kinek kedveztem? kit nyomtam el? kitől fogadtam el ajándékot, hogy amiatt szemet hunyjak?”¹⁰

⁹ CICERO in *Catilinam* I. 1.

¹⁰ I SÁM. 12, 2–3.

Ilyen és hasonló kérdések különböző emocionális hangsúllyal, és szuggesztív-promotív szándékkal lépnek fel. Csodálkozó hanglejtéssel:¹¹ „Hogyan, száz forintba kerül ez a vacak?”, egy megállapítás vagy gyanú csodálkozó vagy felháborodott elutasításaként: „ego lanista?” (én — bujtogató? — Cicero)¹² stb. Olykor a kétely, az eldönthetetlenség modalitását is kérdéssé fogalmazzák át: „Ki tudhatja biztosan, ki magyarázhatja meg, honnan keletkezett és honnan való ez a világ? Hiszen az istenek is későbbiek, mint e világ teremtése! Ki tudhatja hát, honnan keletkezett? Hogy honnan való ez a teremtes, azt nem tudhatja más, mint szemtanúja a legmagasabb égben — már akár ő csinálta, akár nem — avagy talán ő sem tudja?”¹³ Ide tartoznak a felkiáltó hanglejtéssel bíró kérdések, amelyekre már az előzőkben hoztunk példát. (Az ilyen mondatokat gyakran „!” kettős jellel zárjuk.) Ide tartoznak a *figyelmeztető* kérdések is.

Ez a csoport *szemantikailag* ugyan álkérdéseket foglal magában, *pragmatikusan* azonban valódi kérdéseknek tekinthetők ezek. Igaz ugyan, hogy kérdező és kérdezett egyaránt ismeri a választ. Valamilyen módon azonban *különbözőképpen* ismerik azt. A figyelmeztető kérdésnél pl. a válasz a kérdező tudatában *jelenváló*, míg a kérdezettnek éppen a hozzá irányított kérdés által *totul* a tudatába, emlékezetébe s ezzel szuggesztíven és promotívan hat reá. Ugyancsak ismeri a hallgatóság a szónok által feltett cicerói kérdés válaszát. De a tény, kérdés alakjába öltöztetve, patetikusan kimondva emocionálisan felerősíti azt, ami különben tudott s ezzel kiingerli a felelet hangos és hangsúlyozott kimondását (vagy elgondolását). Ezért a szónok (a kérdező pragmatikus pozíciója mindig különbözik a közösség pozíciójától,¹⁴ mert a szónok szándékosan-tervszerűen hozza létre a hallgatóságban a kívánt reakciót.

Eddigi fejtegetéseinkből láttuk, hogy e kérdéscsoport típusai különböző emocionális-szuggesztív-promotív aláfestésűek lehetnek. E pragmatikus-különbségeken túl adódnak szemantikai különbségek is. PAUL nagyon helyesen állapítja meg, hogy nemcsak a kijelentőmondatoknak, hanem a felszólító mondatoknak is megvan a maguk *pendant*-ja a kérdőmondatok körében, pl. „quid facio?” és „quid faciam?”. Az utóbbiakat nevezi kérdő-felszólító mondatoknak (Frageaufforderungssätze).¹⁵

A kérdéseknek ebbe az első csoportjába sorolhatjuk továbbá a *liturgiai* kérdéseket is. A zsidó széder-este úgy folyik le, hogy a társaság legkisebb gyermektagja — látván az ünnep különös ételeit és szokásait, a következő kérdéseket teszik fel: „Miben különbözik ez az éjszaka a többi éjszakától? Miért eszünk más éjszaka kovászos és kovásztalan kenyeret is, ezen az éjszakán pedig csak kovásztalan kenyeret? Miért eszünk más éjszakán akármilyen zöldséget, ezen az éjszakán pedig csak keserűt? Miért kétszer is? Miért ehetünk más éjszakán akár egyenesen ülve, akár támaszkodva, ezen az éjszakán pedig valamennyien

¹¹ WUNDTnál a „Gefühlssätze” osztályában.

¹² H. PAULnál a „Frageaufforderungen” (kérdő felszólítások) csoportjában.

¹³ Rígvéda X. 129, 6–7. — Itt tulajdonképpen cicerói kérdésről, nem pedig problémáról van szó. A Rígvéda számára e kérdések nem problémák, nem megoldásra várnak, hanem önmagukban hordozzák negatív feleletüket — a határozott szkepszist. ERDMANN i. m. 392–393. l. helyesen mutat rá, hogy ezek álkérdések, nem látva természetesen a dolog pragmatikus oldalát.

¹⁴ Pragmatikusan a közönség tekinthető kérdezettnek abban az esetben is, ha a szónok önmagának teszi fel a kérdést és önmaga is felel rá. Pusztán csak arról van szó, hogy a kérdező-kérdezett dialógusát a szónok egymaga játssza el, de mondani-valóját a közönség felé irányítja.

¹⁵ H. PAUL, Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle 1909⁴. 135. l.

támaszkodunk?" Erre a felnőttek az egyiptomi rabság és az Egyiptomból való kivonulás történetével válaszolnak. Ha a széder-est e kérdés-felelet liturgiájának kialakulását vizsgáljuk, a következőket tudhatjuk meg: eredetileg a széder-est sorrendje fordított volt. A gyermek, látva az est különös lefolyását, az est végén spontán kérdéseket tett fel. Később a kérdésesoportot a liturgia elejére hozták, eleve feltételezve, hogy a gyermek *már tudja*, milyen eseményekkel fog találkozni az ünnepség során. Ezzel együtt a spontán kérdéshalmazt a fent idézett kanonikus szöveg váltotta fel. A „Miben különbözik?” kérdései csak példák. Ha az estén nincs jelen gyermek, olvashatja bármely felnőtt, sőt *magá a feleletet adó házigazda is*.¹⁶ Példánk szépen mutatja, hogyan fejlődik az eredetileg spontán kérdés és felelet liturgiai kérdés-felelet játékká, amelyben hol fennmarad a kérdező-felelő kettős szereposztása (előimádkozó-imádkozó közösség, gyermek-felnőtt), hol pedig kérdező és kérdezett eggyé válik, mint-hogy a válasz eleve ismert. PFEIFFER rámutat, hogy „a válasz történeti sorrend szerint megelőzte a kérdést”.¹⁷

Mindenesetre ez a kérdésforma utóbbi alakjában is nyilvánosságot tételez fel: közönséget, imádkozó közösséget, olvasóközönséget.¹⁸ Máskülönbent a liturgiai kérdést képező emocionális hatás nem jönne létre. Látni fogjuk, hogy a kérdés legfontosabb formájánál, a *problémánál* nem ez a helyzet. A probléma *közvetlenül* nem tételez fel nyilvánosságot és a tulajdonképpeni problémagondolkodás monologikusan megy végbe.

2. A második alapvető pragmatikus szituációnak az a feltétele, hogy a kérdező ismerje, a kérdezett viszont ne ismerje a kérdésre adandó választ. Ilyen esetben pedagógiai kérdésről, *feladványról* beszélünk. Minthogy a kérdező tudja a választ, a kérdést valamilyen pedagógiai céllal állítja a kérdezett elé (vizsgáztatás, emlékeztetés stb.). Már itt megjegyezzük, hogy a feladvány az a kérdéstípus, amelynél a válasz *módszeres* megtalálása — éppen annak következtében, hogy ez a válasz a pedagógiai céllal kérdező előtt ismert — biztosított. Ezért a *heurisztika* lehetőségének és kidolgozásának gondolata a feladványból indul ki s ma is a feladványmegoldást tekintti alapfeladatának.¹⁹ (MAX WERTHEIMER, PÓLYA GYÖRGY.)

A feladványokban az ismert tudásanyagot alakítják kérdésekké, hogy olyanokat vezessenek e tudáshoz, akik számára még ismeretlen, vagy ismerete labilis.²⁰ A feladványnak egy speciális faja a *találós kérdés* (a *rejtvény*), amely funkciójában, formájában és a megoldás nehézségének minőségében némileg különbözik a tulajdonképpeni pedagógiai feladványtól. A rejtvény ősi funk-

¹⁶ Vö. ROTH EMIL, Az örökös éjszakája. Budapest, é. n. 30–32. l.

¹⁷ PFEIFFER IZSÁK, A széder-esti Hággdá-könyv analysiséhez. Jubilee Volume in honour of Prof. B. Heller. Budapest, 1941. 267. l.

¹⁸ Vö. a görög tragédia kórusának antistrophikus felépítésével.

¹⁹ Különös világossággal látható ez LAMBERTNÉL, aki a kérdést egyetlen logikailag releváns fájának a feladványt tartja s interrogatív-logikai vizsgálódásaiban egyedül a matematikusoknak rója le háláját. Vö. J. H. LAMBERT, Neues Organon oder Gedanken über die Erforschung und Bezeichnung des Wahren und dessen Unterscheidung vom Irrtum und Schein. Leipzig, 1764. Bd. I. § 156 és passim.

²⁰ Egy modern pedagógia-könyv a *tanulás* definíciójába belevonja a feladványmegoldás (ott: problémamegoldás) mozzanatát: „Learning may be defined as the progressive change in behaviour which is associated, on the one hand, with successive presentations of a situation, and on the other, with repeated efforts of the individual to react to it effectively. Learning may also be thought of the acquisition of ways of satisfying motives or of attaining goals. It often takes the form of problem solving.” Educational Psychology. Vol. I. Selected and prepared by the Editorial Staff United States Armed Forces Institute. Washington, 1944. 299. l.

ciója nyilván nem pedagógiai, manapság azonban játékos-didaktikai célja van. Ami a rejtvény formáját illeti, az kendőző, rejtegető, szántsándékkal elleplező. Ha megoldásának nehézségét összevetjük a feladványéval, azt kell mondanunk, hogy a rejtvény megoldása *minőségileg* nehezebb. Természetesen bármely középiskolás matematikai feladvány nehezebb lehet a vasárnapi újság képrejtvényénél. Az eltérés nem a nehézség fokában, hanem minőségében mutatkozik meg. A feladványt világosan fogalmazzák, és csupán a megoldás kulcsát kell hozzá ismerni. A rejtvényt homályosan fogalmazzák. A találos kérdés kettőt mond: találd meg a homályos kérdésben elrejtett tulajdonképpeni kérdést és találd meg a megoldás kulcsát! E sajátosságok ellenére „a rejtvény kieszelőjének világosan és teljesen *tudnia* kell a jelentést, és ezért az elleplező formát, amelyen keresztül megfejtendő, *szándékosan* választják e részleges elleplezésre. A tulajdonképpeni szimbólumok előzetesen és utólagosan megoldatlan feladatok, a rejtvény viszont magán- és magáértvalósága szerint megoldott.”²¹

Hasonló situációt tételeznek fel a *próbára tevő* kérdések is. A próbára tevő ismeri a választ. Lehet, hogy a próbára tett is ismeri azt, de mindenesetre abból az előfeltevésből történik a kérdés, hogy *nem biztos*, hogy ismeri. A situációt tehát ez a bizonytalanság határozza meg.

3. A harmadik kérdés-situációban valaki, aki nem tud valamit, olyasvalakinek tesz fel kérdést, akitől a kérdésre adandó választ remél. Ez a *tulajdonképpeni kérdés* s az egyszerű tapasztalati ismeretszerzés tulajdonképpeni formája (vö. tájékozódó kérdések, gyermeki kérdés, kérdőívek). A tulajdonképpeni kérdés elsődleges a feladványhoz képest; a feladvány már feltételezi, hogy egy kérdést megoldottak s csupán megismétli azt, a megoldás birtokában.

4. Végül a kérdésnek az a faja, amelynél sem a kérdező, sem a kérdezett nem ismeri a megoldást, a *probléma*.²² Ismeretelméletileg a probléma élesen különbözik a kérdés többi típusától. Azokat az jellemzi, hogy *valahol* élesen áll a megoldás: a cicerói kérdés magában hordozza azt, a feladvány feltevője tudja, végül ugyancsak tudja, illetve tudhatja az, aki felé a tulajdonképpeni kérdés irányul. A válasz tehát *adott* és tanulás, okoskodás, jó választás útján reprodukálható. A hangsúly azon van, hogy a megoldás *reprodukálható*, tehát másodlagos, helyessége és igazsága tehát ellenőrizhető. Ezzel szemben a

²¹ HEGEL, *Ästhetik*. Berlin 1955. 392. l. — A szóhasználat itt sem következetes. A rejtvény sajátossága, hogy feladvánnyá kell *lefordítani*, mert metaforikusan fogalmazták meg. Már Aristoteles helyesen világított rá, hogy „a rejtvényt mindig egy metaforában rejlik” (Rhet. III 2, 1405 b 4). PRANTL a paradoxonnal való szoros kapcsolatára utal (Gesch. d. Logik I. 399). Éppen a metaforikus köntös teszi lehetővé a rejtvénymegoldás bizonytalanságát, a megoldás egyértelműségének lehetséges hiányát. Tudunk pl. kettős megoldású rejtvényekről is. (Vö. J. HUIZINGA, *Homo Ludens*. Hamburg, 1956. 112. l.) De közvetve maga a filológia is igazolja ezt. Sámson híres bibliai rejtvényének (Bírák könyve 14) megoldása egyértelműnek látszik (az oroszánkaland). A filológia ebbe nem nyugszik bele egykönnyen; erről tanúskodik a rejtvény hatalmas irodalma, a sokféle megoldási javaslat (vö. ARCHER TAYLOR, *A Bibliography of Riddles*. Helsinki, 1939). — A tiszta feladvány és a rejtvény keverékének tűnik a *keresztrejtvény*. Az egyes kockákba írandó válaszok rejtvénymegoldások, itt a megfejtő még találgatásra szorul; ezzel szemben az összmegoldás, illetve a kritikus szövegek beírása már tiszta feladvány, amely a részleges rejtvénymegoldásokból egyértelműen és automatikusan következik. — A tiszta feladvány és a rejtvény különbsége szempontjából érdektelen a deduktív, illetve az induktív megoldási módszer, a levezetés és a találgatás szerepe. A döntők a fenti ismérvek.

²² A terminológia itt is labilis. Gyakran tulajdonképpeni problémákat rejtélyeknek, rejtvényeknek neveznek, pl. E. HAECKEL, *Die Welträtsel*.

probléma a *par excellence* produktív kérdésforma, amelynek a maga pragmatikus szférájában nincsen meg a megoldása s amelynek megoldása éppen ezért *pragmatikusan* nem ellenőrizhető. A maga pragmatikus szférájában — mondtuk, s ezen azt értjük, hogy abban a közösségben, amelyben a probléma felmerül. Ezt a közösséget — bármekkora is a terjedelme — viszonylagosan zártnak kell felfognunk. Nem is a spiritualizmus cáfolataként mondjuk ezt, amely szerint isten számára valamennyi probléma megoldott. Különböző nagyságú társadalmi közösségekre vonatkozhat, hogy egy probléma a maga pragmatikus szférájában nincs megoldva, viszont megvan már a megoldása — e pragmatikus szférán kívül. Az európaiak számára még problémát jelentett nem egy természettudományos és matematikai kérdés akkor, amikor a kínaiak már régen megoldották azokat. Az elkallódás, a művelődésbeli elszigeteltség és a szabadalom egyaránt oka lehet annak, hogy ugyanaz a kérdés valahol még probléma, amikor másutt már nem az. De e külső tényezőkön túl a belső fejlődés érettsége a döntő: ha a probléma egy pragmatikus szférában belső fejlődés eredményeként nem érik meg, hiába kínálják megoldását, nem lehet vele mit kezdeni. Ugyanez az összefüggés egyéneig és egyes egyének különböző fejlődési fázisaiig lebontható: számomra probléma, számodra már nem az; tegnap számomra nem volt probléma, ma ismét az. Ennek ellenére nem fogjuk kétségbevonni, hogy pl. a dinamó felfedezése Siemens számára valóságos probléma volt, jóllehet Jedlik néhány évtizeddel megelőzte őt a megoldásban. A probléma akkor probléma, ha a kérdező-kérdezett zárt pragmatikus szférájában nincs megoldása.

Ennek következménye, hogy a problémamegoldás *pragmatikusan* nem ellenőrizhető, mint a feladvány és a tulajdonképpeni kérdés. Ha a megoldás pragmatikusan adott, akkor pragmatikusan ellenőrizhető. Ha a megoldás pragmatikusan nem adott, akkor nem pragmatikusan, hanem csak más módszerekkel ellenőrizhető. Ebben a körülményben is kidomborodik az előző interrogatív formák *ismeretisméltő* és a probléma *ismeretalkotó* jellegének különbsége.²³

De ebből következik az is, hogy a problémával kapcsolatos *logikai* nehézségek fokozottabbak és más természetűek, mint a feladványokkal kapcsolatos nehézségek.

Problémák felvetése és megoldása útján tör előre az emberiség új ismeretek felé. A problémát voltaképpen nem az egyik ember teszi fel a másiknak, még ha ez külsőleg néha így is történik. Hiszen a másik sem ismeri a megoldást s így ugyanő is felteszi e problémát az elsőnek. Problémákkal a természetet faggatjuk. Akárcsak az 1. kérdéssoport esetében, kérdező és kérdezett itt is egybeeshet, még hozzá a közvetlen nyilvánosság feltétele nélkül. A probléma alakjában az ember önmagának tesz fel kérdéseket. Minden monologikusan feltett kérdés — probléma, s Platon szépen jellemzi a problémamegoldást mint „a lélek dialógusát önmagával”.²⁴ (Jelenlegi vizsgálódásunkban nem érintjük a különböző problémák *értékét*: milyen súlyú problémákról, reális vagy

²³ Feladvány és probléma különbsége ismeretelméleti-pragmatikus. *Lélektanilag* — mint J. HADAMARD (The Psychology of Invention in the Mathematical Field. Dover Publications 1954. 104. l.) rámutat — semmi különbség sincs feladványmegoldás és problémamegoldás (invenció) között.

²⁴ PLATON, Soph. 263 e. — Arra a pragmatikus tényre, hogy minden közlés alapvetően *dialógikus*, még monologikussá fejlődésében is, MARTIN BUBER és GABRIEL MARCEL egész metafizikát építettek.

álproblémákról van-e szó; most csak a kérdés pragmatikus típusait elemezzük elvont általánosságban.)

A fent leírt négy alapvető típus között természetesen itt-ott átmenetek is lehetségesek. Ilyen átmenetet alkot az ún. *sokratészi kérdés* a probléma és a feladvány között. Ez a módszer — ahogyan Platon ábrázolja — a *katechetikus módszer* és a *kollektív problémamegoldás* eredeti kombinációja. Katechetikus módszer, mert a tanulót jól irányított kérdésekkel úgy vezeti a megoldás felé, hogy a megoldás a tanuló saját erőfeszítésének eredménye legyen. Ugyanakkor nem tiszta feladványmegoldás, mert maga a tanító-kérdező Sokrates sincs birtokában a leendő megoldásnak. Olyan problémamegoldás, amely kollektíve történik, Sokrates bizonyos helyzeti előnyével. Ez a helyzeti előny nem abból ered, hogy Sokrates tudná már a megoldást vagy közelebb lenne hozzá partnerénél, hanem módszertani fölényében mutatkozik meg: „Mert rám is illik az, ami a bábákra, hogy tudniillik magam meddő vagyok a bölcsességben, és amit már sokan a szememrehánytak, hogy tudniillik másokat kérdezgetek, de magam semmire sem felelek, mert nincs semmi bölcsességem. S ezt jogosan vetik a szememre. Ennek pedig ez az oka: az istenség bábáskodásra kényszerít, de megfosztott a nemzéstől. Ennélfogva én magam egyáltalán nem vagyok bölcs, nincs is olyan fölfedezésem, amely lelkemből fakadt sarjadékom volna. Azok közül azonban, akik velem társalognak, némelyek először teljesen tudatlanoknak látszanak, de ha társalgásunk tovább tart, mindazok, akiknek az isten megadja ezt, mind a maguk, mind a mások véleménye szerint, csodálatos előrehaladást tesznek. Világos ebből, hogy ők tőlem semmit sem tanultak, hanem önmaguktól sok szépet fedeznek föl és birtokolnak. Szülésüknek azonban az istenség és én vagyunk a megindítói . . . Fordulj hát hozzám, a bába-asszony fiához, aki magam is bábáskodom, és felelj nékem azokra, amiket tőled kérdek. S ha aztán feleletedet megvizsgálva egyet-mást abban látszatnak és nem igaznak ítélek, kiválogatom tehát és elhajítom, akkor ne haragudj rám, mint ahogy magzatuk érdekében azok az asszonyok szoktak, akik először szülnek.”²⁵

Átmeneti típusnak tekinthető a *retorikai kérdések* határozatlan neve alatt szereplő kérdések egy csoportja is. A retorikai kérdések egy része cicerói és már tárgyaltuk. Más része olyan természetű, hogy a hallgatót kérésekkel vezeti rá a megoldásra, revelál. Az ilyen kérdésekben erős a felszólító mozzanat. Lényegében a hallgató beállítottságán múlik, hogy az ilyen kérdéseket mennyiben tekintjük átmenetieknek a feladvány felé.²⁶

Nem lehetséges viszont átmenet az 1. és a 4. kérdés-típus (a cicerói kérdések és a problémák), valamint a 2. és a 3. kérdéstípus (a feladvány és a tulajdonképpeni kérdés) között. 1. és 4. között azért nem, mert 1. definíciószerűen feltételezi a megoldottságot, míg 4. definíciószerűen feltételezi a megoldatlanságot, 2. és 3. között azért nem, mert ellenkező irányúak.

A *felszólító* mozzanat rendszerint azoknál a kérdésfajoknál lép fel többkevesebb intenzitással, amelyeknél a megoldás a kérdező birtokában van. Így

²⁵ Platon Theait. 150 kk.

²⁶ Sajátos szituáció jön létre, ha az ókori ember kérdésével a jósdához fordul: a Pythiához kérdést intéznek és az a kérdést (problémát) rejtvényként — kijelentő, felszólító vagy ritkábban: kérdő formában fogalmazott — rejtvényként adja vissza. Ezzel megkönnyíti a helyes válasz megtalálását. Ez a körülmény arra utal, hogy a rejtvény könnyebben oldható meg a tulajdonképpeni kérdésnél vagy a problémánál. A rejtvényben nem egy kérdés van *elrejtve*, hanem a kulcs megtalálása esetén a *megoldás* is. Így a rejtvény, jóllehet maga is kérdés, a problémával szemben félig-meddig megoldás-számba megy.

ugyanis a kérdező, aki tudja a választ, a kérdezettől nem infirmáció végett, hanem valamilyen más céllal akarja a választ megtudni; válaszára szólítja fel. Így nemcsak szemantikusan, hanem rendszerint pragmatikusan is egyenértékűek a cicerói-retorikai kérdés és a felkiáltás ilyen formái: „Ugy-e, milyen szép?”, — „Ó, milyen szép!”, „Meddig tűritek még...?” — „Ne tűrjétek tovább...!” Hasonló a viszony *feladvány* és *feladat* között: a feladvány kérdő, a feladat felszólító formában fogalmazza ugyanazt a kérdést. A tulajdonképpeni kérdésnél a felszólító mozzanat inkább külsőlegesen-véletlenszerűen fordul elő, mint pl. a gyanúsítottnak feltett fenyegető rendőri kérdés esetében. Belsőleg azonban mind a tulajdonképpeni kérdés, mind különösen a probléma idegen a felszólítástól.

Ez az osztályozás nem szemantikai; ha tehát el akarjuk dönteni, hogy valamely kérdés melyik kérdéscsoportba tartozik: feladvány-e, probléma-e stb., akkor a meghatározáshoz nem elégedhetünk meg szemantikai kritériumokkal. Egy és ugyanaz a kérdés szemantikailag azonos önmagával, míg pragmatikus funkciója különböző lehet. Pl. ez a kérdés: „Milyen hosszú a derékszögű háromszög átfogója, ha befogóinak hosszát ismerjük?” — Pythagoras számára *probléma*, az iskolában *feladvány*, míg ha a koraérett diák kérdezi tanárától, akkor *tulajdonképpeni kérdés*. Végül el lehet képzelni, hogy egy tudományos matematikai előadásban *cicerói kérdésként* használják. Ezért sohasem szabad elfeledkeznünk egy gondolkodásforma pragmatikus viszonylagosságáról.

A kérdés sajátos élőnyelvi kifejező eszköze, a *hanglejtés*, a pragmatika körébe vág. Olykor nincs is egyéb kritérium egy kérdésfaj pragmatikai osztályozásához, mint a hanglejtés. (Hiszen olykor a kijelentéstől is csak a hanglejtés különbözteti meg a kérdést.) Ezért a hanglejtésen mindig lemérhető a kérdőmondat intenciója. Szemantikailag a kérdőmondatok hanglejtését már sokszor vizsgálták, pragmatikailag rendszeresen viszont tudomásom szerint még nem. A fenti osztályokat és válfajokat gondosan végig kellene vizsgálni. Általánosságban egyelőre a következő mondható: a kijelentés pragmatikusan magában álló egység, ezért hanglejtése a mondat végén ereszkedik. A kérdés ellenben lezáratlan, csak a reá adott felelettel *együtt* alkot pragmatikai egységet. Ha a kérdés jellegét egyedül a hanglejtés fejezi ki és nincsenek külön jelölői (szórend, kérdőnévmások), akkor az európai nyelvekben általában a mondat vége felé emelkedő a hanglejtés, illetve nem ereszkedik az alaphangra. Kivételt képeznek a cicerói álkérdések, amelyeknek hanglejtése a kijelentő mondatokéval azonos lehet. Az is befolyásolja a hanglejtést, hogy tartalmaz-e a kérdés várakozást a feleletet illetően (pl. igenlő választ vár-e). E. Hermann valamennyi nyelvésaládra vonatkozóan vizsgálta a hanglejtés törvényszerűségét kérdésekben. Arra az általános eredményre jutott, hogy „nemesak a mondat elején és végén, de az egész mondatban a kérdés hangfekvése igen gyakran magasabb, mint a kijelentésé”.^{26a} Magas hangfekvés jellemzi a föld összes nyelvét. Kizárt dolog, hog e magas hangfekvés kölcsönvétel volna egyik nyelvből a másikba, inkább antropológiailag ősi elemet kell benne látnunk: valaha minden nyelvben magas kérdő hangfekvés (Fragehochton) uralkodott. Ezt igazolják a gyermeklélektani megfigyelések is: a gyermekek már egyszavasmondatstádiumban használják a kérdő hanglejtést, jobban értik és használják, mint a kérdőszavakat és a kérdő szórendet. (I. m. 364—366. l.)

^{26a} E. HERMANN, Probleme der Frage. Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philol.-Hist. Klasse. 1942. Nr. 3—4. 363. l.

2. Az interrogatív formák szemantikai különbségei

A nyelvtudomány régóta megkülönbözteti már a kérdések két, jelentés-
tanilag különböző csoportját. A kérdések egyik csoportja olyan, hogy rá
„igen”-nel vagy „nem”-mel értelmesen felelhetünk, pl. „legyőztük az ellen-
séget?”, „ütött már az óra?”, „havazik?” A másik csoport valamilyen ismeret-
lent tartalmaz és a válaszban ezt az ismeretlent határozzuk meg, pl. „Ki volt
Arisztoteles mestere?” — „Platon”, „Hány órákor kezdődik az előadás?”
— „7-kor”.

Ezt a különbséget elsőként Arisztoteles észlelte: „Nyilván nem minden
általános kérdés dialektikus tétel, pl. hogy 'mi az ember?' — vagy 'hányféle
értelemben mondható a jó?'; mert dialektikus tétel az, amelyre úgy lehet
felelni, hogy 'igen' vagy 'nem'; márpedig az említettekre nem lehet így felelni.
Ezért az ilyen kérdések nem dialektikusak — hacsak a kérdező maga nem
megkülönböztetve és felosztva mondja őket, pl. úgy, hogy 'ugyebár a jó ilyen
vagy olyan értelemben van mondva?'; az ilyen kérdésekre ugyanis könnyű
a felelet akár igenlően, akár tagadólag.”²⁷ A megkülönböztetést a stoikus
Chrysippos is átveszi: „Ez a mondat: 'nappal van' — ítélet, ez a kijelentés
viszont: 'nappal van-e?' — kérdés. Tudakozódás (*πύσιμα*) az olyan közlés, amelyre
nem adható feleletként egy általánosan érvényes jel, mint az egyszerű kérdé-
seknél az 'igen'-nél, hanem pl. így kell felelni: ő ezen és ezen a helyen lakik.”²⁸

Ahány szerző, annyi elnevezés a két csoportra, pl. Bestätigungsfrage
— Verdeutlichungsfrage (Delbrück), Bestätigungsfrage — Ergänzungsfrage
(Wegener), Entscheidungsfrage — Bestimmungsfrage (Sütterlin), Bestäti-
gungsfrage — Bestimmungsfrage (Imme), Satzfrage — Wortfrage (Feussner),
rogativ és quaesitiv mondat (Noreen), Zweifelsfrage — Tatsachenfrage (Wundt,)
Ausfüllungsproblem — Befreiungsproblem (Höfding), Entscheidungsfrage —
Ergänzungsfrage (Ziehen), Bestätigungsfrage — Tatsachenfrage (Gamill-
scheg), a magyar nyelvtanban: eldöntendő és kiegészítendő kérdés.²⁹ (A kérdés

²⁷ Arist., Top. 158a 14—20.

²⁸ Diogenes, Laertios VII 66.

²⁹ E különbség nyelvészeti vonatkozásaival nem foglalkozhatunk. Elég annyit megjegyeznünk, hogy a kiegészítendő kérdéseknél egy különös kérdőnévmásra, ill. -határozósóra van szükség. („ki”, „mi”, „hány”, „hogyan” stb.), míg eldöntendő kérdéseknél vagy a szórenddel, vagy sajátos kérdőpartikula (gör. „*αγα*”, lat. „*ne*”, magyar „vajon”) fejezi ki a kérdés jellegét. De olykor nincs partikula, vagy a kérdő szórend nem korlátozódik kérdőmondatokra (pl. öfelnémet, ószász). Ilyenkor csakis a kérdő hanglejtés dönt. Ugyanez a helyzet ott, ahol viszont nincs sajátos kérdő szórend; pl. „kész?”, „egy pohár sört?”, „senki sincs ott?”, fr. „*votre désir?*” „Könnyen elképzelhetjük hát — írja Paul i. m. 136. l. —, hogy már régóta lehettek kérdőmondatok, mielőtt még bárminő jellemző eszközt találtak volna számára a kérdő hang-
lejtésen kívül. Ezért a kérdés már egészen primitív fokon lehetséges, jöllehet újabb a kijelentésnél és a felszólításnál.” Paul felveti az érdekes kérdést, hogy a kérdés e két faja közül melyiknek van történeti elsőbbsége. Az eldöntendő kérdést tartja korábbi-
nak, mert a kiegészítendő kérdésnek sajátos kérdőnévmásra vagy -határozósóra van
szüksége, tehát differenciáltabb képződmény. Az interrogativum az indogermán nyel-
vekben egyben indefinitum. Tudomásom szerint nincs olyan kritérium, amelynek segít-
ségével felismerhető volna, hogy e két funkció melyike az eredeti. Nem okoz nehézsé-
get, ha arra gondolunk, hogy az utóbbi az előbbiből eredt. De a fordított sorrend is
elképzelhető, és ez esetben útunk volna a kérdőmondat régebbi fajától a későbbihez.
Erre a kérdésre: *van itt valaki?* felelhetjük (*igen.*) *apám* vagy (*nem.*) *senki*. Tekint-
sünk most el a konkrét kérdéstől, amelyet feltettünk, tehát *van itt valaki?* -től, s akkor
kézenfekvő az érintkezés ezzel a kérdéssel: *ki van itt?* Az interrogativummal képzett
kérdések még közelebb állnak az olyan, indefinitummal képzett kérdésekhez, ahol

ítéletszemléletének a nyelvtanra gyakorolt hatása itt, a terminológiában is kifejezésre jut: a *kiegészítendő* kérdés nyilván kijelentéssé egészítendő ki.)

A kérdés e két fajának megkülönböztetése a heurisztikában, a feladatmegoldás módszertanában is jól ismert. A feladatoknak két alapvető (szemantikai) típusa van: a *meghatározó feladatok* (vagy *problémák*) és a *bizonyító feladatok* (vagy *teorémák*). Az előbbiekben valamely ismeretlent kell megtalálni (pl. egy egyenlet megoldása, rendőri nyomozás a tettes után, sakkjátszmában a megfelelő húzás kiszámítása), az utóbbiakban valamely tételt, állítást kell bizonyítani (pl. a Pythagoras-tétel bizonyítása, bíróságon a tanú állításának eldöntése). A meghatározó feladat általános formája: „micsoda x ?”, a bizonyító feladaté: „igaz-e p ?”, ahol x egy ismeretlent, p egy ítéletet jelent.³⁰ Az eldöntendő kérdés „igen”-jének és „nem”-jének a bizonyító feladatnál az igazolás és a cáfolat felel meg. „Igen”-nel feleltünk a feladatra, ha igazoltuk az illető tételt.

A szemantikai szintek elméletének oldaláról közeledve e kérdésfajokhoz, a következőket állapíthatjuk meg. A *kiegészítendő* kérdés és felelete *azonos* szemantikai szinten áll: „milyen színű a ruhád?” — „a ruhám kék”. Ezzel szemben az *eldöntendő* kérdéseknél nem szükségszerű, hogy a kérdés és a felelet egyazon szemantikai szinten álljon. Sőt csak a nyelvi kifejezés elleplező képessége az oka, hogy egy eldöntendő kérdésre azonos szemantikai szinten tudunk válaszolni, pl. „bezártad az ajtót?” — „bezártam az ajtót”. Az „igen”-nel azonban a válasz tulajdonképpen idézőjelbe kerül és a válasz a kérdéshez képest metanyelvivé válik: „bezártad az ajtót?” — „igen (= igaz, hogy) bezártam az ajtót”. A kérdés tárgynyelvi, a válasz metanyelvi. Viszont maga a kérdés is megfogalmazható metanyelvi: „igaz-e, hogy bezártad az ajtót?” — „(igaz, hogy) bezártam az ajtót”, ahol mind a kérdés, mind a válasz metanyelvi. Akár tárgynyelvi, akár metanyelvi szinten fogalmazzuk meg a kérdést és a feleletet, e szintek egymással minden esetben ekvizignifikánsoknak tekinthetők. Mindenestre szintkülönbség csak a második kérdésfajnál lehetséges.³¹

A két kérdéstípus között bizonyos *modális* különbség is adódik.

A modális logikában megkülönböztetünk *alethikus* modalitásokat (igazság-modalitásokat) és *epistemikus* modalitásokat (tudásmodalitásokat). Előbbiek:

magátólértetődően tagozó választ várunk, vö. *ki teszi ezt majd meg? — megteszi ezt valaki?, mit felelhetek erre? — felelhetek erre valamit?, hol akad ilyen ember? — akad egyáltalán valahol ilyen ember?*” (Paul uo.) Tegyük ehhez hozzá Hermann fontos megállapítását, hogy az (eldöntendő) kérdés kérdőszavai nem tartoznak a nyelv legrégebb örökségéhez, a kérdő hangjelzés történetileg megelőzte őket (i. m. 141. l.). A továbbiakban e problémának csak logikai következményeivel fogunk foglalkozni.

³¹ CARNAP (The Logical Syntax of Language. London, 1954⁴ p. 277) megkülönböztet *tárgyi* és *logikai* kérdéseket: „By object-questions are to be understood those that have to do with the objects of the domain under consideration such as inquiries regarding their properties and relations. The logical questions, on the other hand, do not refer directly to the objects, but to sentences, terms, theories, and so on, which themselves refer to the objects.” E megkülönböztetésnek azonban problémánk szempontjából nincs kihatása. Carnap is utal arra, hogy a tárgyi és a logikai kérdések megkülönböztetése bizonyos fokig viszonylagos: „In a certain sense, of course, logical questions are also object-questions, since they refer to certain objects — namely, to terms, sentences, and so on — that is to say, to objects of logic. When, however, we are talking of a non-logical, proper object-domain, the differentiation between object-questions and logical questions is quite clear.”

³⁰ Vö. Pólya György, A gondolkodás iskolája. Budapest 1957. 160–163. 193–198. l.

szükségszerű, lehetséges és lehetetlen — kijelentéseket minősítenek vagy az illető modalitásnak egy tárgyban való meglétére vonatkoznak. Az epistemikus modalitások: verifikált (igazolt, igaznak tudott), falsifikált (cáfolt, tévesnek tudott), eldöntetlen (sem igaznak, sem tévesnek nem tudott), tudásunkat minősítik, és ugyancsak vonatkozhatnak valamely kijelentésre vagy valamely tárgyra.

AQUINÓI TAMÁS ismert kifejezéseivel megkülönböztetünk továbbá *de dicto* és *de re* modalitásokat. Előbbiek valamely kijelentés egészére vonatkoznak (pl. „szükségszerű, hogy a testek hevítésre kitágulnak”), utóbbiak egy modalitásnak egy tárgyban való meglétét fejezik ki (pl. „a testek hevítésre *szükségszerűen kitágulnak*”). A kettő nem ugyanaz! AQUINÓI TAMÁS példája: ami *de re* igaz, lehet *de dicto* téves, így „album possibile est esse nigrum” igaz (mert a fehér megfeketedhet), de „possible est album esse nigrum” téves (mert a fehér az ellentmondásmentesség logikai elve értelmében nem lehet fekete).³² Mármost mind az alethikus, mind az epistemikus modalitások szólhatnak *de re* is, *de dicto* is.

A „micsoda x ?”-szerű kérdések nem modálisak, de — mint láttuk — itt kérdés és felelet tárgynyelvi, vagyis *de re* szólnak. Ezzel szemben az „igaz-e p ?” típusnál természetes a *de dicto* fogalmazás, bizonyító feladatoknál pedig egyenesen *de dicto* szól a kérdés és a felelet. Továbbá ez a kérdéstípus (feleletével együtt) modálisan értelmezhető: adott esetben *alethikusan*, pl. „lehetséges hogy a fiú ilyet tett?” — „lehetséges”, adott esetben *epistemikusan*: „a háromszög szögeinek összege $2R$?” — „igazolt, hogy a háromszög szögeinek összege $2R$ ”. Általában bizonyító feladatok epistemikus kérdések, mert a válaszban igazolást, illetve cáfolatot igényelnek. Mindez azt jelenti, hogy az eldöntendő kérdésre adott „igen” vagy „nem” különböző modális minőségeket rejt és rejthet magában: igazságot és tévességet, igazoltságot és falsifikációt, általánosságot és egzisztenciát, szükségszerűséget és lehetőséget stb. A felelet modális jellege természetesen a kérdéstől függ.

A kiegészítendő és az eldöntendő kérdésekre csupán egyetlen esetben van modálisan közös felelet: ha ti. a kérdésre *nem tudunk* felelni s azt mondjuk: „nem tudom”. Ez azonban nem a kérdést *kielégítő* felelet, hanem a nem-felelés bevallása. Az eldöntetlenség tehát olyan modalitás, amely egy kérdés megoldatlanságával azonos.

3. Szintaktikus elemzések³³

A logika ismert és bevált eljárásához igazodva megkülönböztetünk *egyszerű* és *összetett* kérdéseket. A továbbiakban nem foglalkozunk komplex kérdésekkel, csak egyszerű kérdésekkel, továbbá figyelmen kívül hagyjuk azt, hogyan „kapcsolódnak” egyszerű kérdések összetett kérdésekkel, kérdés-komplexusokká. Egyfelől felettebb kérdésez, vajon kérdéskomplexus esetében „kapcsolásról” van-e szó. Új kérdés felmerülése mindig más kérdések felvetését implikálja, vagyis a probléma kisugárzik az ismeretanyag szélesebb körére és problematikusabbá teszi azt. Hogy azután mi az összefüggés a főkérdés és a mellékkérdések között, formális logikával aligha dönthető el. Mindenesetre

³² Sancti Thomae Aquinatis de modalibus opusculum et doctrina. Angelicum Vol. XVII. Fasc. 2–3. Roma, 1940. 209. l.

³³ *Szintaxison* itt logikai szintaxist értünk, vagyis jelek egymáshoz való viszonyának, formulák (mondatok) formális-logikai struktúrájának elemzését.

számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a mellékkérdések nem egyszerűen függvényei a főkérdésnek, még akkor sem, ha a megismerés fejlődése során annak függvényeiként bukkannak elő. A főkérdésre adott tagadó válasz ugyanis nem teszi szükségyszerűvé, hogy a mellékkérdések valamelyikére is tagadó választ kelljen adni.³⁴ Másfelől egy kérdéskomplexus elemeinek belső kapcsolata, a problémának mint totalitásnak belső tagozódása az esetek túlnyomó többségében nem igazságfüggvényi jellegű, hanem sajátos együttese a megismerő, problémaexponáló alany kutatási tervének, módszerének, lélektanának és a problematikussá tett objektum belső összefüggéseinek. Ezért a továbbiakban az egyszerűség kevéért feltételezzük, hogy a kérdésen belül nem húzódnak meg további kérdések.

Feladatunk először is annak tisztázása, milyen szintaktikus kategóriák-ból tevődik össze a kérdés.

Ezt áttekinthetőbbé teszi a matematikai logikai szimbolika. Magyarázat a szimbolikához: p -vel jelölünk tetszőleges ítéletet anélkül, hogy belső szerkezetét vizsgálat tárgyává tennők. Ha ezt megtesszük, vagyis figyelmünket az ítélet „finomszerkezetére” irányítjuk, akkor valamely ítélet predikátumát f -fel jelöljük, szubjektumát pedig ennek a predikátumnak a függvényeként fogjuk fel, mint e predikátum argumentumát és x -szel jelöljük. Pl. fx jelentse = „ x fehér”, ahol — ha x argumentumot „hó”-val helyettesítjük be, igaz ítéletet kapunk („a hó fehér”), míg a „tinta” nem elégíti ki a „fehér” predikátumot és téves ítéletet eredményez. A szimbolikában mindig az az elem áll elől zárójelben, kérdőjellel, amelyre a kérdés tulajdonképpen irányul.

Szintaktikus jegyek alapján Reichenbach a kérdéseket három nagy osztályra osztja fel:

1. az argumentum kérdése : $(?x) fx$

pl. „ki volt itt?” — ahol az ismert predikátum („itt volt”) argumentuma az ismeretlen, a megkérdezett elem.

2. a funkció kérdése : $(?f) (fx_1 x gf)$

pl. „milyen színű a ruhád?” — ahol $(x_1 = a$ ruhád, $g =$ szín lévén) az argumentum („ruhád”) és a predikátum predikátuma ismert, maga a predikátum vagy funkció (a szín milyensége) az ismeretlen, a megkérdezett elem.

3. a logikai terminus kérdése : $?p$

pl. „ütött az óra?” — ahol egy ítélet egészére kérdezzük rá s ahol a lehetséges felelet „igen” vagy „nem”.³⁵

Mint látjuk, az argumentum és a funkció kérdése a nyelvészek által *kiegészítendő* kérdéseknek nevezett csoporttal esik egybe, míg a logikai terminus

³⁴ Ez azt jelenti, hogy a főkérdés *implikálja* a mellékkérdéseket, és az implikáció igazságértékelésének megfelelően a főkérdésre adott tagadó válaszból következhet a mellékkérdésre adandó igenlő válasz. Ez igaz, azonban csak *eldöntendő* kérdésekre áll. *Kiegészítendő* kérdésekre már nem adekvát a materiális implikáció feltétele. Másrészt viszont a materiális implikáció semmit nem fejez ki a főkérdés és a mellékkérdések belső összefüggéséből s így konkrétan az eldöntendő kérdésekre sem adekvát.

³⁵ H. REICHENBACH i. m. uo.

kérdése az *eldöntendő* kérdéssel azonos. Problémánk most az, milyen természetű szitaktikus kategóriák a Reichenbach által ?x-nek, ?f-nek és ?p-nek jelölt elemek.

Nem szorul bizonyításra, hogy a kérdések nem ítéletek.³⁶ Ha viszont az ítéletfüggvényekkel vetjük egybe mindenekelőtt a kiegészítendő kérdéseket, erős hasonlóságot találunk. Sem a kérdés, sem az ítéletfüggvény nem igaz vagy téves. Mind a kérdésnek, mind az ítéletfüggvénynek vannak betöltetlen „x”-ei. Minden kiegészítendő kérdéssel közvetlenül egy ítéletfüggvény állítható szembe. Pl.

kérdés

ítéletfüggvény

„ki járt itt?”

„x járt itt” (fx)

„milyen színű ez a ruha?”

„ez a ruha g színű” (fx₁ · gf),

ahol *x* és *g* egyelőre — a feleletig, vagyis állandóval való behelyettesítésükig — változók. Konkrét kérdéseknél a deskripció függvényvel adódik analógia: „x járt itt” = (1x) fx. További hasonlóság, hogy a kérdés ismeretlenjének *megoldaszólása* az ítéletfüggvénynek ítéletté való átalakítására, vagyis változóinak *megkötésére*, illetve állandókkal való *behelyettesítésére* emlékeztet.

Az ítéletfüggvény szintaktikus szerkezete tehát legalábbis heurisztikusan alkalmas arra, hogy a kérdés szintaxisának modelljéül szolgáljon, s Reichenbach éppen ezt az analógiát használta ki a kérdések osztályozásánál. Pragmatikai szempontból azonban már meggyőződöttünk róla, hogy *felelni*, illetve *változókat megkötni és behelyettesíteni* igen különböző pragmatikus szituációkat tétel fel: az első művelet dialogikus (kérdő és kérdezett, még akkor is, ha a „lélek dialógusa folyik önmagával”), míg az utóbbi monologikus (még akkor is, ha ketten végzik). Kérdés, van-e ezenfelül szintaktikus különbség is?

Milyen szintaktikus kategóriát képviselnek a nyelv *interrogatívumai*

³⁶ Nem is egyszerűen problematikus ítéletek, de mindenesetre *egyik* fajtájuk: az *eldöntendő* kérdés (= a logikai terminus kérdése) a problematikus ítélet alakjára hozható. A kiegészítendő kérdés viszont nem hozható a problematikus ítélet alakjára, hanem — mint rögtön látni fogjuk — az ítéletfüggvény alakjára hozható. Ezzel máris megdölt KARPOVNAK és a vele egy nézetet vallóknak álláspontja, mely szerint a kérdés = problematikus ítélet. Ez csak a kérdések meghatározott osztályára volna igaz. Hogy erre is csak bizonyos szűk értelemben igaz, amennyiben pl. a kérdés és az ítélet pragmatikus sajátosságaitól teljesen eltekintünk, már fentebb láttuk. — Különben az ún. *problematikus ítélet* meglehetősen zavaros kifejezés és a logikai irodalomban (Kant szerencsétlen ítéletosztályozása óta) különböző dolgok fedőneve. BOLZANO (Wissenschaftslehre Bd. I § 34) egy vonatkozásban tisztázta jellegét: „Dasjenige nämlich, was einige Logiker ein *problematiches* Urteil nennen, ist im Grunde kein Urteil, sondern ein blosser gedachter Satz, oder noch deutlicher zu reden, eine blosser Vorstellung von einem Satze, welchem derjenige, der diese Vorstellung hat, noch gar nicht beipflichtet. Aus eben dieser Verwechslung des Satzes mit einem Urteile mag es auch kommen, dass gewisse Logiker in einer Behauptung von der Form: Wenn A ist, so ist B, zwei Urteile, nämlich: A ist, und B ist, finden wollen; während nach meiner Ansicht derjenige, der die erwähnte Behauptung ausspricht, weder das Urteil: A ist, noch jenes: B ist, aufstellt, sondern bloss darüber urteilt, dass der Satz: B ist, eine Folge von der Wahrheit des Satzes, dass A ist, sei.” Bár BOLZANO-nak kétségtelenül igaza van, a modern modális logika mégis lehetővé teszi, hogy a problematikus ítéletet *ítéletek* tekintsük, ti. az epistemikus-modális ítélet egy fájának: *eldöntetlen* (undecided) *ítéletek*. Ami csak azt jelenti, hogy az ítéletet tágabban is lehet definiálni, mint *igazsággal és tévességgel*, ti. *modális értékekkel* általában. Így az ítélet még mindig szemben áll a kérdéssel, felszólítással stb., de nem egyszerűen szemantikusan (mert pl. a felszólításoknak is van — deontikus — modalitásuk), hanem mindenekelőtt pragmatikusan.

(kiegészítendő kérdéseknél a kérdőnévmások és határozószavak, pl. „ki?“, „mikor?“).³⁷ Ezek nem változók, mint az ítéletfüggvény üres helyei, hanem ismeretlenek. A két fogalmat olykor összetévesztik, nemcsak azért, mert mind a kettő üres helyet jelöl, nemcsak azért, mert mindkettőt „ x ”-szel szokás jelölni, hanem azért is, mert bizonyos esetekben valójában nehéz annak eldöntése, változóról vagy ismeretlenről van-e szó.³⁸ Egy egyszerű matematika-példa azonban megvilágítja különbségüket:

$$\begin{array}{ll} (1) & x^2 - y^2 = (x + y)(x - y) \\ (2) & x^2 - 4x + 3 = 0 \end{array}$$

A két egyenletben x mást-mást jelent. (1)-ben x változó, amelynek érték-tartománya valamennyi valós (vagy komplex) szám, (2)-ben azonban ismeretlen, amelynek értékét feladatszerűen meg kell határozni. Ha az egyenlete, megoldottuk, x értékeiként 3-t és 1-t kapunk. (2)-ben tehát az x nem változójel-hanem állandójel, de olyan állandójel, amely még meghatározatlan, még nem azonosított, tehát még ismeretlen. Az egyenlet megoldásával azonban ez az x eltűnik.

Amikor PAUL (vö. 29. jegyzet) közel hozza egymáshoz a „ki” interrogatívumot és a „valaki” indefinitumot, éppen az ismeretlen és a változó különbségét csökkenti. Igaz, itt maga a nyelv a legfőbb csökkenti tényező. Az indefinitumok ugyanis — az összefüggéstől függően — kifejezhetnek mind változókat, mind ismeretleneket. Pl. ebben a kérdésben: „van itt valaki?” — jöllehet ez eldöntendő kérdés és az „igen” vagy „nem” kielégítő felelet, amely nem szükségképpen dönti el, *ki* van itt — a *valaki-t nem változó értelmében* értjük, még akkor sem, ha bennünket nem érdekel, hogy ki van itt, hanem csupán az, hogy *van-e* itt *egyáltalán* valaki. Ezzel szemben a mondatban: „ha valaki a-t mond, annak b-t is kell mondania” — a *valaki-t nyilvánvalóan változó értelmében* használjuk. Az interrogatívumok (kérdőnévmások és -határozószók) különböző fajai tehát az ismeretlenek különböző szintaktikus kategóriáit jelölik. Szimbolikusan ezeket egy-egy *kérdés-operátorral* jelöljük, mint „ki?” = (? x), „milyen?” = (? f), „mikor?” = (? t) stb.³⁹

Az eldöntendő kérdések kérdőpartikulája („vajon?”, „...-e?” nem egy ismeretlen szintaktikus kategóriájára utal, mert az eldöntendő kérdés *szintaktikusan* nem „hiányos”. Ez arra a — szemantikus — modális értékre (igazság, tévesség, lehetőség stb.) utal, amelyet a feleletben ki kell fejezni. Mellékes, hogy a feleletben a kérdést explicite elismételjük-e vagy sem; a hangsúly a kérdés tartalmának modális minősítésén van: „járt itt valaki?” — „igen, nem, lehet (, hogy járt itt valaki)”.

A kérdések részletesebb osztályozása annak az elvnek alapján történhetik, hogy minden egyes ítélet-, illetve ítéletfüggvénytípusnak megfelel egy-egy kérdés. Ha tehát *kategórikus* (predikatív) ítéletekből indulunk ki, beszélhetünk az *alany* kérdéséről („ki ölte meg Ferenc Ferdinándot?”), az *állítmány* kérdéséről („mit csinál a fiad?”) és a *kopula* kérdéséről („ütött az óra?”).⁴⁰ *Kondicioná-*

³⁷ Az eldöntendő kérdésekben előforduló *kérdőpartikulákról* (pl. „vajon?” „...-e?”) alább lesz szó.

³⁸ Vö. J. B. ROSSER: *Logic for Mathematicians*. New York—Toronto—London 1953. 82—84. l.

³⁹ R. CARNAP, *The Logical Syntax of Language*. London, 1954. 296. l.

⁴⁰ KRUG i. m. uo. A. Filippov, *Az ítéletek mivoltáról*. Idézi: Tavanyec i. m. uo.

Is ítéleteknél beszélhetünk a *feltétel* kérdéséről („milyen feltételek mellett tágulnak a testek?”) és a *következmény* kérdéséről („mi történik egy testtel, ha hevítjük?”) stb. Vagyis azon az alapon, hogy minden lehetséges ítélettípus — felelet egy neki megfelelő kérdéstípusra, megalkothatjuk az *ítéletosztályozás interrogatív tükröképét*. Minthogy azonban ez a hagyományos logika előfeltevései mellett csak tökéletlenül sikerülhet (hiszen pl. teljesen viszonylagos, melyik terminust tekintjük alannak, melyiket állítmánynak, míg viszont az ítéletfüggvények bevezetése kiküszöböli ezt a dilemmát), Reichenbach világos és korszerű osztályozásánál maradhatunk. Megelégedhetünk tehát azzal a közhellyel, hogy minden lehetséges ítélettípusnak lehetséges kérdéstípusok felelnek meg. Ezt egyébként már a fiatal Arisztotelész világosan látta: „Probléma és ítélet csak formájukra nézve különböznek. Ha ezt mondjuk: 'két lábon járó élőlény az ember definíciója-e?' és : 'Az élőlény az ember neme-e?', akkor ítélettel van dolgunk. Ha ellenben ezt mondjuk: 'Vajon két lábon járó élőlény az ember definíciója-e, igen vagy nem?', akkor problémával van dolgunk. És így van ez a továbbiakban is. Így hát érthető, hogy a *problémák és az ítéletek száma ugyanaz. A forma módosításával minden ítéletből probléma alkotható.*”⁴¹ Az érett Arisztotelész még határozottabban fogalmazza meg ezt az összefüggést: „*Ugyanannyiféle lehet kérdezni, mint ahányféle tudni lehet.*”⁴²

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon az Arisztotelész által megállapított összefüggés ítélet és kérdés között *reciprok-e*. Tehát ha minden ítéletformának megfelel egy kérdésforma, áll-e, hogy minden kérdésformának is megfelel egy ítéletforma. Ezt az összefüggést természetesen formálisan-szintaktikusan értjük, nem pedig szemantikusan, ahol egy ilyen korrelativitás eleve elképzelhetetlen volna. A kérdésre igennel kell felelnünk, jóllehet indokolása nem tekinthető majd teljesen kielégítőnek és véglegesnek.

Mindenekelőtt: új kérdéseinket csak *régi* szintaktikus formákban tudjuk megfogalmazni. A megismerés forradalmi, a nyelv konzervatív. Hiába végtelen a megoldatlan és a jövőben felmerülő problémák száma, ez szemantikai kérdés, ami a szintaxist nem érinti. Másrészt a kérdésnek az ítéleten túlterjedő szintaktikus lehetőségeiről a leghalványabb elképzelésünk sem lehetne. Ettől függetlenül is kérdéses, vajon eredeti problémafogalmazások vezethetnek-e új ítélet-típusok alkotásához. Ez még egy interrogatív logika teljesebb kidolgozása esetén is kétséges, akkor tehát, amikor régi ítéletszemléletünk már megfelelően visszaszorult s nem fog uralkodni a többi gondolkodásformán.

A felelettel szemben támasztható első szintaktikus követelmény, hogy *szintaktikusan elégítse ki a kérdést*. Ha a kérdés értelmes, úgy itt már eleve kiesnek az olyan válaszok, amelyek nem ítéletek; kérdésre nemcsak kijelentéssel szokás felelni, de visszakérdezéssel, óhajjal stb. is. A kérdés szintaktikus kielégítésének követelménye azt jelenti, hogy az ismeretlennek azt a szintaktikus (eldöntendő kérdéseknél: szemantikus) kategóriáját elégítjük ki, amelyik a kérdésben ismeretlen. Így *szintaktikusan* kielégítő, ha arra a kérdésre, ki írta a „Henriade”-ot, azt feleljük, hogy Rousseau. Szintaktikusan ugyanis a kérdéses argumentumra feleltünk. Más kérdés, hogy szemantikusan a felelet téves, minthogy a „Henriade”-ot Voltaire írta. „Tágabb értelemben — írja BOLZANO — minden kijelentést, amelyet valaki egy kérdésben igényelt igazságra ad, vagyis minden kijelentést, amely egy ilyen alakú ítéletben: 'Az A kérdésben

⁴¹ ARIST., Top. A 4, 28–36.

⁴² ARIST., Anal. Post. B 1, 89b 23.

kívánt igazság a *B* kijelentés', *B* helyén megjelenik, az *A* kérdésre adott feleletnek nevezzük; s így megkülönböztetjük azt a feleletet, amelyet egy kérdésre *adnak*, attól a felelettől, amely ténylegesen *reá tartozik*. Az olyan feleletet amelyet egy kérdésre nemcsak adnak, hanem *reá is tartozik*, *helyes*, ellenkező esetben *helytelen* feleletnek nevezzük. A helyes feleletnek tehát mindig igaz kifejezésnek kell lennie, és egyáltalán azonos a reátartozó felelettel; a helytelen felelet azonban hol igaz (de nem éppen ide tartozó), hol pedig téves kijelentés lehet. *Határozott* kérdésre csak egyetlen, vagy legfeljebb több, egymással egyenértékű felelet van; helytelen felelet azonban bármely, mégoly képtelen kérdésre is adható, amelynek egyetlen helyes felelet sem felel meg, még hozzá számtalan sok ilyen felelet adható.⁴³ BOLZANO itt világosan különbözteti meg a pusztán *adott* és a kérdéssel *adekvát* feleletet. De az ő helyesség-fogalmát még ketté kell bontanunk: a *szintaktikus helyesség* és a *szemantikus igazság* mozzanataira. Nemcsak az az eset fordulhat elő — mint „Henriade”-példánkban láttuk —, hogy a szintaktikusan helyes felelet szemantikusan téves, hanem az is előfordulhat, hogy a szemantikusan igaz felelet szintaktikusan helytelen, pl. ha többre vagy kevesebbre felel, mint amit a kérdés igényel. Ha a kérdés: „Halandó-e minden ember?”, akkor a „minden élőlény halandó” felelet *tág* (igaz, de szintaktikusan tág!), a „minden betegeskedő ember halandó” felelet pedig *szűk*.

Már BOLZANO fenti fejtegetéseiben találkoztunk a *határozott* kérdés fogalmával. Másutt erről Bolzano így ír: „Azokat a kérdéseket, amelyeknek olyan a szerkezete, hogy nekik csak egyetlen, vagy több egymással egyenértékű igazság felel meg, *határozott* kérdéseknek fogom nevezni; ellenben az olyan kérdéseket, amelyek több, egymással nem egyenértékű igazságra vonatkoznak, *határozatlanoknak*.”⁴⁴ Vagyis van a kérdéseknek egy olyan osztálya, amely szintaktikus egyértelműséggel határozza meg a felelet szintaxisát míg van egy olyan osztály, ahol ez az egyértelműség nem biztosított.

Egy kérdésre nem lehet felelni, ha (1) a kérdés *helytelen* és (2) esetleg akkor, ha a kérdés *határozatlan*. Helytelen kérdés pl.: „Ki ölte meg Napóleont?”, „Milyen könyveket olvasott Nagy Károly?” — hiszen Napóleon nem gyilkosság áldozataként halt meg, Nagy Károly pedig analfabéta volt. E kérdések hibája, hogy a „Napóleon gyilkosa” és a „Nagy Károly által olvasott könyvek” osztályok *üresek*, következésképpen nem adható meg olyan individuum, amely ezeket az osztályokat kielégítené. A kérdés szintaxisába tehát egy hibás szemantikai mozzanat is belesúszott: valami nem lehet ismeretlen, ha nemlétező. E kérdésekre — minthogy szintaxisuk nem rendellenes — mégis lehet felelni: „senki”, „semmilyeneket”, de a teljes felelet megkívánja még a *kérdés kritikáját* is: „senki, mert nem ölték meg”, „semmilyeneket, mert nem tudott olvasni”. Eldöntendő kérdéseknél ilyen természetű hiba az Arisztotelész által feltárt „több kérdés hibája”,⁴⁵ ahol több kérdést egyesítünk egyetlen kérdéssé és így egyetlen feleletet követelünk, jóllehet több feleletet kellene várni; pl. valakihez, aki sohasem dohányzott, ezt a kérdést intézik: „leszoktál már a dohányzásról?”. Itt sem a pusztán „igen”, sem a pusztán „nem” nem lehet felelet, mert a rejtett másik kérdés: „dohányoztál-e valaha?” megválaszolatlan marad, márpedig az erre a kérdésre adott felelet előfeltétele annak, hogy a

⁴³ B. BOLZANO, Wissenschaftslehre. Bd. II. § 163.

⁴⁴ BOLZANO i. m. § 145.

⁴⁵ ARIST., Soph. el. c. 5.

második, explicit kérdést egyáltalán fel lehessen tenni. Némileg hasonló a helyzet a híres „hazug”-paradoxon kérdőformájával is: „Si te mentiri dicis idque verum dicis, mentiris (an) verum dicis?” (Ha azt mondd, hogy hazudsz és ezzel igazat mondasz, hazudsz vagy pedig igazat mondasz?)⁴⁶ Interrogatív logikai szempontból a „hazug”-paradoxon az eldöntendő kérdés — szemantikai természetű — hibája, vagy reichenbachi terminológiában: a terminus kérdésének hibája, minthogy reá sem „igen”-nel, sem „nem”-mel felelni nem lehet.⁴⁷

A helytelen kérdések után nézzük a *határozatlan* kérdéseket. Ezeknek legmindennapibb példája a kevesetmondó és sokat akaró „mi újság?”, „mi van?” Lehetne mondani, hogy ez a tulajdonképpeni kérdésnek az az esete, amely lényegében felszólítás: „mondj valamit, bármit, amiről azt hiszed, hogy engem érdekell!” De mégis kérdésként fogjuk szintaktikusan elemezni.⁴⁸

A „mi újság?” nem feltétlenül — sőt rendszerint egyáltalán nem — az argumentum kérdése. Nem állítható tehát egyértelműen vele a következő ítéletfüggvény szembe: „ x újság”. A felelet-ítéletfüggvény általános alakja inkább: „ p újság”, vagy egyszerűen „ p ”. Látható, hogy az ilyen kérdés nem konkrét, nem adható rá egyértelmű felelet, a kérdés *szintaktikusan* semmit sem határoz meg a felelet szintaxisára nézve. Ez egyik oka annak, hogy az

⁴⁶ CICERO, Acad. pr. II 95. Vö. GELLIVS Noct. Att. XVIII 2. 10: „Cum mentio et me mentiri dico, mentior an verum dico?” Kétségtelen, hogy a „hazug” eubulidesz űsformája *találós kérdés* volt. Úgy hozták vele zavarba a kérdeztettet, hogy az nem tudott sem „igen”-nel, sem „nem”-mel felelni. Cicero és Gellius az eredeti találóskérdés-formát őrizte meg, szemben Aristotelesszel, aki a kérdést nyilván közismertnek tekintette és csak a feloldás módjával foglalkozott (Soph. el. c. 25). Valamivel előbb viszont (uo. c. 25) Aristoteles hasonló megarai paradoxon kérdéseket említ: „lehet-e, hogy ugyanaz az ember egyidejűleg igazán és hamisan esküdjék?” „hihet-e ugyanaz az ember a másíknak egyszerre és nem hihet-e?”

A szofista-megarai „dialektikus” kérdések egyrészt az ősi rejtvényfeladás hagyományát folytatják, másrészt a filozófiai dialektikus vita és dialógusforma pregnáns változatai. Diogenes Laertios (IX 51 = 74 A 1 Diels) szerint Protagoras vezette be a filozófiába a kérdezés (*συνήρωτα*) módszerét, annak a felismerésnek alapján, hogy mindenről két ellentétes álláspont alkotható. PLATON (Euthyd. 286c) szerint Protagoras honosította meg a „beszélgető” formát. Másutt Diogenes Laertios megarai kérdések „felfedezéséről” és „dialektikus feladványokról” tudósít, Diodoros Kronosszal és Stilponnal kapcsolatban. (II 111.) Stilponnál különösen kézzelfogható a kérdések igen-nem” választ igénylő szerkezete. (II 116.)

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy egy sokratikus-megarai *lóγος* dialogikus volt: találós kérdés és reá adandó felelet.

⁴⁷ A „hazug” paradoxonnak ezt a vonatkozását Hegel vette észre: „Es wird eine einfache Antwort gefordert; denn das Einfache, wodurch das Andere ausgeschlossen wird, gilt als das Wahre. Wird gesagt, er sage die Wahrheit, so widerspricht dies dem Inhalt seiner Rede; denn er gesteht ja, dass er lüge. Behauptet man, er lüge: so ist dem entgegenzustellen, dass sein Geständnis vielmehr die Wahrheit ist. Er lügt also, und lügt auch nicht; eine einfache Antwort aber lässt sich auf die aufgeworfene Frage durchaus nicht geben.” (Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. Werke 13. Bd. 1840². 117. l.)

⁴⁸ Nem tekinthetők viszont határozatlan kérdéseknek a „mi a nyitja ennek meg ennek?”-típusú kérdések. Ezek valójában egész ítéletsorozatokat tételeznek fel válaszként, vagyis rendszerint *komplex* kérdések. Komplex voltak ellenére azonban gyakran egyetlen kérdőmondatban fogalmazzuk meg őket. Itt csak egyszerű kérdésekkel foglalkozunk. Az egyszerű kérdésre adandó válasz természetesen nem zárja ki, hogy az ismeretlen egy egész értéktartomány — konjunktív vagy diszjunktív — felsorolásával határozzuk meg; pl. „hol vásárolható hűtőszekrény?” — „hűtőszekrény a , b , c stb., helyen vásárolható (= a helyen vagy b helyen vagy c helyen vagy stb.)”.

ilyen kérdésre olykor nehéz felelni. Hogy reá valamilyen „p” felelet adható, nem szintaktikus meghatározottság, hiszen *minden* ítélet, *minden* felelet leg-
elvontabb formája: „p”.

Továbbá amilyen mértékben az ilyen határozatlan kérdések konvenciókká válnak, olyan mértékben veszítik el tulajdonképpeni kérdés-jellegüket, válnak felszólító, sőt egyenesen kijelentő hangulatú közhelyekké. Ma már senkinek sem tűnik fel, hogy a „how do you do” angol köszönésforma eredetileg kérdés. Az sem tűnik fel, hogy a „hogya vagy?”-ra egyszerű „köszönöm”-mel felelünk, anélkül, hogy érdemben feleltünk volna. Vagy próbáljunk meg a „mi újság?”-ra „köszönöm jól”-al felelni — bizonyos, hogy a kérdező az esetek jórésztében észre sem venné az ironikus „mellé”-felelést. A hanglejtés itt is elárulja, milyen intencióval történik a kérdés: súlya van-e vagy közhely.

A határozatlan kérdésekben két problematikus elem van: a *határozatlanság* és az *ismeretlen*. Határozatlannak viszont olyan gondolatot nevezünk, amely üres helyet, vagyis szabad változót tartalmaz. A határozatlan kérdésnek tehát az a sajátossága, hogy *benne nemcsak ismeretlen, de változó is fellép*. Ezért bevezetjük rá a *kérdésfüggvény* elnevezést. A kérdésfüggvénynek kérdéssé való alakítása pragmatikus és szemantikus szempontoktól függ. Ha a kérdezett sejtji vagy tudja, mire irányul közelebbről a kérdés, mi helyettesítendő változóinak helyébe, akkor ennek a többletismeretnek a birtokában *tud* felelni a határozatlan kérdésre. Ha a határozatlan kérdés kérdésfüggvényként kerül elébe, nem tud felelni és vissza kell kérdeznie. A kérdésfüggvény így csak közvetve határozza meg feleletének szintaxisát, ti. a kisegítő kérdések megoldásán (a kérdésfüggvény változóinak betöltésén) keresztül.

4. Egy heurisztika lehetőségei

Ahogy a logika igénye, hogy a következtetés és a bizonyítás módszertanává váljék, úgy — szinte egy időben a logika keletkezésével és vele szoros kapcsolatban — megszületett a *válaszadás módszertanának* igénye is. Minthogy a tárgyalt első kérdéscsoport (cicerói, liturgiai stb. kérdések) nem valóságos kérdések, ezeknél a feleletadás nem okoz értelmi erőfeszítést. Módszertanilag ugyancsak kiesik a tulajdonképpeni kérdések csoportja, minthogy itt a felelet a kérdezett birtokában van. Maradnak a feladványok és a problémák. Így a válaszadás módszertana egybeesik a *feladványmegoldás* és a *problémamegoldás* módszertanával.

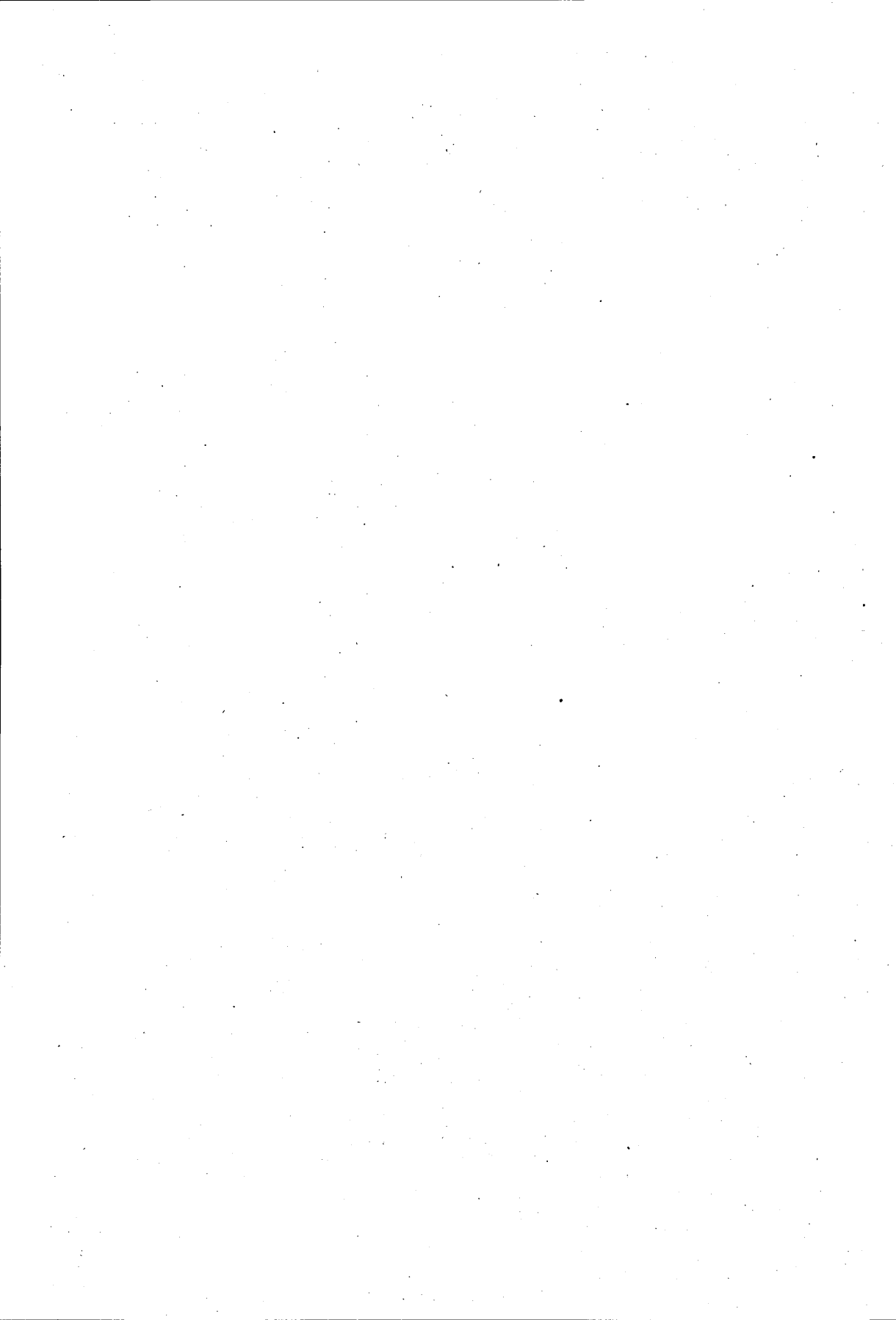
Ami a feladványmegoldást illeti, itt a heurisztika sikeres kidolgozásának lehetőségét nagyban növeli az a körülmény, hogy a feladványok *didaktikusan előkészítettek*: a kérdezettnak rendelkezésére állanak a megfelelő adatok és — közvetlenül vagy közvetve — a megoldáshoz szükséges módszerek. Egy „ars inveniendi” kimunkálásának folyamata Pappustól Leibnizig és Bolzanótól Pólyáig lényegében a feladványmegoldás, különösen a matematikai — vagy matematikai típusú — feladványmegoldás módszertanának megalkotásával esik egybe.

Nehezebb a helyzet a problémával. Bár a problémák szervesen nőnek ki a korábbi ismeretanyagból, illetve a korábbi ismeretanyag és az új tapasztalat összevetéséből, elvileg könnyen lehetséges, hogy megoldásuk *módszertani szintemelkedést* igényel. Az invenció, a véletlen, az ugrás szerepe itt fokozottabb. A tudomány története több nevezetes példát ismer az ugrásra a problémamegoldásban: a rejtélyes nagy Fermat-sejtést, Riemann $\zeta(s)$ -függvényét, Galois

periódus-teorémáját.⁴⁹ Ezért a problémamegoldás módszertanát csak annyiban sikerülhet kidolgozni, amennyiben — a problémák a feladvánnyal való közös tulajdonságai révén — a feladványmegoldás módszertanával egybeesik. A heurisztika nem ad receptet, csak a receptírás receptjét adhatja. Ismerettartalmaink változók, gondolkodási módszereink viszont relatíve invariánsak. Amennyiben az utóbbiaknak döntő szavuk van, annyiban egy heurisztika kedvező lehetőségei megnövekednek. De bármilyen nagy is ez a növekedés, egy interrogatív formális logika lehetőségei egészében mindig korlátoltak maradnak, a tartalmi szempontok elsődlegessége következtében.

LADÁNYI PÉTER

⁴⁹ Különösen az utóbbi — minthogy bizonyított — mutatja világosan az ugrás logikai szerepét, míg lélektanilag az ugrás ma is megoldatlan. Vö. J. HADAMARD, *The Psychology of Invention in the Mathematical Field*. Dover Publications 1954. 116 — 122. l.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Magyar -ó > szláv -ou ~ -ov?

1959 elején a fenti címen előadást tartottam a Magyar Nyelvtudományi Társaság Szláv Nyelvészeti Szakosztályában. Ezt az előadást — a pesti vita tanulságait figyelembe véve — még az év nyarán megismételtem a Lengyel Nyelvészek Varsói Köreinek felolvasó ülésén. A felolvasás napján érkezett Varsóba a bolgár „Ez i literatura” c. folyóirat az évi 3. száma, amely SZTOJKO SZTOJKOV cikkét közölte a bánáti bolgár nyelvjárások magyar elemeiről (magyar nyelven ismerteti PANDÚR JÚLIA a Magyar Nyelvjárások VII. 1961. évi kötetében), amelyben a címben jelzett kérdéshez is hozzászólt. A varsói vita és SZTOJKOV cikke szükségessé tette az előadás szövegének kiegészítését. Ezután az előadásomban tárgyalt problémát orosz nyelvű cikkben dolgoztam ki, a magyarul nem tudó és a magyar vonatkozások szakirodalmát nem ismerő szlavista szakemberek számára; ezt a cikket a debreceni egyetem Szláv Filológiai Intézete évkönyvének első kötetében tettem közzé «Далю-ли венгерское -ó славянское -ov?» címen (Slavica I. 1961. 43—54. l.). Jelen közleményem voltaképpen az említett orosz nyelvű cikkemnek a magyar szakirodalmat ismerő magyar nyelvészek számára készült változata.

1. Ha a szláv nyelvek szókincsének magyar elemeit vizsgáljuk, fel-tűnik, hogy a mai magyar szóvégi hosszú -ó helyén a szláv nyelvekbe átkerült magyar jövevényekben általában -ou ~ -ov szóvéget találunk. Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvterülettel érintkező szláv nyelvekről van itt szó.

2. Lássunk néhány példát!

A) A szlovákból:

a) A szlovák—magyar nyelvhatár mellékéről, Gömör megyéből:

čáko_x (~ m. csákó) | čavargoy_x (~ m. csavargó) | čiko_x (~ m. csikó) | čomoy_x (~ m. csomó) | čurgoy_x (~ m. csurgó) | dugóhúzoy_x (~ m. dugóhúzó) | hidegvágoy_x (~ m. hidegvágó) | hizoy_x (~ m. hízó) | hintoy_x (~ m. hintó) | rindžoy_x (< m. ringyó), budogóvi (többes nominativusz egy *budogoy_x egyszsz. nom.-ból), halgatóvi (mint az előző) stb. — Ebben a szlovák nyelvjárásban ma néhány szó ingadozást mutat; ilyenek pl. bagó ~ bagoy_x | dongó ~ dongoy_x | hajó ~ hajoy_x | húzó ~ húzoy_x ('kaptahúzó') | kopó ~ kopoy_x | ločogó ~ ločogoy_x | takaró ~ takaroy_x | váló ~ váloy_x 'vályú' stb., néhány szó pedig csak a magyar köznyelvből ismert -ó szóvéggel fordul elő, pl. čomaktartó | kandaló | kaparó | lopó | rakodó ('széna- vagy szalmaraktár') | roló | solgabíró | tizoltó (~ m. tűzoltó) stb. (JOZEF SZABÓ, Maďarské elementy v slovenských nárečiach v Gemeri. Linguistica Slovaca I—II, 183—189. l.)

b) A magyar nyelvterületen belüli szlovák szigetnyelvjárásokból, főleg a szarvasiból:

(Itt a magyar záródó diftongus *y*-ja az esetek többségében már *v*-vé vált: konsonantizálódott): *adov* (~ m. *adó*) | *akov* (~ m. *akó*) | *ášov* (~ m. *ásó*) | *bitov* 'vágóhíd' | *cipou* ~ *cipov* (~ m. *cipó*) | *čákov* | *čapou* ~ *čapov* 'ostorhegye' | *depov* 'kisebb pálinkamérés' | *dongou* ~ *dongov* (~ m. *dongó*) | *ekhov* 'kocsiernyő' | *forgou* ~ *forgov* 'kalap mellé tett bokréta' | *gubov* (~ m. *gubó*) | *hajtov* (~ m. *hajtó*) | *hajov* (~ m. *hajó*) | *hálov* (~ m. *háló*) | *herňov* (~ m. *hernyó*) | *kišbírov* | *lougou* ~ *lougov* 'hámfa, amelyen a lógós húz' | *lopov* 'borszívó tök' | *ňaklov* 'nyakaló kötél a kocsihúr révén' | *palov* 'palló' | *šejtálov* 'inga' (< *sétáló*) | *širatou* ~ *širatov* | *sečkávágov* | *sikšov* ~ *síkšov* (< *széksó* ~ *széksó*) | *surkálav* 'pipaszurkáló' | *vontatov* 'kisebb búza-, széna-boglya' | *zacšov* (~ m. *zacskó*) stb. (MELICH, NyK. XXV, 288–303; PAVEL ONDRUS, Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike. Bratislava 1956. 305–6. l.)

B) A kárpátukrán nyelvjárásokból:

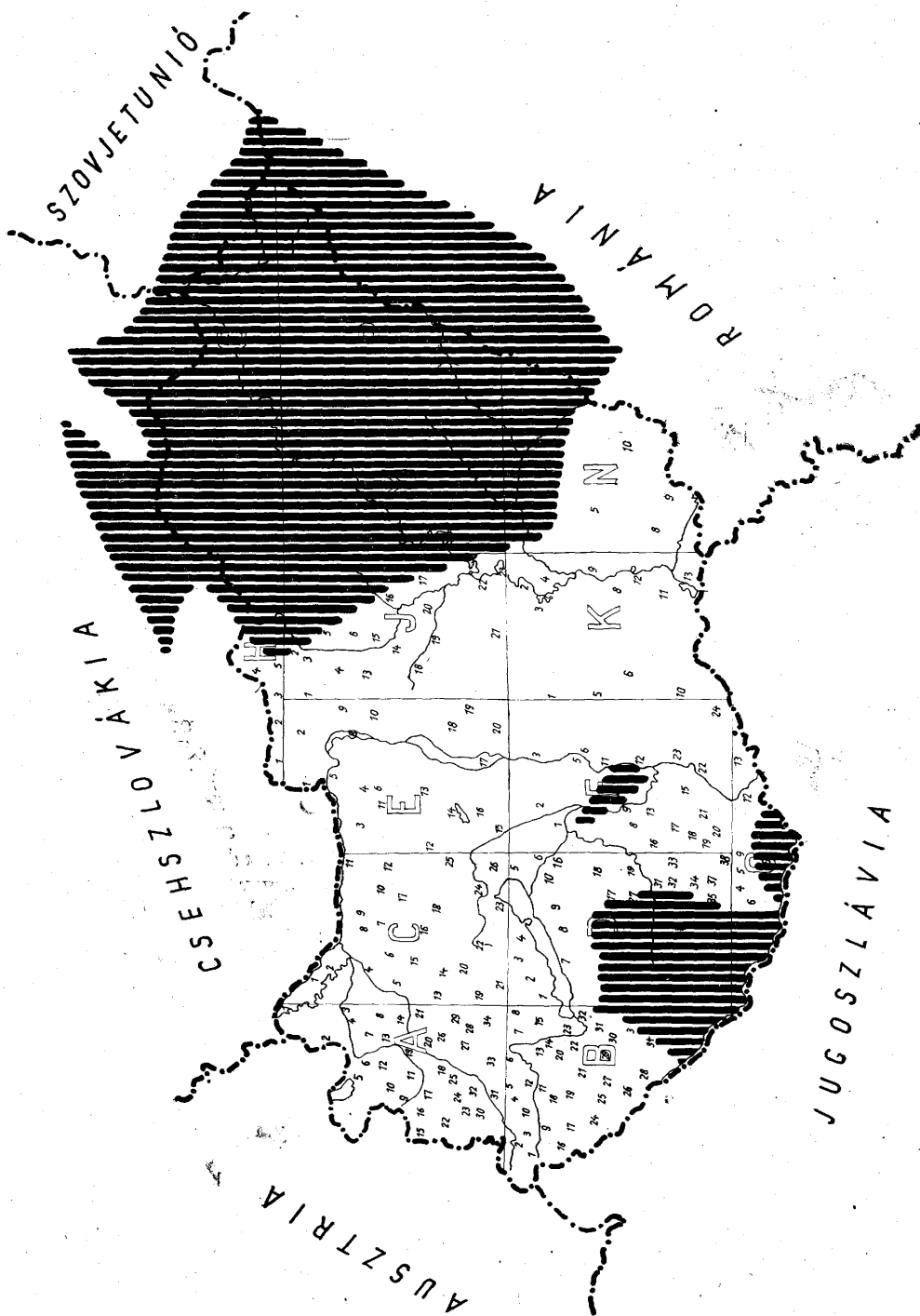
akiv ~ genitivusz (a. továbbiakban: gen.) *akova* (~ magyar = m. *akó*) | *aršiv* ~ gen. *aršova*¹ (~ m. *ásó*)² | *bagiv* ~ gen. *bagova* (~ m. *bagó*) | *beróv* (~ m. *bíró*) | *cjipiv* ~ gen. *cjipova* (~ m. *cipó*) | *čumiv* ~ gen. *čumova* (~ m. *csomó*, illetőleg m. nyelvjárási *csomó*) | *forgiv* ~ gen. *forgova* 'csokor- vagy tolldísz a férfi-fejviseleten' (~ m. *forgó*) | *hintiv* ~ gen. *hintova* (~ m. *hintó*) | *kapiv* ~ gen. *kapova* 'labdajáték fajtája' (~ m. *kapó*) | *kopiv* ~ gen. *kopova* (~ m. *kopó*) | *koporšiv* ~ gen. *koporšova* (~ m. *koporsó*) | *koršiv* ~ gen. *koršova* (~ m. *korsó*) | *lopiv* ~ gen. *lopova* (~ m. *lopó* [szerszám]) | *mošogativ* ~ gen. *mošogatova* (~ m. *mosogató* [edény]) | *napliv* ~ gen. *naplova* (~ m. *napló*) | *ňakravaliv* ~ gen. *ňakravalova* (~ m. *nyakravaló*) | *sabiv* ~ gen. *sabova* (~ m. *szabó*) | *sakajtiv* ~ gen. *sakajtova* (~ m. *szakajtó*) | *samadiv* ~ gen. *samadova* (~ m. *számadó*) | *sovgabiriv* ~ gen. *sovgabirova* (~ m. *szolgabíró*, ill. m. nyelvjárási *szolgabíró*) | *timšiv* ~ gen. *timšova* (~ m. *tímsó*) | *tistartiv* ~ gen. *tistartova* (~ m. *tisztartó*) | *zacšov* ~ gen. *zacšova* (~ m. *zacskó*) stb. (CSOPEY L., Magyar szók a rutén nyelvben. NyK. XVI, 270–294. és A. BONKÁLO, Die ungarländischen Ruthenen. Ung. Jb. I, 318–341.).

[Az idézett példákban látható, hogy az ukránban jól ismert, zárt szótagokban történt *o* > *i* (vö. ó-szláv *kónb* 'ló' > ukr. *kiň*, de gen. *koňa*) hangváltkozás a kárpátukrán nyelvjárásokból kimutatott magyar jövevényszavakban is végbement; ez a hangváltkozás az ukránban csak a zárt szótagokbeli *o*-t érte, tehát a nyílt szótagok *o* hangját egyáltalán nem érintette; ezért a magyar jövevényszavak ukrán paradigmájában ma *i* ~ *o* váltakozást találunk. Az ebből adódó magyar nyelvtörténeti következtetést, illetőleg tanulságot dolgozatunknak a szláv *-ov* (~ kárpátukrán *-iv*) eredetét vizsgáló részében fogjuk levonni. Itt csak még annyit jegyeznek meg, hogy a kárpátukrán nyelvjárásokban ez a másodlagos *i*, *u*-val és *ü*-vel váltakozik. Ezt a váltakozást CSOPEY pl. az *ü*-s, míg BONKÁLO az *i*-s alakváltozatokban egységesíti. Én magam azért közlöm CSOPEY-től vett adataimat is *i*-vel írva, mivel az

¹ Ebben az adatban az *-r-* az ukránban az *-š* előtt kifejlődött anorganikus hang; vö. pl. kárpátukrán *mašyna* ~ *maršyna* és *šašyna* ~ *šaršyna* (< m. *sás*) szópárokat (BONKÁLO, Ung. Jb. I, 321.).

² Ha az ukrán adatnál nem adom meg a jelentést, az azonos a zárójelbe tett magyar megfelelő jelentésével.

A mai magyar záródó díjtongusos nyelvjárási területek

i-s alakváltozatok az általános ukrán *o > i* hangváltozás hordozói, míg az *ü*-s és *u*-s hangalakváltozatok esetleg csak másodlagos nyelvjárási variánsok.]

C) A bolgár nyelvjárásokból:

a) A bánáti bolgár nyelvjárásokból:

ašuf (a bolgárban abszolút szóvégen zöngés nem állhat, tehát zöngétlenül (~ m. *ásó*) | *birof* (~ m. *bíró*) | *cipof* (~ m. *cipó*) | *čakuf* (~ m. *csákó*) | *čumof* (~ m. *csomó*, illetőleg m. nyelvjárási *csumó*) | *chernof* (~ m. *hernyó*) | *chintof* (~ m. *hintó* 'kocsi') | *kapof* ~ m. *kopó* 'kutya') | *sabof* (~ m. *szabó*) | *tistartof* (~ m. *tisztartó*) | *vaguf* (~ [hideg] *vágó*) | *židuf* (~ m. *zsidó*) stb. (STOJKOV, Ungarski zaemki v banatskija govor. Ezik i literatura, XIV. évf. — 1959, 3. szám 176—190., de különösen 182. l.).

b) Más (bulgáriai) bolgár nyelvjárásokban, illetve a bolgár köznyelvben is találunk ide tartozó magyar jövevényszavakat. Ilyenek: *alov* (~ m. [halász] *háló*) | *birovin* — a *birov* — bolgár *in*-képzős továbbképzett alakváltozata (~ m. *bíró*) | *intov* (~ m. *hintó*; vö. GY. DÉCSY, Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache. Ural-altaische Bibliothek VII., Wiesbaden 1959. 29., 33. és 39. l.).

D) A szerb-horvátból:

aldov 'ein unblutiges Opfer' (~ m. *áldó*) | *alov* (~ m. *háló*) | *ašov* (~ m. *ásó*) | *birov* (~ m. *bíró*) | *cipov* 'weisses weizenbrot' (~ m. *cipó*) 'kleiner Laib Brot auf die Reise') | *čatlov* (~ m. *csatló* 'leiste, querholz') | *dakov* (~ m. *dákó* 'Billiardstock') | *hintov* ~ *intov* 'Kalesche, Kutsche' (~ m. *hintó*) | *hordov* 'Fass' (~ m. *hordó*) | *kankov* (< m. *kankó* 'gonorrhoea') | *kapov* (~ m. *kopó* 'Jagdhund, Spürhund') | *korov* ~ *korovina* 'Unkraut' (~ m. *kóró*) | *koršov* (HADROVICS legújabb idevágó dolgozata szerint a *kajhorvátban* van *koršol* változata is; a kettő viszonyáról l. e dolgozat 8. fejezetének c) pontját) | *kaj.-h. Laslov* (~ m. *László*; HADR.), *latov* (~ m. *látó* 'múlátó' — céhműszó) | *lopov* (~ m. *lopó* [szerszám]) | *logov* (~ m. *lógó* 'szekér része') | *kaj.-h. moždov* (~ m. *mosdó*; HADR.) | *šajtov* (~ m. *sajtó* 'Schraube') | *šarampov* 'eine Art Verschränkung' (~ m. *šorompó* 'Schranke') | *sabov* ~ *sabol* (~ m. *szabó*) | *vágó* 'Art wiegemesser → fig. dumm, Tölpel' (~ m. *vágó* [kés]) | *virostov* 'vigil' (~ m. *virrasztó*) stb. (MUNKÁCSI BERNÁT, Magyar elemek a déli szláv nyelvekben. NyK. XVII, 66—126. l. és L. HADROVICS, Neki problemi mađarskih elementa u srpskohrvatskom jeziku. Beogradski međunarodni slavistički sastanak. Beograd 1957. 503—510. l. — Mivel HADROVICS tanulmánya konkrét adatokban MUNKÁCSIÉHOZ képest mindössze három szónyi többletet tartalmaz, a fentiekben felsorolt szerb-horvát adatokat közvetlenül MUNKÁCSI tanulmányából idézem — külön megjelölés nélkül; HADROVICS új adatainál a szerzőre való utalással jelzem, hogy ezekben az esetekben MUNKÁCSIVAL szemben mutatkozó többlet-adatokról van szó.)

E) Nem érdektelen talán megjegyezni, hogy ilyen típusú magyar jövevényszavakat kimutathatunk az albán és az oszmán-török nyelvben is, ahová nyilvánvalóan a déli szláv nyelvek közvetítésével kerültek (vö. a következő szerzők idevonható adatait: 1. NORBERT YOKL, Die ungarischen Bestandteilen des albanischen Wortschatzes. Ung. Jb. VII. 1927. 46—48. l. — 2. VÁMBÉRY Á., Magyar és török-tatár szóegyeztetések. NyK. VIII, 109—189. l. — 3. KÚNOS I., A török nyelv idegen elemei. NyK. XXVI, 438—454., XXVII, 52—63., 211—16. és 386—403., XXVIII, 34—54. l.).

3. Mint a példákban kitűnik, szóvégi helyzetben a mai magyar hosszú ó- helyén egyik szláv nyelvben sem találunk hosszú -ó-t. Ez a helyzet a szlovákban is, amelyben pedig a magánhangzók kvantitása a hangsúlytól független és fonológiai szempontból releváns, azaz a nyelv jelentésmegkülönböztető elemként használja ki a hosszúság-rövidség-ellentétet. (Szándékosan említtem itt csak a szlovákot, noha *a*) ebből a szempontból a cseh nyelv ugyanúgy viselkedik, mint a szlovák, és *b*) véleményem szerint a cseh nyelvterület is közvetlenül érintkezett a régiségben a magyarral a (dél) morvaországi cseh nyelvjárásokon keresztül, — aminek bizonyítékait egy másik tanulmányomban lesz alkalmam felsorakoztatni, illetőleg kifejteni.) Tudni kell azonban, hogy a szlovákban főnév az egyes szám nominativusában — tekintettel a nemek és tövek szerint differenciált névszóragozási rendszerre — hosszú -ó-ra nem végződhet. Ebből talán arra lehetne következtetni, hogy a magyar -ó ~ szlovák -ou ~ -ov talán az átvevő nyelv ragozási rendszerébe való beilleszkedés szükségességétől megkövetelt alaktani értékű „hanghelyettesítés” eredménye. E mellett látszik tanúskodni az is, hogy a szóvégi magyar -ó kiküszöbölésére a szláv nyelvek ismernek más megoldásokat is, ha ezek ugyan jóval kisebb számban fordulnak is elő. Így pl. m. *fakó* > egyes szlovák nyelvjárásokban, a morva nyelvjárásokban és a csehben *fako* vagy *faka*, | m. *bagó* > cseh *bago* ~ *baga*, | m. *disznó* > cseh (és morva nyelvjárásai) *dišna*, | m. *csákó* > cseh *čáka*; | m. nyj-i *ganyó* > szarvasi szlov. *gaňa* 'aki rendetlenül öltözködik'; | m. *bajuszkényő* > kárpátukrán *bajuskeňa*, | m. *forгатó* 'kilincs' > kárpátukrán *forгita*, | m. *pipavájó* > kárpátukrán *pipavaj*, | m. *bankó*, *csapó*, *dugó*, *zsebbevaló* > pátukrkárán *bankó-ka*, *csapó-ka*, *dugó-ka*, *zsebbevalóka* (a -ka tárgyakat és személyeket jelölő főnevek nőnemű képzője, a szlovákban és a csehben is gyakran találkozunk vele: ennek segítségével illesztik be az átvett szavak egy részét a cseh, ill. szlovák ragozási rendszerbe); m. *ásó* > szbhv. *ašó*, | m. *kinstartó* > szbhv. *kinčtarto*, | m. *László* > szbhv. *Laslo* (HADROVICS i. m. Meg kell jegyezmem, hogy idézett forrásaimból csak azokat az adatokat vettem át, a jelenség értelmezése tőlem való). Ide tartozik a m. *csákó* és *forгатó* 'a sisak tolldíszé' > le. *czako* és *forга* (*Zaręba*: Węgieńskie zapożyczenia w polszczyźnie. — Język polski XXXI, 114). A m. -ó > szláv -ou ~ -ov és m. -ó > szláv -o, illetve -a ~ -ka viszonyára később még visszatérek.

4. A jelenséget többen leírták, illetve közöltek rá számos példát a magyarral érintkező szláv nyelvekből, de csak HADROVICS kísérte meg e jelenség magyarázatát a szerb-horvátban. HADROVICSON kívül — de talán az ő nyomdokain haladva — érintette a kérdést BALECZKI EMIL (Vengerszkije zaimsztvovanyija v lemkovszkom govore szela Komlóska v Vengrii. *Studia Slavica* IV. 1958, 34. és 38. l.), továbbá DEZSŐ LÁSZLÓ is (K voproszu o vengerszkich zaimsztvovanyijach v zakarpatszkich pamjatnyikach XVI—XVIII. vekov. Uo. 80—1. l.). Egy évvel utánuk, a bánáti bolgár nyelvjárások ilyen típusú magyar jövevényszavaival kapcsolatban SZTOJKO SZTOJKOV, a szófiai egyetem tanára foglalkozott ezzel a kérdéssel — már a fentiekben idézett fontos tanulmányában. SZTOJKOV úttörő megfigyelési kísérletét később még ismertetni fogom.

5. Tekintettel arra, hogy HADROVICS idézett cikke horvát nyelven jelent meg a III. nemzetközi szlavisztikai kongresszus előadásait tartalmazó, Magyar-

országban nehezen hozzáférhető kötetben, célszerűnek tartom itt részletesen ismertetni HADROVICSnak a tárgyalt jelenségekre vonatkozó fejtegetéseit.

HADROVICS a *kaj*-nyj.-beli magyar elemek átvételének kronológiáját a magyar hangtörténet két sajátsága alapján próbálja tisztázni. Ezek 1. az ómagyar rövid magánhangzók nyíltabbá válása egy fokkal (*higy* > *hëgy*, | *kírísz* > *kërész*, | *gyüngy* > *gyöngy*, | *humak* > *homok*, | *bukur* > *bokor* stb.), és 2. az ómagyar diftongusok egyhangúsodása (*-ay* ~ *-oy* > *ó*, *eü* > *ö*). E magyar hangtörténeti sajátságok érvényesítése a szóátvételek kronológiájának megállapításában elvileg helyes: mivel a szerb-horvátban e két hangváltozás nem érvényesült, azok a magyar jövevényszavak, amelyek e változásoknak a magyarban való lezajlása előtt kerültek át a szerb-horvátba, a korábbi magyar hangállapotot, azaz a zártabb fokot és a diftongust kell, hogy őrizzék. Az első sajátság érvényesítésével HADROVICS kétségtelenül eredményeket ér el. Az ómagyar diftongusok egyhangúsodása tételének érvényesítése azonban nem vezet kétségtelen eredményre, sőt, az esetek nagyobb részében egyáltalán nem vezet semmilyen eredményre, noha HADROVICS — mint ez fejtegetéseiből kitűnik — az egykori magyar diftongusok egyhangúsodását, GOMBOCZCAL összhangban, általános érvényű hangváltozásnak tekinti, amely az egész magyar nyelvterületre kiterjedt, minden magyar záródó diftongust elért. HADROVICS is látja, hogy a szerb-horvátban meglévő magyar jövevényszavak tömegének szóvégét nem lehet az ómagyar diftongus megőrzésével magyarázni, mert az esetek túlnyomó részében kétségtelenül nem ómagyarkori átvételekről van szó. Ezért H. más magyarázattal próbálkozik, hogy megfejtse, hogyan keletkezett az átvett magyar szavak (szerinte) szóvégi *ó*-ja helyén a szerb-horvátban szinte általános *-ov* szóvég.

HADROVICS, amikor az ómagyar diftongusok egyhangúsodásának tételét próbálja alkalmazni, számbaveszi azt az igen bonyolult képet, amely az alakok többféleségéből adódik: „a régi magyarban *ou* ra, a maiban *ó*-ra végződő szavak a szerb-horvátban *-ov*, *-ol* és esetleg *-o* végződéssel fordulnak elő” (508), mégpedig nem valamiféle pontosan elhatárolható területi megoszlásban, sőt „egyazon szerző is hol az egyiket, hol a másikat használja” (pl. PERGOŠIĆ-nál előfordul a *Laslo* és *Laslov* alakváltozat is — i. h. 509.); „sőt, mi több: arra is vannak adatok, hogy az *-o* kronológiailag megelőzi az *-ov* szóvéget, mint pl. az *ašo*, *ašov* (< m. *ásó*) esetében, ahol a legrégebbi adat az *ašo* alakra vonatkozik.” Az adatok ilyen ellentmondásossága mellett HADROVICS arra a következtetésre jut, hogy a szerb-horvátban nagy számban meglévő *-ov* végű magyar jövevényeket nem lehet egységesen az ómagyar diftongus megőrzőinek tekinteni (ami egyébként az ómagyar diftongusok sorsát illető felfogásából logikusan következne), az *-o* szóvégben viszont a fejlődés egy újabb fokának képviselőjét látni. Ezért a továbbiakban helyesen mutat rá arra, hogy „külön kell azonban kezelni a szóbelseji és a szóvégi helyzetű diftongusokat, minthogy a szóvég alakulására morfológiai mozzanatok is befolyással lehettek”.

HADROVICS más magyarázatot keres a szerb-horvátba átkerült magyar jövevényszavak *-ov* szóvége eredetének megmagyarázására; a magyar jövevényszó-kutatásban szinte egyeduralkodó hangtani-hangtörténeti szemponttal szemben — amelynek érvényesítése a tárgyalt jelenség magyarázatában nem vezetett sikerre — alaktani nézőpontot érvényesít: rámutat, hogy a szóbelseji, illetve szóvégi helyzetben levő diftongusokat célszerű külön kezelni, „minthogy a szóvég alakulására morfológiai mozzanatok is befolyással lehettek” (i. h.

508.). Miután megvizsgálja a latin eredetű -o végű szerb-horvát szavak, helyesebben nevek (*Leo, Nero, Otto, Scipio*) alakítani viselkedését, amelyek ragozva vagy megtartják latin -n tövüket (gen. *Leona, Nerona, Ottona, Scipiona*), vagy — szerinte a népi ragozásban — a latin -o és a horvát rag közé egy -v-t fejlesztenek (példái: *Leova, Ottova* . . .), megállapítja, hogy a magyar -ó végű szavakat (amelyek mind népi átvételűek) is így ragozhatták (pl. nom. *ašo*, gen. *ašova*, dat. *ašovu* stb.) és „a -v-s indirekt esetekből való elvonással könnyen jöhettek létre az -ov végű nominatívusok” (i. h. 509.). — Ezzel aztán HADROVICS megmagyarázni véli a szerb-horvát -ov végű magyar jövevényszavak különböző változatai közt mutatkozó ellentmondásokat is, pl. az -o-ra végződő alakváltozat korábbi előfordulását az -ov végű alakváltozatnál, vagy az -o és -ov szóvég váltakozását ugyanabban a szóban ugyanannál a szerzőnél.

Magyar szempontból ez az eredmény HADROVICS szerint azt jelenti, hogy a szerb-horvátban -ov-ra végződő magyar jövevényszavak újabb és nagyobb része egy -ó-ra végződő magyar előzményre megy vissza. Szerinte ugyanis az ómagyar diftongusok monoftongizálódtak, tehát az ómagyar kor után a tárgyalt szavak a magyarban csak -ó-ra végződhettek, csak szóvégi -ó-val kerülhettek át a szerb-horvátba és csak a szerb-horvát nyelvben történt belső fejlődés útján nyerhették -ov végződésüket.

6. Bármennyire is tetszetős HADROVICS magyarázata, nehéz vele egyet-érteni. HADROVICS a jelenséget csak a szerb-horvátban vizsgálja, és nem említi, hogy ez a magyarral érintkező valamennyi szláv nyelvben megvan, mint azt az általam idézett bőséges példaanyag bizonyítja. Nyilvánvaló, hogy a magyar jövevényszavak ilyen sokaságának -ov szóvéget a különböző szláv nyelvekben nem lehet HADROVICSNAK a szerb-horvát nyelv belső fejlődésére valószínűsített érveivel magyarázni.

Nem lehet ma már abból kiindulni, hogy az ómagyar diftongusok egyszerűsödtek, illetve a kettőshangzók monoftongizálódása az ómagyar kor végéig a magyar nyelv egészében lezajlott, — mint azt GOMBOCZ (ÖM. II, 1. rész 83. l.) és nyomán HORGER (Magyar Nyelvjárások, 37—43. l.) vallotta. Nem állíthatjuk tehát azt sem, hogy az -ov szláv szóvég az újabb keletű magyar jövevényszavakban nem lehet egy záródó típusú szóvégi magyar kettőshangzó átvétele. Ennek a GOMBOCZ-féle felfogásnak ugyan még ma is vannak tekintélyes hívei a magyar nyelvészek közt (vö. pl. BÁRCZI, Hangtörténet² 96—99. l.), de van ma már számos és nem kevésbé tekintélyes ellenzője is, akik — úgy vélem — a magyar kettőshangzók történetének helyes értelmezését képviselik (vö. PAIS, Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásához. MNy. XLVI, 111. l., továbbá BENKŐ, MNy. XLVII, 223. l., KÁLMÁN, NyK. LIV, 282. l., DEME, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Budapest 1956. 311. l.). Ez az egyre erősebb ellenvélemény legalábbis óvatosságra és a magyar nyelvtörténeti, és természetesen és elsősorban a magyar nyelvjárási anyag gondosabb számbavételére kell, hogy intse azokat, akik ma is a régibb felfogást vallják ebben a kérdésben, mint már PAIS felhívta erre a figyelmünket (i. m. 109. l.).

Ezért nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy a szláv nyelvekbeli idevágó magyar jövevényszavak -ov végződése esetleg egy magyar záródó típusú -au ~ -ou diftongus folytatása.

7. Amikor ugyanis GOMBOCZ kidolgozta — helyesebben: összefoglalta — a magyar hangtörténetet, még nem vizsgálták szisztematikusan a magyar nyelvjárások hangtani ~ fonológiai viszonyait. GOMBOCZ tehát csak az írásos nyelvelmékekre támaszkodhatott, és ezeknek száma az ómagyar kor végéig vajmi kevés, ezek is véletlenül őrződtek meg, semmiképpen sem képviselik tehát az egész magyar nyelvterületet. Ezekben az ómagyar nyelvelmékekben, ami az írásbeliség gyakorlatát illeti, valóban tapasztalható a monoftongizációra irányuló tendencia, illetve — és talán pontosabban mondva: a helyesírás egyszerűsítésére —, valamint az írásbeli gyakorlat egységesítésére való törekvés. Mivel ez a tendencia valamennyi megőrződött korabeli emlékből észlelhető, GOMBOCZ úgy látta, hogy a diftongusok az ómagyar kor végéig az egész magyar nyelvterületen monoftongizálódtak.

GOMBOCZnak ezt a tételét a maga korában általában — mintegy hangtörvényként — elfogadták. Nem véletlen, hogy az e tekintetben megvolt korábbi teljes egyetértés éppen az ötvenes években bomlott meg, és ma már aligha van GOMBOCZ tételének olyan híve, aki azt maradéktalanul vallaná, kivéve egy-két egykori tanítványát, aki GOMBOCZ óta már nem tart lépést a magyar nyelvtörténeti kutatással. A harmincas években fellendült magyar nyelvjárási kutatások, de különösen az 1949 óta a Nyelvtudományi Intézet keretében rendszeresen végzett munka nyomán ugyanis kitűnt, hogy az *ay-*, *oy-*féle, záródó típusú diftongusok a mai magyar nyelvterület tekintélyes részén, és különösen peremvidékein ma is élnek, szóbelseji és szóvégi helyzetben egyaránt. Érthető tehát, hogy az ómagyar diftongus sorsának megítélésében ezek után fordulatnak kellett bekövetkeznie: GOMBOCZ tétele felülvizsgálatra szorult. Ma már vitathatatlan, hogy az ómagyarban mutatkozó monoftongizálódási tendencia nem érvényesült az egész magyar nyelvterületen: annak jelentős részén a diftongusok megőrződtek a közép-magyarokon keresztül máig. A záródó diftongusterület olyan nagy, hogy az azon élő diftongusokat semmiképpen sem lehet a közép-magyarban — és különösen főleg a XVIII. században — keletkezett és elterjedt másodlagos diftongusoknak tekinteni (mint pl. BÁRCZI teszi, i. h.). Hiszen ebben a korban a nyelvjárások közt meginduló és az irodalom fejlődésével, terjedésével, valamint a polgáriasulás felé való fejlődéssel egyre gyorsuló kiegyenlítődése mellett már nemcsak hogy egy akkor kialakuló nyelvjárási sajátság nem terjedhet el ekkora — és szinte az egész magyar nyelvterületet átfogó — területen, hanem még az ősrégi és régi, igen elterjedt sajátságok is egyre inkább tért vesztenek, és egyre inkább a peremvidékekre, illetőleg a nyelvterület belsején is egyre szűkebb területekre szorulnak vissza. Ezzel természetesen nem akarom tagadni azt, hogy nyelvjárási sajátságok nem keletkezhetnek a nyelvjárások integrálódásának meggyorsulása körülményei közepette, vagy akár az egységes nemzeti piac kialakulása után, a már nemzeti fejlődés körülményei közt. Erre a magyar nyelvjárások történetéből és más nyelvek nyelvjárásosságából is tömegével idézhetnénk példákat, csak hogy egyetlenről sem tudnók kimutatni azt, hogy ezek nagy területen elterjedtek, elterjedhettek volna.

Az ómagyar diftongusok sorsáról szóló újabb felfogást tehát a magyar nyelv(járás)történet tényei teljes mértékben igazolják, de igazolják a más nyelvek ~ nyelvjárások történetéből leszűrt általános nyelvészeti ismereteink is. Ezért GOMBOCZ elavult tételének mai hívei, így HADROVICS is, ma már semmilyen elfogadható érvekkel nem tudják erre a tételre épített elméleteiket igazolni. Végeredményben az újabb felfogást támogatja a szláv

nyelvekből idézett (idevágó) magyar jövevényszavak hatalmas tömege akkor is, ha azok átvételének korát itt nem is vizsgáljuk, mert az esetek döntő többségében — szláv nyelvtörténeti szótárak híján — nem is tudnók megállapítani. Megjegyzendő, hogy BÁRCZI (i. h. és MNy. XLIX, 35—6) újabban elismeri, hogy az az egyes nyelvjárásainkban ma meglevő *ou*, *ou̇*-féle záródó típusú kettőshangzók esetleg valóban „megőrzött régiségek”, — ez a megállapítás azonban nyilván elkerülte HADROVICS figyelmét, és így nem aknázhatta ki magyarázási lehetőségként.

8. HADROVICS magyarázatáról az eddigiekben elmondott véleményemet a következőképpen foglalhatom össze:

a) HADROVICS magyarázatának egyik nagy gyengéje az, hogy ő a kérdéses jelenséget csak a szerb-horvátban vizsgálja, és nem veszi figyelembe, hogy az a magyarral érintkező valamennyi szláv nyelvben, illetve nyelvjárásban megvan. Ebből már levontam az elméleti következtetést: „nyilvánvaló, hogy a magyar jövevényszavak ilyen sokaságának *-ov* szóvégét a különböző szláv nyelvekben nem lehet HADROVICSnak a szerb-horvát nyelv belső fejlődésére valószínűsített érveivel magyarázni” (6. fejezet).

Erre a gyenge pontra, mint ennek a magyarázatnak alapvetően téves elemére, tőlem függetlenül rámutatott SZTOJKOV is (i. m.) hivatkozva arra, hogy ilyen módon a bánáti bolgár nyelvjárások kérdéses magyar jövevényszavainak *-of*, *-uf* végződését nem lehet magyarázni, minthogy a bolgárban esetragozás — nincs. Helyes ösztönnel arra is rámutatott SZTOJKOV, hogy e jelenség forrását alighanem a magyar nyelvjárások hangtani viszonyaiban kell keresni. Ő természetesen a kérdésben tovább nem juthatott, nem is törekedhetett erre, minthogy ő bolgár dialektológus, és a magyar hangtörténetben és nyelvjárásban járatlan.

b) HADROVICS magyarázatának másik nagy hiányossága pedig az, hogy ma is fenntartás nélkül elfogadja GOMBOCZ idézett elavult tételét, és egyáltalán nem fordít figyelmet a magyar diftongusok nyelvjárási viszonyaira — még a szerb-horvátal érintkező magyar nyelvjárásokban sem.

Ezekhez még valamit hozzá kell tennem. Nem megnyugtató az sem, hogy HADROVICS, amikor a magyar eredetű szavak szóvégének alakulását a latin eredetű „szavak” fejlődésének analógiájával próbálja magyarázni, voltaképpen nem latin eredetű *közszavakat*, hanem négy latin *tulajdonnevet* idéz példaként és ezek közül kettővel tudja a magyar eredetű szavak szóvégével kapcsolatban feltett analóg fejlődést (egy *-v*-elem kifejlesztése a nominativus *-o*-ja és az indirekt esetek ragja közt) szemléltetni, de megjegyzendő, hogy e latin eredetű nevek nominativusa *-o* végű maradt az indirekt esetekbeli másodlagos *v* ellenére is. Ilyen fejlődés végbemehetett talán egyes szavak esetében, sőt ezek analógiás úton hathattak is, de ilyen módon aligha lehet megmagyarázni a *-ov* nominativusi végződés eredetét a szavak óriási tömegében.

Végül növeli HADROVICS magyarázatával szemben támadt kételyeimet az is, hogy az *-o*, *-ol* és *-ov* végű szerb-horvát alakok közötti látszólagos ellentmondást másképp is fel lehet oldani. Erre a későbbiekben még szintén kitérek.

9. Mivel a) a jelenség nem egy, hanem a magyarral érintkező többi szláv nyelvből is ismert, továbbá b) mivel a mai magyar köz- és irodalmi

nyelvi szóvégi *-ó*-nak *-ou* diftongussal, ill. *-ov* szóvéggel való helyettesítése a szláv nyelvekbe való átvétel során nem szükségszerű (hiszen más megoldási lehetőségek is vannak), véleményem szerint talán helyesebb a jelenség okát inkább a z á t a d ó m a g y a r n y e l v j á r á s b a n, illetve az átkerülő szavak magyar hangalakjában keresnünk.

Tárgyalt jelenségünk ismeretes a szlovákban (a magyar nyelvterület északkeleti peremével érintkező szlovák nyelvjárásokból és a szarvasi szlovák sziget nyelvjárásából való adataink), a kárpátukránban, a bánáti bolgár nyelvjárásokban és a szerb-horvátban (pontosabban főleg a *kaj*-nyelvjárásban, továbbá a magyarral érintkező vajdasági és szlavóniai nyelvjárásokban, de egyes esetekben a délibb — a magyarral nem érintkező és a *kaj*-nyelvjárással szemben általában archaikusabb — *csa*-nyelvjárásokban is). A szóba jövő magyar jövevényszavak főleg az újkorban zajló nyelvi érintkezésekről és szókölcsönzésekről tanúskodnak. A mai m. köznyelvi *-ó* helyén álló szláv *-ou*, *ov*- tehát a m. nyelvterület északi, északkeleti, délkeleti és déli-délnyugati peremével érintkező szláv nyelvekben, illetve a magyar nyelvterület peremén elhelyezkedő szláv nyelvjárásokban (a magyar nyelvterületen belüli szlovák szigetnyelvjárások közül a szarvasi nyj.-ban ismeretes). Ez a sáv (amely az itt idézett adataim szerint keleten megszakad, mert ott a m. nyelv nem szláv nyelvekkel, hanem a románnal érintkezik) — magyar nyelvi tekintetben bizonyos szempontból egységes területet alkot, amelyre az *-ou*, *-au*, *-aŏ*-féle záródó diftongusok megléte a jellemző. (A románban tapasztalható, esetleg ide vonható jelenségekkel nem kívánok foglalkozni, minthogy nem vagyok a román nyelv ismerője és szakértője.)

Véleményem szerint a magyarral érintkező szláv nyelvek, amelyek a magyar köznyelvi *-ó* helyén a magyarból átvett szavakban ma *-ou*-féle záródó diftongust, illetve *-ov* szóvéget mutatnak, e r e d e t i m a g y a r d i f t o n g u s t ő r i z n e k, illetve eredeti magyar diftongussal végződő szót illesztettek be a szláv nyelvekben szokásos, tehát a szóvég morfológiája szempontjából kifogástalan *-ov* ~ *-av* szóvéggel saját szótani, helyesebben morfológiai rendszerükbe. A tárgyalt esetekben tehát nem magyar *ó* > szláv *-ou* ~ *ov*, illetőleg *-au* ~ *av* hangfejlődésről vagy hanghelyettesítésről, hanem a magyar diftongus megőrzéséről, illetőleg a magyar diftongus megőrzéséről, illetőleg a magyar diftongusnak szláv *-ov* ~ *-av* nominális formánssal való felcseréléséről, azaz morfológiai jellegű helyettesítéséről van szó, ami a szláv (tövektől és nemektől meghatározott) névszóragozási rendszerbe, illetőleg a szláv névszók végződésének szilárd törvényszerűségektől szabályozott morfológiai rendszerébe való beillesztésének kényszere (Systemszwang) hatása alatt történik.

A magyar diftongusok szóalakok átvételéről szóló feltevésünk mellett szól — a magyar nyelvjárásosságon, illetve a magyar nyelvöldrajzi tényeken kívül — SZROJKOVNAK a bolgárral kapcsolatos megállapítása (hogy ugyanis a bolgárban nincs esetragozás), amely már önmagában is cáfolja HADROVICS elméletének általános érvényét a szláv nyelvekre vonatkozóan. De cáfolják azt, illetőleg a mi véleményünket igazolják a kárpátukrán nyelvjárásokból idézett magyar jövevényszavakból levonható magyar nyelvtörténeti tanulságok is.

Mint már kifejtettem, ezeket a kárpátukrán nyelvjárásokba átkerült magyar jövevényszavakat érte az ukrán zártszótagbeli *o* > *i* hangtörvény. Ezek a példák tehát, miután ennek az ukrán hangtörvénynek a nyomát

viselik magukon, világosan mutatják a következőt: a magyarokkal érintkező kárpátukránok magyar diftongusos szóalakokat vettek át; ezeket -v-vel illesztették be a maguk ragozási rendszerébe, és ukránul ragozták. Ezek a szóalakok azonban a kétnyelvű peremterületekről elterjedtek a belső — egy-nyelvű — kárpátukrán területekre is, ahol a megfelelő magyar (diftongusos) szóalakkal való összetartozásuk már nem volt, nem lehetett tudatos. Itt érte ezeket a szavakat a zártszótagbeli $o > i$ ukrán hangtörvény. Ekkor azonban már szilárd paradigmájuk volt, amelyen belül a nominativuszban az egykori magyar diftongus -o- eleme zárt helyzetben, míg a ragos alakokban nyílt helyzetben volt. Ebből van az $i \sim o$ váltakozás ezeknek a magyar jövevényszavaknak a paradigmáján belül — ugyanúgy, mint az ősi szláv szavakban (vö. *kiň* ~ gen. *koňa* stb.). Ez a fejlődés tehát kétséget kizáróan bizonyítja, hogy ezekben az esetekben -ou diftongusra végződő magyar szóalakok mentek át a kárpátukrán nyelvjárásokba.

10. Vissza kell még térnem a tárgyalt magyar jövevényszavaknak a szerb-horvátban, illetve más szláv nyelvekben meglevő -o-, ill. más végű alakváltozataira.

A csehben, illetve a morva nyelvjárásokban a tárgyalt típushoz tartozó szavaknak nincs -ov szóvége. Ez nem azt jelenti, hogy az itt megtalálható idetartozó szavak, mint pl. *fako* ~ *faka* (< m. *fakó*), | *bagó* ~ -*baga* (< m. *bagó*, | *cáka* (< m. *csákó*), | *dísna* (< m. *dísznó*) tudós átvételek volnának, — hanem annyit jelent, hogy ezek a szavak vagy a magyar köznyelvből (pl. *bagó*, *csákó*) kerültek a csehbe, vagy diftongusmentes magyar nyelvjárásból közvetlen népi érintkezés útján a morva nyelvjárásokba. Ilyen közvetlen, tehát a nyugatszlovák nyelvjárástól független, népi érintkezés a morvaországi cseh jellegű nyelvjárási terület és a magyar nyelvterület közt véleményem szerint volt. Az ebben a közvetlen morva—magyar nyelvi érintkezésben érdekelt magyar (északnyugati és részben dunántúli) nyelvjárási terület diftongusmentes. A cseh köznyelv, illetve a morvaországi nyelvjárások az érintett magyar szavakat szóvégi hosszú ó-val ismerték meg. Mivel azonban a csehben és a szlovákban abszolút szóvégen hosszú ó nem állhat, o-val, illetve a-val helyettesítve illesztették be ezeket a jövevényeket a cseh, illetve szlovák szókincs morfológiai rendszerébe. Ezekben a szavakban tehát nem m. -ó > szláv -o ~ -a hangváltozás, hanem morfológiai jellegű hanghelyettesítés, illetve formáncscere történt.

A szlovák nyelvjárásokban szórványosan előforduló -o ~ -a végződésű alakváltozatok eredetét ugyanígy fogom fel (a nyugat-szlovák és a közép-, illetve kelet-szlovák északi—tehát nem a magyarral érintkező — területeiről van szó); figyelembe veszem azt, hogy a nyugati-szlovák nyelvjárási terület egy északnyugati (tehát záródó diftongusmentes) magyar nyelvjárási területtel érintkezik, a szlovák északi területek férfilakossága viszont (akik nyelvjárásuk szerint a nyugati, közép és keleti szlovák nyelvjárási területhez tartoznak), idénymunkásként évente hónapokat töltött Budapesten és egyéb magyar városokban építőmunkán — tehát nem diftongusos magyar környezetben.

A magyar északkeleti nyelvjárási területtel érintkező szlovák nyelvjárásokban és a kárpátukránban is előfordulnak ide tartozó -o ~ -a végződésű alakváltozatok, noha a velük érintkező magyar nyelvjárások diftongusosak. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy ezeknek a területeknek szlovák, ill. ukrán lakói a diftongusos magyar nyelvjárás mellett, ki voltak és vannak téve a

magyar köznyelv hatásának is a szlovák, illetve ukrán nyelvterületbe ékelt vegyes lakosságú városokban, amelyek e területek gazdasági és kulturális központjai. E mellett a köznyelvi hatást közvetíthették felénk a múlt század második felétől a magyar kormányok magyarosító politikájának megvalósítása végett e községekbe helyezett magyar nemzetiségű hivatalos személyek (jegyző, csendőrőrs és a század végétől gyakran a tanító is); végül a kárpát-ukrán nyelvjárásokban a magyar köznyelvi hatás a budapesti építkezéseken végzett idénymunka révén is érvényesült. Talán figyelemre méltó, hogy adataim szerint, a kárpát-ukrán nyelvjárások a szónévi -ó kiküszöbölése érdekében a magyar -ó: szláv -o ~ -a formáncsere mellett más morfológiai eszközzel is élnek: az átvett magyar szót (magyar szónévi -ó-ját is megtartotta) megtoldják egy, a kárpát-ukránban gyakori (pl. -ka nőnemű) képzővel, és így illesztik be a jövevényt a saját nyelvi szótani-morfológiai rendszerbe (vö. pl. a kárpát-ukrán *bankóka*, *čapóka*, *dugóka*, *žebevalóka* szavakat). — A lengyelből idézett *czako* és *forga* is egy magyar -ó végű változatra mennek vissza, de nem közvetlen népi érintkezés révén, hanem udvari-nemesi kapcsolatok útján kerültek a lengyelbe.

II. Még néhány szót HADROVICS „ellentmondó” adatairól.

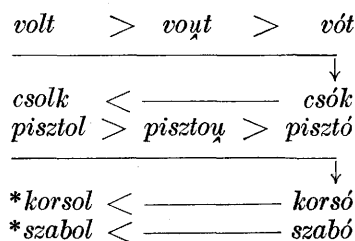
a) Azt hiszem, nem meglepő, hogy a szerb-horvátban olyan szóalakpárokat is találunk, mint az *ašo ~ ašov*, *Laslo ~ Laslov*, sőt, az sem különös, ha ugyanaz a szerző egyazon művében a *Laslo* és *Laslov* alakváltozatot egyaránt használja. Ha a szerb-horvát belső törvényszerűségeiből indulunk ki, természetesen nehéz az ilyen alakpárok eredetét megmagyarázni. Ha azonban a magyar nyelvjárások környezetéből indulunk ki, nem találunk itt semmiféle „ellentmondást”. A szerb-horvát nyelvterület északkeleti pereme ugyanis záródó diftongusos magyar nyelvjárásokkal, és északnyugati pereme pedig diftongusmentes magyar nyelvjárásokkal érintkezik. Az *ašo ~ ašov* és *Laslo ~ Laslov* alakpárok két külön átvételre, ún. kettős átvételre vallanak: az *ašo* és *Laslo* változatok magyar diftongusmentes, azaz -ó végű alakváltozatok, az *ašov* és *Laslov* pedig magyar záródó diftongusos, tehát -ou (~ au) végű szóalakok átvételei.

A záródó típusú -ou ~ -au-féle megőrzött diftongusok területi megoszlását a térképmelléklet szemlélteti, ezt az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Magyar Nyelvatlasz anyaga alapján Szőke István állította össze és rajzolta meg, amiért neki is köszönetet mondok. A térkép a nyelvatlasz vaktérképén készült, így annak szektorait (A, B, C stb.) és azokon belül a kutatópontokat (1, 2, 3 stb.) is megjelöli. (A térképmelléklet pontos olvasásához l. BÁRCZI GÉZA [szerkesztő], A magyar nyelvatlasz munkamódszere Budapest 1955. 86–92. l.)

b) A *korsól* 'korsó' és *sabol* 'szabó' alakváltozatokat HADROVICS nem tudja megmagyarázni, miután a szerb-horvát belső törvényszerűségeiből indul ki. E változatok -ol szónéve ugyanis nem a szerb-horvátban keletkezett, hanem e terület magyar nyelvjárásosságában alakult ki az ún. r e c i p r o k a n a l ó g i a útján (e műszó jelentéséről, illetve a vele megnevezett nyelvi jelenségről l. SULÁN, Pais-empl. 113. l.), amely kétnyelvű (ez esetben kétnyelvű) környezetben mindenkor érvényesül.

A magyar dialektológusok jól tudják, hogy a zártszótagbeli -l- a magyarban -u-vá vokalizálódik, ily módon a zártszótagbeli -ol + msh. hangkapcsolat -ou- diftongust ad, amely a diftongusmentes nyelvjárásokban -ó-vá

egyhangúsodik, pl.: *volt* > *vout* > *vót*, | *pisztol* > *pisztou* > *pisztó* stb. Kétnyelvű, illetve kétnyelvűjárásos környezetben azután az ilyenféle példák — a reciprok analógia útján — visszafelé is hatnak: a zártszótagbeli hosszú -ó- vagy az (akármilyen eredetű) -ou diftongus -ol- hangkapcsolattal helyettesítődik, mint ezt számtalan közismert példa mutatja (vö. pl. a *csók csolk* változatát stb., továbbá [szláv *Miškověc*] ómagyar *Miskouc* > *Miskolc* stb.). Ily módon jöhetnek létre a szerb-horváttal érintkező magyar nyelvjárá-sokban a *korsó* és *szabó* alakok mellett a **korsol* és **szabol* magyar nyelvjárási alakváltozatok is, amelyek szintén átkerültek a szerb-horvátba. Ezt a fejlődési folyamatot a következő módon képzelhetjük el, illetve ábrázolhatjuk:

Hogy ezek a feltételezett, a magyar nyelvjárásokból ez idő szerint ki nem mutatható (**korsol*, **szabol*) szóalakváltozatok egykor a déldunántúli magyar nyelvjárásokban megvoltak, — azt éppen a szerb-horvát *koršol* és *sabol* változatok bizonyítják.

c) HADROVICSNAK az egy krónikából idézett horvát *kinčtarto* adata egy magyar -ó-s alak átvétele lehetne. Mivel azonban ez az adat k ö n y v s z ó, kérdés, hogy egyáltalán magyar jövevényszónak tekinthetjük-e a horvátban. A *kinčstartó* szó ugyanis magyar udvari méltóságnév, és ha a fenti horvát adat m a g y a r t á r g y ú szövegben szerepel, lehet alkalmi tudós átvétel („Lapax legomenon”), illetőleg magyar-környezetfestő stíluselem is.

12. Befejezésül néhány általános érvényű következtetést szeretnék levonni:

a) A szókölcsönzés tényeinek vizsgálata során szükséges maximális mértékben figyelembe venni mind az átadó, mind az átvevő nyelv nyelv-járá s o s s á g á t.

b) A nem rokon nyelvek közt történő szókölcsönzés során tekintetbe kell venni az ún. r e n d s z e r k é n y s z e r tényét, vagyis azt, hogy a kölcsönzött szavak beillesztése az átvevő nyelv morfológiai ~ morfonológiai rendszerébe s z ü k s é g s z e r ú és az átvevő nyelv rendszerében kimutatható t ö r v é n y s z e r ú s é g e k szerint történik.

c) Ha a különböző nyelvekben egy bizonyos jelenség csak egyetlen nyelvből származó jövevényszavakban mutatkozik meg, e jelenség o k á t nem az átvevő nyelvek belső törvényszerűségeiben, hanem az átadó nyelvben, pontosabban annak dialektális sokféleségében kell keresni.

d) Helytelenek és elfogadhatatlanok a „hangtörténeten” alapuló olyan feltevések és elméletek, amelyeket nem igazol az adott nyelv nyelv-járá s o s s á g a. Az ellentmondó nyelvjárási adatok éppen arra utalnak, hogy az adott hangtörténeti tétel a nyelvjárásosság alapján fel-ül-vizsgálatra és kiigazításra szorul.

Czvittinger a finnugor nyelvrokonságról

Kétszázötven évvel ezelőtt jelent meg első nagy irodalomtörténeti adattárunk, CZVITTINGER DÁVID latin nyelvű Specimenje.¹ Kétszázötven éve annak, hogy a selmeci születésű szerző helyet adott munkájában a finnugor nyelvrokonság gondolatának: az OTROKOSI FÓRIST bíráló ECCARDUS (ECKHART) szavainak.

Nemcsak a negyed évezredes forduló késztet a CZVITTINGERŐL való emlékezésre, hanem az is, hogy ő az egyik első magyar ember, aki a finnugor nyelvhasznítás gondolatát tudomásul veszi, sőt terjeszti is.² PÁPAY JÓZSEF³ és ZSIRAI⁴ nem említi őt, nagy nyelvészeti folyóirataink mutatói sem utalnak munkájára.

Hadd idézzük szavait szórul szóra: [150. l.:] *Cenforia virgula F. Foris Ottrokocsium notavit Joh. Georg. Eccardus, Hiftoriarum in Academia Julia PP. in Diff. Inaugurali de Ufu &* Præstantia Studii Etymologici, habita Helmftadii A. 1706. in 4. 13. plagul. in eadem demonstrare fatagens: Fr. Foris Ottrokocsium in Originibus suis Hungaricis Hunnos & Hungaros diversas planè olim Nationes confudiffe, easqve pro una eadem- [151. l.:] qve natione falsò venditaffe. Ejus verò Dissertationis summaria comprehensio, circa hanc quidem materiam, est sequens :*

Hunos & Hungaros diversas olim fuiffe nationes, & primos quidem generis Slavonici, adversus Franciscum Foris Ottrokocsium, qui in *Originibus suis Hungaricis* eas nuper confudit, demonstratur. Hungaros contra cum longe diffitis Finnis unam olim gentem fuiffe asseritur, qvam cognationem jam agnovisse dicitur Comenius & Stiernhelmus, qui in Gothicorum Evangeliorum præfatione miratur, qvòd in *Lexico Ungarico Molnari* bene multa vocabula Ungarica invenerit Finnis communia. Nostro etiam ævo peregrinantes curiosi post Siberiam in magna illa Tartaria, unde ortum trahunt Ungari, invenere, qui [!] Finnicæ cognatam lingvam adhuc loqverentur. Ex qvo concluditur, Finnicam lingvam olim longe lateqve vno tractu se extendiffe per extimas & septentrionales Europæ Aliæqve partes, & a Slavi-

¹ Davidis Czvittingeri Nob. Hvng. Specimen Hungariæ Literatæ... Francofvrti et Lipsiæ... Anno MDCCXI. — A Specimenre l. KENYERES IMRE: A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században. Budapest, 1934. 8—17. l.

² SZABÓ KÁROLY Régi Magyar Könyvtárának III. kötete a Specimen 25 példányának lelőhelyét közli.

³ A magyar nyelvhasznítás története. Budapest, 1922. MNyKk. I/3.

⁴ Finnugor rokonságunk. Budapest, 1937. — * E jel alakja más az eredetiben.

cis [!] demum populis, septentrioni fe infundentibus, interruptam fuiffe disjunctamque.

ECKHARTnak CZVITTINGERTől idézett részletét az eredetivel összevetve, csak jelentéktelen eltéréseket találtam.

A finn—magyar nyelvrokonságnak ez az említése aránylag korai, hiszen mai tudásunk szerint csak a XVII. században fedezték föl e két nyelv atyafiságát; talán mondanunk sem kell, hogy a finnel (tehát a magyarral is) rokon szibériai és nagy-tatárországi nyelvekre való utalás szintén modern gondolat volt.

1961. október.

VÉRTES O. ANDRÁS

Általános és indoeurópai nyelvészeti kongresszus Innsbruckban

A második világháború szétzilálta az „Indogermanische Gesellschaft” sorait is. Majd egy évtized kellett ahhoz, hogy ez a nagy hagyományokra visszatekintő tudományos társaság tevékenységét újból felvehesse. Elnöke M. Leumann zürichi professzor lett, kinek vezetésével az „Indogermanische Gesellschaft” összegyűjtötte tagjait és megindította folyóiratát, majd nemzetközi kongresszusokon az előadói emelvényhez szólította az általános nyelvészet és az indoeurópai összehasonlító nyelvészet képviselőit.

Váratlanul napfényes őszi időben gyűlt össze a „II. Fachtagung für indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft” másfélszázfőnyi nemzetközi gárdája Innsbruckban 1961. okt. 10—14-én. A résztvevők tizennégy országból sereglettek össze — Angliától Indiáig húzódik ezen országok földje — a meghirdetett 22 előadás meghallgatására. Európában ugyanekkor a világpolitikai feszültség légköre honolt, de a megnyitón felszólalók (az egyetem rektora: ENGELBERT GUTWENGER és az Osztrák Tudományos Akadémia elnöke: RICHARD MEISTER, a békés megértés eszközeként méltatták az emberi nyelvet, és a világ békeóhaját hangoztatták.

A kongresszus munkája valamelyest a strukturalizmus és a hagyományos nyelvészet bajvívásának képét mutatta. A kimondatlanul is felvetett kérdés az volt: lehetséges-e a strukturalizmus módszerével az összehasonlító és a történeti nyelvtudomány évszázados eredményeit megőrizni s továbbfejleszteni. A strukturalizmus teljes értéktelenségét, terminológiájának üres és zavaros voltát gúnyosan rántotta sárba az első előadó, ALFONS NEHRING (Würzburg) „Strukturalismus und Sprachgeschichte” c. előadásában. NEHRING a strukturalizmus helytelen filozófiai alapját, szűk látókörét, módszerének tartalmatlan formálisságát kárhoztatta; rámutatott arra, hogy a strukturalizmusból éppen a strukturális gondolat hiányzik, értelmetlenségig atomizált nyelvdarabkákkal próbálkozik dolgozni.

De a strukturalizmusnak is akadtak szóban és előadási tetteben védői, akik megkívánták, hogy ne csak az amerikai strukturalizmus szélsőségesen szemantikaellenes képviselőit idézgessek. Így pl. FRANCISCO R. ADRADOS (Madrid) utalt arra a kezdődő kompromisszumra, amely az európai strukturalisták módszerében megnyilvánul. ANDRÉ DE VINCENZ (Heidelberg) MARTINET alaktani és CH. ULLMANN szemantikai munkájára utalt. WILHELM APPEL (Bécs) — TRUBETZKOY tanítványa — is az amerikai strukturalistákétól eltérő módszer hasznosságára, megtermékenyítő erejére célzott, viszont A. SCHERER (az „Indogermanische Gesellschaft” új elnöke) némely fiatal nyelvész agresszív magatartását kifogásolta. GEORG HINCHA (Köln) bemutatta,

hogy a glottochronologikus módszer csődöt mond az iráni nyelvekre történt alkalmazásakor. Az előadásokon mind a két irányzat képviselői felvonultak, és bebizonyosodott, hogy mindkét módszer emberei tudnak tudomány-szakukban újat mondani.

Az általános nyelvészet körébe vágó előadások a következők voltak: NEHRING említett előadása, „Strukturalismus und Sprachgeschichte”, FRIEDRICH SCHOLZ (Hamburg) „Zur Entwicklung der Kategorien Genus, genre animé und Person im Russischen”, PETER HARTMANN (Münster i. W.) „Zur Erforschung von Sprachtypen: Methode und Anwendungen”, MAURICE LEROY (Bruxelles) „Le renouveau de la sémantique”, ERDŐDI JÓZSEF „Zur Typologie der Onomatopoeia”, GEORG HINCHA (Köln) „Die glottochronologische Methode”, HANSJAKOB SEILER (Köln) „Zum Verhältnis von Wort und Satz in indogermanischen Sprachen”, LOUIS DERUY (Liège) „A propos de la structure fonctionnelle de la famille indoeuropéenne: les noms de la 'fille' et de la 'belle-soeur'”, és OSWALD SZÉMERÉNYI (London) „The term 'etymology' — Some basic problems”.

Az indoeurópai nyelvészet körébe vágtak az alább felsorolandó előadások: JERZY KURYŁOWICZ (Kraków) „Probleme der indogermanischen Lautlehre”, HERBERT SCHELESNIKER (Graz) „Slav. *toje, tojě* — altind. *tasyām, tasyāh*”, JÜRGEN UNTERMANN (Tübingen) „Personennamen als Sprachquelle im vorrömischen Hispanien”, G. REDARD „Vom iranischen Sprachatlas”, JACQUES DUCHESNE-GUILLEMEN (Liège) „Zum altiranischen Wörterbuch”, BERNFRIED SCHLERATH (Frankfurt a. M.) „Zu den Merseburger Zaubersprüchen”, FR. R. ADRADOS (Madrid) „Hethitisch und Indogermanisch” és GÜNTER NEUMANN (Göttingen) „Beobachtungen zu Morphologie und Syntax des Hethitischen”.

Az előadásokat 10—20 perces élénk vita követte, amelynek sorában átlagosan 8—8 hozzászóló egészítette ki, bírálta meg a hallottakat. Feltűnő volt a vita szókimondó, köntörfalazást nélkülöző, sőt néha heves jellege. A viták még tovább folytak a napi előadásokat lezáró fogadásokon, amelyeket az egyetem, ill. a tiroli tartományi kormányzó és az innsbrucki polgármester rendezett, valamint az „Arany Sas” vendégfogadóban (ahol egykor Goethe szállt meg). Jólesett hallani a külföldi nyelvészek érdeklődését magyar kollégáik (Harmatta, Kniezsa, Moór E., Tegedy, Fónagy) munkássága iránt. Feltűnt: hányan kérdezősködtek az általános nyelvtudomány marxista módszeréről, a magyarországi nyelvészeti munka szervezéséről és a budapesti általános nyelvészeti tanszék tevékenységéről.

ERDŐDI JÓZSEF

A IX. Nemzetközi Nyelvész-Kongresszus előtt

Trends in European and American Linguistics. 1930—1960.

Edited... by CHRISTINE MOHRMANN, ALF SOMMERFELT and JOSHUA WHATMOUGH. Utrecht, 1961. 299. l.

1961. január 10-én kelt a IX. Kongresszust előkészítő első körlevél, melyet néhány héttel később itthon is megkaptunk. E körlevélből a technikai részleteken kívül kiderül a Kongresszus várható tematikája; e dokumentum ugyanis egy oldalnyi röviden — legfeljebb 250—250 szóban — megválaszolandó kérdés-rendszert is tartalmaz. A plenáris üléseken eszerint megvitatásra kerülne a morfológiai tényezőknek a hangrendszerre történő hatása, a változó s a változatlan elemek viszonya az egyes nyelvi strukturákban,

valamint a nyelvelmélet modern formális-logikai alapjai. A 16 téma köré csoportosított szekció-ülések napirendjén (a kérdőív felsorolása szerint sorrendben) ott találjuk a matematikai nyelvészetnek és a fordításnak, az általános rendszer-elmélet és nyelvészeti viszonyának, az amerikai indián nyelvészetnek, a nyelvátasz-készítésnek, a lexikostatistikának, a mondatannak, a rendszeres szemantikának, a stilisztikának, az indo-európai nyelvészetnek, egyéb történeti és összehasonlító nyelvészetnek, az alkalmazott nyelvészetnek, a deskriptív nyelvészetnek, a fonetikának, a fonológiának, az onomasztikának és végül a nyelvészet és a pszichológia viszonyának a kérdéseit.

Ugyanennek a körlevélnek egyik melléklete adta hírül az itt ismertetendő munka megjelenését. Ez a cikkgyűjtemény néhány hónappal később valóban meg is jelent. Mint a szerkesztők írják rövid előszavukban: a Nemzetközi Állandó Bizottság azért határozta el e könyv kiadását, hogy benne össze lehessen foglalni — még jóval a IX. Kongresszus megnyitása előtt — az utóbbi évtizedek eredményeit, főleg az egyes kutatási irányokat, illetőleg az egyes iskolákat (és nem az egyes országokat) véve alapul. Ez a kötet — az összeállítók sajnálkozására — nem tartalmaz anyagot a prágai iskolára vonatkozóan, de egy remélhető második kötetben ezt és egyéb hiányokat pótolni igyekeznek.

Az egyes tanulmányokat (melyeknek nyelve kevés kivétellel az angol) a továbbiakban az eredeti sorrendben említém; a szerző neve után elhelyezett lapszám-jelölés nemcsak a könnyebb megtalálhatóságot, hanem — főleg — az arányok érzékeltetését kívánta szolgálni.

M. JOOS — mint ő maga mondja — az olvasó által nyilván elvárt bevezető, program-adó cikk helyett bizonyos általános szempontokat kíván nyújtani az egyesült államokbeli nyelvészet utóbbi évtizedeinek eredményeiről és legközelebbi perspektíváiról (11—20). Mivel véleménye szerint a tipikusan amerikai fejlődést az jellemezte, hogy majdnem mindig a gyakorlati feladatok megoldása adott lökést az elmélet mozgásának, először az alkalmazott ágakat, illetve közülük a nyelvtanítás problémáját érinti. Úgy látszik — minden eredeti különbség ellenére — e téren sok nálunk is aktuális kérdés vetődik fel az Egyesült Államokban. Egy 1958-as szövetségi kormányi rendelet értelmében valamennyi államban szigorítani kell a természettudományok, a matematika és a nyelvek tanítását. Az eddiginél sokkal hatásosabb oktatásnak akadályozza az, hogy a gyakorló nyelvtanárok többsége nem ért a modern lingvisztikához, és féltékeny haraggal nézi, ha a nyelvész az ő dolgába bele kíván szólni. Már sajátosan amerikai problémát érint JOOS, amikor rámutat arra, hogy miért nehezebb az idegen nyelvek tanítása az Egyesült Államokban: a bevándorlók tömege igyekezett minél hamarabb elfelejteni anyanyelvét, hogy minél hamarabb „teljes értékű amerikai” legyen; az Egyesült Államok viszonylag teljesen el van szigetelve egyéb nyelvterületektől stb. — Az elméleti kérdések közül egyedül a transzformációs nyelvtant (vagy újabb elnevezéssel: konstruktív nyelvtant — *Generativ Gr.*) érinti részletesebben, a szerzőt mint neosaussurianiánus tradicionálistát (! — *neo-Saussurean traditionalist*), a módszer egyes következményei kissé megriasztják.

W. PLATH (21—57) a matematikai nyelvészet kérdéseit négy fejezetre bontva tárgyalja: rövid bevezetés után (1.) a nyelv statisztikái (2.) és strukturális (3.) modellálásának problémáit, majd az alkalmazásokat (4.) taglalja. Rendkívül világos felépítésű, tömör értekezése, melyet gazdag bibliográfia tesz teljessé, igen jó áttekintést nyújt a nyelvtudományunk erről az ágáról. Így a 2. pont alatt érinti a makrolingvisztikai modelleket ZIFFTől kezdve MANDELBROTON át a legújabb kísérletekig; a stílus- és szerző-megállapítás érdekében folytatott vizsgálatokat YULETől HERDANIG és FUCHSIG; CHERRY, FUCHS és mások tevékenységét, mely információ-elméleti statisztikai modellek felállítására irányul. Ugyanitt, egészen CZEKANOWSKIIG (1927) visszanyúlva utal a kvantitatív módszereknek a történeti és összehasonlító stúdiumok során történt közvetlen alkalmazására. A 3. ponton belül a nyelv halmazelméleti modelljeit és a szintaktikai elemzésre javasolt modelleket érinti; az előzőn belül különösen CHOMSKYRA és HARRISRE hivatkozik — ismét a transzformációs elemzés kapcsán —, és éppen csak futólag említi KULAGINA ide vonatkozó fő munkáját (1958). Ezzel az aránnyal nyilván a szerző maga sem lehet megelégedve (alkalmasint nem jutott hozzá a szovjet anyagok jelentős részéhez). A halmazelméleti modellek terén szovjet kollégáinknak úttörő érdemei vannak, éppúgy, mint ezek alkalmazása terén a gépi fordításban, melyre PATH utalást sem tesz a 4. pont alatt. (Megjegyzendő: ugyanitt egyetértően és elismerően hivatkozik a prágai SGALL egy jelentős tanulmányára [1959], jóllehet összesen nem egészen két oldal áll rendelkezésére, hogy az alkalmazás egész problematikáját érintse.)

Az egyesült államokbeli összehasonlító és történeti nyelvészetet WHATMOUGH (58—81) egy fiatalabb munkatársával közösen úgy ismerteti, hogy néhány oldalnyi bevezetés után az 1930—1959 között megjelent munkák bibliográfiáját adja, nyelvszaladók szerint csoportosítva. Amilyen rövid azonban a bevezetés, annyira friss és érdekes.

WHATMOUGH, aki nálunk különösen mint a modern nyelvészet egyik élharcosa ismeretes (a szovjet nyelvészeti vitából még arról, hogy — helytelenül — a természettudományokhoz tartozónak vélte a nyelvtudományt) itt — társszerzőjével egyetértésben — kijelenti, hogy az általa ismertetendő stúdium az Egyesült Államokban az érintendő időhatárok között — igen sajnálatos módon — kissé háttérbe szorult. Sajnálkozását fejezi ki amiatt is, hogy a fiatalabb amerikai nyelvész-generációhoz tartozó kutatók — mint mondja: saját kárukra s a nyelvtudomány kárára egyaránt — alig járatosak a történeti és összehasonlító módszerben. Fájjalja azt is, hogy az irodalom vizsgálata elszakadt a nyelvtől. Szerinte a filológusnak egyaránt járatosnak kell lennie az irodalomban, a tanulmányozott nyelv deskriptív-strukturális, matematikai elemzésében és természetesen annak történeti-összehasonlító vonatkozásaiban. Véleménye szerint a nyelv deskriptív, összehasonlító, történeti és matematikai-statisztikai vizsgálatai eredményeikben konvergálnak. Megállapítja azt is, hogy külön „egyesült államokbeli” komparatvizitikáról — bizonyos természetesen tematikai sajátosságokon és azon kívül, hogy kísérletek történtek benne a strukturalista technika alkalmazására — nem beszélhetünk. A bibliográfiában egyébként a finnugor és az urál-altaji címszók alatt mindössze 6 munkát látunk felsorolva.

A modern elméleti nyelvtudomány lényegéből fakad, hogy a bevezető cikkén kívül egy külön tanulmány foglalkozik az egyesült államokbeli idegen nyelvi oktatással 1940—1960 között (MOULTON, 82—109). A szerző megállapítja, hogy a második világháború előtti időszakban kevés ember és csupán kevés számú nyelvet tanulhatott, azt is — ahogy itthon mondanánk — a „grammatizáló” módszerrel. A második világháború kitörése gyökeresen megváltoztatta ezt a nyelvi izoláltságot: egyszeriben fontos lett számos nyelvnek, mégpedig élő nyelvnek és nem „grammatizáló” módszerrel történő tanítása; az erre irányuló munkákat a kormány a központi alapokból, a hadsereg a maga eszközeivel támogatta. A katonáknak külön gyorsított tanfolyamokat rendeztek, e tanfolyamok részére külön tankönyv-sorozat készült, ezen belül néhány olyan kelet-ázsiai-polinéz nyelvről, melyeket addig a tudomány is alig ismert, illetve melyek nyelvtanait korábban — úgy látszik — nem volt „business” kiadni (ebben a sorozatban jelent meg SEBŐK T. finn és magyar nyelvtana is). Rendkívül érdekesek azok a — koruk jelzavai szerint felsorolt — alapelvek, melyek a háborús nyelvtanítást vezérelték: „A nyelv beszéd és nem írás”, „A nyelv szokások halmaza”, „A nyelvet tanítsd, ne a nyelvről taníts”, „A nyelv az, amit az anyanyelvű mond, nem az, amit valaki elképzelése szerint mondania kellene” stb. E jelszavak jó része máig sem s nálunk sem vesztett jelentőségéből. — Tanulmányának végén MOULTON a transzformációs analízis módszeréről emlékezik meg, mint az elmúlt évtized legkiemelkedőbb elméleti eseményéről, melynek a nyelvoktatás gyakorlata is nagy hasznát láthatja.

H. HOLJER tanulmányának címe „Anthropological Linguistics” (110—127). Az „antropológiai nyelvészet” fogalmát a szerző így határozza meg: „a nyelvészeti kutatásoknak az az ága, amely főleg olyan diakrónikus vagy szinkrónikus vizsgálatoknak van szentelve, melyek írásbeliség nélküli népek nyelveire irányulnak” (110). Röviden ismerteti a két Amerika bennszülött indián nyelveivel kapcsolatos deskriptív és történeti-összehasonlító kutatásokat. Külön pontot szentel a glottokronológia módszerének, majd érinti a nyelvészeti tipológiának és az ún. „etnolingvisztikának” a kérdését (ez utóbbin valamely nyelv és az azt környező kultúra kapcsolatának vizsgálatát érti). Érdekes, hogy a módszert ért sok jogos bírálat után HOLJER (mint egyébként a fentebb idézett PATH is) viszonylag elismerően nyilatkozik a glottokronológiáról, mint a legtöbbet ígérő történeti-összehasonlító módszerről az antropológiai nyelvészetben.

H. SPANG-HANSEN „Glossematics” c. cikkében (128—64) — eltérően a cím kelte várakozóástól — nem annyira a glosszematika történetét vagy fő tételeit foglalja össze (ez utóbbira HJELMSLEV alapvető munkájának megjelenése után nincs is nagyon szükség), hanem inkább polemikusan válaszol a tudományos sajtóban az utóbbi évek során felvetődött bírálatokra, magyarázza HJELMSLEV egyes tételeit. Elsőként értékeli annak a lépésnek a szükségességét, melynek eredményeképpen ez az irányzat — éppen egy negyed százada, 1936-ban — a külön „glosszematika” elnevezést kapta, röviden áttekinti a glosszematikára vonatkozó irodalmat általában, majd a glosszematika és a nyelvészet viszonyát vizsgálja. Megállapítja, hogy a glosszematika néven ismeretes irányzat a nyelv lehetséges immanens algebrai közül az az egyedi elmélet, mely a legnagyobb mértékben megfelel az ún. empirikus elvnek.¹ A továbbiakban azután mestere

¹ Vö.: L. HJELMSLEV, Prolegomena to a Theory of Language. Memoir 7 of IJAL. Baltimore 1953, 11. Legújában orosz fordításban is: ЛУИ ЕЛЬМСЛЕВ, Прологомены к теории языка. (Перевод с английского Ю. К. ЛЕКОМЦЕВА). — Новое в лингвистике Вып. 1 Москва 1960 271—2 l.

egyes tételeit kommentálja, így a kifejezés és tartalom, a forma és szubsztancia viszonyára, a jelre és az izomorfizmusra vonatkozót stb. Kitér a „tartalmi elemzés” sokat vitatott kérdésére, a beszélt nyelv — írott nyelv problémájára HJELMSLEV axiomatikájában, majd a glosszematika további perspektíváit vázolja (itt hivatkozik — egyebek mellett — arra, hogy a glosszematika a gépi fordítás során is felhasználható lesz V. V. IVANOV véleménye szerint).

E. P. HAMP csikágói professzor, aki a Вопросы языкознания hasábjain nemrég (1960, 1 : 74—77. l.) érdekes cikket közölt a magyar magánhangzók hosszúságának fonológiai értékeléséről, ezúttal az egyesült államokbeli általános nyelvészet ötvenes éveiben észlelt állapotáról ír (165—95). Megtudjuk, hogy az elmúlt évtized alatt két új, általános nyelvészeti jellegű folyóirat indult az Egyesült Államokban (General Linguistics 1955, Anthropological L. 1959). Számos adatot közöl HAMP a matematikai nyelvészet fejlődéséről ZIPF-től kezdődően, az amerikai fonetikai és fonológiai kutatásokról, a morfofonológiáról, a morfológia és a szintaxis területén végzett munkálatokról. Annak ellenére, hogy — mint maga is írja — az amerikai nyelvészetnek az a rossz híre szokott lenni, hogy nem foglalkozik a szemantikával, a felhozható bibliográfiai adatok ennek ellenkezőjéről tanúskodnak. Ugyanígy folytak kutatások a nyelvészet és az irodalomtudomány határterületein is. Nem hiányoztak az eredmények az olyan hagyományos kutatási területeken sem, mint a bilingvizmus, a dialektológia, a gyermeknyelv stb. Ugyanakkor a nyelvtudomány további fejlődése szempontjából ő is elsőrendű fontosságúnak tartja a transzformációs analízisnek az évtized vége felé feltűnt módszerét. A szöveges rész végén tér ki HAMP az alkalmazott nyelvtudomány kérdéseire, melyek közül a nyelvoktatás (anyanyelv- és idegen nyelvoktatás) problémáit tárgyalja részletesebben, ezen kívül utal a gépi fordításra. Csodálkozva vehetjük tudomásul az amerikai nyelvészet e vezető egyéniségének kijelentését, amely szerint az elmúlt évtized alatt nemcsak mennyiségileg nőtt az általános nyelvészeti publikációk száma, nemcsak témakörük szélesedett, hanem a nyelvészet végre önálló tudománynak kezd számítani, s nem függvénye többé a filológiának vagy az antropológiának: „Az általános nyelvészet nagykorú lett” (has come of age) (180)...

CH. C. FRIES a BLOOMFIELD-„iskolá”-ról ír (196—224). Sorai mögül eddig nem tapasztalt elevenséggel lépnek elő nemcsak a nagy amerikai tudós elméletének alap-tételei, hanem emberi vonásai is: BLOOMFIELD — mondja FRIES — nagyon szomorú lenne, ha ennek a cikknek a címét meglátná, mert elítélt mindenféle „iskolát”: a tudománynak véleménye szerint kumulatív és személytelen jellegűnek kell lennie. Alig volt közvetlen tanítványa, recenziói, cikkei, monográfiái révén hatott, ilyen irányú hatása alól viszont szinte senki sem vonhatta ki magát; ő maga, elismertetése tetőfokán is változatlanul nagylelkű, szerény, csendes volt. — FRIES cikkének alapvető részét persze nem az emberi jellemzés, hanem BLOOMFIELD fő tételeinek ismertetése foglalja el, így a hangváltozás „szabályosságáról”, a pszichológia „kizárásáról”, a jelentés felhasználásáról szóló nézetei stb.

A. SCHERER heidelbergi professzor (német nyelvű) tanulmányában az indogermanisztika állásáról tájékoztat (225—39). Míg e téren sikeres részletkutatások folynak, lényegében azon a módon, ahogy az BRUGMANN Grundriß-ében nyert kodifikálást, magának az indogermanisztikának az alapjait — mondja SCHERER — támadják egyrészt a strukturalisták — nem ismerve fel szinkrón beállítottságuk egyoldalúságát —, másrészt egyes, a szerző véleménye szerint „konzervatív beállítottságú” indogermanisták, akik a rekonstruált formákat csak a gyakorlat követelte szimbólumoknak tekintik, és nem látnak bennük történelmi realitást. Ez utóbbiakkal rokon álláspontot foglalnak el azok, akik tagadják egy egységes indoeurópai ősnyelv egykori meglétét, és — mint PISANI — feltételezik, hogy eredetileg csupán egy nagyszámú dialektus-csoport állt fenn, melynek tagjai sok közös vonást mutattak fel. SCHERER véleménye szerint sem lehet természetesen leegyszerűsítve feltételezni az egységes indoeurópai ősnyelv létezését; inkább úgy kell elképzelnünk a dolgot, hogy számos különféle néptörzs különféle módon átvette az általunk történelmileg már meg nem fogható, „ősindoeurópai” nyelven beszélő nép nyelvét (vö. 228). Egy — a balti-szláv egységre vonatkozó — részmejegyzéséből derül ki, hogy a szerző — WEISGERBERREL egyetértésben — egységes, közös nyelven egy egységes „modust” lát a világ kategóriákba öntésére vonatkozóan („eine gemeinsame ... Sprache ...”, d. h. ein ... einheitlicher Modus, die Welt in Kategorien zu erfassen” 230). Ennek a weisgerberi gondolatnak, mely különben az etnolingvistikánál is fellelhető,² a tudományos

² A fentebb (l. l. sz. lábjegyzet) idézett szovjet gyűjteményben megtalálhatók az etnolingvisztika alapvető munkái, ezek egy amerikai és egy szovjet bírálata (az utóbbi a kötetet szerkesztő V. A. ZVEGINCEV tollából): i. m., 111—212 l.

tarthatatlansága éppen úgy, mint közvetlen idealista filozófiai alapja, ma már nálunk talán nem szorul bizonyításra sem.

C. BATTISTI (olasz nyelvű) tanulmányában az olaszországi nyelvtudomány utóbbi harminc évét ismerteti (240—82). Bevezetőül vázolja a kiinduló helyzetet (igen szellemesen az 1929-es ASCOLI-émlékkönyv cikkeit véve „statisztika” alá: megjelent ebben két újgrammatikus cikk, két lingvogeográfiai, nyolc romanisztikai stb.), majd ismerteti az általános nyelvészet, a nem indoeurópai nyelvek, az indoeurópai nyelvek, a görög és az antik itáliai nyelvek, valamint az olasz és a román nyelvek vizsgálata terén elért eredményeket. Cikkét igen alapos — közel hetedfélszáz címet tartalmazó — bibliográfia egészíti ki.

A SOMMERFELT a „francia iskola” tevékenységét ismerteti, melyet kivált M. GRAMMONT és A. MEILLET neve fémjelzett (283—93). Különösen azokkal a gondolatokkal kíván foglalkozni, melyek a strukturalizmusnak az előhírnökei, bár — mint mondja — a strukturalizmus tényleges inspirálói SAUSSURE és — a prágai iskolán keresztül — BAUDOUIN DE COURTENAY voltak. Felemlíti ezzel kapcsolatosan GRAMMONTnak a mássalhangzók disszimilációjára vonatkozó munkáját (1895), mint amelyben választ kapunk azokra a változásokra, melyeket az újgrammatikusok nem tudnak megmagyarázni, — és ez a válasz a nyelv rendszer-jellegének hangsúlyozására épül. Utal a szemantikai változások terén végzett kutatásaikra, MEILLET arra vonatkozó gondolatára, hogy kapcsolatnak kell lennie a civilizáció jellegzetességei és annak a nyelvnek a típusa között, mely ennek a civilizációnak szerves részét képezi. Előremutatónak tartja a francia iskolának a nyelvi változás korszerű meghatározására vonatkozó elképzeléseit, hiszen — mint írja — a nyelvi struktúrák tanulmányozása terén nyert tapasztalatokat ideje lenne a nyelvi változások tanulmányozása során felhasználni.

A kötet befejező, legrövidebb cikke — R. GODEL tollából (francia nyelven) — a saussurei iskoláról szól (294—99). Ezen az iskolán ezúttal magát a genfi iskolát kell érteni, SAUSSURE halála óta. GODEL legutóbb a nagy mester előadásairól készült jegyzetek kiadásával tette ismertté nevét. Elgondolkozatóan kevés az, amit mint a genfi iskola közvetlen termékét fel tud sorakoztatni. A Cahiers F. de Saussure-ön kívül találunk itt ugyan olyan kiemelkedő munkát, mint BALLY Linguistique générale et linguistique française-e —, ezen kívül egy török, egy orosz nyelvtant, egy Villon szókincsére vonatkozó kutatást és még néhány kisebb munkát. Mindez aránytalanul csekély ahhoz az egész nyelvész-világot átforgató, forradalmi hatáshoz képest, amelyet maga SAUSSURE jelentett. Úgy látszik, nemcsak életében különbözött egymástól a modern lingvisztika három fentebb említett úttörője, hanem halála utáni „életében” is. GODEL cikke inkább arról győzi meg az olvasót, hogy ma már — bár SAUSSURE szelleme egy kicsit mindenütt ott van — saussureiánusok nincsenek.

Mire ezek a sorok megjelennek, minden bizonnyal igen közel lesz az a nap, amikor — 1962. augusztus 27-én — WHATMOUGH professzor, az Egyesült Államok legrégibb, fennállásának 325. évfordulóját ünneplte egyetemének, a Harvard egyetemnek professzora elfoglalja elnöki helyét a IX. Kongresszus emelvényén. Ha a nagy távolság miatt még oly szerény létszámú küldöttség sem tudna ott hazánkából megjelenni, mint amilyen Oslóban járt, mégis bizonyos meglepéssel gondolhatunk arra, hogy legalább gondolatainkban — ott vagyunk, hogy a szorosan vett itthon, hazai problémák megoldásuk során ugyanabba a fő sodrásba kapcsolódnak bele, mint amilyen fő áramlás az előkészítő anyagból következtetve a kongresszuson is tapasztalható lesz.

PAPP FERENC

Beke Ödön: Mari szövegek

III. kötet. Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 515 l.

IV. kötet. Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 540 l.

Rövid néhány hónap alatt két értékes kötettel gyarapodott finnugor irodalmunk. Elsősorban BEKE ÖDÖNnek köszönhetjük, hogy a mari nyelv egyike lett azoknak a finnugor nyelveknek, amelyekből a legbővebb nyelvi anyag áll rendelkezésünkre. BEKE ÖDÖN szövegkiadványainak értékét az is növeli, hogy nyugatról elindulva egészen a legkeletibb baskiriai településekig a mari nyelvjárások rendkívül gazdag skáláját foglalják magukba. Tekintve, hogy a szövegek túlnyomó többsége néprajzi jellegű, így a mari hitvilág, népköltészet stb. kutatói számára is rendkívül becsesek.

A Mari szövegek III. kötete a mari nyelvterület urzsumi nyelvjárásához tartozó Jädäkläk (Szrednyij Jadikbiljak),¹ Süksö (Nyizsnyaja Sziksza), Sašä-jal (Szabujal), Pet šan-Po tšingä (Petrusin)² falvakból származó szövegeket tartalmaz. Az urzsumi nyelvjárásból Y. WICHMANN is tekintélyes mennyiségű szöveget gyűjtött. Az ő szövegei Šer-nur (Szernur) templomos községből valók. (Ma a Mari Autonóm SzSzK Szernuri kerületének székhelye, Joskar-Olától kb. 40 km-re észak-keletre terül el. Ha WICHMANN Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen (SUSToim. LIX) c. kötete urzsumi szövegeit és BEKE Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen (SUSToim. LXXVI) egészében urzsumi gyűjtését, valamint a most megjelent Mari szövegek III. kötetét számbavesszük, megállapíthatjuk, hogy egyetlen mari nyelvjárásból sem rendelkezünk — még megközeleltőleg sem — annyi anyaggal mint az urzsumiból (különösen, ha ezt a sort még megtoldjuk a Mari szövegek rövidesen megjelenő II. kötetével, amely szintén urzsumi szövegeket tartalmaz).

A III. kötet anyagának csaknem kétharmada Jädäkläk nyelvjárásából való. Jädäkläk Šer-nurtól kb. 7—8 km-re van délnyugati irányban. WICHMANN és BEKE feljegyzései között elég lényeges eltéréseket találunk, ami aligha lehetséges egy nyelvjáráson belül néhány kilométernyi távolságra. WICHMANN a palatális magánhangzó vagy mássalhangzó után következő redukált hangokat mindig palatálisnak veszi pl.: *tè-läm* 'im winter', *kenè-zäm* 'im sommer' (SUSToim. LIX, 12), *o-n dšätš* 'voran' (uo. 142); BEKÉNél: *tè-läm* 'telen', *kenè-zäm* 'nyáron' (108), *o-n dšätš* 'előtt' (35). Tudjuk, hogy WICHMANN a nyugati mari nyelvjárások tanulmányozása után ment Šer-nurba, és úgy látszik, itteni lejegyzéseit is befolyásolta a nyugati nyelvjárásokban meglévő palato-veláris illeszkedés. Alkalmam volt személyesen meggyőződni (sőt magnetofonfelvételt is készítettem), hogy Šer-nurban nincs ilyen illeszkedés, és a palatális magán- és mássalhangzók után egyaránt *ä* áll (úgy mint BEKE Jädäkläk-i szövegeiben). Meg kívánom még jegyezni, hogy a szóvégi hangszúlytalan -e, -ö, -o-t, amit WICHMANN mindig -š, -š-vel ír, sem hallottam egészen redukáltnak, legalábbis nem annyira, hogy hangszínüket elveszítsék.

BEKE Jädäkläk-i szövegeiben a többtagú szavak szóvégi -e, -ö, -o-ja mindig teljes hang, hasonlóan az innen délebbre beszélt joskar-olai nyelvjárásokhoz. A gyűjtő azonban a kötet nyomdába adásakor nem volt bizonyos ezekben a szavakban a hangsúly helyével, ezért jelöletlenül hagyta. 1961 szeptemberében találkoztam a Tartui Egyetemen finnugor aspirantúrába felvételiző I. Ivanov fiatal mari nyelvessel, aki abból a faluszövjetből való, amelybe Jädäkläk is tartozik. Segítségével sikerült tisztáznom, hogy a Jädäkläk-i szóvégi -e, -ö, -o hangok ugyanúgy hangsúlytalanok, mint a joskar-olai nyelvjárásokban.

A következő nyelvjárás a Süksö falubeli. Az innen származó anyag terjedelme alig haladja meg a 20 oldalt. Ennek a falunak a nyelve már több vonásában közeledik a szomszédos keletre fekvő malmizsi nyelvjáráshoz. A mezei nyelvjárások *š* (< *s*, *ś*) hangjának itt több esetben *ś* felel meg, a *z*-nek pedig *ž*. Az első szótagban is *š* helyett gyakran *i*-t, *ž*-t találunk, ami jellegzetes malmizsi sajátosság. Ugyancsak a malmizsi felé mutat a többszám -lak jele is (*šämätš* helyett).

A két másik falunak Sašä-jalnak és Pet šan-Po tšingänak a nyelve alig tér el egymástól. Több sajátosság folytán még közelebb állnak a malmizsi nyelvjáráshoz, mint a süksö-i szövegek. Az első szótagban a mezei nyelvjárások *š*-je helyett minden esetben *i* áll; a mezei *š* (< *s*, *ś*)-nek számos esetben *s*, *ś* felel meg, a *z*-nek viszont *ž*, a többszaj itt is -lak.

Pet šan-Po tšingä nyelvéből már eddig is jelentős anyagunk volt. BEKE Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen c. kötete egészében egyetlen pet šan-po tšingai adatközlőtől származik.

A IV. kötet anyagának elrendezésében BEKE ÖDÖN továbbra is követi eddigi nagyon szerencsésnek bizonyult módszerét, hogy ti. az egyes nyelvjárások úgy következnek egymás után nyugatról kelet felé haladva, ahogyan egyik nyelvjárás kapcsolódik a másikhoz. A III. kötet második fele az urzsumi és a malmizsi közötti átmeneti nyelvjárásokat tartalmazza, a IV. kötet első harmadát pedig a malmizsi nyelvjárások teszik. Ez BEKE ÖDÖN mari szövegeinek nyelvtörténeti szempontból kétségkívül legértékesebb része, mivel a malmizsi a legarchaikusabb mari nyelvjárás. Ebből a nyelvjárásból eddig csak WICHMANN gyűjtéséből állt rendelkezésünkre mintegy 15 oldalnyi szöveg. A fentebb már említett malmizsi sajátosságokon kívül a két első malmizsi falu, Tošto-jal (Sztarinonenger) és I-žü-Ma-lmž (Mamakova) nyelvében megvan a *tš* (*dž*) is a *tš* (*dž*) mellett.

¹ A falvak orosz neve van zárójelbe téve.

² Az orosz helynevek magyar átírása a kötetben több helyen következetlen, itt helyesbített alakban állnak.

amit eddig csak a birszki nyelvjárásból ismertünk. WICHMANN malmizsi szövegei a harmadik falu, Morta'l (Karmankino) nyelvjáráásával mutatnak leginkább hasonlóságot. BEKE ÖDÖN szövegeivel most jelentősen kibővült malmizsi anyagunk, azonban még így sem elegendő, feltétlenül további gyűjtésre lenne szükség. BEKE ÖDÖN is ennek a nyelvjárásnak a további tanulmányozását tartja a legfontosabbnak (a még ismeretlen nyelvjáráásokon kívül) (vö. IV, 3).

A IV. kötet második fele a legkeletebbre élő birszki és permi mari nyelvjárását mutatja be. Sajnos a kevésbé ismert permi nyelvjárásból származó szöveg igen csekély terjedelmű, csak mintegy 15 oldalnyi. A BEKE ÖDÖN által tanulmányozott birszki nyelvjárás a WICHMANN mari szöveggyűjteménye függelékeként megjelent G. KARMAZIN birszki népdalszövegeivel mutat több tekintetben hasonlóságot, de eléggé eltér a PAASONEN gyűjtötte anyagtól (SUSTOIM. LXXVIII). BEKE ÖDÖN szövegeiben sokkal nagyobb fokú a magánhangzóilleszkedés mint PAASONENNÉL, bár itt kétségtelenül azt is figyelembe kell vennünk, hogy PAASONEN anyaga halála után került kiadásra és az anyagot sajtó alá rendező SIRONAK több helyen egyszerűsíténi kellett a szövegek átírását.

BEKE ÖDÖN mari szövegei mind a lejegyzés, mind a fordítás tekintetében lelkiismeretes és alapos filológiai pontosságról tanúskodnak. Ami kifogásolni valót találunk szövegeiben, azt elsősorban nem neki róhatjuk fel, hanem a gyűjtési körülményeknek (l. a IV. kötet előszavát), továbbá annak, hogy az anyag több évtizeden keresztül várt kiadásra, és közben a háborús hányattatások közepette egy s más el is kallódott az értékes feljegyzésekből. A számos sajtóhibáért pedig — melyek közül igen sok nem értelemzavaró — nem utolsó sorban a nyomdát is felelősség terheli.

Először a mari és magyar szöveggel kapcsolatban szeretnék néhány megjegyzést tenni. A 70. lap 5. sorában *jumãšto* 'égen' helyett nyilván *kornãšto* 'útközben' van az eredeti kéziratban, amint az a magyar fordításból és a mondat értelméből is kiténik. A 90. lap magyar fordításának 13. sorában: Ha a macska... mikor megellik, stb. mondatban különösen hangzik a *megellik* szó, hiszen a macskáról mindenütt azt mondják, hogy *fiadzik*. A 96. lap 9. sorában a mari *kã.tšã-marin imhãže* kifejezés magyar fordítása: a vőlegény lova[i]; a 160. lap 7. sorában levő *imhãže kudaleš möngãžö* fordítása: a lovai [sg.] haza szaladnak [sg.]. Helyesen mindkét helyen csak 'lova' egyszámban, mint a mari szövegben, mert a mariknál, de az összes környező népeknél is, általában egy lovat fognak a kocszi elé. Ha többet, akkor azt feltétlenül jelzik. A mariban a két lóra a *par imhe*, a háromra pedig az orosz *trojka* szó használatos.³

A 231. lap 6. sorában levő *Mötörpan Ka.tšãrvžãm* magyar fordítása 'Mötörpa Katarináját' helyett 'Mötörpan Katarináját'. A Mötörpan az orosz Mitrofan megfelelője a mariban és a mezei mariknál az apa neve minden esetrag nélkül áll a keresztnév előtt, pl. *Sapan Jãpan* 'Szyepan fia Iván'.

A 373. lap 2. sorában levő *Oš-βitš[ã]* kifejezést BEKE ÖDÖN Bjelajának fordítja, pedig ezen a vidéken — amint erről 1959 nyarán tett gyűjtőutam során magam is meggyőződtem — a Vjatkát hívják így, a birszki, permi marik viszont valóban a Bjelaját. Tehát a III. kötetben és a IV. kötet malmizsi szövegeiben mindenütt Vjatkának fordítandó a szó, amint azt a III. kötet 502. lapján a magyar fordítás 5. sorában így is találjuk, igaz itt is ott van zárójelben megkérdőjelezve a Bjelaja.

A 394. lap 1. sorában levő *iste'r šir tšãlmã* kifejezés fordítása a kapca gyöngy-díszítése. Az *iste'r* magyarul helyesen nem kapca, hanem fekete posztóból készült, a nőknél színes himzésű, gyöngyökkel díszített lábszártekerics. Magyar fül számára különben is hihetetlenül hangzik, hogy kapcát gyönggyel díszítsenek.

A legtöbb sajtóhiba a III. kötetben az affrikáták előtt vagy után a jel helytelen használatából adódik, ami sok esetben nem értelemzavaró pl. 84. lap 4. sor: *pütš kedẽn*, 86. lap 12. sor: *titš mã šãm*, uo. 14. sor: *notš ko*. Gyakran hiányzik az *i*-ről a pont, ami nyilván a nyomda hibája, úgyszintén a hangsúlyjelölések lecsúszása is.

A mari és a megfelelő magyar szöveg központosításában sokszor indokolatlan eltéréseket találunk, pl.: a 220. lapon a 49. sz. dal magyar fordításában a 3. sor után vessző, a 4. sor után pont, az 5., 7., 9. sor után vessző van, a mari szövegben mindez hiányzik.

Az összetett szavak írása is többször ingadozik. Ugyanazt a kifejezést néha kötőjellel, néha kötőjel nélkül találjuk pl.: 139. lap 3. sor: *kürñõ-βõtãr*, 140. lap 3. és 7. sor: *kürñõ ßõtãr*; 406. lap 5. sor: *ših.dža: βüt šã*, 408. lap 9. sor: *ših.dža-βüt*.

A IV. kötetben lényegesen kevesebb sajtóhibát találtam mint az előzőben. Ami azonban itt szembeötlő, az az egyes szavak írásának gyakori ingadozása és a hangsúlyjelölése vagy nem jelölése ugyanabban a szóban egy nyelvjáráson belül. Nem tudhatjuk

³ A forrásjelzés nélküli mari szavak, kifejezések saját gyűjtésemből valók.

mennyi része van ebben az előszóban említett körülményeknek, hogy tudniillik a különböző vidékekről származó, de huzamosabb ideig együtt élő nyelvmesterek hathattak egymásra, mi ebből az illető nyelvjárásban belül esetleg meglevő ingadozás és mi tulajdonítható annak, hogy a gyűjtőnek nem volt módjában feljegyzéseit újból ellenőrizni.

Néhány példán szeretném a legjellemzőbb eseteket bemutatni: 208. lap 3. sor: *tu:doβálak*, 218. lap. 4. sor: *tu:doβálak*; 59. lap 1. sor: *βüdü'm*, 83. lap 8. sor: *βü:dü'm*, 82. lap 10. sor: *βüdü'm*; 202. lap 13. sor: *βodo* és *βodo* is: uo. 12. sor: *βò:ðän* és *βòðän*.

Végül a mari és magyar szöveggel kapcsolatban szeretnék még néhány apróbb megjegyzést tenni. A 23. lapon előforduló *Oβdeke-i* női nevet a magyar fordításban Evdokia (Eudoxia) formában találjuk, a 165. lapon pedig Ovdokia (Eudoxia) áll. (Az irodalmi orosz alak Jevdokija.)

A 31. lap utolsó előtti mari mondatának a magyar fordítása hiányzik, az utolsó mondat magyar fordításában pedig a 'vízfolyással szemben' helyett a 'vízfolyás irányában' kell.

A 190. lap magyar szövegének 10. sorában található 'a fűzfa mellett elterülve' rész nincs meg a mari szövegben.

A 260. lap 8. sorában levő *múzeka'n šokte'n* mari kifejezés helyes fordítása nem 'zeneszóval', hanem 'harmónikaszóval'.

A 367. lap 7. sorában az *škot* szó után zárójelben kérdőjel áll. A mari szó az orosz *cxod* 'összejövetel, gyűlés' jelentésű szó átvétele.

A 408. lap 1. sorában levő mari *tomareš* szó fordítása nem 'kunyhóban', hanem 'otthon'.

Ezek a megjegyzések az ezer oldalt is meghaladó két kötetnek csak egy kis részét érintik és nagy részük jóvá tehető egy, a következő kötethez csatolt hibajegyzékkel. Talán idővel arra is lehetőség nyílik, hogy a kétes adatokat a helyszínen lehessen tisztázni.

BEKE ÖDÖN mari szövegei új távlatokat nyitnak meg a mari nyelv kutatásában. Hogy csak a jegjelentősebbet említsük, bőséges anyagot szolgáltatnak egy időszerűvé vált mari nyelvtan megírásához. Lexikológiai szempontból BEKE ÖDÖN többértédes munkával maga dolgozta fel mari szövegeit rövidesen sajtó alá kerülő hatalmas mari nyelvjárási szótárában, amelynek megjelenése az egész finnugor nyelvtudomány jelentős eseménye lesz.

BERECZKI GÁBOR

Wolfgang Schlachter: Studien zum Possessivsuffix des Syrjänischen

Berlin, 1960. Akademie-Verlag. Finnisch-ugrische Studien III. 243 l.

A birtokos személyragok használata az uráli (és hozzátehetjük: az urál-altaji) nyelvek egyik legjellemzőbb sajátága. Minthogy azonban determináló szerepük is nagyon el van terjedve (erre vonatkozólag l. legutóbb NYK. LXII, 232 kk.), egyesek (pl. FARKAS: UAJb. XXVI, 37—60) ezt az utóbbi (azaz determináló) szerepüket tekintették elsődlegesnek. Ezért is, de — ettől függetlenül is — mindenképpen, a nyelvrokonság szempontjából is, fontosnak mutatkozott annak a kérdésnek a tisztázása, vajon a birtokos személyragok eredetileg is a birtokviszonynak, illetőleg a birtokos személyének a jelölésére szolgáltak-e, vajon kétféle használatuk nem valami kiterjedt parallel nyelvi fejlődésnek az eredménye-e, és főleg, vajon nem a determinálás volt-e eredeti funkciójuk és nem ebből fejlődött-e a birtokost jelölő szerepük.

Ezt a kérdést vizsgálja SCHLACHTER ebben a munkájában zürjén nyelvi anyagon. SCHLACHTER mindenekelőtt arra hívja fel a figyelmet, hogy a birtokos személyragok possesszív funkciója valamennyi uráli nyelvben általános, míg determináló funkciójuk több finnugor nyelvben vagy nem, vagy csak alig jelentkezik. Ez a tény már eleve amellettszól, hogy a birtokost jelölő (posszesszív) szerepük az eredetibb, vagyis nem tehetjük fel, hogy a birtokos személyragoknak éppen ez a szerepe volna a másodlagos, vagy hogy ez a possesszív szerep akár egy valamennyi uráli nyelvre kiterjedő parallel nyelvi fejlődésnek volna az eredménye. Különösen fontos természetesen az is, hogy ez az uráli nyelvekben általános possesszív használat etimológiailag is a s z e m é l y e s névmásokkal való szoros kapcsolaton alapszik (13). A kérdés eldöntésében: a két szerep egymáshoz való viszonyának vizsgálatában alkalmasan abból indulhatunk ki, hogy a birtokos személyragok alapfunkciója mindkét árnyalatot ölelte fel, úgy azonban,

hogy túlsúlyban volt a birtokost jelölő szerep. („Wir tun wohl deshalb am besten, von einer beide Schattierungen umfassenden Grundfunktion auszugehen, jedoch so, daß die possessivische überwog” [13—4].)

Tudjuk, hogy a determináló szerep elsőbbségére mindenekelőtt a 3. személy birtokos személyragjával kapcsolatban gondoltak (l. pl. BUDENZ, Ugrische Sprachstudien II.). Ennek főoka az volt, hogy ez a rag más személlyel kapcsolatos birtok esetén is használatos (vö. pl. zürjén *menam nylis* 'az én leányom' [tkp. 'az én leánya'], *tejad pjtšesis* 'a te belsőd' [tkp. 'a te belseje']; l. NyK. i. h.). Persze ez a szerep levezethető abból is, hogy a 3. személy birtokos személyragja a 3. személy személyes névmására megy vissza, ez pedig eredetileg mutató névmás szerepű (is) volt.

SCHLACHTER hangsúlyozza, hogy ebben a kérdésben (az elsőbbség kérdésében) is csak a nyelvi anyag beható elemzése vezethet célhoz. A bevezetésben ezzel a kérdéssel kapcsolatban először az (eddig többször tárgyalt) o s z t j á k nyelvhasználatot tekinti át. A 2. és 1. személy birtokos személyragjának az osztjákban jelentkező determináló szerepére vonatkozólag elfogadja azt a magyarázatot, hogy ennek a használatnak az alapja annak a szubjektív, érzelmi kapcsolatnak a kifejeződése, érzékeltetése, hogy a szóban forgó személy vagy tárgy már bizonyos közelebbi kapcsolatba került vagy a beszélővel, vagy a megszólítottal, vagy a szereplő személlyel. Figyelemre méltó azonban, hogy ez az obi-ugor használat elsősorban énekekben, dalokban jelentkezik, vagyis olyan környezetben, melyben — a műfaj jellegénél fogva — jobban jut érvényre az énekmondó szubjektivitása, ahol elevebb, valószínűsőbb az énekmondó és a hallgató, illetőleg az énekmondó és a hős közelebbi, érzelmi kapcsolata. Ez a kapcsolat nemcsak elevebb, de a műfaj kötött szövege következtében állandóbb is volt. Az alakoknak ilyen állandósága és ennek folytán megmerevedése könnyen vezethetett azután a funkciók, a birtokviszony kifejezésének elmosódására, lemorzsolódására, „levetésére” („Funktionsentleerung” 15. l.). Ezeknek a 2. és 1. személyű birtokos személyragoknak a determináló szerepe ezek szerint könnyen érthető, de másodlagos. (A többszám birtokos személyragjai általában kevésbé voltak alkalmasak az előadó személyes kapcsolatának az érzékeltetésére és az ebből fakadó determináló szerepre.) Ami pedig a 3. személy birtokos személyragját illeti, ez az osztják énekeknek a nyelvben determináló szerepben jóval kevesebbszer fordul elő, mint az 1. és 2. személy birtokos személyragja; determináló szerepe az obi-ugor nyelvekben elsősorban prózai szövegekben figyelhető meg, amelyekben — érthető módon — kevésbé személyes, tehát tárgyilagosabb, kevésbé „meleg” (18) az elbeszélő viszonyulása a szóban levő személyhez vagy tárgyhöz. Így az 1. és 2. személy ragjának determináló (és eredeti funkcióját elvesztő) használatával szemben a 3. személy ragját „csékélyebb szemléleti tartalma következtében kevésbé érte az átértékelés” (15), jobban megőrizte eredeti szerepét.

SCHLACHTER szerint úgy kell a dolgot felfognunk, hogy a mai nyelvállapot „az eredetileg átfogóbb funkciójú” birtokos személyragok differenciálódásának az eredménye; így ma egymás mellett él egy világosan possesszív és egy szubjektívizáló árnyalat, mely utóbbinak feltétele az elbeszélőnek a tárgyhöz kapcsolódó érzelme (18).

Mármost megvizsgálandónak tartja a szerző, vajon fenti megállapításai a z ü r j é n re is érvényesek-e. De már előre jelzi e vizsgálódásainak néhány eredményét (19—21).

Eszerint a zürjénben is a birtokos személyragoknak mindkét funkciója (a birtokos és a determináló) jelentkezik, itt is az elevebb, közvetlenebb, szubjektív kapcsolat, az elbeszélő elevebb érdeklődése jut kifejezésre a 2. személy birtokos személyragjának determináló használatában; a determináló szerep azonban általában nem vált grammatikai kategóriává, nem vált általánossá; a determináló-szubjektív használat stilisztikai jellegű mellékfunkció, stb.

A bevezetést (9—21) követi a munka tulajdonképpeni része: a zürjén birtokos személyragok igen beható tárgyalása.

Ez a rész, mely több fejezetre oszlik, igen részletesen tárgyalja a birtokos személyragok használatát, nevezetesen a possesszív funkciót (az 1., 2. és 3. személy ragjával kapcsolatban; 22—77), valamint a nem-possesszív funkciót (78—167), továbbá a birtokos személyragok alkalmazását stilisztikai eszközként (168—179), végül a birtokos személyragok használatát névutókban és határozószókbán (180—224).

A munkának ezt a főrészét az adatok tömegének részletes és finom grammatikai és stilisztikai érzékkel végzett elemzése jellemzi. SCHLACHTER nem elégszik meg az egyébként is jól megválasztott példák felsorolásával, hanem állandóan nagy körültekintéssel elemzi azt a helyzetet is, melyben az idézett adat szerepel, magyarázza, hogy miért indokolt az adott helyzetben éppen az ott mutatkozó birtokos személyrag és nem egy más személyre utaló személyrag, vagy kifejti, hogy miért van abban a példában egyáltalán, vagy adott esetben miért nem szerepel ott ilyen rag.

A munkát a „Visszapillantás” című összefoglalás (224—243) fejezi be.

Azok közül az eredmények közül, melyeket SCHLACHTER a zürjén anyag alapján nyert és ebben az utolsó fejezetben összefoglal, a következőket emeljük ki:

A birtokos személyrag determináló variánsa nem szerves fejlődés útján keletkezett a birtokost jelző (posszesszív) szerepből (226). A birtokos személyrag-funkció már kezdetől fogva a posszesszív alkatrész mellett személyi vonatkozásút is tartalmazott — ez a birtokos személyragoknak a személyes névmásokkal való kapcsolata által volt megadva —, és ezenkívül *m u t a t ó* szerepű elemet (alkatrészt) is tartalmazott — ez utóbbi a posszesszív viszonyoknak „névmási”, helyettesítő, identifikáló jellege által volt posztulálva. Így a 2. és 3. személy birtokos személyragjainál — szemben az 1. személy birtokos személyragjával, amelynél a posszesszív elem változatlan maradt — a posszesszív elem valamennyire háttérbe szoríthatott (239). A determinálás nem arra utal, hogy a szóban forgó képzet már ismeretes vagy meg van határozva, hanem szubjektív színezetet jelez: az elbeszélő élményszerűvé teszi általa az előadást (227). Végeredményben tehát a birtokos személyragok determináló szerepe későbbi eredetű, másodlagos; a determináló funkcióvariáns minden részében feltételezi a birtokost jelző (posszesszív) szerepet, és teljesen eltérő struktúrája s alkalmazása nyilvánvalóan a szellemi fejlődésnek egy újabb rétegébe tartozik (242).

Reméljük, hogy SCHLACHTER elmemozdító monográfiája követőkre fog találni, a többi finnugor nyelv területén végzendő hasonló kutatásokra fog ösztönözni.

FOKOS DÁVID

Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов

СЫКТЫВКАР, 1961. Коми Филиал Академии Наук СССР, 491 l.

A címűl írt tájszótár az új zürjén szótáriradalomnak egyik igen jelentős terméke. Az eddigi szótárak is kisebb-nagyobb teret biztosítottak ugyan a legelterjedtebb és irodalmi nyelvvé vált közép-vicegdai (Sziktivkar-vidéki) nyelvjárás mellett a különféle nyelvjárások szókincsének, de tudjuk, hogy a komi-zürjén nyelvterület nagy részének nyelve így is igen kevésbé volt feltárva. Erről nemcsak minden gyűjtő győződhetett meg; rávilágított erre V. I. LITKINnek rövid és mégis sok addig ismeretlen nyelvjárási adatot tartalmazó chresztomátiája is (Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам. I. Москва, 1955). Így bizonyosak voltunk abban, hogy az új tájszótár sok új, eddig ismeretlen anyagot fog tartalmazni, és ezért nagy érdeklődéssel és várakozással tekintünk megjelenése elé.

A szótár összeállítását csak több gyűjtőnek közös munkája tette lehetővé. Már САНОВ is, aki 1924-ben megjelent komi-orosz szótárában számos adatot közölt több komi nyelvjárásból, több (számszerint 23) zürjén társának segítségét vette igénybe a nyelvjárási anyag gyűjtésében; rendszeressé azonban ez a gyűjtés csak 1928-ban vált. 1928 és 1930 között zürjén kutatók számos tanulmányutat tettek különféle zürjén területekre, és az általuk összegyűjtött anyagot V. I. LITKIN és az azóta elhunyt A. SZ. SZORVACEVA, N. N. SZEJKOV, N. A. KOLEGOVA, M. A. SZAHAROVA, D. A. TIMUSEV és JE. SZ. GULYAJEV voltak. Az ő gyűjtésük eredményét szerkesztette szótárrá 1954—5-ben SZORVACEVA, SZAHAROVA és ZSILINA, míg végül 1956—60-ban SZORVACEVA az egész kézirati anyagot átdolgozta és egyúttal újabb anyaggal egészítette ki.

A zürjén kutatók azonban érezték kötelességüket: a megsemmisült anyagot pótolni kell, a megkezdett munkát be kell fejezni, 1941-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának sziktivkari zürjén fiókkintézete vette kezébe az újjászervezést ezen a téren is. Gyűjtőútra indult egy egész nyelvészgárda; tagjai A. SZ. SZIDOROV, T. I. ZSILINA, V. A. SZORVACEVA, N. N. SZEJKOV, N. A. KOLEGOVA, M. A. SZAHAROVA, D. A. TIMUSEV és JE. SZ. GULYAJEV voltak. Az ő gyűjtésük eredményét szerkesztette szótárrá 1954—5-ben SZORVACEVA, SZAHAROVA és ZSILINA, míg végül 1956—60-ban SZORVACEVA az egész kézirati anyagot átdolgozta és egyúttal újabb anyaggal egészítette ki.

A szótár, mely vagy 25 000 zürjén szót mutat be, a következő részekre oszlik: rövid előszó (egyúttal bevezetés), utána (a 9. laptól a 455. lapig) az orosz nyelvű értelmezéseket adó tulajdonképpeni komi-zürjén szótár, végül egy rövid, de igen fontos és hasznos nyelvtani tájékoztató (справочник) (456—489).

A szótár (a komi-permják és a komi-jažvai nyelvjárások kikapcsolásával) a következő tizenegy komi-zürjén nyelvjárást mutatja be: a Sziktivkar-vidéki, felsővicegdai, alsóvicegdai, felsősizszolai, középsizszolai, izsmai, vimi, luzai, letkai, peccorai és udorai

nyelvjárást. Az egyes nyelvjárási területeknél meg vannak nevezve a kutatási pontok (tanulmányozott helységek) is. (Sajnálattal jegyezzük meg, hogy a szótárhoz csatolt két térképen — amelyek közül az elsón a nyelvjárasterületek vannak megjelölve, a másik meg az *l ~ v* hangváltozás térképét mutatja be — a helymeghatározás szempontjából fontos folyók, valamint a megvizsgált helységek többségének a neve nincs feltüntetve.)

A szótár főleg SAHOV és V. I. LITKIN chresztomátiájának a példáját és módszerét követi. A címszó ábécé-sorrendben egy zürjén szó, mégpedig ha az illető szó a sziktivkari (V) (= viasegdai) nyelvjárásban használatos, akkor ebben az alakjában szerepel címszóul; utána megjelölik, hogy mely nyelvjárásokban használatos ez az alak, ezt követően a tárgyalt szónak az egyéb nyelvjárásokban jelentkező alakváltozatait tüntetik fel, majd a címszó *j e l e n t é s e* alapján a címszóval azonos jelentésű egyéb nyelvjárási szavak következnek; a szócikk végére kerül a bemutatott szavak közös orosz jelentése, végül az illető szóval kapcsolatos szólások, frazeológia.

Azt hiszem, hogy ez a megoldás SAHOV és LITKIN chresztomátiájának szójegyzékeiben jogosultabb lehetett, mint egy nagy szótárban.

Vegyünk egy példát:

„*kaž* I. FV., FSz., Lu., Le., Pecs., V. (= Sziktivk.), KSz., *džidž* I., *kaga* Ud., *tut* AV. — 'птичка, птица'; *viž kaž* FSz., V., *vež kaga* Ud. 'желтая тряпкозка'; *vož tev kaž* V., *vož tel kaž* Pecs., KSz., *vož tev tut* AV., *vož tō džidž* I. 'зяблик'..." (145. l.)

Mármost *džidž* alatt (100) utalás van ugyan *kaž*-ra, éppígy *kaga* alatt (144) és *tut* alatt is (393), de mind a három helyen már jelentés megadása nélkül. Ez a módszer természetesen jelentős helymegtakarítással jár, de ilyen elrendezésnek talán inkább egy rokonértelmű szavak szótárában (vagy elsősorban tárgyi ismereteket közvetítő lexikonban) lehetne helye, vagy pedig a mi esetünkben egy orosz-zürjén szótárban, melyben az orosz címszó fordítását, zürjén megfelelőit keressük.¹ Ez a módszer egyébként még azzal a hátránnyal is jár, hogy a különféle alakokról — minthogy a szótárban etimológiai adatok vagy utalások egyáltalán nem szerepelnek — nem tudjuk meg, hogy alakváltozatoknak, etimológiailag azonosnak tekintsük-e őket, vagy hasonló hangzásuk ellenére is különálló szavakkal van-e dolgunk. Így például a 327. lapon a Lu. Le. sa, Ud. *si*, Ud. *si* 'же' jelentésű partikulával kapcsolatban semmi utalást nem találunk e szócskának egymáshoz való viszonyára vonatkozólag.

A szótár bizonyára azért is alkalmazhatja ezt az eljárást, mert elsősorban zürjéneknek szól, akik természetesen úgy használhatják ezt a szótárt, mintha — mint előbb jeleztük — orosz-zürjén szótárban keresnék az illető szónak nyelvjárási megfelelőit.

Persze — tisztán szótárszerkesztési szempontból is — maga az a tény, hogy egy közös szócikkben csupán a jelentésük, és nem az alakjuk alapján odatartozó szavak vannak egyesítve, azt a veszélyt rejti magában, hogy egy-egy nyelvjárási szó kimaradhat (utalással együtt) a megfelelő ábécé-rendből. Így pl. csakugyan az 55. lapon *vož* 'ág, elágazás...' címszó alatt ezt olvassuk: „3. V *vož*, Ud *vos* 'зуб, ответвление (у вила)', V *hol voža*, Ud (Glot.) *hol voska*, Ud. (Vend.) *hol vasta* 'с четырьмя зубьями', de a 60. lapon csak *vost* címszó alatt hivatkoznak *vož*-ra, és sem a fenti *vos*, sem ez a *vosta* vagy *voska* nem szerepel ott. (Hasonlót mondhatnánk például a 117. lapon levő *džš* szócikkkel kapcsolatban is.)

A helykímélésre irányuló törekvés természetesen helyes, de néha hátrányosnak is mutakozhatik. Így például többek között a következő esetben is: A 11. lapon *ah* alatt azt olvassuk, hogy az izsmai nyelvjárásban *šj ah* 'az istálló szellemét' (суседка, домовый в хлеву) jelenti. Ha mármost ennek a *šj* szónak a pontos jelentését kívánjuk megtudni, akkor a 439. lapon megtaláljuk ugyan ezt a *šj* szót, de jelentése itt nincs megadva, csak utalást találunk: „1. I. *gid*; 2. I. *karta*". Az utalás alapján a 79. lapon valóban megtudjuk, hogy az izsmai *šj* más nyelvjárások *gid* szavának felel meg és jelentése 'kisebb meleg istálló', a *karta* szó alatt (149) szintén azt látjuk, hogy ennek a szónak I. *šj* felel meg és jelentése 'istálló'. A szótár használója bizonyára szívesebben venné, ha mindjárt a *šj* szó mellett a szó jelentését is megtalálná.

Utalások természetesen hasznosak, sőt sokszor egyenesen szükségesek, de talán inkább olyan formában, hogy a jelentés után, illetőleg az egyes szavak tárgyalásának a végén utaljanak az illető szó jelölte fogalom egyéb elnevezéseire (szinonimáira).

Ha ilyen eljárás sok helyet venne igénybe és helyet kell nyerni, ezt könnyen el lehetne érni például ragos alakoknak az alapszó alatt való tárgyalásával, vagy ezeknek

¹ Olyan eset ez, mintha pl. a Magyar Tájjszótár a *kukorica* címszó alatt sorolná fel a *török-búza* elnevezés különféle alakváltozatait.

az alakoknak egy közös cikkben való egyesítésével, amikor ti. nem alkotnának új és külön szócikkeket az olyan szavak, mint pl. *asnid*, *asnim*, *asnis* és a rájuk utaló *atnid*, *atnim*, *atnis* (a 15. lapon).

Talán kívánatosabb volna más eljárás követése a szorosabb (állandóbb) összetételt alkotó szavakkal, nevezetesen az ilyen szavak második tagjával kapcsolatban is; ezt (a második tagot) ti. gyakran hiába keressük a maga külön helyén — összetételében vagy összetételeiben is bemutatva, pedig jelentésének és használatának teljes jellemzéséhez hozzátartozik az összetételekben való szerepe is. Így például *pon* (illetőleg *pom*) 'vég' alá (291—2) odakíváncozna a 14. lapon közölt *aspon*, *aspom* szó is ('свой, собственный') (pl. *aspon nah*, *aspom nah* 'свой лед'); ez segítene megérteni a 292. lapon *pom* alatt idézett szólást is: *voľz mužik pom pi* 'сын от первого мужика' (tkr. 'az előbbi férjtől való fiú') (vö. WICHM.—UOT. 212: *pon*, *pot* 'vég' alatt: Ud. *as-pom* 'eigene Arbeit, selbstgemacht', V., Ud. *bat-pom* 'isän-, isänpuoleinen', V. *ki-pom udž* 'Handarbeit'; nálam: Ud. *aj-pom* 'väterlicherseits, Ud. *aj-pom-pi* 'Waisenkind väterlicherseits'). Ugyanígy pl. *nira* 'makaacs, csökönyös' alatt (248) kívánatos volna utalás a hasonló jelentésű *asnira* szóra (14).

Észrevételeink a szótárnak szerkezetére, nem pedig kitérő anyagára vonatkoznak. Ugyanígy a szótár szerkezetére vonatkoznak következő megjegyzéseink is.

Nagyon sajnáljuk, hogy a változó tövű főneveknél és igéknél nincsen külön utalás a szó változó tövére, hogy mely nyelvjárásokban mutatkozik a teljesebb vagy a bővített tö. Igaz ugyan, hogy a nyelvtanban (460—2) egy hasznos jegyzéket kapunk több változó tövű szóról és több szócikkben a felsorolt példák és szólások mutatják a szó tövét, de ezek sem igazítanak útba minden változó tövű szóval kapcsolatban. Így például a *nalk* 'tör, csapda' töve *nalk-* és *nalkj-* (l. WICHM.—UOT. és SWb.), de a tájszótár (234) csak a *nalk* alapalakot idézi (példák nélkül) és így bizonytalanságban hagy afelől, hogy változó vagy változatlan tövű-e ez a szó.

Még két dolgot kell szövé tennünk, melyen egy következő kiadásban könnyen lehetne változtatni.

Szólásokat a szótár sokszor értelmük szerint, de szó szerint is lefordít, ami mindenképpen helyes eljárás (pl. a 25. lapon: *bęrdtem kagatę oz ka tsajtni* értelmezése: 'под лежащий камень вода не течет', de ott van a szó szerinti fordítás is: 'неплачущего ребенка не укачивают'), de már pl. ezt a szólást (a 18. lapon): AV., V. *bat kok pev*, FV. (Kercs.), Pecs., KSz. *bat kok pel*, Ud. *aj kok pev*, Vm. *aj kok pę*, Ud. (Vend.) *ajej kok pev* 'весь (вся) в отца' ('szakasztott apja, az apjára ütött'; l. pl. HADROVICs—GÁLDI) sem *bat*, sem *kok*, sem *pev* alatt nem magyarázza meg. Nehezen is tudnók megérteni a szólást, ha nem igazítana útba az új LITKIN—TIMUSEV—KOLEGOVA-féle komi-oroszl szótár [ennek ismertetését l. alább], ahol azt olvassuk, hogy *bat kok pev* tréfás szólás, értelme 'весь в отца, вылитый отец' és eredeti szó szerinti jelentése: 'одна из ног отца', vagyis 'apjának, az apának fél lába, apja egyik lába'.

Végül még egyet!

A magánhangzók kettőztetése ott, ahol az *l* ~ 0 váltakozással van dolgunk, a magánhangzó hosszúságát jelöli; pl. *lol* ~ *lov* 'lélek': FV., Vm., I. *loo* [olv. *lō*] (200), viszont pl. az I. *loo* ~ V. *loę* 'lesz', I. *vooma* ~ V. *voęma* 'jött' stb. alakokban (460) „két egyforma magánhangzó” van [tehát(?) *lo,o*, *vo,oma*, vagy *lō*, *vōma*?]. A fenti jelölés zavart okozhat.

A felsorolt szépséghibákkal és hiányosságokkal szemben azonban kiemelkedően jeles tulajdonságokban is bővelkedik ez a szótár.

Igen nagy és igen értékes új anyagot tár fel. Az egyes szavak nyelvjárási alakjainak közlése sokszor világos képét adja az egymástól legjobban eltérő két alak közti átmeneteknek. Nyelvtani vázlata is sokszor új képet ad a név- és igeragozás változatos nyelvjárási alakjairól és használatukról. Aki ezentúl a zürjén nyelvtan bármelyik ágával foglalkozik, az nem igen hagyhatja figyelmen kívül e szótár és nyelvtan gazdag anyagát és megállapításait. Az anyag közlésében is — elismerésre méltó módon — fonetikus átírássra törekszik a hivatalos helyesírással szemben. Különösen fontos ez az eljárása a palatalizált mássalhangzókkal (pl. *гидня* és *гидня* 'istálló' 79. l.) (itt elkerüli azoknak a hiányosságoknak egy részét, melyeket LITKIN a *Современный коми язык* I. kötetének 76. lapján a hivatalos helyesírással kapcsolatban szövé tesz) és az affrikátákkal kapcsolatban. A hivatalos helyesírás *адзыны* 'látni' írásával szemben különbséget tesz *адздыны* [= *ad'džiny*] és *адзыны* [= *ad,džiny*], sőt *адьдыны* [= *ad',džiny*] alakok közt.

A 459. lapon egy igen tanulságos táblázatot is közöl az affrikáták különféle (részen feltűnő) jelentkezéseiről:

FV. (Kercs.)	FSz.	Vm.	I.	Lu. Le.	AV.	V.	KSz.	Ud.
дч	чч	чч	чч	тч	дзч	дзч	дч	тч
тч	чч	чч	чч	тч	чч	тч	тч	тч
тч	чч	чч	чч	чч	чч	чч	тч	тч
ддз	дздз	дздз	лздз дьдз	ддз	дздз	дздз	ддз	дздз

Például: V. *leşedţtsini*, AV. *leşedţtsini*, KSz. *leşedţtsini*, FV. (Kercs.) *leşedţtsini*, FSz., Vm. *leşetţtsini* [= *leşetţtsini*], I. *leşetţtsini* [= *leşetţtsini*] 'készülni'; Lu., Le., V., KSz., Ud. *sotţtsini*, FV. (Kercs.) *sotţtsini*, FSz., Vm., I. *sotţtsini* [= *sotţtsini*], AV. *sotţtsini* [= *sotţtsini*] 'égni'. Legyen szabad ezzel kapcsolatban megjegyeznem, hogy én is a *ttš*, *đđž* mellett *t, ts* és *d, đž* kapcsolatot figyeltem meg a letkai, prupi és felső-viceg dai nyelv-járásban (*sot* 'éget': *sot, tsę* 'ég' és *sotš* 'növér': *sotţsas* 'nővérek'; *kod* 'részeg': *kod, đžini* 'lerészegedni' és *kjđž* 'nyírfa': *kjđđžas* 'nyírfák'; l. NyK. XLV 402, VdKomi 10, 74, 328); megfigyeléseim helyességét (bár nem ugyanazokon a nyelvjáróterületeken) most ez a tájszótár is igazolja, de már 1955-ben LITKIN is figyelmeztetett a Современный коми язык I. kötetében (az 52. lapon) a nyelvjárások *соччыны*, *сотьчыны* és *соччыны* alakjaira.

Egy zürjén egyetemi hallgató azt írta nekem erről a szótárról: vannak hiányai, fogyatékoságai, de megjelenése mégis „esemény” (*sobijtije*), amelyre ők büszkék. Igaza van. Ez a szótár rengeteg fárasztó, áldozatos munkának az eredménye és nagyszerű teljesítmény. És mindamelllett, hogy ez a könyv, miként előszava is hangsúlyozza, csupán első kísérlet egy teljes komi tájszótár megírására, mégis már jelenlegi formájában is rendkívül becses munkával gazdagította a finnugor nyelvtudományt, és ezért mindnyájan nagy hálával tartozunk a szótár szerkesztőinek és munkatársainak.

FOKOS DÁVID

Коми-русский словарь (Комни-роча словарь)

Москва, 1961. Государственное Издательство иностранных и национальных словарей. Под редакцией проф. В. И. Лыткина. 923 l.

Az 1961. év első felében rövid egymásutánban két nagy zürjén (komi-zürjén) szótárral gazdagodott nyelvtudományi irodalmunk: a fent ismertetett tájszótárral és a most ismertetendő szótárral, mely az új zürjén irodalom nyelvének a szókincsét mutatja be.

Tulajdonképpen eddig sem volt hiány komi-zürjén szótárakban. Rendelkezésre álltak nemcsak a régebbi szótárak és szójegyzékek (CASTRÉN, SZAVVAITOV, WIEDEMANN, G. SZ. LITKIN, POPOV-LITKIN, SAHOV, stb.), hanem mellettük újabb munkák is (WICHMANN-UOTILA és e sorok írójának a szótára), most pedig ezekhez csatlakozott az előbbi ismertetésünkben bemutatott Tájszótár és a címben jelzett terjedelmes szótár. Ezek a munkák oly mértékben tarták fel a komi nyelv szókincsét, mint ahogyan ezt a többi kisebb lélekszámú finnugor népekkel kapcsolatban egyikről sem mondhatjuk el.

Ez az 1961-es szótár — miként mondtuk — az irodalmi nyelv szókincsét öleli fel (olyan tájszókkal együtt, amelyek már polgárjogot nyertek az irodalomban), de sok, szélesebb körben elterjedt tájszót is felvesz, és ebben az anyagban természetesen benne vannak az irodalmi nyelv szerves részévé vált nyelvújítási szavak, szólások (neologizmusok) is. Ilyen módon ez a szótár lehetővé teszi, hogy a legújabb zürjén irodalmi alkotásokat is maradéktalanul megértsük, élvezzük.

A szótár megjelenését sok kutató és gyűjtő munkája tette lehetővé. Az általuk gyűjtött és előkészített anyagot, melyet a Szovjet Tudományos Akadémia komi fiókintézete őrzött, D. A. TIMUSEV és (kisebb részben) N. A. KOLEGOVA egészítették ki és dolgozták ki szótárrá, míg a szerkesztés (és vagy ezer szóval való kiegészítés) munkáját a fáradhatatlan és kiváló zürjén nyelvész: V. I. LITKIN végezte el.

A válogatás és kiegészítés munkája nem volt könnyű feladat; a komi irodalmi nyelv kialakulásának és stabilizálódásának folyamata még nem fejeződött be; így bekerülhettek a szótárba tisztavirág életű szavak is, és kimaradhattak idővel majdan élet-erősnek bizonyuló elemek; azonfelül természetesen még mindig várható a nyelv újabb gazdagodása, a szó- és szóláskincs bővülése. De ennek a szótárnak éppen az a legnagyobb érdeme, hogy az említett nehézségek ellenére elsősül vállalkozott a mai irodalmi nyelv szó- és szóláskincsének összefoglalására.

A szótárról a címlap is közli, hogy vagy 25 000 szót tartalmaz. Ugyancsak 25 ezer szó van a többször említett Tájsszótárban (minthogy azonban a Tájsszótár a Sziktivkarvidéki nyelvjárást is feldolgozta és az irodalmi nyelv elsősorban ezen a nyelvjáráson épült fel, a két szótár anyagának nagy része természetesen közös). Ez a két szótár tehát szóanyagát tekintve gazdagabb, mint WIEDEMANN szótára (20 000 szó) és az én szótáram (22 000 szó) és jóval több szót közöl, mint WICHMANN—UOTILA (10 000 szó) és az 1948. évi zürjén-orosz szótár (szintén 10 000 szó).

De nemcsak az anyag mennyiségében nyilvánul meg a különbség az említett szótárak között; ennél lényegesebb az a különbség, amely magában az anyagban, az anyag összetételében mutatkozik.

Ne feledjük: a zürjén irodalmi nyelv a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után született meg, „ennek gyermeke”. Íróknak, költőknek először is a nyelvet kellett alakítani, formálni és gazdagítani, hogy alkalmas eszközzé tegyék gondolataik és érzelmeik kifejezésének, közlésének. De nemcsak az irodalom, maga a mindennapi élet, az új szocialista társadalmi és gazdasági rend is kereste a maga kifejeződését. Mindenekelőtt a meglévő, de ismeretlenül, kiaknázatlanul maradt kincseket kellett feltárni; és most az írók és költők anyanyelvjárásukból, de más nyelvjárásoknak a kincsestárából is drága gyöngyszemeket hoztak felszínre. Másfelől egy nagyszabású nyelvújítási mozgalom bontakozott ki. A meglévő elemekből újakat teremtettek. Tájsszók általános használatúak lettek, új árnyalatokat, új fogalmakat jelölhettek; szívesen nyúltak a mi nyelvújításunkban is kedvelt elvonás módszeréhez; a szóképzés és szóösszetétel is nagy és állandóan alkalmazott lehetőséget nyújtott a szókincs fejlesztésére; az orosz szótár is példát mutatott régebbi szavaknál egy új, általánosabb vagy éppen speciálisabb elvont jelentés kialakulására (ennek a példának a követése igen sok zürjén tükörfordítás keletkezésére vezetett), sokszor meg a legkényelmesebb eljárást is lehetett vagy kellett igénybe venni: az orosz szónak (ha lehetséges volt, zürjénített alakban való) átvételéhez folyamodtak (ez persze megint rengeteg újabb orosz szakkifejezésnek és egyéb elnevezéseknek jövővényszóként való meghonosítására vezetett).

Ez a nyelvújító, nyelvfeljesztő törekvés tulajdonképpen már régebben, az első zürjén költőben is élt; IVÁN ALEKSZEJEVICS KURATOV (1839—1875) is felhasználta dalaiban tájsszókat és új szókat is alkotott (őreá megy vissza pl. az *okavni* 'csokolni' szóból elvont *ok* 'csök' szó; l. 847. l.). Rendszeressé azonban ez a nyelvfelfrissítő és nyelvújító mozgalom — mint mondtuk — csak a forradalom után vált. Rá lehet mutatni olyan szavakra, melyeket pl. NYOBDISZA VITTOR (= V. A. SZAVIN), CSISZTALEV, FEDOROV, JUHNJIN honosított meg az irodalomban (uo.). Eleinte persze még jegyzetekben kellett a tájsszókat és új szavakat megmagyarázni, sok közülük múlt egyéni tulajdon maradt, de igen sok idővel gyökeret vert, meghonosodott.

Hadd idézzünk néhány példát a nyelvújító mozgalom tevékenységére: zürj. *ozürmedni* 'gazdagítani, gazdaggá tenni' eredetileg csak a vagyonnak anyagiakban való növelését jelentette, ma gyakori szólás a *repertuar ozürmedni*, vagyis 'a repertoárt, műsort gazdagítani, változatossá tenni' (846); régebben általában csak a *veres saje munnj* 'férjhez menni' szólásban szerepelt a *veres* szó, ma ez a régi szó már általános az irodalomban is, a köznyelvben is (a népszerűben is) 'férj' jelentésben (uo. és Tájsszótár 45); neologizmus a *kjüber* 'névutó' összetétel (szószert): 'szózmög', befogadta az irodalom a *mezdiñi* 'megszabadítani, kimenteni' szóból elvont *mezdi* 'szabadság' szót, és használatos ma a *bjdmjñi* 'növekedni' szóból képzett *bjdmeg* 'növény' szó is (845, Tájsszótár 33).

A szótárnak egyik érdeme és értéke a gazdag frazeológia; az egyes szavak jelentését és használatuk körét jól megválasztott példákkal világítja meg. A szótárhoz még két jegyzék is csatlakozik: az általános földrajzi elnevezések (országok, helységek, folyók, hegységek) (823—8) és a zürjén hely- és folyónevek jegyzéke (829—36).¹ Ezt követi egy igen jó nyelvtani vázlat orosz nyelven LITKIN és TIMUSEV tollából (837—912; a nyelvtan első fejezeit [Szókészlet, Hangtan és helyesírás] LITKIN írta, az Alaktan és Mondattan, a 854. laptól kezdve, TIMUSEV munkája). A nyelvtant és ezzel együtt az egész könyvet a zürjén képzők és ragok jegyzéke (913—23) zárja be.

¹ Nagyon hasznos lett volna egy zürjén személynév-jegyzék is.

Örömmel látjuk, hogy ez a szótár a változó tövű szavaknál mindjárt az alapalakban („nominativus”-ban, illetve infinitívusban) közölt címszó után a képzés és ragozás folyamán jelentkező változott tövet is feltünteti (pl. „*malikj* [malikj-]”, „*loknj* [loktj-]”), és hogy a szócikk végén a szinonimákra is utal. Itt is megtörténik ugyan, amit a Tájszótár ismertetése kapcsán említettünk, hogy ti. a szótár egy-egy szó jelentését nem adja meg, hanem erre vonatkozólag egy másik szócikkre utal, de ez csak teljesen azonos jelentésű szavaknál (és alakváltozatoknál) vagy nyelvjárási adatoknál fordul elő; ilyenkor az irodalmi alakra utal, ahol a szó orosz jelentése is meg van adva.

Itt is gyakori, de semmi esetre sem általános² az az eljárás, hogy az összetétel a szótárban csak az első tag alatt szerepel (mint a Tájszótárban), de itt a szótár általában azzal iparkodik a dolgot némileg enyhíteni, hogy felhívja a figyelmet az illető szó összetett voltára. Így pl. az *as*-összetételeire így utal a szótár (26): „*as*- в сложн. сл. свое-, себя-; напр. *asnyra*, *asrua* (см. [= 'l. ezek alatt'])”. Ezt a célt szolgálja pl. az utalás is, melyet a *zi* 'darázs' szó alatt (239) olvasunk: ez «вторая часть слов, обозначающих нект[оро]рых жалыщих насекомых, напр. *mazi*, *malazi*, *tšuškanzi*, *vevzi*”. (Megjegyzendő, a *tšuškanzi* 'darázs' szó véletlenül nem szerepel a 759. lapon *tšuškan* alatt; a *vevzi* 'bögöly' azonban megvan a 127., a *mazi* és *malazi* 'méh' a 407., ill. a 409. lapon).

Olyan szótárban, mint amilyen a most ismertetett munka, amelyben a szavak szigorú ábécé-rendben vannak felsorolva, különös jelentősége van a szótár minden használójának szempontjából az etimológiai összefüggésekre, egyvértartozásokra való utalás. És itt is érvényesül a szerkesztőségnek szerencsés körülmétekintése. Így *aslad*, *aslam*, *aslahid* stb. alatt (26—7) utalást találunk arra, hogy ezek a *tšjd*, a *tšjm* paradigmájához tartoznak; *mem*, *menam*, *mensim* alatt (417) megtudjuk, hogy milyen esetei ezek a *me* névmásnak.

Hasznos és ügyes a névutókkal és alapszavakkal kapcsolatban követett eljárás. Ezt talán jól megvilágítja egy példa.

„*berd* имя-последло 'место вóзле, о́коло³, у чего-л.'; тж. [= также] основа после-логов *berdlañ*, *berde*, *berdeřž*, *berdšañ*, *berdñi*, *berdñj*, *berdñs*; *šten* ~ 'место у стéны'; *kerka* ~ 'место вóзле дóма'; *patš* ~ 'место о́коло пéчи'; *veř* ~ 'опу́шка лéца'; *kar* ~ 'окрэ́стности гóрода'; см. тж. *din* II, *dor*” (39. l.).

A *berdad*, *berdam*, *berdanid*, *berdlañ*, *berdlañšañ* stb. alakok azután külön-külön vannak tárgyalva, illetőleg megmagyarázva, és mindegyiknél utalás van a *berd*-del, illetőleg ennek egyik ragos alakjával (*berde*, *berdñn*, ...) való egyvértartozásukra.

Szerencsés a példának idézett mondatok, szó szerkezetek, szó-lások, közmondások szó szerinti és egyidejűleg értelemszerű fordítása is. Pl. *ludñi* 'viszket' alatt: *kieř ludě řyky čeřutę* (т. е. хочется поработать, хочется побить) (388); *šira-kaña moz ovni* 'жить как кошка с собакой (букв. жить как кошка с мышкой)' (791); *nañ-solid vo džesa* 'хлеб-соль заимообразны (соотв[етствует]: долг платежом красен)' (480).

A szótárhoz csatolt orosz nyelvű nyelvtani vázlat is fontos megfigyeléseket és megállapításokat tartalmazó jó munka.

Ezzel a résszel kapcsolatban egy-két dolgot kívánok megjegyezni.

Már más helyütt utaltam arra, hogy nem tarthatom sikerültnek a zürjén nyelvtanokban az ablativusnak orosz «притяжательный падеж» elnevezését (mint itt is a 862. lapon és több helyütt). Bár ez az elnevezés („birtokos eset”) különbözik a genitivusnak «родительный» elnevezésétől, mégis azon alapszik, hogy a birtokost jelölő szó accusativusi birtok esetén a permi nyelvekben nem adessivus (= genitivus)-ba, hanem ablativusba kerül (pl. *kodřš veřse gušalemaeš* 'akinek a lovát ellopták' VdKomi 406) és ilyenkor az oroszban is az *y* ('-nál, -nél, -nak, -nek a . . .') prepozíció használatos. Csakhogy természetesen nem ez az ablativusnak eredeti és igazi funkciója! És hiába van (864) egy az ablativus illusztrálására idézett példának az orosz fordításában ismét „y”: *brigadirřis juašñi* 'спрашивать у бригадира' (vö. pl. я занял деньги у своего друга 'pénzt kértem kölcsön a barátomtól' НАДРОВИЧ—ГАЛДИ 842), a zürjén kifejezőmódot nem szabad az orosz nyelv szempontja szerint elbírálnunk, egy speciális orosz kategóriát nem szabad a zürjénbe átplántálnunk; a zürjénben itt 'től, -től' jelentésű, eredetileg is ilyen funkciójú ablativusszal van dolgunk. Helyesebbnek, megfelelőbbnek érezzük a votják nyelvtan разделительный падеж (ПЕРЕВОСЦИКОВ), vagy относительный п. (ЖЕМЕЛАНОВ) terminusát, de talán leginkább a más nyelvtanokban használatos отложительный п. elnevezést (КОЛЖАДЕНКОВ, ПРОКОФЬЕВ, ТЕРЕСЦЕНКО). (Az отдалительный п. elnevezést a *-šañ* ragos egressivus elnevezésére használják.)

² L. pl. *dor* alatt a 204. lapon: *kerka dor*, *veř dor*, *ju dor*, *va dor* stb., *viv* alatt (145): *řizan viv*, *va viv* stb.

³ Az orosz jelentésben a szavak hangsúlya is meg van jelölve (nyilván az oroszul kevésbé tudó zürjén olvasó és tanuló kedvéért).

Ugyancsak ezzel az ablativusszal kapcsolatban nem mondható szerencsésnek TIMUSEVNEK (864) az a magyarázata, hogy «В других случаях значение притяжательного падежа противостоит дательному падежу» és erre példa lenne a már említett *brigádirlis juašni*. A szerző itt bizonyára azt kívánja mondani, hogy a dativus jelentése (miként neve is mutatja) 'valakin e k adni', míg az ablativusé valakitől elvenni. A magyarázat — úgy érzem — szűkszavú és nem eléggé világos (különösen a „kérdez valakitől” példa esetében).

A 903. és a 660. lapon idézett *kok šer hašt pírtni* 'занести грязь на ногах' (660), *kerkaš kok šer hašt pírtni* 'занести на ногах грязь в избу' (903) mondatokban a *šer-t* nem tekinteném névutónak (a szerző szerint névutó lenne és a *kok-šer* csak ragtalan névutót tartalmazna, mintegy 'lábom' jelentéssel); a *kok-šer* bizonyára névszóösszetétel: 'láb[bal hozott] sár', 'láb[hoz tapadt] sár' jelentéssel (tehát a kifejezés értelme: 'lábom levő sarat bevinni'). De valóban jellegzetes ragtalan névutó a *šer* a 660. lapon idézett másik példában: *kok šer vellise šoi* 'глина ташится за ногами', mert itt a *kok-šer* a közvetlenül utána következő ige nek határozója (a *šer* itt a. m. 'mögött', vagy talán 'nála, vele együtt?'). A fent idézett kifejezésben a *šer* akkor volna névutó, ha azt mondanók vagy mondhatnók: **hašt kok-šer pírtni*, így azonban a *kok-šer* *hašt* ugyanolyan összetételnek vehető, mint például a 903. lapon említett *ju dor ežer* 'приречная осока', *vidž vju turun* 'луговое сено', *veř dor vidžyas* 'луга, примыкающие к лесу' (ugyanígy a 910. lapon *vidž vju turun* 'луговое сено'); vö. még pl. *kerka dor* 'место возле дома' (205).

De mindezek jelentéktelen észrevételek, melyek nem érintik a mű lényegét. Csak ismételhetjük: ennek a szótárnak a megjelenését nagy örömmel üdvözljük; benne igen hasznos és kiváló segédesszöveget kaptunk a legújabb zürjén irodalmi alkotások teljes megértéséhez és általában a zürjén nyelv jobb, behatóbb megismeréséhez. Ez a szótár a zürjén és a finnugor nyelvtudományi irodalomnak jelentős nyeresége.

FOKOS DÁVID

A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. kötet

Bevezetés—Hangtan—Szótan. Szerkesztette TOMPA JÓZSEF
Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 600 l.

A már több, mint egy évtizedes tervgazdálkodás a magyar nyelvtudományban most kezdi meghozni gyümölcseit. Hatalmas, átfogó, számos szakember több évi odaadó munkáját megkívánó szintézisek készültek el, és közkinccsé tételük is megindult. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának már a IV. köteténél járunk, megkezdődtek a Magyar Nyelv-járások Atlaszának szerkesztési munkálatai, — és itt áll előttünk egy nagyszabású — a maga nemében páratlan — leíró nyelvtan első kötete.

Érdekes és részben szomorú dolog is, hogy a XX. században korábban magyarul nem jelent meg nagyobb terjedelmű magyar leíró nyelvtan. — Idegen nyelven két ilyen természetű rendszerezés említhető az elmúlt negyedszázadban: LOTZ JÁNOS, *Das ungarische Sprachsystem* (Stockholm, 1939.) és — ennél lényegesen terjedelmesebb, nagyszabású mű — К. Е. МАЙТИНСКАЯ: *Венгерский Язык I-III.* (Москва, 1955—60) c. műve. Más jellegű, de érdekes, hasznos könyv R. A. HALL *Hungarian Grammar* és A. SAUVAGEOT szellemes, érdekesen megírt „Esquisse de la langue hongroise” c. összefoglalása.

Kisebb méretű, hasznos rendszerezések magyarul is jelentek meg a közelmúltban, mint TEMESI—RÓNAI—VARGA „Anyanyelvünk” (1955), valamint a RÁCZ—TAKÁCS-féle „Kis magyar nyelvtan” (1959). Ezek jó szakemberek jó összefoglalásait tartalmazzák, de természetesen nem törekedhettek olyan széleskörű anyaggyűjtésre, finom elemzésekre és olyan részletességre, mint egy tudományos rendszerezés, amely nemcsak az egyetemet végzett érdeklődőket elégíti ki, hanem gyakran a nyelvész szakembernek is jó útmutatásokat ad.

A most megjelent kötetről gondos elolvasása után általában igen kedvező véleményre jutottam. Felhasználja a haladó nyelvészeti hagyományokat, nem akar erőszakoltan, minden áron újat adni, de ugyanakkor korszerű, a legújabb bel- és külföldi tudományos eredményeket ügyesen hasznosítja, sőt egyes kérdésekben új utakat tör, újszerűen rendszerez. Különös érdemének tekintem, hogy nagy gondot fordít a vitatható határesetekre, és mindenütt rámutat a más rendszerezési lehetőségekre. Különösen a szó-fajok tárgyalásakor tapasztalhatjuk az újszerű, de óvatos feldolgozást.

Számol a nyelv fejlődésével, példaanyagát elsősorban a XX. századi költői, irodalmi nyelvből veszi, de bőven kiaknázza a tudományos prózát, a publicisztika nyelvét, sőt a köznyelvet, nem egyszer ennek bízalmas, hanyagabb változatait is. Természetes, hogy nem hagyja figyelmen kívül a XIX. század klasszikusait sem, hiszen Vörösmarty, Petőfi, Arany költészete mai nemzeti műveltségünknek is eleven összetevője. Az ő kedvükért röviden ki kell térnie egyes elavult nyelvi formákra is. Könyvünk azonban leíró nyelvtan, nem pedig nyelvtörténet. Így tehát a mai „rendhagyóságok”-at megvilágító nyelvtörténeti utalásokon kívül nem is foglalkozik részletesen és rendszeresen nyelvtörténettel. Szükség szerint elhelyezett nyelvtörténeti magyarázatai azonban helyénvalók és hasznosak.

A könyv bevezetést ad, majd a hangtant és a szótant tárgyalja. Mivel a szótanba az egyes szakemberek a nyelvtan más-más részeit szokták besorolni, idézem a Szótan főbb fejezeit: I. A szó és a szókészlet általános kérdései, II. A szójelentés, III. A szófajok, IV. A szóelemek általános kérdései, V. A szótövek, VI. A szóképzés, VII. A szóösszetétel, VIII. A szóalkotás ritkább módjai, IX. A ragozás.

TOMPA JÓZSEF írta a bevezetést, a szótan VIII. fejezetét, valamint a IX. fejezet nagyobbik részét. A hangtan DEME LÁSZLÓ műve. SZÉPE GYÖRGY a szerzője a szótan I., TEMESI MIHÁLY a II. és III., KÁROLY SÁNDOR a IV. és V., RUZSICZKY ÉVA a VI., B. LŐRINCZY ÉVA a VII. fejezetének. A II. fejezet egy kisebb részét IMRE SAMU, a IX.-nek egy alfejezetét S. HÁMORI ANTONIA írta.

A legfontosabb mondanivalót, a tulajdonképpeni leíró nyelvtant a nagyobb betűtípus is megkülönbözteti a petittel szedett nyelvtörténeti és egyéb magyarázatoktól, a nyelvhelyességi és helyesírási tudnivalóktól.

Helyeslem a könyvnek azt az eljárását, hogy az az Értelmező Szótárhoz hasonlóan feltünteti az alakitani részekben a zárt *é-t*. Tudom, hogy egy-két bennszülött pesti és néhány szabolesi vagy debreceni berzenkedik majd, és fölöslegesnek, nem köznyelvinek tartja a zárt *ë* jelölését. Pedig ez éppen az ő érdekükben történik! A zárt *ë-zés* valóban visszaszorulóban van, és ebben valószínűleg erősen ludas helyesírásunk is. A magyarul beszélők többsége azonban még ma is tesz különbséget a kétfajta rövid *e* (*e* és *ë*) közt, ha használata nem is egészen egységes. Ezek tudják, hol, mikor kell használni a kétféle rövid *e-t*, ezeknek tehát a jelölés kevésbé fontos. Az *ë-zés* fokozatos visszaszorulása tény ugyan, de nem öröndetes tény, mert fonémavesztés, és eltűnésével egyhangúbbá válik a magyar beszéd, mint ahogy a mássalhangzók területén sajnálatos a *ly* kipusztulása is köznyelvünkben. Az *ë-k* jelölése a könyvben általában helyes, csak az *ének* szóban és származékaiiban használ következetesen egy számomra idegen *ének* alakot (pl. 315, 317, 373, 388, 487, 494, 501), pedig az ÉrtSz., valamint az egy évszázaddal korábbi Cz.F. is *ének*-nek írja, tehát a második *e* nyílt. Hibás még a *nyerg-e-ték* (324, helyesen: *nyerg-ë-ték*), a *kieszël* (363, helyesen: *kieszël*), *nyerg-e-m*, *nyerg-e-d*, *nyerg-e-ték* (538, a kötőhangzó helyesen *ë*).

Ha a felosztásban és egyes részletekben akad is vitatható állítás, ha egyes összetételeknek a képzők közé sorolása még talán korainak is tetszik, ha a példaanyag bemutatása helyenként túlságosan az egyszerű, alkalmi használat felé tolódik is el, mindezek nem sokat vonnak le a munka értékéből, hiszen minden nagy szintézisnek vannak fogyatékségei. Minden összefoglalás nemcsak a meglévő ismereteket összezegeti, hanem rámutat a hiányokra, a megoldatlan kérdésekre is; nemcsak lezár egy korszakot, hanem egyszersmind újabb kutatásokra is ösztönöz. Minden reményünk meglehet rá, hogy a leíró nyelvtan megjelenése a leíró nyelvtani kutatások fellendülésére vezet. Mivel remélem, hogy a könyv nagy népszerűsége tesz szert, és rövidesen újabb kiadására kerül sor, kisebb megjegyzéseimet is közzéteszem, hogy a következő kiadásban már hasznosítani lehessen őket.

Mielőtt azonban a kisebb részletekre rátérnék, egyes fejezetekről volna néhány megjegyzésem. A hangitani rész nagyon tömör s mindamellest jól áttekinthető, sikerült összefoglalás. A szófajtan kitűnően megírt fejezet. Nagyon finom elemzéssel igyekszik az egyes szófajok tulajdonságait, jellegzetességeit meghatározni. Sokat foglalkozik a szófaji határkérdésekkel, újabb kategóriákat állít fel, és a kettős szófajú szavak csoportjának meghatározásával kiküszöböl sok gyakorlati nehézséget; kitűnő segítséget ad például a tanároknak, akiknek az átmeneti kategóriák tanítása eddig igen sok gondot okozott.

Lényegesen kevésbé sikerült a jelentéstani rész, amely GOMBOCZ jelentésstanán alapul. Érezzük, hogy ez a rendszerezés ma már nem egészen korszerű, anélkül, hogy ezzel a megállapításunkkal GOMBOCZ ZOLTÁN úttörő érdemeit csökkenteni akarnók. A jelentésstanban azonban hiányoznak a további elmunkálatok. A nyelvtudomány ezen ágát Gombocz óta senkinek foglalkozott behatóan, és az anyag nehezen megszerezhető volta miatt zete n a téren külföldön sem sikerült még jelentős előrehaladást tenni.

A szótvekről szóló fejezet részletes nyelvtörténeti alapokat ad. Ha valahol, akkor itt szükséges igazán nyelvünk régebbi állapotának ismerete, hiszen enélkül nagyon nehéz volna megérteni a különböző toldalékok előtt szeszélyesen váltakozó tőtípusokat. A könyv nagy érdeme, hogy sikerült ebben a dzsungelban is elfogadható rendet teremtenie.

A szóképzésről szóló fejezet egyes részleteihez a későbbiekben bíráló megjegyzéseket is fűzök, de annyit előre is meg kell állapítanom, hogy ez is alapos, rendkívül gondos rendszerezés, és a magyarul megjelent szóképzéstanok közül talán az első, amely a képző élő vagy nem élő voltát, gyakoriságát vagy ritka voltát, ezt a két egymást keresztező szempontot elég sikeresen tudja egyeztetni. Egyes gyakran előforduló képzőink (pl. az *-at, -et*) már nem élnek, újabb szavakat nem, vagy csak egészen kivételesen alkothatunk velük, más képzők viszont ritkák, de bizonyos meghatározott szócsoportokon belül (pl. személynevek) még ma is elevenek, lehet velük új becéző nevet képezni. Hasznos és új szemponttal gazdagította a szerző a képzők rendszerezését, mikor az azonos és ellentétes jelentésű, illetőleg funkciójú képzőkre is konkrétan utal (pl. a gyakorító, mozzanatos, ellátottságot kifejező és fosztóképző stb.). Kitér — ahol lehet — az egyes képzők stílusárnyalataira is (régies, bizalmas). Erre vonatkozólag nemrég, a nyelvtan megjelenése után, látott napvilágot SZABÓ ZOLTÁN érdekes cikke (Nyr. LXXXV, 284 kk.).

A szóképzés és szóragozás fejezetei is jók, szerencsésen építik be az újabb kutatások eredményét rendszerezésükbe. A névszóragozás fejezetében valamivel több a nyelvtörténeti magyarázat, mert itt is csak a nyelvtörténet adhat magyarázatot arra, hogy egyes ragok miért illeszkednek, mások miért nem, hogy miért *tőlem* és *nálam* van, az egyikben miért a magas, a másikban miért a mélyhangú változathból vált a birtokos személyragos útján határozószó.

A következőkben — a lektori véleményekhez hasonlóan — számos kisebb megjegyzésemet közlöm a gazdag tartalmú könyvvel kapcsolatban. Megjegyzéseim általában kisebb jelentőségűek, egy részük vitatható is, és nem csökkentik elismerésemet e valóban hézagpótló munka iránt. Ha vannak is benne kisebb fogyatékoságok, ma nehéz lett volna jobbat írni, és minden ezután következő magyar leíró nyelvtan, még a strukturalista rendszerezések is erre fognak épülni. Reméljük, hogy második kötete is éppen ilyen hasznos és alapos munka lesz.

Részletmegjegyzéseim a következők:

B e v e z e t é s. „[A szó] Logikailag fogalmat jelöl” (12). A továbbiakban persze kiderül, hogy a szó nemcsak fogalmat, hanem viszonyt is jelölhet, mint pl. a *meg, de* stb. Ezért nem ártott volna a kevésbé kategorikus fogalmazás. — Az *állkapocsállás* (17) furcsa összetett szó. Én inkább fölbontanám: az állkapocs állása. — A *státus* szó tárgyalásakor (19) meg lehetett volna említeni, hogy a szó ma is él, csak nem állam, hanem ’állás’ jelentésben. — „A leíró szemléletnek könyvünkben való érvényesítéséről lásd a következő fejezetekben” (21). Suta mondat. Helyesen: ...érvényesítését lásd... — A 28. lapon közölt *pisla* melléknév nemcsak az irodalmi nyelvben él, hanem a nyelvjárá-sokban is. — A 37. lap könyvészetében helyet kaphatott volna „A mai magyar nyelv-járáások” c. összefoglalásom. — A *mihaszna* szó szerintem ma gyakrabban és inkább melléknév vagy akár főnév, s csak ritkábban módosító szó (46).

H a n g t a n. Egy ilyen nagyszabású műben legalább egy apróbetűs mondatot megérdemelt volna a magyarban nem fonémaként jelentkező, de mégiscsak létező naso-orális magánhangzó, mint a *nem, mond, szíház* stb. — A 75. lap utolsó bekezdésében említi a szerző, hogy tulajdonnevekben használunk régies és idegen betűket is. A régiesre hoz két példát, de az idegenre (pl. *Thälman, New-York*) is hozhatott volna ugyanennyit. — A hangstatisztikai tájékoztató (85) igen hasznos és érdekes. Némelyik szabályszerűségnek nyelvtörténeti oka van. Érdekes lett volna például megemlíteni, hogy az *f* és *h* hang szó elején elég gyakori, szó belsejében és végén pedig ritka. Fordított a helyzet likvidákkal. Az *l* különösen pedig az *r* szó elején közepes sűrűségben, illetőleg ritkán fordul elő, szó belsejében viszont mindkét mássalhangzó igen gyakori. — A 97. l. utolsó sorában a *József-fal* azt hiszem, hogy nyelvjárási alaknak sem tekinthető (én legalábbis sohasem hallottam), és nem vehető egy kalap alá a *kupéc, hárvem* és *fortél* szavakkal. A *József-e* je ugyanis nyílt (legalábbis az én ejtésemben), a többi pedig — ahogy jeleztem is — zárt. Én magam egyébként szintén a mélyhangú toldalékolás felé húzok (vö. MNyj. VI, 118). — Az „igazodás” a „hasonulás”-sal szemben igen szerencsés kifejezés; jó volna, ha szélesebb körben is elterjedne (98). — A hanglejtésről szóló fejezet végén (118) meg lehetne említeni, hogy a magyar hanghordozásban sokkal kisebbek a kilengések, mint például a franciában és az olaszban. Így a magyar beszéd ezeknél kissé monotonabb.

S z ó t a n. A 132. lapon és a következőkben is többször előfordul a „motiváltság” műszó, amelynek magyarázata megtalálható ugyan (i. h.), de fölvételét nem látom egé-

szen szükségesnek. Magyarozatát is csak többszöri elolvasás után lehet megérteni. — Jó lett volna, ha „A magyar szókészlet mai mozgása” c. fejezetben (135—7) egy-egy példát is bemutatott volna a szerző a sok utalás helyett. — A *pók* jelentése az argóban szerintem nem 'furesa ember', hanem csak egyszerűen 'ember' éppenugy, mint társai: a *mókus*, *hapsi* stb. (183). — A *Sajó* eredeti jelentése pontosabban 'só-folyó' (nem pedig 'só-víz', 190). Nagyon szépen ideillenek példának az *egytestvér* > *testvér* jelentésféjlődése is. — A szófajok felosztásában (198) helyesnek tartom, hogy a szerző a módosító szókat a határozószók közé sorolja. Szerintem azonban a névutók is ide tartoznának, mert több rokonságot mutatnak a határozószókkal és az igekötőkkel, mint pl. a névelővel vagy a kötőszóval. — A *kaján* melléknév a közfelfogás szerint (pl. SzófSz.) a *Káin* bibliai névből, nem pedig a *Cajanusból* keletkezett (199). — Jobb meghatározást én sem tudnék adni, de az ige meghatározásába („Az ige cselekvés-, történés-, állapot- vagy létfogalmat fejez ki”) így beleférnek a *dolgozni*, *zenélni*, *dolgozás*, *zenélés* ige- és főnevek is (201). — A cselekvő ige (202) nem a legjobb és legtipikusabb példa éppen az első (*Visziki Marci* bácsit . . .), hiszen itt az általános alany miatti szinte szenvedő értékű az ige. Az sem szerencsés dolog, hogy a példák mind 3. személyűek. — A γ pont alatt azt olvassuk, hogy a cselekvés stb. csak egy pillanatnyi ideig tart, illetőleg csak egyszer megy végbe. A két példa sorrendje azonban éppen fordított. — Az ősi visszaható igék (*török*, *látszik*, *hallik* stb.) közé (205) én nem venném be a *megképzik* (előtte egy kép) igét, mert ez szerintem nem köznyelvi kifejezés. Ritka, esetleg egyéni szóhasználat lehet; én legalábbis sohasem hallottam vagy olvastam. — A *pali* és *pista* argó-szavak, az irodalmi nyelvben csak mint stílusjellemzők kerülhetnek be; még nincsenek egy síkon az *aggastyán*, *andalog*, *pete* stb. ugyancsak tulajdonnévből keletkezett szavakkal (217). — A *rabiczfalat* én mindig rövid magánhangzóval hallottam (217, *rábic*). — A *Sajó*, *Hejő* eredeti jelentése inkább: 'só-folyó, meleg folyó' (218; 1. főntebb is). — A 226. lapon a szerző alighanem tévesen értelmezi Szabó Pált, sajtóhibának vélvén az *erülső* szót „(értsd: elülső)”. Szerintem itt nyelvjárási alakkal van dolgunk, mégpedig az *erülső* 'innenső' jelentésű szóval, amely az *erre* határozószóból alakult. Mint a *tülső* ellentéte nagyon könnyen érthető, és természetesebb is volna a szövegben, mint az „elülső”. — Új szófaj a névutó-melléknév; eddigi leíró nyelvtanainkban nemigen találkoztunk vele. Fölvétele jogosult (*nélküli*, *utáni* stb.; 228 és 286). — Az *egy* szó jelentéseinek felsorolásából (235) kimaradt a leggyakrabban előforduló: a határozatlan névelői. — A határozatlan számneveket én nem az *egypár*-ral kezdeném, hiszen ez, mint a könyv is utal rá, elég későn, idegen hatásra keletkezett. Ott a helye, de nem elsőnek (236). — A névelőkről szóló fejezet igen jó, részletes, szinte monográfia szerű. — Már fentebb kifogásoltam, hogy miért került a névutó a névelő és a kötőszó közé, pedig inkább a határozószók közt volna a helye. A könyv 283. lapján is ezt írja e rész szerzője: „Mint határozói viszonyjelentések hordozója, sok névutó érintkezik egyes határozószókkal, igekötőkkel, sőt határozóragos névszókkal. Ennek megfelelően nem egy szavunk azonos alakban hol névutó, hol határozószó, hol igekötő, hol ragos névszó, sőt e szófaji jellegük nem is különül el egymástól élesen”. Ez a megállapítás teljes mértékben igaz, de hát akkor miért nem vonja le a könyv ennek a tanulságait? A névutó sohasem a névelővel vagy kötőszóval mutat határeseteket, hanem a határozószóval és az igekötővel. Miért nem kerül akkor ezek társaságába? — A személyragos névutók, mint a könyvben említett *miattad*, *előttünk*, *mögöttem* stb., minden szempontból olyasféle alakulatok, mint a *bennem*, *tőlünk*, *hozzád* stb., de a 285. lapon még utalás sincs e két típus közeli rokonságára. — Az *azután*-t én már nem a névutók vagy határozószók, hanem a kötőszók közt tárgyalnám (286). — A kötőszók eredetéről, keletkezéséről szóló bekezdésben azt is meg lehetne említeni, hogy pl. a *de* ellentétes kötőszó indulatszóból keletkezett (288). A *hiszen*-ből rövidült *sze* nem tartozik az irodalmi nyelv szókincsébe. — A *be* indulatszó szerintem nem undort vagy megvetést fejez ki (vannak persze olyan mondatok, ahol ilyen jelentése is lehet). Az ilyen mondatokban, mint: „Be gyönyörű innen a kilátás!” vagy „Be sok gondom van a gyerekekkel!”, egyszerű érzelmkitörés kifejezője. Csak ha a mondat jelentése egyébként is undort, megvetést fejez ki, akkor a *be* indulatszó ezt az érzelmi árnyalatot erősíti, pl. „Be utálatos szokásaid vannak” vagy „Be megjött a hangja!” A *be* indulatszó különben eléggé ritka, régies, irodalmi ízü, a mai köznyelv inkább a *de*-t használja helyette. — Azt hiszem, csak a véletlen játéka, hogy a töre jellemző kötőhangzók bemutatásakor (304) példának csupa mély kötőhangzót találunk. — 25 eset közül hat kivételről szólva nem beszélnek „egy-két kivétel”-ről (315). — Biztos, hogy a *nyelvi* ige- és a *nyelv* főnév azonos szó, két alakváltozat? Az *odv* önmagában nem használatos, hanem csak a belőle képzett *odvas* melléknévben (328).

Az egyébként jól megírt Szóképzés fejezethez két általánosabb észrevételem van. 1. Nyelvtanunk a magyar irodalmi és köznyelv nyelvtana, ezért nem törekszik monográfiaszerű teljességre. Az irodalmi és köznyelv képzőinek felsorolásába szerintem

főlölesleges bevenni egyéni, gyakran egyetlen előfordulásokat. Ezek nem szociális nyelvi tények, a velük alkotott származékokat még szótározni is túlzás volna, nem valók tehát nagyobb számban egy leíró nyelvtanba. Ilyenekre gondolok, mint *vagyság* (334), *rádzalva*, *zűmmögdelve* (a *-dal*, *-del* képzőre csak ezt a két szöveges példát találjuk! 350), *bondul* (354), *sandéroz*, *bomladtároz* (367), *vihaj* (374), *kvagyiság* (386), *zizge* (386), *roppantságos* (418). Ezek a csak egyetlen íróra jellemző vagy egyetlen írónál egyetlen egyszer előforduló példák csak annyira nyelvi tények, mintha az ember egyszer-egyszer tréfából vagy nyelvbotlásból ilyesmiket mondana, mint *sírdal*, *kegyelmességes*, *ordítéroz*. Ide tartozik az *-ikus* „képző”. „Csak két vele képzett, tréfás, familiáris színezetű magyar származék él: *bolond-ikus*, *paraszt-ikus*” (419). A másodikat a *rusztikus* tréfás elferdítéseként már hallottam, de az elsőt sohasem. Megkérdeztem több nyelvészt, többek közt a könyv két munkatársát is, de egyikük sem ismerte egyiket sem. Eléggé tengődő élet lehet ezeknek a szavaknak az é l e t e ! Akkor már sokkal inkább fölvehette volna a szerző a képzők közé a hírheft *-inca* képzőt, mert az evvel képzett egyetlen szó, a *farkinca* legalább valóban közismert.

2. A második megjegyzésem az, hogy csinján kellene bánni a képzőbokrokkal, mert ha itt következések akarunk maradni, akkor még igen meg lehetne szaporítani a képzők számát. A *-ható*, *-hető* képzőbokor alkotó elemei annyira világosak, hogy a *nagyíható* és *nagyíható* kivételével minden példa fölfogható a *ható* íge igenevének is. Ugyanezt mondhatjuk a *-hatalan*, *-hetetlen* és a *-ságos*, *-séges* képzőbokra is. Ha ezeket már külön képzőknek fogjuk fel, akkor meg lehetne ilyenekkel is toldani a jegyzéket, mint *-hatóság*, *-hetőség* (*olvashatóság*) vagy *-hatatlanság*, *-hetetlenség* (*érthetlenség*) stb., sőt, ha ad absurdum visszük a dolgot, az *-oncocska* is bekerülhetett volna, mert ez is lehetséges képzőkapcsolat (*újoncocska*).

Kiseb megjegyzéseim a „Szóképzés” c. fejezethez a következők.

A *-dácsol*, *-déscl* képzőhöz (351) tévesen került a *kotkodácsol* ige, mert ennek alapszava nem a *kotkol*, hanem a *kotkodács*. A tyúk hangját így szoktuk utánozni: *kot-kot-kot-kot* (ez az „előkészítő rész”) *kotkodács* (folytatása esetleg: minden napra egy tojás). Az igenek van különben egy rövidebb változata is: *kodácsol*. Itt mi volna az alapszó, *ko*? — A *nyom* szóban a rokonnnyelvi megfelelők alapján tényleg ki lehet elemezni az *-m* képzőt, de a *lök* ige finnugor megfelelőiben megvan a *k* elem (vö. finn *lykkää*- stb.). Ezt én már nem venném a képzett szók csoportjába (354). — Szerintem nem egészen helytálló a következő megállapítás: „de az *alud-hat*, *nyugod-hat*, *feküd-het* mellett a rövidebb *al-*, *nyug-*, *fek-* tőből képzett, hagyományosabb *al-hat*, *nyug-hat*, *fek-het* is él” (362). A *nyughatra* érvényes ez a megfigyelés, de szerintem az *alhat*, *fekhet* legalább olyan gyakori — ha nem gyakoribb —, mint az *aludhat*, *feküdhét*. — Az *-at*, *-et* képző tárgyalásakor (376—7) meg lehetne említeni, hogy a XV—XVI. században ez volt az egyik legelterjedtebb deverbalis nomenképző, és szinte minden igehez járulhatott. Akkori funkciója a mai *-ás*, *-és* képzőéhez hasonlítható. — Kissé különösen hat a következő megállapítás: „a *hal-ál* együtelt elvont c s e l e k v é s t¹ is jelent” (379). — A főnévi igenév képzőjéről azt állapítja meg a könyv, hogy „ma is minden ige fölveheti” (381). Elvben valóban így van, de a *ható* igék főnévi igeneve alig fordul elő (van a gyakorlatban *fölvehetni*, *használatni*, *megengedhetni*?). — Fölfogás dolga, vajon a *-nemű*, *-szerű*, *-fajta*, *-féle*, *-rét*, *-rétű* utótagok teljes értékű képzőknek tekinthetők-e. A magánhangzót is tartalmazó valódi képzők egyik sajátysága, hogy hangrendi szempontból illeszkednek. Én a most felsoroltakat inkább képzőszerű utóagnak venném, és a képzők között ugyan, de elkülönítve tárgyalnám. Felfogásom ellen fel lehet hozni, hogy a ragok is illeszkednek általában, mégis a *-kor* időhatározórag palatalis hangrendű szavakban is megtartja eredeti magánhangzóját. Ez azonban kivétel. Ha viszont a kivételek számosak, célszerűbb külön csoportba foglalni őket. — A *-ci* képzőről (402) meg kellene jegyezni, hogy — mint a felhozott példák is mutatják — csonkított keresztnevekhez járul.

A „Szóösszetétel” fejezet is szépen értékesíti az újabb kutatások eredményeit. Én azonban nem venném annyira védelmembe az *érdemdús* és *kegyelemteljes* típusú szavakat, amelyeknek mintájára Szegeden *csipmentes* paprikát reklámoztak néhány éve. Van tényleg néhány nélkülözhetetlen szavunk ebből a típusból, mint a *vérszegény*, *méltóság-teljes* stb., de ennek az összetételi módnak további terjedése nem volna szerencsés (442). — A betűszóalkotás és a szóösszevonás nem nyelvtanunkban, hanem nyelvünkben honosodott meg idegen mintára (460).

R a g o z á s. Az indulatszóvá vált fölszólító igealakra (491) a *hoci* (*hozd ide*) gyakoribb és elterjedtebb példa, mint az *aci* ~ *acci*. — A feltételes múltnak egy érdekes, a köznyelvben gyakran hallott, jövőre is utaló használatáról a könyv nem emlékezik

¹ Én ritkítottam.

meg (493). Ilyen mondatokra gondolok: „Kár volt fáradni, hiszen *majd* én *elintéztem volna!* Vagy: *Majd* talán te *tetted volna* helyére a széket!?” — Az elbeszélő múlt használatát nem általában falusi, hanem székesfalusi falusi hangulatú. — A *lesz* ige elbeszélő múltja csak *lön*. Rövid magánhangzójú *lön* változatát nem ismerem. Ha valahol esetleg elő is fordult, az vagy sajtóhiba, elírás vagy egyéni nyelvhasználat lehetett (495). — Nem hiszem, hogy a „Ma friss áru *fog érkezni!*” (496) mondatban a jövő idő állítólagosságot fejez ki. Lehet, hogy alkalmi, gúnyos hangsúllyal ezt is jelentheti, de a közönség nem ezt érzi bele. — Kissé erős megszorításnak érzem, hogy az *ugrik* ige 2. személyében mindig iktelen ragot használunk (501). Az *ugrasz* vagy *ugorsz* kétségtelenül sokkal gyakoribb (magam is így mondom), de nem egyszer hallottam már az *ugrol* alakot nemcsak Debrecenben, hanem Szombathelyen, sőt Budapesten is. — Nem magyarázza meg a könyv (502), hogy a *könyörgöm*, *nyöszörgöm* azért kevésbé választékos, mert iktelen igék. Az *összerogyik* elég gyakori alak az *összerogy* mellett; ezt nem merném egy kalap alá venni a valóban nagyon ritka és táji színezetű *csúsz-mász*, *összedülök*, *játszogatik* igealakokkal. — Nem értem, hogy a tárgyias ragozás tárgyalásában miért nagy betűs a 2. személyű tárgyra utaló alakosor, és miért kis betűs a 3. személyű tárgyra utaló. A *nem tom* ('nem tudom') tévesen került a *-tom*, *-tod* végű tárgyias igei szóalakok összevonásának példái közé (509). — A nyelvtan a *sűrűek*, *előzőek*, *állandóak* kötőhangzós típust propagálja, a másik használati módot legalábbis a *könnyű*, *hosszú*, *szomorú* típusban ritka, régies, egyénies használatúnak tartja (518). A nyelvtan szerzői is szinte következetesen a kötőhangzós alakokat használják (pl. *önállóaknak* 87, *jellemzőek* 294, *eltérőek* 474, 485, *állandóak* 485, 517). Szerintem a *hosszúkat* (lépett), *könnyűk* (voltak) nem is olyan ritka alakok. Toldalékoltt formában pedig a kötőhangzós alak a ritkább. Az *önállóaknak* és az *előzőekben* (idézet 517) pongyolább, hanyagabb, mint voima az *önállóknak*, *előzőkben*. — A *karja* és *kara* birtokos személyragozott alakok közt jelentésbeli különbség van (nemcsak stíluskülönbség). Az embernek *karja* van, de az egyetemnek bölcsészettudományi *kara*, az iskolának ének-kara stb. (543). — Az *ipa*, *napa* ragozási utasítása az 547. lapon teljesen hibás. Az alapalak itt nem az *ipa*, *napa*, hanem a birtokos rag nélkül elő nem forduló *ip-*, *nap-*. A birtokos alakok tehát: *ipam*, *napam*; *ipad*, *napad*; *ipa*, *napa* (mint a *kázam*, *kázad*, *káza*). A 3. személyű alak tehát nem *ipja* vagy *ipája*, hanem *ipja* vagy *napja*, hanem *napa*. Összetételben: *ipamuram*, *ipadurad*, *ipaura*; *napamasszony*, *napadasszony*, *napaasszony*. Az *ipája*, *napája* ugyanolyan kettősen ragozott alak, mint a *májája*, *asztal* stb.

A névszói viszonyragozásról szóló fejezet nagyon érdekesen és szemléltető módon hasonlítja össze az indoeurópai nyelvek deklinációját a sokkal gazdagabb, de lazább rendszerű magyar névszóragozással. Kár, hogy itt sem említi meg, hogy a magyar névszóragozás tipikusan finnugor. Világos: nem arról van szó, hogy akár apró betűben finnugor példákat hozunk fel, de azt igazán meg lehetett volna említeni, hogy nem csak a magyar nyelvre jellemző ez a ragozási rendszer. — A sokszorosan ragozott melléknévre szerencsésebb példát is választhatott volna (552). A *vak* melléknévet nem szoktuk fokozni. A *(leg)vakabb-a-t*, *(leg)vakabbak-a-t*, *(leg)vakabbé-t* stb. alakok elvben lehetségesek ugyan, de komikusan hatnak. Nem lett volna jobb a ragozhatóságot egy más melléknéven (pl. *mély*, *sötét* stb.) bemutatni? — A *szű* tárgyragos alakja a hagyományos *szuv-a-t* (565) mellett az analógiás *szút* is lehet, de melléknévi alakja mindig *szuvas*. — A *tövig* (helyesen: *tövig*), azt hiszem, sajtóhiba (574). — A mondattani részben biztosan lesz róla szó, hogy a translatívusi *-nak*, *-nek* és *-vá*, *-vé*, sőt az essívusi *-nak*, *-nek* is ritkán fordul elő többes számban. Azt mondjuk: a legények mind elmentek *katonának* (nem *katonáknak*); megválasztották őket népi *ellenőrnek* (itt a többes számú alak is használatos); *súlytalanná* váltak mindnyájan a rakétában (nem: *súlytalanokká*); nem is beszélve a szólásokról: *lová* tette őket (nem: *lovakká*), *kővé* váltak, *porrá* zúzta a köveket (ez különben is anyagnév). Ezek tehát hasonlóan viselkednek, mint az *-ul* ~ *-ül*, *-nként*, *-nta* ~ *-nte*, *-stul* ~ *-stül* ragok.

A könyv stílusa általában a célnak megfelelő: világos, könnyen folyó értekező próza. Néhol azonban túlságosan tömör, ezért egy-egy mondat vagy részlet csak többszöri elolvasásra érhető. Pl. a 92. l. első apróbetűs bekezdése, vagy a 104. lapon a 4. pont utolsó bekezdésének fogalmazása nem egészen világos. A 110. lap két utolsó mondata túlságosan zsúfolt és tömör, hasonlóan a 134. lap b) pontjában a „Ha pedig . . .” kezdetű mondat. A 213. lap utolsó bekezdése is közérthetőbb lehetne! Néhány stílusbeli apróság: én a *befolyásolni* helyett a *hatni* igét használnám (50). Kissé pongyola fogalmazásúnak tartom az ilyen mondatokat: „A köznyelven belül eléggé ritka az, hogy . . .” (93). Szébb volna: „. . . az a jelenség, hogy . . .”. Vagy: „Az idegen nyelvekben ez gyakoribb” (109); szerintem: . . . ez a megoldás gyakoribb. Nem helytelen, de kissé mesterkéltten hat a következő mondatokban a befezett melléknévi igenévi állítmány: „. . . az igényes beszédben nem *elfogadott!*” (98), „. . . ezek elmélete . . . nem egészen *kidolgozott!*” (109).

Itt nyugodtan lehetett volna a „nincs elfogadva, nincs kidolgozva” kifejezést használni. — A 181. lap első bekezdésében nem szép a két egymás után következő „volt”. Kissé komikus „a cselekvés . . . befejezettségét is kifejezi” (266). Megtéveszti kezdetben az olvasót a következő mondat szörendje: „A *jav-all* jelentése tekintetében már elszigeteltnek tekinthető” (367). Jobb volna az ilyesféle szörend: „Jelentése tekintetében a *jav-all* . . .”

Bár nem ilyen szempontból néztem át a könyvet, úgy láttam, hogy nem sok a sajtóhiba. Fölsorolom azokat, amelyeket észrevettem (kivéve a betűkieséseket és hibás betűtípusokat): nyelvjárások (28), *szélhűdés* (34), *ő* (kétszer 73), rit kán (247), módo sítás (268), *tözenőt* (349), *zöldség-nemű* (helyesen: *nemű*, 398), *kiomondani* (470), Tamasség (487), Régiesséként (495), forott (515), egyfomán (516), jelzőjei, jelentésbel (529, helyesen: jelzője, jelentésbeli), szmélyrag (536), *kard-jaim*, *-jadi* (545), *rssz-ul* (579).

A könyv tipografizálása jó, áttekinthető, a betűk szépek, a papír jó minőségű. Nem hallgathatom azonban el azt a rendkívül bosszantó nyomdai hibát, hogy a dőlt *petit é-n* az ékezet a legtöbbször alig látszik, gyakran pedig nagyítóval sem lehet fölfedezni még a nyomát sem. Mivel éppen példák, nyelvi anyag, alakváltozatok vannak dőlttel szedve, többször nagyon zavar az ékezet hiánya.

Mindent egybevéve: Leíró nyelvtanunk első része (Bevezetés, Hangtan, Szótan) kitűnő összefoglalás, nélkülözhetetlen minden magyar nyelvész, hasznos segédeszköz minden magyar szakos tanár és egyetemi hallgató számára. Érdeklődéssel várjuk a második kötetet.

KÁLMÁN BÉLA

Nyelvtani tanulmányok. Szerkesztette: Sulán Béla

Budapest, 1961. Tankönyvkiadó. 212 l.

Néhány évvel e könyv megjelenése előtt alakult meg egy nyelvtudományi munkaközösség a Művelődésügyi Minisztérium irányításával és keretein belül. E munkaközösség egyik fő feladatának az anyanyelvi oktatás továbbfejlesztését tartotta, s ezért szükségesnek látta egy olyan tanulmánykötet létrehozását, amely leíró nyelvtani kérdésekkel foglalkozik, hogy ezzel előmozdítsa az anyanyelv egyetemi szintű oktatását és további ösztönzésül szolgáljon a múltban elhanyagolt leíró nyelvtani kutatásokhoz. Így született meg ez a könyv. A leíró nyelvtani kutatások hazai nyelvtudományunkban különösen a felszabadulás után mélyültek el, amikor felvetődött egy akadémiai szintű nyelvtan megírásának a gondolata. Miután népi demokratikus államunk megteremtette egy ilyen nagyarányú munka elkészítésének az anyagi és szervezeti feltételeit, akadémiánk Nyelvtudományi Intézetének a keretein belül mintegy tíz évvel ezelőtt megindult a kutatómunka. Az azóta eltelt időszakban a nyelvtani munkaközösség tagjainak egyik fontos — bár nem egyedüli — feladata volt elméleti és részletkérdések vizsgálatával előkészíteni, majd megírni egy olyan nagyszabású nyelvtant, amely új és gazdag nyelvi anyagból vonja el a szabályokat, s amely tüzetesebb minden eddigi leíró nyelvtannál. Az akadémiai nyelvtan elkészültével nagy mulasztást sikerült pótolni, ugyanis egy korszerű és aránylag részletes leíró nyelvtan dolgában messze elmaradtunk más népek mögött. A mintegy tíz éves munka folyamán számos folyóiratcikk, sőt nem egy könyvméretű tanulmány jelent meg az akadémiai nyelvtan munkálatainak oldalágaként vagy melléktermékeként, főleg a nyelvtant készítő munkaközösség tagjaitól. Így természetes, hogy a Művelődésügyi Minisztérium előbb ismertetett terve is vonatkozásba került az akadémiai nyelvtannal. E tanulmánykötet írói gárdája azonban elsősorban az akadémiai nyelvtani munkaközösségen kívül álló egyetemi oktatókból és tudományos munkatársakból toborzódott össze, hogy mintegy szimbolikusan is kifejezze a leíró nyelvtani érdeklődés általános, egyetlen szűk csoportra nem korlátozható jellegét. De a tanulmánykötet 12 szerzője közül négy (B. LÓRINCZY ÉVA, H. MOLNÁR ILONA, RUZSICZKY ÉVA, TEMESI MIRÁLY) még így is az akadémiai nyelvtan munkása közül került ki, s dolgozatuk témája is megegyezik vagy szorosan összefügg az akadémiai nyelvtanban vállalt tárgykörrel.

A Művelődésügyi Minisztérium munkaközössége általános célkitűzésének megfelelően ez a tanulmánykötet is segíteni akarja a marxista szellemű nyelvtudományi kimunkálását. De, ahogy a szerkesztő, SULÁN BÉLA az előszóban írja, „természetesnek mondhatjuk azt, hogy tanulmánykötetünk a marxizmus érvényesítése szempontjából sem lehet egyenletes”. Ennek egyik oka az, hogy „egységés koncepciót képviselő” kötet megalkotásához szükséges munkatársi kollektívával ma még nem rendelkezünk, a másik az, hogy nem járhatunk kitaposott úton, s a harmadik, hogy a tanulmánykötetben tár-

gyalt kérdések „nem kínálnak egyforma mértékben alkalmat a marxizmus elméletének és módszerének érvényesítésére”. Egységes koncepció már csak azért sem várható a kötettől, mert amikor a terve megszületett, a tanulmányok jórészt és lényegüket illetően már készen voltak. S habár ennek az a következménye, hogy e dolgozatok nem egyszer ellentmondanak egymásnak (aki tehát kész eredményeket akar kapni, nem fogja minden kérdésben megnyugvással fogadni a bennük kifejtetteket), a továbbhaladás szempontjából ez az egyenetlenség és problematikusság nagyon is komoly érték, mert hozzásegít a kérdések jobb megoldásához. S az a tény, hogy e kötetet a Tankönyvkiadó adta ki, annak a helyes elgondolásnak a megvalósulását bizonyítja, amely szerint nemcsak a tudomány munkásainak, hanem az oktatóknak is hasznukra válik, ha a problémákba betekintést nyernek, s ezáltal elsajátítják a tudományos gondolkodás módszereit.

A tanulmánykötet három fejezetből áll, s ha valaki az egész kötetet végigolvassa, három különböző nehézségi fokozaton halad át. A legelméletibb és legnehezebben olvasható rész az első, amelynek címe: A nyelvtan elméleti kérdéseihez. Ebben a fejezetben az első tanulmányt kivéve a szófajok elméleti kérdéseivel foglalkoznak a szerzők. A második, „A magyar leíró nyelvtan néhány kérdése” című fejezetben az akadémiai nyelvtan három munkatársa mintegy bepillantást enged az akadémiai nyelvtan műhelytitkaiba, taglalva azokat a problémákat, amelyek a nyelvtani fejezetek elkészítése közben adódtak. A három tanulmány közül különösen kettő, a szóösszetételekről és a szóképzésről szóló, így mintegy módszertani alapvetése az inkább eredményeket rögzítő megfelelő nyelvtanrészleteknek, amelyek már nyomtatásban is megjelentek (A magyar nyelv rendszere. I. 1961. 333—420. és 421—471. l.). Ilyennek kell tekintenünk Temesi Mihály tanulmányát is az előző fejezetből, amely ugyancsak elméleti alapjúl szolgálhat a megjelent akadémiai nyelvtankötet szófajokról szóló részének (i. m. 193—294). A harmadik fejezet, „A magyar nyelvtanírás történetéből” című, témájánál fogva a legolvashatóbb, s problémákat is kevésbé ad. Három szerző három korszak nyelvtanirodalmában kalauzolja az olvasót.

A könyv tematikája tehát érdekes, változatos. Véletlenül vagy szándékosan az első két részben éppen azokra a kérdésekre terjed ki, amelyek az akadémiai nyelvtan első kötetének az anyagából a legtöbb vitára adtak alkalmat. E kérdések: a nyelvtan felosztása, valamint a szófajok, az összetételek és a szóképzés elvi kérdései és osztályozásuk. Kár, hogy az ugyancsak sokat vitatott általános morfológiai bevezető rész anyagából — a kötőhangzó—tövéghangzó stb. problémakörből — nincs egy tanulmány sem a kötetben.

Az alábbiakban ismertetem az egyes tanulmányokat. Tizenkét értekezés bemutatása és részletes hozzászólás egy külön kötetet tehetne ki. Hogy a lehető legtömörebben és mégis gyümölcsözőtő módon végezhessem el ezt a munkát, az egyes dolgozatok téziseit, főbb gondolatait pontokba foglalva közlöm. Mivel szeretném, hogy az olvasó tisztán kapja az egyes szerzők megállapításait, saját észrevételeimet, amelyekre csak nagyon szűk teret engedélyezhetek magamnak, külön szakaszban közlöm. Így a legtöbb tanulmány ismertetése A) és B) pontra tagolódik. A kötet tudományos értéke megkívánja és megérdemli, hogy így némi rendszerességgel tájékoztadják róla az olvasó, s ne legyen kénytelen beérni ötletszerűen kiragadott részletekkel.

SULÁN BÉLA: *Jegyzetek a nyelvtan tárgyáról és felosztásáról* (7—24. l.)

A) 1. „Ha a nyelv rendszerét és ezen belül a nyelvtani rendszert vizsgáljuk, nem tisztán nyelvtudományi kérdéseket, hanem ismeretelméleti és logikai, tehát filozófiai kérdéseket is vizsgálunk.” (8.) 2. Így „a nyelvtan tárgya és felosztása nem csupán és tisztán nyelvtudományi, hanem ismeretelméleti kérdés is.” (8.) 3. A régi hangtan, szótan, szintaxis vagy hangtan, szótan, mondattan felosztás, amelynek egyeduralmát nálunk újabban RIES és GOMBOCZ felfogása is erősítette, hibás, mert abból a téves felfogásból indul ki, hogy a hang, szó és a mondat a nyelv három alapvető egysége (15). 4. Ez a felfogás felszínes és nem veszi tekintetbe a *szavakban* és a *nyelvtanban* levő elvonatkoztatásnak és általánosításnak minőségi fokozati különbségét, amelyre Sztálin is rámutatott a Pravda-vitában (18). — 5. E régi felfogás hiányosságai „természetes következményei a nyelvi jelenségek idealista értelmezésének, amely elvonatkoztatást a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek a lényegétől, a nyelv funkcionálásától a gondolkodásban és a gondolatok közlésében — a társadalomban.” (19.) — 6. Mivel a nyelv „a szavak és a szavaknak mondatokká való egybeszerkesztésének a segítségével oldja meg feladatát”, más szóval „a szókincs és a nyelvtani rendszer együtt alkotja a nyelvet”, a nyelvvel foglalkozó tudománynak is külön ága foglalkozik a szókincsel (szókinestán, lexikológia) és a nyelvtani rendszerrel (nyelvtan, grammatika). A lexikológiához kapcsolódik a szójelentés, a nyelvtannak pedig két fő ága van: 1. a szóváltoztatás szabályait egybefoglaló alaktan és 2. a mondatyszerkesztés szabályait vizsgáló mondattan. A hangtan mind

a szókinestannal, mind a nyelvtannal kapcsolatban van. Ez nem sérti a hangtan viszonylagos önállóságát (22). — 7. A nyelvtan tárgyalásának szintetikus, a kisebb egységektől a nagyobbak felé haladó módszere a helyes (kezdvé a tárgyalást a hangtannal és bezárva a mondattannal) (23).

B) A tanulmány tárgya már csaknem egy évtizede folyó vita anyagához kapcsolódik. 1953-ban éppen a szerző, SULÁN BÉLA vetette fel élesen a nyelvtan felosztásának a kérdését, és lényegében ebben a tanulmányban is kitart régi álláspontja mellett. Mivel a nyelvtan felosztása nemcsak elméleti, hanem gyakorlati kérdés is, s esetleg egy-egy adott nyelvtan sajátos céljának megfelelően többféle egyformán hasznos felosztás is elképzelhető, véleményem szerint a kérdéshez igazán csak akkor tudhat valaki hozzászólni, ha maga is megpróbálkozik egy teljes nyelvtan megírásával. Mindamellett ilyen munka elvégzése nélkül is megállapítható, hogy egyrészt a lexikológiának és a grammatikának, másrészt a morfológiának és a szintaxisnak az elkülönítése nemcsak a Sulán által erősen hangsúlyozott ismeretelméleti, hanem gyakorlati nyelvészeti szempontból is indokoltnak látszik. Akik pl. a ragozást a maga teljes egészében a mondattanba tennék, nem veszik tekintetbe, hogy egyrészt a ragoknak a tövekhez való alaki kapcsolódásmódjai teljesen közömbösek a szintaxis számára, amely már az alakilag megszerkesztett szavak kapcsolataival foglalkozik, másrészt a ragok alaki kapcsolásmódjainak szabályai lényegében nem különböznek a képzők hasonló szabályaitól, tehát mindkét fajta szabálygyűjtemény egyetlen tudományághoz tartozik (morfológia). E kérdés további taglalásába itt nem mehetünk bele, de erre egy más alkalommal még visszatérünk. Véleményünk szerint már annakidején is eredményesebb lett volna a vita, ha alaposabban felhasználta volna az idevágó részben hazai, de különösen külföldi szakirodalom tapasztalatait, érvelését, a nyelvtanok gyakorlatát. Sem a régi vitaanyagban, sem a mostani tanulmányban nem esik egyetlen szó sem arról, hogy például a szovjet grammatikák, főiskolai tankönyvek stb. szinte kivétel nélkül mind a SULÁN által javasolt nyelvtan-felosztást valósítják meg. Hasonló felosztással nyugati országok nyelvtanaiban is találkozunk. Hogy csak egyetlen példát említsünk, Margaret M. BRYANT „Functional English Grammar” (Boston, 1945) című nyelvtana két részre oszlik: 1. Accidence or the Form of Words (13—87); 2. Syntax (95—308). Hazai viszonylatban különösen hiányoljuk a LAZICZIUSRA való hivatkozás mellőzését. Nem azt mondjuk, hogy SULÁN felfogása szóról szóra megegyezik LAZICZIUSÉVAL, de néhány alapkérdésben kétségtelenül megtámogathatta volna magát SULÁN LAZICZIUSBÓL vett idézetekkel.¹

TELEGDI ZSIGMOND: *Elméletek a szófajok természetéről* (25—49. l.)

A) E tanulmányban a szerző speciális kutatásai során készített jegyzeteit foglalta össze. A dolgozat nagyobb része kritikai észrevételeket tartalmaz V. BRÖNDAL, F. SLOTTY, J. KURYŁOWICZ, CH. BALLY, E. HERMANN és SIR ALAN GARDINER szófajelméletéhez. Főleg az utolsó két pontban a saját nézetét fejti ki: 1. A szófajok különbsége, a jelentésformák különbségén alapul, „a szófajok igazában a jelentés fajtái” (42). — 2. „Jelentésformán azt értjük, ami egy sajátos jelentésben közös számtalan más jelentéssel, ami által mindezek egyneműek” (40). Ez az általános jelentésmozzanat a szó szintaktikai viselkedéséből tűnik ki, amikor kapcsolatba lép egy másikkal. Tehát „a szó szintaktikai visel-

¹ „A nyelvi rendszer ... kettős tagozatú. Kétosztályos (Zweiklassen-system), ahogy BÜHLER mondja, aki e tanítás modern megfogalmazásában nagy érdemeket szerzett, mert különben a tétel nem az övé és nem is újkeletű, hisz a régi grammatikusok már időtlen idők óta vallják a szókészlet és a szintaxis alapvető kettősségét, és itt lényegileg erről van szó.” „Aki nyelvíleg akar ábrázolni, annak a nyelvi eszközök két csoportja áll rendelkezésére: az egyik a szavak, a másik a szintaxis körébe vágó eszközök csoportja.” (Általános Nyelvészet 43.) Ez a felfogás megfelel a lexikológia — grammatika kettősség alapján álló nyelvszemléletnek. Különbözik viszont azoknak a felfogásától, akik szerint a morfológia egyenrangú félként áll szemben a szintaxisal, mert LAZICZIUS szerint az alaktan csak része a szintaxisnak.

LAZICZIUSNAK a hangtanról és a szófajokról való felfogása ismét közel áll SULÁN nézetéhez. „Az elemtan (lényegében hangtan) tehát két részre oszlik: az egyik a s z ó t a n e l e m t a n a, a másik a s z i n t a x i s e l e m t a n a” (i. m. 50.). „Az első pillanatban azt hinné az ember, hogy a szavaknak bizonyos kategóriákba (ige, főnév stb.) való tartozása olyan kérdés, amely feltétlenül a szótan körébe vág. Pedig ez nem egészen így van. A szavak kategorális hovatartozása elsősorban is meghatározott képességet jelent bizonyos szintaktikai eszközök (ragok, jelek stb.) felvételére és bizonyos szintaktikai kapcsolatok létesítésére.” (I. m. 52.)

kedése jelentésformájának megjelenése” (26). — 3. „A szó jelentése tehát bizonyos szintaktikai alkalmazások lehetőségét rejti magában [vö. LAZICZIUS előbb idézett megállapításával], ebben az értelemben nyelvtanilag meg van határozva” (26). — 4. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a szó szófaji osztálya mondatbeli szerepétől függ, hanem fordítva: mondatbeli szerepe függ szóosztályától; a szavak határozott nyelvtani jelleggel lépnek be a mondat szerkezetébe, jellegük meghatározása előfeltétele szintaktikai alkalmazásuknak. A *kék áll neki a legjobban* mondatban a *kék* azért használható alanyként, mert főnév, főnévi jellege teszi lehetővé alanyi használatát (38). — 5. Tehát a főnévi vagy melléknévi jelleg voltaképpen jelentések jellege, olyan, amely a^o jeleket (*kő, kék*) csak közvetve, jelentésüktől függően illeti meg. A jel (*kő, kék*) önmagában sem főnév, sem melléknév, közömbös a szófajok különbségével szemben. A *kő* lehet melléknév: *építi ja sátrát nagy kő palotára*: a *kék* lehet főnév: *neki a kék áll a legjobban* (42—3). — 6. Nem vitás, hogy egy szójel rendszeren egy bizonyos formájú jelentés jele. Ezt a jelentést joggal tekinthetjük a szójel tulajdonképpeni jelentésének, nem történeti értelemben vett elsődleges jelentésnek, s az erre való vonatkoztatás integráns része a másodlagos jelentésnek. Ez utóbbi jelentés objektív érvénnyel mint származtatott, a másiktól levezetett jelentés jelenik meg (43). Példának említhetjük a *kék* szó elsődleges melléknévi és másodlagos főnévi jelentését. (A másodlagos jelentés megfelel annak, amit „alkalmi”-nak szoktunk nevezni.)

B) Az elsődleges és a származtatott jelentésnek a szójelentések genetikus összefüggésétől való elkülönítését csak helyeselnünk lehet, hiszen például *ravasz* szavunknak ma csak a másodlagos jelentése lehet a főnévi, holott történetileg ez az elsődleges jelentés. Amikor TELEGDI e két jelentéssel foglalkozik, említi a „szociális minta”, a „beszéd társadalmi alapjának” kérdését. Ez valóban még bővebb kifejtést igényel. Hiszen ezzel van összefüggésben az, hogy például ez a megfogalmazása: „Aki . . . a *kék* szó osztályát kérde tőlünk, valójában azt kívánja, hogy határozzuk meg egy olyan szó osztályát, amelyet ő határozatlanul hagy” (38), a gyakorlat felől nézve túl feszesnek látszik. A fenti kérdésre ugyanis minden olyan gyermek, aki tanult valamit a szófajokról, egyöntetű választ adna, viszont *árva* vagy *magyar* szavunkkal kapcsolatban már ingadozást tapasztalhatnánk. Felmerül a kérdés: vajon a szófajiség társadalmi jellegű-e. Úgy látszik a *kutya* szó főnévi, s a *kék* szó melléknévi jelentése mint elsődleges jelentés és a *kutya* szó melléknévi s a *kék* szó főnévi jelentése mint potenciális másodlagos jelentés társadalmilag kötött, de ez egyúttal azt is jelenti, hogy e jelentések társadalmilag a *kutya* és a *kék* jelekhez vannak kötve, mint ahogy az *árva* szóhoz két elsődleges jelentés fűződik: a főnévi meg a melléknévi, illetőleg ez esetben egyik jelentés sem elsődleges. Az igék, határozószók esetében még biztosabban jelhez kötött az elsődleges jelentés, legalábbis a magyarban. Ettől függetlenül igaz az, hogy a magyarban a főnévi ragozás nem a jel sajátága.

A másik nehezebben érthető pontja a tanulmányoknak az a látszólagos ellentét, amely a szófaj jelentéskategória volta és szintagmában való realizálódása között fennáll. A *kék* szóról nem tudom, milyen szófajú, ez csak a mondatban derül ki. Mégis „megtevesztő állítás, hogy a szavakra csak a mondat üti egy bizonyos szófaj bélyegét.” (38.) Lehet, hogy bennem mint olvasóban van a hiba, de már hallottam e tanulmányok olyan interpretálását, amely az itteni szófajfogalomnak csak azt az oldalát emelte ki, hogy elsődlegesen jelentéskategória, és nem vette észre a szerzőnek azt a kétségtelen szándékát, amely a szófajt úgy akarja meghatározni, mint amelyhez feltétlenül hozzátartozik annak nyelvtani jellege. Bizonytalanság érzését kelti az ilyen megfogalmazás is: „a főnévi jelleg tulajdonképpen a jelentést illeti” (44). Miért tulajdonképpen? — Az igen tanulságos és valóban elmemozdító tanulmány tehát folytatást kíván, ha a szerző igényli, hogy közkinccsé váljék.

PAPP ISTVÁN: *A finn szófaji kutatás fő irányai* (49—67. l.)

1. A finnek gazdag és sokirányú szófajelméleti irodalma ösztönzőleg hathat a magyar szófajkutatásokra is (49). — 2. A hagyományos szófaji rendszert az iskolai nyelvtanok, többek között E. N. SETÄLÄ nyelvtanai képviselik. SETÄLÄ alakanti szempontból névszókat, igéket és partikulákat különböztet meg (50). — 3. A nyelvtani bizottság 1915-ös jelentésében új a kétféle szófogalom megkülönböztetése. Noreen tanítása alapján kétféle szófogalmat különböztet meg: 1. „sana” (szó), 2. „sane” (szóalak). A *karhun* szóalak (a *karhun pesä* 'a medve fészke' kifejezésben) jelzi egyfelől a *karhu* 'medve' nevű állatot (ez a szótári jelentés, amely a tőhöz kapcsolódik), másfelől azt, hogy egyetlenegy medvéről s a medvéről mint birtokosról van szó (ez a nyelvtani jelentés, amit a végződés mutat). A *sane* a nyelvtani rendszer alkotóeleme, a *sana* a szóképzés része. A több szóalakú szó ragozható (névszó, ige), az egyetlen szóalakú ragozhatatlan. A szavak lehetnek

nevezőszók és mutatószók vagy névmási szók (*én, olyan, oda*) (50—1). 4. MARTTI AIRILA szerint a szófaji átalakulás két fő ismertető jegye: a jelentéstartalom állandósága és a szintaktikai szerep változékonysága. A *punainen* 'piros', *punaisuus* 'pirosság' és *punoittaa* 'piroslik' jelentés dolgában nem különböznek egymástól, csak szófajiság dolgában. Ellenben a *hopea* 'ezüst' és *hopeoidea* 'ezüstözni' jelentés tekintetében különböznek, viszont nem tartoznak a szófaji átalakulás körébe. PAPP ISTVÁN ezt a különbségtevést nem látja indokoltnak (53—8). — 5. AARNI PENTTILÄ három szófogalmat különböztet meg: 1. *sane* (szóelőfordulás), 2. *sananmuoto* (szóalak) a hasonló szóelőfordulások osztálya, és 3. *sana* (szó) az összetartozónak érzett szóalakok osztálya. Így a *Hän asuu uudessa talossa* 'új házban lakik' mondatban a *talo* szó *talossa* szóalakjának egy előfordulása van. A szófaji jelentést csak a mondatban lehet megállapítani. Ebben a mondatban például: *Haluan kaunistaa pukuja* 'szép ruhát akarok' a *kaunist* szó (PENTTILÄvel szólva: a *kaunis* „szó” *kaunistaa* „szóalakjának” adott „szóelőfordulása”) melléknév, minthogy mint jelző alakilag egyezik jelzett szavával; a *Hän harrastaa kaikkea kaunistaa* 'öt minden szép érdeklí' mondatban ellenben főnév, mivel alakilag egyező jelzői bővítményt vett maga mellé. PAPP ISTVÁN véleménye szerint mindebből elegendő annyi következtetést levonni, hogy a szavak szófaji jellegének a megállapításához elengedhetetlen az alkalmi szójelentés és az alkalmi mondatnyi szerep vizsgálata. Felesleges a „szóelőfordulás” terminus bevezetése (58—62). — 6. LAURI HAKULINEN meggyőző példákkal világította meg a szófaji fejlődés útját: az ősi kategóriák egyidejű szétkülönülés eredményei, maga az elkülönülés pedig az ellentét alapján történt. PAPP ISTVÁN megjegyzi, nem árt a későbbi integrálódás folyamatára is rámutatni. Az ősi névige szétkülönülése útján jött létre a névszó és az ige; később e kettő integrálódása útján született meg az igenév (63—4). — 7. PAAVO RAVILA a szófajok vizsgálatában a történeti szemléletet képviseli. Három szempont jön számításba minden szófaji osztályozásnál: a szó jelentése, a szó mondatbeli szerepe, a szó ragozási viszonyai. Nem lehet általános, minden nyelvre egyformán érvényes szófaji rendszert felállítani.

TEMESI MIHÁLY: *A szófaji értékek változásai* (69—88. l.)

A) 1. A szófaj „a szavak jelentésétől és alaki vonatkozásaitól meghatározott mondatbeli szerep szerint alkotott nyelvtani kategória (70). — 2 Ha „valamely szóban egy szófajra jellemző szófaji értékkel sajátos egységben más szófaj értékei is megvannak, a nyelvtudat a szó szófaji jellegét elsősorban csak a mondatbeli funkció és a velejéről flexió, toldalékolás alapján döntheti el”: ilyenkor a szó kettős szófajú, például *fa, puszta, árva* (71—2). — 3. Az állandósult szófaji kettősség mellett van a k a l m i s z ó f a j i é r t é k e k, például *A komondor kölyköt végig simogatja* mondatban a *komondor* szó alkalmi melléknévi értékkel bír (81). — 4. Sajátos alaki különbségek nélkül, de jelentési és funkcionális kötöttséggel egyszerre és együtt jelentkező különböző szófaji értékek az alapvető szófaji kategóriákat kereszttező osztályokat (alosztályokat) alkotnak, például a főnévi, melléknévi és számnévi névmások stb. (84, 88). — 5. Ha az alapszó eredeti szófaji értékeinek egy része egy másik szófaj sajátosságával kiegészül, nem kettős szófajúságról, hanem átmeneti szófaji kategóriáról beszélünk, például az igenevek, határozószók esetében (86, 88).

B) TEMESI MIHÁLY tanulmánya lényegében összefoglalása azoknak a szófajjellemleti ismereteknek, amelyek általában jellemzik nyelvtudományunkat. A kettős szófajúság, alkalmi szófajúság stb. olyan kategóriák, amelyekkel általában dolgoznak nyelvészeink, s amelyeket nehéz is volna nélkülözni. Meg kell jegyezni, hogy az egyes főosztályok, kereszttező osztályok és alosztályok elvi elkülönítését, meghatározását nem érzem megnyugtatónak. A kérdést véleményem szerint csak akkor tudjuk közelebb vinni a megoldáshoz, ha a szófajváltás problémáját a rag és a képző elhatárolásával párhuzamosan vesszük vizsgálat alá, s ha módszerünket az jellemzi, hogy egy-egy szempontot következetesen alkalmazunk a nyelv egészére.

SEBESTYÉN ÁRPÁD: *A névutók nivoltáról és keletkezéséről* (89—101. l.)

A szerző, akinek kandidátusi dolgozata is a névutók leíró és történeti elemzését foglalta magába, ebben a tanulmányban főleg a névutók szófaji természetére vonatkozó ismereteinket rendszerezi. 1. A névutó és az igekötő közt levő megfelelések, valamint a névutó alaki, sorrendi viselkedésében mutatkozó változatosság (*a föld alá, a földnek alája* vagy *alája a földnek, énalám, alám* stb.) kemény próbára tették már régóta a nyelvtanírók rendszerező képességeit (89). 2. A névutó az igekötővel, a határozószóval és a raggal áll szorosabb jelentésbeli, alaki és szintaktikai vonatkozásban, de egyik kategóriájába sem sorolható, illetőleg egyikkel sem alkot egységes kategóriát. 3. A határozószótól való elhatárolása a legnehezebb, de döntő különbség köztük, hogy a határozószó

önálló mondatrész értékű szófaj, a névutó viszont a grammatikai elvonás szempontjából egy minőségileg magasabbrendű szófajtypushoz tartozik: viszonyzó (93—4). 4. Az ige-kötő közvetlenül determinálja az ige jelentését, a névutó csak közvetve, a névszói alapszón keresztül (95). 5. A névutók és a határozóragok funkcionális hasonlósága nyilvánvaló, de a névutó önálló szóalakjával mégis elkülönül a ragoktól (95). 6. A ma aránylag egyneműnek látszó névutó-kategória kialakulásában heterogén képet mutat. Névutók keletkezhetek értelmező szerepű határozóból (*túl, belül*), birtokos jelzős szerkezet jelzett szavából (*alatt, útján*) stb. (96—9). 7. A névutók keletkezésének feltétele az, hogy valamely jelentésanilag megfelelő szó mondattanilag kettős kapcsolatba kerüljön: részint egy névszóval, részint egy igei állítmánnyal. A névutóvá fejlődés úgy történik, hogy e kettős kapcsolatú, határozóragos szó a megelőző névszó függvénye lesz (100). 8. Első névutóink a magyar nyelv külön életében keletkeztek. Számuk az ősmagyar korban igen felszaporodhatott, s nyelvünk történeti korszakában azóta is szüntelenül megfigyelhetjük keletkezésüket (101).

KELEMEN JÓZSEF: *A mondatokról* (103—14. 1.)

A) 1. A mondatzó olyan szó, amelyet elsősorban (egyszavas, tagolatlan) mondatként vagy tagmondatként használunk (104). Ez a meghatározás feltételezi a mondatnak olyan definiálását, amelybe beleférnek az alany—állítmányra nem tagolt, nem „bírem”, hanem tagolatlan vagy egytagú („monorém”) mondatok is (103—4). — 2. A mondatzó kategóriája nem azonosítható az egyszavas mondat, a szómondat fogalmával, amely mondatnani kategória (például *Siess! Pista! Esik. Megyek. Várlak.*) (104—5). — 3. A mondatzó és a szómondat között vannak átmenetek (*Jójj! Jer! Gyere! Jövel!*), s a mondatzó maga is átmenet az indulathang (természeti hang) és a nyelvtánilag megformált szó között (106). — 4. A mondatzó megnevezésére használt latin *interjectio*, német *Zwischenwort* és az ezek hatására létrejött magyar tükörszavak (*közbevetés, közszó* stb.) arra a megfigyelésre támaszkodnak, hogy ez a szófajta a beszéd folyamán mint önálló kifejezés ékelődik be a beszéd többi részei közé. A beszédkezdő, beszédzáró és szókörnyezet nélkül használt mondatzókra ez az elnevezés nem illik (109). — 5. A német *Empfindungswort*, magyar *indulatszó* elnevezés sem illik rá minden mondatzóra (109). — 6. Az *indulatszó* elnevezés elsősorban a) az érzelmet és vágyat kifejező mondatokra illik rá (*ah! ó! jaj!* stb.); b) már inkább akarati mozzanat kifejezői az ilyenek: *csitti! hé! no!*; c) az akarati mozzanat még erősebb az állathivogató, állatúzó és terelő szavakban: *gyi! hajrá!*; d) a hangutánzó mondatzók elsődlegesen nem érzelemlifejezők: *durr! hipp-hopp! piff-pajff!*; e) a rámutató mondatzók sem: *im! lám! ni! a!*; f) a töprengést és észbekapást kifejezők sem: *hm! ahá!*; g) nem tarthatjuk tipikus indulatszónak a kérdő mondatzókat: *hm? nos?*; h) a felelő mondatzókat: *igen, nem*; i) az érzelme- és akaratkifejezés szempontjából elkülönületlen mondatzókat: *Szerveusz; Pá!* (109—10). — 7. Az itt ismertetett mondatzó mint tagolatlan szó különül el a bekebelező nyelvek alanyt, tárgyat stb. is bekebelező egyszavas mondataitól. Ez utóbbiakat tagolt mondatzónak vagy mondatzóalaknak is nevezhetjük! (112.)

B) A mondatzó, indulatszó stb. kérdésében lényegesen előbbre mutató tanulmányhoz csak két megjegyzést fűznék hozzá. Az egyik: az *indulatszó* elnevezés bírálatával kapcsolatban tekintetbe kell vennünk, hogy az *érzelem* szót és fogalmat nem szabad túl szűken értelmeznünk. Az érzelmi tevékenységnek is vannak érzelmi velejárói, amelyeket a lélektanok mint ilyeneket tartanak számon, például a felismerés öröme, a bizonytalanságérzés, a gondolkodással járó fáradtság és kellemetlen érzés stb. A *züm-züm, brrr!* típusú mondatzók is erősen affektív jellegűek, többnyire nemcsak mellékesen, hanem mintegy ez az affektivitás hozza létre őket. — A másik észrevétel: az igenlő és a tagadó szavak erős rokonságot mutatnak a *talán, valószínűleg* stb. módosító szavakkal, s hiányzik náluk az a kritérium is, amelyet maga a szerző említett: a természeti hang jelleg. Mindamelletts készségesen elismerem, hogy a szerző által említett összes típusnak valóban lényeges és elmaradhatatlan tulajdonsága, hogy szükségképpen mondatalkotó. Ez a megállapítás az *igen*-re és a *nem*-nek egyik fajtájára is áll.

B. LÓRINCZY ÉVA: *A szóösszetétel és az összetett szavak létre vizsgálatának néhány módszertani kérdése* (117—42. 1.)

A) 1. A szóösszetételről szóló nyelvtani fejezet, mint a *szóalkotástannak* egy része csak úgy állja meg a helyét, ha elsősorban nem a szóalkotási folyamat eredményeit, hanem a szóalkotás mikéntjét vizsgálja, azaz azt: hogyan alkotunk összetett szavakat (118—9). — 2. Vagy két önálló alakú és jelentésű tömorfémát teszünk össze, vagy valamely tömorfémát saját változatlan alakjával (121). — 3. Tulajdonképpen csak akkor

beszélhetünk összetételről, mint a szóalkotásnak egy új neméről, midőn két külön szót egyszerre tudunk összekapcsolni. Nyelvünkben a szóösszetételnek ez a módja egy új szabály alapján történik (121—2). — 4. Ma már az összetételnek kisebb része jön létre a régi szabály útján, a mondatban való lassú összetapadás révén (122). — 4. Nyelvünknek azok az alakulatai, amelyeket mellérendelő összetett szavaknak szoktak tartani, nagyobbrészt alig tekinthetők összetételnek; így a szókettőztetéseknek azok a fajai, amelyek új jelentést nem hoznak létre (*néha-néha, nézte, nézte*, stb.), és az iker-szavak (*irul-pirul, tipeg-topog* stb.) Igazi mellérendelő összetételeknek csak a *búbánat, szemfüles, hírnév-félék* vehetők (125—32). — 5. Az alárendelő összetett szavak hagyományos szintaktikai osztályozása (alanyos, tárgyias határozós, jelzős) csak bizonyos mértékig állja meg a helyét. Az összetételek egy nagy csoportjánál nem ismerhető fel világos szintaktikai viszony. Ezeket külön kategóriába kell foglalni, mint szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavakat (133—40).

B) B. LÓRINCZY ÉVA cikke az akadémiai nyelvtan egyik fejezetének a kialakulásába enged bepillantást, s a munka dinamikus erőfeszítéseit szinte epikus részletességgel idézi fel. Dolgozata tudománytörténeti szempontból is érdekes dokumentuma annak, hogy egyes tudományos tévedések elhárítására mennyi energiát kell fordítani. Az az örökség, amelyet LÓRINCZY ÉVA az összetételek rendszerezése terén átvett, két téves nézetre épült. Az egyik az a felfogás volt, hogy az összetételek mindig lassan, a mondatban egymás mellett gyakran előforduló szavak összetapadása útján keletkeznek. A másik ezzel összefüggő ama nézet, hogy az összetételek tagjai között mindig szintaktikai viszonyokat kell keresni, s az összetételeket szintagmák szerint kell osztályozni. Összetételek természetesen keletkeznek mondattani összeshozás alapján is. De ez az összetételek keletkezésének csak egyik útja. A másik út a morfológiai: két szót a szóösszetevésnek bizonyos morfológiai szabálya szerint teszünk össze anélkül, hogy ezek a szavak addig egymás mellett előfordultak volna. Ez világosabb volt a régi grammatikákban, amelyek csak szófajokkal dolgoztak, és a mai értelemben vett mondatrészeket nem ismertek. Régen tehát az összetételeket szófaji alkatrészeik szerint csoportosították, s ez a rendszerezés az alannak, állítmánynak, jelzőnek stb. a grammatikába való bevonulása után nálunk átadta a helyét a mondatrészek szerintinek. Már egy másik dolgozatban rámutattam arra, hogy a szófaji szempont érvényesítésének a mellőzése nem volt más vonatkozásban sem szerencsés, és a mondatrészek tanának az egyeduralma hátránnyal is járt (vö. Nyr. LXXXII, 447). Külföldi nyelvtanokban az összetételeknek a szófajok szerinti csoportosítása általánosabb. Ezért is sajnálunk kell — nem azt, hogy B. LÓRINCZY ÉVA nem dolgozta fel a teljes külföldi szakirodalmat, hanem — azt, hogy teljesen mellőzte annak tanulságait. Ha nyelvtani fejezetében elsősorban a szófaji alkatrészek szerint osztályozta volna az összetételeket, illetőleg e szerint adta volna meg a szóösszetevés szabályait, világosabb áttekintést kaptunk volna a magyar nyelv szóösszetételei módjairól. Eljárását sok tekintetben indokolja az akadémiai nyelvtannak a hagyománnyal kapcsolatban kialakult elvi állásfoglalása (vö. MMNyR. I, 46). Így is helyeselnünk kell B. LÓRINCZY ÉVA álláspontját a szintaktikailag szabályos összetételek redukálásáról illetően, de ha levonta volna a végső következtetést, a szintaktikai szempontot csak másodsorban engedte volna érvényre jutni a szófajival szemben. Egy nyelvtudományi társasági előadásban részletesen foglalkoztam ezekkel a kérdésekkel 1960 szeptemberében, s ott azt is megpróbáltam nagy nyelvi anyag bevonásával igazolni, hogy a szóösszetételnek az a bizonyos „új szabálya” egyáltalán nem új, sőt ősi, a finnugor nyelvekben is meglevő, régi nyelvünkben pedig kétségtelenül produktív szóalkotási mód volt. (Részletesebben e kérdéstről az említett előadásom alapján készülő munkámban fogok majd szólni.)

Érdekes kapcsolatot lehet teremteni a szerző szóösszetételdefiníciója és PENTILÁ-nek előbb ismertetett hármasszó-fajfogalma között. PENTILÁ különbséget tesz szó, szóalak és szóelőfordulás között. LÓRINCZY ÉVA az összetételeket a mellérendelők, főleg pedig a kettőztetések miatt úgy definiálja, hogy tekintettel van azoknak mind a két különböző, mind az ugyanazon tömorfémából alakult változatára (*ablaküveg* és *már-már*). PENTILÁ szófajfogalmaival élve az *ablaküveg* esetében két szó, a *már-már* esetében két szóelőfordulás, s az *örökkön-örökké* esetében két szóalak kapcsolódik össze. A régi összetétel-definíció tehát, amikor két szó kapcsolatáról beszélt, a szót egyszer *sana*, máskor meg *sanamuoto* vagy *sane* értelemben használta.

H. MOLNÁR ILONA: *Egy sajátos, határozó alakú mondatrésztől* (143—54. l.)

A) A szerző, aki a módosító szavakról készül monográfiát írni (vö. ezekről írt dolgozatát MNy. LV, 357—61, 470—80), most a módosító szavakhoz közel áll másik

szóféleséget vizsgál meg. A módosító szók nem régóta kerültek bele a magyar grammatikai irodalomba külön szófajtypusként. Közös sajátosságuk, hogy modalitást, a beszélőnek a valósághoz való állásfoglalását fejezik ki, s főleg a bizonytalan állítás vagy tagadás eszközei: *talán, esetleg, valószínűleg* stb. H. MOLNÁR ILONA ebben a dolgozatában a *remélhetőleg, csodálatosképpen, sajnálatosan, érthető módon* stb. szavaknak azt a használatát elemzi, amikor e szavak nem értelmezhetők az állítmány mód- vagy állapothatározójának, hanem egy főmondatnál egyértékűek. Például *Érthetően mindenki szerette = Érthető, hogy mindenki szerette*. Éppen ez az érték mutatja, hogy az *érthetően* szó itt más, mint a következő, mellékmondatnak megfelelő használatban: *Érthetően beszél = Úgy beszél, hogy meg lehet érteni*. Az itt tárgyalt szavak logikailag nincsenek alárendelve a mondat állítmányának. H. MOLNÁR ILONA arra az eredményre jut, hogy a tárgyalt szavakat nem határozónak kellene tekinteni, hanem a módosító szókkal együtt valami nagyobb, külön álló kategóriába kellene vonni.

B) Véleményem szerint az, hogy e szavak „logikailag” nem az állítmány meghatározói, egyrészt vitatható, másrészt még nem szól a határozói mondatrész jelleg ellen, hiszen az állapothatározó is inkább az alanyhoz vagy a tárgyhoz tartozik „logikailag” (*Péter beteg, fekszik = Péter beteg, fekszik*), szintaktikailag (és persze „logikailag” is) mégis az állítmány alárendeltje. Van azonban egy másik szempont, amely szerintem többet nyom a latba. A határozótól mindenképpen megkívánatik, hogy igének, melléknévnek vagy határozószónak határozója legyen. A határozó nem lehet főnévi alany, vagy tárgy alárendeltje (a határozó alakú jelző más eset). Ha már most a módosító szavak viselkedését nézzük, ezek az jellemző, hogy tartalmuk, a bizonytalanság, alanya vagy tárgyra is vonatkozhat, még pedig úgy, hogy ilyenkor az állítmányra közvetlenül nem vonatkozik, akárcsak a tagadás esetében. *Ki csinálta ezt? Nem Péter csinálta. Talán Péter csinálta. Valószínűleg Péter csinálta. A nem, talán, valószínűleg* tartalma nem az állítmányra vonatkozik, amely biztos állítást fejez ki (a csinálás ténye se nem tagadott, se nem bizonytalan), hanem az alanya. Szerintem ez feltétlenül arra mutat, hogy az ilyen módosító szókat nem tekinthetjük határozónak, hanem mint a modalitást kifejező szókat külön kategóriának. Ilyen szempontból meg kellene vizsgálni a dolgozatban tárgyalt szavakat is.

RUZSICZKY ÉVA: *A képzők rendszerbe foglalásának, illetőleg tárgyalási sorrendjének néhány kérdése* (155—64. l.)

A) A szerző, aki az akadémiai nyelvtanban a szóképzéstani részt írta, ismerteti a képzők osztályozásának tudománytörténeti előzményeit a magyar szakirodalom alapján, majd ismerteti azt a csoportosítást, amelyet a legjobbnak tart. Értékes szempont az új szó alkotására való képesség, a termékenység és az ezzel szükségképpen össze nem függő gyakoriság figyelembevétele. A dolgozat második felében a történeti szempontú képzővizsgálatra vonatkozó elgondolását ismerteti a szerző, hangsúlyozva a rendszer-történet fontosságát és szinkron metszetek készítésének a szükségességét.

B) A képzők produktivitásának a vizsgálata azért nagyon fontos, mert egyidejű rendszert csak többé-kevésbé produktív képzők alkotnak. Ami a szóképzésben szabály, az elsősorban a produktív képzők használatára vonatkozik. A produktívítás viszont nem a képzőtesthez, hanem a képző egy jelentéséhez, sokszor morfológiai kötöttségű használatához tartozik. Ugyanaz a képző egyik jelentésében lehet produktív, másokban improduktív. Például a *-ság, -ség* képző produktív általában az elvont tulajdonság kifejezésére, de *-i* képzős melléknevekhez nem szokott járulni. Az *-i* képzőről nem elég elmondani, hogy milyen jelentésekben használjuk, hanem fontos azt is tudni, hogy földrajzi nevekhez kivétel nélkül járulhat. Ebben a tekintetben Majtyinszkájának a magyar szóalkotást tárgyaló kötete több ponton tovább ment, mint az akadémiai nyelvtan (vö. NyK. LXII, 379—85).

BALÁZS JÁNOS: *Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei* (167—84. l.)

1. Husz János Orthographia Bohemica-jában vannak az első tudományos értékű tudósítások nyelvünk hangjainak bizonyos kapcsolatairól (169—70). — 2. Galeotto Marzio, Mátyás király tudós udvari mulattatója a következő, aki nyelvtudományi értékű tudósításokat közöl nyelvünkről (171—3). — 3. Janus Pannonius és Lippi Zsigmond állítólagos nyelvtanairól nincs biztos tudomásunk (173—7). — 4. Pesthi Gábor Nomenclaturájában az a ejtésére vonatkozó fontos tájékoztatás található (177—9). — 5. Dévai Biró Mátyás Orthographiája az első magyar helyesírási szabályzat (179). — 6. Sylvester János latin—magyar nyelvtanával indul útjára a magyar grammatikai irodalom. A továb-

biakban (179—84) e nyelvtan forrásait és jelentőségét ismerteti a szerző saját kutatásai alapján. E dolgozat a szerzőnek két másik munkájával van összefüggésben: 1. A nyelvtan-irodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei (kandidátusi értekezés, kéziratban), 2. Sylvester János és kora. Külön ki kell emelnünk BALÁZS JÁNOS világos, szabatos, a fül számára is kellemes magyarságú stílusát.

BENKŐ LORÁND: *Felvilágosodás kori nyelvtanaink szerepe az írásbeliség normáinak alakulásában (185—202. l.)*

1. Az 1770-től 1800-ig terjedő korszak a magyar nyelvtanírás klasszikus, sőt hősi korszaka (185). 2. Mindenkitől elfogadott, egységesen ható nyelvtanok ebben a korban még nincsenek, egyrészt a társadalmi viszonyok miatt (provinciális szétdaraboltság), másrészt a korabeli irodalmi nyelv viszonylag heterogén volta következtében (189). 3. A szorosabb értelemben vett nyelvtani munkák műfaj szerint négy csoportra oszthatók: a) rövid tankönyvek; b) nagyobb és igényesebb iskolai tankönyvek; c) tudományos nyelvtanok, melyek közül a leginkább kiemelkedik a debreceni grammatika; d) kisebb terjedelmű tudományos grammatikák (191—6). 4. A nyugatmagyarországi és az erdélyi grammatikákban több a provincializmus, mint az ország középső területeiről valóknak (196). 5. A nyelvtanok tudatosították a táji különbségeket, ugyanakkor a középső területek grammatikái — élükön a debreceni Magyar Grammatikával — tekintélyükkel az ország középső-keleti felének a nyelvi eszményét terjesztették (198). 6. A főleg Rájnis és Baróti Szabó közt dúló prozódiai harc sok értékes nyelvi megfigyelést eredményezett. Rájnis nagyon közel állott az egykori irodalmi nyelvi eszményhez (198—202).

E dolgozat ugyancsak mellékterméke egy nagyobb munkának, amely irodalmi nyelvünk kialakulásának az itteni dolgozatban tárgyalt korszakra vonatkozó problematikáját tárgyalja egy hatalmas monográfiában (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. 1960).

KÁLMÁN BÉLA: *Az igeragozás néhány kérdése a XX. század középiskolai nyelvtanaiban (203—12. l.)*

KÁLMÁN BÉLA, aki BENKŐ LORÁNDdal együtt középiskolai tankönyvet is írt, áttanulmányozta a számára hozzáférhető középiskolai tankönyveket 1900-tól a folszabaddal. Elsősorban azt vizsgálja, hogy irodalmi nyelvünk változásai hogyan tükröződnek a középiskolai nyelvtanokban az igeragozás terén. Az igeragozás az elmúlt félszázad alatt sokat egyszerűsödött: a szenvedő igeragozás, az összetett igealakok, az elbeszélő múlt, a jövő idejű egyszerű igealak, az ikés ragozás szabályossága jórészt vagy elavultak már, vagy szűk térre korlátozódtak. A dolgozatnak érdekes tanulsága, hogy a tankönyvek némi fáziseltolódással s nem egyformán tükrözik a nyelvi változások következtében kialakult nyelvi állapotot.

KÁROLY SÁNDOR

SOVIETICO-TURCICA

Beiträge zur Bibliographie der türkischen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion 1917—1957
Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 319 l. Bibliotheca Orientalis Hungarica IX

A magyar turkológiának régebben is szoros kapcsolatai voltak az orosz turkológiával. Budenz, Munkácsi, Vámbéry, Gombocz munkásságára termékenyítőleg hatott az orosz szakirodalom ismerete. De míg korábban csak hasznos volt az orosz turkológia ismerete, ma már lehetetlen egy lépést is tenni a szovjet szakirodalom nélkül.

NÉMETH GYULA felismerve ezt a helyzetet, már 1934-ben kísérletet tett az addig megjelent szovjet turkológiai irodalom összefoglaló ismertetésére (NyK. XLVIII, 136—147, 471—478). A szovjet turkológia megismerése akkor lett igazán fontos számunkra, amikor kezdett kibontakozni előttünk az az óriási fejlődés, ami a Szovjetunióban ezen a területen végbement az elmúlt 30—40 év alatt. NÉMETH GYULA a negyvenes évek második felében, de főleg 1950 óta elkezdte gyűjteni és feldolgozni a szovjet turkológia termékeit. 1954-ben az Akadémia osztályülésén részletesen ismertette tervét (I. OK. IV, 105—116). A tervezett munka összefoglaló és értékelő képet nyújtott volna a szovjet turkológiáról, kiemelve annak legfontosabb munkaterületeit, eredményeit, jellegzetességeit. A munka ilyen formában — külső akadályok és nehézségek miatt — nem jöhetett

létre. Az ELTE Török Intézetében azonban tovább folyt a munka, s HAZAI GYÖRGY technikai irányítása mellett lassan összegyűlt az előttünk álló kiadvány anyaga.

A Sovietico-Turcica a tervezettől merőben eltérő, de nem kevésbé hasznos munka. Csak egyszerűen bibliográfia, mellőz minden értékelést. Mintegy 2750 adatot tartalmaz a szerzők neve szerinti ábécében. Ezek az adatok híven tükrözik a szovjet turkológia változatos gazdagságát.

A szovjet turkológia legfőbb jellemvonása, hogy munkaterületeit az élet követelményei szabták meg. Az új korszak beköszöntekor a Szovjetunió területén élő török népek fejlődésük különböző fokán álltak. Az azerbajdzsániak, a volgai tatárok vagy az özbegek magas szintű irodalmi nyelvel rendelkeztek, míg pl. a minden írásbeliséget nélkülöző altáji népek és nyelvek egyszerűen kihalásra voltak ítélve. Az új korszakban fellépő követelményeknek megfelelően a szovjet turkológia rendkívül változatos képet mutat. Egyes török nyelveket még írásban kellett rögzíteni, míg más török nyelvekről már a legmagasabb szintű tudományos szótárak, nyelvtanok készülhettek. Az élet minden területén megnyilvánuló fejlődés ütemének megfelelően rendkívüli módon megnövekedett a turkológiai szakirodalom.

A Sovietico-Turcica legfőbb értéke, hogy híven tükrözi a szovjet turkológiának ezt a gazdag változatosságát. Nemcsak a szorosabb értelemben vett nyelvtudományi munkákat tartalmazza, hanem a tudományos turkológia kialakulása közben keletkezett népszerűsítő újságcikkeket vagy programkérdésekről szóló broszúrákat stb.-ket is, s ezzel kultúrtörténeti dokumentumot nyújt a tárgyat 40 évről. Ez a dokumentumjelleg a mű legfőbb értéke, de ebből származik gyengesége is. Ebben a valóságot tükröző sokféleségben ugyanis elvesznek az igazi értékek. A nem eléggé járatos kutatóknak nehézséget jelent a sok adat közül kiválasztani azt a munkát, amelyik valóban tudományos értéket képvisel.

A mű egyik távolabbi célkitűzése, hogy összefoglaló tájékoztatást nyújtson a szovjet turkológiáról a nyugati tudósoknak. Ezért minden bibliográfiai adatot két nyelven, oroszul és németül közöl. A kiváló német fordítás TÁLASINÉ VARGA ANIKÓ munkája. Külön ki kell emelnünk a részletes, német nyelvű mutatót, amely kettős szempont alapján közli az adatokat, a nyelvi hovatartozás és a nyelvészeti fogalom alapján. Ez utóbbiaknál az összefoglaló címszavakon kívül (pl. morfológia) kisebb nyelvészeti egységeket is tartalmaz (pl. ragozás — esetek — genitívus — stb.). A kimerítő és pontos mutató HUTTERER MIKLÓS munkája.

A Sovietico-Turcica a lehetőségekhez képest teljes bibliográfiát nyújt a szovjet turkológia 40 évről. Az itt-ott mégis mutatkozó hiányokat az adatgyűjtés során felmerült nehézségek magyarázzák. Teljes egészében mellőzi a bibliográfia a nem orosz nyelvű (tatár, csuvas, kazak stb. nyelvű) irodalmat. Ezeknek a kiadására csak szovjet szakemberek vállalkozhatnak.

A Sovietico-Turcica az első nagyobb arányú próbálkozás a szovjet turkológia eredményeinek összegyűjtésére. A nyugaton készült bibliográfiák természetesen nem adhattak teljes képet a szovjet turkológiáról (J. BENZING, *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie* Wiesbaden 1953; R. LOEWENTHAL, *The Turkic Languages and Literatures of Central Asia* Gravenhage 1957; *Philologiae Turcicae Fundamenta* Wiesbaden 1959). De nem vállalkoztak erre a szovjet összefoglaló munkák sem (*Библиографический указатель литературы по языкознанию изданной в СССР с 1918 до 1957 год*. Вып. 1. Москва 1958; *Младописменные языки народов СССР* Ответственные редакторы Е. А. БОКАРЕВ и Ю. Д. ДЕШЕРИЕВ. Москва—Ленинград 1959; Н. А. БАСКАКОВ, *Тюркские языки* Москва 1960). Csak egy-egy török nyelvről — baskírról, kazakról, kazáni tatárról — készült eddig összefoglaló bibliográfia.

A Sovietico-Turcica létrehozói úttörő munkát végeztek, s nagy szolgálatot tettek a tudománynak. Munkájuk a turkológiai kutatások fontos segédesszköze lesz nemcsak nálunk, hanem külföldön is.

N. KAKUK SZUSZA

Otto Jespersen: The Philosophy of Grammar

London, 1958, George Allen — Unwin. 359 l.

Ez a mű 1924-ben jelent meg először. Az általános érdeklődésre való tekintettel még összesen hétszer adták ki; az utolsó három kiadás az elmúlt évtizedre esett (1951, 1955 és 1958). Amint a szerző az előszóban megemlíti, az itt kifejtett gondolatokat, ame-

lyeket különben már korábban érlegetett magában, a Modern English Grammar on Historical Principles 3. (Heidelberg, 1927) és 4. (uo. 1931) kötetében, valamint az Essentials of English Grammar (London, 1933) című munkáiban igyekezett továbbfejleszteni.

E fontos elméleti mű mind ez ideig úgyszólván ismeretlen maradt a magyar nyelvészkörökben. Nem jelent meg recenzója folyóiratainkban, sőt még rövid hivatkozást is alig találunk rá (ilyen pl. PAPP ISTVÁNÉ: MNy. XXVIII 293).¹ A mulasztások pótlására a nemrég megjelent 8. kiadást használok fel, s az alább következő részletesebb ismertetés után röviden megvizsgálom, milyen helyet foglal el JESPERSEN nyelvtani elmélete a mai nyelvtudományban.²

Az első fejezetben (I. Living Grammar. 2—29.) a szerző a beszéd legfőbb jellemvonásait ismerteti. A beszéd feltételezi a beszélő és a hallgató közti viszonyt, mert a nyelv lényege az, hogy e két szubjektum közt megértést hozzon létre. Éppen ezért a beszélt nyelv elsődleges fontosságú az írott nyelvhez képest. Az élő beszéd gyakran eltér attól a nyelvtani szerkezettől, amelyhez írásban inkább ragaszkodunk. Az élőbeszédben hallunk pl. ilyen típusú mondatokat: *There I saw Tom Brown, and Mrs. Hart, and Miss Johnstone, and Colonel Dutton — ott láttam Kovács Jánost és Nagynét és Kiss Máriát és Balog ezredest*, ezzel szemben az írás kerüli a kötőszóhalmozást: *There I saw Tom Brown, Mrs. Hart, Miss Johnstone, and Colonel Dutton — ott láttam Kovács Jánost, Nagynét, Kiss Máriát és Balog ezredest*.

A második és a harmadik fejezet (II—III. Systematic Grammar. 31—44. illetőleg 45—57.) a leíró (statikus) és a történeti (dinamikus) módszer közötti különbséget vizsgálja. A nyelvtörténeti és összehasonlító módszer meg tudja magyarázni az egyes szinkrón nyelvallapotban előforduló kivételek (*foot* tbsz: *feet*) keletkezését, de a nyelvi jelenségek leírása más jellegű tudományos feladat. A leíró módszer a nyelvi jelenségeket más oldalról, összességükben ábrázolja, de nem teszi főlegessé a történeti módszert, hiszen a nyelv állandó változásban van.

A továbbiakban a nyelvtan és a szótár különbségről esik szó. A szerző SWEET nyomán kifejti, hogy a nyelvtan az általános, a szótár a sajátos nyelvi tényekkel foglalkozik, bár a kettő közti határt gyakorlatban nem mindig könnyű megvonni. Minden nyelvi jelenség kétféleképpen írható le: 1. a formából kiindulva a jelentés, a funkció irányában haladva (képletben: O → I) és 2. a jelentésből, a funkcióból kiindulva a forma irányában haladva (I → O). A szótárak általában a O → I eljárást alkalmazzák, a szinonimaszótárak viszont az I → O eljárást. A jelentés tan tulajdonképpen általános nyelvi tényeket tárgyal, mégsem szokás a nyelvtanba sorolni, s ezért Jespersen sem foglalkozik vele ebben a munkájában. Ugyancsak vitatható a hangtan helye is. Mivel a hangok jelentésmegkülönböztető funkcióját nem lehet elhanyagolni, ezért a külön hangtani fejezetben kívül alkalmilag a nyelvtan más részében is szoktak hangtani jelenségeket tárgyalni.

A nyelvtan addig szokásos felosztásait bírálva JESPERSEN rámutat az elhatárolás következetlenségeire. A morfológia és a szintaxis elválasztása tekintetében a szerző egyetért ugyan Ries kritikájával, de megoldási javaslatát nem tartja keresztülvihetőnek. Az addigiakkal szemben JESPERSEN a maga rendszerét fejti ki, amely egyfelől az alak, másfelől a funkció leírását tekintti feladatának.

A morfológia a leírást az alakból kiindulva végzi el. Itt kell felsorolni valamennyi megkülönböztethető nyelvtani alakot, s megmagyarázni azok funkcióit. Az angol -s alak pl. a főnevek deklinációjában a többes számot, a névszók egyik genitívusi alakját, az igeragozásban az igei jelen idő egyes szám harmadik személyét jelenti. A morfológiába tartozik a szerző szerint a szóképzés, sőt a szórend kérdése is. Ezzel szemben a paradigmák közlését csak gyakorlati szempontból tartja megengedhetőnek, s különösen céltalannak véli a változatlan alakokat feltüntetést angol nyelv esetében. A leírást egyébként a legkisebb szövelemekkel kell kezdeni, azután következzenek a szókapcsolatok.

A szintaxis a morfológiával ellentétben a jelentésből indul ki, s ezen keresztül jut el a formáig. Egyik fejezetében foglalkozék a számjelöléssel (pl. a többes szám kifejezése az angolban történik -s raggal, de egyéb módon is: *dog_s — oxen — feet*). A nyelvtani eseteknél megemlítendő a genitívus mindkét jelölt formája (-s — *of*). A forma és a funkció tehát a szintaxisban kap egységes képet. Ezzel egyben a hallgató és a beszélő kettős szerepének különbségét is figyelembe vettük, a beszélő ugyanis gondolatainak formáját,

¹ Tudomásom szerint külföldön sem jelent meg annak idején beható ismertetés a könyvről.

² Az ismertetésben az angol és másnyelvű példák mellett — ahol lehetséges — igyekszem hasonló magyar megfelelőket adni, ezek természetesen nem mindig szó szerinti fordítások.

a beszédet I → O eljárással alakítja ki, a hallgató viszont O → I eljárással érti meg a közlés jelentését az apperceptiált alakokból.

JESPERSEN ezután az univerzális nyelvtan lehetőségét vitatja meg. MILL és mások állításával szemben tagadja, hogy minden nyelvben megvannak ugyanazok a nyelvtani kategóriák. Ahány nyelv, annyiféle különböző alakrendszerrel állunk szemben, s a nyelvtani kategóriák is hiányozhatnak egyikből-másikból, illetőleg egészen más formákat ölthetnek. Valamely vizsgált nyelvben csak azok ismerhetők el önálló kategóriának, amelyek alakilag is elkülönülnek. A mai angol nyelvben létezónak kell elismerni pl. a múlt időt, mert az *-ed* suffixum számos igében ezt az időt jelöli, habár pl. a *cut* igének nincs ilyen ragozott alakja.

Ha áttekintjük a nyelvek alakkülönbségeit, néhány általánosan meglevő kategória mindenestre megkülönböztethető. Ezek a világ legtöbb nyelvében megtalálhatók. Ilyen a casus és a numerus. A külső világ fogalmi (notional) és az emberi nyelv nyelvtanának alaki (syntactic) kategóriái között tehát bizonyos összefüggés mutatkozik, habár ez igen komplikált képet ad. Ilyen összefüggés pl. a természetes és a nyelvtani nem viszonya is. A forma és a funkció eddig tárgyalt kapcsolatához tehát harmadiknak a fogalom viszonya járul. E három együtt ilyen összefüggést mutat:

A. forma	B. funkció	C. fogalom
<i>-ed (handed)</i> <i>-t (fixed)</i> <i>-d (showed)</i> <i>-t + ablaut (left)</i> változatlan tő (<i>put</i>) ablaut (<i>drank</i>) más tő (<i>was</i>)	} praeteritum	{ múlt idő egveztetésben (<i>if we knew ;</i> <i>I wish we knew</i>) jövő idő (<i>it is time you went to bed</i>) jelen függő kérdésben (<i>how did</i> <i>you know I was a Dane?</i>) minden idő (<i>men were deceivers</i> <i>ever</i>)

A beszélő és a hallgató szempontjából ez a viszony képe:

	C	B	A	B	C
beszélő:	fogalom	→	funkció	→	forma
hallgató:			forma	→	funkció → fogalom

Ha a nyelvtani és a fogalmi kategóriák egymáshoz való viszonyát a nyelv érdeklődési köréből kiindulva vizsgáljuk, akkor sem jutunk el a régi filozófia univerzális nyelvtanához.

A következőkben (IV. Parts of Speech. 58—71. l.) a szófajok problémáiról olvasunk. JESPERSEN rámutat az addigi meghatározások hibáira. Nézete szerint itt is a forma, a funkció és a fogalom viszonyából kell kiindulni, s a különféle nyelvekben az alaki különbségeknek megfelelően más-más szófajokat kell megállapítani. A jelentés adja ebben a vonatkozásban a legkevesebb támpontot. A mesterséges nyelvek különböztetik meg a legkövetkezetesebben a szófajokat, a kínai nyelv viszont a legkevésbé. Az angol a kettő között áll, bár közelebb került a kínaihoz, mint a többi európai nyelv, hiszen pl. a *round* szó lehet főnév, melléknév, ige, határozószó, prepozíció a szövegkörnyezettől függően.

A tulajdonnév és a köznév különbségének régi problémájára áttérve JESPERSEN nem tartja kielégítőnek JOHN STUART MILL (System of Logic) meghatározását, és rámutat, hogy az együttjelzés (connotation) és nem együttjelzés (non-connotation) nem döntő kritérium. A *dog* — *kutya* szó sem mond nekünk többet az illető állatról, mint a tulajdonnév, s a *Maud* — *Ilona* személynév viszont elárul annyit, hogy a viselője női személy. A tulajdonnév és a köznév közti eltérést JESPERSEN inkább abban látja, hogy az előbbi speciálisabb, specifikusabb, mint a köznév. A különbség azonban inkább fokozatokban, mint éles határokból mutatkozik meg.

Az ötödik fejezetben (Substantives and Adjectives. 72—81. l.) a melléknév és a főnév különbségéről van szó. Egyes nyelvekben a két szótag formailag nem különül el egymástól. Ilyen pl. a finn, ahol a *suomalainen* szó főnév is, melléknév is lehet. Az indogermán, főleg a klasszikus nyelvek a nyelvtani nem alakrendszer alapján választják szét egymástól e két szófajt (a főnév neméhez igazodik a melléknév valamelyik alakja). A történeti fejlődés ezt a megkülönböztetést

mindinkább elmosza, az angolban már meg is szüntette. Az alaki kritérium hiányában lélektani és logikai alapon próbálták határt vonni. Nem igaz azonban az, hogy a főnév mindig szubsztanciáti, a melléknév mindig kvalitást jelent. Ezt mutatja a *blacks* — *feketék* melléknév és a *wisdom* — *bölcsesség* főnév jelentése. A két szófaj különbsége ezzel szemben az, hogy a melléknév jelentése mindig speciálisabb a főnévénel. A főnév terjedelme kisebb, tartalma nagyobb, mint a melléknévé. Ha a melléknév főnevesül, jelentése speciálisabb lesz: *blacks* — *feketék*, viszont a főnév kevésbé lesz speciális, amikor melléknévesül: *chief* — *tokaji*. A fokozás általában a melléknév tulajdonsága, de olykor a főnevek közt is előfordul, mint pl. a magyar *számár* — *szamarabb*. Habár a melléknév és a főnév közti különbséget mindegyik nyelvben a formai kritérium alapján kell meghatározni, a logikai-fogalmi különbség valamilyen módon formailag is kifejezésre jut.

A hatodik fejezet (Parts of Speech. 82—95. l.) a z e g y é b s z ó f a j o k k a l foglalkozik. A szerző kifogásolja a névmás szokványos meghatározását, amely szerint ez személy vagy dolog nevét helyettesíti. A *nobody* — *senki* és *who* — *ki* (csoda) kétségkívül névmások, de nehéz volna megmondani, miféle névszót helyettesítenek. Gyakran nehéz megvonni a határt a névmás és a kötőszó között. Jespersen a számneveket is a névmásokhoz vonja.

Az ige a legtöbb nyelvben — a szerző szerint nemcsak az indoeurópai és a szemita, hanem a finnugor nyelvcsaládban is — élesen elkülönül a névszótól, habár nem minden viszonylatban (személy, idő, mód stb.) nyilvánul ez meg egyforma mértékben. Az ige az életadó elem, amely különösképpen fontos szerepet játszik a mondatok felépítésében. Így a *the dog barks* — a *kutya ugat* féle kapcsolatok minőségileg többet jelentenek a *the barking dog* — az *ugató kutya* féleknél. Az előbbiekkal egyenértékűek viszont a *he is eating* — a *vonat mozgásban van* típusú szerkezetek is.

A többi szótípust (a határozószót, a prepozíciót, a kötőszót, az indulatszót) JESPERSEN egy családba foglalja partikula néven. Ez abban válik el a többitől, hogy alakilag változatlan (nem számítva a határozószók némelyikének fokozhatóságát). Az indulatszókat jellemzi a változatlanságán kívül az, hogy önmagukban is megnyilatkozás értékűek.

A JESPERSEN által nyelvtani-alaki szempontból elismert öt önálló szófaj (főnév, melléknév, illetve e kettő együtt: névszó; névmás; ige, beleértve az igeneveket is; partikula) nyelvenként más-más alaki sajátosságokkal bír. A fenti felosztás nem alkalmazható az olyan nyelvekre, mint a kínai vagy az eszkimó, mégis az öt szófaj a legtöbb nyelvben megvan valamilyen formában, s ezért a hagyományos elnevezésük megtartható.

Ami magát a szót illeti, lévén ez nyelvi egység, csak nyelvi kritériumok szerint határozható meg, és a szóhatárok is ennek megfelelően módosulnak. Ami az egyik nyelvben egy szó, az két szó a másikban. A német *Grossmacht* egy szó, mert a jelzős kapcsolatok sem választják szét tagjaira, de az angol *great power* két szó, mert jelző ékelődhet közéjük: *the great European powers* (a magyarban is egy szó a *nagyhatalom* : európai *nagyhatalmak*). A beszédben a szavak határát csak fonetikai elemzéssel nem lehet megállapítani, s e kapcsolatok a *sister* — *assist her*, a *semblé* — *assemblée*, *közellátás* (te azol? és teázol?) a folyamatos beszédben egyformán hangzanak.

A következőkben (VII. The Three Ranks. 96—107. l.) fejt ki a szerző egyik fontos gondolatát. A szófajok és a mondatrészek között egy közbülső viszony- és értékhalózatot állapít meg: a szavak mondatbeli függőségének fokozatait (ranks). A szókapcsolatokon belül mindig van olyan szó, amely köztük a legfontosabb, s amelynek a többi alá van rendelve; az utóbbiak az előbbihez kapcsolódnak, igazodnak. Az *extremely hot weather* — *rendkívül meleg időjárás* szókapcsolatban a *weather* — *időjárás* a legfontosabb, az elsődleges (primary) szó, a *hot* — *meleg* másodlagos (secondary) és az *extremely* — *rendkívül* harmadlagos (tertiary) szó. A *furiously barking dog* — *dühösen ugató kutya* és a *the dog barks furiously* — a *kutya dühösen ugat* kapcsolatokban a *dog* — *kutya* elsődleges, a *barking* — *ugató* és a *barks* — *ugat* másodlagos, a *furiously* — *dühösen* harmadlagos. Az utóbbi két típus között azonban nagy különbség van. Az elsőt a szerző juncióknak (junction), a másodikat nexusnak nevezi. E megkülönböztetésnek megfelelően a másodlagos szavakat adjunktumnak, illetőleg adnexusnak, a harmadlagos szavakat szubjunktumnak, illetőleg szubnexusnak nevezi (bár a szubjunktumot mindkét fajta harmadlagos szóra alkalmas elnevezésnek tartja). Noha ritkábban, létezhetnek negyedleges, sőt ötödleges szavak is. Egy kapcsolaton belül előfordulhat több azonos fokozatú szó, amelyek egymással koordinált viszonyban vannak, pl.: *much* (II) *good* (II) *white* (II) *wine* (I) — *kitűnő* (II) *fehér* (II) *bor* (I) és *the dog* (I) *and the cat* (I) *ran* (II) *away* (III) — a *kutya* (I) és a *macska* (I) *eljutott* (II).

Ami a szófajokat illeti, a főnév általában elsődleges, a melléknév másodlagos, a határozószó harmadlagos, a verbum finitum másodlagos szokott lenni. A szófokozatok

(ranks) és a szófajok között azonban ennél sokkal bonyolultabb összefüggés van. A szokástól eltérő esetekre példa a főnév mint adjunktum: *Shelley's poems* — *Arany költeményei* (birtokos jelző); nagyon ritka a főnév mint harmadlagos szó: *come home* — *gyere haza*, habár a *home* (akárcsak a magyar *haza*) itt már határozószóvá vált; a melléknév elsődleges szóként főnévvé alakul: *Christians* — *az olvasók*, bár olykor megőrzik melléknévi jellegüket: *you had better bow to the impossible* — *a gyorsvonattal utazók a pénztárhoz siettek*. A mellékmondatok is lehetnek három fokozatúak; elsődleges pl.: *that he will come is certain* — *az biztos, hogy jön*; másodlagos pl.: *I like a boy who speaks the truth* — *szeretem azt, aki az igazat mondja*; harmadlagos pl.: *whoever said this, it is true* — *bárhogyan történt, igaz*.

Ezután (VIII. Junction and Nexus. 108—116. l.) az adjunktumok fajtáiról olvassunk jelentéstartalmuk szerint. A legfontosabb köztük a korlátozó vagy minősítő adjunktum (restrictive or qualifying adjuncts): *a red rose* — *piros rózsza*; *a new book* — *új könyv*. Az általánosabb jelentésű adjunktum speciálisabbá teszi a főnév, illetőleg az egész szókapcsolat jelentését. A névmási adjunktum szerepe az, hogy közelebből meghatározza (specify) az elsődleges szót. Vannak nem korlátozó adjunktumok is, amelyek nem specializálják, hanem jellemzik az elsődleges szót: *my dear little Ann!* — *édes kicsi Annuskám!* Ezekon kívül vannak mennyiségmutató (quantifying) adjunktumok, amelyek sorrendben általában megelőzik a szókapcsolat többi adjunktumát: *many small boys* — *sok szép virág*.

A kilencedik fejezet (IX. Various Kinds of Nexus. 117—132. l.) a nexus fajtáit sorolja fel. A leggyakoribb a verbum finitumot tartalmazó szókapcsolat. Három faja van: 1. *the dog barks* — *a kutya ugat*, 2. *the rose is red* — *az ég vörös volt*, 3. *I see that rose is red* — *láttam, hogy az ég vörös volt*. A verbum finitum nélküli nexust alkotják a nominális mondatok. Ezek elég gyakoriak azokban a nyelvekben is, ahol a kopula egyébként megvan: *Happy the man, whose wish and care a few paternal acres bound* (Pope); *felix, qui potuit rerum cognoscere causas*. Az ablativus absolutus és a hasonló nevű szerkezeteket JESPERSEN nexus-szubjunktumnak nevezi, mert úgy véli, hogy a két mondatrész szoros, nexusszerű viszonyban van egymással, és a *kutya ugat*-félékhez hasonlítható, továbbá, hogy ez a kapcsolat az egész mondaton belül a szubjunktum szerepét tölti be.

A következőkben (X. Nexus-Substantives. Final Words on Nexus. 133—144. l.) az absztrakt és a konkrét főnevek közti különbséget boncolgatja, áttekintve az eddigi fontosabb nézeteket. Ezután a nominális és a verbális mondatok szerkezeti sajátásaival foglalkozik. Ha az egyik típust a másik fajtává alakítjuk át, a szavak fokozata közben megváltozik: *we noticed the Doctor's* (II) *really* (III) *astonishing* (II) *cleverness* (I) — *megfigyeltük az orvos* (II) *valóban* (III) *meglepő* (II) *bölcsességét* (I), illetőleg *the Doctor* (I) *was really* (IV) *astonishingly* (III) *clever* (II) — *az orvos* (I) *valóban* (IV) *meglepően* (III) *bölcs volt*. JESPERSEN ezután JACOBI nézeteire hivatkozik, s kifejti, hogy a nominális mondatok az elvontságnak magasabb fokát képviselik szemben az igei mondatokkal. A nominális mondatok gyakoribb volta (beleértve a kopulával rendelkezőket) különösen jellemez némely modern nyelvet, mint a németet, de a klasszikus nyelvek közül a szanszkrit is ilyen volt.

Egy fejezet (XI. Subject and Predicate. 145—156. l.) részletesebben bírálja az alany és az állítmány eddigi meghatározásait. A nyelvészt csak a nyelvtani alany és állítmány érdekelheti, és csakis nyelvtani szempontból definiálhatja őket. A nyelvtani alany és állítmány nem mindig esik egybe lélektani és logikai névrakonaival. A gyakorlatban a két mondatrészt könnyen felismerhetjük. Az elsődleges szavak mindig szilárdabbak, s úgy emelkednek ki a mondatból, mint szikla a tengerből. A másodlagos szavak sokkal elmosódottabbak, folyékonyak. Az alany, amely mindig elsődleges szó, azért szilárdabb az állítmánynál, mert határozottabb, speciálisabb; emez viszont határozatlanabb, kevésbé speciális, több dologra vonatkoztatható. Persze igaz, hogy nem mindig az alany az egyetlen elsődleges szó a mondatban. Az igei állítmányú mondatban könnyű felismerni a két fő mondatrészt. A nominális, illetőleg kopulával szerkesztett mondatokban már nehezebb a helyzet, de még ekkor is találunk általános szabályt: a főnév speciálisabb, mint a melléknév, tehát ez az alany: *my father is old* — *az apám öreg*. Ha az ilyen mondat típus gerincét két főnév alkotja, melyek közül az egyik tulajdonnév, akkor az utóbbi az alany: *Tom is a scoundrel* — *János gazember*. Ha két közfőnévről van szó, a határozottabb az alany (nemcsak a határozott névelő, hanem a birtokos jelző, a birtokos névmás, illetőleg a birtokos jel is határozottságot ad a szónak): *my father is a judge* — *apám bíró*. Ha mindkét főnév egyformán határozott, akkor a szűkebb jelentésű az alany: *a cat is a mammal* — *a macska emlősállat*. Persze akadnak olyan esetek, amikor mindkét főnév egyaránt tekinthető alanynak, mert teljes

azonosság látszik közöttük: *beauty is truth; truth, beauty — a barátom igazi jóakaróm, az igazi jóakaróm a barátom*, de ilyenkor is az arisztotelészi logika aláfoglalásáról (subsumptio) van szó. Ezt mutatja az is, hogy nem mindig lehet megfordítani a tagokat: *to see her is to love her — a barátság szeretet* (a szeretet nem biztos, hogy barátság).

Egy fejezet (XII. Object. Active and Passive. 157—172. l.) a tárgy, továbbá a cselekvő és a szenvedő szerkezetek problémáját taglalja. JESPERSEN szerint, ha tárgy is van a mondatban, az is elsődleges szónak minősül, tehát ebben az esetben két elsődleges szót találunk: az alanyt és a tárgyat. A tárgy szerepe az, hogy az ige jelentését specializálja: *she sings well — a lány (szépen) énekel*, illetőleg *she sings French songs — a lány francia dalokat énekel*. Figyelembe kell azonban venni, hogy az ige jelentése nemcsak a tárgy révén specializálódhat, hanem névszói állítmány útján is: *Troy was — Trója volt*, illetőleg *Troy was great — Trója nagy volt*. A tárgy jellemvonása közé tartozik, hogy a legtöbb esetben szenvedő mondat alanyává alakítható át. A tárgy alkalmazása tekintetében a nyelvek igen különböznek egymástól, pl. angol *furnish someone with something — francia fournir quelque chose à quelqu'un — ellátni valakit valamivel*.

A tárgy (object) műszó az angolban (és általában a nyugati nyelvek hagyományos nyelvtani terminológiájában) nemcsak a magyar nyelvtan „tárgy” elnevezését, hanem a részeshatározót is jelenti, s a kettőt a „közvetlen” (direct), illetve „közvetett” (indirect) jelzőkkel különbözteti meg egymástól. A két nyelvtani fogalom között JESPERSEN még annyi különbséget sem talál, amennyi a nevékben megvan. Amint kifejti, a szenvedő szerkezetté váló átalakítás alkalmával általában csak a közvetlen tárgy lesz alannyá, az angolban viszont gyakori lehetőség mutatkozik a közvetett tárgy átalakítására is: *the girl was promised an apple*. Néhány példa van rá a franciában is, mint: *je veux être obéi*. A továbbiakban a mű igen részletes, finom megfigyelésekkel írja le a szenvedő szerkezetek használatát.

A nyelvtani esetekkel foglalkozik a következő fejezet (XIII. Case. 173—187. l.) JESPERSEN visszaautasítja azt a felfogást (SONNENSCHNEIDER), amely a latin mintájára alaki elkülönülés nélkül is eseteket akar kimutatni az olyan nyelvekben, mint az angol. Az angolban csak a genitívus tekinthető külön esetnek. Ha figyelembe vesszük, a különféle nyelvekben az eseteknek mennyire különböző funkcióik lehetnek, bizonyosra vehetjük, hogy a casusok alakrendszere nem jelentéseik elkülönülése útján keletkezett. Nagyon merevek a Wundt és mások által felállított csoportosítások, amelyek által a casusok közt szorosabb jelentésbeli, funkciós összetartozást vélnék megállapítani (WUNDT: belső és külső meghatározás esetei), hiszen az esetek használata a legtöbb nyelvben összebonyolódott. JESPERSEN maga a három szófokozatnak megfelelően három csoportot állít fel az esetek között. Végezetül leszögezi, hogy a casusrendszer a nyelv logirrationálisabb részét alkotja.

A szám kategóriáját vizsgálja ezután a munka (XIV—XV. Number. 188—201. és 202—211. l.). A numerus nyelvtani és fogalmi jelenségeit összehasonlítva megállapítható, hogy bizonyos jelentéseket: pl. a megszámlálhatatlan dolgokat, az egyet és többet egyaránt magába foglaló fogalmakat stb. a nyelv alakilag nehezen tud kifejezni. Ilyen esetekben alaki ingadozások és (a különféle nyelveket egymással összevetve) kifejezésbeli, nyelvtani eltérések mutatkoznak: *many people* 'sok ember' — *many peoples* 'sokféle nép'; *much knowledge* az angolban egyes szám — *viele Kenntnisse* a németben többes szám — *sok ismeret*. A numerusbeli egyeztetésre vonatkozóan a szerző úgy véli, hogy azok a nyelvek, ahol a melléknév nem követi számban a főnevet, logikusabbak a többinél (*a great man — great men*). Egy SIMONYI-tulajdonított nézetrel szemben pedig Jespersen logikus nyelvnek tartja a magyart, amiért a tőszámnév után a jelszett szó egyes számban marad (208). SIMONYI (Die ungarische Sprache. Strassburg, 1907. 258) azonban lényegében ugyanazt mondja, mint JESPERSEN. Végül a szerző érdekesen fejti ki, hogy a pluralitás fogalma nemcsak a névszókban, hanem az igékben is megnyilvánulhat, s a cselekmény pluralitását alakilag az aspektus (imperpektív igék) vagy a képzésmód (gyakorító igék) fejezi ki.

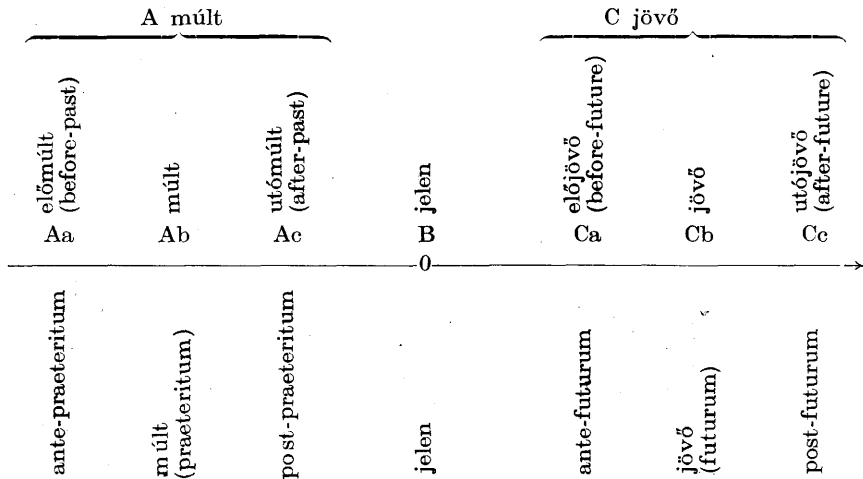
A személy kategóriáját elemzi a következő fejezet (XVI. Person. 212—225. l.), amely nagyon elmésen megállapítja, hogy a harmadik személy — ellentétben a hagyományos nyelvtanok meghatározásával — nem az, akiről beszélünk, hanem sem a beszélő (első személy), sem a megszólított (második személy). A nyelvtani és a fogalmi személy sokszor megegyezik, de vannak eltérések köztük. Ez vonatkozik pl. az udvariassági kifejezésekre: *your humble servant — tisztelő híve, Monsieur désire?* — *mit kíván az úr?* Ha a beszédben több harmadik személyről van szó, akkor kétértelműségek, bizonytalanságok keletkezhetnek, pl.: *John told Robert's son that he must help him — János azt mondta Róbert fiának, hogy neki segíteni kell rajta*. Persze a szöveggörnyezet-

ből általában kiküszöbölődik a félreérthetőség, némely nyelvben (algonkin) azonban a kétféle harmadik személyt alakilag is meg lehet különböztetni, s az így adódó negyedik nyelvtani alakot RASK illetőleg THALBITZER negyedik személynek nevezi. A félreértések kiküszöbölésére fejlődtek ki a legtöbb nyelvben a visszaható névmások.

A természetes és a nyelvtani nem jelenségeit vizsgálva (XVII. Sex and Gender, 226—243. l.) JESPERSEN a bantu és ehhez hasonló nyelvek sok csoportú névszói osztálytagozódását azonos jelenségnek tekinti az indogermán és más nyelvek két-három nemet megkülönböztető jelenségével. Ezután számos példát találunk arra, hogy mennyire különbözik egymástól a genus és a sexus, továbbá az egyes nyelvek egymástól.

A fokozás kérdéseit tárgyalja a következő fejezet (XVIII. Comparison, 244—253. l.). A középfok és a felsőfok közt nincs meg mindig a jelentésbeli különbség: *A is older than the other boys* — *A idősebb, mint a többi fiú* vagy *A is the oldest boy (the oldest of, or among, all the boys)* — *A a legidősebb fiú (a többi fiú között)*. Az alapfok ugyanakkor tulajdonképpen kívül áll a fokozáson, mert az „öreg ló” vagy „rég könyv” kifejezésekben semmiféle összehasonlítást nem teszünk. A középfok és a felsőfok közti fogalmi rokonság következtében több nyelvben a felsőfok képzés szerint is azonos lett a középfokkal, pl.: francia *meilleur* — *le meilleur*. A túlzó fok (elativus) lényegében meggyöngült értelmű felsőfok, amely a tulajdonság nagy fokát fejezi ki. A spanyolban és az olaszban a régi superlativus használatos ilyen funkcióra: olasz *bellissimo*, spanyol *doctísimo*. A melléknévi és határozói fokozást nem számítva más nyelvi szerkezetekben is lappanghat fokozás: *I prefer A to B* — *túlbecsüli A-t. B-vel szemben*; *an hour too late, eine Stunde zu spät*; francia *frère cadet* — *frère aîné* ('öcsém — bátyám'). Nemcsak névszókat, hanem igéket is összehasonlíthatunk egymással: *he felt rather than saw her presence in the room* — *inkább látta, mint érezte a nő jelenlétét a szobában*.

A következő két fejezet (XIX—XX. Time and Tense 254—268. és 269—289. l.) az ige és az igei kategóriák jelenségeit elemzi. Az idő fogalmát nemcsak igével, hanem gyakran más eszközökkel, sokkal pontosabban is kifejezzük: 1961. március 3-án, délelőtt 11 óra 22 percekor. Az igeidők rendszerezésében a szerző MADVIG felfogására támaszkodva összesen hét időt állapít meg, és a fogalmi, valamint a nyelvtani idők megfelelőiseit eképpen ábrázolja:

Jespersen jól látja, hogy az ő sémája logikus ugyan, de nem tartalmazza a különféle nyelvekben meglévő valamennyi nyelvtani időalakot. A továbbiakban mégis ezt a hét főidőt vizsgálja a jelentés és előfordulás szempontjából.

Az egyszerű jelen idő gyakran meghatározatlan időt fejez ki, a jelenidejűség kritériuma csak annyi, hogy az általa kifejezett időtartam a „most” elméleti 0 pontjával valahol egybeessen. Ezért alkalmas ez az igeidő az általános igazságok időtlen kifejezésére: *the sun rises in the east* — *a nap keleten kel*. A jelen idő gyakran megszákított cselekményt fejez ki: *I get up every morning at seven* — *minden reggel hét órakor kelek*. Ezt a cselekményt így ábrázolhatjuk:

.....0.....→

Az egyszerű jövő idő a legkevésbé határozható meg fogalmi szempontból: keveset tudunk a jövőről, s ezért nehezebben tudunk beszélni róla. Emiatt számos nyelvben nincs külön időalakja. A legfontosabb kifejezési formáik vagy azonosak a jelen idejével, vagy akarát (angol *will*, román *voiui*), kötelezettséget (angol *shall*, holland *zal*, újlatin nyelvek jövő ideje *scribere habeo* > olasz *scrivere*), mozgást (francia *je vais écrire*), lehetőséget (angol *may*) stb. jelentő kifejezőmódból erednek. Az utómúltnak (after-past time) nevezett fogalmi időnek egyetlen nyelvben sincs megfelelő egyszerű időalakja, hanem nyelvenként változó körülírásokat találunk: *Im nächsten Jahre gebahr sie einen Sohn, der ihr grosse Bekümmernis verursachen sollte*. Az utójövőidő (after-future time) szintén ritkán található külön alakban: *scripturus ero* — *I shall be going to write*. A nyelvek nem egyforma gazdaságosan jelölik az időbeli viszonylatokat; sokszor jelölik őket, máskor viszont jelölésüket a szöveggörnyezetre bízzák: *I start tomorrow* — *Holnap elindulok*, illetőleg *I shall start tomorrow* — *Holnap el fogok indulni* (a latin ilyenkor mindig jelöli a jövőt: *cras ibo*).

Az időalakok gyakran más jelentést is kifejeznek, pl. a jövő kétséget, gyanakvást bizonytalanságot: *il dormira déjà* — *er wird schon schlafen* — *A kulcs meglesz valahol, nem vesztettem el*. Olykor a múlt időnek van meg ez a jelentése, ezért a franciában a *si* kötőszó után kizorította a feltételes módot: *s'il pouvait, il viendrait*.

Az igeidők rendszerében külön problémát jelent a perfektum (*ich habe geschrieben, I have written, j'ai écrit*). Ez az alak a tiszta múlt jelentésen kívül a cselekvés vagy művelet eredményét is kifejezi, ez tehát olyan jelen, amely a múltból ered. A perfektum és a preteritum között egyes nyelvekben (német, francia) elmosódóban van a különbség, megőrződött viszont másokban (angol, spanyol). Az aorisztosz és az imperfektum különbségét JESPERSEN nem a cselekmény időbeli lefolyásában (pillanatnyi, illetőleg tartós), hanem az elbeszélés menetében látja: az aorisztosz sietős, tempós, zenei nyelven: *accelerando*, az imperfektum kényelmes, lassú, *ritirando*. Az angol körülírt folyamatos igealakok keletkezésére vonatkozólag a szerző érdekes elméletet fejt ki. Ez az alak, amelyet ő egyébként kiterjesztett igeidőnek (*expanded tense*) nevez, véleménye szerint nem az óangol ritka *wæs feohtende* szerkezetből eredt, hanem az *-ing* gerundiumos összetett szerkezetekből rövidült le: *is on huntinge* — *is a-hunting* — *is hunting*. A sokféle angol összetett igeidőalak közül egyébként JESPERSEN csak a *have* segédigés alakokat tartja igazi igeidőknek, mert ezekben a segédige eredeti jelentését már elvesztette. Nem ez a helyzet a *shall* és *will* segédigével összetett jövőidejű alakokban, mert ezeknek szükségességét, illetőleg akarást kifejező jelentése még megőrződött. Ami az aspektusokat illeti, az indogermán nyelvek közül csak a szláv nyelvekben fejlődtek külön kategóriává, másutt a befejezettség-befejezetlenséget nem egységes módon, hanem az ige alapjelentésével, igeképzőkkel, igeidőkkel vagy a szöveggörnyezet segítségével különböztetik meg.

Az egyenes és a függő beszéd fajtáival foglalkozik a következő fejezet (XXI. Direct and Indirect Speech. 290—300. l.). Az *oratio recta* és *obliqua* esetein kívül JESPERSEN felsorolja a reprezentált beszédet (*represented speech*), amely főleg az irodalomban fordul elő, olyan elbeszélő részletekben, ahol a főmondatot az előzmények, a szövegösszefüggés helyettesíti. Ez a beszédmód néz két kutató munkáiban is vizsgálat tárgya volt, BALLY közvetett szabad stílusnak nevezte (*style indirect libre*).

A következőkben (XXII. Classification of Utterances. 301—312. l.) a megnyilatkozások (*utterance*) és mondatok problémáiról olvasunk. A megnyilatkozásoknak két fő fajtája van. Az egyikben a beszélő nem akar hatást gyakorolni a hallgatóra, a másikban akar. Az elsőhöz tartoznak a kijelentéseken kívül a felkiáltások (*God save the King!* — *Éljen a szabadság!*) is, ezeknél ui. nem számít, van-e jelen más hallgató, vagy sem. A másik fajtáját alkotják a kérés, illetőleg a kérdést kifejező megnyilatkozások. A kérés magában foglalja mind a legalázatosabb könyörgést, mind a leghatározottabb parancsot. Alaki szempontból mindezek sokféleké lehetnek. Felszólítás lehet pl.: *Another bottle!* — *Mégeggy poharat!*; *Will you pack at once* — *Nem hagyna békében?*; *You will pack at once!* — *Őn azonnal távozik innen!* A kérdés és a kérés közti rokonságot mutatja az a tény, hogy gyakran fejezünk ki kérdéssel felszólítást. A kiegészítő és az eldöntendő kérdés idegen nyelvű terminus technikusainak megállapodatlan volta miatt a szerző az X-kérdés (x ismeretlen behelyettesítésével kiegészülő kérdés) és nexuskérdés elnevezéseket (x-question — nexus-question) javasolja.

JESPERSEN jól látja a mondat meghatározásának nehézségeit, s leszögezi, hogy sem logikai, sem lélektani alapokból kiindulva nem lehet a mondat mibenlétéhez közelebb jutni; a helyes definíció csak grammatikai jellegű lehet. Saját meghatározása szerint (307) a mondat (viszonylag) teljes és független emberi megnyilatkozás. A teljességet az mutatja, hogy önálló, azaz önmagában hangzott el. JESPERSEN az egytagú megnyilat-

kozásokat (*Splendid!* — *Nagyszerű!*; *What?* — *Mi?*) szintén mondatnak tartja, mert nézete szerint az alany vagy az állítmány hiánya nem szünteti meg a közlés mondat voltát. Ezzel szemben az összetett mondatok mellékmondatai nem alkotnak külön mondatot, hiszen nem önállóak. Ugyancsak nem tekinti mondatoknak a szerző a címeket és feliratokat; ezeket ő a teljes megnyilatkozás elfojtásának (suppression) esetei közé sorolja.

Ezután ismét az ige kategóriájáról olvashatunk, nevezetesen a módokról (XXIII. Moods. 313—321. l.). Tulajdonképpen ez sem fogalmi, hanem alaki kategória, bár az imperativus közelebb áll a fogalmi kategóriákhoz, mint a jelentő és a feltételes mód. De nem is mindegyik imperativus alak fejez ki tényleges felszólítást. A *take that!* — *vigye!* típusú megnyilatkozások beleegyezést jelentenek, ha előzőleg elhangzott engedélykérésre válaszolunk. Ha elhagyjuk a nyelvtani kritérium biztos talaját, akkor igen sokféle „mód” keletkezhetik a három valódi igemódon kívül.

Behatóan elemzi a szerző a tagadás nyelvi és fogalmi összefüggéseit (XXIV. Negation. 322—337. l.). A kontrárius és kontradiktórikus fogalmak nyelvi megfelelőinek vizsgálatakor kiderül, hogy a szövegösszefüggés a nyelvi kifejezést az ellenkezőbe csaphatja át. Amíg a *rich* — *gazdag* kontradiktórikus fogalma a *not-rich* — *nem gazdag*, addig a *John is rich* — *János gazdag* és *John is not rich* — *János nem gazdag* mondatok egymáshoz viszonyítva nem kontradiktórikus, hanem kontrárius értelmet fejezhetnek ki, hiszen a kettő között ilyen közbülső értelmű kijelentéseket tehetünk: *John is probably rich* — *János feltehetően gazdag* vagy *he may be rich* — *talán gazdag* stb. Ezért a tagadás ilyen hármias viszony tagjává épül be:

- A. pozitív
- B. kérdéses
- C. negatív megállapítás.

Ilyen módon érthetővé válik, hogy kérdés alkalmával az állított vagy tagadott alak egyforma értelemmel szerepelhet: *Is John rich* — *Gazdag János?* = *Is John not rich?* — *Nem gazdag János?* A nyelvben az előbbi hármasság alakilag is megkülönböztethető:

- A. *everything, all, everybody* — *minden, mind, mindenki*
- B. *something, some, somebody* — *valami, valaki, némely*
- C. *nothing, none, nobody* — *semmi, senki* stb.

E három csoport tagadásakor más-más jelentés keletkezik, pl. nem A = B (*non omnis moriar*).

A szerző ezután az egész mondat vagy csak egy mondatrész tagadásának jelenségeit elemzi, majd a kettős tagadással kapcsolatban megállapítja, hogy ez nyelviileg nem azonos jelentésű a matematika vagy a logika hasonló jelenségeivel: a *not infrequent* — *nem értéktelen* kifejezés nem azonos a *frequent* — *értékes* alak jelentésével. Számos esetben a kettős tagadás éppen erősítő jelentést ad, s vannak nyelvek, amelyekben az ilyen szerkezet a tagadás rendes formája lett: francia *on ne le voit nulle part* — orosz *нигде не казал*. A tagadószó a nyelv életében kifejező erejét tekintve gyakran meggyengül, és ilyenkor más szócskákkal egészül ki. Ez a folyamat többször is lezajlott a francia és az angol tagadás történetében.

*

Ismeretésünk csak a főbb gondolatokat ragadta ki a műből, s az említetteken kívül számos részletmegfigyelés, beható és újszerű nyelvi elemzés található mindegyik fejezetben. Ezek leginkább az anglisták számára tárnak fel meggondolkodtató problémákat. De JESPersen munkája az általános nyelvészek részére is nélkülözhetetlen kézikönyv.

JESPersen abban a korszakban működött, amikor a nyelvtudományt már kezdték nemcsak filológianak és nyelvtörténetnek tekinteni, hanem új és átfogó módszerekkel igyekeztek kiszélesíteni határait. A dán tudós maga is az úttörők közé számítható. Fent ismertetett munkája első kiadásának megjelenése előtt néhány évvel látott napvilágot F. de SAUSSURE *Cours de linguistique générale* című postumum alkotása. JESPersen ismerhette ezt, hiszen a 35. lapon említi SAUSSURE nevét, habár a forrásjegyzékben nem hivatkozik Saussure művére. A leíró és a történeti módszer következetes kettéválasztásának követelése, és lényegében a leíró nyelvtan elméletét alkotó tárgykör azt bizonyítja, hogy JESPersen ilyen vonatkozásban Saussure-höz hasonlóan gondolkodott, sőt számos esetben még tovább ment genfi kollégájánál. Amire SAUSSURE-nél olykor csak célzás található, az JESPersen-nél már átfogó törekvés: megtisztítani a nyelvtant a logika, a lélektan és más határtudomány sallangjaitól, s helyette nyelvtani kritériumokból kiindulva az alakrendszert megtenni a vizsgálat tárgyául, ezen túlmenően pedig számos

vagy esetleg valamennyi nyelvre érvényes kategóriákat megállapítani. JESPERSEN műve ez utóbbi vonatkozásban közvetlen előfutára volt a dán strukturalista iskolának (BRØNDAL: Essais de linguistique générale. Copenhague 1943 és Les parties du discours. Copenhague 1948; továbbá HJELMSLEV: Principes de grammaire générale. København, 1928; és Prolegomena to a theory of language. Baltimore, 1953).

A fentiek ellenére JESPERSENnek az a gondolata, hogy a forma-funkció-jelentés hármasszereffüggését mindkét irányban haladva kell figyelembe venni a vizsgálatok alkalmával, a mai napig megvalósítatlan maradt éppenúgy, mint BRUNOT elképzelése, amely egyoldalúbb volta miatt elméletben és gyakorlatban egyaránt messze marad JESPERSENétől. Ha a részvétlenség okait kutatjuk, azt állapíthatjuk meg, hogy egyrészt a hagyományos iskolák követői előtt JESPERSEN módszere túlságosan forradalmi másrészt, a strukturalizmus, értve rajta elsősorban a ma hangadó amerikai iskolákat, nem Jaspersen, hanem BLOOMFIELD nézeteit választotta mintaképül, s ennek megfelelően náluk csak a forma alkotja a nyelvi elemzések anyagát, a jelentés a gyakorlatban háttérbe szorult, sőt pl. HARRIS (Methods in Structural Linguistics. Chicago, 1951), CHOMSKY (Syntactic Structures. S-Gravenhage, 1957) és mások elvileg is elvetendőnek ítélik a nyelvtani analízisek alkalmával. Nincs helye itt e felfogás bírálatára (lásd bővebben „A modern nyelvtudomány főbb problémái”, Nyr. LXXXII, 461—467, című dolgozatomat), mindazonáltal reméljük, a nyelvtudomány mai forrongásának megszűnte után sor kerülhet a JESPERSEN által megjelölt út bejárására.

A munkában számos érdekes megállapítást találunk a nyelvtani és a logikai fogalmak összefüggésére, illetőleg különbségére vonatkozólag. JESPERSEN műve sok tekintetben itt is úttörő, amennyiben a nyelvész szemszögéből kezdte meg a vizsgálatokat, de kutatásait nem irányította a nyelvtudomány védnökének szerepe a logika gyámködsével szemben, amely a XIX. század nyelvészeinek, STEINTHALnak és másoknak ez irányú munkásságát annyira jellemezte, s amely végül oda vezetett, hogy a fürdővízzel együtt kiöntötték a gyereket. JESPERSEN a logikán még az arisztotelészi klasszikus logikát értette, és ezt is vette alapul elemzéseiben. A közben eltelt idő alatt a logika új ága, a matematikai logika már kibontakoztatta szárnyait, és komolyabb lépéseket tett, hogy a nyelvtan és a gondolkodás összefüggéseit a maga nézőpontjából kiindulva vizsgálja meg. Sőt éppen JESPERSENnek az igedőkről való felfogását választotta ki a matematikai logika egyik kiváló művelője, REICHENBACH (Elements of Symbolic Logic. New York, 1956 255—6), hogy azt szimbolikus eszközökkel bírálat alá vegye. Egyébként a matematikai logika a logikai és a nyelvtani fogalmak összefüggéseit nemcsak ebben a vonatkozásban boncolgathatja. (REICHENBACH könyvében is találunk más példákat.) Mindazonáltal Jaspersen ismertetett munkája még a szimbolikus logika előretörésével sem vált fölöslegessé, sőt mindig kiindulópontot fog jelenteni a nyelvi és logikai kategóriák összefüggéseinek tisztázásában.

JESPERSEN az úttörő szemléleten kívül egy új módszert alkalmaz tudatosan a nyelvtani elemzésekben, amelyet tőle függetlenül a közelmúltban az amerikai strukturalista iskola is kialakított a szintaktikai analízisekben. Ezt a módszert Jaspersen áthelyezésnek (transposition) nevezi, ma a strukturalista irodalomban pedig megalapozói, CHOMSKY (i. m.) és HARRIS (Co-occurrences and Transformation in Linguistic Structure. Language XXXIII/3. [1957], átalakításnak (transformation) hívják. JESPERSEN munkájában lépten-nyomon alkalmazza a szóban forgó módszert (92, 101, 137, 153, 158, 170—172, 199, 272—273, 322, 329 stb.). Így megemlíti (85), hogy a határozatlan számnevek abban különböznek a mellénevektől, hogy nem állhatnak állítmányi helyzetben, tehát amíg a *the young and nice lady* — fiatal és csinos hölgy átalakítható így: *this lady is young and nice* — ez a hölgy fiatal és csinos, addig a *many ladies* — sok hölgy nem alakítható át: *this lady is* vagy *are many* — ez a hölgy sok. Egyébként ezt az átalakítási eljárást — ha nem is tudatosan és rendszeresen — olykor már korábban is felhasználták. CHOMSKY és HARRIS mai átalakítási módszere JESPERSENétől csak abban különbözik, hogy szimbolikus eszközökkel tették rendszeresebbé, elvileg pedig híveik a szintaktikai elemzésekben kizárólagos érvényűnek vélik. Éppen ezzel az utóbbi, egyre terjeszkedő felfogással szemben jogos kételyek merülnek fel. A transformáció bizonyos alaptípusok szerint változtatja meg a vizsgált szerkezeteket (aktív-passzív szerkezet, pozitív-negatív kijelentés, jelző-állítmányi viszony stb.). Kérdéses: hogyan ölelhető fel ilyen alaptípusokra épített átalakítás útján valamennyi szintaktikai jelenség, hogyan pótolható pl. a mai magyar nyelvből hiányzó passzív igék hiányában az aktív-passzív átalakítási típus. Az eljárás mindenhatóságában egyébként két recensens is kételkedik (LEES C. F.: Noam Chomsky, Syntactic Structures. Language XXXIII/3 [1957], VOEGELIN R. B.: Noam Chomsky, Syntactic Structures, International Journal of American Linguistics XXIV/3. [1958]), és az egyikük, LEES is megnevezi JESPERSENT a gondolát úttörőjéül. Különösen súlyos bírálatot mond az

átalakítás elvi alapjairól és gyakorlati felhasználhatóságáról Reichling A. (*Principles and Methods of Syntax: Cryptanalytical Formalism. Lingua X [1961], 1—17*). A transzformációnak olykor csak gyakorlati haszna van (pl. a gépi fordítás programjának kidolgozásában; így véli egyébként Reichling (i. m. 17) is). Ebben a vonatkozásban hivatkozom VOLOSKAJA Z. M. (*Установление отношения производности между словами. Вопросы Языкознания 1960/3:100—107*) óvatos megfogalmazására, aki az általa átalakítással kapott s a hagyományos ismeretektől eltérő eredményeket nem minősíti feltétlenül elvi jelentőségűeknek.

JESPERSEN gyakran vizsgálja a nyelvi kifejezések tömörségét, s ezzel — nem is beszélve arról, hogy a „redundancia” elnevezést szinte terminus technikusként használja — igen közel jutott ehhez a kibernetika által csaknem harminc évvel később felfedezett fogalomhoz. A különbség részben abban mutatkozik, hogy JESPERSEN vizsgálódásai nélkülüljk az egzakt természettudományi alapot, részben pedig — és ez javára szól — nemcsak hangokat (vagy betűket), hanem szavakat és szintaktikai szerkezeteket vizsgál, pedig idáig a mai entrópia-elemzések a nyelvi szövegekben alig jutottak el. S hogy a dán nyelvész fontos jelenségnek tartotta a nyelvi tömörség és terjengőség vizsgálatát, bizonyítja az a halála előtt nem sokkal megjelent munkája (*Efficiency in Linguistic Change. København, 1941*), amely még behatóbban és rendszeresebben foglalkozik e kérdéssel. S bár bizonyító anyagát a nyelv történeti változásaiból merítette, 8 évvel előzte meg SHANNON-WEAVER alapvető információ-elméleti munkáját (*The Mathematical Theory of Communication. Illinois Press: Urbana 1949*).

Az ismertetett mű több helyen hangsúlyozza a beszédtevékenység kettős alkatát, vagyis a beszélő és a hallgató egyidejű jelenlétét, illetőleg váltott szerepét, és SAUSSURE (i. m. 27 és f.) elvi jelentőségű megállapításához képest több gyakorlati következtetést von le belőle. Igaz ugyan, hogy a morfológia és a szintaxis kettéválasztása erre a kettős funkcióra építve aligha oldható meg úgy, ahogyan a szerző kifejtette, mégis hasznos volna ezt a kettős szerepet mindenkor figyelembe venni. Ezt mulasztják el a megkülönböztető elemek elméletének felállítói (JAKOBSON R.—FANT, C. G. M.—HALLE, M.: *Preliminaries to Speech Analysis. Cambridge, Mass., 1952*), amikor elvi következtetéseiket tudatosan, de egyoldalúan csak a hallgató szemszögéből nézve vezetik le (lásd erről szóló bírálatomat: NyK. LXIII/1. [1961], 139—40).

Lényegében új gondolat a szavak egymástól való függőségének fokozati megkülönböztetése (ranks), amely a mondatrészek szerinti elemzéstől független eljárás. Hasonló próbálkozásokat más kutatók is folytattak már Jespersen előtt. PEŠKOVSKIJ A. M. (*Русский синтаксис в научном освещении. Москва 1956⁷. 53—61. 1.*) vizsgálódásai sok rokon vonást mutatnak Jespersenével. Már korábban jelentkezett tehát az a törekvés, amely nem elégedett meg a mondatrészekre támaszkodó szintaktikai elemzéssel, mert az túlságosan a jelentés különbségeire támaszkodik, s ez az irányzat a strukturális számúra teremtette meg a kedvező légkört. Azonban JESPERSEN ezen módszere nem a disztribúciós vagy a transzformációs analízis előfutára volt, hanem inkább a TESNIÈRES L. (*Esquisse d'une syntaxe structurale. Paris, 1953*) által kidolgozott mondattani elemző módszernek. JESPERSEN eljárását azonban ebben a yers formájában senki sem vette át és fejlesztette tovább, s az többé-kevésbé feledésbe merült. Ennek az oka talán abban van, hogy a szerző által elének tárt viszonyhalmaz elég bonyolult, de kevésbé meggyőző. Így aligha fogadható el az az értékelés, hogy a tárgy szinten elsődleges szó, akárcsak az alany, s a tárggyal (sőt részeshatározóval) bővített mondatban két vagy három elsődleges szó is van. Márpedig ha ezt nem fogadjuk el, akkor az egész jesperseni fokozatrendszer széthull. PEŠKOVSKIJ sokkal helyesebben látta a tárgy helyzetét a mondatban, s joggal nyilvánította alárendelt, önállótlan szónak. A hiányosságok ellenére is Jespersen megfigyelése (akárcsak PEŠKOVSKIJÉ), továbbfejlesztést igényel, és rábreszti a kutatót annak tudatára, hogy a nyelvtani-szintaktikai elemzésnek nemcsak egyetlen fajtája lehetséges.

Ami a junkeió és a nexus különbségét illeti, ez az elnevezési újítás nem mindenütt talált elfogadásra, de hiszen ez lényegében az állítmányi viszonyoknak a többi szintaktikai viszonynal szemben való különbségét, sőt elsőbrendűségét takarja, s ez a tény már JESPERSEN fellépése előtt is közhely volt. Nagyon értékes viszont Jespersen mondatmeghatározása, amely a nyelvtani kritériumok elsőbbségén épül.³

³ Hasonló elvekből kiindulva magam is alkottam egy mondatmeghatározást *Синтаксические явления Задонщины, Studia Slavica I [1955], 138*): „a mondat olyan önálló beszédegység, amelynek zárt nyelvtani szerkezete van, és a szerkezetet egészbe foglaló állítmányt tartalmaz” (oroszul). Saját meghatározásom lényegében abban különbözik JESPERSENÉTŐL, hogy ez az állítmány meglétét nagyon is fontosnak tartja.

Aligha van igaza JESPERSENnek abban, hogy az állítmány nem lényeges kelléke a mondatnak, hiszen ennek ellentmond a nexus-viszony elsőbbségűsége a junkcióval szemben, amit JESPERSEN többször hangsúlyoz. Az állítmány nélkülözhetetlen voltát mutatja e két megnyilatkozás különbsége: *Tűz a padláson!* — *Tűz van a padláson!* Mindkettő teljes értékű, jelentését tekintve pedig azonos közlés, de csak a második nevezhető mondatnak (a mondat nyelvtani fogalmából kiindulva). S ha az állítmány meglétének szükségét elismerjük, akkor a címek, feliratok — BÜHLER K. (Sprachtheorie, Jena, 1934. 159 és kk.) szerint szimfizikus jelek, amelyek jelentésüknek teljességét a jelmezőből való kiegészüléssel nyerik — aszerint tekinthetők vagy sem mondatoknak, hogy szerkezetük kielégíti-e a mondat követelményét. E két JÓKAI-cím közül csak az első mondat, de mindkettő teljes értékű szimfizikus jel: „De kár megvénülni!” — „Szeretve mind a vérpadig”.

Úttörő volt JESPERSEN abban is, hogy az írott nyelv és az élőbeszéd különbségére rámutatott, s hangsúlyozta az utóbbi nyelvtani vizsgálatának fontosságát, miközben maga is igyekezett gyakorlatban érvényt szerezni e követelésnek. A strukturalizmus sokkal továbbment ezen az úton, sőt átesvén a ló túlsó oldalára, az élőbeszéd tanulmányozásának sokkal nagyobb fontosságot tulajdonít, mint az írott nyelvének. Lásd e túlzásra vonatkozóan BOLINGER D. L. (Visual Morphemes. Language XXII/4. [1946]) helyes észrevételeit.

Amikor az amerikai fonológusok (lásd pl. HOCKETT CH. F. (A Manual of Phonology. Baltimore, 1955. 51 és kk.) nem utolsó sorban fonetikai érvekre hivatkozva próbálják megállapítani a szóhatárokat (juncture) a beszédben, JESPERSEN azon megállapításával kerülnek szembe, amely szerint a szó nem fonetikai egység s ezért csak fonetikai elemzéssel a beszédben nem lehet megállapítani a szavak számát, sem meghúzni a határt két szó között. Úgy vélem, JESPERSEN helyesebb úton jár, mint az amerikai fonológusok és strukturalisták, mert a szóhatárok boncolói a teljes szöveggörnyezetben folytatott jelentésemelés nélkül nehezen fogják a *night-rate* 'éjjeli díjszabás' és a *nitrate* 'nitrát' (az amerikai nyelvtudományi kézikönyvek kedvenc példája) különbségét megtalálni.

Igen hasznosnak mondható az idő társszerzőjének a munkában végigvonuló azon törekvése, amely a természetes és a mesterséges nyelvek eltérő jellemvonásaira felhívja a figyelmet.

JESPERSEN terminológiai újításai általában nem találtak elfogadásra. De igen egészséges az az állásfoglalása (341—343), amely elismeri ugyan, hogy a hagyományos nyelvtani terminológia elavult és rossz (gyakran félrevezető, nem egyértelmű), de csak a műhatatlanul szükséges változásokat helyesli. A mai terminológiai újítások bacchanáliájában nem ártana szem előtt tartani ezt a józan követelményt.

Az ismertetett műben is végigvonul JESPERSENnek az a gondolat, amelyet korábban a „Language, its Nature, Development, Origin” (London—New York, 1923) című könyvében fejtett ki, ti. hogy az analitikus nyelvi alkat fejlettebb a szintetikusnál, és hogy a nyelvek analitikus irányban fejlődnek általában. Bár ez a nézet több helyen felmerül, itt nem tudunk vele külön foglalkozni.

A számos helyes, vitaindító és gondolatébresztő megállapításon, megfigyelésen kívül a műnek vannak gyöngéi, hiányosságai is.

A legnagyobb gyengéje JESPERSEN koncepciójának az, hogy túlságosan az angol, azon túlmenően pedig a mai indoeurópai, továbbá a klasszikus latin és görög nyelvek rendszerén épül fel, s ezzel nyelvtani struktúrája valamiféle indoeurópai egység típus, vagy ahogyan az amerikai nyelvfilozófus, WHORF (aki annak önálló létezésében komolyan hitt) elnevezte: Standard Average European. JESPERSEN maga is ismeri rendszere korlátait (lásd pl. 59, 91. l.), sőt kétségkívül igyekszik kitekintést adni nem indogermán nyelvekre is. Így többször szó esik a kínai eltérő sajátságairól, találunk számos finn, magyar, egy-két eszkimó példát stb., azonban az egész gondolatmeneten ez keveset változtat. A mű felépítésének ez a hiányossága a részletkérdések tárgyalásában szintén kiütöközik. A XXIII. fejezetben a szerző kifejti, hogy elvileg csupán három igemód lehetséges, habár ezeknek sokféle fogalmi mód felel meg. Egyetlen szóval sem említi meg, hogy számos nem indoeurópai nyelvben a módalakok száma 4 vagy ennél is több, sőt az ausztráliai arandában STREHLOW 14 egymástól alakilag különböző igemódot talált, s habár talán módszeresebb vizsgálattal ezek száma csökkenthető, három alakra korlátozni az igemódok számát a probléma rendkívül elnagyolt leegyszerűsítését jelenti. A XXI. fejezetben azt olvassuk (299), hogy a függő beszédben az imperativus szükségszerűen más móddá alakul: *Come at once!* — *he ordered me to come at once* vagy *he said that I was to come at once*, holott ez a szabály nem minden nyelvre érvényes, lásd pl. a magyarban: *Azonnal gyere!* — *Azt mondta, hogy azonnal menjek!* A közvetlen és közvetett tárgy (accusativus-dativus) közti szorosabb összefüggés szintén elsősorban az angol és más modern indoeurópai nyelvek sajátsága. A magyarban lényeges alaktani és mondatnyi különbség van a tárgy

és a részeshatározó közt, ezzel szemben a részeshatározó (dativus) inkább a birtokos jelző (genitivus) alakjához és jelentéséhez áll közelebb, amint ezt a jelölt birtokos jelzőnek a részeshatározóból való eredete is mutatja. E példákat még hosszasan lehetne folytatni, de már az eddigiekből levonható az a tanulság, hogy a Jespersen által helyesen elgondolt szintézis nem állítható össze csak az indogermán nyelvek anyagából, hanem figyelembe kell venni valamennyi létező nyelvtípust.

A nyelvi és a fogalmi kategóriák elválasztására irányuló törekvés végrehajtásában nem egy következtetés előfordul. A szerző az angol névmások (*who — what ; he, she — it*) jelentésbeli különbségét az élő-élettelenség genusjellegű nyelvtani kategóriájának számítja, s ugyanezt mondja ki a szláv (*сущий ома — сущий емоа*) és a spanyol (*he visto al ministro — he visto Madrid*) élő-élettelen megkülönböztetésre. JESPERSEN nem veszi figyelembe, hogy az alaki szempontok következetes érvényesítése esetében ezek a jelenségek az említett nyelvekben nem külön nyelvtani kategóriák, hiszen hiányzik a genus kritériumának fontos feltétele: a passzív generitású szófajok megoszlása. Ezért az angol névmások különbsége, akárcsak a magyar *ki — mi* névmásoké, jelentéstani kérdés, a spanyol és a szláv jelenség pedig az esetek használatának szintaktikai problémája (234—240). Lásd erre vonatkozólag részletesebben „A nyelvtani nem kialakulása” című tanulmányomat (NyK. LX/2 és LXI/1). Egyébként másutt (287) JESPERSEN maga is elismeri, hogy nem könnyű következetesen érvényre juttatni a nyelvtani és a logikai-jelentéstani fogalmak megkülönböztetésének követelményét.

A gyakran monografikus részletezéssel tárgyalt jelenségek mellett olykor fontos nyelvi összefüggések leírásának hiánya tűnik fel. Az alanytalanságról részletesen nem esik szó, csak elvétve egy-egy utalás. A fokozás jelenségeit felsorolva nem találunk említést arról, hogy az alapfok — eltekintve attól, hogy az összehasonlításon kívül áll — a szóban forgó tulajdonság abszolút meglétét jelenti, tehát több a középfoknál és a felsőfoknál, amely csak a tulajdonság viszonylagos meglétét fejezi ki. A szerző elfogadható bírálatot mond a névmási szófaj addigi meghatározásairól, de elmulasztja kifejezni a saját, helyesnek vélt felfogását. E hiányosságok felsorolását még folytatni lehetne.

Előfordulnak a munkában kisebb tárgyi tévedések is. Így a magyar *egy-más* (sic!) névmás keletkezését a német *einander* hatásával magyarázza (224). Vö. erre vonatkozóan PAIS (*Egy mást.*, MNy. LI/2, 184) magyarázatát a legújabb erre vonatkozó kutatások közül. Egyébként az *egymás* fenti magyarázatát SIMONYI (vö. pl. i. m. 273) munkájában sem olvashatta JESPERSEN. Ugyancsak téves az a feltevés, hogy az olasz *-ino* kicsinyítőképzős főnevek, amelyek nőnemű főnevekhez is járulhatnak, eredetileg pejoratív jelentésű semlegesnemű képzők voltak (239—240), akárcsak a német *Fischlein, Fräulein*-félék képzői ma. A *casino, tavolino, ombrellino* stb. főleg nyelvjárásokban lehetnek pejoratív jelentésűek, azonban semlegesneműek sohasem voltak, hiszen a neutrum már a vulgáris latinban kiveszett.

Megemlítem még, hogy a munka felépítésében is vannak következtelenségek. Indokolatlan pl., hogy az igemódokat az igéktől különválasztva a mondatról szóló két fejezet (XXI—XXII) tárgyalja.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy JESPERSEN könyve méltán megérdemelte a nyolcszor való kiadást, és joggal hiányolhatjuk, hogy sem külföldön, még kevésbé hazánkban nem használták fel olyan mértékben JESPERSEN gondolatait, ahogyan ezek megérdemelnék, s így az általános nyelvészek inkább kurióznak tekintették őket, vagy csak tudománytörténeti érdekességnek vélték. Az olvasó azonban úgy érzi, hogy a dán nyelvész itt kifejtett elmélete, módszere és számos részleteredménye a nyelvtudomány mai, új problémáinak vitájához is tud hasznos, gondolatébresztő anyagot nyújtani.

FODOR ISTVÁN

Stephen Ullmann: The Principles of Semantics

Glasgow, é. n. [II. kiadás, 1957]. 346 lap

Amikor GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar történeti nyelvtan vázlatának IV. részeként kiadta Jelentésanát (Danubia-kiadás [Pécs], 1926), lényegében véve nemcsak a korábbi magyar jelentéstani kutatásokat állította a nemzetközi eredmények szélesebb keretébe, hanem egyszersmind megbízhatóan tájékoztatott olyan külföldi — elsősorban német és francia — eredményekről, amelyekről addig bizony vajmi kevesen vettek nálunk tudo-

mást.¹ Gombocz művének megjelenése óta azonban immár 35 év telt el, s aligha állíthatnók teljes bizonyossággal, hogy e hosszú idő folyamán a szemantikai s általában a lexikológiai kutatások minden újabb eredményével megismerkedtünk. Éppen ezért van, már csak bibliográfiai szempontból is, nagy jelentősége ULLMANN ISTVÁN, Angliába szakadt hazánkfia új szintézisének, amelynek első kiadása 1951-ben jelent meg, de amelyről, meglepő módon, nálunk csak szórványosan vettek tudomást. Pedig kétségtelen, hogy Ullmann nemcsak hozzáférhetővé tette a nemzetközi nyelvészet számára Gombocznak addig külföldön, nyelvi okokból, teljesen ismeretlen eredményeit (vö. 216, 2. j.), hanem szívós munkával és gondos körültekintéssel tovább is építette azokat. Gombocz felfogása így tehát csak egyik, bár nagyon lényeges összetevője ULLMANN nézeteinek; erre, a szerzőnek még budapesti éveiből származó alapra rárétegződött azután jóformán minden lényeges tanulsága annak a negyedszázadnak, mely ULLMANN művének első kiadását Gombocz egyetemi előadásokból kinőtt s végső megfogalmazásában is nagyon vázlatos szintézisétől elválasztja. S természetesen 1951-gyel sem zárultak le ULLMANN vizsgálódásai: amint könyve függelékéből kiderül (Recent Development in Semantics. 300—31), éppen az 50-es években tett szerzőnk kísérletet arra, hogy szemantikai kutatásait még szervezettebb kapcsolatba hozza egyrészt bizonyos filozófiai törekvésekkel (vö. a Wittgensteinra vonatkozó megjegyzésekkel: 302—4), másrészt pedig a strukturáliszmus jelentéstanai vonatkozásaival (vö. 306 kk.).

Ismertetésünk keretei nem teszik lehetővé, hogy sorra foglalkozzunk mind elvi, mind gyakorlati szempontból ULLMANN-nak könyvének minden részletével; ragadjunk ki tehát belőle négy olyan kérdést, amely minden jelentéstanai rendszernek valóságos sarokköve.

Lássuk mindenekelőtt a szó szerkezetéről vallott nézeteket, hiszen ULLMANN könyve is, akár a Gomboczé, elsősorban szójelentéstan és éppen ezért csak nagyon elvétve utal az egyes nyelvek állandó kifejezőkészletének, frazeológiai egységeinek szemantikai mozzanataira.² A szó meghatározásában ULLMANN lényegében véve A. ROSETTI nálunk is jól ismert fogalomtörténeti összeállítására³ támaszkodik, s örvendetes, hogy figyelmet szentel LAZICZIUS GYULA szömeghatározásának is, melyet teljes terjedelmében idéz (56)⁴. Eppen e meghatározást választja kiindulópontul saját további gondolatmenetéhez, amelyben viszont, legalábbis elvben, a szövegösszefüggés figyelembevétele („the context theory”, 60 kk.) különösen fontos szerephez jut. Mégis ULLMANN szömeghatározásának magva bevallottan (67, 2. j.) Gombocznak funkcionális jelentés-definíciója: a jelentés (meaning) nem más, mint a szó hangalakjának (itt: name) és értelmének, fogalmi tartalmának (sense) kölcsönös viszonya (70).⁵

Természetesen e felfogás, amely persze nyugaton sem mondható általánosnak,⁶ messzemenő következményekkel járt a munka további felépítése szempontjából, s örömmel látjuk, hogy például a jelentésváltozások osztályozásával kapcsolatban ULLMANN, ha már elfogadta a fentebb vázolt hármasságot, szerencsés

¹ V. A. Zvegincev (Семасиология. Изд. Моск. унив.-а. 1957, 38) Gombocz felfogásának sugalmazói közt említi L. Bloomfieldet, valamint C. K. Ogden és L. A. Richardsot is; Gombocz Jelentéstanában azonban egyikük említését sem találjuk. Bloomfield alapvető munkája egyébként később jelent meg (Language, 1933), tehát legfeljebb bizonyos közös források felhasználásáról lehet szó.

² Hogy mennyire szójelentéstanál van dolgunk, azt egyetlen tény is igazolja: nyoma sincs ULLMANN-nál annak a problematikának, melyet például FL. DIMITRESCU tárgyal az igés kifejezésekről szóló alapos munkájának bevezetésében (Locuțiunile verbale în limba română. 1958, 23—68).

³ Le mot. Esquisse d'une théorie générale. Copenhague—Bucarest, 1947.

⁴ E meghatározás szerint a szavak nem mások, mint „des signes linguistiques composés d'éléments phoniques déterminés, signes qui sont aussi susceptibles de fonctionner soit dans un contexte (Zeichenfeld), soit dans une situation (Zeigfeld) et qui, en outre, à un moment donné, au sein d'une société donnée, forment un système” (Cahier F. de Saussure V-1945, 37).

⁵ Vö. Gardiner, The Theory of Speech and Language, 2. kiadás. Oxford, 1951, 29—33.

⁶ Vö. a függelék utolsó fejezetével, mely arról számol be, hogy a jelentés (meaning) szót számos nyelvész legújában egyenesen kerüli, bár jól tudja, hogy mint fogalomról nem mondhat le róla. W. S. Allen szerint „meaning... has become a „dirty word”; but if the name tends to be avoided, there is no doubt that every linguist employs the concept...” (idézve 317).

módon igazította ki GOMBOCZNAK egy terminológiai következetlenségét. Ha ugyanis a jelentés (meaning) csupán funkcionális viszony, akkor nyilvánvaló, hogy jelentésváltozásnak kell neveznünk e viszonynak mindennemű módosulását; a névátvitellel viszont nem a jelentésátvitelt kell szembeállítani (GOMBOCZ, i. m. 68), hanem az értelemátvitelt!⁷ ULLMANN e kiigazítást teljes következetességgel hajtotta végre, s így az ő rendszerében a névátvitelt (Transfers of names, 222 kk.) már az értelemátvitelt (Transfers of senses, 234 kk.) különböző típusai követik. A jelentésváltozások e két nagy csoportja egyébként ULLMANN szerint még egy magasabbrendű kategóriába is tartozik: a nyelvi újításon alapuló szemantikai változásokéba (Semantic changes due to linguistic innovation).⁸ A név- és értelemátvitellek esetei lényegében az általánosan ismertekkel egyeznek;⁹ új viszont, legalábbis mint külön kategória, a jelentésváltozásoknak „Composite transfers” (240 kk.) néven számon tartott csoportja, bár itt részben olyan példák szerepelnek (vö. latin *anxius*, *angere* 241), melyeket vagy ezekhez hasonlókat például GOMBOCZ egyszerűen névátvitellek, illetve — a maga wundti terminológiája szerint — komplikációs jelentésváltozásnak nevezett (vö. *aggik* 86—7, valamint EtSz.). E terminust ULLMANN, aki általában gondosan elkerüli a pszichologizmus túlzásait, már nem alkalmazza; kétségtelen azonban, hogy éppen a Composite transfers-kategória, valamint a szinesztéziának alább még említendő részletes tárgyalása sokat köszönhet WUNDTNAK is (erről vö. különösen: 214).

A nyelvlélektan persze már csak azért sem lehet idegen ULLMANN felfogásától, mert könyvében a deskriptív mozzanat, s ezzel együtt a szókinccs rendszerűsége nagyon fontos helyet foglal; a Descriptive Semantics és The Passage from Descriptive to Historical Semantics című fejezetek már terjedelmük révén is (43—170) teljes egyensúlyba kerülnek a Historical Semantics című fejezettel, sőt tovább is mehetünk: a könyv egyik legjobb része az, amely legalább nagy vonásokban ismerteti J. Trierneket a „nyelvi mezőkre” (sprachliches Feld), pontosabban a „lexikális mezőkre” vonatkozó nézeteit (156 kk.). ULLMANN helyesen mutat rá arra a tényre, hogy Trierneket és követőinek „mező-elmélete” — amelynek semmi köze sincs a BÜHLER-féle „mező”-fogalomhoz! — nemcsak a szemantika strukturalista útjait egyengeti, hanem, kellő óvatossággal alkalmazva, fényt vethet arra a hatásra is, amelyet a nyelvi eszközök a gondolkodásra gyakoroltak („the influence of language upon thought”: 159). Társadalom és nyelv konkrét kapcsolatainak feltárása is voltaképpen ezen a vonalon látszik a legeredményesebbnek; bizonyára ezért fogadott a szovjet nyelvészet is érdeklődéssel olyan munkákat, aminő például a HARRY HOIJER szerkesztette tanulmánykötet (Language in Culture. Chicago, 1954, vö. Zvegincev, i. m. 47).

Sok-sok, nem kevésbé fontos kérdés közül csak egyet szeretnénk még megemlíteni: a szerzőnek a jelentéstan általános vagy, ha tetszik, panchronikus elveire (illetve „törvényeire”) vonatkozó megállapításait. Ilyenekről, mint ismeretes, régebben gyakran történt említés (vö. GOMBOCZ, i. m. 4—7), érdekes tehát megtudnunk e kérdésben is ULLMANN állásfoglalását, mely természetesen ezúttal is a tudománytörténeti előzmények gondos mérlegelésén alapul. Szerzőnk e tekintetben kétféle véleményt nyilvánít. Ami magukat a „jelentéstani törvényeket” illeti, ezeket illetően nagyon szkeptikus: még STERN vagy SPERBER egy-egy meglehetősen óvatos megfogalmazású tételét is „több

⁷ Tehát GOMBOCZRÓL is elmondható az, amit ULLMANN ROUDET terminológiai következetlenségéről mond, a Journal de Psychologie 1921. évi kötetében megjelent ismert cikkével kapcsolatban: „Nor does Roudet seem to have realised that his arrangement should automatically entail a functional definition of meaning as a relation between the 'word' (= name) and the 'idea' (= sense)” (218).

⁸ Ezt a kategóriát az általános rendszerezésben még egy másik is megelőzi: a nyelvi konzervativizmussal magyarázott szemantikai változásoké (Semantic changes due to linguistic conservatism, vö. 220). Kár, hogy ezt a nem teljesen világos kategóriát ebben a fejezetben példák egyáltalában nem illusztrálják.

⁹ Mindkét csoportban a két osztályozási szempont „similarity” és „contiguity”, vagyis — GOMBOCZ szavaival élve — hasonlóság és érintkezés. Számos szovjet nyelvésznel, így például L. A. BULACHOVSKIJNAJ (Введение в языкознание. Moszkva, 1953, 59 kk.) szintén hasonló szempontokat találunk, de anélkül, hogy a jelentésváltozásoknak inkább empirikusan leírt rendszere csupán e két kritériumon alapulna. BULACHOVSKIJNAJ megvan azonban az újabban szóhasadásnak nevezett jelenség elég részletes tárgyalásban «Коррелятивные изменения значений» néven (69); ULLMANN-nál e jelenség csak egészen futólagos említésben részesül (214. l. j.).

ismeretlennel bíró egyenletnek” nevezi (254—6), s mikor BLOOMFIELD ama tételét idézi, hogy „refined and abstract meanings largely grow out of more concrete meanings” (253), vagyis hogy elvont fogalmak kifejezése esetében a kiindulópont rendszerint konkrétabb jellegű, még e tendencia érvényét is gondosan körülhatárolja, figyelmeztetve többek közt a nemzetközi jellegű tükörszók fontosságára (i. h.; példa a *sky-skaper* típusú szók története 183); az ófn. *zunga* szónak a beszélt nyelvre való vonatkoztatása a latin *lingua* hatására 234; a *hobby* szó származtatása a már 1589-ben felmerülő *hobby-horse* ’falovaeska’ szóból s ennek elterjedése Európa-szerte Sterne Tristram Shandy c. műve révén 229—30 stb.). Valamivel konkrétabb ULLMANN könyvének utolsó fejezete (General Semantics, 258—99); ennek magva a szerző szinesztezia-kutatásainak újabb összefoglalása (266—89), nemcsak kitűnő irodalmi példának egész seregével, hanem Keats és Gautier költői műveinek alapján készült statisztikákkal is (280—3). E táblázatok nagyon meggyőzően bizonyítják, hogy az ún. alacsonyabb érzelmi területekről a magasabbak felé sokkal gyakrabban történnek szemantikai eltolódások, mint fordítva: „touch > sound has been found a very substantial group in all the authors investigated, whereas the number of heat > taste or scent > heat metaphors is infinitesimal” (280). Sajnos nem került ily részletes kifejtésre Panchronistic Statistical Laws c. alfejezet (289 kk.); hadd emeljük azonban ebből is ki G. K. ZIPFnek azt az angol példákából leszúrt formuláját, mely szerint egy szó különböző jelentésének száma nagyjából azonos az illető szó relatív gyakoriságának négyzetgyökével. Mondanunk sem kell, hogy az általános megállapításokra törekvő befejezésnek e két része korántsem egynemű; mindazonáltal érzékelteti azt a tényt, hogy a szemantika manapság fejlődésének új távlataihoz érkezett, sőt — hogy ULLMANN szavait idézzük — „is passing through a crisis” (299). Nyilvánvaló, hogy e válság leküzdésének egyik legfontosabb eszköze zártabb egységek, tehát egyes nyelvek s ezeken belül egyes szócsoportok jelentéstani problémáinak az eddiginél behatóbb vizsgálata, s csak öröndhetünk annak, hogy szerzőnknek egy másik munkája (Précis de sémantique française. Berne, 1952) e vonatkozásban is összefoglalja, rendszerezi a korábbi eredményeket s ezzel egyszersmind utat nyit a további kutatás számára.

GÁLDI LÁSZLÓ

Georg. v. Békésy: Experiments in Hearing

Fordította és szerkesztette:

E. G. Wever. McGraw-Hill Book Co. New-York, Toronto, London, 1960. 745 l.

A címben jelzett könyv különös érdeklődésre tarthat számot hazánkban. A McGraw-Hill kiadó a pszichológiai sorozatában jelentette meg BÉKÉSY GYÖRGY legjelentősebb munkáit angol nyelven. A munkák valamennyien folyóiratokban megjelent tudományos dolgozatok, egy részük fordítás német eredetiből.

BÉKÉSY maga nem írt könyvet — egy kisebb összefoglaló fejezete van a Handbook of Experimental Psychology-ban —, de annál nagyobb cikkek tekintetében irodalmi munkássága. Maga a kiadott könyv 83-ra teszi Békésy munkásságának bibliográfiáját, valójában ennél valamivel több munkája jelent meg nyomtatásban. A kiadott vaskos kötet nem adja közre valamennyi BÉKÉSY-dolgozatot, de az anyag rendszerezésével, csoportosításával, összevonásával és egyes részei kihagyásával valóban könyvszerű tárgyalásban mutatja be BÉKÉSY egész eddigi életművét. A kiadási évszámából gyanítható, hogy a munka együttal a 60 éves tudósnak szóló elismerés és emlék.

BÉKÉSY egyike a jelenkor legeredményesebb és világszerte legjobban elismert magyar tudósainak. Intuitív kutató, kitűnő kísérletező és világos okfejtő. Magyar barátai és volt munkatársai jól tudják, milyen sokoldalú kutató BÉKÉSY. Mostoha körülmények között is mindig megtalálta a megfelelő és megvalósítható megoldást, kísérleti eszközeit maga tervezte, sőt sajátos ábráit is maga készítette. Nevéhez fűződik a Magyar Rádió első stúdióinak akusztikai terve, és az azóta is róla elnevezett audiometer megszerkesztése. Mint egyetemi tanár, 1941—46 között a budapesti tudományegyetem a gyakorlati és fiziológiai fizikát oktatta. Munkássága, mondhatni, teljes egészében az akusztika területére esik. Ott azonban elég sokirányú. A fizikai akusztika, szubjektív akusztika és terem-akusztika sok fejezetében jelentős eredményei vannak. Különösen kiemelkedő a halláskutatás terén végzett munkássága, amelynek világviszhangja oly sok elismerést szerzett a magyar fizikusnak. Különös csodálattal emlegetik precíziós preparatív technikáját, amellyel elért eredményei a korszerű biofizika legjelentősebb állomásai.

* A könyvben feldolgozott 83 tudományos dolgozat közül 45 a budapesti Posta-kísérleti Intézetben, mintegy 32 pedig a Harvard-egyetem Pszichoakusztikai Laboratóriumában készült.

Az anyag összeállításában a szerkesztő nem az időrendi sorrendet követi, hanem, amennyire lehetséges, logikusan csoportosítja az egyes cikkek anyagát. Így került pl. előre egy igen tanulságos kísérleti technikai rész (3. és 4. fejezet), amely 14 dolgozatban található anyagból lett összeállítva.

A teljes anyag egyébként négy részre oszlik. Az első rész bevezetés a többi anyag olvasásához. Az említett kísérleti technikai fejezeteken kívül a halláskutatás problematikájával és a fül anatómiájával foglalkozik.

A második rész a hallás vezetési részével foglalkozó anyag rendezett gyűjteményében. Ebben a 100 lapos részben kerültek közlésre a középfül fizikájára (5. fejezet) és a csontvezetésre (6. fejezet) vonatkozó eredmények.

A következő 200 lapos rész „halláspszichológia” néven van összefoglalva. Ez a könyv legheterogénebb része, igaz, hogy egyben a legáltalánosabb érdeklődésre is tarthat számot. Ide kerültek a hallásérzékelésre és hallásküszöbmeghatározásra (7. fejezet), irány- és távolságérzékelésre (8. fejezet) és a fül torzítására és tehetetlenségére (9. fejezet) vonatkozó cikkek, de itt kapott helyet három cikkben a teremakusztika (10. fejezet) is.

Végül a legérdekesebb és egyben BÉKÉSY legelmélyültebb munkájának eredményeit a negyedik rész hozza. Ezek a belső fül mechanikájával foglalkozó dolgozatok. Az egész rész terjedelme 300 lap. Ebből a régebbi, a csiga rezgéseivel foglalkozó dolgozatok közlése két fejezetnyit (11. és 12. fejezet, 130 lap) vesz el. Főként BÉKÉSY első munkaperiódusának klasszikus műveit olvashatjuk itt angol fordításban. A következő fejezet már az újabb kutatási periódusba vezet (frekvenciaelemzés és a kontraszt-törvény). Végül a 14. (utolsó) fejezet a csiga elektrofiziológiájára vonatkozó legújabb BÉKÉSY-cikkeket fogja össze 80 lapon.

A könyv végén a már említett bibliográfián kívül a BÉKÉSY-cikkekben idézett művek is fel vannak sorolva. Talán nem fölösleges fáradság, ha néhány kiegészítést közlünk BÉKÉSY bibliográfiájához, amivel a gyűjteményt teljesebbé kívánjuk tenni.

01. Folyadékok diffúziós állandójának mérése (Measurement of diffusion constant of fluids) Doktori értekezés (Dissertation) Sz. István Akadémia felolvasásai I. 10. 1925.
02. Über ein Verfahren um, für Diffusionsmessungen, zwei Flüssigkeiten übereinander zu schichten. Physik. Zeits. 1927, 28, 812—814.
- ad 19. Oroszul is megjelent: Uspekhi Fizich. Nauk 1935, 15, 756—772.
- ad 24. Ugyancsak megjelent: Akust. Zeits. 1936, 1, 128—134.
- ad 25. A helyes cím: Über die photoelektrische Fourier-Analyse eines gegebenen Kurvenzuges.
- 25/a. Sur la réverbération optimum des petites salles. Revue d'Acoustique 1936, 5, 145—182. Kis zenetermek optimális akusztikai viszonyairól (On the optimum acoustical conditions of little rooms) Magyar Posta Műszaki Közlemények 1937, 11, 135—163.
- ad 27. Tulajdonképpen címnélküli válasz W. LOTTERMOSER „Bemerkungen zu den subjektiven, harmonischen Teiltönen nach G. v. BÉKÉSY” c. levelére.
- ad 36. Megjelent: Schriften zur Sing- und Sprechkultur Bd I. München und Berlin 1940. 110—113.
- 37/a. A vibrációs érzés szerepe a technikában (The rôle of the sensation of vibrations in the technics). Magyar Posta Műszaki Közlemények 1941, 15, 9—20.
- ad 41. Lapszám: 67—75. Ugyancsak megjelent: Arch. für Sprach- und Stimmphysiol. 1941, 5, 117—124.
- ad 71. Lapszám: 448—468.

Mégegyszer visszatérve a könyvben foglalt anyagra, meg kell állapítanunk, hogy igen jól összeválogatott és összeállított, szinte egészen könyvszerűen olvasható gyűjtemény. A roppant nehéz műfaji feladat kitűnő megoldásáért elismerés illeti ERNEST GLEN WEVER professzort, aki a fordítás nehéz munkáját is magára vállalta. A könyv a kiadótól megszokott mintaszerű gondossággal és nyomdatechnikai ízléssel van kiállítva. Ára, nyilván a sok engedély megszerzése miatt elég magas. Ennek ellenére sok érdeklődés várható irányában tőlünk is, akiket büszke örömmel tölt el a könyv megjelenése és akik további sok sikert kívánunk távol idegenbe szakadt hazánkfianak.

TARNÓCZY TAMÁS:

Helyreigazítás Korompay Bertalan „A finnek rokonai” című ismertetéséhez

A „Nyelvtudományi Közlemények” LXIII. (1961) kötete 2. számának 408—416 lapján „A finnek rokonai (Három finn kézikönyv és némely magyar vonatkozásai)” címmel bírálat jelent meg, KOROMPAY BERTALAN aláírással. Ebben a bírálatban a VUORELA-féle Suomensukuiet kansat (Helsinki, 1960.) című művel kapcsolatban Korompay Bertalan azt írja, hogy ennek a könyvnek a magyarokról szóló fejezetét „... Vuorela a budapesti egyetemi néprajzi intézet egyik munkatársának a segítségével állította össze”. A következő (415.) lapon pedig már ezt írja: „... a kifogásolt fejezet magyar szerzője, K. Kovács László...” stb. *Korompay Bertalannak ezek az állításai nem felelnek meg a valóságnak. Én az említett mű magyarokról szóló fejezetét (de semmilyen más fejezetét) nem írtam. T. Vuorela még csak adatokat sem kért tőlem annak összedállításához!*

Az én szerepem az említett könyv magyarokról szóló fejezetével kapcsolatban csupán annyi, hogy T. Vuorela elküldte nekem — néhány kép klisélevonatával együtt! — *a finn nyelvű kész kéziratot* azzal, hogy azt olvassam el és észrevételeimmel együtt küldjem vissza. Ezt meg is tettem, sőt a kéziratot Hajdú Péter professzornak és Korompay Bertalannak is átadtam elolvasásra, határozottan közölve, hogy miféle kézitról van szó. Korompay Bertalan mégis azt állítja, hogy az említett fejezet szerzője én vagyok. Ez az alaptalan állítás indított engem arra, hogy T. Vuorelától kérdezzem meg: ki hát a kérdéses fejezet szerzője. Ime a válasz:

Toht. K. Kovács, László

Helsinki 5. 1. 62

Budapest

Hyvä Ystävä

Tiedustit, kuka on kirjoittanut unkarilaisia käsittelevän luvun teokseeni „Suomensukuiet kansat”. Kysymyksesi hämmästyttää minua yhtä paljon kuin jos kysyisit, olenko yleensä kirjoittanut sen nimistä kirjaa ollenkaan. Tietenkin itse ja vain minä itse olen vastuussa koko teoksesta, myös sen unkarilaisia käsittelevästä luvusta. Ymmäränkin, että kysymyksesi johtuu Bertalan Korompayn Nyelvtudományi Közleményekissä julkaisemaan arvosteluun sisältyvästä väitteestä. B. K:n arvostelun sisältöä en vielä tunne. Mutta jos hän tosissaan tällaisen väitteen esittää, se on minulle käsittämätöntä. Pynnöstäni tarkastit käsikirjoitukseni ja teit siihen monta arvokasta reunahuomautusta, joista vieläkin olen Sinulle hyvin kiitollinen. Tästä halusin Sinua myös hyvän tavan vaatimusten mukaisesti alkulauseessa kiittää. Jos olisit unkarilaisia koskevan luvun kirjoittanut (niin kuin hyvä olisi ollut) ja *olisin jättänyt siitä mainitsematta*, olisinhan syyllistynyt moraalittomaan tekoon. Kyllä B. Korompay tämän asian tiesi, ja jos ei tiennyt, olisihan hänellä ollut tilaisuus kysyä sitä minulta itseltäni, kun kirjastani keskustelimme hänen Suomessa vierailunsa aikana. Onko asian laita siten, että Korompay pitää tätä lukua erityisen huonona ja syyttää siitä Sinua (syytöntä), kun ei jostakin syystä halua moittia tekijää.”

[A levél magyar fordításban így szól:

Dr. K. Kovács László

Helsinki, 1962. I. 5.

Budapest.

Kedves Barátom! Afelől tudakozódsz, hogy ki írta a magyarokkal foglalkozó fejezetet „Suomensukuiet kansat” című munkámban. Kérdésed éppannyira meglep engem, mintha azt kérdeznéd, hogy írtam-e egyáltalán ilyen című könyvet. A kérdéses fejezetet termé-

szetesen én írtam, s az egész munkáért — annak a magyarokat tárgyaló fejezetéért is — csak én magam vagyok felelős. Tisztában vagyok vele, hogy kérdésedre az az állítás adott okot, mely Korompay Bertalannak a Nyelvtudományi Közleményekben megjelent bírálatában foglaltatik. K. B. bírálatának a tartalmát még nem ismerem. De ha ő valóban megkockáztat ilyen állítást, az számomra megfoghatatlan. Kérésemre átnéztél kéziratomat, és sok értékes széljegyzettel láttad el, amelyekért maig is nagyon hálás vagyok Neked. Ezért kívántam kifejezni Neked köszönetemet az előszóban, az illendőség szabályainak is eleget téve. Ha a magyarokról szóló fejezetet Te írtad volna (amint az jó is lett volna) és én azt említetlenül hagytam volna, erkölcstelen tettet követtem volna el. Korompay B. persze ismerte ezt az ügyet, s ha nem ismerte volna, lett volna neki alkalma rá vonatkozólag kérdést intézni hozzám akkor, amikor az ő finnországi látogatása alkalmával könyvemről beszélgettünk. Vagy talán úgy áll a dolog, hogy Korompay ezt a fejezetet rendkívül rossznak tartja és Téged (árthatlant) vádol érte, minthogy valamilyen okból nem akarja a szerzőt elmarasztalni...”].

Ezek a tények követelöen kényszerítenek engem arra, hogy Korompay Bertalan mindennemű állítását és kritikai megjegyzését, amelyeket fent említett bírálatában személyemmel kapcsolatban tett, a leghatározottabban visszautasítsam.

Dr. K. KOVÁCS LÁSZLÓ

Helyesbítés „A glottochronologia érvényessége a szláv nyelvek anyaga alapján” című cikkemhez (NyK. LXIII, 308—56)

A Nyelvtudományi Közlemények múlt évi 2. füzetében megjelent cikkem eredménytáblázataiba néhány sajnálatos számítási, illetve sajtóhiba csúszott be, amelyre GULYA JÁNOS volt szíves figyelmemet felhívni. E hibák javítását az alábbiakban közlöm, hozzátéve azonban, hogy ezzel az eredmények értékelése semmiben sem változik meg, sőt a javított szám adatok inkább csak alátámasztják a cikkben összefoglalt következtetéseimet. Az áttekinthetőség kedvéért a táblázatok megfelelő teljes sorait közlöm, bennük a javított szám adatok kurzív betűtípussal vannak szedve.

1. táblázat (a tanulmány 314. lapja)

ukrán	87	85	650	2,1	750	1,9	900	1,5	1100	1,3
fehérorosz	85	82	750	1,9	950	1,5	1100	1,3	1300	—
lengyel	85	85	750	1,9	750	1,9	1100	1,3	1100	1,3
felsőszorb	86	85	700	2	750	1,9	1000	1,4	1100	1,3

2. táblázat (316. lap)

cseh—lengyel	93	92	150	7	200	5	250	4	300	3
lengyel—alsószorb	90	88	250	4	300	3,4	350	3	400	2,5
orosz—cseh	90	89	250	5,6	300	4,7	350	4	400	3,5

3. táblázat (317. lap)

orosz—ukrán	88	86	300	2	350	1,7	400	2,5	500	—
orosz—fehérorosz	90	88	250	2,4	300	2	350	1,7	400	1,5
ukrán—fehérorosz	92	91	200	3	200	3	300	2	300	2
bolgár—macedón	90	90	250	4	250	4	350	3	350	3
bolgár—szlovén	86	84	350	3	400	2,5	500	2	600	1,7
szerb—horvát—szlovén	94	93	150	7	150	7	200	5	250	4
cseh—szlovák	95	93	100	10	150	7	150	7	250	4
lengyel—felsőszorb	83	84	450	2,3	400	2,5	600	1,7	600	1,7
orosz—alsószorb	83	82	450	3	450	3	600	2,3	650	2,2
szlovén—alsószorb	84	84	400	3,5	400	3,5	600	2,3	600	2,3

Végül tanulmányom 337. lapján a helyes időadatok számbavételéről szóló mondat így hangzik (zárójelben kurziválva a helytelen adatok szerepelnek): „A glottochronológiai számítás háromféle (összlávhoz való viszonyítás, mai szláv nyelvek egymáshoz való viszonyítása egy szóból kiindulva, illetőleg több szinonima figyelembevételével) egybevetéssel, kétféle listával és kétféle állandó arányszámmal kapott összesen 240 időadataból mindössze 10 találta el pontosan (50 év eltérésig) a valóságot (félkövér kurzív betűtípussal jelöltem meg őket), 10 közelítette meg 100 év eltéréssel (félkövér betűtípus), 3 (8) pedig 150 év eltéréssel (kurzív betűtípus). Összesen tehát csak 23 (28) elfogadható eredményt kaptunk, az összes 10%-át (11%-át).”

FODOR ISTVÁN

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1962. I. 25. — Példányszám: 650 — Terjedelem: 24,1 (A/5) ív

62.54754 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

LAKÓ GYÖRGY: Százéves a Nyelvtudományi Közlemények	3
FOKOS DÁVID: Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok	13
LAKÓ GYÖRGY: Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok?	56
RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY: Jurák-szamojéd jövevényszók a zürjén nyelvben ..	71
SZABÓ LÁSZLÓ: Mit változott a vót nyelv Ahlqvisttól napjainkig?	97
BENKŐ LORÁND: Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához	115
MIKÓ PÁLNÉ: A minimális szókincs kérdéséhez	137
FÓNAGY IVÁN: A nyomaték hangos vetülete	157
LADÁNYI PÉTER: A kérdőmondatok logikai analizéséhez (Egy interrogatív logika vázlata)	187

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

SULÁN BÉLA: Magyar -ó > szláv -ou ~ -ov?	209
VÉRTES O. ANDRÁS: Czvittinger a finnugor nyelvrokonságról	223

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

ERDŐDI JÓZSEF: Általános és indoeurópai nyelvészeti kongresszus Innsbruckban ...	225
PAPP FERENC: A IX. Nemzetközi Nyelvész-Kongresszus előtt	226
BERECZKI GÁBOR: <i>Beke Ödön</i> , Mari szövegek	230
FOKOS DÁVID: <i>Wolfgang Schlachter</i> , Studien zum Possessivsuffix des Syrjänischen...	233
FOKOS DÁVID: Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов.....	235
FOKOS DÁVID: Коми-русский словарь (Комиа-роча словарь)	238
KÁLMÁN BÉLA: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. kötet	241
KÁROLY SÁNDOR: Nyelvtani tanulmányok. Szerkesztette: <i>Sulán Béla</i>	247
N. KAKUK ZSUZSA: Sovietico-Turcica	255
FODOR ISTVÁN: <i>Otto Jespersen</i> , The Philosophy of Grammar	256
GÁLDI LÁSZLÓ: <i>Stephen Ullmann</i> , The Principles of Semantics	268
TARNÓCZY TAMÁS: <i>Georg v. Békésy</i> , Experiments in Hearing	271
DR. K. KOVÁCS LÁSZLÓ: Helyreigazítás KOROMPAY BERTALAN „A finnek rokonai” című ismertetéséhez	273
FODOR ISTVÁN: Helyesbítés „A glottochronologia érvényessége a szláv nyelvek anyaga alapján” című cikkemhez	274

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KIADÓNÁL

FINN—MAGYAR SZÓTÁR

Szerkesztette Papp István

1962. — 1119 oldal — 15 × 21 cm

Kötve 150,— Ft

✱

FOKOS-FUCHS, DÁVID SYRJÄNISCHES WÖRTERBUCH

In zwei Bänden

1959. — 1564 oldal

1 térképmelléklet — 21 × 26 cm

Kötve, együtt 350,— Ft

✱

KÁLMÁN, BÉLA DIE RUSSISCHEN LEHNWÖRTER IM WOGULISCHEN

1961. 327 oldal — 15 × 21 cm

Kötve 80,— Ft

✱

MARI SZÖVEGEK TSCHEREMISSISCHE TEXTE

Gyűjt., kiad. Beke Ödön

(Mari szövegek, magyar és német fordítással)

1. köt.: 1957. — 692 oldal — 15 × 21 cm

Kötve: 130,— Ft

3. köt.: 1961. — 515 oldal — 15 × 21 cm

Kötve 160,— Ft

4. köt.: 1961. — 540 oldal — 15 × 21 cm

Kötve 160,— Ft

✱

MOKSA—MORDVIN SZÓJEGYZÉK

Gyűjt. és kiadásra elők. Juhász Jenő
Sajtó alá rendezte Erdélyi István

1961. — 262 oldal — 17 × 24 cm

Kötve 80,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1962

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BEKÉ ÖDÖN, HAJDÚ PÉTER, JUHÁSZ JÓZSEF,
LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hírlap Iroda Vállalatnál, Budapest V., József nádor tér 1.
Táv. : 180—850. Előfizetési díj: 28,— Ft. Csekkszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), ——— félkövér (alcímek betűtípusaként), ——— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és lapszám közé vesszőt gyenek.

A Nyelvtudományi Közlemények történetéből

I.

1862. Még javában a Bach-korszakban vagyunk, amikor Hunfalvy Pál megindítja tudományos folyóirataink nesztorát, a Nyelvtudományi Közleményeket. Tiszteletre, sőt csodálatraméltó az a szívósság, amellyel az összehasonlító nyelvtudománynak ez az orgánuma a 100 évet, ezt a ritka kort megérte. Ritka kort, hiszen 1862-ben hazánkban 95 magyar nyelvű folyóirat és napilap jelent meg,¹ de a múlandóság (néha megérdemelt) süllyesztőjét egyik sem tudta kikerülni. Maga a kor természetesen önmagában még nem érdem. A Nyelvtudományi Közlemények azzal, hogy mindig igyekezett a nemzetközi összehasonlító nyelvészet élvonalához felzárkózni, — azzal, hogy egy másik tudományos diszciplína, az általános nyelvészet, fórumának szerepét sokszor jóformán egyedül vállalta, — azzal, hogy a korszerű tudományos követelményeket legalábbis megkísérelte szem előtt tartani, bebizonyította, hogy a magas kor nem jelent előregedést. A folyóiratnak éppen utolsó tíz esztendeje frissebb, elevenebb tudományos munkára vall, mint kiadásának bármely korszaka. Ez a tény természetesen sok mindennel összefügg. Összefügg elsősorban azzal, hogy megváltozott társadalmi rendünk soha nem tapasztalt lehetőségeket biztosít a társadalomtudományok, köztük a nyelvtudomány számára is. Nemcsak a folyóirat terjedelmén, de a tanulmányok színvonalán is lemérhető az a tény, hogy ma már a nyelvészek jelentős számban teljes munkaidejüket szentelhetik tudományszakjuknak.

A következőkben — vázlatosan — bemutatom folyóiratunk keletkezésének körülményeit és kiadásának történetére vonatkozólag megemlítek néhány mozzanatot.

II.

Mint ismeretes, a Nyelvtudományi Közlemények egyenes folytatása a Magyar Nyelvészetnek, első, 1855-ben² alapított nyelvészeti folyóiratunknak. Ez utóbbi megindulásakor még egyetlen tudományszaknak sem volt nálunk orgánuma. 1862-ben már más a helyzet. 1859-ben létesítik az Archaeológiai Értesítőt, 1860-ban A philosophiai, törvény- és történettudományi osztály közlönyét, A matematikai és természettudományi osztály közlönyét, A Kir.

¹ 1853-ban csak 17, vö. KERESZTY, A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705—1867, 62—63)

² L. LOVÁNYI: NyK. LIX, 5.

Magy. Természettudományi Társulat Közlönyét,³ 1861-ben a Statistikai Közleményeket. Ezek nem hosszú életűek.^{3a} — 1867-ben indul meg a különféle akadémiai Értesítők áradata. A történészek ma is megjelenő folyóirata, a Századok, ebből az évből való.

Ebben az időben Finnországban egy részben nyelvészeti tárgyú folyóirat lát napvilágot, az 1844-ben alapított Suomi (vö. Valfrid Vasenius, Suomalainen Kirjallisuus 243). Oroszországban ugyanekkor már nagy a tudományos időszaki lapok száma; kiadásukban az egyetemek vezetnek (vö. Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию 1825—1880).

III.

A XIX. sz. közepének tudományos viszonyairól és a folyóiratok közön­ségéről LOVÁNYI (NyK. LIX, 3—4, 6—10)⁴ a Magyar Nyelvészetről írt tanulmányában részletesen beszámolt. Cikkének végén (33) foglalkozik a lap megszűnésének és a Közlemények keletkezésének körülményeivel. A Magyar Nyelvészet utolsó füzetében (VI, 529) Hunfalvy még bejelenti a következő számban megjelenendő cikkének témáját. Az egyik tanulmány végén (VI, 498) ez áll: „Folytatása következik”, tehát a folyóirat megszűnésére az utolsó számban még semmi jel sem mutat. Holott például Toldy Ferenc lapjának, az Új Magyar Múzeumnak a megszűnésekor a szerkesztő „zár- és búcsúszó”-val válik el az olvasóktól. — A Hunfalvy Pál szerkesztette Magyar Nyelvészet tehát 1861-ben megszűnik, 1862-ben pedig megjelenik a Tudományos Akadémia kiadásában a Nyelvtudományi Közlemények. A szerkesztő ugyancsak Hunfalvy. A folyóirat történetére vonatkozóan^{4a} végig néztem többek között a „Nyelv- és Széptudományi Osztály” üléseinek eredeti jegyzőkönyveit. Az 1861. esztendő utolsó előtti jegyzőkönyve október 28-ról, az utolsó november 25-ről való. Egyikben sem találunk utalást egy esetleg megindítandó folyóiratra. (Csupán Hunfalvyról tudunk meg annyit, hogy dicsérettel illetik, mert finn chrestomatiájáért nem vár tiszteletdíjat, csak a nyomdai költségek vállalását kéri az Akadémiától). — Az 1862. január 25-i összes ülés hoz határozatot a Nyelvtudományi Közlemények megindítására. Két nappal később, 27-én, (AcÉrt. II, 1861—62 : 209) a Nyelvtudományi Bizottság már a létesítendő folyóirat költségvetését terjeszti föl. Az igazgatósági ülés február 26-án „a Nyelvosztályi Bizottságnak” 30 ívnyi Közlemények nyomtatására 600,—, írói

³ Ez Kereszty szerint (i. m.) mint Természettudományi Közlemények él tovább. A mai, azonos című lap 1961. évfolyamán két kötettség van: 5. és XCII. Ezek szerint a folyóirat a Szily Kálmán alapította 1869-es Természettudományi Közleményeket elődjének tekinti, de a 1860-as alapítását nem. Ez természetes is, mert az előbbi 1867-ben megszűnt.

^{3a} Van ugyan egy több tudományszaknak szentelt lap, amely folyóiratunknál régebbi keletkezésű lenne, ti. az 1840-ben alapított Akadémiai Értesítő. Ez azonban 1859-ben új nevet kapott, Magyar Akadémiai Értesítő lett, és új folyamot indított. 1890-ben újra Akadémiai Értesítőként szerepel, megint új folyammal. Ma utódja, az 1956-ban létesített Magyar Tudomány, két kötettszámot visel. 1961. évfolyama így jelent meg: LXVIII. Új folyam VI. kötet. Tehát csak 1890-től számítja keletkezését.

⁴ A jelzés nélküli kötet és lapszám ezentúl az NyK.-et jelenti.

^{4a} Hunfalvy naplója (AkKéziratt.) semmi utalást nem tartalmaz.

díjakra 600,—, a szerkesztésre 90,— Ft-t szavaz meg.⁵ (Csak 30,— Ft-tal kaptak kevesebbet, mint amennyit kértek.) Az új folyóirat az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának hatáskörébe tartozik. A Bizottságról Toldy Ferentől tudunk meg egyet-mást („A Nyelvtudományi bizottság előterjesztése. Január 27. 1862.” i. h. II, 207—11). Az első, nem állandó Nyelvtudományi Bizottságot 1831-ben létesítette az Akadémia „A Magyar Helyesírás és Szóragozás Elemei” készítése céljából. Az állandó Bizottság 1855-ben alakult.^{6 7} „E bizottság azt hiszi, hogy az Academiának, s különösen a nyelv- és szép-tudományi osztálynak, magyar nyelvészeti fontos és folytonos teendőinél fogva egy nemcsak állandó, s így az elemek azonosságánál fogva határozott s következetes irányú nyelvtudományi bizottságra van szüksége, de olyanra is, mely teendői szabatos kitűzése mellett rendes társas munkásságot folytasson. Így az osztály nyelvészeti ügyei, egységes, összevágó, következetes vezérelt és felügyelés, folytonos szemmel tartás és kívánatos gyakrabban eszmecserére mellett élénkebb, összhangzóbb nyomos haladást tanúsíthatnak”. A bizottság működési körébe tartozik a „hasonlító nyelvészet” művelése, amely (209) „mind fontosb, sőt immár mellőzhetetlen kiegészítője levén az öszves nyelvtudománynak, a bizottság ezirányú eszmecserének és vizsgálatoknak is nyitna tért, miáltal az eszmék kisúrlódása s tisztulása legbiztosabban várható”. — A bizottság a program megállapítása után kéri a kiegészítését Arany János⁸ rendes, Budenz József, Riedl Szende és Vass József levelező akadémiai tagokkal. Ennek a most ismertetett jegyzőkönyvnek aláírói Toldy Ferenc, Hunfalvy Pál, Ballagi Mór, Fogarasi János, Czuczor Gergely. — Az állandósított bizottság kívánatosnak tartja, hogy m i n t a t ö b b i n e k, saját orgánuma legyen. (1862. Heti ülések jegyzőkönyvei. Dátum nélkül. 35. sz. 36. lap). — Május van már, de a folyóirat még nem jelent meg. „A’ Nyelvtudományi Közlemények szerkesztője előadá, hogy azon kérdést, hány ívnyi füzetekben adja ki a’ bizottság a’ Közleményeket, az idő haladása döntötte már el, mennyiben 30-ívnyit adhatván e folyó évre, de a’ bizottság csak Martius elején kezdhetvén meg munkálkodását, Május első feliben vagyunk immár, tehát jó lesz 10 íves füzettel lépni föl, mely Julius első feliben fog kikerülni, mert már hatodik⁹ ívét szedik” (május 8-i bizottsági ülés). Ekkor határozzák el azt, hogy a lap ismertetésekét is közöljön, mert ez a tudomány érdekében szükséges. Az ismertető részért a szerkesztő felelős. Ezen az ülésen közli még Hunfalvy a megjelenendő első füzet tartalmát. — A május 12-i osztályülésen „Emich Gusztáv

⁵ Ugyanakkor a Matematikai és Természettudományi Bizottság 40 ív nyomdai költségére 800,— Ft-t, a Történeti Bizottság nyomtatására és metszésére 1600,— Ft-t, az Archaeológiai Bizottság 20 ív nyomtatására és írói díjakra 800,— Ft-t, a Statisztikai Bizottság 40 ívnyi Közlemények nyomtatására 1200,— Ft-t, írói díjakra 800,— Ft-t, a Közlemények kötésére és fűzésére 100,— Ft-t kap.

⁶ HUNFALVY az NyK. I. kötetének I. lapján 1856-ot ír. SIMONYI (AkÉrt. 1907: 6) és MELICH (i. h. XLVI, 1936: 256) is ezt tartja helyes dátumnak. Az NyK. I, 131. és 321. lapján 1855 áll és az 1862-i heti ülések jegyzőkönyvében (dátum nélkül 35. sz. alatt a 35. lapon) ezt találjuk „1855-ben végre egy állandó bizottság neveztetett ki”. Ezek alapján az utóbbi évszámot tekinthetjük helyesnek.

⁷ 1858-ban az archaeológiai, 1860-ban a statisztikai, matematikai és természet-tudományi bizottság alakult meg (NyK. I, II).

⁸ Arany János az évek folyamán mint „titoknok”, majd mint főtítkár számos nyelvtudományi bizottsági ülésen vett részt, olykor elnökölt is.

⁹ Az eredetiben „hetedik” áthúzva, a „hatodik” utólagos beszúrás.

akadémiai nyomdász felszólítatni határozottatott”, hogy „orosz” betűkről gondoskodják, mert a Közleményekben ezekre szükség van. — Július 1. Összes ülés. Az Akadémia tagjai az új folyóiratot ingyen fogják megkapni, mert a lap az illető Osztály Értesítőjét pótolja.

A Közlemények első füzeté valószínűleg július első felében jelent meg. Emich Gusztáv akadémiai nyomdász nyomdájában állították elő. Forgalomba Eggenberger Ferdinánd akadémiai könyvárus hozta (ez utóbbi terjesztette már a Magyar Nyelvészetet is). Az egyes füzetek hátlapján levő hirdetésből tudjuk (június 5. a dátum), hogy „A nyelvosztályi bizottság nem akart előbb előfizetési hírdetést kibocsátani míg az első füzetet nem adhatja az előfizetőknek. Az immár megjelent.” Emich számlája csak július 15-i keltezésű. A folyóirat 600 példányban készült.^{9a} (A Pesti Napló augusztus 3-i számában már szó van a Közleményekről.) — Az előszó tanulmányozása nem visz bennünket sokkal közelebb a rejtélyhez, miért szűnt meg a Magyar Nyelvészet, és miért indult meg — lényegében azonos funkcióval — a Nyelvtudományi Közlemények. Az előszó, melyet Hunfalvy Pál mint „bizottsági szerkesztő” írt alá ezzel a mondattal kezdődik „A Magyar Tudományos Akadémia legújabb időben különbféle szakbeli bizottságok által kezdte nagyobbserű munkásságot kifejteni, melynek eredményei az illető közleményekben¹⁰ vagy külön kiadásokban¹⁰ jelennek meg az olvasóközönség elé”. Annak oka, hogy eddig saját folyóirata nem volt „a nyelvosztálynak”, az, hogy az Akadémiai Értesítőben is és a Magyar Nyelvészetben is tagjai „mindenkor szabadon és kényelemmel nyilatkozhatnak vala.” Az Akadémia pénzügyi helyzete nem engedhette meg folyóirat kiadását, „külön pénzforrással pedig a nyelvosztály nem bírt, milyennel a történelmi bizottság rendelkezhetik vala” (I, II). Most már azonban „megjavulának az Akadémia pénzügyi viszonyai”. Az osztály új tudományos erővel gyarapodott, ezeknek munkássága a Magyar Nyelvészetben már nem található elég teret. Az Akadémiai Értesítő sem adhat több helyet a nyelvészetnek „az osztály széptudományi szakának is közlönye lévén”. Azon kívül „már az olvasók kedvéért is kell, hogy külön jelenjenek meg a nyelvtudományi dolgozatok és külön a széptudományi értekezések.” A lapban az akadémiai üléseken felolvasott és a bizottsági üléseken tárgyalt, valamint a „bárki által is beküldött”¹¹ nyelvtudományi értekezések jelennek meg. Ezek alkotják az Értekező Részt. Az Ismertető Részre is szükség van, a bizottság a tudományos haladást itthon és külföldön szemmel akarja tartani. A bírálat és az ellenbírálat a „legfejlettebb nemzeti irodalomban is szükséges, a mienkben pedig, mely tanul és alakul, mellőzhetetlen” (I, III).

LOVÁNYI (LIX, 33) említett cikkében kételyeit fejezi ki — joggal — az előszó egyes tételeit illetően. Kimutatja, hogy a tudományos erők állítólagos gyarapodása nem mutatkozik a Közlemények dolgozótársainak számában. Az első kötetben, 1862-ben csak egy olyan cikkíró kapott helyet, aki a Magyar Nyelvészetben nem működött közre: Fogarasi János. 1863-ban sem találkozzunk új névvel. 1864-ben Takács István, 1865-ben Joannovics György az új dolgozótársak. 1866-ban sem akadunk más cikkíró nyomára, tehát az első öt évben három új munkatárs jelentkezik mindössze. A folyóirat megindításának okai közül ezt a körülményt a fentiek szerint törölnünk kell. — Az előszó másik

^{9a} A jelenlegi példányszám 700.

¹⁰ Hunfalvy szedette dőlten.

¹¹ Hunfalvy szedette dőlten.

állítás is kételyeket hagy az olvasóban, az ti. hogy az új tudományos erők munkássága a Magyar Nyelvészetben már nem kaphatott elég teret. A Magyar Nyelvészet utolsó kötete 35 ív terjedelmű volt, míg a Nyelvtudományi Közleményeké általában 30. LOVÁNYI (i. h.) ismeretlen gátló körülményeknek tulajdonítja, hogy az új munkatársak nem jelentkeztek a Közlemények hasábjain, és hogy nem lett nagyobb a publikációs lehetőség, vagyis az ívek száma. Szerintem azonban nem az előszóban említett okok játszottak szerepet az új folyóirat megindításában. LOVÁNYI föltevése valóban lehetséges, de talán nem kegyeletsértés Hunfalvyval szemben és inkább megközelítjük a valóságot, ha így gondolkozunk: a Magyar Nyelvészet fenntartása Hunfalvynak állandó anyagi áldozatába került (I. LOVÁNYI: LIX, 5). A szerkesztő maga is megemlíti ezt (Pesti Napló, 1857. jan. 14.) „enyém a fáradság és a költségpótlás... Ha valaki meg akar győződni ennek valóságáról, hiteles tudomást szerezhet magának Müller Gyula és Eggenberger Ferdinánd uraknál” (a nyomdatulajdonosnál és a könyvkereskedő-bizományosnál). RIBÁRY FERENC a Tanodai Lapokban (1859. ápr. 14.) így nyilatkozik: „már negyedik éve, hogy Hunfalvy úr — részéről igen tetemes szellemi és anyagi áldozattal — tartja fenn a Magyar Nyelvészetet”. Úgy véljük tehát: Hunfalvy (aki 1862-ben az Akadémia könyvtárosa, nyelvtudományi bizottsági tag és az Akadémia rendes tagja volt) annak érdekében, hogy az állandó tehertételtől megszabaduljon, az Akadémiától kieszközölte az állandó nyelvtudományi bizottság megerősítését, mert új tudományos szemle alapítását csak véglegesített állandó bizottság kérhette. A Nyelvtudományi Közlemények megindításával lényegében minden maradt a régiben: Hunfalvy szerkesztő maradt, végezhetette tovább tudományszervező, valamint az altaji rokonságot kutató és népszerűsítő munkáját. A magyar nyelvészet ügyét, amelyhez érzelmileg oly közel állt, továbbra is a legközvetlenebbül szolgálhatta, irányíthatta. A folyóirat pénzügyi bázisa — az új lap megalapításával — nyilván szilárdabbnak tetszett előtte, hiszen az anyagi felelősség nem őt, hanem az Akadémiát terhelte.

Megítélésem szerint egy másik tényező is jelentős szerepet játszhatott a Nyelvtudományi Közlemények létrejöttében, illetőleg abban, hogy megindulását Hunfalvy nyilvánvalóan szorgalmazta, 1861-ben, tehát egy évvel folyóiratunk megjelenése előtt a tudományos szemlék egyáltalában nem tágas köre az Akadémia statisztikai bizottságának kiadásában új lappal bővült. Ez a folyóirat a Statisztikai Közlemények volt, amelynek egyik szerkesztője, Hunfalvy János, nem más mint Hunfalvy Pál öccse. A testvér példája vagy ösztönzése nyilván hatott a mi Hunfalvynkra, aki valószínű, hogy előzőleg tájékozódott az Akadémia pénzügyi helyzetéről is. — Abban a tényben, hogy a Magyar Nyelvészet utolsó számában még semmi jel sem mutatott a folyóirat megszűnésére, semmi különös nincs. Ebből csak az tűnik ki, hogy Hunfalvy nyitva akarta hagyni a kaput maga mögött, vagyis, ha akadémiai akciója nem sikerül, továbbra is fenntartotta volna a Magyar Nyelvészetet.^{11a}

Hogy a kiadón és a folyóirat címén kívül mi sem változott, a legszembe-tűnőbbben az mutatja, hogy Hunfalvy az előszóban semmiféle célkitűzést, programot nem ad,^{11b} amelyet viszont nem mulasztott el a Magyar Nyelvészet megindításakor.

^{11a} Nem tudom, hogy a két utolsó kötet kiadójával Osterlamm Károlylyal volt-e szerződése, és ha volt, milyen. LOVÁNYI nem ír róla.

^{11b} Igaz ugyan, hogy a Nyelvtudományi Bizottság programját közli.

A következőkben néhány — a magyar nyelvtudomány története szempontjából is érdekes — momentumot eleveníték föl a folyóirat életéből, jórészt a Nyelvtudományi Bizottság eredeti jegyzőkönyvei alapján.

1867. nov. 16.¹² Budenz indítványozza, hogy a Közleményekből néhány példány a bizottság rendelkezésére álljon, hogy tagjai azoknak „kedveskedhessenek”, akiket a tárgy érdekel. A folyóiratban megjelent dolgozatok „mentül nagyobb és gyorsabb terjedése, bizonyára hasznára van tudományunknak”.

A Bizottság kéri a Közlemények költségének felemelését, hogy 20,— Ft helyett 30,— Ft tiszteletdíjat adhasson ívenként „minthogy tudva lévő dolog, hogy 1 ívet nyelvtudományi nyomozással írni meg, néha nagyon is sok időbe kerül”. A Bizottság fenntartja magának a jogot, hogy a tiszteletdíjat maga szabja meg, ez 30,— Ft-nál kevesebb is lehet ívenként.

1869. A VII. kötettől az Athenaeum nyomda állítja elő a folyóiratot.

1872. február 9. Hunfalvy bejelenti a bizottságnak, hogy a kondai vogul evangélium szövegének utánnomására engedélyt kapott Bonaparte Lucián hercegtől.¹³ Ugyanezen az ülésen „panaszt... tón az előadó [Hunfalvy] a' nyomtatás lassúsága ellen. Mult October ólta mai napig csak 8 ívet birt kiszóritani a nyomdából”

1875. november 3. A Bizottság a Közleményeket olyan nyomdában szeretné előállítani „melly nincs annyira újságokkal elfoglalva, s azért jobb és több gondot fordíthat illetén tudományos munkára, melynek szedése mind sokféle betű, mind pontosabb revisiot igényel, mintsem az Atheneumi nyomda részéről tapasztaltunk.” (1876-tól a Franklin társulat nyomdájában készül a folyóirat.)

Ugyanekkor kéri Budenz, hogy a XIII. kötetbe azon „ugor” nyelvek grammatikáját adhassa, amelyeket az egyetemen tanít, „mert így egyfelől az illető nyelvek tudományát mozdítja elő, másfelől a közleményeknek becsét, talán kelendőségét is öregbíteni reményli”.

1877. január 20. Budenz indítványozza, hogy a Közlemények olyan értekezéseiből, amelyek általános érdeklődésre számot tarthatnak, 100 példánnyal többlet nyomjanak, s ezek az Akadémia Könyvkiadó Hivatalában meghatározott áron legyenek kaphatók. (Budenz valószínűleg egyetemi hallgatóira gondolt, akik így olcsóbban hozzájutnának a professzoruk által írt nyelvtanokhoz, szövegkiadásokhoz.) A Bizottság a javaslatot elfogadja, de ilyen „feles” nyomtatás csak a szerkesztő utasítására történhetik.

Ugyanezen az ülésen megállapítják, hogy a folyóirat egyes kötetait antikváriusok árusítják. A jegyzőkönyv szerint ezek a példányok olyanoktól származhatnak, akik az Akadémiától a folyóiratot hivatalosan kapják, „pedig az ilyen példányok áruba bocsáttatását helyeselni nem lehet”. A Bizottság belátja, hogy ezt meg nem akadályozhatja, de mindenesetre megtudakolja, kik jutnak ingyen a Közleményekhez.

Az első szerkesztőváltás az 1878. nov. 16-i bizottsági ülésen történik. Ekkor ül össze először az akadémiai nagygyűlés által újra választott bizottság. Közmegegyezéssel elnöknek Hunfalvyt, „előadó”-nak és szerkesztőnek Budenzet választották meg. Goldziher Ignác indítványára Hunfalvynak elismerő

¹² A dátumok a Nyelvtudomány Bizottság üléseinek idejét jelentik.

¹³ Bonaparte 1868-ban Londonban adta ki a kondai vogul evangélium fordítását. A mű könyvvárosi forgalomba nem került, csak ajándékozás révén lehetett hozzájutni. Hunfalvy a dorpati észti irodalmi társaság szívességéből kapta kölcsön (NyK. IX, 1).

köszönetet mondanak az ügyek vezetéséért. Neki köszöni a Bizottság saját nyelvészeti orgánumának, a Nyelvtudományi Közleményeknek alapítását. A szerkesztőváltás körülményeiről, okairól nem tudunk meg semmit a jegyzőkönyvekből. (Egyébként Hunfalvy 1877 óta a *Literarische Berichte aus Ungarn* — a külföld számára kiadott tudományos értesítő — szerkesztője is volt.) Azt hiszem mindent megmagyaráz az, hogy Hunfalvy 69-ik évében járt és nyilván úgy gondolhatta, hogy az utat végérvényesen megnyitotta az összehasonlító, ebben az esetben a finn-ugor nyelvtudomány számára. Feladatát elvégezte, most már a minél pontosabb tudományos felmérésen, a részletkérdések megoldásán a sor. Hunfalvy ekkorra a nyelvészet művelését már majdnem teljesen abbahagyta. Utolsó nagy nyelvészeti munkája a XI. kötet osztják nyelvtana. Ezután régi kedves munkaterületéhez tért vissza az etnológiához és a történettudományhoz, amelyek kedvéért — mint MUNKÁCSY mondja (Hunfalvy Pál emlékezete, *AkEmlb.* XV.) — a nyelvészkedésbe belekezdett. Több cikke már nem jelenik meg a *Közleményekben*. — Budenz, az új szerkesztő, már 1868 óta magántanár, 1872-ben pedig az ő számára szervezik az altaji összehasonlító nyelvészet tanszékét. Ettől az időtől kezdve a budapesti egyetem mindenkorai magyar vagy finnugor professzora lesz a folyóirat szerkesztője.

Budenz a XV. kötettől kezdve irányítja a Nyelvtudományi Közleményeket. Elveit, melyet a folyóirat témakörének körülhatárolására a bizottság elé terjesztett, 13 év múlva — Budenz halála után — Simonyi Zsigmond teszi közzé a XXIII. kötet hasábjain. Ebben Budenz fölméri az alapítás és a szerkesztőváltás között eltelt 16 évet. A *Közlemények* az összehasonlító nyelvészetnek „újra való meghonosítására szolgált” (6). Ezzel Budenz arra utalt, hogy Sajnovics és Gyarmathi után Révay, ő utána pedig Hunfalvy foglalkozott újra nálunk összehasonlító nyelvészettel. A *Közlemények* „nemcsak általában az újabbkori nyelvtudomány kérdéseit és eljárását illetőleg nyújtott mindenemű tájékoztatást, hanem különösen a magyar nyelv rokonsági viszonyait tisztázta, ahhoz való ismereteket gyűjtött és földolgozott, egyszóval a magyar nyelvnek a rokonnyelvek alapján kifejtendő rendszerét nagyban előkészítette” (uo.). A magyar nyelvtudomány helyzete éppen a *Közlemények* hatása következtében más, mint tizenhat évvel azelőtt. „Túl vagyunk már sok küzdelmes vitatkozásokon, melyek a nézetek egyoldalúságából, hiányos tanulmányra alapított s mégis túlhajtott nyelvfejtgető kísérletekből eredtek; magyar nyelvhasznításunk számára megnyertük a biztos alapot, melyen ezentúl minden számba jöhető tanulmánynak állani kell: föl- és el-ismertük már a magyar nyelvnek az ugor [finnugor] nyelvekhez való közvetlen hozzátartozását” (uo.). Örömmel állapítja meg, hogy „ezen nekünk legfőbb és legdrágább tudományunk iránt immár tetemesen öregbedett a közönségben is az érdeklőség — egész a közreműködő részvét fokáig, hogy immár jóval több munkáló erő is mutatkozik, kivált mióta a hasonlító nyelvtudomány számára alapított a nyilvános tanítás, mely sikeresebben hat, mint a sokszor erő- és idővesztő autodidaxis” (7). Budenz itt az egyetemi oktatáson kívül arra is utal, hogy az utolsó években több új folyóirat (*Nyelvőr*, *Philologiai Közlöny*) és különféle akadémiai sorozatok indultak meg nyelvtudományi munkák publikálására. Ezért elérkezett az idő, hogy a folyóirat tárgykörét szorosabbra vonja a bizottság. „megszorítás szükséges, ha a *Közleményeknek* egy határozott érdekű szakmívelő közönséget akarunk szerezni” (uo.). Ellenvéleményeket ezután is elfogad a folyóirat azért, hogy viták támadhassanak lapjain. De csak olyano-

kat vesz tekintetbe, amelyek „a nyelvtudománynak eddig megállapított eredményeit nem merőben ignorálják” (8). Budenz fönntartja alapul a magyar nyelv finnugor rokonságát, s elutasítja „a pusztá rokonságkapkodásokat (magyar—árja, dravida—mongol—sínai féléket)” (uo.). — A bizottság megvitatta és elfogadja Budenz javaslatát az 1878. dec. 6-i ülésen, de határozatban arra is kötelezi, hogy a nem altaji nyelvek érdekeit is szem előtt tartsa (ez meg is történt bizonyos mértékben, amennyiben néhány szlavisztikai cikk napvilágot látott Budenz szerkesztősége alatt).

Budenz szerkesztősége idején (1879—92; XV.—XXII. k.) a Bizottság jóformán csak a költségvetés összeállításakor foglalkozik a közleményekkel. Ha kisebb keretet kapnak, akkor a hiányzó összeget a folyóirat dotációjából vonják le. Kevesebb íven jelentetik meg, hogy több pénz maradjon az Osztály más kiadványai számára. Sőt 1886-ban maga Budenz csak 20 ívet kér a szokásos 30 helyett, hogy a fönntmaradó 10 ívet az Ugor Füzetekre fordíthassa. Vontatottan jelennek meg az egyes füzetek. Az 1887. dec. 7-i bizottsági döntés következtében 5 íves füzetekben megjelenő XXII. kötet 1887-től 1890-ig hagyja el a nyomdát. Mindennek az is oka lehet, hogy a Bizottság érdeklődését a nyelvemlékek kiadása, a Magyar—Ugor Szótár, a Nyelvtörténeti Szótár és a Magyar Tájszótár ügyei foglalkoztatják. Minthogy a nagyobb anyagközlések önállóan is megjelenhetnek, úgy látszik: a kisebb cikkek és ismertetések nem töltik be a lapot.

Budenz halála után az 1892. május 30-i bizottsági ülésen Simonyi Zsigmondot bízzák meg a folyóirat szerkesztésével és az előadói tevékenység végzésével. A bizottság egyes (megnevezetlen) tagjai szeretnék, ha a Közleményekből a nem altaji nyelvek sem lennének kizárva. Simonyi az október 18-i ülésen terjeszti tervzetét a bizottság elé. A negyedvenként, rendes időközökben való megjelenést tartja kívánatosnak. Az új szerkesztő latin, német, francia nyelvű cikkeket is fölvenne a lapba azért, hogy a külföldi nyelvészek, elsősorban az Akadémia tagjai, a Közleményekben is hozzászólhassanak a magyar és az altaji nyelvészet kérdéseire, másrészt „ha saját tudósaink írják külföldet is érdeklő tárgyakról, ne legyenek kénytelenek német folyóiratokban keresni tért s osztrák tudósok gyanánt szerepelni”. Goldziher Ignác örömmel üdvözlö az idegen nyelvű cikkek eszméjét. Nem akar a finn, a belga, a holland tudományos társaságokra hivatkozni, csak azt említi, hogy „az orosz¹⁴ akadémia, tehát egy száz-millió nemzet akadémiaja is ad ki teljesen idegen nyelvű és című folyóiratot (*Mélanges Asiatiques*)”. Az idegen nyelvű kivonatok közlését a bizottság elveti. Azok az *Ungarische Revue*-ben is megjelenhetnek. Az idegen nyelvű cikkekre vonatkozó javaslatot az Osztály elfogadja ugyan, de az összes ülés nem engedélyezi. (1892. november 12-én jelentik be.) — Simonyi aztán a XXIII. kötetben közli saját programját. A hazai népekre való tekintettel teret ad a germán, a szláv és a román nyelvészetnek is. De helyet kap a keleti (sémi) nyelvészet és azon fölül „mindnyájunk okulására” az általános nyelvészet is, melynek a Steinthal- és Techner-féle folyóiratok megszűnése óta nincs könnyen hozzáférhető orgánuma. A külföldi szakirodalom ismertetését nagyon fontosnak tartja. (Volt olyan Budenz szerkesztette kötet, amely egyetlen ismertetést sem tartalmazott.) Simonyi szerint a nyelvészek, kivált a középiskolai tanárok, kevésbé ismerik a külföldi szaklapokat és általában a szakirodalmat; reméli, hogy az ismertetések termékenyítő hatása nem fog elmarad-

¹⁴ Az eredetiben aláhúzva.

ni. Bejelenti, hogy „több bizottsági tag közreműködésével” tartalomjegyzéket és szómutatót készített. A XXV. k. utolsó füzetében kívánja közzétenni, „hogy külön költség ne legyen rájuk.”

A század végén a folyóirat kiadása súlyos anyagi nehézségekkel jár. A költségek rendszeresen meghaladják az Akadémia nyújtotta dotációt.

A Nyelvőr szerkesztőjének, Szarvas Gábornak halála változást idéz elő a Közlemények szerkesztésében is. Az 1899. október 19-i ülés titkos szavazással a Nyelvőr élére Simonyi Zsigmondot, a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőjévé pedig Szinnyei Józsefet választja meg. — Szinnyei szerkesztősége eleinte nem hoz semmi változást.

1901. nov. 9. Fölmerül az a kívánság, hogy egyes költségvetési tételek célszerű felhasználása céljából nem lehetne-e visszaállítani azt a régi állapotot, amely szerint a bizottsági előadó a Közleményeknek hivatalból szerkesztője. (Hunfalvy, Budenz és Simonyi is előadó és szerkesztő volt egyúttal. Simonyi szerkesztősége csak két év múlva szűnt meg, mert akkor a bizottság elnöke, Szinnyei vette át a Közlemények irányítását.) Minthogy erre Szinnyei és Simonyi is lemond tisztéről, albizottságot küldenek ki a kérdés megvizsgálására. A sajtóban, mint Szily Kálmán főtktár bejelenti, a napirend tárgyról pontatlan hírek jelentek meg. Az albizottság jelentése alapján a Bizottság a következőket fogadja el: hogy az összeütközéseket az Akadémia mint tulajdonos, a Nyelvtudományi Bizottság mint megbízó és a független szerkesztők között megelőzzék, mind a Közlemények, mind a Nyelvőr címlapján 1902-től kezdve álljon rajta: „A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából szerkeszti”, a címlapon alul pedig: „A Magyar Tudományos Akadémia kiadása”. A folyóiratok fölött a Bizottság felügyeletet gyakorol. A Bizottsággal szemben mindkét szerkesztő felelős. Választásuk három évenként a Bizottságok megalakulásakor történik.

November 18-án elfogadják Heinrich Gusztáv javaslatát, hogy a szerkesztők időközben is lemondhassanak és szükség esetén újat is lehessen választani. Szinnyei a Bizottság felkérésére újra vállalja a szerkesztői tisztelet. Gyulai Pál továbbra is főntartja nézetét, amely szerint elvben fennáll az előadónak a Közlemények szerkesztésére való kötelezettsége; a jelenlegi állapot csak célszerűségi okokból történt kivételes intézkedés következménye. Gyulai ezzel a véleményével természetesen nem Szinnyeit akarja eltávolítani Simonyi javára, hanem mint a Nyelvőr körüli későbbi ténykedései mutatják, inkább Simonyit az előadói székéből.

December 3. A Közlemények tiszteletdíját évenként 60,— K-ról 64,— re kívánják emelni (az önálló kiadványok tiszteletdíja ezentúl 80,— K lesz), de az Osztály nem engedélyezi.

1904. nov. 10. Az előadó fölveti a kérdést: meghosszabbították-e a két szerkesztő megbízatását, mert a folyó évi tisztújítás idején ez nem történt meg. A bizottság igennel szavaz, mindketten szerkesztők maradnak. (A Nyelvőrtől ekkor vonják meg az Akadémia segélyét az ismert okok miatt.)

Az első világháborútól kezdve a folyóirat megjelenítése a legnagyobb nehézségekkel jár. A Horthy-korszak egész ideje alatt hat teljes kötet jelenik csak meg. Egyetlen kötet megjelenésének történetét szeretném csak röviden vázolni azért, hogy a bizottsági ülések jegyzőkönyveiben tükröződő küzdelmekről némi képet nyújtsak:

1921. január 3. A Bizottság kéri, hogy a Közleményekből egy füzet ebben az évben is nyomdába adható legyen. November 19-én megismétli a kérést. Az

1922. május 29-i ülésen kapják a főtítkári leiratot: az Igazgatótanács előzetes határozata, illetőleg engedélye nélkül kézirat nyomdába nem küldhető. Szeptember 23-án jelentik; a XLVI. kötet első füzete (8 ív) nyomdába adható. De Szinnyei csak 1923. január 5-én közölheti, hogy nyomdában is van. Ugyanez az izgalom és huzavona a második füzetrel is. 1923. május 28. A költségvetést már rég félvényként állapítják meg. A főtítkár értesítése: a költségvetés összeállításakor csak olyan mű vehető figyelembe, amely nyomdába adható állapotban van. Ez a Közlemények XLVI. kötetének 2. füzete. 1924. január 28. Az Akadémia pénzügyi helyzete igen kedvezőtlen, ezért nem jelent meg a második füzet. Október 13.: a pénz olyan rohamosan romlott, hogy a folyóirat nem volt nyomdába adható. 1925. január 5. A Közlemények a következő félévben sem jelenhet meg. Május 25. A következő félévben sem. — Itt az új pénz, a pengő. Javul az Akadémia helyzete. 1926. ápr. 12.: A XLVI. kötet 2. füzete nyomdában van. 1927-ben a Bizottság már ülést sem tart, de egy füzet, a Közlemények XLVI. kötetének befejezése végre mégis megjelenik. Ettől kezdve a Hornyánszky-nyomda készíti.

1928. szeptember 17. A főtítkár kifogásolja, hogy a múltban a nyelvtudományi munkákat kevés példányban nyomták, ezért ezentúl a fontosabbakat 1000 példányban kell készíttetni. A Bizottság erre 1929 első felére a Közleményeknek egy 10 éves füzetét 1000 példánnyal veszi a költségvetésbe. A folyóirat a XLVII. kötettől kezdve a Vigyázó-vagyon jövedelmeinek felhasználásával jelenik meg.

Ugyanezen az ülésen mond le a 73 éves Szinnyei a folyóirat szerkesztéséről. Mint a jegyzőkönyvből olvassuk, ez az elhatározás lassan érlelődött meg benne azóta, hogy (két éve) az egyetemről megvált. Újabb tudós nemzedéket, új munkatársakat a folyóirat számára már nem nevelhet. Csak azt várta még meg, hogy legutolsó tanítványainak dolgozatait kiadhassa és a kötetet lezárhassa. Utódjául Gombocz Zoltánt ajánlja. A folyóiratnak is előnyére fog válni, ha működő professzor kezében lesz. Az új szerkesztő korai halála miatt csak egy kötetet szerkeszt: a XLVIII-at. Ez is négy év alatt, 1931-től 1934-ig jelent meg.

1935. május 13. Gombocz halála után Melich János előadó indítványozza, hogy Zsirai Miklós legyen a szerkesztő. Melich úgy tudja, hogy Gombocz útmutatása szerint Juhász Jenő dolgozik az I—XLIX. kötet mutatóján. Ez lenne az L. kötet. (A mutató csak 1955-ben jelent meg.)

Zsirai Miklós a december 2-i ülésen bejelenti, hogy az L. kötetet Budenz emlékének szentelné születésének 100-ik évfordulójára. Mintegy 70 hazai és külföldi tudóst akar fölkérni rövidebb cikkek írására. Az L. kötet meg is jelenik 1936-ban, de megjelenésével már az 1937. első félévi költségvetési keretet is fölemésztette. — A jegyzőkönyvek sora itt megszakad. Az Akadémia kéziratárában az utolsó Nyelvtudományi Bizottsági jegyzőkönyv 1936. április 18-i keltezésű.

A Budenz emlékkönyv után 5 évig hiába várunk a Közleményekre, pedig akkor az ország a háborús konjunktúra következtében már jobb helyzetben van. Melich János mint előadó az Akadémiai Értesítőben (XLVI, 1936 : 256) visszatekint a Nyelvtudományi Bizottság 80 éves működésére. Keserűen jegyzi meg: „határozottan állítom, visszafelé fejlődtünk”. . . ., még a Nyelvtudományi Közleményeket sem bírjuk évről-évre, ha nem is 30, de 10—15 éves füzetekben sem megjelentetni. Pedig egy-egy tudományszak a mai világban elsősorban folyóiratában él. Az előadásom alatt írt 36 darab jegyzőkönyvet, amely

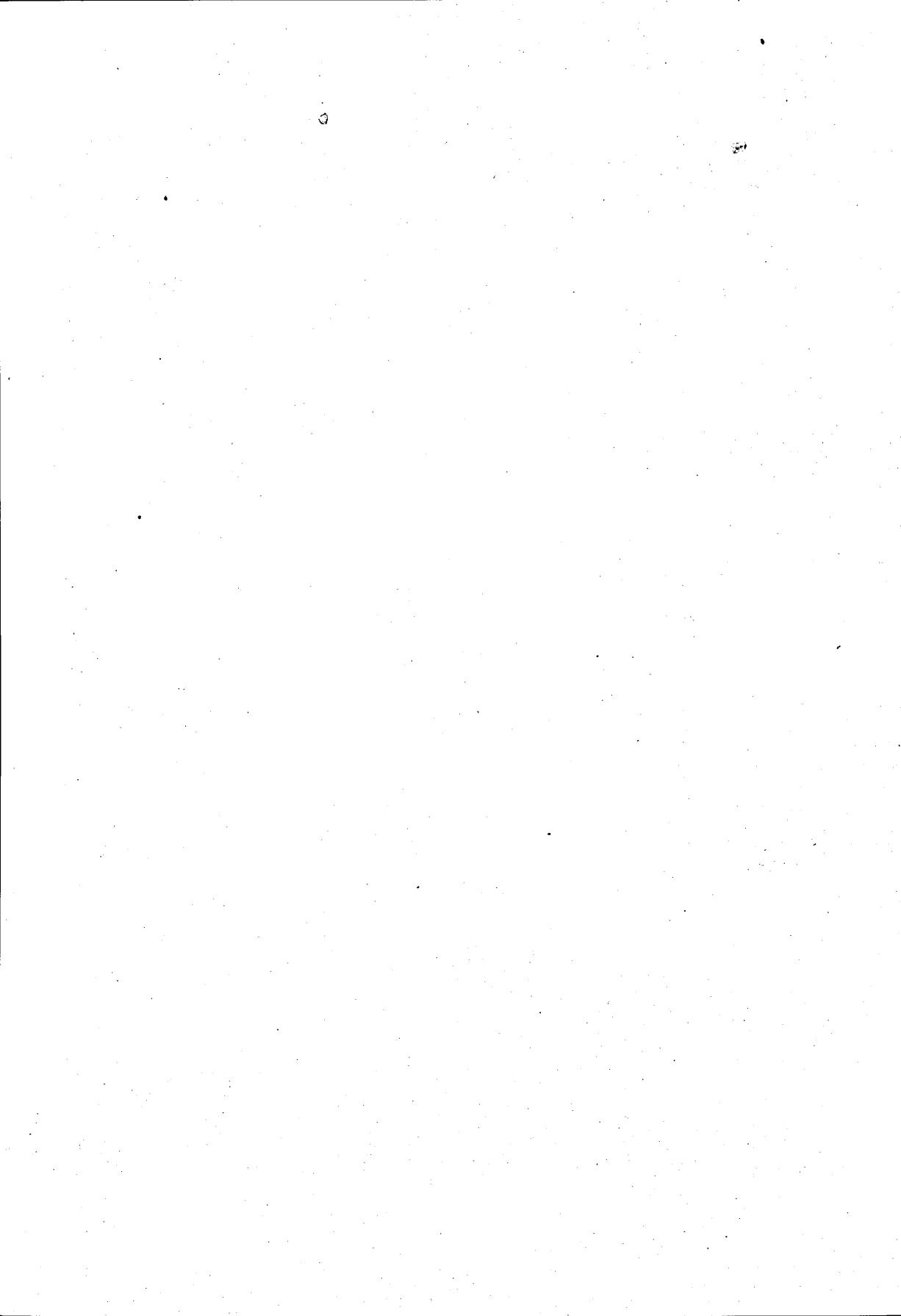
csupa vergődésről szól, nem lehet fájó érzés nélkül olvasnunk.” „Egyedüli vigaszunk, hogy nem buzgalmunk, munkakedvünk, tárgyunk iránti szeretetünk hiánya az oka a mi csekélyebb termelésünknek”¹⁵ (259). — A Horthy-korszak tudománypolitikája mellett a folyóirat megjelenését, úgy látszik, egyéb okok is hátráltatják. Az LI. kötet első része 1941-ben, a második 1943-ban lát napvilágot. Tehát 1936-tól 1941-ig nem jelent meg egy füzet sem. Mit mutat ezzel szemben a Bizottság elfogadott költségvetése? 1938 július—decemberében a Közlemények „folytatására” 1000,—P (AkÉrt. XLVIII, 1938 : 90). 1939. január—júniusra a Nyelvtudományi Közleményekre 1000,—P, maradvány az előző félévről a Nyelvtudományi Közleményekre 1000,—P (i. h. 76). 1939. július—decemberre a Nyelvtudományi Közlemények folytatására 1000,—P, maradvány az előző két félévről 2000,—P (i. h. XLIX, 1939 : 122). És így tovább. 1942 első felére már be sem veszik az előirányzatba. A költségvetésben csak ez áll: „maradvány az előző három félévről 6000,—P”. (i. h. LI, 1941 : 328)

Változást hoz a felszabadulás folyóiratunk életébe is. Ha lassan is, de megindul a munka. Megjelenik az LII. kötet. Ez az 1944—1948 évszámot viseli, de a második rész csak 1950-ben lát napvilágot. Az első rész címlapján a szerkesztő megjegyzése olvasható: a szám legnagyobb része 1944-ben ki volt szedve, ez a kötet a múlt lezárása. — Az első füzetet a Globus nyomda szedte, a másodikat már az Egyetemi nyomda. 1952-től kezdve minden évben megjelenik a Közlemények. 1953-tól kezdve az Akadémiai Nyomdában készítik. — 1954-ben Zsirai Miklós — betegsége miatt — megválnak a szerkesztéstől. Ettől kezdve — a szocialista tudománypolitika elveinek megfelelően — a folyóirat élén szerkesztőbizottság áll: tagjai Lakó György, Hajdú Péter és Tamás Lajos. A szerkesztő Lakó György, aki a Nyelvtudományi Bizottság megbízásából irányítja a lapot. A LXII. kötettől a szerkesztőbizottság kibővül. Az új tagok Beke Ödön és Juhász József.

A Nyelvtudományi Közlemények immár egy évtizede rendszeresen — a LX. kötettől kezdve két részben — 30 íven jelenik meg. A folyóirat életében ma már természetesen ismeretlenek az anyagi nehézségek, amelyek pályafutását az első évtizedektől kezdve egészen 1945-ig kísérték. Most a cikkek, tanulmányok hiánya miatt sem panaszkodhatnak a szerkesztők, mint egykor Szinnyei József.¹⁵ — A 101. év küszöbét hazánk legrégebb tudományos folyóirata méltóbb körülmények között nem léphetné át.

K. SAL ÉVA

¹⁵ Lakó György szóbeli közlése szerint Szinnyei többször említette, hogy nincs elegendő kézirat a folyóirat számára.

Az ugor népek ősi letelepülési helyei

(nyelvi adatok alapján)

I.

Az ugor népek etnogenezisének és ősi lakóhelyének kérdése az idevonatkozó gazdag irodalom ellenére ma is időszerű, és nem tekinthető megoldott problémának. Ebben a kis terjedelmű cikkben nem lehetséges és nem is szükséges részletesen ismertetni a kérdés történetét és a tudományos viták argumentumait. Csak azt említem meg, hogy az ugorok őshazáját keresték már Oroszország északi részén, az Urál-hegység nyugati oldalán, az Aral-tenger, az Altaj-hegység, ill. a Szaján-hegység vidékén, sőt Kelet-Szibériában is. Az ugor népek ősi lakóhelye ma is vitás, és a vita nyilvánvalóan még soká folytatódik.

A probléma megoldásának fő nehézsége abban rejlik, hogy még korántsem fejeződött be az archeológiai és antropológiai anyagok összegyűjtése, sőt még a nyelvészeti adatgyűjtés sincs lezárva, noha nyelvi alapon már a XIX. században tanulmányozták az „ugor problémát”. Ennek következtében a kutatók kénytelenek hiányos és nagyon különféle jellegű adatokkal operálni, teljesen önkényesen válogatva, kombinálva és tárgyalva a nyelvészeti, archeológiai, antropológiai, folklorisztikai és egyéb ismereteket.

Ma különösen behatóan tanulmányozzák az ugor őstörténet nyelvészeti forrásait. Ezzel kapcsolatban a nyelvtudomány területén egyre nagyobb szerepet játszik a toponimika, amely teljesen új adatokat szolgáltat, és arra indítja a kutatókat, hogy egyes, néha még általánosan elfogadott nézeteket is felülvizsgáljanak.

Az ősgugor helynevek kutatása már elég régóta folyik. D. EUROPAEUS¹ ugor eredetűnek nyilvánította majdnem az egész észak-orosz toponimikát. Az Urál hegység nyugati részén kereste a manysik nyomait A. KANNISTO² és A. F. ТУЕПЛОУНОВ,³ A. V. РОПОВ⁴ ugor eredetűnek tartotta Kelet-Szibéria ősi helyneveit. R. L. KIZLASZOV⁵ arra a következtetésre jutott, hogy ugor

¹ D. EUROPAEUS, A szlávok megjelenése előtt Közép- és Észak-Oroszországban lakó népek kérdéséhez: ЖМНП, 1868. часть 139, 55—71.

² A. KANNISTO, Über die früheren wohngebiete der wogulen im lichte der ortsnamenforschung: FUF. XVIII, Helsinki, 1927. 57—89.

³ A. F. ТУЕПЛОУНОВ, Az ugor nép egykori településének nyomai a permi és a vjatkai kormányzóság szomszédos részein, ahonnan később a permi és az orosz nép szorította ki az ugorokat: Записки УОЛЕ, 39, 1924.

⁴ A. V. РОПОВ, Az irkutszki kormányzóság chorografiájának és paleoetnografiájának kérdéséhez: Очерки по землеведению Восточной Сибири», вып. 2., Irkutszk, 1926. 131—140. l.

⁵ R. L. KIZLASZOV, A tastiki korszak (M.). 1953. (kandidátusi értekezés).

eredetűek az *asz*-ra végződő nyugat-szibériai helynevek, A. P. DULZON⁶ viszont elutasította ezt a feltevést, és azt állította, hogy Nyugat-Szibéria déli részén nincs ugor toponimika, — az ugorok nyugatról jöttek.

A cikk írója megkísérli, hogy megállapítsa az ugor népek ősi letelepülési helyeit a toponimikai anyag elemzése alapján, majd egybeveti ezt az anyagot néhány vitathatatlan történeti adattal és a finnugor nyelvtudomány tényeivel.

A felvetett probléma csak egy részét képezi az ugor népek etnogenezisével kapcsolatos kérdésnek. Mint ismeretes, a toponimika elsősorban a lakosság települési helyére és más etnikai csoportokkal való kapcsolataira világít rá, de nem tud válaszolni az egész etnogenetikai fejlődés lefolyásának kérdésére. Tanulmányunk csupán az ugorok toponimikailag rögzített legutolsó települési helyeivel foglalkozik, amelyek megállapítása az uráli és a kazahsztáni toponimika elemzése útján történik. Ennek a nagy kiterjedésű területnek a toponimikáját a következő megfontolások alapján tettük a kutatás tárgyává:

1. A magyar nyelvben levő nagyszámú iránizmus, amely nemcsak a finnugor időszakból származik, hanem az ugor és az előmagyar időszakból is, arról tanúskodik, hogy az előmagyar csoport már a többi ugoroktól való különválás után érintkezett az irániakkal, s ez a csoport volt az ugorok legdélebbi csoportja.

2. Az előmagyarok beköltözése a jelenlegi Magyarország területére az úgynevezett nagy népvándorlással függött össze, amely főleg nyugat felé irányult. Ez a népvándorlás nem érintette sem az obi-ugorokat, sem a többi finnugor népeket. Ebből következik az is, hogy az előmagyarok a népvándorlást megelőző időkben az obi-ugoroktól délre (dél-nyugatra) laktak.

3. A nyugat felé irányuló népvándorlás az erdős-sztyeppés és a sztyeppés övezetben ment végbe. Az obi-ugorok nem vettek részt a vándorlásban, tehát ennek az időszaknak a kezdetén már az erdős övezetben laktak, míg az előmagyarok még az erdős-sztyeppés vagy sztyeppés övezetben tartózkodtak. Tehát a népvándorlás előtt az előmagyar törzsek csak a Volga és az Ob közötti sztyeppés térség egyik részén lakhattak.

4. A magyar nyelv közelebb áll a manysi, mint a chanti nyelvhez. A finn-permi nyelvek közül legjobban a permi nyelvekhez hasonlít. Mind a magyar nyelv, mind a permi nyelvek sok szót vettek át egy csuvas típusú török nyelvből. Az említett körülmények alapján azt a területet, ahonnan az előmagyarok Pannónia felé való vándorlása megindult, valahol a csuvas nyelv, a manysi nyelv és a permi nyelvek mai elterjedési területéhez közel kell keresni. Ez a terület a permi népek jelenlegi lakóhelyétől délre feküdt (ha az előmagyarok ettől északabbra laktak volna, akkor nem vettek volna részt a népvándorlásban).

5. Julianus barát arról számolt be, hogy az *Idel (Ethyl)*⁷ nevű nagy folyótól nem messze, az általa *Nagy Magyarországnak (Magna Hungariának)*⁸ nevezett országban, olyan emberekre talált, akik magyar nyelven⁹ beszéltek. A magyarázók többségének feltevése szerint az *Ethyl* folyón a Beláját, *Magna*

⁶ A. P. DULZON, Nyugat-Szibéria őslakosságának etnikai összetétele a toponimika adatai alapján (M.). 1906. 9. 1.

⁷ A XIII—XIV. századi magyar misszionáriusok jelentései a tatárokról és Kelet-Európáról: Исторический архив, III, М., — Л., 1940. 98—99. 1.

⁸ A XIII—XIV. századi magyar misszionáriusok jelentései a tatárokról és Kelet-Európáról: Исторический архив, III, М., — Л., 1940. 95. 1.

⁹ Уо. 99. 1.

Hungarián pedig Baskiriát kell érteni. Figyelembe kell azonban venni, hogy régebben a Volgát és a Kámát és *Idelnek*¹⁰ nevezték. Ezenkívül azt sem tudjuk, hogy melyik volt az a „nagy város”, amelyre Julianus céltzott: Bolgar vagy valamilyen másik város.¹¹ Ebből nyilvánvalóan kitűnik, hogy *Magna Hungaria* nemcsak Baskiria területén lehetett, hanem attól északra is — a Káma, Belaja, Ufa és Csuszovaja között, és délre is, a Volgától keletre.

6. Mivel az Urál-hegységtől nyugatra elterülő hegyes vidéket, Baskiriát is beleértve, nem lehet a nomád előmagyar törzsek ősi lakóhelyének tartani, ezért sokkal természetesebb, ha régi letelepedési helyüket délebbre — az Urál-hegység keleti felének déli részén fekvő sztyeppéken és Észak-Kazahsztán sztyeppéin keressük. Fel kell tételezni, hogy az előmagyarok csak a törökök nyomására hagyták ott a sztyeppés területeket, és vándoroltak át az Urál-hegység nyugati felének hegyes vidékére. Az előmagyarok nyilván azért szakadtak szét két csoportra, mert ezen a hegyes vidéken nem volt elegendő mennyiségű legelőjük. Az egyik csoport itt maradt ezen a vidéken, és megvetette alapját Julianus barát későbbi Nagy Magyarországnak, a másik csoport pedig hosszú vándorlásra indult, míg végül elérte Pannónia határait.

7. A. P. DULZON véleménye szerint, amelyet mi is elfogadunk, Nyugat-Szibéria déli részén nincsen ugor toponimika. Ez is arról tanúskodik, hogy az előmagyarok ősi letelepülési helyeit a dél-uráli és az észak-kazahsztáni sztyeppéken kell keresnünk.

8. Az előmagyarok és az obi-ugorok kétségtelen rokonságából kiindulva, fel kell tételeznünk, hogy valaha az obi-ugorok is sztyepei nomád nép voltak, s az előmagyarokkal együtt (tőlük keletre) Észak-Kazahsztán sztyeppéin éltek. A törökök nyomására először az obi-ugorok hagyták el a sztyeppés övezetet, és vonultak észak felé. Átköltözésük a sztyeppés vidékről az erdős övezetbe nyilvánvalóan igen rövid idő alatt ment végbe. Éppen ezért nem is hagytak hátra tipikus ugor toponomikát Nyugat-Szibéria déli részén. Az előmagyarok minden bizonnyal egy ideig ellenálltak a törökök nyomásának, és valószínűleg egyidejűleg kapcsolatot tartottak fenn a törökökkel és az irániakkal, később azonban mégis nyugat vagy északnyugat felé vonultak. A későbbi időben az obi-ugoroktól délnyugatra laktak és nyilván már elváltak tőlük.

Hipotézisünk lényege tehát az a feltételezés, hogy az ugor törzsek valaha a dél-uráli és az észak-kazahsztáni sztyeppés területeken laktak.

Tanulmányunk célja megvizsgálni az ugor nyelvi szubsztrátum egyes tényeit, amelyek megerősítik ezt a feltételezést. A fent említett megfontolások értelmében elegendő, ha vizsgálódásainkat a török nyelvekben, valamint az uráli és a kazahsztáni toponimikában levő ugor szubsztrátum kutatására korlátozzuk. A probléma bonyolultsága arra indít, hogy külön-külön tárgyaljuk a következő kérdéseket: 1. az Ob-vidék toponimikájában fellelhető obi-ugor előtti szubsztrátum kérdése; 2. ugor elemek az észak-orosz toponimikában; 3. ugor szubsztrátum az Uráli-vidék északi részének toponimikájában; 4. ugor szubsztrátum az Urál középső vidékének és Baskiriának toponimikájában; 5. ugor elemek Dél-Urál és Kazahsztán szubsztrátumszerű szókincsében és toponimikájában.

¹⁰ A Perm-területen lakó tatárok a Kámát ma is *Idelnek* nevezik (tatáruul: 'nagy folyó').

¹¹ Magyar misszionáriusok jelentései . . . , 98. l.

II.

Nagy érdeklődésre tarthat számot az Ob-vidék toponimikájában fellelhető obi-ugor előtti szubsztrátum kérdése. Amikor megállapítjuk, hogy létezik egy obi-ugor előtti szubsztrátum az Ob-vidéki toponimikában, egyúttal rámutatunk arra, hogy nem az obi-ugor népek ennek a vidéknek az őslakói.

Az Ob-vidék obi-ugor előtti szubsztrátumának legmeggyőzőbb bizonyítékát a hidronimika elemzése szolgáltatja. Az obi-ugor terület sok nagy és kis folyójának a neve végződik *-im-re*,¹² (*Atlim, Kazim, Kandim, Karim, Katim, Levdim, Nadim, Nazim, Olim, Pelim, Szalim, Talim, Tondim, Hozim* stb.). Az ilyen típusú folyóneveknek sem alapszavát, sem végződését nem lehet az obi-ugor nyelvekből megmagyarázni. Az obi-ugor előtti toponimikához kell sorolni az Ob-medencének azokat a folyóneveit is, amelyek *uj-ra* (*Poluj, Tapszuj*) és *sz-re* (*Vjolsz, Iusz, Niolsz, Nyajsz, Ousz, Ulsz, Essz*) végződnek. Emellett meg kell jegyezni, hogy az *sz-re* végződő folyónevek nyilvánvalóan kapcsolatban vannak az *uj-ra* (vagy *szuj-ra*) végződő folyónevekkel. Mindenesetre a XIX. századi térképeken a *Vjolsz* és az *Ulsz* folyót *Vjolszuj-nak* és *Ulszuj-nak* is nevezik.⁴

Eddig még nem sikerült megállapítani, hogy melyik nyelvből származik az obi-ugor előtti hidronimika. Lehetséges, hogy különböző forrásokra nyúlik vissza. Mindenesetre az *sz-re* végződő hidronimika területe az *im-re* végződő toponimika nyugati határáig terjed. Az obi-ugor előtti hidronimika származhat az uráli nyelvekből, mert tipológiailag nem különbözik az uráli (finnugor-szamojéd) toponimektől, de az is feltehető, hogy az előttünk ismeretlen nem uráli nyelvekkel van kapcsolatban.

Az Ob-vidéki toponimika elemzése tehát arról tanúskodik, hogy az obi-ugorok előtt itt valamilyen nem obi-ugor törzsek laktak, amelyeknek eredete még nincs felderítve.¹³ Ebből következik, hogy az obi-ugor törzsek másnonnan költöztek valamikor erre a területre, és asszimilálták az ott talált lakosságot. Az obi-ugor szókinés etimológiai elemzése is megerősíti majd, hogy az obi-ugor szókinésben vannak ilyen obi-ugor előtti nyelvi elemek és talán nyelvi hovatarozásukat is meg lehet majd állapítani. Ez a kérdés azonban még kutatóra vár.

Felmerül a kérdés: hol laktak a manysik és a chantik elődei az Ob-vidékre való költözésük előtt? Mivel az ugorok kelet-szibériai eredetéről szóló hipotézist (l. fentebb) semmilyen adatok nem erősítik meg, tehát ezt feltétlenül el kell vetni, Nyugat-Szibéria déli részén pedig ugor toponimika nem mutatható ki, ezért fel kell tételeznünk, hogy az obi-ugorok ősei csak nyugatról, az Urál-hegység nyugati részéről, vagy délről, a dél-uráli sztyeppékről és Észak-Kazahsztánból vándorolhattak az Ob vidékére.

¹² Manysi *um* (*Kasum-Kazim, Polum-Pelim*). Meg kell jegyezni, hogy általában az obi-ugor terület legjelentősebb folyójának neve végződik *im-re*. Márpedig a toponimika egyik törvénye úgy szól, hogy leggyakrabban a nagy folyók őrzik meg a régi nevet.

¹³ A. P. DULZON Nyugat-Szibériának ezt az ősi toponimikai rétegét egyelőre feltételelesen a „paleoszibériai” névvel jelöli (i. m. 3.). Ezt elfogadhatjuk azzal a fenntartással, hogy 1. a „paleoszibériai” toponimek különféle nyelvekhez tartozhatnak; 2. „paleoszibériai” toponimeket Kelet-Európában is lehet találni.

III.

Az ugorok észak-oroszországi őshazájának hipotézise D. EUROPAEUSTÓL származik, akinek véleménye szerint¹⁴ a Szovjetunió európai felének egész északi részét valaha ugor törzsek népesítették be. EUROPAEUS hipotézisét azonban nem lehet elfogadni. Legfőbb hibája abban rejlik, hogy az észak-orosz toponimika finnugor tőszavait sajátosan ugor tőszavaknak vélte.¹⁵ Az észak-orosz toponimikai típusok elemzése azt is megmutatta, hogy azok a topoformánsok, amelyeket EUROPAEUS ugornak tartott, valójában más eredetűek. Ha csak az észak-orosz *jega*, *juga* és *jennyga* topoformánsok, valamint a chanti *johan* (folyó) és *jink* (víz) szavak hangzásbeli hasonlóságát tartjuk szem előtt, akkor valóban igen könnyű majdnem az egész észak-orosz toponimikát az obi-ugor nyelvekből „magyarázni”. De az említett toponimikai típusok beható elemzése alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy szinkronikusan vizsgálva a kérdést, a (formáns eredetét tekintve) a *jega* végű nevek a balti finn nyelvekkel (finn *joki*, karjalai *jogi* 'folyó'), a *jugo* végű elnevezések pedig a permi nyelvekkel (ősspermi *jug* 'folyó') vannak kapcsolatban. A *jega* végű helynevek tőszavainak megfelelőit is gyakran megtaláljuk a balti finn nyelvekben (vö. *Megrega* és finn *mügrä* 'borz'), de ezek a szavak semmiféle rokonságban nincsenek a speciálisan obi-ugor tőszavakkal. Ami a *nyga*, *nga* végű folyóneveket illeti, azok egy olyan réteget képeznek, amely Zavolocszkaja Csudj nyelvvel van kapcsolatban.¹⁶

A *nyga* (*jennyga*!) formánsnak és a chanti *jink* szónak az egybevetése igen csábítónak látszik, de aligha helyes egyeztetés, mert a chanti szót nem használják toponimiai konstrukciókban. De másképp is lehet magyarázni ennek a formánsnak az eredetét. Így például figyelembe kell venni a genitívusi konstrukció meglétét a finn toponimikában (*nyga* < *n* + *jogi*). De még ha rokonságban is van a *nyga* (*jennyga*) formáns a chanti *jink* szóval, akkor sem kell feltételezni, hogy ez ugor, nem pedig finnugor forrásra nyúlik vissza. A *nyga* végű folyónevek tőszavainak számos elfogadható megfelelője van a balti finn nyelvekben és a mari nyelvben,¹⁷ de nem lehet találni hozzájuk obi-ugor analógiákat. Ami EUROPAEUS ismert példáját illeti (*Pecsenyga* a chanti *pecseieng* „fenyő-víz” szóból), ennek sines bizonyító ereje, mert, először, ez a toponim ugyanolyan meggyőzően magyarázható finn-volgai alapon, másodszor pedig a *pecseieng* nem szerepel az obi-ugor toponimikában.

El kell tehát fogadni, hogy a toponimikai anyag elemzése nem erősíti meg Europaeus hipotézisét. Ezenfelül, ha azt állítjuk, hogy a chantik ősei valaha Archangelszk és Vologda területén laktak (*jega*, *juga* és *jennyga* végződésű toponimika), a manysik ősei pedig, amint A. KANNISTO¹⁸ és A. F. ТУЕР-ЛОУНОВ¹⁹ feltételezi, a mai Komi ASzSzk területén és Perm-területen éltek (*ja* végződésű toponimika), akkor lehetetlen megmagyarázni, hogy a chantik, nyugatról kelet felé vonulva, hogyan előzhették meg a manysikat, és hogyan

¹⁴ I. m.

¹⁵ A. I. РОРОВ, A belozeroi terület toponimikája. Ученые записки ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. 2. Советское финноугроведение. Ленинград, 1948. 168. l.

¹⁶ L. „Történeti és etimológiai kutatások” című munkámat (Ученые записки Уральского Университета, вып. 36. Szverdlovszk, 1960. 85–126. l.

¹⁷ Lásd „Történeti és etimológiai kutatások” című munkámat.

¹⁸ I. m.

¹⁹ L. alább!

jutottak azoknál keletebbre. Végül, ha az ugor őshazát a Szovjetunió európai felének északi részén keressük, akkor semmiképpen sem lehet megmagyarázni a hosszan tartó ugor-iráni kapcsolatokat, amelyek kétségtelenül tartósabbak voltak, mint a finnugor-iráni és a finn-permi-iráni kapcsolatok.

Nem tanúskodik az ugorok észak-oroszországi őshazájának elmélete mellett az *asz*-ra végződő sok folyónév sem, amelyek ugor eredetét senki sem bizonyította be.²⁰

Nem sokat nyom a latban a feltételezett szamojéd-ugor kapcsolatokra való hivatkozás sem, mert, először a kifejezetten külön szamojéd-ugor kapcsolatok meglehetősen kétségesek, másodsor pedig, még ha lettek volna is ilyen kapcsolatok, nem tudjuk, melyik területen.

Véleményünk szerint az elmondottak alapján teljes joggal tarthatatlannak ítéelhetjük az ugorok észak-oroszországi eredetének hipotézisét.

IV.

A. KANNISTO véleménye szerint,²¹ amelyet A. F. TYEPLUHOV²¹ is elfogadott, ugor törzsek (krónikabeli *Jugra*) népesítették be az Urál-hegység egész északnyugati vidékét (KANNISTO szerint a manysik valaha az Urál nyugati oldalán laktak egészen a Mezeny—Szarapul vonaláig), s csak később szorultak ki innen a permi népek nyomására, és vándoroltak át az Urál keleti lejtőjére. Azonban a KANNISTO—TYEPLUHOV-féle feltevést sem lehet teljesen elfogadni. Így például KANNISTO helytelenül tételezte fel, hogy a *ja*-ra végződő folyónévek mind manysi eredetűek. Számára ez volt a toponimek manysi eredetének legfőbb kritériuma, holott a *ja* hidronimikai formáns orosz földön is igen gyakori.

Ugor típusú toponimika valóban található az Urál nyugati lejtőjén, még a Vicsegda mentén is (v. ö. például a *Szindor* tó nevét),²² de ez nem támogathatja az ugorok uráli eredetének a hipotézisét, mert sehol sem fordul elő nagyobb tömegben mint jellemző ugor toponimikai típus. Nehéz megállapítani, hogy kikhez álltak közel származás tekintetében ezek az Urál-vidéki ugorok, az obi-ugorokhoz, az előmagyarokhoz, vagy valamilyen korábbi más ugor csoporthoz. Legvalószínűbb, hogy az Urál-vidék toponimikája az obi-ugorok későbbi (X—XV. századi) Urálon túlra való behatolásával van kapcsolatban, tehát ezek a földrajzi nevek szupersztrátum jellegűek.

Jellemző továbbá, hogy bármilyen gondosan kutattak is obi-ugor típusú toponimika után a Káma nyugati felének déli és középső részén, a kutatások nem jártak semmi eredménnyel. Az obi ugor toponimika területe az Urál középső részén csak az Urál keleti lejtőjétől kezdődik.²³ Így, a déli Szoszva felsőfolyásánál a XVIII. századi térképek ilyen tóneveket tüntetnek fel: *Volentorszkoje*, *Koltor* („Halastó”), *Jelpijador* („Szent tó”). A *Volentorszkoje* tónév ma is ismeretes.

²⁰ A. P. DULZON feltételezi, hogy az *asz* végű észak-oroszországi folyónévek ugor eredetűek (i. m. 8), de semmivel sem bizonyította ezt a feltevést.

²¹ Idézett művek.

²² A komik ezt *Szindor*-nak (‘rozsdaszínű hely’) nevezik, de ez nyilván népi etimológia (vö. manysi *tur* (északi), *tor* (nyugati) ‘tó’ szavakat és a nyilvánvalóan manysi *Szin-Tur* tónevet Szverdlovsk-terület északi részén).

²³ Vö. a *Kaaskanar* és *Bunar* hegyneveket, amelyek egybevetethetők a manysi *ner* ‘kő, hegy’, *Ner* ‘Ural’ szavakkal.

V.

Az Urál nyugati felének középső részén és a Baskíria területén feltételezett ugor szubsztrátum kérdése nagy figyelmet érdemel, elsősorban azért, mert ezt a területet említi Julianus barát és ezen a területen végeztek pozitív eredménnyel kutatásokat az archaeológusok és az etnográfusok. A nyelvészek azonban mind ez ideig nem tudtak felhozni nyomós érveket az ugorok itteni tartózkodására.

Baskíria toponimikája nyilvánvalóan nem tartalmaz ugor elemeket. D. G. KIJEKBAJEVnek²⁴ az a próbálkozása, hogy ősgor elemeket fedezzen fel a baskír települések neveiben, nem járt számottevő eredménnyel, mert az egyetlen jellegzetes földrajzi név, a *Bisaul-Ungar*, véletlen egyezés is lehet, a nagy számban előforduló *Sidi* típusú nevek pedig, még ha kapcsolatban lennének is a Csud szóval (ami igen kétséges), semmit sem bizonyítanak, mivel a *Csud* szó csak az oroszokkal együtt terjed el az Ural-vidéken. Ami az ősbaskír hidronimikát illeti, zömében nyilvánvalóan nem török eredetű (v. ö. például az olyan neveket mint *Revat*, *Rjazj*, a török nyelvekben hiányzó szókezdő *r*-rel), de erős török hatást mutat. Azonban itt sem fedezhetők fel ugor elemek. Mindenesetre nyoma sincsenek jellegzetes obi-ugor toponimikai típusoknak. Végül, az is elgondolkasztó, hogy a baskír nyelvben nincsenek ugor eredetű szubsztrátumok. Manapság majdnem minden kutató azon a véleményen van, hogy az előmagyarok valamikor a jelenlegi Baskíria területén laktak, és innen indultak el Európa belseje felé. Az említett tények azonban azt mutatják, hogy még ha Baskíria volt is az előmagyarok nyugat felé vonulásának kiindulópontja, maguk az előmagyarok nem sokáig tartózkodhattak ezen a vidéken. Ez nem meglepő, mert a hegyes Baskíria nem lehetett ősi lakóhelye olyan sztyeppei népeknek, mint amilyenek az előmagyarok voltak.

Baskíriától északra azonban, az Urál nyugati felének középső részén (a Káma és az Ufa folyó között) vannak olyan földrajzi nevek, amelyeket bizonyos óvatossággal kapcsolatba lehet hozni az előmagyarokkal. Ilyenek például a *Biž*, *Piž*, *Bizar*, *Bizarka* folyónevek, amelyek csak az Urál vidékére jellemzőek, és etimológiailag kapcsolatba hozhatók a magyar *viz*, *viz-ár*, *viz-ér* szavakkal.

Figyelemre méltó az is, hogy elég gyakran előfordul az Urál-vidéken a Tabori falunév (4 toponim), amely a régi magyar *tábor*²⁵ szóval függhet össze. Végül, nem lehet kereken tagadni a *sirim*, *sirim* ('jégkéreg') nyugat-uráli orosz nyelvjárási formák és a magyar *szirom* kapcsolatát (a komiban *tsareim* és az észak-uráli nyelvjárásban *tsarim*, *tserim*), továbbá a jellegzetes nyugat-uráli *sutyom* szó ('ugor') és a magyar *sütni*²⁶ szó kapcsolatát.

Nem lehetetlen tehát, hogy a Káma és az Ufa folyó közti területen valóban volt valamikor előmagyar lakosság, és ez indokoltá teszi, hogy itt keressük Julianus barát „Nagy Magyarországot”.

²⁴ A baskír toponimika problémái: Ученые записки Башкирского госпединститута им. К. А. Тимирязева, вып. VIII, серия филологическая № 2, Ufa, 1956. 230–247. 1.

²⁵ NÉMETH GYULA, Neuere Untersuchungen über das Wort *tábor* „Lager”. ALH. III, 431–446.

²⁶ A *sutyom* szó tehát eredetileg 'kiégett helyet' jelenthetett, utalva az égetéses irtásföld-gazdálkodás korszakára. Lehetséges ennek az érdekes szónak másik etimológiája is (komi *sutem* – termékletlen).

Igen érdekes a *jer*, *jera* végződésű jellegzetes nyugat-uráli toponimika (*Pecsera*, *Biszera*, *Visera*) és a vele kapcsolatban álló *jerty* végződésű toponimika (*Biszerty*, *Kiserty*, *Sziszerty*) nyelvi hovatarozásának kérdése. A *jer*, *jera* formáns és a magyar *ér* ('patak') szó pontos megfelelése, valamint a *Biszer*, *Biszera*, *Biszerty* földrajzi nevek kínálkozó egybevetése a *Bizj*, *Bizjar* nevekkal és a magyar *viz-ér*, *viz-ár* szavakkal arra a gondolatra indítja a kutatót hogy ez jellegzetes előmagyar toponimikai típus.²⁷ Nem lehet azonban elvetni azt a lehetőséget sem, hogy a felsorolt földrajzi nevekből a *szer*, *szerá*, *szerty*, *sera*, *serty* formánsokat állapítsuk meg, amelyek a komi *šor* ('patak') és az udmurt *šur* ('folyó') szavakkal állnak rokonságban. Erre vonatkozólag tanulságosak még a Káma-vidék *cser* végű (*Ocsor*, *Jancser*) és *ser* végű (*Bakser*, *Timszer*, *Sakser*) víznevei, amelyeket általában permi eredetűeknek tartanak.

Bárhogy nézzük is ezt a kérdést, a *jer*, *jera*, *jerty* végű földrajzi nevek csak előmagyar vagy ősspermi eredetűek lehetnek.

VI.

Legelfogadhatóbb az ugorok déli (dél-uráli vagy kazahsztáni) őshazájára vonatkozó hipotézis. E mellett szól elsősorban az ugoroknak az iráni és permi népekkel való kétségkívül igen sokáig tartó kapcsolata. Ezt a kapcsolatot csak azon a területen lehet elképzelni, amely a Káma vidéke (az ősspermiak ősrégi lakóhelye), valamint a Volga-vidék és Kazahsztán (iráni törzsek letelepülési helye) között fekszik.

Az ugorok déli őshazájának bizonyítékát elsősorban abban kell látni, hogy a kazah földrajzi terminológiában ugor szubsztrátumok vannak. A Kazahsztán területén használatos földrajzi nevek tanulmányozása azt mutatja, hogy ezek közt a földrajzi nevek közt sok olyan szó van, amelynek nincs megfelelője a többi török nyelvben, de megtalálható az ugor, különösen az obi-ugor nyelvekben. Ilyen szavak például: kazah *tompak* 'magaslat' (vö. manysi *tump* 'lapos tetejű hegy'), kazah *korisz* 'mocsaras, nádas vidék' (vö. manysi *χori*, *kori*, 'hanti *χor*, *kor* 'mocsárvidék'), kazah *olke* 'réthát' (vö. finn *alho*, észak-orosz nyelvjárási *olga* 'lapály, mocsár', komi *ol*, manysi *ul*, chanti *ulík* 'mocsár-erdő'), kazah *or* 'magaslat' (vö. manysi *ur* 'hegy'), kazah *sagil* 'homokdomb', baskír *szagil* 'lejtő, hegyoldal' (vö. manysi *saxl* 'hegy, hegycsúcs').

Nem lehetetlen, hogy a felsorolt kazah szók között török eredetűek is vannak (például *tompak*, *sagil*), de aligha lehet kétséges, hogy a kazah földrajzi terminológiában van ugor (esetleg finn-ugor)²⁸ szubsztrátum. Ezt azért lehet feltételezni, mert az ugor (esetleg finnugor) törzsek valaha az észak-kazahsztáni sztyeppén éltek, és itt érintkeztek az iráni törzsekkel.

A fent említett feltételezést a toponimika adatai is megerősítik. Északkelet-Kazahsztánból feljegyezték az *Ūbagan* (kazah *Obagan*) folyónevet és a *Baszjugan* (kazah *Baszujan*) tónevet. Ezeknek nincs kazah etimológiájuk,

²⁷ Az *a* és *ty* végzések nyilvánvalóan orosz nyelvi fejlemények. Mindenesetre a helybeli tatárok nem mondják *Biszerty*, hanem *Biszer*, a komik pedig a *Viserát* *Viszer*-nek nevezik.

²⁸ Mivel a finnugor nyelvekben kimutatható iráni jövevényszavak egy része még a finnugor korban került át, ezért nem lehetetlen, hogy a finnugorok őshazája határos volt az iráni nyelvterülettel, (vö. a már említett finn *alho* és a kazah *olke*, valamint a finn *oja* 'árok, csermely' és kazah *oj* 'mélyedés, lapály' szavakat).

ellenben igen hasonlítanak a nyugat-szibériai chanti toponimikához (vö. *Jugan*, *Trom-Jugan*, *Vaszjugan* stb.). Végül, az Urálon túli vidék déli részén és Északnyugat-Kazahsztánban sok olyan folyónevet találtak, amelyek nyilván előmagyar eredetűek. Ezeket a neveket az *ar*, *ara* formáns jellemzi (vö. magyar *ár* 'patak'). Ilyenek: *Szinara*,²⁹ *Kunara* (Szverdlovszk-terület), *Ar*, *Szamara* (Perm-terület), *Szanarka* (Cseljabinszk-terület), *Szakmara*, *Szamara* (Orenburg-terület). Ez a típusú toponimika, mint a térkép tanulmányozása mutatja, a sztyeppék határán fordul elő, és mintegy körülövezi az Urál-hegységet.

Végül, a Nyugat-Kazahsztáni-területen van az *Inder* tó. Ugyanezt a tónevet pontosan megtaláljuk Nyugat-Szibériában: *Inderj* (Novoszibirszk-terület), *Indra* (Szverdlovszk-terület), *Jendra* (Chanti—Manysi Nemzetiségi Körzet). Eredetét a chanti nyelvből lehet megmagyarázni (vö. chanti *emtar*, *emder* „tó”).

A délkeleti Urál-vidék és Észak-Kazahsztán hidronimikájában tehát vannak szubsztrátum-szerű ugor elemek. Ez a szubsztrátum-szerű hidronimika ilyen módon alátámasztja a szubsztrátum-szerű szókincs tanulmányozásával kapcsolatban fent említett adatokat.

VII.

Vizsgálataink eredményeképpen a következő következtetésre juthatunk:

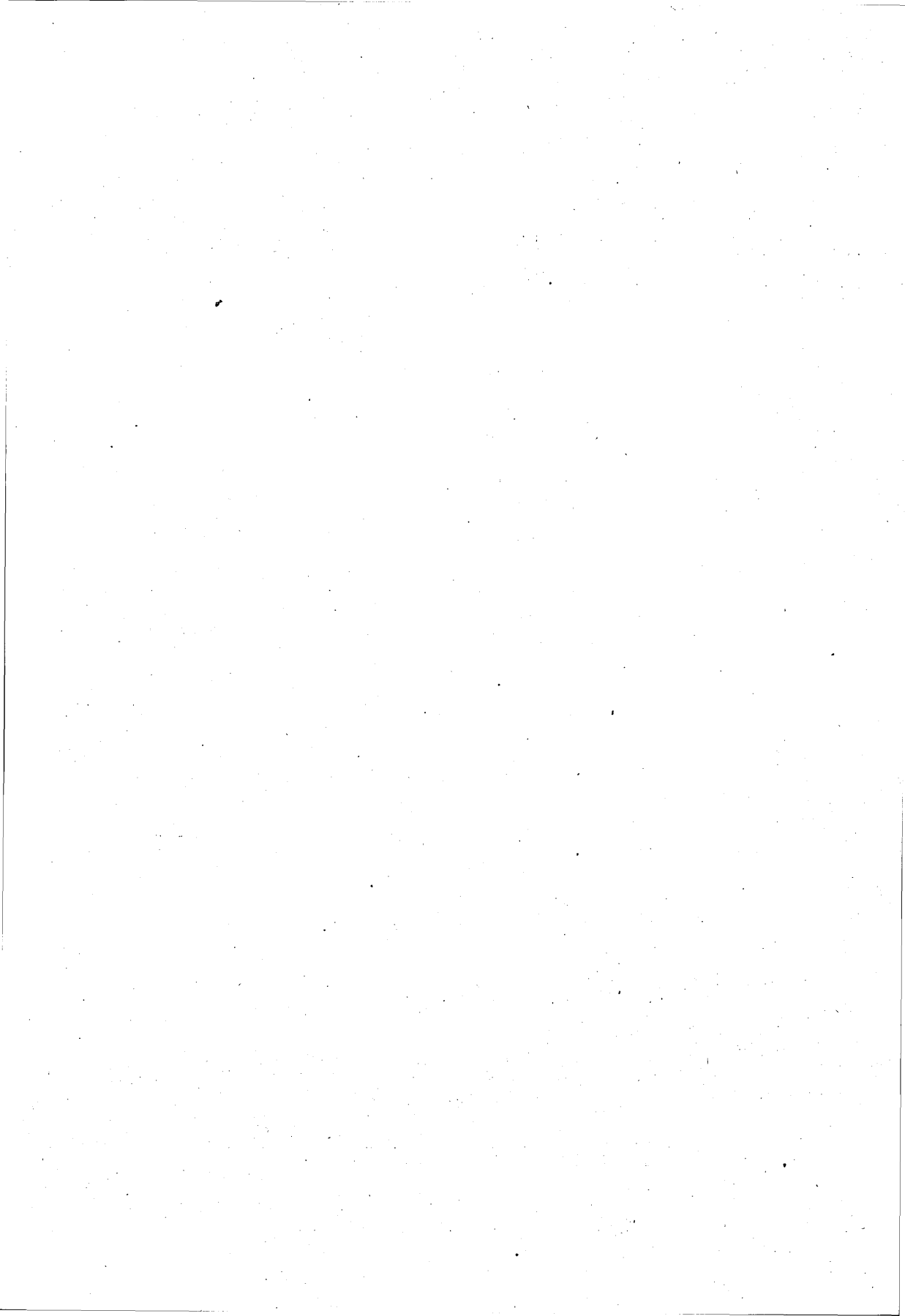
1. A finnugor egység felbomlása után a dél-uráli és észak-kazahsztáni erdős-sztyeppés és sztyeppés területet ugor törzsek foglalták el. Ezen a területen érintkeztek az irániakkal.

2. A törökök előrenyomulása arra kényszerítette az ugorok keleti törzseit (a későbbi obi-ugorokat), hogy az Ob-vidék északi területére vándoroljanak, ahol asszimilálták a helyi „paleoszibériai” lakosságot. Később az obi-ugor törzsek az Urál nyugati lejtőjére is eljutottak.

3. A nyugati ugor törzsek (az előmagyarok) a törökök nyomására északnyugat felé vonultak, és eljutottak a Káma vidékére és Baskíriába. Az előmagyarok kámai csoportja hosszú ideig közvetlenül érintkezett a permi népekkel. Itt, a Káma és az Ufa folyók között volt nyilvánvalóan a „Nagy Magyarország”, ahova Julianus barát eljutott röviddel a tatár—mongol támadás előtt. Az előmagyarok baskíriai csoportját a népvándorlás nyugat felé sodorta.

A. K. MATVEJEV

²⁹ Vö. magyar *szin*- 'tisztá' szót és a *Szindor* (Komi ASZSZK), *Szintur* (Szverdlovszk-terület) tóneveket. Jellemző, hogy a *Szintur* tónévben, ebben a nyilvánvalóan manysi toponimben levő *szin* elemek nincs meggyőző etimológiája a mai manysi nyelvben.

Még egyszer a *-ság* ~ *-ség* képzőről

I. A *-ság* ~ *-ség* képző eredete még mindig nem tekinthető tisztázottnak, noha számos kísérlet történt megfejtésére.

Az első jelentős próbálkozás BUDENZÉ volt (Nyr. I, 348—9). Ő a f. *sää* 'idő, időjárás' ~ md. M. *ši*, E. *či* 'nap (dies, sol)' szavakkal egyeztetette képzőnket. Jelentéstanilag lehetséges a föltevés, hiszen a finnugor nyelvekben számos példát találunk arra, hogy egy 'idő, nap' jelentésű szó elvont képzővé válik (md. M. *šumbra* 'egészséges: *šumbra -ši* 'egészség' és még számos példa az idézett helyen). A későbbi kutatások azonban kiderítették, hogy az egyeztetés hangtanilag tarthatatlan. A f. *sää* magyar megfelelője: *ég* 'Himmel' (NyH⁷ 140), a mordvin szó viszont eredetileg *k-* kezdetű volt, s a finn *kehä* 'Umkreis' stb. szóval függ össze (PAASONEN: FUF. VI, 238—39).

Új etimológiákat állított föl GOMBOCZ (Berzeviczy- emlékkönyv 39—41.). Előbb a f. *henki* 'lélek' ~ cser. H. *žäη* 'Atem, Seele' ~ vog. É. *sēηkw*, *sēηkw* 'köd, gőz, mámor' stb. szavakra gondolt, de ezt az egyeztetést hangtani nehézségek miatt ő maga elvetette. A finn *henki* hangtani szempontból lehetne a magyar *-ság* ~ *-ség* megfelelője, mivel szókezdő *h-*ja eredeti kakuminális affrikátára vezethető vissza (vö. SKES.), de GOMBOCZ az idézett helyen végül is a finn *huu* (LÖNNR.) 'gast, vålnad, spöke', *huunpurema* (*purema* 'harapás') 'kleine Flecke in der Haut, die sich besonders nach dem Tode eines nahen Verwandten zeigen sollen' ~ md. *tšov*: *tšovzo pátsazo* 'seine Seele', *tšovpátša* 'die Seele' ~ zürj. WIED. *šön* 'Schatten (von verstorbenem)' ~ osztj. *tōηη*, *lūηk*, *žūηk* 'die irdischen Götter, die Schutzgeister des Hauses, des Dorfes' (KARJALAINEN: MSFOu. XXIII 102) ~ vogK. *tow*, *towi* 'Seele' szavakkal egyeztetette a *-ság* ~ *-ség* képzőt. Megjegyezte azonban, hogy bizonyos nehézséget okoz a magyar és a többi finnugor szó között jelentkező hangrendi eltérés (nyelvemlékeink tanúsága szerint ugyanis a *-ség* változat az eredeti), noha ez áthidalható lenne, hiszen biztos etimológiákban is találunk rá példát.

LIIMOLA (FUF. XXXI 105—106) kimutatta, hogy GOMBOCZ egyeztetésének más akadályai is vannak. A szerinte fölteendő fgr. *š- szabályos magyar folytatója hanghiány lenne; a m. *savanyú* ~ f. *hapan* stb. szavak egyezése kétséges (BÁRCZI: SzófSz.), vagy ha egyeznek is, az alapnyelvi előzményben szókezdő affrikátából, nem pedig fgr. *š-ből kell kiindulnunk (PAASONEN: FUF. XII 300; TOIVONEN: FUF. XX 136—138). LIIMOLA megállapításaihoz hozzá kell még fűznünk, hogy a f. *huu* fgr. eredete sem biztos. Szó lehet ugyanis germán kölcsönzésről is: f. *huu* < germ. **huyu* 'sielu, henki': gót *huqs* 'ua.', óészaki *hugr* 'ua.', svéd nyj. *hog-bett*, *houg-bett* 'vatsavaiva, ilkeä tunne vatsassa, nenänsyyhyntä ym., joka ennustaa vieraan tuloa' (SKES.).

2. Újabbán megkísérelték a *-ság ~ -ség* képző eredetének problémáját csupán a magyar nyelv adataira támaszkodva megoldani (HORPÁCSI ILLÉS—BALÁZS JÁNOS, *A -ság, -ség képző eredetéhez*: MNy. XLIX, 44—61). A korábbi megfigyelési kísérleteket tárgyalva, HORPÁCSI azzal utasítja el GOMBOCZ magyarázatát, hogy a finn *henki* kései balti jövevény. GOMBOCZ azonban végeredményben a finn *huu* szóval egyezteteti képzőnket, ami pedig a *henki* szót illeti, az nem balti jövevényyszó; HORPÁCSI álláspontja már régen elavult, vö. KALIMA, Itämeren suomalaisten kielten baltililaiset lainasanat. 1936; HAKULINEN, SKRK. II, 37—39; TOIVONEN, SKES. I, 68—69).

HORPÁCSI egyébként a régi magyar *ség* 'halom' szóból származtatja a *-ság ~ -ség* képzőt, és fölteszi, hogy ez eredetileg gyűjtőnévképző volt. Egy 'halom' jelentésű szóból valóban válhat gyűjtőnévképző, de nyelvemlékeink adatai azt bizonyítják, hogy a *-ság ~ -ség* képző eredetileg nomen abstractum képző volt, s csak később kezdtek gyűjtőnevek képzésére is használni.

Nézzük meg HORPÁCSI példáit! Előbb a gyűjtőnevek legrégebbi előfordulásait állítja időrendbe három csoportra osztva:

A) Sokaságot jelentők: *társaság* 'socii, comitatus' JókK. 1450; *jóság*: *jószág* 'bona' JókK.

B) Fokozó értelmű térszínforma nevek: *erdőség*: 1339: Juxta angulum silve Mark appellate, que wlgariter Mark *erdeusege* vocitatur (MNy. II 368) (PAIS D. szerkesztői jegyzete: „Kérdéses! Nb. 1358: »Juxta angulum Silue Mark appellate que wlgariter Mark *Erdeu Zege* vocatur.»). — — *helység* 'pagus, villa': LevT. Közlebbi adatot nem közöl, s így nem lehet tudni, melyik évből való az idézet. Nagyon régi azonban nem lehet. — *mezőség* 'locus campstris, planities' JordK. 1516—1519.

C) Valakihez tartozó terület jelentésűek: *ország* 'úrnak alávetett terület, kiterjedés': HB. *uruzag*, 1192—95 — *bánság*: SchlSzőj.: banatus; *bansag*, 1400—1410 — *ispánság*: SchlSzőj.: comitatus: *ispansag* — *hercegség*: SchlSzőj.: ducatus: *hercegseg* — *vajdaság*: SoprSzőj.: „vayvodatus: *vayda/ag*”, 1430—1440.

A példákban kiténik, hogy legkorábban a harmadik (C) csoportba sorolt szavak jelentek meg. Az A) csoportnál a legrégebbi előfordulás ideje 1450, a B) csoportnál pedig 1516—1519, hiszen az 1339-es *erdőség* adat téves olvasáson alapulhat, a helység adat pedig ellenőrizhetetlen, és a XV—XVI. századnál aligha korábbi. Ha viszont a *-ság ~ -ség* képző valóban egy 'halom, domb' jelentésű szóból keletkezett, akkor az lenne a természetes, hogy a C) csoport szavai legyenek a legkésőbbiek. Előbb kellett volna keletkezniük az *erdő + ség* 'erdő + halom, erdőből egy egész halomnyi > nagy erdő' féle gyűjtőszavaknak, s csak miután a *-ség* már megszilárdult mint gyűjtőnévképző, akkor használhatták az *ország*, *bánság* stb. szavak képzésére, amelyek már nem egyszerűen 'sok urat, sok bánt' jelentenek, hanem mindazokat a területeket, amelyek az *úr* = király, fejedelem, bán uralma alá tartoznak. Az *ország* 'úrnak alávetett terület, kiterjedés' és hasonló szavakban szerintem nem érezhető a *ség* szó eredeti 'kiterjedés, nagy terület' értelme, mint HORPÁCSI állítja. Helyesebb tehát, ha ahhoz az általános véleményhez igazodunk, amelyet HORPÁCSI kivételével minden nyelvész vall, hogy ti. a *-ság ~ -ség* képzőt eredetileg elvont főnevek képzésére használták. Ezt számos példa igazolja: HB. *uimadsag*-, *birsag*-, *uruzag*; ÓMS.: *scepfegud*; GyulS. 1310—20: *Habroflag*, *keguffeg*, *beufeg* stb.; KT. XIV. sz. közepe: *scobodflagut*, *dichev seg* stb.; BesztSzőj.: *elenseg*, *keuerseg*, *ember sig*, *nemzeth sig*, *vitez seg*, *ag sig*

stb.; SchlSzőj. 1400—1410: *rakon sag, nemzet seg* stb.; SoprSzőj. 1430—1440: *kiral sag, herceg seg* stb.

De hogyan jöttek létre akkor az *ország*-típusú szavak? Véleményem szerint ezeknél is eredeti elvont jelentésű képzőből kell kiindulnunk. Az *ország, bánság, fejedelemség* stb. szavak nem egy, hanem több jelentésűek. Idézzünk egy pár címszót az ÉSz.-ből: *bánság*: 1) A bán hivatala, méltósága; 2) A bán kormányzása alatt álló terület; *fejedelemség*: 1) Fejedelmi méltóság, hatalom, rang, tisztség. 3) ... a fejedelem uralma alatt álló terület; *királyság*: 1) A királyi méltóság, hatalom, tisztség. 3) ... az a terület, amely a király uralma alatt áll. Nyelvemlékeink bizonyítják, hogy ez a jelentéskettősség már régi nyelvünkben is megvolt: Ha en *orzagomnac* felet megkerended es adatic neked (BécsiK. 59). — *Orzaganac* VII. eztendeieiben: septimo anno regni ejus (BécsiK. 53). Úgy vélem, hogy a 'királyi hatalom, méltóság, tisztség stb.' jelentés az elsődleges, tehát a -ság ~ -ség képző itt is absztrakt jelentésben szerepel. Ezen szavak konkrét, gyűjtő jelentése ilyesféle összefüggésekben alakulhatott ki az elvont jelentésből: „Kateryna megmarada, az *kyralsag* rea zalla (ÉrsK. 456 b)”. — Ihol mind a *királyság*, mind a *hertzezség*: szabad légy velle, mellyiket felveszed (Heltai: Krónika 37) — Ha a mü felséges császárunk *grófságot* adott, ezek helyett isten holtod után adjon örök boldogságot (TörtT. I 352). — Mátyás ígéri, akármely sorsban is, hűségét Katinkának. Ekkor Podiebrád sejteti vele, hogy rá *királyság* váraozik (Vör.). Végeredményben tehát HORPÁCSI etimológiai kísérlete is sikertelennek mondható.

BALÁZS J. felfogása eltér HORPÁCSIÉTÓL, bár ő is a *ség* 'monticulus' szóból származtatja képzőnek. A fejlődés menete szerinte a következő lehetett: *kerek ség* 'kerek domb' > 'kerek kiemelkedés' > 'kerek alak' > 'valaminek kerek volta, állapota' (56). Ezek alapján azt hihetnénk, hogy BALÁZS a képző elvont jelentését tekinti eredetinek. De, úgy látszik, később megfedlekzik erről, mert a 61. lapon már arról ír, hogy „A -ság ~ -ség képzőnek tehát eredetibb a terület-, illetőleg helynévképző szerepe, s ebből származhatott gyűjtőnévi, majd általában minden más elvont jelentése is.” Azt, hogy korábban más jelentésfejlődési folyamatot tett fel, itt meg sem említi. Vegyük szemügyre BALÁZS bizonyítékait!

Először az egyes kódexeinkben gyakori -*ségű* végződéssel ellátott mellékneveket vizsgálja. Összehasonlítja őket a -*beli*, -*féle*, -*szerű*, -*rétű* szóelemekkel, hogy bebizonyítsa, a -*ség* képző önálló szóból keletkezett, s az alapjául szolgáló szó még nyelvemlékeink korában is általánosan ismert volt. Ezt a megállapítást azzal igazolja, hogy az -*ú* ~ -*ű* melléknévképző — éppúgy, mint etimológiai megfelelői a rokon nyelvekben — csak jelzős főnévhez járulhat: *jó eszű, éles szemű*; vog. *χūram layilap* 'három lábú' stb. Egyes kódexeinkben viszont ilyen kifejezéseket találunk: JókK. 61: „lata zent ferencznek Archaya elewt egy *zefsegew* kere/tett elewt me(n)ny: vidit... *crucem pulcherrimam*” — uo. 78: „Az helyen legottan kewltuala egy *zefsegew* lilium: ...*lilium pulcherrimum*” — BécsiK. 51—52: „*dragalatossegű laňokat*: *puellas speciosissimas*” — BodK. „*egy szépségű asszonyállat*” (Budenz UAI. 273) stb. Itt az -*ú* ~ -*ű*, úgy látszik, jelzőtlen főnévhez járul. BALÁZS úgy magyarázza meg ezen alakokat, hogy fölteszi: a -*ség* még önálló szóként élt a köztudatban, s akkoriban az *egy szépségű lilium* kifejezést *egy szép ségű liliumnak* tagolták, mint ahogy mi ma az *aprószerűt apró-szer-ű-nek* tagoljuk. Kódexeink korából — folytatja — csak a *ség* 'monticulus' szót ismerjük, tehát ebben kell keresnünk képzőnk eredetét.

BALÁZS maga is elismeri, hogy nagyon nehéz feladatra vállalkozik, amikor egy általánosan használt konkrét jelentésű szóból akarja levezetni leggyakoribb elvont főnévképzőnkét. Ezért láthatóan igyekszik kétségbe vonni azt, hogy a képzővé válás korában *ség* szavunknak nemcsak 'monticulus', hanem 'podex' jelentésének is kellett lennie. Érti, hogy feladata szinte megoldhatatlanná válnék, ha a *ség* 'podex' jelentését is figyelembe venné. A szó 'podex' jelentése azonban kétségkívül kimutatható a 'monticulus' jelentés mellett, vö. 1357: Petrum dictum *Vosseggw* (Zala Okl. I. 575), 1402: Johannes dictus *Segges* (Zichy Okm. V 295) stb.

BALÁZS szerint perdöntő az „egy szépségő lilium”-féle szerkezetek tanúsága. Véleményem szerint azonban a kérdéses szerkezetek másképp is magyarázhatók. Figyelembe kell vennünk, hogy a *-ségű* képzős mellékneveknek a kódexek latin szövegében felső fok felelt meg: „*zefsegew kereftett* . . . *cruce* *pulcherrimam*”, „*zefsegew lilium* . . . *lilium pulcherrimum*”, „*dragalatossegő laňokat* . . . *puellas speciosissimas*”. Azért nem kaptak jelzőt a *szépségű*-féle melléknevek, mert superlativus absolutusnak fogták fel őket. Kezdetben nyilván volt jelzőjük, mint a következő példák mutatják: BécsiK. 32: „*igen zep tisztaségő liztet*”, PozsK. 3: „*The dichyeseghes kezeideth nagy kemensegvas zegekwel kereszt fara fezeyteek*”. A latin superlativusokat magyar superlativus hiányában csak valamely nyomatékosító adverbium (*igen, nagyon* stb.) vagy nyomatékosító jelző (*nagy, szép* stb.) hozzáadásával tudták lefordítani. A nyomatékosító jelzőt pedig csak úgy használhatták, hogy a melléknevet a megfelelő elvont főnévvel helyettesítették, s ellátták — az előtte álló jelző miatt — az *-ű* melléknévképzővel. Később azonban a jelző gyakran elmaradt, mert a *-ségű* végződést a superlativus jelének fogták fel, s a *nagy, szép* stb. jelzők kitétele pleonazmusnak hatott. Azonkívül így az egyetlen szóból álló latin abszolút felsőfokot egy szóval tudták magyarra fordítani. Ismeretes, hogy mennyire szolgálai, szóról szóra fordították a középkorban a latin szövegeket, ennek köszönhetjük pl. a csak kódexeinkből ismert „*vala dicsérte-tett*” szerkezetet a latin *erat laudatus* fordításaként (KÁROLY: Igenévrendszerünk 127—133). Hogy a *-ségű* végződés külön jellé vált, s bizonyos mértékig elszigetelődött a *-ság* ~ *-ség* képzőtől, azt az is bizonyítja, hogy a *-ségű* végződés soha nem illeszkedik, holott a *-ség* képző *-ság* változata igen gyakori ugyanazokban a szövegekben (BécsiK. 121: *irgalma//agot, vilagoffag* stb.). Tudjuk, hogy a képző *-ség* változata az eredeti, s a felsőfok legrégebb jele a *-ségű*, hiszen legkorábbi kódexeinkben is megtalálható. A HB., az ÓMS., a Gyulafehérvári Glosszák és a Königsbergi Töredék szövegében felső fokú alak nem fordul elő. Valószínű, hogy a *-ség* képzős főneveket már akkor elkezdték az *-ű* melléknévképzővel megtoldani, s az így kapott melléknevet superlativus szerepben használni, amikor még általában a *-ség* változat járult mély hangrendű szavakhoz is. Az illeszkedett *-ság* képzős alakok később egyre jobban elterjedtek, de az elszigetelődött és superlativusjellé vált *-ségű* képző megőrizte magashangúságát minden esetben. Bizonyos mértékig analogikus a mai magyar nyelv *leg-* superlativus-praefixuma, amely szintén megőrizte magashangúságát. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a *-ség* képzőben csak egy palatális magánhangzó veláris párja alakult ki, a *-ségű* szuffixumban azonban két palatális magánhangzó veláris párjának kellett volna létrejönnie.

Mi tette lehetővé, hogy a *szépségű*-féle mellékneveket felsőfoknak érezték? Részben — hangtanilag vizsgálva — az, amit FOKOS-FUCHS így fogalmaz

meg „Der Komparativ und Superlativ in den finnischugrischen Sprachen (FUF. XXX 147—230) című tanulmányában: „In den fiugr. Sprachen wird also das Verhältnis, welches die indoeurop. Sprachen durch den Komparativ ausdrücken, im allgemeinen durch den Positiv bezeichnet, neben dem dasjenige, womit etwas verglichen wird, im Trennungskasus (Abl., Partitiv, Elativ) erscheint. Wo sich neben dieser syntaktische Mittel anwendenden Ausdrucksweise mit ihr parallel oder aber von ihr unabhängig dennoch besondere Steigerungssuffixe entwickelt haben, haben wir es entweder 1. mit emphatischen denominalen Suffixen zu tun, die zum Teil durch ihre die Zusammengehörigkeit, Relativität hervorhebende Funktion, als »affektive Nomen augmentativum- od. intensivum-Suffixe« angewendet, zur Bezeichnung der komparativischen Funktion geeignet wurden, oder haben sich 2. in dieser Funktion hervorhebende Partikeln, Adverbe durchgesetzt, oder aber sind 3. fremde, diese Funktion versiehende Elemente in die Sprache eingedrungen. In den beiden ersten Fällen haben wir es also eig. mit einer okkasionellen Bedeutung des Positivus zu tun: eine expressivere, emphatische Form wird als Steigerungsform empfunden. Dass diese Intensität durch ein — nicht selten seiner ursprünglichen Bestimmung gerade entgegengesetztes, nichts weniger als augmentatives Sprachmittel ausgedrückt werden kann, ist eine charakteristische Erscheinung, die eben umso nachdrücklicher erkennen lässt, dass wir es hier keineswegs mit ursprünglichen Steigerungssuffixen zu tun haben. Wo der Gegenstand, mit welchem verglichen wird, nicht gesetzt wird, zeigt sich in der Anwendung der Suffixe oft noch deutlicher die rein okkasionelle Anwendung des nur durch ein denominales Suffix erweiterten Positivus in dieser Funktion. Dass wir im Samojedischen ähnliche Verhältnisse finden, dass auch hier ein ursprüngliches, zusammengesetztes denominales Suffix, im allgemeinen aber der Positiv gebraucht wird, ja dass der Komparativ »hin- und wieder durch Deminutiv-Adjective ersetzt werden« kann (CASTR., Gr. 189), zeigt nur, dass wir es hier mit einer nicht nur dem Fiugr., sondern auch dem Uralischen eignenden Spracherscheinung zu tun haben. Dass diese Erscheinung sich auch weiter, auf altaischem Gebiete nachweisen lässt, sei für diesmal bloss erwähnt; eine diesbezügliche Untersuchung fällt ausserhalb des Rahmens unserer Arbeit.“ (174—176) További idézet: „Das Md. bietet charakteristische Beispiele dafür, wie Deminutiva — teils weil ihre Form inhaltslos geworden und ihre Bedeutung sich in nichts von der unzureichenden Form unterscheidet, teils weil das Adjektiv in verlängerten emphatischer, nachdruckvoller erscheinen mag — zur Annahme der komparativischen Funktion geeignet werden können. . . Wir werden es auch nicht auffallend finden, wenn ein Deminutivum ebenso auch superlativische Bedeutung haben kann.“ FOKOS-FUCHS számos példával támasztja alá a fent idézettekét, pl. PAAS. (Chrest.) E *véška, víška* 'klein': dem. *véškine, víškine* 'klein; jüngst (von Geschwistern)': *víškineés koso?* 'wo ist die jüngste?' (SUS. Toim. LXXXIV, 258).

Jelentéstanilag szintén érthető a superlativusszá való fejlődés. Ha valakire azt mondják: szép, az annyit jelent, hogy az illetőben a szépségnek bizonyos vonásait véljük fölfedezni. A szépség fogalma azonban nemcsak valaminek vagy valakinek a szép voltát jelöli, hanem magában foglalja általában mindenkinek és mindennek a szép vonásait is. Ha tehát valaki nem egyszerűen szép, hanem szépségű = szépséges, az annyit is jelenthet, hogy a szépségnek nemcsak bizonyos vonásait látjuk benne, hanem minden vagy legalábbis sok vonását.

Nyelvészeink régen észrevették, hogy a szóban forgó szerkezetek nem illenek bele az *-ú ~ -ű* képzős melléknevek rendszerébe. Úgy látszik, erre már a középkori laikusok is rájöttek, mert az *egy szépségű lilium* és hasonló szerkezetek korán kiszorultak a használatból. A *-ségű* jel helyét elfoglalta a *leg-* praefixum, egyes szavakban pedig az *-ú ~ -ű* képzőt az *-s* váltotta fel, amely nem kíván jelzőt. Ezek aztán gyakran a mai napig is fennmaradtak (*szépséges, gyönyörűséges* stb.).

Láthatjuk tehát, hogy BALÁZS „perdöntő jelentőségű” bizonyítéka más-képp is — véleményem szerint jobban — magyarázható. Az pedig teljesen érthetetlen előttem, hogy miután perdöntő jelentőséget tulajdonít a nem illeszkedő *-ségű* képzőnek, amelyben szerinte világosan érezték a *ség* 'monticulus' jelentést (s ha úgy volt, nyilván a 'podex' jelentést is, hiszen a két-értelműségek kedvelése nyilván nem a legújabb kor találmánya), később arról kezd írni, hogy „... a *-ság* a *-séggel* még mélyebben is összefügghet. Köztudomású ugyanis, hogy nemcsak a *ség* volt gyakori helynevekben, hanem *ság* szavunk is, s akárcsak amaz, ez is 'domb, dombos vidék, erdő' értelemben járta.” (59) Ezek szerint tehát a *-ság* nem illeszkedéssel jött létre, hanem az önálló *ság* 'domb' szóból. De akkor az idézett *dragalatossegő lanyok* kifejezésben vajon miért nem érezték, hogy az önálló *ság* szó rejlik benne? Hiszen ugyanabban a szövegben gyakoriak a *-ság* képzős főnevek! Ha képzőnk a *ság ~ ség* 'monticulus' főnévből valóban úgy alakult volna ki, ahogy BALÁZS fölteszi, akkor nyilván a *ság*-ot is önálló szónak érezték volna, s *dragalatos-ságú lanyok* találnánk a szövegben.

A „perdöntő jelentőségű” bizonyíték után újabb bizonyítékok következnek. BALÁZS azt akarja bizonyítani vagy legalábbis valószínűvé tenni, hogy térszínforma-névből vagy testrésznévből válhat elvont képző. Érdekes, hogy itt már belenyugszik abba, hogy *ség* szavunk nemcsak térszínformánév volt, hanem testrésznév is, holott ugyanazon a lapon (55) följebb még vitatta a szó 'podex' jelentését. Mi lehet ennek az oka? Nyilván az, hogy BALÁZS véleménye szerint a *-beli* képző mint analogikus fejlődés eredménye, itt jó szolgálatokat tehet neki. Azzal bizonyít ugyanis, hogy a *-beli*, *-rétű*, *-szerű* képzők, a *mögött*, *felett*, *alatt*, *mellett*, *között*, *előtt* névutók térszínforma-névből, ill. testrésznévből keletkeztek. S aztán fölteszi a kérdést: „Mi teszi még valószínűvé, hogy ilyen elvont jelentésű képző konkrét térbeli viszonyt kifejező szóból származik?” (56). Szerintünk a „még” szócskát nyugodtan elhagyhatta volna, hiszen a fenti szavak egy része melléknévképző, amelyek önmagukban se nem konkrétak, se nem elvontak. A képzett melléknevek konkrétsága, ill. absztraktsága ugyanis általában az alapszótól függ (*aprószerű ~ istenszerű, lábbeli ~ tiszteletbeli* stb.). A példák másik része pedig névutó, amelyek szintén nem bizonyítanak semmit, hiszen a szavak jelentését nem módosítják. Később hivatkozik még *-ért* ragunkra és a német *-lich* melléknévképzőre.

Azután elvileg vizsgálja a kérdést, s megállapítja, hogy „... minden nép fejlődésének kezdeti fokán elsősorban csak a konkrét tárgyakat szokta megnevezni, az absztraktumokat csak a gondolkodásnak, elvonatkoztató képességének magasabb fokán.” Ebben tökéletesen igaza van. Véleményem szerint azonban a magyar nép fejlődésének kezdeti szakaszán már túljutott, amikor *-ság ~ -ség* képzőnk kialakult, s ezért a fenti megállapítás nem bizonyít sem pro, sem kontra.

Ha már az elvi kérdéseknél tartunk, megállapíthatjuk, hogy általában nem tartják valószínűnek, hogy egy közhasználatú konkrét szó, amelynek

sem hangalakja, sem jelentése nem változik meg, elvont képzővé válják. H. PAUL megállapítja, hogy az összetétel utótagjának elvontnak kell lennie, hogy belőle képző válhassék (Prinzipien der Sprachgeschichte 347—51). Szemléltető példák erre a német nyelv következő, agglutináció útján létrejött képzői: *heit*, vö. középelnémet *heit* 'Art und Weise, Beschaffenheit'; — *-schaft*, eredetileg szintén 'Art und Weise, Beschaffenheit'; *-tum*, eredetileg 'Verhältnis, Stand, Würde, Zustand' (I. KLUGE, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache című munkájának megfelelő címszavait). PAUL megállapításait az idők folyamán ki kellett egészíteni. Így pl. BÁRCZI a szóképzést tárgyaló egyetemi jegyzetében rámutatott arra, hogy konkrét jelentésű szó is szuffixummá alakulhat agglutináció útján. Példa erre a magyar *-szer*. BALÁZS levezetését azonban ez sem igazolja, hiszen a *-szer* rag, nem pedig elvont képző.

Egy másik lényeges feltétele a szuffixummá válásnak az, amit HORGER (A nyelvtudomány alapelvei 142) így fogalmaz meg: szükséges, hogy a szuffixummá fejlődő utótag „önálló használatában elavuljon, vagy legalább jelentés- vagy alakváltozás következtében elszigetelődjék egymástól önálló és összetétel utolsó tagjaként való használata.” Ezt az álláspontot vallja D. BARTHA KATALIN is, aki így ír a *-ság ~ -ség* képzőről: „a *-ság, -ség* képzőnk eredetileg szintén önálló szó volt. Sem etimológiáját, sem eredeti jelentését nem ismerjük, de tegyük föl, hogy az *aggság, gyermekség*-féle összetételekben 'állapot' jelentése volt. Ezek keletkezésekor természetesen még a *ség* önálló szóként is élt a nyelvhasználatban, így a nyelvérzék az összetételekben is érezte önálló szó voltát. Amint azonban önálló használatban megindult az elavulás útján, s egyre gyéribben jelentkezett az élő nyelvben, annál jobban kezdett elhomályosodni a nyelvérzék számára, az összetételekre vonatkozólag is, önálló szóként való használatának tudata. Amikor teljesen elvesztette önálló létét, a nyelvtudat semmiféle önálló szóhoz nem kapcsolhatta többé az említett összetételekben, nem tekinthette többé külön léttel és jelentéssel bíró elemnek, csupán jelentésmódosító végződésnek. Az összetételek előtagjai így váltak alapszóvá a formánssá alakult *-ság, -ség* utótag (most már képző) számára, s az egész összetétel így alakult képzett, illetve származékszóvá.

Nem véletlen az sem, hogy a *nő* és *né* utótagú szóösszetételekben csak a *né* változat vált képzővé, ez utóbbi ugyanis már nem él önálló szóként a nyelvhasználatban, tehát bekövetkezhet a formánssá alakulása, míg az önálló életet élő *nő* változat — bár igen sok összetételben szerepel — nem alakult képzővé” (D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története, 5).

Sz. KISPÁL MAGDOLNA több rokonyelvi szót sorol föl, melyek a képzővé válás útján vannak: „... a rokon finnugor nyelvekben több olyan önálló szót ismerünk, amely igen gyakran szerepel összetétel utótagjaként nem önálló jelentéssel, hanem csak jelentésmódosító funkcióval, vagyis útban van a végződésé válás felé. Ilyenek pl.: manysi: *ut* 'dolog, valami'. Néha még önállóan is használatos, gyakrabban azonban összetételek utótagja, de már csak jelentésmódosító szereppel: *tēne-ut* 'étel', *ajnē-ut* 'ital', *varnē-ut* 'munka' stb.

Ilyen a finn *-kunta* végződés is, melynek eredeti jelentése 'embersoport'. Ma már önálló szóként nem él, gyűjtőnevek utótagjaként, illetve most már inkább képzőjeként azonban gyakran találkozunk vele: *seura-kunta* 'társaság', *maakunta* 'terület' (*maa* 'föld'), *kasvikunta* 'növényvilág, növényzet', *eläin-kunta* 'állatvilág' (vö. Sz. KISPÁL MAGDOLNA, A magyar nyelv fgr. alapjai. Egyet. jegyzet 65—6. l.).

Hasonló a felfogása Ruzsiczky Évának is (A mai magyar nyelv rendszere I, 342): „Vannak képzők, amelyek önálló szóból keletkeztek: a szó sok párhuzamos összetételben szerepelt utótagként, majd önálló jelentését elveszítve, jelentésmódosító elemmé színtelenedett (agglutinatio).”

A szabályok alól persze szoktak kivételek lenni, de a *-ság ~ -ség* képző valahogy minden alól kivétel, legalábbis úgy, ahogy BALÁZS magyarázza. Nem elvont szóból keletkezett, mint az említett német absztrakt képzők, — önálló használatú alapszava nem avult el, mint a finn *kunta* szó, — nem változott meg alapszavának jelentése sem, mint a *-hat ~ -het* képzőnk előzményénél, — még csak hangtanilag sem szigetelődött el, mint *-né* képzőnk a *nő* szótól.

S itt még egyszer szeretnék visszatérni arra, amit BALÁZS az *egy szépségű lilium*-féle szerkezetekről mondott, hogy ti. érezték volna benne az önálló jelentésű *ség* szót. Ha tényleg érezték — főntebb igyekeztem bebizonyítani, hogy nem —, akkor a *szépségű* még jelzős szerkezet vagy legalábbis összetett szó volt. Ha a *ség* még önálló szónak érződött, nyilván önálló jelentése is volt, s az csak 'Hügel' vagy 'Gesäss' lehetett. Ebben az esetben viszont egy olyan kifejezés, mint pl. a *szépségű asszony* csak 'szép dombú asszony' vagy esetleg 'eine Frau mit schönem Gesäss', nem pedig 'szépséges asszony' jelentésű lehetett. Mert habár az összetett szavak értelme nem azonos alkotó elemei jelentésének összegével, az egész szó jelentése, valamint az elő- és utótag jelentése közötti összefüggés világos szokott lenni. Ez alól csak egyes szavak alkotnak kivételt (*szemfényvesztő, agyafúrt* stb.), nem pedig hasonló utótagú összetételek egész sora.

Említettem már, hogy a *ség* 'monticulus' > elvont főnévképző levezés után minden további nélkül a *ség* 'monticulus' > gyűjtőnévképző levezés következik. Szerintem ez a második magyarázat helytállóbb, amely szerint képzőnk a nagyon korán jelentkező *ség* utótagú helynevekből keletkezett volna, pl. 1233: „usque ad illum locum, qui vocatur *Ursegh*” stb. Ennek csak az a hibája, hogy noha minden nyelvben nagy számmal vannak olyan összetett helynevek, amelyek utótagja 'domb' vagy 'hegy' jelentésű (eléig csak a számtalan *-berg* végződésű, germán nyelvekbeli helynevekre utalni), mégsem tapasztaljuk, hogy bárhol is elvont képző lett volna belőlük. Ezért véleményem szerint BALÁZSNak ez az utóbbi feltevése is csak akkor fogadható el valószínű magyarázatnak, ha semmi más megfeytési lehetőség nincs.

3. Ugyanabban az évben, amelyben HORPÁCSI és BALÁZS főntebb tárgyalta cikke megjelent, M. LIIMOLA is írt *-ság ~ -ség* képzőnkéről (FUF. XXXI 104—116). MUNKÁCSI régi magyarázatát eleveníti föl az újabb nyelvészeti kutatások fényében (MUNKÁCSI: NyK. XXII 16; KSz. II 41). A vogulT. *čou, šou, K. šou, šju, L. ši, ši* 'Zeit' szó MUNKÁCSI szerint a magyar *-ság ~ -ség* megfelelője. Ezt az egyeztetést SZINNYEI (NyH³. 105) és PAASONEN (FUF. VI, 238) elutasította, mivel a kérdéses vogul szó szerintük a tatár *čak* 'Zeit, Mass' átvétele. LIIMOLA bebizonyítja, hogy a vogul szó nem lehet tatár jövevényszó, mivel a szótagvégi tatár *-k*-nak a vogulban *χ, γ* felel meg, nem pedig *γ* vagy *β* (KANNISTO, Tat. Lehnwörter 12—13, 15—16). A vokalizmus is ellene szól a *čak* szó átvételének. A tatár *a*-nak ugyanis mélyhangú sorok felelnek meg a vogul nyelvjárásokban, s csak a FK.-ban találunk példát a palatalis magánhangzová válásra. Nincs ok tehát föltenni, hogy éppen a *čak* szó vokálisa vált volna a különböző nyelvjárásokban magas magánhangzová

(KANNISTO, i. m. 21—24). LIIMOLA lehetségesnek tartja a magyar -ség képző és a vogul szó összetartozását, és újabb adatokkal támasztja alá: (KANN.) TJ., TCs. *tšëü*, AK., KK. *šöβ*, FK. *šüβ*, P. *šjγ*, *ši*, EVag., DVag., AL. *ši* 'mint Munkácsinál'. E magyarázat jelentéstani szempontból nem kifogásolható, s nagyobb hangtani nehézségek sincsenek. Mivel az egyes nyelvjárásokban található labiális magánhangzó nyilván *-ə-ből keletkezett a β hatására (a γ ~ β váltakozás gyakori a vogulban), a vokalizmus megfelelése ugyanolyan, mint *lélek* vagy *mély* szavunkban. A szókezdő mássalhangzó *tš volt, s habár ennek a magyarban általában cs folytatása van, egyes szavakban s-t is találunk (pl. *süly*). Bonyolultabb a szóvégi mássalhangzó problémája, mivel LIIMOLA etimológiája szerint a magyar g-nek vogul β, γ felel meg. Ez az ellentmondás azáltal oldódik meg, hogy eredeti *η-ből indulunk ki. A *η és *ηk sorok között ugyanis gyakori az átmenet. Vannak szavak, amelyekben az ugor nyelveken belül is különböző képviselést találunk: m. *fö*, *fej* vogAK., FK. *päηk* stb. Négy olyan példa is van, amelyekben a magyar g-nek obi-ugor η, β, v felel meg (*fog*, *tegez*, *zug*, *mögött*). Ez utóbbi négy példával kapcsolatban azonban maga LIIMOLA is megjegyzi, hogy másképp is magyarázzák őket.

Végeredményben az összes eddig ismertett magyarázatok közül egyedül LIIMOLÁÉ bizonyul valószínűnek. E magyarázatnak csupán kisebb hangtani nehézségei vannak, ezek azonban áthidalhatók.

4. Most én is szeretnék egy régi föltevést új megvilágításba helyezni, amelyet annak idején maga a szerző is elvetett. GOMBOCZRÓL, ill. a finn *henki* 'lélek'-ről van szó.

Egyeztetésem a következő: m. -ség ~ osztjDN. *tšəηk*, Trj. *tšəηk̄*, Ni., Kaz. *šəηk̄*, O. *əηk̄* 'kuumuus, helle; kuuma' ~ f. *henki* 'hengenveto; elo; sielu; henkilö stb.' ~ lpN. *hægga* 'elo, henki; henkilö stb.' (SKES.). Vizsgáljuk meg az etimológiát először hangtanilag! A fölteendő fgr. alak *tšəηk̄ ~ *tšəηk̄ lehetett. Az első szótag magánhangzója alapnyelvi *e folytatása, mint pl. *él* szavunk megfelelőiben: m. *él* ~ f. *elää* ua., lpN. *oellet*. Az osztjákban az *ə általánosult, akár mint alapnyelvi *ə folytatása, amely az *e-vel változott volna, akár mint osztják redukció eredménye, vö. m. *jég* ~ osztjDN. *žəηk*, Trj. *žəηk̄*, Ni. *žəηk̄*, Kaz. *žəηk̄* O. *žəηk̄* 'víz'. A Ni., Kaz. és O. nyelvjárásban mutatkozó eltérést az *i*- okozza; a szabályos megfelelés ugyanis Ni., Kaz. *ä*, O. *ɤ* (STEINITZ, Geschichte des ostjakischen Vocalismus 89), vö. m. *megy* ~ osztjDN. *məŋ-*, Trj. *məŋ-*, Ni., Kaz. *māŋ-*, O. *mən-* ua. (az osztják példák KARJALAINEN szótárából valók).

A konzonantizmus nem szorul különösebb magyarázatra. A SKES. a finn *henki* szót a felsoroltakon kívül egyezteteti még a votj. *žog* 'helteinen, kuuma' szóval. Ez azonban aligha tartozik ide. A szó elején ugyanis zöngétlen affrikáta volna szabályos. Ez a votják szó valószínűleg összefügg a zürjén *regid* 'schnell, bald' szóval (WICHMANN). A votj. *džog* és a zürj. *regid* szavakat UOTILA is egybeveti (SyrjChrest. 141).

De lehetséges-e a fenti szavak egyeztetése jelentésanilag? Szerintem igen. A szócsalád alapjelentése 'meleg, forró; melegség, forróság' lehetett. Az osztják szó megőrizte az alapjelentést. A következő fejlődési fok nyilván a 'gőz, pára' volt, hiszen csak ezen keresztül érthető a 'lélek' jelentés kialakulása. Erre a jelentésváltozásra jó példa az osztják Ni. *röŋ*, *rəŋ*, O. *röŋ* 'melegség, forróság' szó. Egyes nyelvjárásokban már 'pára, köd' jelentést

vett föl: Kaz. *mõürõy* 'maasta nouseva usva', O. *mõürvu* 'maasta, maaperästä. nouseva kylmyys' (több példa Karjalainen szótárában).

Egy 'köd, gőz, pára' jelentésű szóból pedig könnyen kialakulhat a 'lélek' jelentés (vö. m. *lélek* ~ f. *lõgly*). Az utolsó fejlődési fok, az elvont képzővé válás is érthető, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a f. *henki* szónak 'élet' jelentése is van, pl. *olla hengissä* 'életben lenni', *tässä on henki kysymyksessä* 'itt az életről van szó' stb. Az agglutináció ilyen összetételek útján mehetett végbe: *õreg sêg* 'õreg élet' > 'õreg kor' > 'õregség'; *fiatalság* stb.

Elképzelhető az is, hogy a szó már akkor kezdett elvont képzővé válni, amikor még 'gőz, pára' jelentése volt. Ezzel kapcsolatban a következő adatokra szeretném fölhívni a figyelmet (valamennyi FOKOS-FUCHS Syrjäisches Wörterbuchjából): *ru* 'Dampf, Nebel'; *as-ru* 'Eigensinn' (*as* 'eigen; selbst'); *jei-ru* 'Wahnsinn, Irrsinn' (*jei* 'dumm, toll'); *ši-ni-ru* 'Stille, Ruhe, Friede' (*ši* 'Laut, Geräusch, Lärm'; *ni* 'auch nicht'); *jar-rua* 'tapfer, mutig' (*jar* 'zornig, jähzornig, heftig; flink, gewandt', *-rua* 'nebelig'); *as-rua* 'eigensinnig, launenhaft'; *jei-rua* 'dumm; irrsinnig'; *kokni-rua* 'leichtsinnig' (*kokni* 'leicht'), *lok-rua* 'böös, schlecht' (*lok* 'Bosheit, Zorn; Böses, Teufel stb.');

ram-rua 'bescheiden, sanft' (*ram* 'bescheiden, sanft, friedlich, mild, still'); *ši-ni-rua* 'still, bescheiden, sanft'.

A zürjén adatok szerkezetüket, jelentésüket tekintve, nagyjából megfelelnék a magyar *-ság* ~ *-ség* képzős alakoknak. Gyakori, hogy melléknévből főnév + melléknévképzővel az alapszóhoz hasonló jelentésű melléknévet képeznek: *ram-ru-a* mint *szép-ség-es*. A zürjén *ši-ni-ru* pontos megfelelője a magyar *zaj-talan-ság*-nak. Mi teszi lehetővé a fölsorolt zürjén összetett szavak ilyenféle jelentésfejlődését? Véleményem szerint az, hogy a 'gőz, köd, pára' jelentésű szavak gyakran elvont jelentést vehetnek föl, vö. a német „Ich habe keinen *Dunst* davon 'halvány *gõzõm* sincs róla'. Az is érthető, hogy a magyarban általánosan használt elvont képző lett egy 'gőz' jelentésű szóból, míg a zürjénben csak egyes származékokban van meg a *ru*, *rua* elvont értelme. A zürjén *ru* ugyanis továbbra is használatos konkrét jelentésében, míg a fölteendő magyar **ség* 'pára, gőz' szó az önálló használatból kiveszett. A **ség* szó eltűnésének oka szerintem az, hogy hangalakja egybeesett a 'podex' jelentésű *ség* szóval (vö. régi *húgy* 'csillag' szavunkkal).

Végül szeretném megjegyezni, hogy bár LIIMOLA föltevését lehetségesnek tartom, szerintem az én ötletem mégis valószínűbb. Láttuk ugyanis, hogy míg az én etimológiám hangtanilag tökéletes, addig LIIMOLA magyarázatánál föl kell tennünk az -*ŋ*- és -*ŋk*- sorok közötti átmenetet; megállapítottuk azt is, hogy a szókezdő **tš* magyar folytatása általában *cs*, nem pedig *s*.

Jelentés tanilag mindkét föltevés alátámasztható pontos rokonyelvi párhuzamokkal, de talán itt is az én elképzelésem mellett szól az, hogy a zürj. *ru* 'gőz, pára' utótagú elvont összetett főneveket a magyar *-ség* képzős főnevekhez hasonlóan gyakran melléknévképzővel látják el, a LIIMOLA által említett zürj. *lun* 'nap, idő' utótagú elvont jelentésű összetételekhez azonban tudomásom szerint nem szokott melléknévképző járulni. A *lun* szó nem fordul elő a zürj. *ši-ni-ru*-féle szó szerkezetekben sem.

MIKOLA TIBOR

Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatához

I.

A fonetika egyes részterületeinek fejlődése igen egyenetlen. Alapvető ismereteink a magánhangzókról már századosakká értek, mire nagyjából hasonló részletességű kép kezdett kirajzolódni a mássalhangzók felépítéséről. Kiegészíthették, javíthatták, sőt bírálhatták az eltelt idő alatt Helmholtz és Bell magánhangzóelméleteit, de egészében biztos alapnak bizonyult mindaz, amit ők a múlt század derekán megalkottak. Egy általánossá vált terminológia és a legkorszerűbb módszerekkel végzett ellenőrző vizsgálatok tanúskodnak mellettük. Máshogyan áll a dolog a mássalhangzókkal. Képzésükről a szubjektív és eszközfonetikai megfigyelés évtizedeken át rengeteg adatot hordott össze, de mindaddig, míg a legújabb elektroakusztikai vizsgáló módszerek nem állottak rendelkezésre, ezek akusztikai megfelelőjéről nem sokat tudunk meg. Az utóbbi két évtizedben történtek csak kísérletek egyes mássalhangzócsoportok akusztikai alkatának felderítésére (pl. HARRIS 22, HOFFMAN 25, TARNÓCZY 61, HEINZ és STEVENS 24, HUGHES és HALLE 27, stb.)¹ s egyes esetekben az összes mássalhangzónak egységes szempont alapján való rendszerbe foglalására is (pl. WIREN és STUBBS 64, JAKOBSON és HALLE 28, VILBIG és HAASE 63 stb.). Mindezek az erőfeszítések azonban még mind a mai napig vagy bevallottan hézagosak, vagy szubjektív adatokkal terhesek maradtak. E próbálkozások nagyrészt az automatikus hangfelismerés és szintézis műszaki feladatával függöttek össze, s ezért nem igen lehettek tekintettel a beszédhangképzés valószínűségi feltételeire. Csak az utóbbi években jelentek meg olyan közlemények, melyek a hangképzőszervek mechanikai modeljének segítségével igyekeznek kapcsolatot teremteni az elemzett mássalhangzók akusztikai alkata és képzésük között (pl. STEVENS és HOUSE 57). Ilyen feltételek mellett nem meglepő, hogy a mássalhangzók leginkább problematikus csoportja, az affrikáták körül ma sem tud megnyugodni a vita és a „véglegeseknek” ígért megoldásokat újabb és újabb polémia, válaszok és viszonzválaszok követik.

A vita, mint ismeretes, akörül folyik, hogy egyeshangok-e az affrikáták, vagy hangkapcsolatok és van-e az affrikátáknak sajátos képzésük és akusztikai jellegük. Magyar vonatkozásban az affrikátávitát legutóbb KÁZMÉR MIKLÓS (33) foglalta össze és egészítette ki újabb érvekkel. Jelen munka megírására szerzőjét KÁZMÉR MIKLÓS tanulmányának olvasása ösztönözte, remélve, hogy az abban lefektetett állásfoglalást további adatokkal támaszthatja alá.

¹A szerzők neve után levő szám a szöveg végén található irodalmi jegyzékbe utal, utána terjedelmesebb munka esetén a lapszám áll.

Tanulmánya címének megfelelően KÁZMÉR MIKLÓS részletes áttekintést nyújt az idevonatkozó magyar irodalomról, megemlítve a nemzetközi fonetikai irodalomban található legjelentősebb hozzászólásokat is. Lényeges KÁZMÉR MIKLÓS tanulmányában, hogy következetesen keresztülviszi azt, amit már SCSEBBA (52) és FORCHHAMMER (15) ajánlottak: a fonetikai és a fonológiai, azaz a természettudományi és nyelvtudományi szempontok elkülönítését. Ha ugyanis megvan a lehetőség arra — és ezt semmi sem zárja ki — hogy e két szempont ellenkező megállapításokhoz vezet el, akkor megkülönböztetésük elmulasztása megoldhatatlan ellenmondások forrásává válik. A vita eddigi menetét általában éppen ez a tisztázatlanság jellemezte. A magyar affrikáta-irodalom áttekintése és KÁZMÉR MIKLÓS által nyújtott kiegészítése semmi kétséget nem hagy aziránt, hogy nyelvi szempontból a magyar affrikáták elismerten önálló funkciójú egyes hangok, hasonlóan a magyar hangkészlet bármely más tagjához. Ezt a funkcionális szempontú megállapítást a nézőpontok elhatárolása után már semmiféle fiziológiai vagy akusztikai megállapítás nem sértheti. Ennek leszögezése annál is inkább fontos, mivel az affrikátákra vonatkozó fonetikai szempontú megfigyelések — úgy látszik — nagyon is alkalmasak az egyeshang-felfogás kikezdésére. Ebben a tekintetben a magyar fonetikai irodalom éppúgy sem többet sem kevesebbet nem nyújt a kérdés tisztázásához, mint a nemzetközi, ugyanúgy magán viseli annak egyik — előnyösnek éppen nem nevezhető és már FORCHHAMMER (14) által is bírált — jellemző vonását. Hangsúlyozzuk, itt most már csak a fonetikai kérdéstről van szó, mivel a fonológiai vélemény kialakítása nyelvenként felmerülő külön feladat. Az említett jellemző vonás pedig így fogalmazható meg: bár a vélemények megoszlanak arról, hogy az affrikáták általában vagy egyedenként hangkapcsolatok-e, vagy pedig sajátos egyeshangok, az utóbbi állítás mégis — hogy úgy fejezzük ki magunkat — csak deklaratív értékű. Maguknak a hangjelenségeknek — tüneményeknek, mondaná LAZÍCIUS — leírása rendszerint vagy nyíltan hangkapcsolatot, vagy a kapcsolat egyik tagjává redukált egyeshangot ábrázol. KÁZMÉR MIKLÓS tanulmányának olvasása is azt a benyomást kelti, hogy szerzője azért is választotta oly határozottan széjjel a nyelvi és a fizikai szempontot, mivel ösztönös és tudatosan is megerősített fonológiai meggyőződésére nézve veszélyesnek tartotta a kísérleti és eszközfonetikai adatokat.² Érthetően nem érezheti felfogása mellett biztos támasznak a többnyire elméleti fonetikusok helyes nyelvi ösztöntől diktált deklaratív nyilatkozatait, melyek mögött az ellenkező következtetést inspiráló leírás húzódik meg. Akár a képzést, akár az akusztikai benyomást tekintjük is, a leírások mind zárról és résről, illetőleg ezek jól ismert variánsairól szólnak. Márpedig: ha egy hangban zár- és réselem egymást követően jelen van, akkor ez a hang — tekintettel arra, hogy mind a zárhang, mind a réshang tipikusan egyszerű hang — nem lehet más mint kapcsolat, esetleg összetétel. Ha csak ez a két mozzanat szerepel az affrikáták képzésében, akkor semmiféle műfogás sem csempészhet ide valami sajátos új mozzanatot. A vélemények általában csak abban térnek el, hogy ki a zár, ki a rés mozzanatát helyezi előtérbe, sőt olykor egyik vagy másik tökéletlenségéről esik szó. Ekkor viszont nem érthető, hogy miért ne lenne az affrikáta csak zár-, illetőleg csak réshangnak tekinthető, ha csak nem kívánjuk bevezetni

² Szükséges e kettő megkülönböztetése, hiszen eszközök bevonása a megfigyelésbe még nem kísérlet — erre már GRAMMONT is figyelmeztetett. Ebben a tekintetben ROUSSELOT nagy művének címe sem találó.

FORCHHAMMER (14) nyomán a „hanyag ejtést” mint új hangképzési módot. (Ez a fonetikai szörnyszülött — a „romlott nyelv” ikertestvére — valószínűleg az idegen nyelvek tanítására szánt gyakorlati nyelvkönyvekből került ki, azokból a könyvekből, melyek felelősek azért, hogy használóik nem tudnak egy francia diftongust, orosz, vagy német hangsúlytalan magánhangzót helyesen kiejteni.) További leírási mozzanatként előfordul elvétve a palatalizáció említése, ami nyilván csak az affrikáták egy részét érintheti, továbbá a zárnak szakaszos felnyílása, a réssel való egyidejű megjelenése. Ez utóbbi magyarázatok lehetőséget nyújtanak a sajátos akusztikai hatás megértésére, csak hogy első pillanatban képtelenségeknek tűnnek és mint ilyenek visszautasításra is találtak (a magyar irodalomban I. KÁZMÉRNÁL, a külföldieket alább).

A következőkben kiegészítésképpen áttekintjük a kérdés legfontosabb nemzetközi irodalmát, különös tekintettel azokra a szerzőkre, akik a zár és rés emlegetésén túl egyéb magyarázatokkal is próbálkoztak.

A külföldi szerzők soraiban, éppúgy mint a hazaiak közt, megtaláljuk a hangkapcsolat és az egyeshang felfogásának híveit. Találkozhatunk továbbá azokkal a kísérletekkel is, amelyek túl kívánnak menni a szokásos zár- és rés-kapcsolat, illetőleg egyesülés magyarázatán, hogy ilymódon biztosítsák e hangsoport önállóságát, belső egységét. Az alábbi szerzők természetesen eltérő véleménnyel vannak atekintetben is, hogy mely hangokat számítsák az affrikáták közé és melyeket ne.

BRÜCKE (4, 82. l.) szerint a német *z* éppúgy két mássalhangzó mint az *x* és az ilyeneket „compositae” névvel illeti. SWEETNÉL (60, 44. l.) a *pf*, *tsz*, és *ts* hangok „combinations”, melyeknél a zár glide-je elmarad. SIEVERS (54, 53. l.) a hangok érintkezésénél tárgyalja az affrikátákat, de saját nevükön veszi számba őket. PASSY (42, 117. l.) szerint a német *z* és az angol *ch* (pl. choose) *tsz*, ill. *ts* igen szoros, „très intime” kapcsolata. SÜTTERLIN (59, 133. l.) véleménye, hogy az affrikáták zárhangok és réshangok kapcsolatából állanak. Egyébként ő az egyetlen, aki a *pf* zöngés párját a *bw*-t említi. LEKY (34, 81. l.) két sort szentel az affrikátáknak mint zár- és réshangok összetételeinek; egyébként a *ps*-t is közöttük említi. LUTHY (35, 15, 29. l.) compound-mixed-nek nevezi az angolban meglévőket, s ezt a következőképp fejt ki: ($d+z+h = j$) és ($t+s+h = tsh$); az alkotórészek követik egymást, de „slightly modified as to connect smoothly”. FORCHHAMMER (12, 90. l.) korábbi véleménye szerint az affrikáták egy zárhangnak és az azt követő homorgán réshangnak kapcsolata; máshol e hangokat röviden összetételnek minősíti, egy sorba állítva őket az aspirátákkal (12, 145. l.). Német mássalhangzói közül itt hiányzik a *z*, melyet máshol (13, 69. l.) Lautverbindung-nak nevez, akárcsak a *tl* kapcsolatot. NOËL-ARMFIELD (41, 48. l.) összetételnek tekinti az affrikátát, de elismeri, hogy ez a nézet nem általános, valamint azt, hogy sokszor egyetlen hang akusztikai benyomását kelti. Végeredményben az angol zöngés *th*-t zárhangként tárgyalja. GRAMMONT (19, 105. l.) igen tágan értelmezi a vitatott hangsoportot, a *pl*-t is közéjük számítja, nyilván hangkapcsolatként. PIKE (45, 51. l.) egyszerű kombinációknak tartja, amelyek csak gyakori előfordulásuk miatt kaptak külön nevet. CSIKOBAVA (6, 155. l.) összetett mássalhangzóknak tekinti az affrikátákat. FORCHHAMMER 1953-ban (15) már elkülöníti a fiziológiai — mint ő mondja: laletikai —, a fonetikai és a nyelvi szempontokat. A képzés szempontjából ugyanúgy bírálja el őket, mint a „mouilliert”-eket és az aspirátákat: reduzierte Lalemverbindungen. Fonetikailag az alkalmazott hangmeghatározás, nyelvtanilag strukturális megmondolások függvényévé teszi a választ. SCSEERBA

(52) ugyancsak két szempont alapján bírálja el az affrikátákat, fonetikai szempontból elismeri kettősségüket, de pszichologisztikus színezetű fonológiai felfogása szerint határozottan egyeshangok. Érvei közt szerepel a résmozzanat nem nyújthatósága is.

DAUZAT (7) már 1899-ben tiltakozott a kettőshang felfogás ellen. SIEVERS (54, 166. l.) fentebb említett felfogása mellett asszimilációknak is nevezi az affrikátákat, jellemzőnek tartja a *pf* és *ts* esetében a zár helyének lényeges eltolódását. BONAPARTE (3) felfogása szerint az affrikáták homogén egyeshangok. NAVARRO--TOMAS és KRÜGER (40) egy spanyol affrikátát tipikus „Bewegungslaut”-ként ír le, melynek egyik eleme sem tartós, hanem pillanatnyi, s így aligha foglalhatja magában a rés-elemeket. BELGERI (2) sokat idézett munkájában az affrikáták mint sajátos egyeshangok szerepelnek, melyekben a zár- és a réselem egyszerre a hang elejétől végéig jelen van, s így az nem ezek összege, hanem vegyülete. BATTISTA (1) is a vegyeshang felfogást vallja. ROUDET (47) szerint sajátos egyeshang, melynél „la tension est occlusive et la détente fricative”. JESPERSEN (29, 105. l.) a német *z-t* a lassan ejtett aspirált *t* önállósult disszimilációs termékének tartja, közelebbi leírást azonban nem nyújt. ROUSSELOT (48, 618. l.) a sajátos *mi-occlusive* ejtés eredményének tekinti az affrikátákat, bár megjegyzi róluk, hogy a hallgatóban kettős artikuláció benyomását keltik. Egyébként a *mi-occlusive* ejtést a palatalizált „mouillé” ejtés továbbfejlődéséből vezeti le és végeredményben a két alapkategória — az *occlusive* és a *constrictive* — között állónak tartja (582. l.). STUMPF (58, 269. l.) az affrikátákat összetétellel magyarázza, de szembeállítja őket a *pt*-féle kapcsolatokkal és mássalhangzódiftongusoknak kívánja nevezni őket. E. RICHTER (46) álláspontja nem egységes. A nem tökéletesen homorgán affrikátákat nem sorolja ide, pl. a *pf*-et. A homorgánok közül a *c* nem-nyújtható erős réshang (Reibelaut), ez nyilvánvaló ellenmondás. A két alkotó mozzanat egybeolvadását hangtörténeti magyarázatokkal indokolja, melyek ilyen úton — egyesülésük után — valóságos „Natlaut”-okká lesznek. Kísérletezett, mint annyian mások, a fordítva lejátszott hangfelvételek módszerével is, amelynek használhatatlanságát egyébként az affrikátákérdés eldöntésében KÁZMÉR MIKLÓS részletesen kimutatta. RICHTER végeredményben aszerint ismeri el egyeshang, illetőleg hangkapcsolat jellegüket, hogy előfordulásuk környezeté mennyiben engedi meg a két alkotó mozzanat egybeolvadását. JONES (30, 591. §.) egységes, igen lassan nyíló zárhangnak tekinti az affrikátákat. Később (32, 164. l.) szintén lassan felnyíló zárhangoknak tekinti őket. Véleménye szerint a rés-mozzanat külön is hallható, ami az összetétel jelleget bizonyítja, de megjegyzi, hogy pl. az angol *ch* nem azonos az olyan hangkapcsolatokban jelentkező hangokkal, mint a *nutshell*-ben található. FORCHHAMMER (14) egy helyen BELGERI vegyeshang teóriáját csak akusztikailag ismeri el és tipikus asszimilációs. ill. redukciós jelenségeknek tekinti az affrikátákat; végső fokon mégiscsak „intime Lautverbindung”-ról beszél. DIETH (9, 239. l.) zárhang és homorgán réshang kapcsolatáról szól, de mégsem vallja azt, hogy az affrikátákat két önálló hangból összetettnek kell tekinteni. Úgy hiszi, hogy kétféle ejtés kompromisszumának eredményei. HÁLA (21) az ejtési folyamat részletes felbontásával próbálja a sajátos akusztikai benyomást magyarázni, immár három mozzanatot különböztet meg: zár, felengedő zár (*relachée*) és rés. A megfigyelések végtelen finomítása ellenére zárból és résből harmadikat kihozni logikai „tour de force” marad nála is. Egyes oszcillogramjain az affrikáták és a következő magánhangzó határán is zárat lát, ami még összetettebbé

teszi a képet. ESSEN (11) külön cím alatt nem foglalkozik affrikátákkal a zárhangokhoz számítva őket azzal a megjegyzéssel, hogy lassan nyíló zárakról van szó. MALMBERG (36, 59. l.) egy népszerű kiadványban a francia zöngétlen affrikátákat zár és rés típusú hangok kapcsolatának tartja, de azért nem keveri össze őket a hangsoportokkal (pl. *tchèque*, *tsigagne*).

Mint láthatjuk, a külföldi irodalomban éppúgy mint a magyarban hangot kap az a fonológiai meggyőződés, hogy az affrikáták adott esetben egyeshangok, és felszínre kerül az a fonetikai érzés is, hogy az affrikátákat éppoly akusztikai és artikulációs önállóság illeti meg, mint más egyszerűnek nevezett hangokat, sőt, hogy eredeti „*Naturlaut*”-okról, természeti hangokról van szó. Mindezek ellenére hiányzik az önállóságot biztosító specialitás meghatározása és ezért az affrikátákat — különböző utakon — más hangokból vezetik le. E levezetésre pedig bő tér kínálkozik. A nyelvi jelenségek diakrónikus és szinkrónikus szemlélete egyaránt kedvező alkalmat nyújt erre. Így az a tény, hogy az affrikáták más homorág hangok kapcsolatának vonalán fekszenek, arra csábított az írásgyakorlatban, hogy ezt az asszimilációs folyamatot a helyesírásban fordított irányban kifejtsek, s vélt vagy való etimológiák alapján általánosítsák hangkapcsolatként való jelölésüket. A helyesírásnak pedig — mint GERHARDT mondja (17) — nemcsak megalkotói, hanem elrontói is vannak („*die Schreiber die sie verdarben*”) és így a helyesírás az affrikátavita korai csendes küzdőterévé válhatott. Ennek jelentősége nem elhanyagolható a későbbiekre nézve, mert mint de SAUSSURE mondja: „*Ainsi bien que l'écriture soit en elle-même étrangère au système interne, il est impossible de faire abstraction d'un procédé par laquelle la langue est sans cesse figurée; il est nécessaire d'en connaitre l'utilité, les défauts et les dangers*” (50, 44. l.) Nem tudjuk lemérni az íráskép és a tudatos elemző hajlam hatását a kettőshangfelfogás eredetében, de KÁZMÉR MIKLÓS megfigyelései is világosan bizonyítják, hogy a kettőshangfelfogás a nyelvi műveltség arányában hódít tért. Az etimológiát — a SAUSSURE által említett egyik veszélyt — pedig a szinkroniában érvényesíteni még akkor sem jogos, ha a levezetés történetileg helyes. SAUSSURE kissé alább így folytatja: „*C'est le principe même de l'écriture étymologique qui est erroné*” (i. m. 50. l.). Ezen a véleményen van GERHARDT is (17). Ha más is — mint BRÜCKE mondja (4, 82. l.) — az írnokok és a nyelvtudomány szempontja, mégis érdekes az affrikátákkal szemben elfoglalt ösztönös „írnoki” álláspont alakulása. Az írnokban ugyanis egy gyakorlati strukturalista, az ösztönös fonológus küzd a filológussal, aki nemcsak konzervál, hanem magyarázni is kíván. FORCHHAMMER (13, 101. l.) tud róla, hogy az affrikátákat „régén”, nyilván a modern értelemben vett fonetika művelése előtti időkben, mint egyeshangokat tekintették. Egy 1821-ből való latin nyelvű magyar nyelvtan (10, 12. l.) is így ír: „*Plurimi scriptorum, eliminata penitus litera veterum Hungarorum c, compositis cz et cs substituunt tz et ts*”, mivel alább „*Literam porro c... caractere literae inseparabilis insigniri potest*”. KLIPSTOCK nagyvonalúan még a legnyilvánvalóbb *t* és *s* találkozásokat — mint a *geht's*-ben — is *z*-vel akarta írni (59, 133. l.).

A XIX. század szünetéve volt minden jelenséget arra a tetszetős didaktikai formulára visszavezetni, mely szerint kevés egyszerű elemből épül fel a bonyolult és így váltak az affrikáták is összetett hangokká, még hozzá olyan egyszerű elemekből, amelyekről mindenki tudta, hogy éppoly bonyolultak, mint amazok. Ebben az igyekezetben iránymutatóvá lehetett a helyesírás mindenütt, ahol az előbb említett alapokon, vagy más írástörténeti okoknál

fogva több jelet használt egy hang jelölésére. Így például a német *sch*-t is összetett hangnak minősítették, úgyhogy BRÜCKE még 1876-ban (4, 82. l.) is méltatlankodott azon, hogy „újabb tudósok” ezt a hangot egyeshangnak tekintik. Hogy ez mennyire általános nézet volt, mutatja, hogy SIEVERS-nek még 1901-i kiadásában (54, 122. l.) is kell e téren BRÜCKE ellen hadakoznia. Következtelenségről itt nincs szó, hiszen az már SCRIPTURE (51) beszédatomjai előtt is ismert volt, hogy minden beszédhang összetett, a fonák az, hogy míg az ösztönös fonológiai érzék iránymutatásával általában elfogadtak egy gyakorlati meghatározást arra nézve, hogy mi a beszédhang — függetlenül a fonetikai szerkezettől — addig ennek alkalmazását az affrikátáktól a fonetika mindmáig megtagadja. Elismerjük BRÜCKÉVEL együtt (4. 82. l.), hogy üres szócata a kérdés vitája mindaddig, míg megállapodás nem történik a beszédhang meghatározására, csak éppen egyenlő mértéket kell alkalmazni a hangrendszer minden tagjára nézve. Az önálló hang elengedhetetlen fonetikai kritériumaként pedig szükségképp megköveteljük más hangnál elő nem forduló képzési mód és akusztikai hatás jelenlétét.

Azok között is, akik elismerték az affrikátáknak a szinkroniában elfoglalt saját helyzetét, gyakran találunk olyan kutatókat (JESPERSEN 29, ROUSSELOT 48, FORCHHAMMER 14, E. RICHTER 46), akik a nyelvi diakroniából vett érvekkel igyekeznek ezt a helyzetet — ahol lehet — gyengíteni. Ezek szerint az affrikáták hajdani egyszerű és önálló hangok valamiféle — artikulációs eltolódás, helytelen ejtés, növekvő ejtési sebesség, disszimiláció vagy redukció stb. útján — elfajzott leszármazottai. Magától értetődik, hogy efféle gondolatmenet sem nem erősítheti, sem nem gyengítheti az affrikáták képzéséről vallott különböző felfogásokat. Az egyeshangfelfogást — csak olyan adatok erősíthetik meg, melyek csak az affrikátákra jellemző artikulációs és akusztikai sajátosságokat mutatnak ki. Ha ez nem sikerül, a felfogás alapjaiban rendül meg. A negatív bizonyítás fegyver azok kezében, akik az affrikáták önállóságát tagadni kívánják. A helyzet azonban sem a fiziológiai, sem az akusztikai vizsgálatok terén nem érett meg arra, hogy a kérdést lezártnak tekinthetnénk.

A fiziológiai vizsgálatok legfontosabb eszközei, melyek alapján az affrikáták kettős jellegét eddig bizonyították a palatográfia és a kimográfia. A palatogramm azonban nem nyújthat mást, mint az egész artikulációs folyamat legszűkebb állásának statikus képét. Ez pedig egy bonyolult felépítésű artikuláció ábrázolásának csak meghamisítása lehet, hiszen annak csak egy töredékéről ad számot. Éppen ezért ez a fajta vizsgálat mint bizonyíték joggal kihívta HÁLA bírálatát is (21). A kimográfia és az expirációs levegő regisztrálása ugyan már dinamikájában ábrázolja a folyamatot, ezzel szemben mint tisztán mechanikus regisztrációs eljárás sok tekintetben alacsony érzékenységű ahhoz, hogy minden olyan jelenséget kimutasson, mely az emberi fül által már érzékelhető különbség oka lehetne. Pedig tudjuk jól, az emberi fül érzékenysége bizonyos kereteken belül felveheti a versenyt az elektronikus műszeripar bármely teljesítményével. Ugyancsak elégtelennek kell nyilvánítani az artikuláció elektromyogrammját is, ha meggondoljuk, hogy az artikulációban résztvevő izmok számához, kis méretéhez, mozgékonyságához és bonyolult összefüggéseihez képest az elvezetett akciósáram a lejátszódó bioelektromos történések durva összegezése lehet csupán.

Az akusztikai vizsgálatok negatívuma ugyancsak nem tekinthető végleges ítéletnek. Fentebb láttuk, hogy a mássalhangzók akusztikai alkatának

felderítése általában milyen nagy nehézségek legyőzésével halad csak előre. Az automatikus beszédhanganalizátorok még olyan nyilvánvaló különbségek differenciálására sem képesek, mint az *f* és *h* között jelentkezők (WIREN és STUBBS 64). A fennálló nehézségekre jellemző, hogy nemcsak STUMPF (58, 110. l.) a maga idejében, hanem olyan legújabbkeletű nagyfelkészültségű vizsgálatok, mint amilyenek TARNÓCZYÉ (61), valamint HUGHESÉ és HALLEÉ (27) egy-egy mássalhangzócsoport tanulmányozása során a nehézségekre való tekintettel az affrikátákat eleve kizárták vizsgálataikból. Egyes akusztikai beállítottságú kutatóknak azonban az a véleményük, hogy haladásra nincs is kilátás e helyen mindaddig, míg az affrikáták képzése körül némiképp nem tisztázódik a helyzet (HUGHES és HALLE 27). Mindebben egyúttal újabb igazolását láthatjuk annak, hogy a fonetikában a fiziológiai és az akusztikai szemlélet egymást szükségképpen kiegészítik.

A fordítva lejátszás módszerére vonatkozólag fentebb utaltunk KÁZMÉR MIKLÓS bírálatára.

A negatív fonetikai eredményeket így nem tekinthetjük véglegesnek, de vajon a pozitívumok nyújtanak-e valamit? Mit tudunk az affrikátákról azon túl, hogy réshangok vagy zárhangok, de mégsem azok, hogy réshangokból és zárhangokból vannak összetéve meg nem is. JAKOBSON és HALLE (28) járulékos rés, illetőleg a levegő útjában álló derékszög irányú akadály jelenlétével magyarázzák affrikáták és homorgán réshangok különbségét. RICHTER is (46) sajátos polymorph résről beszél. Ez a különbség azonban nem lehet lényeges, mivel a tiszta réshangoknál is elég bonyolult a helyzet, pl. a fogakon keletkezett örvénylések ott is jelen vannak (HEINZ és STEVENS 24). Egyébként már SIEVERS (54, 119. l.) is kitért erre és szükségesnek tartotta leszögezni, hogy az „interstitialis” zörejek és a fogak és ajkak közti térbe szorult levegő hangja csak másodlagos hangminőségek. MILLER és NICELY (39) mássalhangzók percepciójára vonatkozó vizsgálatai nem tudták megállapítani, hogy az affrikáták esetében segítséget nyújt-e a helyes hangfelismerésben a beszélő szájának vizuális megfigyelése. Ez arra utalna, hogy a „járulékos réseknek” affrikáták esetében az első rezonátor térrel együtt nincs sajátos jelentőségük. Ez alól önként adódó kivétel a bilabiális-labiodentális affrikáta. A hátsó rezonátor teret illetően RICHTER (46) annak emeltségét említi. Ezzel összefüggésben kell megemlékezni arról, hogy mit értett ROUSSELOT pontosabban a „mouillé” jelleg alatt, hiszen szerinte ez és az affrikáta ejtés között már csak fokozati különbség van. Egy helyen (48, 601. l.) ezt írja: „Degrés de dureté, de mollesse, de mouillure. Ces trois états dépendent du degré de tension du muscle qui opère la constriction ou l'occlusion.” Ebből és a továbbiakból egyrészt az derül ki, hogy — mint azt máshol is mondja (48, 276. l.) — a mouillure a nyelv lágyabb, kevésbé mozgékony (medialis) részén képződik, tehát tulajdonképpen a palatalizációval azonos jelenség. Később azt írja, hogy mindez a hallgatóban egy *j*-szerű többlet-hang megjelenésének benyomását kelti. (603. l.) Itt tehát tulajdonképp járulékos hangzásról van szó, ami abból is látszik, hogy ROUSSELOT a constriction és az occlusion kiegészítéseként külön-külön írja le. A mouillé jelleg az alapvető ejtési módnak csak kiegészítése tehát és nem lényeges mozzanata, úgy ahogy HÁLA (21) a palatalizációt szláv affrikáták esetleges, variánsképző járulékanak tekinti. Párhuzamot láthatunk e között a jelenség között és a között, amit JESPERSEN (29, 105. l.) németben a *t* aspiráltságának fejlődéséről ír.

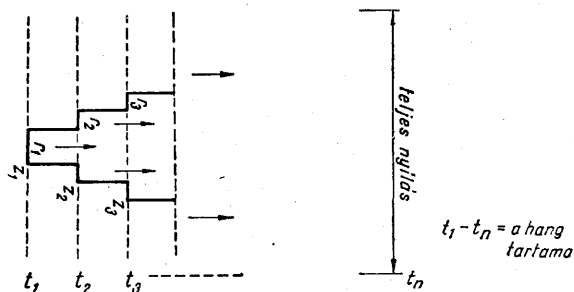
A képzés tulajdonképpeni helyén lejátszódó folyamatról láttuk, hogy ennek megítélése ingadozik a zár és rés minősítése között. Amikor pedig ezek

összetételének tekintik az affrikátákat, akkor a lassan nyíló zár (JONES 32, 164. l., ESSEN 11, 70. l.), vagy éppen a gyorsabb ejtés eredményeként könyvelik el a sajátos affrikáta-hatást. A lassúságot eléggé meggyőzően cáfolják az időtartam-mérések és az, hogy emellett felmerülhet az ellenkező magyarázat, a gyorsabb ejtés is. Ez utóbbi vonatkozásban csak STETSON és MOSES (56) méréseire kell hivatkozni, akik zárhangok leggyorsabb ejtésénél is megtalálták a zármozzanatot, így pl. *t*-nél a minimum 0.08 sec. volt, s ugyanennyi *k*-nál is. STETSON máshol (55) kísérleti szótagoknál és nem valóságos affrikátáknál növekvő ejtési sebesség mellett elérte zárhangok és réshangok összeolvadását, de nem tudjuk, hogy mi lehetett ennek akusztikai megfelelője. Valószínűleg valamiféle természetellenes réshangot kapott.

Érdemesebb figyelni azokra a magyarázatokra, melyek a vegyes akusztikai hatás mögött vegyes artikulációt fedeznek fel. Amikor pedig ezt szerzőik úgy fogalmazzák meg, hogy a két elem — zár és rés — egyidejűleg jelen van a hang egész tartama alatt, akkor igen következetesek azokkal szemben, akik a két ejtémód elvegyüléséről beszélnek ahelyett, hogy olyan elvegyülésről szólnának, amelyben a két képzési mód megtartja eredeti természetét. Látszólag pedig ez utóbbi az abszurdabb nézet. Meghatározásuknál fogva ugyanis a zár felnyílása pillanatnyi történés, két ellentétes állapot átmenetének megfoghatatlan mozzanata, a rés pedig egy jól megfigyelhető, tartós állandósítható állapot. Természetüknél fogva egymást csak követhetik, de nem vegyülhetnek el, mint azt a vegyeshang-felfogás hívei mondják. Ami a folyamat keresztmetszetében látható a pillanatban: ez az, amit éppen a palatogramok tükröznek: vagy az egyik, vagy a másik, de mindkettő egyszerre — ez *contradictio in adjecto*. Érthető, hogy e felfogás mindenkor értetlenségre és merev visszautasításra talált; így foglal állást pl. HÁLA (21) RICHTERREL szemben, aki ebben a kérdésben BELGERIT követi, s FORCHHAMMER is megbotránkozik BELGERI ezen felfogásán (14). Közelebb visz ennek a magyarázatnak megértéséhez az, amit a KÁZMÉR MIKLÓS által idézett magyar irodalomban a zár szakaszos felnyílásáról olvashatunk. Így kiszabadulunk a meddőnek bizonyult zár- és rés-kategóriákból és egy elvileg más hangképzési mód, a periodikus közelébe jutunk. Nem abban az értelemben, mintha zár- és résmozzanat váltogatnák egymást, hanem a következő jelölés értelmében:

$$\{z+r+z+\cdot[r+z+(r+z+r/z+r+\dots)]\}$$

ahol a zárójelek elrendezése arra utal, hogy az egyes zármozzanatokot követő résmozzanatok összegeződnek és a hang végéig kitartanak. Vagy időben ábrázolva a folyamatot:

s így lehetséges, hogy a t_2 , t_3 stb. időpontokban felnyíló z_2 , z_3 stb. zárok a már korábban megnyílt r_1 , r_2 stb. résekkel együtt hallhatók. Ennek a folyamatnak kifejtésére és az alapját képező mechanizmus felderítésére azonban tudtunkkal nem történtek kísérletek, ami érthető, hiszen a hangképzésben résztvevő szervek itt nem végeznek semmiféle periódikus rezgőmozgást abban az értelemben, mint a labiális, apicalis és uvuláris pergetett hangoknál. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy ezek az elgondolások a „zár szakaszos felnyílásáról” a JONES-féle lassú felnyílás elképzelésének vonalán mozognak, úgyhogy az affrikáták zárhang-elméletének fejezetébe tartoznak.

Ki kell még térnünk röviden az affrikátákat kísérő légzési mechanizmus elemzéseire is. De GROOT (20) és STETSON (55) idevonatkozó munkái óta senki sem kételkedik a szótag objektív fonetikai kimutathatóságában. Az is kétségtelen, hogy a hang — bármi legyen is meghatározása — nem oszolhat meg két szótag között. Ugyanekkor már SIEVERS-nél találjuk azt az affrikáta-kritériumot (54, 163. l.), hogy annak a szótag határain belülre kell esnie, annak ellenére, hogy ő nem is tekinti őket egyeshangoknak. Az egyeshangfelfogás gyakran éppen a szótag felépítésében viselt szerepüket használja érv gyanánt és GERHARDT (17) azért kételkedik a német z és pf egyeshangjellegében, mert szerinte megoszthatók két szótag között. Ott ahol valóban ez lenne a helyzet, csakugyan nem lehet egységes hangról beszélni. HOOKAS (26) méréseket végzett mássalhangzók ejtésénél felhasznált levegőmennyiség megállapítására. Azt találta, hogy az affrikátáknál felhasznált levegőmennyiség nem azonos az „alkatrészek”-nél szükséges levegőmennyiség összegével. A németben és a hollandban a ts kombináció — mely az affrikáta-ejtés vonalába esik — a t -ével egyenlő, vagy annál több, de az s -énél mindig kevesebb levegőt igényelt. A felhasznált levegő mennyisége általában független volt a hang környezetétől, míg a pf esetében a környezet szerint változott. Ezek az adatok feltétlenül erősítik az egyeshangfelfogás helyességét. Fel kell figyelniük azokra a szórványos megállapításokra is, melyek az affrikátákat kísérő légzés irányára vonatkoznak. ROUSSELOT (48, 488. l.) breton, orosz és hottentotta affrikátáknál inspiratórikus rezgőmozgást ír le, ugyanígy egy georgiai mouillé k - és s -félénél is. Még érdekesebb SIEVERS megfigyelése (54, 164. l.), aki a tifliszi örmény ts és $tš$ (c és cs) képzésében csak a szájüregben lévő levegő részvételét állapította meg.

Említettük, hogy a korszerű elektroakusztikai vizsgálatok ezideig elzárkóztak az affrikáták részletesebb elemzése elől. MILLER és NICELY (39) alulvágó szűrő alkalmazásával és zaj keverése mellett úgy találták, hogy az elől képzett zöngétlen és zöngés réshangok felismerését az eljárás jobban nehezítette, mint az ugyanítt lokalizált affrikátáét. Ebből talán arra lehetne következtetni, hogy az utóbbiaknál a valamivel mélyebb frekvenciák jelentősebbek (angol hangokról volt a vizsgálatokban szó). HUGHES és HALLE (27), bár kizárták vizsgálataikból az affrikátákat, mégis közlik az angol zöngés th és affrikátának tekintett zöngétlen párjának energiamegoszlását (frekvencia-függvényben). Összehasonlítva más mássalhangzókkal mintha az eloszlás affrikátáknál egy igen széles sávban egyenletesebb lenne és nem mutat tendenciát szűkebb tartományokra való koncentrálódásra. A frekvenciafüggvényes ábrázolás azonban nem nyújthat hű képet olyan hangokról, melyeknél stacionér állapot nem következik be. Az affrikátákat már NAVARRO-TOMAS (40) a „Bewegungslaut”-ok közé sorolta, azaz olyanoknak tekinti, melyeknél állandó állapot nem következik be. A VILBIG és HAASE (63) által ajánlott és kidolgozott

„Sprachrelief” lenne talán alkalmas az ilyen hangok alkatának hű tükrözésére, mivel azon az energiamegoszlás idő és frekvencia függvényében egyaránt láthatóvá tehető. JAKOBSON és HALLE, akik a legátfogóbb kísérleteket tették (28) a hangrendszer releváns sajátosságainak (*distinctive features*) tisztán akusztikai meghatározására és ugyanakkor ezek artikulációs alapjainak megkeresésére, az affrikáták közös jellemzése helyett azokat külön-külön osztják be valamely más szempont (lokalizáció, rezonátor-sajátosságok stb.) alfajiként. Azért említik valószínűleg a „járulékos részt”, hogy az összes affrikáta közös jellegére adjanak magyarázatot.

Megemlékezünk még HAWLEY és KETTLER (23) vizsgálatairól, akik megfelelő berendezés segítségével egyes hangok ideális, pontszerű forrásának helyét igyekeztek megállapítani az ajaknyílástól mérve hátrafelé. Úgy találták, hogy a pontszerű hangforrás a zöngés *th*-nál hátrébb van mint *d*-nél, de előbbre mint a *z* hangforrása; ugyanígy a *ch* (*cs*) esetében hátrébb mint *t* és előrébb mint *s*. E tényeket az affrikáta fő problémájának szempontjából egyelőre nem tudjuk értékelni.

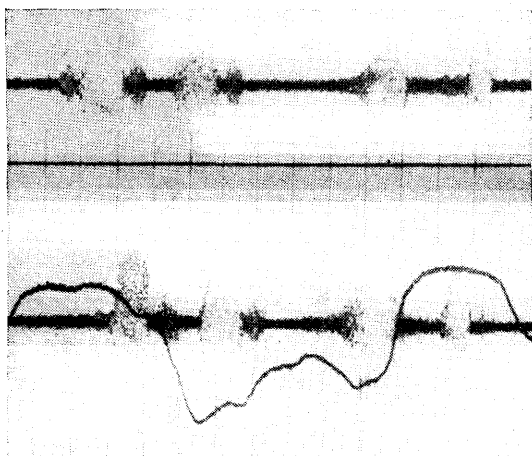
Mindezek a vizsgálatok azonban többnyire csak mellékleletként termelték ki az affrikátákra vonatkozó idézett megállapításokat és most ezért csak két általános következtetést kívánunk inkább aláhúzni. Az egyik az (MILLER és NICELY 39), hogy először a hangképzési mozzanatok tisztázása szükséges az akusztikai vizsgálatok megalapozására. A fonetika története egyébként ezt a tételt általában igazolja. A másik (HUGHES és HALLE 27) az, hogy nagy érzékenyséű elektroakusztikai vizsgálatok az egyedi szórásokat nagymértékben regisztrálják és így nehéz az általánosítás korlátozott számú vizsgálat esetében. Másképp szólva a vizsgálóműszer nem szelektál úgy mint a fül. Ezért a vizsgálatoknak lépésről-lépésre kell haladniuk és előbb a durvább jelenségek (pl. az ún. *gross spectral properties*) feldolgozására kell törekedni. Összevethetjük ezt a kívánságot TARNÓCZY (62) módszerével, aki a lényeges tulajdonságok jobb kiemelésére szuperponált, több személy által szimultán kiejtett hangokat vizsgált, ami az esetleges mozzanatokot háttérbe szorítja.

II.

A fentiekben vázolt helyzet indokoltá tette, hogy olyan fiziológiai tényezők szerepének tisztázására tegyünk kísérletet, amelyeket a fonetika az affrikátáknál mindeddig mellőzött. Ezek egyikének meghatározására kísérletet végeztünk. A kísérlet során arra kívántunk feleletet kapni, hogy mi a hangképző szervek felületi tulajdonságai közül nedvességük szerepe az affrikáták képzésében. A nyáleválasztás szerepének tisztázására először a szájüreg szóbakerülő részeinek nedvszívó anyagokkal történő kiszáritásával próbálkoztunk. Ekkor kiderült, hogy a nedvesség utánpótlása olyan nagymértékű, valamint gyors ütemű, hogy a hangképzésben résztvevő szervek alapos felitálás után is nedvesen maradnak. A szárításra a nyálmirigyek fokozott kiválasztással válaszolnak (erről a jelenségről PAVLOV is beszámolt 43), s valószínűleg ez a mechanizmus védi a szájüreget kiszáradás ellen tartós beszéd alkalmával. Ha mást nem, annyit ez is igazol, hogy a nyálkiválasztás milyen jelentős mértékű és ha bizonyos hangok artikulációjánál csakugyan szükséges (eltekintve attól a szerepétől, hogy a száj szerveinek mozgékonyágát általában

biztosítja, sőt ahhoz elengedhetetlen), úgy bőségesen rendelkezésre áll, nagyobb igénybevétel esetén is. Annyi azonban már ezekből a próbálkozásokból is nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos fokú szárazság elérése mellett az affrikáták valóban kezdenek hasonlítani valódi zárhang-réshang kapcsolathoz (mint pl. a *ksz* összetételben), amiből viszont az következik, hogy az összetétel valóban csak összetétel és még nem affrikáta.

Tökéletesebb és tartósabb szárazság biztosítására atropin beadásával törekedtünk (2 ml 0.1%-os, szubkután befecskendezve) és ez után kb. 20 perccel figyeltük meg az affrikáták alakulását. Az előbb említett hatás fokozottabb érvényesülésének szubjektív észlelésén túl a kísérlet előtt és alatt felvett oszcillogramm összehasonlítása mutatja a különbséget a normális képzéssel szemben (1. ábra). A közölt oszcillogramm a *cica* és *csacsi* szavaknak felel meg. Az ábra felső részén van a normális felvétel. A felvétel sebessége

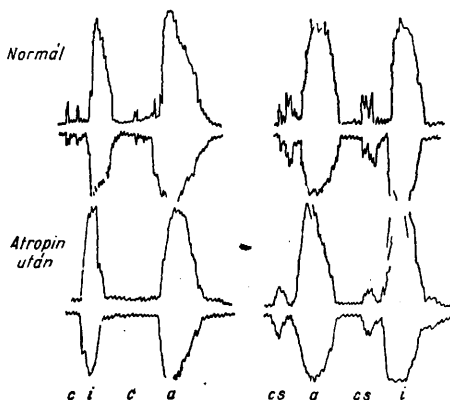

1. ábra

másodpercenként 8 cm, egy köz kb. 0.02 mp. Az amplitúdó beállítása úgy történt, hogy még a magánhangzók nagy energiájú rezgéseinek borítóvonala az ernyő látóterén belül maradjon. A mássalhangzók, jelen esetben a zöngétlen affrikáták erősítése így is elég ahhoz, hogy durvább jelenségek különbségei (gross features) észlelhetőek legyenek. A két felvétel körülményei egyébként azonosak voltak. A normális affrikáták láthatóan „kócosabbak” az atropin beadása után felvetteknél. A „kócoság” egyenetlen energiaeloszlásként értelmezhető az idő függvényében. Frekvenciális sajátosságokról természetesen nincsenek adataink. A két felvétel borítóhullámát az esetleges reprodukciós hiányok pótlására (a rendelkezésre álló papír alacsony érzékenysége miatt egyes nyomok igen gyengék) átmásoltuk átlátszó papírra és hasonló sorrendben közöljük (2. ábra).

Elképzelésünk szerint a kísérlet eredménye akként értelmezhető, hogy affrikáták esetében az artikuláció oly módon játszódik le, hogy abban szerepet kap az érintkező felületeket borító nedvesség. Ez a szerep kétféleképpen is elképzelhető. Egyik hatása a zár felnyílását, vagy ha tetszik, a rés kialakulását módosítja. A nyál viscositása a felületeket bizonyos mértékig egymáshoz köti

és így — bár a nyelv nem rendelkezik olyan finom izomzattal, hogy a zár felnyílásán belül szabályozhatná a rés kialakulását — megfelelő mozdulat esetén mégis apránként, s ha sebesen is, de szakaszosan nyit utat a levegő előtt. Így lehet csak megérteni a „zár szakaszos felnyílását”, vagy másképp, a zár- és résmozzanatok együttes megjelenését (BELGERI stb.) Ezen az alapon lehetséges csak, hogy a már felnyílt résszakasz réshangja mellett mindig újabb zárhangok is megjelennek (lásd fentebb 316. l. vázlatot), sőt az is elképzelhető, hogy a már felnyílt rést újabb nyálkarészecskék odatolulása ismét elzárja s az ily módon megint felnyílhat. Nincs ebben a folyamatban szó szokásos értelemben vett periodicitásról, inkább rendezetlen szakaszosságról, hiszen a rendelkezésre álló

2. ábra

váladék mennyisége, elhelyezkedése, viscositása mind szabadon változó bizonytalan tényezők. Ezért is emlegetik az affrikáták rendkívül „instabil” ejtismódját. Magyarázatot nyer így továbbá az a kétségtelen tény, hogy sok palatogram (pl. HÁLA cikkében a 7. ábrán látható) egyáltalán nem mutat tökéletes zárat, hanem középvonalában — a legszűkebb állásban is — keskeny rés van. Ezekben az esetekben a szűk nyílt maradt rést — feltehetően intervokális rövid affrikátáknál — parányi nyálka membrán zárja el és annak felpattanása vezet be a rés kiszélesedését, de ennek elmaradása mellett is szakaszos, zár-szerű felnyílás következhet.

A szájüreg nedvességének másik szerepe még közvetlenebbül a hangkép módosításában állhat. Így az éppen elváló felületeket még összekötő nyálka membránként kifeszül, majd elpattan, esetleg mikrocseppek képződnek, melyeket azután a kiáramló levegő magával sodor és az útjába kerülő felületekre lecsap. Ezen a közvetett úton nyerhetnek a fentebb említett járulékos rések bizonyos jelentőséget. Ez különösen a velárisan képzett affrikátáknál játszhat nagy szerepet határozott utözörejeket okozva, mivel itt az elülső rezonátor nagyobb mérete elég hosszú út biztosít a cseppecskék részére. Hatásuk azonban határozottan észlelhető frontálisabban képzettek esetében is, csak jobban egybeolvadva a főbb zörejekkel.

Tudatában vagyunk annak, hogy vizsgálataink kis száma — egy személynél egyszeri alkalommal történt vizsgálat — nem teszi eredményeinket feltétel nélkül elfogadhatókká. Első alkalommal azonban ilyen természetű

vizsgálat nem látszott alkalmasnak tömegesebb kipróbálásra (az atropinos kezelés utóhatása igen kellemetlen, s jelen esetben is csak ismételt alkalommal sikerült a szükséges mennyiség megállapítása). Főleg pedig hiányzik a kísérlet akusztikai oldalának hitelt érdemlőbb dokumentálása, ti. objektív megállapítása annak, hogy mennyiben válik az affrikáta a kísérlet feltételei mellett valódi zárhang-réshang kapcsolathoz hasonlónvá. Annyit azonban szabad állítani, hogy kétségtelen a nyálkakiválasztás szerepe és hogy ez az affrikátáknál akusztikailag közvetlenül kifejezésre jut. Ezt egyébként az ellentétes kísérlet a szubjektív megfigyelés számára is megerősíti, ugyanis kellő mennyiségű nyálka biztosítása, vagy a szokottnál kissé több nedvesség felhasználása tökéletesebb affrikátákat eredményez, mint a megfigyelés céljaira ejtett általában kissé száraz hangok.

Annál fontosabb e tényező szerepének kiemelése, mivel a fonetika általában elhanyagolta a szájüreg szerveinek felületi tulajdonságait³. FORCHHAMMER (12) beszél egy helyen a palatalizált és mouillé ejtésnél „fetter Beiklang”-ról, de ez nála, éppúgy mint ROUSSELOT-nál a mouillure, inkább csak analógia (48, 602. l.) az akusztikai benyomás érzékletessé tételére. MEYER-EPPLER szól egy helyen még a felületek érdességéről (38), mely szerepet kap némely mássalhangzó képzésében, azt hangsúlyozva, hogy ennek — mármint az érdességnek — van szerepe, nem pedig az felület technológiai keménységének, amelyet ROUSSELOT hangsúlyozott. Ez utóbbinak — a keménységnek; merevségnek — inkább a magánhangzók képzésében van jelentősége s erre nézve RUSSEL (49) és COTTON (5) modelkísérleteikben bizonyítékkal is szolgáltak. Meglepő, hogy ROUSSELOT figyelmét elkerülte e tényező, pedig egy megjegyzésével éppen ő elgondolásunkat már előre igazolta, sőt mondhatjuk, hogy kísérletünk elődjét már akaratlanul le is írta. A mesterséges szájpaddás használatáról írva ugyanis, mint bosszantó körülményt említi a vizsgált hangok olykori elváltozását. Példaként említi a veláris zárhang zöngétlen válfajának keménnyé válását ott ahol az egyébként „mouillé”, de ennek magyarázatát másban kereste (48, 60 l.). Valójában az történt, hogy az érintkező felületek egyikét — a mesterséges szájpaddást — sikerült szárazon tarrani az artikuláció folyamán és így kapta az affrikáltság részleges eltűnését.

Az itt szóban forgó veláris lokalizációnak azonban külön érdekessége van. A tenuis itt sohasem lehet teljesen affrikáta-színezettől mentes, mert itt a nyelvhát tagolatlan mozgású, lágy domborulata a lágy szájpaddással érintkezve nem is tud tökéletesen tisztán zárat nyitni, nem tudja elkerülni, hogy a nedvesség folytán az adhézió ne érvényesüljön. Ezt a jelenséget már SIEVERS leírta (54, 164. l.), amennyiben a tenuisekre általában jellemzőnek tartott egy bizonyos affrikátajelleget. Mégis a *k*-t emelte ki közülük példaként, s ennél a jelenséget úgy magyarázta, hogy itt a nagy tömegű izom nem tud egyszerre elválni. Ezzel szemben el kell ismerni, hogy bármekkora is az izom tömege, csak mozzanatszerűen válhat le, föltéve ha nem jön közbe az itt tárgyalt

³ A kézirat elkészülte után került kezembe Vértés O. András szívességéből L. KAISER közleménye (Bemerkungen über die Wichtigkeit des Speichels beim Sprechen Monatschrift für Ohrenheilkunde und Laryngo-Rhinologie 62. kötet, 855. l. 1928), mely a nyál szerepére általában és különösen a zárhangok, pergetett hangok és az ún. „glottal catch” képzésénél hívja fel a figyelmet. Kísérletben előidézt különböző mértékű nyáltermelés mellett megállapította, hogy bő nyálfelhasználás mellett a zárhangok kisebb nyomáskülönbséggel és a kimogrammon menedékesebb glide-del képződnek. A közlemény az irodalmi jegyzékben nem szerepel.

némi adhéziót biztosító felületi sajátosság. A többi frontálisabb lokalizációban első pillanatra nehezebb SIEVERS megállapításának érvényét elismerni. Emlekezni kell azonban arra, hogy a magyar tiszta zárhangnak vélt apico-dentális *t* hangunkat az angol mennyire nem tudja mint olyant elfogadni (JONES 32, 142. l.). Arra gondolhatunk, hogy mi csak azért nem vesszük észre azt, amit SIEVERS észrevett, mert a magyarban apico-dentális lokalizációban az affrikáció nem releváns sajátosság. És innen érthető meg talán az angol *t* lokalizációjának hátratólódása a számunkra természetellenes helyzetben apicalis képzéssel, hogy kellőképp differenciálódjék a zöngétlen *th*-től, amelynek helyén (apico-dentálisan) tökéletes tiszta, száraz zár nem könnyen képezhető. Szerepet játszhat ebben a fogak egyenetlensége (a szakaszos felnyílás kitűnő feltétele), az interdentalis rések és a foghiány, ami a fogpótlást megelőző időkből nem elhanyagolható fonetikai tényező lehetett kedvezve a *t* affrikált ejtésének is.

Az említettek alapján úgy véljük, el kell ismerni az affrikáta hangképzést mint önálló, más hangokétól elütő ejtési módot. STUMPF (58, 271. l.) a következő módon osztályozta a mássalhangzó zörejeket: Dauer-, Unterbrechung- és Augenblick-Geräusche; tehát folyamatos, periódikus és egyetlen impulzusszerű zajok. Ez megfelel PETERSEN (44) osztályozásának, aki összevetette velük a megfelelő akusztikai hatást is:

Fiziológiailag :	plosive	vibratory	fricative
Akusztikailag :	pulse	periodic	random.

Ha a frikatív zörejek akusztikai megfelelőjének valamiféle stacionér jelenséget teszünk meg és a „random”, azaz szabálytalan, esetleges feltételek mellett keletkező hangminőséget az affrikátáknak tartjuk fenn — mivel ezeknél a száj szerveitől mechanikailag független, esetleges tényezőt találunk — akkor a táblázat a következőképp módosul:

Fiziológiailag :	zár	pergés	rés	affrikáció
Akusztikailag :	impulzus	periodikus	stacionér	esetleges.

Az affrikáta ejtés ilyenformán — ellentétben DIETH véleményével — éppen nem kompromisszum más ejtési módok között, hanem eredeti, sajátos jellegű képzésmód a többi artikulációs eljárás mellett. E sajátos jelleg önállósága mellett bizonyít az, hogy lokalizációjától függetlenül is megtartja, ill. megtarthatja saját egyéniségét. Így a bühleri „abstraktive Relevanz” által önállóan kiemelhető, mint más, nyelvenként változó saját funkcióval bíró objektív tulajdonságok. MILLER és NICELY (39) megállapították, hogy a vizuális percepció csak rendkívül bizonytalan segítséget nyújt az affrikáták artikulációs helyének megállapításához, mivelhogy a hangképzés helye akusztikailag általában úgyis hamarabb téveszthető el mint annak módja. Ezt a tényt igazolja ROUSSELOT megállapítása, amely szerint bizonyos francia nyelvjárásokban mouillure mellett a lokalizációnak a *t* helyétől egészen a *k*-ig nincs jelentősége (48, 613. l.). FORCHHAMMER (15) ugyanezt mondja svéd és szíami affrikátákról.

Ugyanakkor azonban, ha az affrikáták lokalizációja is releváns, akkor a megfelelő helyeken bizonyos módosulásokkal kell számolnunk. Ezek a módosulások mindenütt a helyi feltételeknek megfelelően alakulnak. Így a labiális affrikátaképzéshez kevesebb nedvesség áll rendelkezésre, mint máshol. Ebben leli magyarázatát ezek tökéletlensége, amelyről STETSON is megemlékezett (55).

Egyrészt a nedvesség itt csak olyan mértékű, hogy bizonyos, a zár felnyílásának ellenálló tapadást biztosítson, s így hiányzanak a leváló cseppecskék (kivéve annál, aki „nyálasan beszél”), másrészt hiányzik az elülső rezonátor-tér, ahol ezek lefékeződhetnének és amely egyébként is befolyásolná a hangkép kialakulását. Kárpótól ezzel szemben az, hogy itt szabad szemmel is megfigyelhetjük az affrikátaképzés egy másik sajátosságát, amely amúgy hozzáférhetetlen marad a megfigyelés számára. A zár szakaszos felnyílása, a zár- és résmozzanatok szimultán megjelenése jól látható, sőt a hang meghamisítása nélkül elérhető az is, hogy egymástól független záruk nyílnak fel, melyek fokozatosan, de nem folyamatosan egyesülnek teljes réssé. Azt is el kell ismerni, hogy a *pf* affrikáta nem homorgánja a bilabiális zárhangnak, de éppúgy helytelen tisztán labiodentálisnak tekinteni. Inkább arról van szó, hogy a bilabiális jelleghez még dentális mozzanat is járul. Mindez a bizonytalanság is mutatja, hogy nem annyira a lokalizáció, mint a képzésmód dominál.

A veláris affrikátákról már fentebb volt szó, és láttuk, hogy ez a lokalizáció nem is igen tesz lehetővé teljesen affrikáció-mentes zárfelnyílást. A homorgán zárhangjától való elkülönülésének nehézsége okozza talán azt, hogy az itt lokalizált affrikáta nem kerül az előbbivel soha funkcionális szembeállításba, sőt hogy így egyáltalán el is terelődik a figyelem affrikáta jellegéről. Kifejezett affrikáltságot említene a hochalemanni nyelvjárásban (SÜTTERLIN 59, 133. l.), továbbá a svájci németben (GINNEKEN 18, DIETH 9, 243. l.), egyes kaukázusi nyelvekben (GINNEKEN 18) és különösen kiemelik az arabban (pl. BRÜCKE 4, 85. l.). Ez utóbbi összefüggésben megemlítjük, hogy egy bagdadi születésű lány ejtésében — megfigyelésünk szerint — ez az affrikáta jelleg egyáltalán nem volt szembetűnő. Mindezek ellenére — s talán éppen ezért — mégsem ezeket tekintik az affrikáták klasszikus képviselőinek, ugyanis nem állnak olyan élesen szembe homorgán zárhangjaikkal. A tipikus affrikáták a mediálisan fekvők, különösen a *c* és *cs* s ezeket is állították mindig a vizsgálatok középpontjába. Ez is oka lehet annak, hogy az ezeknél hiányzó palatális jelleg zavart okozott a definíció kialakításában. Ha ugyanis — mint ROUSSELOT-nál — az emelt nyelvhát lényeges az affrikátákban, akkor azokat a hangokat, melyeknél ez hiányzik, indokoltabb máshová sorolni. A „*mouillure*” ROUSSELOT meghatározásában valóban lehetetlen ott, ahol nagy felületek és lágyabb tömegek hiányzanak, azonban az általunk meghatározott affrikáció más feltételek mellett ugyan, de ilyen helyen is keresztülvihető, sőt olyan tökéletesen, hogy — mint látjuk — éppen ezek lettek az affrikáta prototípusai, azaz a dentális-alveoláris-prepalatális szakaszon képzettek.

Itt kell megemlékeznünk a hátsó rezonátor tér, azaz a subangustialis szakasz szerepéről. Ha igaz az, hogy az affrikáták „*Bewegungslaut*”-ok (NAVARRO-TOMAS), azaz képzésük folyamán nem jelentkeznek stacionér szakaszok, minden állapotuk átmeneti, akkor ez érvényes a rezonátor tér alakulására is. Mivel pedig a hang terjedési sebessége jóval nagyobb, mint a hangképzés folyamán kiáramló levegőé, ezért a hátsó rezonátor könnyen közrejátszhat a hangszín alakításában (MEYER-EPPLER 38). Emlékeztetni kell arra, hogy újabban vizsgálatok folynak (először DELATRE, LIBERMAN és COOPER 8) annak eldöntésére, hogy mennyiben van jelentősége a mássalhangzókat követő magánhangzó formánsai kialakulásának a mássalhangzó hangszínének meghatározásában. A még folyamatban levő kutatások arra mutatnak, hogy főleg zárhangoknál a következő magánhangzó második formánstartományának kialakulása döntő jelentőségű lehet a megelőző mássalhangzó felismerésében. A

menzerath-i Steuerung (37) konkretizálását láthatjuk ebben (MEYER-EPPLER), amint a mássalhangzó rezonátor tere még a mássalhangzó képzése alatt alkalmazkodik a következő magánhangzó képzéséhez, s nincs kizárva hogy valami hasonló nagymértékben közrejátszik azoknál az affrikátáknál, melyeknél a lokalizációnak jelentősége van. A kérdés tisztázása nem könnyű. A hangképző traktus mechanikai modeljeivel és a kézzel festett formánsok hanggá alakításával folytatott kísérleteket kellene ehhez az affrikátákra is rendszeresen kiterjeszteni. A rezonátor térnek a hang egész tartama alatt történő változása tágulás-szerű és ezért lehet alapja annak a megfigyelésnek, mely szerint a hangok lefolyásukban mélyülő összbnyomást adnak. A velárisoknál jóformán teljesen hiányzik a hátsó, a labiálisoknál pedig az elülső rezonátor tér, így az előbbieknél csak az első, utóbbiaknál csak a hátsó tér van ilyen hatással. Ezzel szemben azoknál az affrikátáknál, melyeknél mind a kettő szerepelt játszhat, pl. egy intervokális *cs* esetében, ellenkező irányban alakulhatnak: a subangustialis tér csak tágulhat, míg az elülső aszerint változik már a mássalhangzó kiejtése alatt (Steuerung und Koartikulation !), hogy labiális-e a következő magánhangzó vagy sem. Ezek a megfontolások arra utalnak, hogy a felsorolt tényezők nagyon komplex módon befolyásolják az affrikáták hangszínét és felismerésüket is.

Az irodalom áttekintése azt mutatta, hogy a réshangok, de különösen a sziszegő hangok akusztikai felépítéséről nem sokat tudunk, de annyi bizonyos, hogy ezeknél szerepelnek az összes beszédhangok közül a legmagasabb frekvenciák (akár 10 000 Hz fölött, TARNÓCZY 61). Ezeknek a rezgéseknek keletkezéséről sem tudunk részleteket, habár biztosan olyan sűrűlő zörejjel állunk szemben, amelyeket örvénylő mozgások is módosítanak. A zárhangoknál nyomáskülönbség hirtelen kiegyenlítéséről van szó, réshangoknál nyomáskülönbség fenntartásáról a kiegyenlítés lehetőségének megnyitása mellett. Ezért a legnagyobb ez utóbbi hangok levegőigénye. Az affrikátáknál nemcsak a zörejkeltő folyamatokról, hanem ezeknek nedves felületekkel történt kialakításáról van szó. A zármozzanatok, a mikrocsseppek és buborékok úgy látszik alacsonyabb frekvenciákat kevernek a sűrűlő réshangokba, megzavarják az egyenletes nyomáskiegyenlítés törekvését, de ugyanakkor enyhítik a zárhang jelleg mélyebb tömörségét is. Ezért lehet egyenletesebb energiaeloszlásuk a spektrum igen széles tartományában. A réshangokénál alacsonyabb frekvenciák jelentőségét itt nemcsak egy korábban idézett kísérlet látszik igazolni, hanem az a megfigyelésünk is, hogy időskori hallásgyengülés esetén az affrikáták elvesztik affrikátaszínüket és bizonytalan réshang benyomását keltik. Tudjuk ugyanis, hogy a fül érzékenysége „frekvenciafüggő” és ez 3000 Hz körül a legnagyobb. Idősebb korban éppen ez a legérzékenyebb tartomány veszít teljesítőképességéből. Emellett fel kell tételeznünk, hogy a parányi membránok elpattanása és a mikrocsseppek viszonylag kis energiájú rezgéseket keltenek csak, úgyhogy ezek a részletek ezért is könnyen veszendőbe mehetnek.

Az előadottak értelmében magyarázatot kapunk azokra az ellenmondásokra is, amelyek az affrikáták megnyúlása körül hangzanak el. Ilyen pl. RICHTER „nem nyújtható réshang” meghatározása és SCSEBBA hasonló problémája. Ha az affrikáták valódi zárhang-réshang összetételek lennének, akkor megnyújtásuk a zárelem, illetőleg a réselem meghosszabbításának eszközeivel lenne keresztülvihető. Ha pedig csak az egyik vagy csak a másik eszközzel történne megnyújtásuk, a két elemnek mind határozottabban el kellene különülnie. Ez azonban nem történik meg, mert az affrikáták sajátos jellegük

elvesztése nélkül is határozottan nyújthatók, persze nem abban a mértékben mint egy tiszta réshang, hanem csak annyira, amennyire a rendelkezésre álló nedvességkészlet kissé megnyújtott és erőteljes artikuláció mellett is érvényesítheti hangszínező hatását. Ismételni kell azonban, hogy a megnyújtott, illetőleg a geminált affrikáta is elejétől végéig affrikátajellegű, hacsak nem valami gondosan ejtett kísérleti egyedről van szó. Ezek a „gondosan” ejtett affrikáták lehettek egyébként a sok félreértés fő okozói. Így állt elő az a helyzet, amelyben természetüknél fogva állítólag gondatlanul ejtett hangokat fokozott gondossággal ejtettek vizsgálat céljaira és a kapott, valóságban nem is előforduló kísérleti variánsokat tették meg a leírások alapjává. Az összes zárhang-réshang összetételű, gyors és lassú, erős és gyenge, gondos és gondatlan affrikáta mind ilyen kísérleti variáns lehetett.

Ha az affrikáta-ejtés sajátos jellegét bizonyítani tudjuk — s ez fentebb talán sikerült — illő, hogy ez a hangtípus a zár- és réshangok mellett a fonetikus rendszerben is elfoglalja a megillető helyet. Az affrikátaejtés a másik két artikulációs mód mellett a hangképző szerv egész hosszában bárhol résztvehet a hangképzésben és egyaránt van zöngés és zöngétlen realizációja. Valószínű, hogy a zöngés affrikátáknál nehezebb lenne kimutatni a nedvesség-részecskék szerepét, mivel azok kis energiáját a zöngéesség elnyomja, s ezért nincs is rájuk annyira szükség. De éppen az a tény, hogy a zöngés affrikáták ejtése ugyanazokat a kérdéseket veti föl, mint a zöngétleneké, hogy akusztikai hatásuk legalább olyan mértékben sajátos mint a zöngétleneké, továbbá, hogy ugyanúgy viszonylanak a zöngés homorgán rész- és zárhangokhoz, mint a zöngétlen triászban, mindezek azt mutatják, hogy az affrikátaejtés, amely — mint láttuk — a nedvességnek szerepet biztosít, olyan különleges jellegű, hogy ez a sajátosság akkor sem vész el, ha a nedvességrészecskék érvényesülését járulékos mozzanat, — a zöngéesség — el is fedi. Magának az affrikátaejtésnek kinesztétikai élménye olyan különleges sajátosságú, hogy a zöngéesség mellett is érvényesül akusztikai sajátossága. JESPERSEN is említi (29, 163. l.), hogy a zöngés és zöngétlen affrikáták fejlődése párhuzamos folyamatok. SHEVELOV (53) is rendszertani érveket talál a zöngés affrikáták szereplésének magyarázatára.

Az affrikáták képzéséhez kapcsolódó kinesztétikai élmény rendkívül mélyen begyökerezett lehet. Míg egyes hangok ejtésének állását a szervek csak nehezen találják meg, mert az egy igen szűk ingadozási sávon belül fér csak meg, addig az affrikáták ejtése hanyag (FORCHHAMMER 14) és rendkívül „instabil” (DIETH 9, 241., GRAMMONT 19, 105. l.) artikulációban is jól felismerhetők. FRÖSCHELS (16) különösen az *s* hang ejtési nehézségeit emeli ki, azét a hangét amely állítólag alkatrésze egy igen karakterisztikus affrikátának. Hozzájárulásként a kérdés tisztázásához közlünk néhány, óvodásokon tett megfigyelést. Találomra kiválasztott 15 hároméves gyerek közül a *cs*-t mindegyik, míg az *s*-et csak hat tudta helyesen ejteni. Idősebb korcsoportokban ez a különbség nem ilyen egyértelmű — ha egyáltalán vannak még kiejtési nehézségek — bár nem fordul az *s* javára sem. Felsőbb korcsoportokban valószínűleg nem-típusos zavarok közbenjöttéről van már szó, amelyek elemzésére nem állt módunkban kitérni. Egyébként az *sz-c* relációban egy 15-ös négyéves csoport 15 helyesen ejtett *c*-jével szemben 11 helyes *sz* állott. Az arány alacsonyabb korcsoportban jelentősen romlott a *c* kárára. Egy fentebb említett szempontra emlékezve azonban, a dentális affrikáta helyzetét nehéz egyértelműen elhatárolni homogén zárhangjától és ezért ez az adat csak kritikával

lenne fogadható. Az *s* kifogástalan ejtése azonban — legalábbis az ember beszélszerveknél — kétségtelenül egy nehezen megtalált pozíció tartós fennállását feltételezi, míg az affrikáták ezzel szemben igazi „Natlaut”-ok, ahogy E. RICHTER mondja (46), hiszen szerinte egyikük-másikuk még az állatvilágban is megvan. Az állatvilág párhuzama itt nem sokat bizonyíthat ugyan, de az bizonyos, hogy az affrikáták némelyike valóban közel áll sok természetes mozgási és hallási érzethez egyaránt (csókolózás, csámcsogás stb.).

Az affrikáták jól beleillenek az ismert PAGET-STETSON-szemléletbe, mely szerint a beszédhangok nem annyira önállósult hangkvalitások, mint inkább hallhatóvá lett mozgások, tehát a hang hallása képzésének kinesztétikus élményét indukálja és tulajdonképp ezen az úton ismerhető fel és azonosítható. Ha ez a felfogás nem tart igényt szükségképpen genetikus kérdések megoldására is, akkor feltétlen sok igazságot rejt magában. A kinesztétikai és az akusztikai élmény a beszédben és a hallásban okvetlen kiegészítik és támogatják egymást. Egyikük épsége a másikuk sikeres reprodukcióját feltételezi. Ennek az összefüggésnek tulajdonítható pl. bizonyos hangjelenségek nagy mozgósító ereje az izomtevékenységre. Az affrikátákra mindez alkalmazható.

A kinesztétikus élmény sajátosságának vonatkozásában érdemel figyelmet az affrikáták levegőfelhasználásáról szóló említett néhány adat is. Az inspirációval vagy csak a szájüregben foglalt levegő felhasználásával való képzés egyetlen más hangsoportnál sem bírhat ilyen jelentőséggel és egészen speciális helyet biztosít az affrikátáknak a beszédhangok között. Ehhez hasonlóítható specifikus jelleg talán csak az általunk kevésbé ismert csettintő hangokat jellemezheti.

A beszédhangkeltéshez szükséges nyomáskülönbség létrehozása általában a külső nyomásviszonyokhoz képest túlnyomás keltésével történik. A vákuum-keltés technikájával csak az affrikáták képezhetőek teljes természetességükben és természetes könnyedséggel. Emellett egy részüknél — éppen a legjellemzőbbeknél — a képzés lehetséges levegőáram felhasználása nélkül, mint ahogy nem kell a sáros talajon való járás hallhatóvá tételéhez sem más, mint a nedves lágy felületek elválása. (A száraz talajon való járásnál a felületek elválása nyomáskülönbséget biztosító tér nélkül elvileg tökéletesen zajtalan: — pedig a zár megnyílása sem más!) Ezeknek a megfontolásoknak alapján is külön hely illeti meg az affrikátákat a beszédhangok nem is túlnépes családjában.

Az affrikáták „természetes” artikulációs jellegüket az akusztikai nézőpontból is jól alátámasztják. Gazdag kifejező erejüket minden nyelv (amelyben megvannak) bőven felhasználja. Talán nem véletlen, hogy magyarban sok olyan jelentés fűződik használatukhoz, melyek nedves felületeken lejátszódó folyamatot jeleznek. Ez persze nem általánosítható még egy nyelven belül sem, tagadhatatlan azonban, hogy hangutánzó szerepük magyarban sok esetben objektív akusztikai sajátságok megegyezésén alapul.

SHEVELOV mindenesetre egy jellemző című munkában („A latent phoneme in making: the affricate *dz* in Slavic”, 53) a magyaron kívül fekvő területen írja le, hogyan befolyásolja az onomatopoetikus jelleg egy affrikáta hang sorsát a nyelvi rendszerben.⁴

BUTTLER JÁNOS

⁴ Munkám néhány részletében dr. Hollós Olivér főorvos és a budapesti Városmajor utcai Óvoda vezető óvónője is munkatársai nyújtottak támogatást. Segítségüket itt köszönöm meg.

Idézett művek jegyzéke

- Rövidítések: ANPE = Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale.
 JASA = Journal of the Acoustical Society of America.
 ZP = Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft.
 Folyóiratok neve után kötetszám, lapszám, majd évszám van.
1. BATTISTA: cit. Richter, 146. sz. alatt.
 2. L. BELGERI: Les affriquées en italien et les autres principales langues européennes. Grenoble, 1929. cit. HÁLA, I. 21. sz. alatt; KÁZMÉR, I. 33. sz. alatt és még mások.
 3. L. BONAPARTE: cit. RICHTER, I. 46. sz. alatt.
 4. E. BRÜCKE: Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute. II. Aufl. Wien, 1876.
 5. J. C. COTTON: Resonance in Soft-walled Cylinders. JASA 5, 208. 1934.
 6. A. C. ЧИКОБАСА: Введение в языкознание. Часть I. Москва 1952.
 7. M. DAUZAT: La Parole, 1899. 619. old. cit. Rousselot, 618. old. I. 48. sz. alatt.
 8. P. C. DELATTRE, LIBERMAN and COOPER: Acoustic Loci and Transitional Cues for Consonants. JASA 27, 769. 1955.
 9. E. DIETH: Vademekum der Phonetik. Bern, 1950.
 10. Epitome institutionum grammaticarum. Tomulus I. Budae, 1821.
 11. O. VON ESSEN: Allgemeine und angewandte Phonetik. Berlin, 1953.
 12. J. FORCHHAMMER: Die Grundlagen der Phonetik. Heidelberg, 1924.
 13. J. FORCHHAMMER: Kurze Einführung in die deutsche und allgemeine Sprachlautlehre. Heidelberg, 1928.
 14. J. FORCHHAMMER: Zur Lösung des Affrikatenproblems. ANPE XVII. 9. é. n.
 15. J. FORCHHAMMER: Zum Affrikaten-Problem. ZP 7, 403. 1953.
 16. FRÖSCHELS: cit. L. Mes, ANPE IV. 127. 1929.
 17. D. GERHARDT: Nocheinmal die schriftdeutschen Affrikaten. ZP 6, 57. 1952.
 18. J. VAN GINNEKEN: Proc. of internat. Congr. of Phonetic Sciences. ANPE VIII—IX, 1933.
 19. M. GRAMMONT: Traité de Phonétique. 3. éd. Paris, 1946.
 20. A. W. DE GROOT: La syllabe. Essai de synthèse. Bulletin de Soc. Linguistique XXVII, 3. Fasc. 1. 1926. cit. ANPE I. 128. 1927, és A. Rosetti: Mélanges de linguistique et de philologie. Copenhague—Bucaresti, 1947. 36. old.
 21. B. HÁLA: Une contribution à l'éclaircissement de la nature phonétique des affriquées. ZP 6, 77. 1952.
 22. K. S. HARRIS: Some Acoustic Cues for the Fricative Consonants. JASA 28, 160. 1956.
 23. M. E. HAWLEY and A. H. KETTLER: The Apparent Source of Speech in the Mouth. JASA 22, 365. 1950.
 24. J. M. HEINZ and K. N. STEVENS: On the Properties of Voiceless Fricative Consonants. JASA 33, 589. 1961.
 25. H. S. HOFFMAN: Study of Some Cues in the Perception of the Voiced Stop Consonants. JASA 30, 1035. 1958.
 26. W. HOOKAS: Luftverbrauch bei plosiven und Frikativen. ANPE XII, 51. é. n.
 27. G. W. HUGHES and M. HALLE: Spectral Properties of Fricative Consonants. JASA 28, 303. 1956.
 28. R. JAKOBSON and M. HALLE: Phonology in Relation to Phonetics. in L. Kaiser: Manuel of Phonetics. Amsterdam, 1957. 215. old.
 29. O. JESPERSEN: Lehrbuch der Phonetik. Leipzig, 1920.
 30. D. JONES: An Outline of English Phonetics. Cambridge 1932.
 31. D. JONES: The Pronunciation of English. II. ed. Cambridge 1937.
 32. D. JONES: An Outline of English Phonetics. Cambridge. 1957.
 33. KÁZMÉR MIKLÓS: A magyar affrikázaszemlélet. Nyelvtudományi Ért. 27. sz. Budapest, 1961.
 34. M. LEKY: Grundlagen einer allgemeinen Phonetik. Köln, 1917.
 35. CH. T. LUTHY: The Human Speech Sounds. Peoria, 1918.
 36. B. MALMBERG: La phonétique. (Que sais-je? No. 637.) Paris, 1958.
 37. P. MENZERATH, A. DE LACERDA: Koartikulation, Steuerung und Lautabgrenzung. 1933.
 38. W. MEYER—EPPLER: Zum Erzeugungsmechanismus der Geräuschlaute. ZP 7, 196. 1953.
 39. G. A. MILLER and P. E. NICELY: An Analysis of Perceptual Confusions Among Some English Consonants. JASA 27, 338. 1955.

40. NAVARRO—TOMAS—KRÜGER: *Handbuch der Spanischen Aussprache*. 1923. cit. RICHTER, I. 46. sz. alatt.
41. G. NOËL-ARMFIELD: *General Phonetics*. Cambridge, 1931.
42. P. PASSY: *Petite Phonétique comparée des principales langues européennes*. Leipzig—Berlin, 1906.
43. I. P. PAVLOV: *Összes művei*. II: kötet. Második könyv. Budapest, 1954. 263. old.
44. G. E. PETERSEN: *Articulation*. in L. Kaiser: *Manuel of Phonetics*. Amsterdam, 1957. 156. old.
45. K. L. PIKE: *Phonetics*. 1943.
46. E. RICHTER: *Die italienische č und š Laute*. ANPE XVI. I. é. n.
47. L. ROUDET: *Éléments de phonétique générale*. Paris, 1910. cit. HÁLA, I. 21. sz. alatt.
48. P.-J. ROUSSELOT: *Principes de phonétique expérimentale*. I—II. Paris, 1924.
49. G. O. RUSSEL: *The Mechanism of Speech*. JASA 1, 93. 1929. cit. C. R. SANKARAN: *Phonemics of Old Tamil*. Deccan College Monograph Series 7. Poona, 1951. 15. old.
50. F. DE SAUSSURE: *Cours de linguistique générale*. Paris, 1922.
51. E. W. SCRIPTURE: *Anwendung der graphischen Methode auf Sprache und Gesang*. Leipzig, 1927.
52. Л. В. Щерба: *Несколько слов о сложных согласных звуках*. Л. В. Щерба: *Избранные работы по языкознанию к фонетике*. Том I. Издат. Ленинградского Унив. 1958. стр. 105.
53. G. Y. SHEVEDEV: *A latent phoneme in making: the affricate ʒ in Slavic*. Ismerteti: F. H. Jungemann: *Word* 15, 476. 1959.
54. E. SIEVERS: *Grundzüge der Phonetik*. 4. Aufl. Leipzig, 1893.
55. R. H. STETSON: *Motor Phonetics*. ANPE III. 1928.
56. R. H. STETSON, C. V. HUDGINS and E. R. MOSES JR.: *Palatograms changes with rate of articulation*. ANPE XVI, 52. é. n.
57. K. N. STEVENS and A. S. HOUSE: *Studies of Formant Transitions Using a Vocal Tract Analog*. JASA 28, 478. 1956.
58. K. STUMPF: *Die Sprachlaute*. Berlin 1926.
59. L. SÜTTERLIN: *Die Lehre von der Lautbildung*. Leipzig, 1916.
60. H. SWEET: *A History of English Sounds*. 1888.
61. T. TARNÓCZY: *Die akustische Struktur der stimmlosen Engelaute*. Acta Linguistica IV, (3—4) 313. 1954. (Bpest.)
62. T. H. TARNÓCZY: *Determination of the Speech Spectrum Through Measurement of Superposed Samples*. JASA 28, 1270. 1956.
63. F. VILBIG, K. H. HAASE: *Über einige Systeme zur Sprachbandkompression*. Nachrichtentechnische Fachberichte 3, 81. 1956.
64. J. WIREN and H. L. STUBBS: *Electronic Binary Selection System for Phoneme Classification*. JASA 28, 1082. 1956.

A felfedezések kora és a nyelvtudomány

1. A nyelvtudomány hosszú történetét bajos volna úgy tekinteni, mint a kezdettől napjainkig tartó apró mennyiségi fölhalmozódások szakadatlan, törések nélküli folyamatát. A nyelvtudomány feltétlenül a társadalomtudományokhoz tartozik, még akkor is, ha magát a nyelvet — mint jelrendszert — a jobb megértés és az egzaktabb kutatás kedvéért némelykor az embertől elvonatkoztatva kívánjuk vizsgálni.

Minthogy tehát a nyelvtudomány a társadalomtudomány része, a társadalom fejlődésével halad együtt s többé-kevésbé részese a társadalom változásainak. Ilymódon a társadalom fejlődése — mégha az ugrásszerű is az előrehaladó mozgás csomópontjain — nagymértékben befolyásolja a nyelvtudomány fejlődését. Okunk van azt állítani, hogy a humanizmus nyomán a nyelvtudománynak egy új, ugrásszerű fejlődési szakasza következett be. Ennek a szélesen kibontakozó fejlődésnek igen fontos állomása a földrajzi felfedezések nyomán feltáruló új, addig nem is sejtett nyelvek létezésének beáramlása a XVI—XVII. század nyelvészeinek tudatába. „Ez volt a legnagyobb haladó irányú átalakulás, amelyet az emberiség addig átélt” — mondja ENGELS a humanizmusról szólva (A természet dialektikája 34). „A régi »orbis terrarum« korlátait áttörték, a földet igazában csak ekkor fedezték fel...” (uo.). Az „orbis terrarum” középkori korlátainak széttörésében nagy szerepet játszottak az Európából kirajzó utazók, felfedezők, kereskedők, kalandorok. A földrajzi felfedezések hosszú sorát a portugálok nyitják meg, majd a spanyol conquista-dorok folytatják, aztán a hollandok s valamivel később az angolok következnek. Az Európától távoli népek nyelveinek szótári és grammatikai feltérképezése is körülbelül az említett időrendet követi.

2. Hogy a középkori és az újkori nyelvtudomány közötti jelentős különbséget valamelyest érzékeljük, vessünk egy futó pillantást a középkor nyelvtudományának főbb vonásaira. Nagy általánosságban és nagyon röviden a következő jellemzőnek tekinthető irányokat találjuk:

a) a grammatika-írás és tanítás, „grammatizálás” (DONATUS, PRISCIANUS, ALEXANDER DE VILLA DEI), a beszédrészek, a „partes orationis” kidolgozása, bizonyos fonetikai megsejtések születése (pl. ALBERTUS MAGNUS-nál).

b) egy sajátos és még hosszú ideig ható szófejtési elv érvényesülése és megcsontosodása; a „lucus a non lucendo”-szerű elv, amire jellemzőképpen PETRUS HELIAS (XII. sz.) Summa Grammaticaejében megfogalmazott etimológiai elvet említhetjük meg: „Az etimológia... a dolgok tulajdonsága és a betűk hasonlósága szerinti megmagyarázása egy szónak egy másik szó vagy

több, jobban ismert szó segítségével" (H. ARENS, Sprachwissenschaft, 1955. 34). Ez az etimológia aztán így festett: lapis < laedens pedem (a lábat megsértő), fenestra < ferens nos extra (ami kivezet bennünket), mancus < man-u c-aren-s (kéznélküli), gladius g-u-la-m div-iden-s (a torkot kettéosztó), cadaver ca-ro da-ta ver-mibus (a férgeknek vetett hús) stb. (uo.).

c) egy univerzális grammatika lehetőségének hite, mely szerint — ahogy ezt a modisták állították — alapjában véve minden nyelvnek egy közös grammatikai szerkezete van, ugyanis a dolgok természetét, azok állapotát, lényegét minden ember körülbelül egyformán fogja fel, éppen ezért a dolgok jelölési módjának (modus significandi), helyesebben talán: a jelölési mód szerkezetének egységesnek kell lennie. A nyelvek közötti különbségek pusztán a szókészletnek a különböző változások folytán kialakult formáiból adódnak. Talán már Tertullianus is csírájában ilyesmire gondolt, amikor ezeket mondja: „Omnium gentium unus homo nomen est, una anima, varia vox, unus spiritus, varius sonus; propria cuique genti loquela, sed loquela materia communi” (Migne, Patrologia, I. 618).

d) viták folytak az ókorból, Platon Kratylos-ából áthagyományozott kérdés, a φῶσις és νόμος körül. A vita magva az volt, vajon a nyelv természeti fejlődés (φῶσις), vagy pedig közös emberi megegyezésen alapuló névadások eredménye-e (νόμος). Az utóbbi kapcsolatba került a bibliai legendával, miszerint Ádám minden élőlénynek, dolognak — azok legbensőbb lényegét figyelembe véve —, neveket adott. Ez aztán átszíneződött azzal, hogy Ádám nem magától találta ki a neveket, hanem isten segítségével, annak sugallatára;

e) a három „szent” nyelv — héber, görög, latin — uralma. Az egész középkoron át végighúzódik a nyelvi „trinitas”-ba vetett hit. Megalapítói az egyházatyák.

Nagy általánosságban tehát ezzel az öt ponttal lehetne jellemezni a középkor nyelvtudományát. Emellett természetesen vannak egyéb jelenségek is, amelyek tekintetbe veendőek, különösen ami a jövő fejlődést mutató lappangó tendenciákat illeti, mint pl. a különböző anyanyelvi glosszák és nyelvtani interpretációk, anyanyelvi irodalmak kezdetei, bibliafordítási kezdeményezések, DANTE De vulgari eloquentia-ja 1303-ból, AELFRIC angolszász nyelvtana, régi provençal grammatikák stb. Ez utóbbiak azonban már a reneszánsz útját jelzik, az utat tapogatták, és nem eléggé „középkoriak”, nem lehet jellemzőnek tekinteni, ha általánosságban kívánjuk a középkor nyelvtudományát jellemezni.

A jellemzésül megkísérelt öt pontot áttekintve alighanem azt állapíthatjuk meg, hogy ezek nem voltak képesek továbbfejlődni vagy átfejlődni az újba önmaguk erejéből, a maguk vézna vitalitásából. C o n d o l a t i l a g, e l m é l e t i l e g, s p e k u l a t i v e a k k o r t o v á b b f e j l ő d n i n e m e h e t e t t. A humanizmust szülő és éltető dinamikus erőknél kellett sorompóba lépniök, hogy létrejöjjenek a továbbfejlődés feltételei.

3. A humanizmusból táplálkozó külső és belső expanzió folytán virágzásnak indulnak a tudományok, ezen belül a nyelvtudomány is. Ennek az expanzióknak a jelentőségét és hatását, a nyelvtudomány minőségi és mennyiségi különbözését a középkortól már akkor is (a XVI—XVII. sz.-ban) felismerték. PETRUS MOSELLANUS 1519-ben pl. arról ír, hogy a nyelveket elhanyagolták a középkorban, viszont „a mi korunkban” (nostro hoc seculo), „a hosszú éjszaka után” (post longam noctem) feltámadnak a

tudományok s így a nyelvek tudománya is (*Oratio de variarum lingg.*, 5). Ebben a gonosz és kiismerhetetlen világban csak a „nyelvek rendkívüli adománya” (*donum . . . linguarum eximium*) nyújt némi fényt — mondja MICHAEL NEANDER (*Sanct. ling. Hebr. Erotem.*, 1567. 12). Virágzanak a nyelvek (héber, latin, görög), a szabad művészetek; a tudósok serénysége mintegy újjászületik — írja 1576-ban ADOLF MECKERCH (*De vet. et recta pronunt. ling. graec. comm.*, 21). Különösen jó éleslátással ismeri fel PETRUS ALBINUS az 1590 táján írt kis munkájában, a *Commentatio de lingvis peregrinis*-ben a humanizmus két szembeszökő vonását: a felfedezéseket és az idegen nyelvek művelését. Ezt a kettőt a kor két legnagyobb csodájának tartja: „*Operae pretium me facturum, putauit, si de duobus maximis Miraculis huius postremi temporis, ac signis quasi indubitatis extremi diei, et status integritatis, propediem redituri, quorum duo tantum iam nominabo, Nauigationem illam portentosam in Ignotis Insulas, et Linguarum Peregrinarum culturam et cognitionem, aliquid proferrem*” (i. m. 5). Nem kevésbé figyelemre méltóan értékeli a kort a tárgyalt szempontból KECKERMANN 1613-ban: „Csodálatos, hogy ugyanabban az időben fedezik fel az új világot, amikor Európában virágzásnak indultak a művészetek s a nyelvek, és elkezdték a hittudomány megtisztítását” (*Systema Systematum*, II. 749).

Sokan helyesen látják, hogy általában a tudományok felvirágzását nagymértékben támogatja a nyelvtudomány művelése, a nyelvek ismerete. „Éppen ezért szükséges a nyelvek művelése — mondja D. CHYTRAEUS —; ezek mintegy kapui és kulcsai minden tudománynak” (*De ratione discendi*, 1564. 1/4). JEAN BODIN, a XVI. sz. élesszemű történésze igen fontos elvet rögzít akkor, amikor kimondja, hogy a történeti adatok kutatásában, a történelmi valóság helyes értékelésében a történetírók hitele és a földrajzi környezet ábrázolása mellett lényeges szerepet játszik a nyelvek tanúsága is: „*Tria sunt igitur argumenta quibus origines haberi, et ab historicis traditae iudicari possunt. primum in spectata fide scriptoris; alterum in linguae vestigiis: tertium in regionis situ ac descriptione*” (*Method. ad Hist.*, 1566. 484—5).

4. A középkoron túlemlkedő humanista tudós megdöbbenve látja a nyelvek sokaságát és változatosságát. THESEUS AMBROSIUS, akit az általános nyelvészet atyjának lehet tekinteni, nevezetes könyvében, az 1539-ben megjelent *Introductio in Chaldaicam Linguam*-ban a nyelveket labirintushoz hasonlítja s megígéri, hogy könyve egyúttal Ariadne fonala lesz az eltévedtek számára (i. m. 4). „A nyelvek csodálatos változatosságáról” (*linguarum admiranda diversitas*) beszél OLAUS MAGNUS az északi népekről szólva az 1555-ben megjelent *Historia de gentibus septentrionalibus* című könyvében (136). CHR. BESOLD, a *De natura populorum*-ban (1632) már a „nyelvek végtelen sok fajtái”-ról beszél (74). SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610-ben írt magyar nyelv-tana előszavában különösen mélyreható megjegyzést tett a nyelvek sokfélesége kapcsán. Alap gondolata az, hogy egyszerűen lehet fogalmat alkotnunk a nyelvek számáról, elképesztő sokaságukról. Nagyon helyesen látta, hogy amikor a nyelvek számát próbáljuk meghatározni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a már nem élő nyelveket, a holt nyelveket. Az említettekre jellemző részlet: „*Quibus si reliquas addas, quae toto tum orbe (ti. Mithridates, pontusi király korában. H. J.) diversae fuerunt, an non putamus maximum numerum evasurum? Quot sint in orbe Atlantico et apud Hyperboreos, quis explicabit? Et multas tamen esse plurimorum peregrinatione*

satis est exploratum. Complures post Christi natalem, novae extitisse scimus, nunquam antea vel factas, nedum cognitatas. Inter quas cum in sola Europa, minima totius orbis parte, quam plurimae ab illo tempore exortae sint, quid de caeteris gentibus innumeris cogitandum?" Ilymódon SZENCZI MOLNÁR ALBERT még szélesebbre tárta a „linguarum admiranda diversitas” kapuit.

5. A középkort túllépő nyelvtudomány az előrelendítő erőt — mint már említettük — a humanizmusból fakadó felfedezések és a nemzeti nyelvek fel-támadása révén nyerte. Az új, addig nem ismert és nem sejtett nyelvekkel való érintkezésnek, találkozásnak *szükségszerűen* módosítania kellett az azt megelőzően hosszú ideig vallott nézeteket. Ebből az „érintkezésből” született valójában az összehasonlító nyelvtudomány, amely háromezázados vajúadás, útkeresés után létrehozta a modern összehasonlító nyelvtudományt.

Erről a döntő jelentőségű érintkezésről beszél egyebek közt R. H. ROBINS az 1951-ben megjelent kis könyvében: *Ancient and Mediaeval Gram-matical Theory in Europe*: „Ahogy az utazók, misszionáriusok, kereskedők és hódítók felhívták az európai tudósok figyelmét az újonnan felfedezett nyelvek tanulmányozására; ahogy nőtt a gyakorlati tanítás iránti szükséglet a Föld csaknem valamennyi ismert nyelvében, a grammatika metódusát, az egész nyelvtudománnyal és nyelvkuatással egyidőben, szigorú vizsgálatnak és felül-vizsgálatnak vetették alá” (i. m. 91 angolul). Majd a középkori grammatika összeomlásának okairól ezt olvassuk: „A más nyelvek grammatikai elemzésé-nek mintájául tartott klasszikus grammatika összeomlása elsősorban annak tulajdonítható, hogy fokozódott az olyan nyelvek tanulmányozása, amelyek teljesen elütöttek és semmiféle rokonságban nem állottak a klasszikus nyel-vekkel, a latinnal és az ó-göröggel” (i. m. 92).

E mélyreható és a dolgok jelentékeny vonásait megragadó megállá-pításokhoz azonban hozzá kell tennünk, hogy elfelejtette megemlíteni és erő-teljesen hangsúlyozni (noha valamiképpen odaértendő) a n e m z e t i n y e l -v e k m ű v e l é s é t é s g r a m m a t i k a i f e l d o l g o z á s á t.

A tárgyalt „érintkezés” a kibontakozó nyelvtudománynak nem pusztán csak valamilyen mennyiségi gyarapodását jelenti, hanem minőségit is: a már ismert nyelvek tényeit is alaposabb vizsgálatnak kezdik alávetni.

6. Lássunk most egy rövid áttekintést arról, milyen eddig nem ismert nyelvek kerültek vagy kerülhettek a XVI—XVII. sz. tudós európai közvéle-ményének kutató figyelmébe; miért volt jogos a „linguarum admiranda diver-sitas”-ról beszélni.

A távoli földrészek felfedezése és az ott található egészen új, ismeretlen s az európai nyelvektől meglepően eltérő nyelvek első grammatikai és szótári feldolgozása a spanyol és portugál hódítások útvonalában haladt. Így a leg-régibb nyelvtanokat és szótárokat a közép-amerikai nyelvekre írták. Már 1555-től kezdve jelennek meg azték, maya, pocoman, karaib nyelvtanok és szótárok. Eleinte, kb. egy évszázadig majdnem kizárólag a spanyolok és portugálok uralták a közép- és délamerikai grammatikai irodalmat, később megjelentek a franciák és az angolok. — A délamerikai benszüölt nyelvek feldolgozása is korán elkezdődött. 1560-ban már megjelent egy perui nyelvtan; ezt számos, főleg a peruiak nyelvét feldolgozó grammatika és szótár követte. Az észak-amerikai indián nyelvek lényegesen később nyertek grammatikai fel-dolgozást azon oknál fogva, hogy Észak-Amerikát később ismerték meg. Itt,

grammatikai és szótári feldolgozás terén a franciák és angolok jártak az élen.

„ Az amerikai nyelvekkel kapcsolatban általában a sokféleség lepi meg az utazókat és a nyelvészeket. Már CONRAD GESSNER is megjegyzi Mithridates-ében (1555), hogy pl. „Cuba különböző tartományaiban különböző nyelvek vannak” (i. m. 70–71). M. CLAUDE DURET, a *Thresor de L'Histoire des Langues de cest Vnivers* (1613) című általános nyelvészeti vonatkozású művében utazók állításaira hivatkozva azt írja, hogy Mexikóban sok és különféle nyelvet használnak s ez nem kis nehézséget jelent az utazóknak, tengerészeknek. Kuriózumképpen közli a Miatyánkot az ott élő „vadak” (Sauuages) nyelvén (i. m. 944). Ugyancsak DURET mondja, hogy a La Plata mentén élő „óriások” (Geants), azaz a patagonok nyelve olyan nehéz, hogy csak jelekkel tudnak velük érintkezni; máskülönb pedig a patagonok nyelve teljesen elüt a szomszédos vidékek nyelveitől (i. m. 943). Nicaraguában öt nyelv használatos, s ezek teljesen elütnek egymástól (uo.). „Sokféle és szinte végtelen számú sok nyelv (-járás) van, améylek egymástól nagymértékben különböznek” — mondja MAGINO az amerikai nyelvekről (*Geografia*, 1621. 203). ALVAREZ NUNEZ írja 1527–1536-ban tett délamerikai útjáról: „Passamo per gran numero, & diuersita di lingue, . . . trouammo piu di mille differentie di linguaggi” (*RAMUSIO, Delle navigationi*, 1606, III. 273). A brazil indiánok nyelvéről így ír BARLAEUS 1660-ban: „Lingua cognitu difficilis, & eorum omnium, quotquot noti haecenus, ferè una, licet certis rerum vocabulis distincta, quae aliter viri, aliter feminae usurpant” (*Rerum octennium in Brasilia et alibi gestarum*, 35). A chilei benszülöttek nyelvéről felveti, vajon eredeti nyelv-e, nem pedig valamely más nyelvből származott le, s megjegyzi, hogy a spanyolok révén több spanyol és latin szó kerülhetett a chilei benszülöttek nyelvébe (i. m. 474). ATHANAS KIRCHER 1679-ben megjelent művében, a *Turris Babel*-ben, már megpróbálja rendszerezni, nyelvcsaládokba foglalni az amerikai nyelveket, amellett, hogy nagy változatosságukról beszél: „In Americae vero Indiae occiduae regionibus, tanta est diversitas idiomatum, ut nostri patres, ea ad quingenta facile diversissima idiomata reduci posse tradiderint; inter illas tamen praecipuae sunt Mexicana, Peruana, Brafilica, Magellanica, Chilensis & Septentrionalis Americae populorum variae linguae . . .” (i. m. 132).

Az amerikai benszülött nyelveknek ez a meglepő sokfélesége és változatossága nem is tette lehetővé, hogy e nyelveket is bevonják az európai nyelvrokonítási sémákba. Mindazáltal HUGO GROTIUS az 1542-ben megjelent kis írásában, *De origine gentium Americanarum dissertatio*, nem riadt vissza attól a kísérlettől, hogy egyes amerikai népeket európai (germán!) eredetűeknek tekintsen. A Panama-szoros környékén élő népeket például Norvégiából származottaknak tartja, egy kaliforniai indián törzssel kapcsolatban pedig germán (norvég) nyelvrokonságot is feltételez: „Et, uersus Californiam, est populus, linguae eiusdem et institutionum cum Mexicano, et populus Alauardi, id est Langobardi. . . Accedunt uocabula, quae multa apud illos fuisse Germanica, id est Noruagica. . . (i. m. 40). MATTHIAS MARTINI az először 1623-ban megjelent *Lexikon Philologicum*-ában szófejtéssel is megpróbálkozik: „Deus. . . Americanis Z i m i an à Syriaco **צִמְחָה**, quod splendor, jubat? Hochelangensib. Canadensib. C u d r u a g n y, & Canadensib. A r i d o v a g n y. An ex origine Arabica, qui observat vultum? . . . & an hoc ex Latino?” (*Deus* címszó alatt)

Mind az amerikai, mind az egyéb újonnan felfedezett nyelvekkel kapcsolatban az a legfontosabb mozzanat, hogy a korabeli nyelvtudomány régebb-

ról hozott alapelveit sok tekintetben módosító igénnyel lép fel, valamint az, hogy a későbbi nagy szintézisekhez *nélkülözhetetlen* nyelvi adatok fölhalmozódását segíti elő. Az utóbbit illetően az utazókon, felfedezőkön kívül nem jelentéktelen szerepet játszottak a hittérítők — katolikusok és reformátusok egyaránt —, akik az európai térvesztesség pótlása céljából rajzottak ki az újonnan felfedezett területekre s ott tevékenykedve, a térítési munka sikere érdekében meg kellett tanulják az ottani beszülötték nyelvét. CRESCENTIUS MATHERUS-nak Leusden-hez intézett levelében Misztótfalusi Kis fordításában pl. ezt olvassuk az amerikai hittérítők egyikéről: „...Több negyven esztendőjénél, hogy a' kegyes Féríú Elliótus János az Uj-Ángliában a' Ripensis Ekklesiának (melly Bostóniához tsak egy mil-föld) Lelki-pásztora, az Uj-Világbéli Nemzetségeknak megtérítésekre kivált-képen-való indulattal felgerjesztvén, az Indiai nyelvnek megtanulására adta magát, hogy nékik könnyebben és böl-dogabbúl az Evangéliomnak titkait kinyilatkoztatná. Minek-okáért ez az Elliótus az Uj-Világbélieknek Apostoloknak (nemis oknélkül) tartatik. Ez a' Tiszteletes Féríú az egész Bibliát, nem kitsiny munkával, Indiai nyelvre fordította. Egyszersmind külömbkülömbféle tractátusokat, mellyek az Erkölt-s-béli Theológiát nézik, és Catechésiseketis Indiai nyelvre fordított”... (egy másik hittérítő Marshippang városban:) (Első Prédikátor abban az Ekklesiában Anglus volt, ki az Amérikáusok nyelvét értvén, nékik a' magok nyelvek hirdette az Evangéliumot” (ORSZÁGH L., Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról. Magy. Könyvszle, 1958. 1. sz. 25).

7. Az amerikai nyelvekhez hasonlóan az afrikai nyelvek is komoly problémát jelentenek. Grammatikai és szótári feldolgozás tekintetében messze elmaradnak az amerikai nyelvek mögött, ami könnyen magyarázható azzal, hogy Afrika az akkori hódítások útvonalából (legalábbis Közép-Afrika) némileg kiesett, legfeljebb a körülhajózás során útbaejtett, majd megismert szigetek és partmenti részek nyelveit regisztrálták elsősorban.

Mint az amerikai nyelveknél láttuk, itt is általánosságban a sokféleség, a változatosság ragadja meg a figyelmet. MAGINO: „...le genti dell' Africa parlano con molti, varij, e diuersi linguaggi...” (i. m. 133). A DE BRY-féle útleírás-gyűjteményben (1600-ban jelent meg) neves és kevésbé neves utazók megfigyelései a nehézségre és változatosságra való utalás mellett némi tájékoztatást is nyújtanak a közép-afrikai nyelvekről, így pl. az angolaiak nyelvéről: „Die Spraach deren von Angola ist dieselbige /die von denen auß Congo auch gebraucht wirt/ ...allein der vnderscheid ist allda/ der zwischen den Nationen /so mit einander grentzen /zu seyn pfllegt/ wie zwischen den den Portugalesern vnd Castilianern /oder den Venetianern vnd Calabresern: Welche /dieweil sie die Wort anders pronuncieren vnd außsprechen/ wiewol sie eine Spraach haben doch einander etwas schwerlich verstehen” (Reisen in Orient. I. 21.) Az gyűjtemény VI. kötetében alighanem Guinea egyik nyelvének, a *szuszu* nyelvnek első komolyabb regisztrálásáról olvashatunk, közel 200 szó és kifejezés kíséretében (i. m. 150-tól). RAMUSIO szerint a „lingua Abissina”, amelyen valószínűleg általában a néger nyelvet érti, „igen nehéz és reguláztatlan” (i. m. 237). Utazók, hajósok véleményére hivatkozva mondja DURET, hogy a Jóreménység Foka körül sok nép él, akik sok és különféle, egymástól teljesen elütő nyelveket használnak. Ezeket a nyelveket csak azok értik, akik mint anyanyelvüket használják (i. m. 552—3). Egy másik helyen egy „barbár” afrikai nép nyelvéről azt írja, hogy nyelvük hangjai állati hangokhoz hasonlí-

tanak. Nyilvánvalónak látszik, hogy a hottentotta nyelvcsalád első általános nyelvészeti értékeléséről van szó s így érdemes idézni DURET megállapítását: „...que sont les voix des bestes brutes, d'autant qu'ils ne semblent former aucun accent en parlant, sinon vn certain cry esclattant qui represente ie ne scay quel murmure mal agreable: laquelle langue est du tout differente des autres langues, bien qu'elle aye plusieurs mots communs avec la langue des Arabes...” (i. m. 551). Bizonyos mértékig ezzel rokon G. HORN rövid megjegyzése: „...Hotetot a glocitante sermone vocantur” (Arca Noae, 1666, 341). Valamely Abessziától délre eső közép-afrikai néger nyelvről a brazil indián nyelv kapcsán már említett BARLAEUS azt mondja, hogy a terület, valamint a vallás különbözősége folytán e benszülöttek nyelve igen változatos és eltérő (i. m. 104). Igen érdekes H. BRUSCIOTTO-nak, egy olasz hittérítőnek a Kongómelléki bantu nyelvről írt ritka nyelvtana, az 1659-ben megjelent *Regvlae qvaedam pro difficillimi Congensium idiomatis*. Ebben elég világosan megmutatkozik a nagyfokú különbségek felismerése a klasszikus nyelvek és egy ilyen „barbár” nyelv között. Mintegy összeütközni látszik a klasszikus grammatika és az addig ismeretlen, távoli, exotikus nyelv a maga egészen különleges szerkezetével. Mindez igen nagy gondot okoz a szerzőnek. Felismeri, hogy ebben a nyelvben pl. nincs deklináció, hanem különleges kategóriajelző prefixumokat kapnak a névszók. Az érdeklődők körében bizonyára meglepetést válthatott ki e nyelvtan. A „grammatika” évszázadokon át szinte egyértelmű volt a latin nyelvvel, sőt ezen túlmenően magával a *N y e l v v e l*. A „grammatikától” eltérés jóformán a *N y e l v*-től való eltérést jelentette, valami magától értődő „standard”-tól való eltérést. — A kategóriajelző prefixumokról így ír: „Et primo aduertendum hic generaliter est, quod in ista lingua non attendae sunt Declinationes, sed potius Principiationes...” (i. m. 1—2). Nyolc ilyen „principiatio”-t különböztet meg. A „prima Principiatio” pl. ez: „Nomina huius principiacionis incipiunt ab E, eorumque articulcus est R i a ; v. g. Entondo ria nzambianpungu, Laus Dei” (i. m. 2). Az igeragozásról szólva megpróbálja alkalmazni a latin nyelvtan kategóriáit, mint conjunctivus, indicativus; beszél a gerundiumról, aktív és passzív ragozásról, de mindig figyelmeztet, hogy mindezeket kissé másként kell értelmezni, mint a grammatikában”. Ez a nyelv — mint mondja — rendkívül nehéz. Aki meg akarja tanulni, annak bizony sok gyötrődést jelent: „...debet etiam sedulo studere ac insudare...” (i. m. 15). J. MEGISERI-nek 1603-ban megjelent *Thesaurus Polyglottus*-a az afrikai nyelveket a 8-ik táblázatban már külön tárgyalja. Ezt a nagyjelentőségű szótárt használja sűrűn a már említett M. MARTINI, amikor Európán kívül eső nyelveket akar bevonni általános nyelvészeti jellegű szófejtéseibe, mint pl. egy néger—török szófejtésnél: „...NIGRIT. Guighimo coelorum dominus & giog Turcis est coelum” (*Deus* címszó alatt)

8. A távolkeleti nyelvek közül a maláj nyelveknek alakult ki a leggazdagabb grammatikai és szótári irodalma. E nyelvek feltárásában a portugálok távolkeleti uralkodó szerepét megtörő hollandoké a vezető szerep. A maláj nyelv különálló, vagyis „eredeti” nyelv; könnyű és hangzása kellemes — mondja a híres OLEARIUS (*Orient. Reisebeschr.* 1696 [későbbi kiadás!] 82—3). Különállóságát emeli ki DE BRY is azzal, hogy teljesen elkülöníti mind a sziamitól, mind a kínaitól: „Diese Sprachen sind so weit von eynander vnterscheiden (dass keine mit der andern etwas gemein hat...” (i. m. VIII. 33—4).

Elég korán megindult a japán nyelv nyelvtani irodalma. Kb. a XVI. század végétől keltezhető. HUGO VON LINDSCHOTTEN így ír a japán nyelvről: „Sie (ti. a japánok H. J.) haben ein andre Sprache (als die in China) dass sie auch einander in reden nit verstehen können...” (De Bry, II. 75). Némelyek úgy vélik, hogy néhány japán szó közös vonást mutat fel izlandi szavakkal, ami esetleg régi kereskedelmi kapcsolatokból magyarázható (DURET; i. m. 916). Élesszemű japán—kínai összehasonlító fonetikai megjegyzést találunk MARTIN MARTINI Novus Atlas Sinensis-ében (1655) a sajátos japán *r*-ről: „...Secundum, quod inter loquendum Japonese subinde D & R litteras adhibeant, quod inusitatum apud Sinas, cum utraque littera careant, R vero vix ac ne vix quidem, magno etiam adhibitio studio ac diligentia, exprimere possint...”, ezt követően megjegyzi, hogy a japán nem áll rokonságban a kínai nyelvvel (i. m. 170). Általánosságban a japán nyelv megismerésének e kezdeti szakaszában azt igyekeztek tisztázni, vajon van-e nyelvrokonság a kínai és a japán nyelv között.

Ami mostmár a kínai nyelvet illeti, több helyen olvashatunk megjegyzéseket, amelyek javarészt a speciális kínai írással, annak nehézségeivel, az egyszótagúsággal s általában a nyelv nehéz voltával foglalkoznak. Szótári és grammatikai irodalomról a XVI—XVII. folyamán még nem tudunk. — PLANO CARPIN már a XIII. század közepe táján megemlíti, hogy a kínaiaknak (Kítai) különleges írásuk van (habent litteram specialem) és „...linguam propriam habent” (Recueil de Voyages, 1839. IV. 653—4), mely utóbbi megjegyzés azt kell, hogy jelentse, hogy a kínaiaknak saját, eredeti, nem más nyelvből leszármazott nyelvük van. PLANO CARPIN ugyan nem gondolta át ezt ilyen mélyen, de tudatában kétségtelenül az lehetett, hogy a kínai egy különleges, máséhoz nem hasonlítható nyelv. Kb. a XVI. század vége felé már köztudomású, hogy a kínai nyelv nem egységes, számos nyelvjárásra oszlik, viszont az írás egységes és lehetővé teszi a gondolatok kicserélését bármilyen nyelvjárást beszélők számára. Több szerző a kínai nyelv nehézsége miatt panaszodik, mely nehézség a kínai nyelv egyszótagúságával magyarázható: „Leur langue est fort difficile consistant en verbes tous monosyllabes...” — mondja DURET (i. m. 908). Nagyjából hasonlóképpen nyilatkozik MARTIN MARTINI is: „Sane eidem linguae hoc contigit singulae prorsus, & tantum non incredibile; quod omnes ejus voces non tantum monosyllabae sint, nullis generum, numerorum, inflexionum differentiis Grammaticis obnoxiae; sed quoque plurimae adeo inter se affines, ut non nisi tenuissimo, & vix aliis populis perceptibili, elationis discrimine distinguantur...” (i. m. VII). Az idézet eléggé amellett bizonyít, hogy M. MARTINI egyrészt felismerte a kínai nyelv egy alapvető sajátosságát, másrészt pedig, hogy a kínai nyelv, mint egy távoli, idegen nyelv, szembekerült a „grammatikával”, a nyelvek „normájával”. — PETER DE GOJERN és JACOB KEISERN könyvében, De Gesantschaft der Ost-Indischen Gesellschaft-ban (1666) szintén hasonló nehézségekről olvasunk: egyszótagúság, az írás nehézsége, a hanglejtésből adódó lehetőségek a kétértelműsége (i. m. 247). Mindezen nyelvbéli és egyéb lényeges eltérések azonban nem akadályozzák meg G. HORNT-t abban, hogy a kínaiakat is a bibliai származáselmélet alapján szemlélje (Arca Noae, 14—18). Kína és a kínai nyelv ősrégi volta pedig arra indította JOHN WEBBS-t 1669-ben megjelent könyvében (Historical Essay endeavouring a Probability that the language of China is the primitive language), hogy a kínai nyelvet az emberiség ősnyelvévé avassa (J. CHR. ADELUNG,

Mithridates, I. 52). Érdekes megemlíteni, hogy OLAUS RUDBECK, svéd nyelvész az 1717-ben megjelent Specimen usus Linguae Gothicae című könyvében a gót nyelvet s ezen keresztül a svédet is, egyéb nyelvek között a kínaival is összehasonlítja.

Kínából Európa felé közeledve, útba kell ejtenünk a tatár nyelvet is. PLANO CARPIN a XIII. sz. közepe táján tett keleti utazása során Mongolián is keresztülhaladt, s a nép történetének, erkölceinek, szokásainak leírása közben a nyelvükre vonatkozóan is tesz említést: „Hii populi omnes unam formam personarum et unam linguam habebant, quamvis inter se per provincias et principes essent divisi” (Recueil de Voyages, IV. 645). HERBERSTEIN ZSIGMOND azt mondja, hogy a tatárok *nyelvben*, erkölceikben, ruházatban, szokásaikban eltérnek a többi néptől (Rer. Mosc. Comm., 1551. 91). A XVII. század folyamán fölmerült a tatár nyelvnek a perzsával való némi rokonsága.

A török hatalom terjeszkedése Európában maga után vonta a török néppel s a nyelvvel való megismerkedést. CUSPINIANUS a törököket szkita eredetűeknek tartja, amit maga a nyelvük is bizonyít (De turc. orig., 1541. A/4). 1544-ben jelent meg BARTHOLOMIEU HONGROIS PELERIN DE HIERUSALEM számozatlan kis könyvecskéje, a La maniere & céremonies des Turcs, amely már némi joggal kis török nyelvtannak és amolyan társalgó-félének is nevezhető. A szerző, úgy látszik, a törököt azonosnak véli a perzsával, mely utóbbi szerinte a világ legkönnyebb nyelve. Lehetséges azonban, hogy nem annyira török—perzsa nyelvrokonságra gondol, hanem arra, hogy a törökök a perzsa nyelvet beszélik. Talán ez az első tudósítás egy olyan nyelvről, amelyben postposíciók és hangilleszkedés van. — Ettől kezdve sűrűn látnak napvilágot a török veszedelem kapcsán a török népről és nyelvről szóló tudósítások, megjegyzések. A török nyelv hovátartozandóságát illetően különböző találgatásokról olvashatunk, melyek legtöbbször azonban a perzsa, az arab és a tatár nyelv köré csoportosul. A nagyhírű GUILLAUME POSTEL, akit Theseus Ambrosius mellett az általános nyelvészet megalapítójául említhetünk, már a XVI. század közepe táján megállapította, hogy a török nyelv tatár eredetű, és semmi köze sincs az arabhoz. Ennek bizonyítására a nyelvhasznítás módszeréhez nyúl és az *időjelölések* köréből vesz példákat, ami igen modern elgondolás korához képest. Így ír: „... je veus mettre comme ils l'appellent en Arabe & en Turc, l'heure du fin matin s'appelle des Arabes f u b u h, & des Turcs, f a b a h ou i r t e h. Le point du jour en Arabe b e c h e r, & en Turc d e n g l e k. Midien Arab d u h u r, & en Turc o y l e, & o i l e n e m a z i. Entre deus & trois, en Arabe h a t z r i, & en Turc i c h i n d i, & i c h i n d i n e m a z i. Le Soir en Arabe m a g r i b, & en Turc a g f f a m, a g g f f a m n e m a z i. Le tard en Arabe h a f f a, & en Turc i e t f y, ou i e t f y n e m a k i (De la Republ. des Turcs, I. 48). Egy másik, 1575-ben megjelent könyvében (Des Histoires Orientales), kimondja, hogy a török a tatár nyelvhez hasonló (i. m. 20) és hogy a két nyelv közötti hasonlóság kisebb fokú, mint a francia, a spanyol és az olasz vagy az angol és a német között (i. m. 35). A XVI. század másik ismert és többször emlegetett általános nyelvésze, TH. BIBLIANDER, MIECHOVI MÁTYÁS nyomán szintén a török—tatár nyelvrokonság mellett száll síkra. A kérdés azonban ezzel még koránt sincs véglegesen tisztázva és eldöntve. Nagyjából helyes irányban tapogatóznak a tudósok, de nem tudnak véglegesen megmaradni egy helyesnek mutatkozó feltevés mellett. CONRAD GESSNER pl. elkülöníti a török nyelvet az egyiptomitól, hébertől, „illir”-től, örménytől; kijelenti, hogy a török és az arab nyelv eltér egymástól, noha egyazon írást

használják, de mégis rokonnak, sőt azonosnak tartja a perzsával (Mithridates, 63). BARTHOLOMAEUS GEORGIEUIZ is azon a véleményen van, hogy a törökök a perzsa nyelvet használják (De turc. morib. epit., 1577. 106). MEGISERI 1612-ben megjelent török nyelvtanában úgy nyilatkozik, hogy a török igen közeli rokonságban van a perzsával és a tatárral, de teljesen különbözik az arabtól (Inst. ling. turc. I. fejj). A XVII. század folyamán a heterogén vélemények egyre inkább a török—tatár nyelvrokonság köré csoportosulnak. A legvilágosabban dönti el ezt a kérdést az olasz J. BAPTISTA PODESTA, ez a nagy nyelvtelenséggel megáldott olasz orientalista, aki magyarul is tudott; a kancelláriában török—magyar tolmácsként alkalmazták. Mélyenszántóan elemezve a De principiis (1669) című általános nyelvészeti vonatkozású munkájában a török, arab és perzsa nyelvek rokonsági lehetőségeit, megállapítja, hogy e nyelvek között csak annyi a rokonság, mint a latin, német és a m a g y a r között (i. m. 38). ATHANAS KIRCHER is a tatár nyelvből származtatja a törököt (Turris Babel, 205). Az utóbbi, helyesen megalapozott vélemények, persze, még nem jelentik azt, hogy kimondták a végső szót a török nyelvrokonság vitájában, de mindenestre a török—tatár nyelvek szoros együvértartozása immár uralkodó felfogássá vált.

A török nyelv „felfedezésével” jóformán egyidőben terjed a perzsa nyelv ismerete is: „... nascitur demum jam inter Europaeos haec lingua...” — mondja LUDOVICO DE DIEU 1639-ben megjelent Rudimenta Linguae Persicae előszavában. Természetesen bizonytalanság övezi hovátartozását. Mint láttuk, egybevetették a törökkel s a törökön keresztül sokszor az arabbal is. EDMUND CASTELL 1669-ben megjelent hatalmas Lexicon Heptaglotton-ában a perzsa nyelv helyét végső fokon a sémi nyelvcsaládban jelöli meg. A XVII. század folyamán már határozottan perzsa—német nyelvrokonságról beszélnek.

Nyilván még több Európán kívül eső újonnan felfedezett nyelvről lehetne megemlékezni. Végezetül érdekességként hadd említsük meg OLEARIUS éleszemű megfigyeléseit az eszkimó nyelvről, annak egy-két fonetikai problémájáról: „Ihre Sprache und Außred falt auff die Tartarische Art; Sie reden und schnattern geschwinde (und machen die Wörter meist im Palaten, oder oben im Halse) welche sie cum racione quadam oder halb schnarrend hervor bringen: sonderlich wenn das (g) mit unterlauffet (als Kagsua. Sie haben gleich die Tzineser) (oder Chineser) in der gantzen Sprach kein (r) daher sie auch die Wörter (so diesen Buchstaben haben) (als Herre) nicht außreden können) sondern nur (Helle) sagen. Ihre Sprache ist sonderlich (und mit keiner Europäischen gemein. Obschon bißweilen einzeln Wörter mit unterlauffen) die den Danischen und Norwegischen gleich klingen oder sind (als Mamad allerley Speise) Konå Frauen Volck) Posak ein Beutel (ist sie doch von selbigen Sprachen weit ab”. Mindazáltal egynémely eszkimó szó mintha görög, vagy latin eredetű lenne: „Sie haben auch etliche Wörter) die den Griechischen und Lateinischen nicht gar unähnlich scheinen (als Iliout die Sonne) Igne Feuer) Keileng der Himmel (Nau ein Schiff) gleich auch in andern Sprachen zu geschehen pfliget (aber daraus ist nichts gewisses zu schliessen” (Reisebeschr., 86).

Végére érve e kis szemlének a világ újonnan megismert, felfedezett nyelvei között, megállapíthatjuk, hogy jelentős mennyiségű nyelvi tényanyag halmozódott föl a XVI—XVII. század folyamán, ami a későbbiek folyamán lehetővé tette a tudomány haladását akadályozó nézetek revízióját. Az európai nyelveknek e távoli nyelvekkel való „érintkezése” — mint mondtuk —

pozitív hatást gyakorolt a fellendülő nyelvtudományra. Ezzel kapcsolatban elég, ha LEIBNIZ 1692 körül Ludolfhoz intézett levelére gondolunk, amelyben Leibniz — nyilván a héber ősnyelv kapcsán — azt mondja, hogy ő végeredményben nem ellenzi, ha több nyelvet egy régebben ismert forrásból (a héberből) származtatnak, de a kínai, a amerikai és az afrikai nyelvek teljesen eltérnek az általunk ismertektől, vagyis ezeket a nyelveket nem lehet az ismert ősforrásból leszármaztatni (Aug. B. Michaelis, Job. Ludolfi et G. Leibnitii Commerc. Epist., 1755. 35).

*

A felfedezések hajnala óta sok idő telt el, s a régi kutatók megállapításai jórészt a feledésbe merültek, noha természetesen ezekre épült az egyre nagyobb ütemben fejlődő nyelvtudomány óriási épülete. A régiek megállapításai sokszor nevetségesek. „A régi kutatók megállapításai elavulhatnak — írta LAKÓ GYÖRGY a magyarországi finnugor nyelvtudomány jelenével és feladataival kapcsolatban —, arra azonban nincs szükség, hogy a vádlottak padjára ültesük őket például azért, mert a XX. század elején nem vették figyelembe a XX. század közepén elért tudományos eredményeket” (Klny.: NyK. LVIII, 18). Hátha még a négy évszázad előtti eredményeket vetjük egybe a maiakkal! Itt különösen nincs értelme a vádnak. Mindig tekintetbe kell vennünk a kort, amely kitermelte az eszmét. Dialektikus módszer nélkül a nyelvtudomány történetének vajmi kevés értelme van.

A felfedezések valójában még nem fejeződtek be. Szélességben talán igen vagyis merőben új, eddig még nem sejtett ismeretlen nyelv már nem igen fedezhető fel, legfeljebb valamely ma már nem élő nyelv; mélységében azonban, tehát a már felleltározott, de kevésbé tanulmányozott nyelvek körében még sok feltárni való akad. Az új nyelvi tények „felfedezése”, megismerése nemcsak szélesíti a nyelvtudomány horizontját, hanem szélesség szerűen hozzájárul ahhoz, hogy egyre többet és többet tudjunk meg magáról a nyelvről. A nyelv kimeríthetetlen, mindig újat tudunk meg róla. Új tények felfedezése új és új vonással gazdagítja róla való ismereteinket. H. B. Крушевский mondotta még 1893-ban: «Только изучение новых языков может способствовать открытию разнообразных законов языка, теперь неизвестных потому, что в языках как мертвых их или совсем нельзя открыть, или гораздо труднее открыть, нежели в языках новых. Наконец, только изучение новых языков может установить взаимную связь между отдельными законами» (В. А. Звегинцев, Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков, Москва, 1956. 245).

A nyelv rendszerszerűségének felismerése s az ezzel kapcsolatos más típusú kutatások minden bizonnyal jórészt arra vezethetők vissza, hogy a modern kutatók, — *éppúgy mint századokkal ezelőtt* — merőben új nyelvekkel találták szemközt magukat, olyanokkal, amelyek esetében az indoeurópai nyelveknél meghonosodott leírás elégtelennek, sőt sok tekintetben alkalmatlannak bizonyult. FRANZ BOAS, az északamerikai indián nyelvek nagy kutatója a Handbook of American Languages (Washington, 1911) I. részének bevezetésében így ír: „Grammarians who have studied the languages of Europe and western Asia have developed a system of categories which we are inclined to look for in every language. It seems desirable to show here in how

far the system with which we are familiar is characteristic only of certain groups of languages, and in how far other systems may be substituted for it" (i. m. 35). Később a „*may* be substituted" helyett „*must* be substituted" lett és joggal. Minden nyelv, fejlődésének egy adott szakaszában zárt rendszer, amelynek a leírása csakis az adott nyelvi rendszerből kiindulóan lehet helyes.

HEGEDŰS JÓZSEF

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Két jurák-szamojéd visszaható névmás

1. Jurák-szam. *maŋk-*, magyar *maga-*

LEHTISALO Juraksamojedisches Wörterbuchjában (247 ab) fel van jegyezve egy érdekes visszaható névmás, amely LEHTISALO szövegeiben csupán három mondatban fordul elő, s ezek a mondatok példamondatokként a szótárban is szerepelnek. A szótári adatok és a példamondatok, illetőleg a szövegekből való idézetek, nyelvjárások szerint csoportosítva a következők:¹

O. *maŋ maŋttan* 'ich selbst': *χαρν μαŋttan* ua.; *ηδέβῶ δοχορηῶδῶ*, *maŋ maŋtiŋi* 'jāde-rikar-tšē-ōm' 'wartet nur, wenn ich nun selbst ginge' (Vd. 41), a szótár értelmezése szerint: 'wartet doch, ich gehe selbst schnell hin!'; OP. *maŋ maŋttan mšēβ tikkim* 'ich selbst nahm dies'; *ηαδδεβ'εŋi* 'maŋttāŋi' 'darum ich selbst [kam an]' (Vd. 475); BZ. *maŋteŋ mām* 'ich selbst sagte doch' (Vd. 450), vö. Wb. 'я-же казал', MS. (Ü-Ts) *χαρ'n maŋkkāŋ* 'ich selbst'; erdei Lj. *maŋ maŋktaŋ* ua., (S) *maŋ maŋktpān* ua.

A legvilágosabbak az erdei jurák ljamini nyelvjárásából feljegyzett Lj és S jelzésű adatok, amelyekben a névmás a *maŋ* 'ich' személyes névmással alkotott kapcsolat második tagjaként jelenik meg. A ljamini *maŋktaŋ* és *maŋktpān* világos determinált dativusi alakok, amelyekben a sg. 1. személyre utaló *n* végzet előtt a sg. 3. birtokos személyrag *-ta-*, *-tpā-* jelenik meg (vö. CASTRÉN: Gr. 221, 337—338); N. SEBESTYÉN: NyK. LXI, 205; ALH. X, 70; UAJb. XXXI, 404).

A névmás tóalakja a ljamini adatokban: *maŋk-*. A MZ. (Ü-Ts) *χαρ'n maŋkkāŋ* kapcsolatban, amelyben a kapcsolat első tagja a *χαρ'n* 'ich selbst' visszaható névmás, a *maŋkkāŋ* alakban fellépő gemináta *-kk-* eredetibb **-kt-* mássalhangzó-kapcsolatra megy vissza: *maŋkkāŋ* < **maŋktaŋ*, tehát ez is determinált dativusi alak. Hasonlóképpen determinált dativusi alakban jelenik meg a névmás a többi adatban is, ezekben a szóközépi *-nt-* < **-ηkt-*. A szóközépi mássalhangzó-csoportban bekövetkezett asszimilációnak vagy pedig a *k* kiesésének köszönheti létét a BZ. *maŋteŋ* alak. Az O. *maŋttāŋi* és az OP. *maŋttāŋi* alakok *-ni*, illetőleg *-ŋi* végzetű sg. 1. személyre utaló determinált dativusi alakok (*maŋttā-* < **maŋk-tā-*).

Ezek után felvethetjük a kérdést, van-e ennek a jurák **maŋk-* szónak etimológiai megfelelője a szamojéd és a finnugor nyelvekben. Már régebben felkeltették figyelmemet CASTRÉN „Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen” c. művének függelékében („Anhang. Materialien zu einer Syntax”) azok az osztják-szamojéd példamondatok, amelyekben *man* *magan*,

¹ LEHTISALO adataiban a mássalhangzók és a szóvégi gégefőzár átírását némileg egyszerűsítettem.

tan magand szókapcsolatok vannak, illetőleg amelyekben a *magan*, *magand* szó névutói funkcióban jelenik meg. A *magan*, *magand* alakokkal alakítani szempontból már foglalkoztam, s a *magan* alakot dativusnak vagy kopott végű locativusnak, a *magand* alakot pedig személyragos dativusnak vagy locativusnak magyaráztam (ALH. VII, 54–55).² Mivel 1960-ban LEHTISALO gondozásában újra megjelentek CASTRÉN osztják-szamojéd szótári és grammatikai feljegyzései (MSFOu. 122), példáimat most ebből a megbízható kiadásból idézem³ (és nem a SCHIEFNER kiadásában megjelent példamondatokból):

1) 'neben, bei' jelentése van a *magan* szónak a következő, tazi nyelvjárásból feljegyzett mondatokban: *kîn maγan ilang* 'ich wohne neben dem Flusse' (MSFOu. 122: 142); *w u e n e l - g u m e n m a γ a n w u e r k a* 'er wohnt bei einem fremden Menschen' (i. h.); *t i b e n j a n m a γ a n w e r k a* 'er wohnt bei dem Bruder' (i. h.), vö. *t e p t i b e n j a n d a m a γ a n* (od. *m e a γ a n*) *w u e r k a* 'он у брата живет; er wohnt bei dem Bruder' (i. m. 238); — b) szintén a tazi nyelvjárásból feljegyzett, birtokviszonyt kifejező szerkezetekben a birtokost jelölő főnévvel vagy névmással kapcsolódik a *magan* (*magand*) szó: *k w ä l e n g m a γ a n s o m a p o r g o t e e n g a* 'у тунгуса хорошее платье'; der Tunguse hat ein gutes Kleid' [a tunguznak jó ruhája van] (i. m. 239), vö. *k w ä l e k s o m a p o r g o t e e n g a* ua. (i. h.); *t e b e n j a n* (od. *t e b e n j a n ə*) *m a γ a n* (*m e a γ a n*) *a a t ä e e n g a* 'у брата оленей ест; der Bruder hat Renntiere' [fiútestvérnél (a fiútestvéreknél) rénszarvas van] (i. m. 244); *m a n m a k a n o o k e r a a t ä m e e n g a* 'jag har en ren; ich habe ein Renntier' [(nálam) nekem egy rénszarvasom van] (i. m. 239), vö. *m a n o o k e r a a t ä m e e n g a* ua. (i. h.); *m a n m a γ a n k a i n é t j ä ä n g a* 'у меня ничего нет; ich habe nichts' (i. m. 245); *t a n m a g a n d k a i p i t j ä l e e n g a ?*, 'есть ли у тебя топор?'; hast du eine Axt?, vö. *t a t k a i p i t j ä l e e n g a* ua. (i. m. 239); *t i b e n j a m m e m a γ a n* (od. *m e a γ a n*) *t j ä ä n g e s* 'брат у нас не был; der Bruder war nicht bei uns' (i. m. 238); — c) más nyelvjárásokban a szójegyzék adatai szerint csak egyes összetett határozószók második tagjaként fordul elő a *magan* szó: KO. *y d i m a γ a n*, N. *y y d i m a γ a n*, NP. *y y t a e m a γ a n*, FO. *y y d j ü m a γ a n*, -*m é a γ a n* 'abends': KO., N. *y y d*, NP. *y y d ə* 'Abend' (i. m. 24); FO. *k a a r i m a γ a n*, -*m é a γ a n*, K. *k a r i m a γ a n*, -*m é a γ a n*, *k a r i m a γ a n*, NP. *k a r a m a γ a n*, *k a r a m a γ a n* 'morgens': K. *k a r*, NP. *k a r r ə* 'Morgen' (i. m. 29); N. *o o k e r m a γ a n*, K. *o o k e r m a γ a n*, B. *o o k e r m a γ a n*, *o o k e r m é a γ a n*, Taz *o o k e r m a γ a n* 'zusammen': N. *o o k e r* stb., B., Jel. *o o k e r*, Taz, Kar. *o k e r* 'eins' (i. m. 14); NP. *k o t t j e m a γ a n* 'überall': *k o t t j e* 'viel' (i. m. 45).

Mi lehetett az eredeti jelentése a jurák *maŋk.*, illetőleg a szamojéd *maga-*, *maγa-* (*méaγa-*) szónak, amely a jurákban visszaható névmástóul, az osztják-szamojédban pedig 'bei, an' jelentésű névutó töveként jelenik meg? A szamojéd nyelvek, legalább is a rendelkezésünkre álló adatok erre a kérdésre nem adnak felvilágosítást. Ha azonban megkeressük a szamojéd szó finnugor megfelelőit, akkor a szamojéd szó alapjelentésére is fény derül. RAMSTEDT hegyi-cseremiszi szójegyzékében van feljegyezve a *moγār* 'Körper' szó, amely azonos jelentéssel PAASONEN—SIRO keleti cseremiszi szótárában is megvan *moγār* alakban. Figyelembe veendő K. WICHMANN (Tscher. Texte) adatai is: KH. *moγār* 'Rumpf, Leib', J., JU., U., C., B. *mòγār*, M. *mòγsr* ua.

² Az osztják-szamojéd énekekből, PROKOFJEV tazi és LEHTISALO turuhani szövegeiből a *magan* szóra nincs adat.

³ CASTRÉN hangjelölésében $\acute{e} = \text{ə}$, $\text{ə} =$ valószínűleg erősen redukált ə , $\acute{i} = \text{i}$, $\text{y} = \text{ü}$; $\text{ng} = \eta$ vagy ηg (i. m. 6–7).

A cseremisiz szónak ismert permi megfelelői vannak: votj. (MUNK.) Szar., Kaz., Jel., Glaz. *migor* 'test, termet, testi külső; Körper, Wuchs, Statur, Gestalt'; zürj. (WIED.) P. *mygōr* 'Leib, Rumpf, Wuchs, Leibesgestalt', (WICHM.—UOT.) P. *mige r* 'ростъ, туловище; Wuchs, Leibesgestalt, Rumpf'.

A cseremisiz és a permi adatokban a szóvégi *r* képző. WICHMANN—UOTILA és FOKOS—FUCHS zürjén szótárában a képző nélküli alapalak is fel van jegyezve: V., P. *mīg* V. 'Schoss (am Kleid), Leib (am Hemd)', (P.) 'Unterteil, Leib (am Frauenhemd, aus anderem Zeug als der Oberteil)', S. *derem - m.* 'Leib (am Frauenhemd), Leib (am Hemde)', V., P. *mīg* V. 'Schoss (am Kleid), Leib (am Hemd)', P. 'Unterteil, Leib (am Frauenhemd)'; (FOKOS-FUCHS) *mīg* : V. *derem-mīg*, Pr. *derem - mīg* 'unterer Teil am Frauenhemd, Leib am Hemde' V. 'unterer Teil des langen Frauenhemdes' (Pr.).

A cseremisiz és a permi szókat már BUDENZ óta (NyK. VI, 467, MUSz.) úgy ismerjük, mint a magyar *maga-m*, *maga-d*, *mag-a* stb. visszaható névmás tőalakjának etimológiai megfelelőit. A szóban levő szamojéd szó eredeti jelentése tehát 'Körper, Leib, Rumpf' lehetett.

Ami az első szótag vokalizmusát illeti, ósuráli **u* hangból indulhatunk ki: zam. jur. (LEHT.) O. *tañō-tš* 'den Sommer zubringen', T. *tañō-tšē* ua. stb., O., T., BZ. (Sj, U) *tā* 'Sommer', Lj. *tañ*, P. *tañ* ua.; tavg. (CASTR.) *taña* 'Sommer'; osztj.-szam. (CASTR.) N. *tagi*, *tagi*, *taī* 'Sommer', K. *tagi* (*taget*), NP. *taggi*, *tagge*, *taggə*, Cs. *tagi*, *taī* B., Kar., Taz *taang*, Jel. *tag* ua. ~f. *suvi* 'Sommer' (vö. PAASONEN, Beitr. 29, 205; LEHTISALO: FUF. XXI, 27). Az első szótagbeli zürj.-votj. *ī* számos esetben hangtörvényszerűen előpermi **u* hangra megy vissza (E. ITKONEN: FUF. XXXI, 300). Cseremisiz *o* < **u* hangfejlődésre ITKONEN két „nem egészen biztos” példát idéz (i. m. 252). A mai magyar *magának* alak a Halotti Beszéd 1200 körüli eredeti szövegében *muga nec* (olvasd: *muǵánek*) alakban fordul elő (vö. MÉSZÖLY: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 111—112).

Uráli szóközépi **-ŋk-* mássalhangzókapcsolat szamojéd folytatóira alig van világos adatunk (vö. PAASONEN, Beitr. 36—37). Ha a jurák *maŋk.* ~ osztj.-szam. *maga-* ~ m. *maga-* szótövek egyeztetése helyes, akkor a szóban levő szócsaládban az uráli **-ŋk-* megőrződött az erdei jurák ljamini nyelvjárásában és a cseremisiz nyelv KH. nyelvjárásában. A tundrai jurák nyelvjárásokban és az osztják-szamojéd NP. nyelvjárásban asszimilációs jelenségeket figyelhetünk meg. Az eredeti **-ŋk-* kapcsolat nasalis eleme a többi osztják-szamojéd nyelvjárásban elveszett éppen úgy, mint a KH. nyelvjárás kivételével a rendelkezésünkre álló cseremisiz adatokban, a permi nyelvekben és a magyarban.

'Test' → 'visszaható névmás' jelentésfejlődést látunk az alább tárgyalandó jurák *pudar*, *puda* stb. névmásban is. Említést érdemel, hogy — mint más alkalommal kimutattam (UAJb. XXXI, 400—405) — a jurák (LEHT.) O. *ŋǎǎβǎǎmǎi* 'ich selbst' stb. visszaható névmás alapszava 'Kopf' (a szövegekből való adatokban 'Wesen, Person; Leben' is) jelentésű szó, és hogy a magyar *fej* szónak a régi magyarban visszaható névmási jelentése is van.

2. Jurák-szamojéd *pudar*, *puda*

LEHTISALO egy cikkében (Virittája 1939: 113—115) kimutatta, hogy a jurák-szamojéd 2. és 3. személyt jelölő névmás sing. *pudar*, *puda*, valamint

a névmás dualis és pluralis alakjai voltaképpen visszaható névmási alakok. Az alapszó, egy 'Körper' jelentésű szó, egyeztethető az osztják (AHLOV.) P. *ποροχ, poroχ* 'Rumpf' szóval. LEHTISALO hivatkozik az I. *πιχιδαμμι* 'ruumiini' [testem] alakra, az Ob-delta vidékén feljegyzett *puχūdaμmīn tšām* 'hier bin ich selbst' kifejezésre megjegyezve, hogy a *puχūdaμmīn* alaknak '(minun) ruumiini' [az (én) testem] jelentése is van; hivatkozik továbbá a malajazemljai nyelvjárásból való (U-Ts) *pidi* 'ruumis' [test] szóra és az erdei jurák Nj. *pittvāt*, P. *pittvāt* id. adatokra. A 2. és 3. személyt jelölő névmások alapjelentése tehát 'sinun ruumiisi' [a te tested], 'hänen ruumiinsa' [az ő teste] és így tovább.

LEHTISALO a cikkében közölt érdekes adatokhoz sem hangtani, sem alaktani magyarázatokat nem fűzött, s így kívánatosnak látszik számba venni a rendelkezésünkre álló, ide tartozó adatokat, hogy megérthessük, milyen összefüggésben vannak ezek egymással és az osztják szóval.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy az osztják szó két keleti nyelvjárásból KARJALAINEN—TOIVONEN szótárában (667 b) is fel van jegyezve: Vj. *pōkāl* ([pl.] *pōkālʹ*, -tš) 'im Wasser gestorbener und durch die Wärme angeschwollener Körper, Tier- od. Fischleiche'; *ku'lpōkāl* [*ku'l* 'Fisch']; Trj. *p'ōkāl* (pl. *p'ōkālʹ*) 'im Wasser gestorbener (Fisch), Verstorbener (das Wort wird von kleinen Kindern gebraucht)'; *p'*—*l ku' ʹ* ['Fischleiche']; *p'ōkām* sg. 1. p. ps.; *p'ōklā sāma p'it* 'syntyi kuolleena' [halva született]. Ez az osztják szó megvan PAASONEN—DONNER szótárában (187) is: J. *pōkāl* 'von selbst gestorbener Fisch, im Frühling vom Eis totgedrückter Fisch'. Az (AHLOV.) *ποροχ* szó végén megjelenő -χ elemet, valamint a többi adatokban levő -l, -t elemet elhomályosult képzőnek foghatjuk fel (vö. LEHTISALO, AblSuff. 338, 160), s így egy szóközépi *-k- hangból indulhatunk ki (egy *-kl- vagy *-lk-mássalhangzó-kapcsolatnak a jurákban nincs -χ- folytatója, vö. PAASONEN, Beitr. 64—65); LEHTISALO: Vir. 1959: 219).

LEHTISALO szótárából (369 ab),⁴ egyéb forrásokból, valamint CASTRÉN és LEHTISALO szövegeiből a következő adatokat vehetjük figyelembe: O. *χαρχαῖνον χάρτῃ πιχιδαμμι τῆρα* 'er schnitt mit dem Messer in seinen eigenen Körper', vö. 'dann schnitt er sich selbst mit dem Messer' (LEHTISALO: Vd. 90); *parne pīripē puχūdaμmī* 'die Parnee-Jungfer hatte sich selbst aus dem Pfahl herausgezogen' (i. m. 113), *puχūdaμmī tōttā* 'sie zählten sich selbst'; O.-d. *puχūdaμmī* 'mein Körper'; OP. *puχūda, puχūda, puχūda* 'Körper'; T. *πιχιδαμμι* 'ruumiini' [testem] (Vir. i. h., VokJur. 59); BZ. *χάρη πιδύβ χἀδαρᾶπταῖσῶν* 'mich selbst brachte ich ins Verderben' (Vd. 325), *χάρη πιδύβ χἀδαρᾶπταῖσῶν* 'mich selbst habe ich ins Verderben gebracht' (i. m. 327); MZ. (U-Ts) *pidi* 'Körper', *pidūβ* 'mein Körper'; Kan. (N) *pidēda* 'sein Körper', *χάρτῃ πιδῆδν χἀδᾶδ!* 'töte ihn selbst!', *χάρτῃ πιδῆδν βᾶτῆρ!* 'gelobde dein eigenes Selbst!'; erdei jurák Nj. *pittvāt*, P. *pittvāt* 'Körper', *man pittvām* 'ich selbst', *pittvāt pittvār* 'du selbst'. — CASTRÉN szövegeiből is van néhány adat: *ārkkam b u i d u u* (egy bejegyzés szerint *b i d u u*) *tji nji niđāra!* 'meinen Rumpf [tkp. nagy testem] hängt an die Kochstange! (CASTR.—LEHT. Vd. 160); *njanaej piēdisu pilēpts juhijh* 'mein rechter Körper ist ganz verloren' (i. m. 167), *āmdatāda hartta pu d a m d a* 'ihn selbst setzte er auf' (i. m. 75); *āni mōada hartta pu e d a m d a* (egy

⁴ A jelöletlen lapszám nélküli adatokat L. szótárából idézem.

bejegyzés szerint *pi. d a m d a!* 'wieder warf er ihn selbst' (i. m. 95).⁵ — BUDENZ kanini feljegyzéseiben egy feltűnő adat van: *mañe bidu* 'душа моя; lelke' (NyK. XXII, 112); a 'lelke' jelentés más adattal nem igazolható.⁶ Érdekes BUDENZ két másik adata is: *harn pidu hadagum* 'megölöm magamat', i. m. 112, vö. 'magam magamat ölöm meg; я убью самъ себя' (i. m. 364), *husovaj huiri harta-b i d a m d a hauālimbide* 'minden ember a magáét (tkp. maga magát) dicséri (свое хвалить)' (i. m. 111).

SPROGIS a *pidū* és *pītada* szavakat 'Rumpf' jelentéssel jegyezte fel. A *pidū* alak azonosítható BUDENZ *bidu* adatával, a *pītada* alak pedig LEHTISALO Kan. *pīdēdv* 'sein Körper; selbst' adatával.

LEHTISALO szövegeiben két „Rauschlied”-ben, illetőleg egy Pur-delta vidékén feljegyzett mondában összesen három adatot találtam a *piχiδamīn*, illetőleg a *puχūdamīn* alak állítmányi használatára: O. *āttē nādañē, piχiδamīn tān!* *sēbsī nādañē, piχiδamīn tān!* 'ā. n., hier bin ich selbst! Der blinde n., hier bin ich selbst! (Vd. 584); O.-d. *χāēbide nīβn. t^se, puχūdamīn t^sām!* 'heiliger n., hier bin ich!' (i. h.); P.-d. *χētta ntsi nārkkp nau puχūdamīn t^sām* 'der älteste Sohn des χ. hier bin ich selbst' (MSFOu. 122: 405). Mint más alkalommal kimutattam (NyK. LXI, 197; ALH. X, 60) a 'Kopf' jelentésű szóból alakult *-dami* végzetű visszaható névmási alak egy obdorszki sámánénekekben szintén megtalálható állítmányi használatban: *χāβeñ kōrrv nāβōdamī* 'das ostjakische männliche Renntier bin ich selbst' (Vd. 528). Kétségtelennek látszik, hogy a *nāβōdamī* alak éppen úgy, mint a vele grammatikailag azonos *piχiδamīn*, *puχūdamīn* alakok állítmányi használatban, de egyéb használatban is csupán szórványosan előforduló állandó kifejezésekben, fordulatokban élnek.

Visszatérve az osztják (KARJ.—TOIV.) Vj. *pōkəl*, Trj. *p'ōkəl* szóra, megállapíthatjuk, hogy a *pōkə*- tőnek megfelel a jurák adatok egyik csoportjában jelentkező *puχu-*, *piχi-* tő. Az adatok másik csoportjában a *pi-*, *pi-*, *pi-* tő a szóközépi *-χ-* kiesésével és a két vokális összevonásával keletkezett a kéttagú *piχi-* tőből. A szóközépi *-χ-* kiesésére és az interdiálektikus *-χ-* ~ *Ø* váltakozásra számos adatunk van, pl. O., BZ. (Sj) *nūχūδ* 'Oberlippe', OP. *nuxūd*, T. *nuxudv*, BZ. (K) *nuxūd* id. ~ MZ. (U-Ts) *ūδv*, Kan (N) *ūδ* id.

A *puχu-*, *piχi-* tő első szótagjában észlelhető *u* ~ *i* váltakozásról később lesz szó. A második szótag vokalizmusára vonatkozólag figyelembe veendő Bo WICHMAN megállapítása: „Wenigstens in den meisten tundrajurakischen

⁵ CASTRÉN grammatikájának 451. §-ban a következő megjegyzést olvashatjuk a jurák visszaható névmásokkal kapcsolatban: „Ausserdem kommen in der Bedeutung eines Reflexivs einige Affixformen von *puda* vor, welche im Genitiv und Accusativ gebräuchlich sind. Sie lauten: Sing. 1. *pudan*, 2. *pudad*, 3. *pudada*, *pudamda*; Duál 1. *pudani*, *pudadi*, 3. *pudadi*, *pudamdi*; Plur. 1. *pudana*; 2. *pudada*; 3. *pudadu*, *pudamdu*. Wie schon oben angedeutet worden ist, wird die Form *pudamda*, *pudamdi*, *pudamdu* gebraucht, um den Accusativ auszudrücken” (A dualis és a plurális 3. alakok végén nasalis aspiráció). A *pudamdi* és *pudamdu* alakokra a szövegekből nincs adatunk. A sg. 1. személyre vonatkozó *pu-dan* alak, amelyre sem a szövegekből, sem LEHTISALO szótárából nincs adatunk, determinált dativusi alak, amely grammatikailag pontosan megfelel a fentebb (341. l.) tárgyalt O *mañ mañttan* stb. 'ich selbst', valamint az azonos jelentésű BZ. (U) *mañ nāēβān*, MZ. (U-Ts) *āēβān* id. (vö. UAJb. XXXI, 404) névmási alakoknak.

⁶ A (CASTR.) *tawgy*-szam. *batu*, *batu* 'Seele', jen. *beddu* id. szó a jur. (CASTR.) *jind* 'Seele, Luft, Dampf', KLAPR. *wind* 'Seele, Hauch' szóval tartozik össze (vö. PAASONEN, Beitr. 31, 281).

Dialekten ist eine allgemeine, wenn auch nicht ganz ausnahmslose Regel, dass ein intervokalisches χ denselben Vokal nach wie vor sich hat" (FUF. XXXI, 117).

A jurák-szamojéd adatok alaktani szempontból is két típust képviselnek. Az OP. $pu\chi\grave{u}-\delta^{\circ}$, $pu\grave{u}-\delta^{\circ}$, $pu\grave{u}-D^{\circ}$ 'Körper', valamint a MZ. (U-Ts) $p\grave{i}-\delta\grave{i}$ ua. szóban a szóvégi $-\delta^{\circ}$, $-\delta\grave{i}$ elem elhomályosult funkciójú sg. 3. birt. sz. rag. Ilyen elhomályosult személyrag jelenik meg az erdei P. $p\grave{i}\grave{t}\grave{t}\grave{i}-\chi\grave{i}nnv$ sg. locativusi alakban, amelyben a $-\chi\grave{i}nnv$ rag (coaffixum + loc. rag) a személyragos alakhoz járul. A másik típust a determináló névragozás kategóriájába tartozó nominativusi (jelöletlen accusativusi) és m -ragos accusativusi alakok képviselik (vö. N. SEBESTYÉN: NyK. LXI, 195—204; ALH. X, 58—69).

Ha megvizsgáljuk LEHTISALO szótárában a 2. és 3. személyt jelölő névmási alakokat, azt látjuk, hogy valamennyi alakban a $-\chi$ - kiesésével keletkezett egytagú tóalak jelenik meg: O., OP. $pa-$, OP. $pa-$, O., T., MZ. (Oks., U-Ts) $pu-$, $p\grave{u}-$, BZ. (U) $p\grave{u}i-$, BZ. (I), MZ. (Oks.), Kan. (N), Lj. (S), Nj. $p\grave{i}-$, BZ. (Sj) $p\grave{i}-$, MZ. (Oks.) $p\grave{i}-$, BZ. (Sj, U) $p\grave{i}-$, Lj. (S) Nj. $p\grave{i}\grave{i}$. Az egytagú tóban levő $a \sim u \sim i$ váltakozást LEHTISALO első szótagbeli vokális-váltakozásnak fogta fel, és ósjurák $*g \sim *u$, $*\grave{u}$, illetőleg $*u$, $*\grave{u} \sim *i$ váltakozásra vezette vissza (VokJur. 59). Tekintettel a $pu\chi u-$, $p\grave{i}\chi i-$ teljes tóalak első szótagbeli $u \sim i$ hangjára és az osztják adatok első szótagbeli \acute{o} hangjára, valószínűnek tarthatjuk, hogy ezek a vokálisok egy uráli rövid $*o$ vagy $*u$ hangra vezethetők vissza. A BZ. (U) névmási alakokban feltűnik a pui -tő, amelyben a diftongus LEHTISALO szerint is eredeti kéttagúságra utal (VokJur. 59).

Alaktani szempontból a jurák személyes névmás 2. és 3. sz. alakjai elkülönülnek egymástól. A 3. sz. alakokban az egytagú tóhoz a megfelelő birtokos személyrag járul, pl. BZ. (Sj) sg. $p\grave{i}-da$, dual. $p\grave{i}-di$, plur. $p\grave{i}-d\grave{u}$. Az ilyen típusú névmások alapjelentése 'teste', 'kettőjük teste', 'testük'. — A 2. sz. alakok determinált nominativusok, pl. BZ. (Sj) sg. $p\grave{i}-de-r$, dual. $p\grave{i}-de-ri$, plur. $p\grave{i}-de-ra$. Egyes alakokban a $-de$ - elem kiesett: Kan. (N) $p\grave{i}r$ (, de BUDENZ karini feljegyzéseiben $p\grave{i}r$ mellett $p\grave{i}dar$ is), Lj (S), Nj. $p\grave{i}\grave{i}f$. Ezeknek az alakoknak az alapjelentése (megközelítőleg) 'a te saját tested' stb.

'Visszaható névmás' \rightarrow 'személyes névmás' jelentésfejlődés a törökségben is ki van mutatva. „Die tü. Reflexiv pronomina, — írja MARTTI RÄSÄNEN „Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen" című művében — von denen die meisten ursprünglich 'Körper' bedeuten, verwendet man oft auch als (Bekräftigung der) Personalpronomina" (38).

N. SEBESTYÉN IRÉN

Finnugor szófejtések

1. Folyik

K. SAL ÉVA (Pais-Eml. 370—3) meggyőzően mutatta ki, hogy eddig ismeretlen eredetű (de a SzófSz. szerint „kétségtelenül ősi”) *foly* ~ *folyik* szavunk ugor eredetű; megfelelői az osztják nyelv számos nyelvjárásában több származékban is kimutathatók. A cikkíró az ugor szót ősi hangutánzó szónak tartja, amely idők folyamán elvesztette hangutánzó jellegét, és beleilleszkedett a szabályos hangmegfelelést mutató szavak sorába.

A szerző osztják adatait kiegészíthetem egy vogul hangutánzó szóval, amelyet egy szigvai mesében jegyeztem föl 1957-ben; közlője J. I. Romban-gyejeva. A mesében az egér csónakot és evezőt készít magának, majd csónak-ját a vízre taszítja, és így énekel:

ponal-ter x̄p-suptem šāw-šāw-šāw,
āmp-n̄ēlum tup-suptem pōl-pol-pōl...
Kender(mag) héj csónakocskám sáv-sav-sáv,
Kutyanyelv (szélességű) evezőcském pól-pol-pól...

Kérdésemre a közlő azt felelte, hogy a *šāw-šāw-šāw* hangsor a csónak sebes siklásának, a *pōl-pol-pōl* pedig az evezőcsapásnak, valamint a csónakhoz ütődő víz csobogásának a hangját utánozza. Még hangutánzó szavak körében sem lehet véletlen, hogy a vogulban és az osztjákban azonos módon fejezik ki a víz ketyogásának, csobogásának zaját.

Meg kell jegyezni, hogy az egér-mese egy kondai változatát KANNISTO is följegyezte (MSFOu. 111: 100 kk.). Ott azonban az egér így énekel:

x̄a utōl x̄āpm, tvl tvl tvl! (Afanasij, i. m. 106)
k̄ē utōl k̄ēpm, t̄ōl, t̄ōl, t̄ōl! (Andrei, i. m. 107)
Mein Schäbenbot, platsch, platsch, platsch!

Az AK., ill. KK. nyelvjárásban van ugyanis egy AK. *tolvi*, KK. *tōlyi* 'platscht, plätschert' ige, amelyből az egér énekében szereplő változat egy „onomatopoetische Interjektion” (i. m. 238). Az északi nyelvjárásokból nem ismerek megfelelő hangutánzó ígét.

A szigvai vogul *pōl*, *pol* hangsor hangtanilag pontosan megfelel az osztják és a magyar szavaknak, és így lehetséges, hogy ősi genetikus kapcsolatban is van velük.

Idézett cikkében K. SAL ÉVA megemlíti, hogy hasonló alakú és jelentésű szavakkal más finnugor nyelvekben is találkozunk (i. m. 373) (hozzátehetjük még, hogy nemcsak finnugor nyelvekben). Ezek közül néhányat megemlítek:

zürjén: (WICHM.—UOT.) Sz., Ud. *bula-bola kile* so sagt man, wenn z. B. das Bier im Gefäss gluckst; P. *b.-b. vaē pirni* 'mit Geräusch ins Wasser hin-abrutschen' — P. *bolgini* 'brodeln (z. B. Stein, wenn Wasser in einen Eimer geschüttet wird)'; *bolšnitni* 'platschen (z. B. Stein, wenn er ins Wasser geworfen wird)'; *bulettšini* '(im Wasser) plantschen' — Ud. *bulskednis* 'platschen machen'; *bulskiniš* 'platschen (z. B. Stein, wenn er ins Wasser geworfen wird)' — Sz., I. *bulskišni* 'plumpsen (ins Wasser)' stb. — P. *pula-pala kive* 'es plätschert (wenn jemand das Wasser plätschern macht)'; *puls-pals kive* 'es plätscht (beim Werfen v. etw. ins Wasser)' stb. — (FOKOS) V. *boledni* 'Wasser aufrühren, im Wasser plätschern, das Wasser durch Bewegung trüben', Pr. *boledni* 'das Wasser durch rasches Bewegen eines Stockes aufrühren, umrühren'. Hasonló jelentésű származékokat l. még a *bolš*, a *bul-bol*, a ²*pala*, ²*pula* főcímszavak alatt nagy számban.

votják: (MUNK. 635) Sz. *bultir* 'sűrű folyadék kavarása alkalmával létrejövő zaj'; (uo. 631) *bugl-bugl karēnē* 'bugyborékolni, buborékot vetni'; (uo. 543) Sz., J., Uf. *palkki-*, K., M. *palkki-*, *palki* 'elvetni, szétszórni, szétöntení'; *palkkašk-*, *palkkašk-*, *palkašk-* 'kiömleni, kicsordulni'; (Русск.-удм. Слов. 1956) плескаты, плескаться: *палькасыккыны*; булкваты: *бульккатыны*, *буль-буль карыны*, *бульк-бульк вазыны*.

A fenti permi példák rámutatnak, hogy a permi nyelvekben is van a víz csobogó, locsogó, bugyborékoló hangjának és mozgásának utánzására szolgáló *bul* ~ *bol*, ill. *pul* ~ *pal* hangutánzó tő, amelyből igék is keletkezhetnek. Ez a hangutánzó tő igen közel áll az obi-ugor *pul*, ill. *pol* hangsorhoz.

A megadott jelentésekből azt is láthatjuk, hogy az orosz *булкать*, sőt bizonyos fokig az orosz *плескаты* és a német *platschen*, *plätschern* is hasonló hangsorral fejezi ki a víz csobogását.

A magyar *foly(ik)* ige a benne végbement *p* > *f*-hangváltozás után elszakadt hangutánzó tövétől, — hogy úgy mondjam: „etimologikus igévé” vált (mint a **pukk*-ősi hangutánzó tőből származó *fak-ad*).

Egészen közönséges jelenség a nyelvtörténetben, hogy az eredetileg hangutánzó szavak idők folyamán elvesztik hangutánzó jellegüket, és besodródznak az általános hangváltozásokba. Ilyen ősi finnugor hangutánzó szavakból származik pl. a m. *holló* és a már említett *fakad* is.

Talán pusztá véletlen, hogy egyes finnugor nyelvek néhány hangutánzó igeje feltűnően hasonlít a magyarhoz, mint a m. *köhög*, fi. *köhiä* ~ ész. *köhima* 'ua.'; m. *kopog*, fi. *koputtaa* ~ é. *koputama* 'ua.'; m. *pattan* ~ *pattoq*, vogul *patti* '(húr) elpattan'; m. *nyávog*, vogul *hawyi* 'ua.'. Ezek közül a *kopog* és *pattan* nem is lehetne szabályos megfelelője az azonos jelentésű rokonyelvi szavaknak. De miért nem az oroszban, svédben vagy franciában hasonlít ennyre néhány hangutánzó szó a magyarhoz? Anélkül, hogy messzemenő következtetéseket vonhatnánk le ezekből a tényekből, annyi talán megállapítható, hogy némelykor a finnugor nyelvek a természet zörejeit egymástól függetlenül hasonló beszédhangokkal adják vissza, tehát — hogy úgy mondjam — egymáshoz hasonló módon „hallják” őket.

2. Vog. *turap* 'vihar, viharfelhő, borús idő'

Egy szoszvai származású adatközlőm (Juvan Sesztalov) egyik költeményének utolsó szakasza a következő:

xäjtne, minne wori
totas manax šos!
šs-ke turap wāri,
wori toti šs!

Futó, menő harcot
 hányszor viselt [már]!
 Ha újra vihar jön,
 ismét harcol [majd]!

A *turap wāri* kihagyásos szerkezet a *Numi-Tōrum turap wāri* 'N. T. vihart csinál'-ból. A *turap* (fonetikusán: *ty'ráp*) szó tudomásom szerint nincs meg a XIX. századi forrásokban. Az újabb szótárak azonban ismerik: CSERNY. *turap* 'туца'; ROMB. ненастье — *mypan*, *epmьсьма*, *epmасьну* (nála a *туца* szó vogul jelentésű *сяхла*) ; BAL.—VAHR. Szó. *mypan* J. (latin betűre átírva) *nälwāl*, *lul törəm* 'ненастье'. A szóra eddig csak az északi nyelvjárásból vannak adataink 'vihar, viharfelhő, borús idő' jelentésben.

A szó zürjén eredetű. Összevethető a WICHM.—Уот. V., Sz., Lu., Le., Ud. *turēb*, I. *turēb* 'Schneegestöber, (Lu. auch) Schlackerwetter'; FOKOS V., Ud. *turēb* 'Schneegestöber' szóval.

A hangmegfelelés szabályos, vö. vog. É. *pupakwe* 'medve (ahogy a nők és gyermekek nevezik)' < zürj. *bubu*, *buba*, *pupa* 'Scheuche, Schreckbild, Popanz; Teufel, Waldgeist'; vog. AHLQV. *šul* 'Stück, Brocken' < zürj. *šul* 'Baststreifen' stb. A második szótagra vonatkozólag vog. É. *siram* 'szelet' < zürj. *šerem* 'kenyérszelet', vog. É. *šermat* 'zabla' < zürj. *šermed* 'ua.' stb.

Mivel az egyeztetésnek sem hangtani, sem jelentéstani akadályai nincsenek, a kétségtelenül zürjén jövevényszavak közé kell sorolnunk.

3. Vog. *maršum* 'szomorú, bús'

RADANOVICS KÁROLY (NYK. LXIII, 386—7) az osztj. (KARJ.) Ni. *mār'səm* 'скупно, es ist leid'; Kaz. *mār'səm* 'beengende, schwüle Luft (im Haus, bei Sommerhitze im Freien)' szót a zürjén *mār'sini* 'sich bemühen, sich anstrengen, arbeiten' stb. igének **mār'sem* melléknévi igenévi alakjából származtatja.

A szó a vogulban is megvan. Magam a már említett J. Sesztalov egyik verscímében jegyeztem föl: *āyi maršum ēriy* 'a leány bús éneke'. A szó az újabb szótárakban a következő adatokban mutatkozik: CSERNY. *maršum* 'скупно, тоскливо'; ROMB. скупно — *марсюм*; тоскливый — *марсюм*, кастал; BAL.—VAHR. Szó. *марсюм*, J. (átírva) *mōr'səm* 1. 'печальный, тоскливый, скупный'; 2. 'скупно, тоскливо, грустно'.

Ha a régebbi szójegyzékekből ez az alak nem is igazolható, kétségtelen, hogy a vogul szó összefügg a következő szavakkal: (AHLQV.) *mārem* ~ *mārēm* 'eng'; MUNK. (VNGy. II, 667) É. *mari* 'szorul, reked, elakad', *marēm* 'szűk; szükség, szorultság'; *marin* 'szűkös', *marili* 'szorultságban, szükségben van'; *marēmi*, *marēmawə* 1. 'megszorul, szükségbe jut', 2. 'unatkozik'; *marapi* 'megszorul, megreked'; *maršemi* 'unatkozik'; *marsi* 'tolakodik, szorítja magát', *marli* 'szorongat, szorít'; (VNGy. III/2, 385) É. *mari* 'szorul, szűkül, elakad'; *marli* 'szűkít'; *marēmi*, *maršemi* 'szorít'; (MUNK.—SZIL.) É. *mari* 'szűkül', *marli* 'szűkít', *marili* 'szükségbe esik', *marapi* 'szűkül, megreked'; *marēmawə* *kātän-nak marēmawəs* : unatkozó kezünk íze megunatkozott; KL. *jel-māri* 'megszorul'; (KÁLMÁN, kézír.) Szi. *marum* 'szűk'; *maril* 'szükség'. A szóra

jukondai adatom is van: *tomp jāyattal läp-märtäwä* : a sziget folyókkal van összeszorítva.

Nézetem szerint a *maršum* a *mari* 'szorul, szűkül' igének -š képzős származékából való befejezett melléknévi igenév. Maga a **marši* ige ugyan nem mutatható ki, sőt önmagában az -š képző is elég ritka. Van azonban *maršami* 'unatkozik' ige, amelyben könnyen felismerhető a közönséges -*m* mozzanatos képző, vö. *tāuti* 'rág' ~ *tāumi* 'beleharap'; *pūti* 'bök' ~ *pūtimi* 'beledöf'; *mūri* 'merül' ~ *jolä mūrmi* 'lemerül' stb. (SZABÓ D.: NYK. XXXIV, 217).

A pusztá -š képzőre hirtelenjében csak a *pojki* 'kér, könyörög, imádkozik' ~ *pojksi* 'ua.' (VNGy. II, 685) példát tudom felhozni. Összetett képzőkben azonban igen gyakori pl. -šl : *rāti* 'üt' ~ *rätšli* 'vereget', *puri* 'harap' ~ *puršli* 'harapdál', *tāwi* 'evez' ~ *tāwšli* 'evezget' stb.; -yšl : *nāti* 'úszik' ~ *nätšlawä* 'úszkál', *vōti* 'szél fú' ~ *poršat vōtššlawat* 'a szemetet a szél elkapja'; -šent : *jiv* 'jó' ~ *jiššenti* 'jódogél', *mij* 'ad' ~ *miššentawam* 'adott nekem'; -šentšl : *jiššentšli* 'jódogél'; -šlānt : *χajti* 'fut' ~ *χajtšlānterit* 'futkosnak', *χarti* 'húz, von' ~ *χartšlānti* 'vonzolgat', *porji* 'ugrik' ~ *porjšlānti* 'ugrándozik'; -šlent : *sumi* 'zúg' ~ *sumšlentš* 'zümmögött' stb. (uo. 71—2).

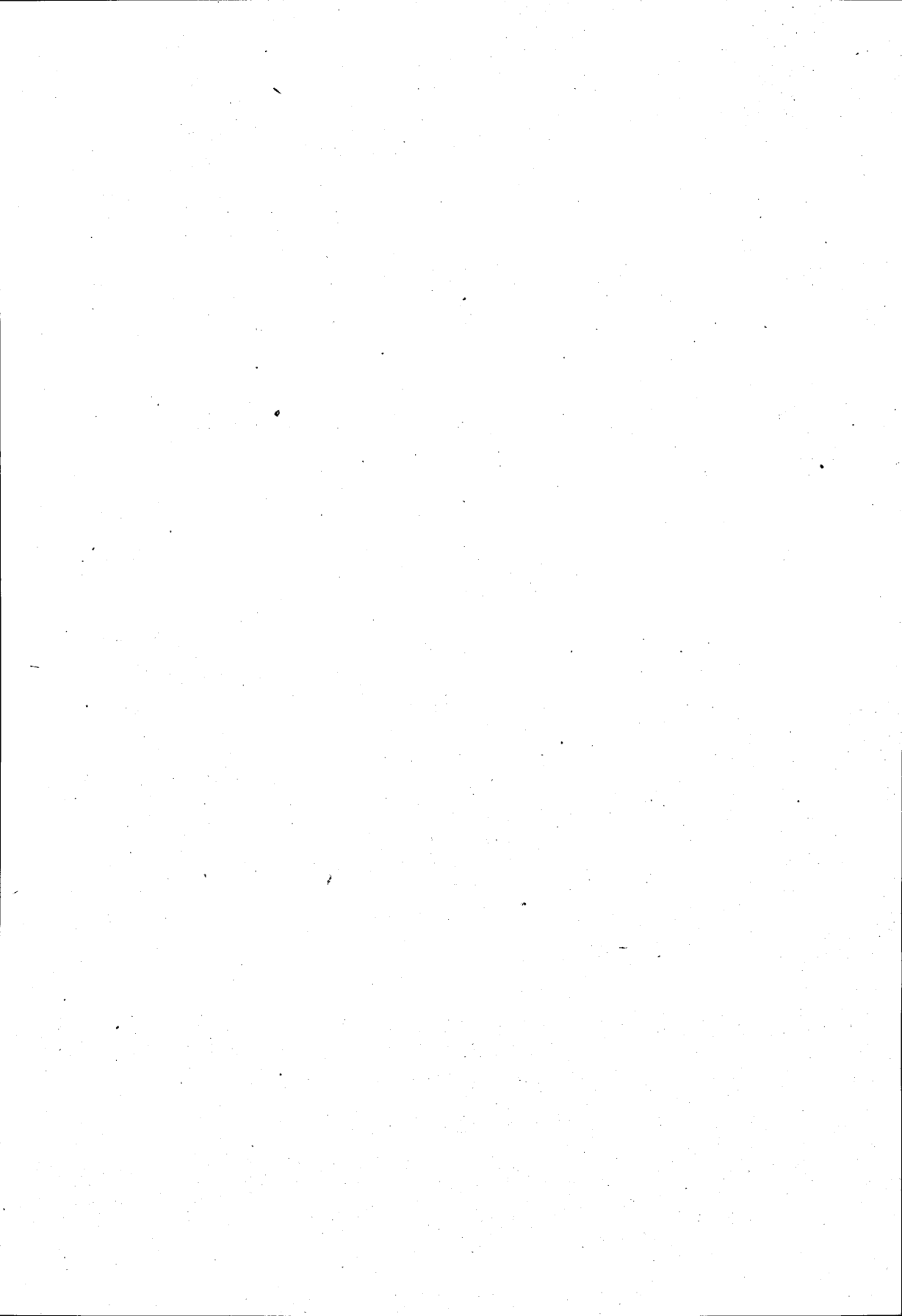
Ugyanebbe a szócsaládba tartoznak szerintem a következő — a szótárban elkülönített, de véleményem szerint egy töről fakadt — szavak: (KARJ. — TOIV. 539a—b) Ni. *mārem*, Kaz. *māre* 'm' (subst. und adj.), O. *mārem* 'leid'; Ni. *māreməŋ*, Kaz. *māreməŋ*, O. *māre-məŋ* 'leid; leid empfindend'; Ni. *māramšä*, Kaz. *māre mšä*, O. *māre mšä* 'leid werden, anfangen sich zu sehnen'; (uo. 541 b) Ni. *māraštä* 'infolge der Hitze od. durch Kohlendunst übel werden'; (uo.) Ni. *māraštä* 'in die Lage kommen, etw. nötig zu haben, Mangel empfinden', Kaz. *māraštä* 'in Not, Elend geraten, in Verlegenheit, in Angst kommen'; és végül szerintem ide tartozik a RADANOVICStól említett osztják szó is: (uo. 542) Ni. *mārsäm* 'es ist leid', Kaz. *mārsäm* 'beengende, schwüle Luft (im Haus, bei Sommerhitze im Freien)'.
 Hogy az említett osztják szavak összetartoznak, azt nemcsak a hangtani azonosság igazolja, hanem az is, hogy mindegyik — a szótárban négy címszóba elkülönített szó (ill. szócsoport) ugyanazokban a nyelvjárásokban (Ni., Kaz. és O.) található meg. Az osztják szó vokalizmusa ősosztj. **a*-re mutat (Ni., Kaz. *ä*, O. *y*, vö. STEINITZ, Östj. Vok. 97). A vogul igére főleg északi adataink vannak, de a KL. *ä* és yukondai *ä* arra enged következtetni, hogy itt az ősvog. **ē* nyelvjárási megfelelőivel van dolgunk (vö. STEINITZ, Wog. Vok. 265: FL., Szo. *a*, KL. *ä* [esetleg *ä*], K. *ä* [esetleg *ä*]).

Az ősvogul **ē* ~ ősosztj. **a* megfelelés szabályos, pl. vog. É. *tal*, K. *täl* ~ osztj. (KT. 1104) Ni. *tät*, Kaz. *тät*, O. *löl* 'Klafter' (~ m. *öl*) vagy vog. É. *päl*, KL. *päl*, K. *päl* ~ osztj. (KT. 775—6) Ni. *pät*, Kaz. *pät*, O. *pol* 'Ohr' (~ m. *fül*) stb.

Jelentés szempontjából is könnyen megmagyarázható a 'szorít, szorul, szűk' jelentésből az 'unalom, fájdalom, nyomasztó (levegő)'. Ide vonatkozólag elég idéznünk a magyar *szorong*, *szorongás*, *szorultság*, *szükség* szavakat, de természetes ez a jelentésfejlődés más nyelvekben is, hiszen nyomott lelkiállapotban úgy érezzük, mintha belsónket valami szorítaná, lélegzetünk is nehezebbé válik. A németben *Druck* 'nyomás, szorítás; szorongás, fojtott izgalom' (> m. *drukk*, *drukkol*) vagy a latin *angustiae* ~ *angustia* 1. 'szűk hely, szoros'; 2. 'szorultság, korlátozottság, szükség, hiány, zavar' (GYÖRKÖSY) és az ebből származó fr. *angoisse* 'aggódás, szorongás'.

Szerintem tehát a vogul és osztják szó összetartozik, a jelentések természetesen jutottak a konkrét 'szorít, szorul, szűk'-ből a nyomott lelkiállapotot érzékeltető 'szorongás, unalom, bús' jelentéshez. Így tehát az osztják szót nem szükséges a zürjénből eredeztetnünk, a zürjén és az osztják szó jelentése közti különbség nem egészen meggyőző áthidalása is fölöslegessé válik.

KÁLMÁN BÉLA

Az ópermi *l* fonéma utódjai az Inyva menti permják nyelvterületen

A komi nyelvjárások rendszerezésében mindmáig alapvető és általánosan elfogadott kritériumnak tekintjük az ópermi *l* fonéma viselkedését meghatározott fonetikai helyzetekben. Ennek alapján különböztetünk meg négy nyelvjárástípust: a sziszolait, a vicsegdait, az izsmaait és a (nevezzük egyelőre így:) permit.

A zürjén¹ nyelvjárások nagy részéről többé-kevésbé megnyugtató vagy legalábbis számottevő ismeretekkel rendelkezünk. Sokkal kevésbé mondhatjuk el ezt a permják nyelvjárásokról. GENETZ délkeleti permi (jazvai) szövegei úttörő jelentőségűek, de terjedelmük csekély. WICHMANN Syrjänische Volksdichtungjában ugyancsak kevés és egyetlen faluból származó permják anyagot találunk, UOTILA Syrjänische Chrestomathie c. művében sem sokat. V. I. LITKIN nyelvjárási chrestomatiájában a permják nyelvjárások alaposabb taglalását találjuk, ám a mutatóba közölt szövegek legföljebb ízelítőnek elegendők. A magam részéről azt is vitathatónak tartom, mennyiben szerencsés a permják nyelvterületet élesen elkülöníteni a zürjéntől, és permják nemzeti nyelvről, illetve ennek nyelvjárásairól nyilatkozni.²

Ámde a terminológia egykori esetleges tisztázásáig beszéljünk permják nyelvről és nyelvjárásokról. LITKIN után ezt a nyelvjárásterületet az ópermi *l* fonéma továbbélése vagy módosulása alapján két nagy nyelvjárástípusra bonthatjuk. Az *l* hangot megőrizték a permi nyelvjárásterület északi, k o s z a i — k á m a i és z j u z d a i nyelvjárása, valamint a déli terület egyes perem-

¹ A félreértések elkerülése és az egyöntetűség kedvéért V. I. LITKIN terminológiájához igazodunk: zürjénnek nevezzük a mai Komi ASZSZK területén levő nyelvjárásokat, valamint azokat, amelyek a köztársaság határain kívül esnek, de szervesen kapcsolódnak valamely zürjén nyelvjáráshoz (ilyenek a kolai, a kanyini, a mezenyi — pinyegai, az obi stb.). A mai Komi — Permjak Nemzetiségi Körzet területén meglevő és az ezekhez kapcsolódó nyelvjárásokat permjaknak nevezzük. A zürjén és a permják nyelvterületet összefoglalóan kominak nevezzük.

² A permjakokat nem tekintjük külön nemzetnek, hanem a komi nép egyik jellegzetes etnikai csoportjának. Nyelvüket sem tekinthetjük önálló nyelvnek, mint ahogyan pl. a zürjénhez viszonyítva a votjakot, hanem csupán nyelvjárásterületnek. Nem látunk nagyobb és lényegesebb hangtani, alaktani vagy mondattani különbségeket a permják és a sziszolai — középvicsegdai zürjén nyelvjárások között, mint amilyeneket az utóbbiak és — mondjuk — az izsmai tájnyelvterület dialektusai között. Az izsmaait pedig senki sem tartja önálló nyelvnek. A zürjén — permják elkülönítésben közigazgatási — földrajzi szempontok érvényesülnek, s ennek gyakorlati hasznosságában nem a mi dolgunk kételkedni. Tudományos, sőt éppen nyelvtudományi szempontból azonban ezt az elhatárolást tudománytalannak, ahisztórikusnak és félrevezetőnek kell tartanunk. Vö. LITKIN, DialChrest. 10.

nyelvjárásai, a *nyerdvai* és az *onyi*. Ugyanide sorolhatjuk a LITKIN által külön nyelvjárásrészletnek feltüntetett *jazvai* (a GENETZ-féle keleti permi) tájszólást. Az *l*-ező nyelvjárások koszorújában találjuk a *kudimkari*—*inyvai* és az *alsó-inyvai* tájnyelvet. Ez a két dialektus éppen az ópermi *l* viselkedése szempontjából alapvetően különbözik a többi permják és zürjén, tehát általában az összes többi komi nyelvjárástól: az ősi *l* itt minden fonetikai helyzetben *v*-vé változott. Ez a permják nyelvjárásrészlet képviseli tehát a komi dialektológia egyik fontos és jellegzetes, a főntebb negyediknek említett és (egyszerűség kedvéért) perminek nevezett típusát (LITKIN: *без-ловые говоры*). Számszerűleg a komi nyelvet beszélőknek mintegy 24 százaléka, tehát eléggé tetemes hányada, csaknem egynegyede tartozik ide (LITKIN, DialChrest. 21).

Erről a fontos és érdekes nyelvjárásrészletről ugyancsak édeskeveset tudunk. WICHMANN perminek jelzett (P) anyaga, igaz, ezt a típust képviseli. A feljegyzések azonban javarészt egyetlen faluból, Juszvából valók, WICHMANN nyelvmestere, BIKOV tanító pedig maga nem is Juszva, hanem Trunovo falu szülőtte volt.³ WICHMANN anyagán kívül LITKIN nyelvjárási szöveggyűjteménye tájékoztat a kudimkari—inyvai tájnyelvről, meglehetősen kurtán, főleg annak közlésére szorítkozva, hogy ezt a nyelvjárásrészletet sem tarthatjuk egységesnek, azonban adatok hiányában bővebbet alig tudunk róla mondani (DialChrest. 24, 26). LITKIN műve közöl néhány rövidke szöveget is (i. m. 44—51), amelyeknek fonetikai megbízhatóságát azonban sajnos nem tarthatjuk maradéktalanul megnyugtatónak (hogy miért, arra alább visszatérünk).

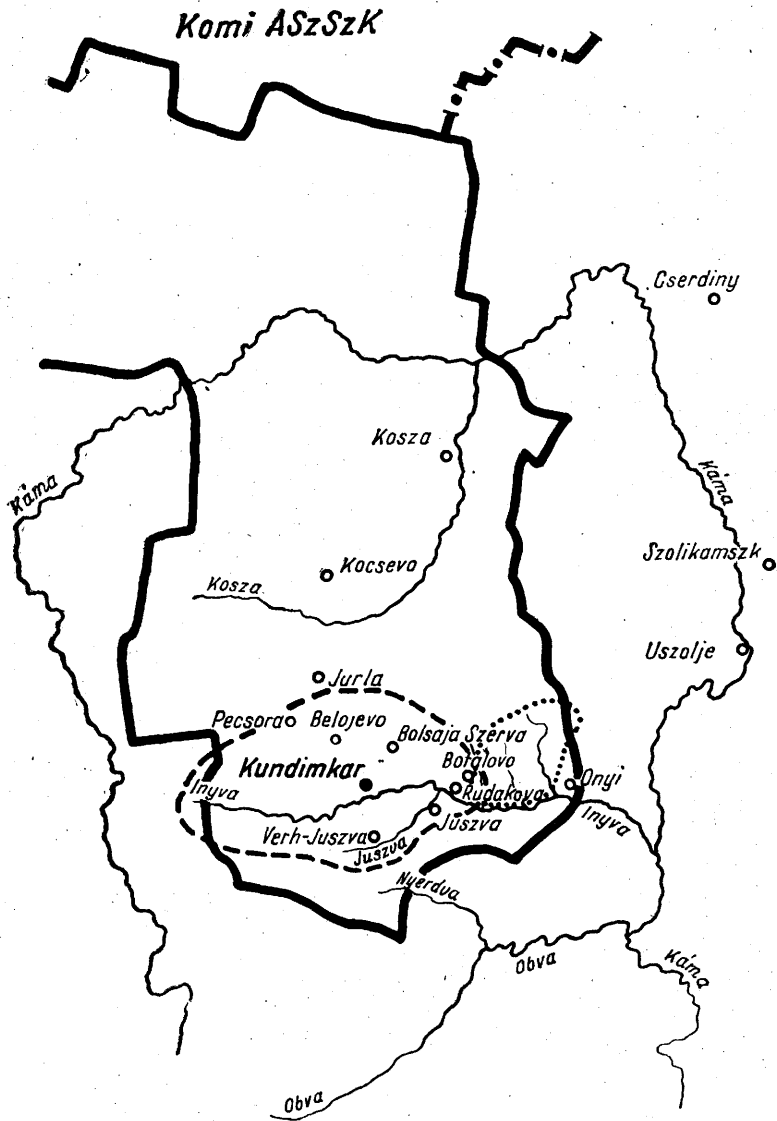
Az alapvető kérdés, az *l* fonéma tekintetében azonban WICHMANN és LITKIN szerint aligha kételkedhetünk. A szóbanforgó nyelvjárásban az ópermi *l*-ből minden fonetikai helyzetben *v* lett. LITKIN a DialChrest.-án kívül más munkáiban is ezt vallja, ezt erősíti meg UOTILA is a zürjén *l* történetét tárgyalva.⁴ A kivétel lehetőségére csak két utalást láthatunk. Az egyik UOTILA említése a *v > u* fejlődéséről, de csak meghatározott fonetikai helyzetben, nevezetesen *o* után (lásd az előbbi jegyzetet!). A másik LITKIN utalása KUZNYECOV egy (igen nehezen hozzáférhető) cikkére,⁵ amely szerint az ópermi *l* helyén egyes öregemberek a szóbanforgó nyelvjárásrészletben nem labiodentális *v*-t, hanem bilabiális *w*-t ejtenek. LITKIN azonban (a DialChrest. 20. oldal lábjegyzete szerint) kételkedik ennek meglétében, csak *v* fonémát ismer, legföljebb annak megkockáztatásával, hogy az utóbbi az alsó ajak ernyedt artikulációs tevékenysége következtében a bilabiális *w* hangszínére emlékeztethet. Szóbeli közlései ezt illetően teljesen egyértelműek voltak (1959-ben és 1960-ban, Moszkvában jártamkor). Mindezek alapján magam is azt gondoltam, hogy a kudimkari—inyvai nyelvjárás csak *v* fonémát ismer az ősi *l* utódjaként, tehát az utóbbit a nyelvjárásrészlet egészen az előbbi váltotta fel.

Kételkednem ebben először 1959 decemberében kellett, amikor egy erről a területről származó közlő beszédében mást tapasztaltam. Kezdetben azonban inkább magamban, fonetikai észrevételeim megbízhatóságában, pontosságában kételkedtem. Körülbelül egy esztendő múltán, egy ugyancsak erről a nyelvjárásrészletről, de más faluból származó nyelvmester, valamint végül

³ A falu pontosabb hollétét máig sem tudtam felderíteni.

⁴ UOTILA, Koms. 45, 193; Современный коми язык (Сыктывкар, 1955), 47; V. I. LITKIN, Историческая грамматика коми языка, часть I, (Сыктывкар, 1957) 57—60.

⁵ L. DialChrest. 20. (lábjegyzetet is!)

- A Komi-Permják N.K. határa
- - - - A kudimkari-inyvai nyelvjáróterület
- Az alsó-inyvai nyelvjáróterület

KUZNYECOV professzor cikkének megszerzése és tanulmányozása győzött meg első megfigyeléseim helytálló voltáról. Észrevételeimet így összegezhetem:

1. az ópermi *l* a kudimkari—inyvai nyelvjárásterületen valóban nem található meg,

2. helyébe a tájnyelvtérület egyes nyelvjárásaiban mindenütt *v* lépett (ezt igazolják WICHMANN adatai),

3. más nyelvjárásokban bilabiális *w* váltotta fel (vagy ennek valamely variánsa), amely azonban önálló fonéma és éppen fonológiaiilag különbözik az ugyancsak önálló *v* fonémától,

4. ismét más nyelvjárásokban az ópermi *l* helyében meghatározott fonetikai helyzetben *v*, más helyzetben *w* figyelhető meg (avagy ezek további fejleményei).

Adataimmal csak két falu nyelvjárását mutathatom be, következésképpen a fölvetett kérdés vizsgálata jelenleg sem terjedhet ki még a nyelvjárásterület egészének pontos, megnyugtató feltérképezésére.

Vizsgáljuk meg az ópermi *l* fonéma-utódjait először Verh-Juszva falu nyelvjárásában.⁶

1. a) Szókezdő helyzetben $l > w$:

wokti 'я пришёл, -ехал' | *wetšini* 'спускаться, отправиться' | *widdētni* 'читать' | *wun* 'день'

b) Szótagkezdő (toldalékkezdő) $l > w$ szó belsejében (mássalhangzó után, nem intervokalikus helyzetben):

eta-medwe 'один другому' | *pomettšezwe* 'на помечи' | *mijanwe* 'нам' | *šewēmwē ~ šē, ēmwē* 'сердцу' | *kinwe-ke* 'кому-нибудь' | *mijanwis* 'от нас' | *medi-waš* 'на другое место' | *etwašn* 'вместе, совместно'

2. a) Szóvégi helyzetben $l > u$:

kju 'язык, слово' | *nju* 'девушка' | *asju* 'утро'

Szóvégen tehát az $l (> w) > u$, vokalizálódik és diftongust alkot a megelőző magánhangzóval. Ha azonban ebből a helyzetből gemináció

⁶ Verh-Juszva és Rudakova falu hollétéről és két nyelvmesteremről lásd VÁSZOLYI: NyK. LXIII, 396. Az átírásban FOKOS DÁVIDOT követem. Egy ponton térek el tőle: ha a hangsúlyos nem-első szótagban *i* vagy *u* simulóhangos diftongus van, a hangsúly jelét a simulóhang után tesztem ki, a diftongust fonetikai egységnek tekintve. Tehát *asju:šah* 'с утра', *gorau:ni* 'слышиться, звучаться', *go:ubej* 'голубой', *miko:aj* 'Миколай'. A *w* betű hangértéke: bilabiális *v* hang. Képzésekor a tüdőből kiáramló levegő útjában a felső ajak felé közeledő alsó ajak alkot igen gyenge résakadályt. Az ajkak izomműködése rendkívül ernyedt, a keletkező rés olyannyira tágas, hogy a keletkezett mássalhangzónak nagyon sokban vokális hangszínezete van. Szóvégen vagy mássalhangzó előtti szótagvégen szabályszerű vokalizálódást figyelhetünk meg, illetve a *w* a megelőző magánhangzóval diftongust alkot, annak simulóhangjává válik. Ilyenkor jelöljük *u*-nak: *kju* 'Zunge, Sprache, Wort', *u,džau:ni* 'arbeiten' (megfelelőbbnek tartanók — a végletesen sorvadt artikulációs mozzanat pontosabb feltüntetésére — a *kju*, *u,džau:ni* jelölést; erről azonban a nyomdai munka egyszerűsítése végett lemondunk). Intervokalikus helyzetben a $w > o$, vagyis sorvadásának végső állomására érkezve elveszti artikulált beszédhang jellegét és helyét a hiátus, a két magánhangzó között keletkező szótaghatár foglalja el: *o,a* 'ich lebe', *ta,u:n* 'heute'. Az így keletkezett szótaghatárt egyetlen esetben nem jelöljük: olyan nem-első szótagban, amelyik hangsúlyos, tehát pl. *su,a:ē* (< *suwa:we*), *u,džau:ni* (< *u,džau:weni*). Ebben az esetben is csak azért mondunk le a fonetikai jelölés következetességének elvéről, hogy a tipográfiai jelek szaporításával ne nehezítsük meg a szövegek olvashatóságát; másrészt a szótaghatár jelét ebben az esetben elhagyhatónak tartottuk, mert a hangsúly jele mintegy szemlélteti a két szótag határát is. Ezt a tételt persze nem szabad megfordítani, azaz a hangsúly jele nem mindenütt utal szótaghatárra (*ve,eti:š* 'Lehrer' < *veve:ti:š*).

következik be, akkor $l > w$ (a vokalizálódás elmarad, a w megőrzi konzonzáns jellegét): *njwwew* 'девушки', *kjwwew* 'языки' (csakúgy, mint *šwwis* 'он сказал').

- b) Szótagvégi $l > u$ szó belsejében (mássalhangzó előtt, nem intervokalikus helyzetben):

ouņi 'жить' | *veņi* 'быть' | *asiunas* 'утром' | *asiu'sań* 'с утра' | *arjau'nas* 'к осени, под осень' | *gorau'ni* 'слышиться, звучаться'

3. a) Szó belsejében (eredetileg szótagkezdő) $l > \emptyset$ intervokalikus helyzetben:

njien 'у них' | *sjien* 'у него (неё)' | *ta,un* 'сегодня'

- b) Szó belsejében (eredetileg tőhöz tartozó) $l > \emptyset$ intervokalikus helyzetben:

o,a 'я живу' | *ko,e* 'надо, придётся' | *tšu,a'as* 'пройдёт' | *u,dža'eni* 'работают' | *ku,em* 'мёртвый' | *su,a'e* 'стоит' | *ve,eti's* 'учитель'

Megjegyzendő, hogy az utóbbi két esetben ingadozó a nyelvhasználat.

Folyamatos beszédben, gyorsabb tempóval feltétlenül csak a hiátus figyelhető meg: *su,a'e* 'er steht'. Lassabb beszédtempóval, pontosabban, amikor a beszélőnek szándékában áll, intervokalikus helyzetben is hallható a w : *suwa'we* 'er steht'. Jellemzőnek tartom, hogy az olyan alakokat, mint az utóbbi, csak akkor hallhattam, amikor éppen a w kiejtését illetően kérdezősködtem és többször is megkérdeztem egyazon szót, a nyelvmester pedig szándékosan, tudatosan és erőteljesebben artikulálva ilyen esetekben intervokalikus helyzetekben w -t ejtett, előbb vagy utóbb pedig ugyanezen szóalakot folyamatos beszédben w nélkül, hiátussal közölte. Nyilvánvalóan szemtanúi lehetünk a w fonéma soradásának intervokalikus helyzetben csakúgy, mint abszolút szóvégen (*kju*, *asju*). Ilyen fonetikai pozícióban a beszélő már nem ejt w -t, de még tudja, hogy a hiátus, illetve a vokalizálódó—diftongizálódó u helyén ez állt (az utóbbit bizonyítják a geminációs alakok: *kju*, de *kjwwew*, *nju*, de *njwwew*). A hiátus is szigorúan őrzi az $l > w$ nyomát és ennek funkcióját tölti be. Ha például két egynemű magánhangzó között keletkezett a hiátus, a két magánhangzó között szótaghatár van, nem olvadnak egybe és nem alkotnak hosszú magánhangzót: *mo,oto'k* (nem *moto'k*!) 'молоток'; *vo,o'da* (nem *vōda*!) 'Владимир, Володя'.

Érdekes, a fenti hangfejlődést keresztező jelenséget is megfigyelhetünk néha. Olykor két magánhangzó között inetimologikus, másodlagos hiátustöltő u jelentkezik, például *juue* 'er trinkt' (< *juε*, vö. *junj* 'trinken'). Sajátos azonban, hogy az ($l >$) w -t felváltó hiátus helyén egyetlen esetben sem figyeltem meg ezt a hiátustöltőt.

Az orosz jövevényszavak l fonémái analogikusan szintén az ópermi l útjára léptek, és fonetikai helyzetüktől függően w , u vagy \emptyset váltotta fel őket. Így tehát: *wabi's* 'лавица' | *wuk* 'лук' | *wapko* 'Лапко [кличка]' | *kojko'zin* 'в колхозе' | *ško,a* 'школа' | *miko,aǝ* 'Микола, Николай' [~ *škowa*, *mikowaǝ*].

Mint látható tehát, a verh-juszvai nyelvjárásban az ősi l utódja mindenütt következetesen a w fonéma (illetve variánsai, a \emptyset vagy a u), nem pedig a v . Az utóbbi a falu nyelvjárásában ugyancsak fonéma, és mint ilyen, az ópermi etimologikus v folytatója. Ennek megfelelően csak szókezdő helyzetben találjuk meg: *vi,izņik* 'выше, более высокий' | *verau'ni* 'охотиться' | *vetvenj* 'ходят, приходят' | *vi,dže'tni* 'смотреть' | *veškít* 'прямой' | *vune'tni* 'забыть' | *ve,i* 'он был' | *ve,iše* 'они были'. Nem szókezdő helyzetben a v fonéma előfordul: I. egyes, jelzős szerkezetekből alakult szóösszetételekben, ahol is

az utótag élén ugyancsak szókezdő helyzetben volt, pl. *in-va* 'Иньва', *juš-va* 'Юсьва' (vö. *va* 'Wasser'); 2. a *vilyn*, *vile* stb. névutóbokorból fejlődött *-vin*, *-ve* stb. ragok élén: *gorvin* 'на печке', *piza'nve* 'на стол'. Természetesen ebben a fonetikai helyzetben is őrzi egykori szókezdő helyzete emlékét. Hogy milyen lényeges fonematikus különbség van a *v* és a *w* között, szemlélteti az alábbi korreláció: *piza'nve* 'на стол' (sublativus) — *piza'nve* 'столу' (dativus—allativus).

Érdekes az orosz jövevényszavak etimologikus *v* fonémáinak viselkedése. Szó- és szótagkezdő helyzetben megmarad a *v*: *vina* 'водка, Branntwein', *iva'n* 'Иван' *kožaj'stvo* 'хозяйство'. Más fonetikai helyzetben a *v* vagy megmarad (*dere'vna* ~ *gere'vna* 'деревня'), vagy keresztező hangfejlődési tendenciákat mutat (*morkov* < *morkovь*, *sovs'em* < *sovsem*).

Egy azonban bizonyos: a verh-juszvai nyelvjárás hangállományában megvan és élesen elkülönül a *v* és a *w* fonéma, az előbbi az ópermi etimologikus *v*, az utóbbi (variánsaival karöltve) az ópermi etimologikus *l* utódja.

Én magam ezt a tényt csak Verh-Juszva faluból ismerem. Hogy azonban a jelenség nem korlátozódik csupán egy falura, az nemcsak valószínű, hanem bizonyítható is. KUZNYECOV főtebb idézett, kitűnő megfigyelésről tanúskodó cikkében ugyanennek az $l > w \neq v$ korrelációnak a meglétéről tudósít Kudimkarban és környékén, nevezetesen Klimovo faluban (egyetlen különbség lehetséges: KUZNYECOV nem ír a $w > u$ fejlődéséről; a $w > \emptyset$ tendenciát azonban ő is megfigyelte). Kudimkartól Klimovo egy kilométer távolságban van, Verh-Juszva azonban körülbelül húsz kilométerre. Ebből következik, hogy az $l > w \neq v$ hangfejlődés az inyvai (kudimkari—inyvai) nyelvjáróterület több részén jelentkezik. KUZNYECOV igaza a verh-juszvai adatokkal is támogatható: az inyvai nyelvjárásban a *v* és a *w* külön fonémák (ha óvatosak akarunk lenni: legalábbis az ismertett falvakban, a nyelvjárás területének egy részén). LITKIN jellemzéséhez az inyvai tájnyelv fonémaállományáról⁷ mindenesetre célszerű hozzáfűzni az adataink megengedte kiegészítést.

Vegyük azonban szemügyre az ópermi *l* fonéma utódjait egy másik permják község nyelvjárásában. Rudakova falu a vizsgált kudimkari—klimovoi—verh-juszvai $l > w \neq v$ vonaltól keletre esik mintegy huszonöt—harminc kilométerre. LITKIN nyelvjáróterületi felosztása (DialChrest. 26—27) alapján a falu a kudimkari—inyvai területen van, annak keleti szegélyén; külön megjegyzendőnek tartjuk, hogy a falutól mintegy öt—tíz kilométerre keletre képzeljük el (LITKIN: i. m. 27 alapján) az alsó-inyvai nyelvjárás határvonalát (erre a kérdésre alább vissza kell térnünk). Rudakova nyelve *l* fonémát ugyancsak nem ismer, ennek utódjai azonban változatos és bonyolultabb képet mutatnak.

1. a) Szókezdő helyzetben $l > v$:

vin 'день' | *vim* 'снег' | *vokni* 'приходить' | *vedzni* 'пускать' | *viddini* 'читать, считать' | *veše'tšeni* 'готовятся' | *veba'e* 'летает' | *veba'em* 'полёт'

b) Szótagkezdő (toldalékkezdő) $l > v$ szó belsejében (mássalhangzó után, nem intervokalikus helyzetben):

⁷ В. И. Лыткин, Краткий обзор диалектов коми языка (Записки общества изучения коми края, вып. V. Сыктывкар, 1930), 31; DialChrest. 20.

mijanvan 'к нам' | *tšersviš* 'с веретена' | *bidva'in* 'всюду' | *etvain* 'вместе' | *asvanim* 'наш собственный' | *ešvini* 'развешивать' (< *ešni*) | *vartvem* 'обмолоченный' (< *vartvini* < *vartni*)

2. a) Szóvégi helyzetben *l* > *ɥ*:

ɥɥ 'ветвь' | *teɥ* 'зима' | *džau* 'ряд (льна); плоская (узкая, длинная) дощечка' | *asiɥ* 'утро' | *veɥ* 'лошадь'

Szóvégen az *l* > *ɥ* diftongust alkot a megelőző magánhangzóval. Ha ebből a helyzetből gemináció következik be, ingadozik a nyelvhasználat (*ll* > *ɥɥ* ~ *vv*): *ɥɥɥez* 'ветви', *džauɥez* 'ряды льна', de: *vevev* 'лошади'.

b) Szótagvégi *l* > *ɥ* szó belsejében (mássalhangzó előtt, nem intervokalikus helyzetben):

veuse 'лошадь' (accusativus) | *niɥka* 'девушка' | *šijni* 'петь' | *požema* 'испугался' | *suɥte'teni* 'ставят' | *ɥte* 'под' | *poɥjeni* 'носят' | *veɥ-der* 'поверхность'

3. a) Szó belsejében (eredetileg szótagkezdő) *l* > \emptyset intervokalikus helyzetben:

si'e 'ему,ей' | *si'en* 'у него' | *ni'en* 'у них'

b) Szó belsejében (eredetileg tőhöz tartozó) *l* > \emptyset intervokalikus helyzetben:

ži'n 'далеко, вдали' | *vi'ž'nžika* 'выше' | *ve'en* 'лошадью' | *ži's* 'далёкий' | *o,i's* 'житель' | *te,i's* 'луна' | *o,a* 'я живу' | *su,a'e* 'стоит' | *kiska'en'i* 'тянут, тащат' | *šijem* 'пение, песня' | *tšu,a'emas* 'прошли'

Az utóbbi két esetben Rudakova nyelvjárásában is ingadozik a nyelvhasználat: a hiátus helyett — akárcsak Verh-Juszva faluban — lassúbb beszédtempó esetén, inkább ha a beszélő szándékosan vagy tudatosan törekszik, hallható *w* (de *v* egyetlen esetben sem!). Tehát *su,a'e* ~ *suwa'we* 'er steht', *o,en'i* ~ *owen'i* 'sie leben', *je'en* ~ *jewen* 'mit Milch'. A hiátus esetén viszont a szótaghatár éppen olyan határozott, mint a verh-juszvai nyelvjárásban: *mo,oto'k* 'молоток', *vo,o'da* 'Владимир, Володя'. Egészen elvétve a hiátus következtében egymás mellé került két magánhangzó összeolvadhat egy hosszú magánhangzóvá: *õ m a-v ě m a etik koro'l* 'жил-был король'. Jellemző azonban a következő: ez a mondat egy népmese első mondata. A rá következő második így hangzik: *si'en ve,ema ži'džit tsarstvo* 'у него было большое царство' — itt tehát ugyanaz a szóalak hiátussal, szótaghatárral jelentkezik, nincs összeolvadás.

Az ópermi *l* hangfejlődési tendenciáit mutatják analogikusan a rudakovai nyelvjárás orosz jövevényszavainak *l* fonémái is. Szó elején és szótag elején (mássalhangzó után, nem intervokalikus helyzetben) *l* > *v*:⁸ *vuk* < *лук* | *vog* < *лог* | *vapa* < *лапа* | *vabi'tš* < *лабич* | *susvo'n* < *суслон* | *sogvaši'tšžin'i* < *согласиться*. Szó- és szótagvégi helyzetben *l* > *ɥ*: *vešauka* < *вешалка* | *koɥko'z* < *колхоз* | *koɥdu'n* < *колдун* | *butiɥka* < *бутылка* | *šoukouei* < *шелковый* | *soɥ* < *соль/ль* > *ɥ!*. Intervokalikus helyzetben *l* > \emptyset : *mo,oto'k* < *молоток* | *ko,oko'letš* < *колоколец* | *mo,ode'tš* < *молодец* | *go,os* < *голос* | *ko,o'da* < *колода* | *vo,ok* < *волок* | *na,oi'* < *налоу* | *žerka,o* < *зеркало* | *li,oi'ei* < *лиловый* | *go,ubei* < *голубой*. Egyetlen kivétellel találkoztam: *avei* < *алый*. Ezt az analógiát keresztező hangfejlődési tendenciát mutatnak

⁸ Vö. UOTILA, KONS. 45., KALIMA, RLS 75.

egyres szavak: *blagoszloiti* < *благословить*, *skladeń* < *складень*, *gvaunej* < *главный*.

A rudakovai nyelvjárásban tehát az ópermi *l*-nek három folytatása lehet: szó- és szótagkezdő helyzetben $l > v$, szó- és szótagvégi helyzetben $l > \varphi$, intervokalikusk helyzetben pedig $l > \emptyset$ ($\sim \varphi$). A szókezdő $l > v$ egybeesik a nyelvjárás etimologikus *v* fonémájával, amelyik — akár a verh-juszvai nyelvjárásé — az ópermi *v* folytatója, és csak ennek megfelelő fonetikai helyzetben fordul elő: *va* 'вода' | *vir* 'кровь' | *ǰbve* 'на поле' (sublativus) | *ǰbvaa*⁹ 'на поле' (superessivus) | *sivve* 'на него' (intervokalikusk geminációval) | *in-va* 'Иньва'. Érdekesekek az orosz jövevényszavak eredeti *v* fonémái. Egyes esetekben a permják etimologikus *v* módjára viselkednek, más esetekben azonban tarka változatosságot, kereszttező hangfejlődési tendenciákat mutatnak. Szó- és szótagkezdő helyzetben: *vo, o'da* < *Володя* | *va'na* < *Ваня* | *ev'i'n* < *овин* | *perveǰ* < *первый*, de — *so, a'ŋka* < *сновалка* | *nu, t'so'k* < *внучок* | *to'var* < *товар* | *zdoro'vaǰ: t's'i'ni* < *здороваться* | *rozo'eǰ* < *розовый*. Szó- és szótagvégi helyzetben $v > \varphi$ (tehát egybeesik az $l > \varphi$ tendenciával): *morko'v* < *морковь* | *so'ŋe't* < *совсем* | *li'to'vka* < *литовка* | *krǰzo'v'nik* < *крижовник* | *dere'v'na* < *деревня*, de — *ko, ŝo'va* < *ковишова*, *stav* < *стаб* (vö. FOKOS: NYK. LV, 49—50; KALIMA, RLS. 23—24). Ide vonható még egy szó: *ko'vta* < *кофта* (\sim irodalmi, moszkvai *кофта*).

A fentieket összegezve ismételjük véleményünket: az ópermi *l* eltűnt, de nem változott mindenütt és egyértelműen *v*-re a kudimkari—inylvai nyelvjáróterületen. Alakulását tekintve három nyelvjárótipust látunk: **1.** $l > v$ (WICHMANN juszvai—trunovoi feljegyzései), **2.** $l > w$ ($> \varphi \sim \emptyset$) — kudimkari, klimovoi, verh-juszvai adatok, **3.** $l > v$ ($> \varphi \sim \emptyset$) típus (Rudakova nyelvjárása). Felvetődik azonban a kérdés és választ kell rá keresnünk: hogyan oszlanak meg az *l* fejleményei a kudimkari—inylvai nyelvjáróterületen, hol vonulnak a jelenség izofonjai, mi az arány az egyes típusok között? A kérdés annyival izgatóbb, mert mint LITKIN írja (DialChrest. 26), ez a nyelvjárás a beszélők lélekszámát tekintve a legnagyobb az összes komi dialektus között. LITKINnek (uo.) sajnálatosan igaza van abban is, hogy adatok hiányában nem tudjuk kisebb egységekre bontani a vizsgált nyelvjáróterületet. Legalább ekkora bajnak tekinthető azonban, hogy a Dial. Chrest. tartalmaz értékes adatokat, a közölt (44—49. o.) kudimkari—inylvai szövegek szemléltetnek néhány falvat (számszerint hatot), s illetéknéppen kitűnően bővíthetnék ismereteinket a vizsgált kérdésben — fonetikai vonatkozásban azonban az átírás meglehetősen elnagyolt és ezért félrevezető lehet. A kutatás tehát itt kényszerűen megtorpan, és legfőljebb bizonytalan találgatásokra van módunk. Úgy véljük, a fonetikai elnagyolást alkalmazó, fonematikusnak nevezett átírással ilyen formában elvileg nem érthetünk egyet.¹⁰

⁹ Megjegyzendő, hogy a rudakovai nyelvjárásban (csakúgy mint a verh-juszvai-ban) — LITKIN szerint (DialChrest. 24) általában a déli permják nyelvterületen — a *vilin*, *vilas*, *vile*, *vilet* stb. névutó raggá alakult (*-vin*, *-vas*, *-ve*, *-vet* stb.). Rudakova tájnyelvében azonban a szóbanforgó ragok mellett a jelzett névutók is élnek: *dere'v'na su, a'e kere's vilin* 'деревня стоит на горе'; *tui vilas si, eni* 'на дороге поют'; *vesa'vka vi, e* 'на вешалку'.

¹⁰ A zürjén szavak transzkripciójában FOKOS DÁVID átírását tekintjük követendő példának, amely kitűnő pontossága mellett könnyen áttekinthető, jól olvasható és ment bármiféle fonetikai túlbuzgóságtól. FOKOSnál több engedményt azonban nem szabad tenni, mert az elnagyolásból pontatlanság lesz. Az izsmai nyelvjárások például nem-első szótagban nem ismernek *e* fonémát, helyettük *e*, *e* vagy *e* áll. Hogy azonban mikor melyik,

Az is lehetséges, hogy a DialChrest. kudimkari—inyvai szövegeinek átírásában rendszerkényyszer érvényesült: LITKIN ugyanis (i. m. 20) abból indult ki, hogy az *l* fonéma ezen a nyelvterületen mindenütt *v*, amely legfőlebb hangszínével emlékeztet a bilabiális *w*-re. A verh-juszvai és a kudimkari—klimovoi adatok, távolabbról pedig a rudakovaiak után ezt a tételt módosítanunk kellett. Ismételten azt állítjuk, hogy például a verh-juszvai nyelvjárásban éppen fonematikai szempontból igen lényeges különbséget látunk a *v* és a *w* között. A DialChrest. kudimkari—inyvai szövegeiben az *l* helyén mindenütt *v*-t találunk — amelyről azonban nem tudhatjuk, hogy mikor jelöl *v* fonémát, mikor *w*-t avagy *ɥ*-t.¹¹ Az *l* > *v* változás izofonjainak megvételét tehát nemcsak a kevés adat, hanem a DialChrest.-ban meglévő adatok fonetikai tisztázatlansága is gátolja: nem látjuk pontosan a *v*-hangok minőségét. Egy jelenséget azonban a DialChrest. kudimkari—inyvai szövegeiből is kimutathatunk, s ez a (kérdéses minőségű) *v* eltűnése és helyében a hiátus keletkezése intervokalikus helyzetben. A következő falvakból az alábbi adatok találhatók:

1. Белоевский район, Отевский сельсовет, Курдюк falu: *у́зauc* (o: *u₁dʒa'is*), *а́дзэин* (o: *addʒi'in*), *ви́таиц* (o: *višta'is*)
2. Кудымкарский район, Большая Серва falu: *вбу* ~ *вбви* (o: *ve₁i*, ~? *vevi*), *вбисц* (o: *ve₁ise*), *кбд* (o: *ko₁e*)
3. Белоевский район, Печора falu: *вбу*, *вбисц* (o: *ve₁i*, *ve₁ise*)
4. Юсьвинский район, Боталовский сельсовет: *одныс* (o: *o₁a'nis*), *вбисц* (o: *ve₁ise*)

Számolnunk kell azzal, hogy a hiátus keletkezése sporadikus tünet. Annyi azonban valószínűnek látszik, hogy a fenti falvak tájnyelve ugyancsak eltér a WICHMANN-féle juszvai—trunovoi típustól, tehát attól, amelyet LITKIN úgyszólván egyedül meglévőnek, legalábbis általánosnak tart a kudimkari—inyvai nyelvjáróterületen.

Mindebből következően további kiegészítést tartunk szükségesnek hozzáfűzni a DialChrest.-hoz. Az *l* > *v* változás két nyelvjárást (vagy inkább, úgy látszik, nyelvjáróterületet) érint: a tárgyalt kudimkari—inyvait és az alsó-inyvait. A kettő között LITKIN számos hangtani és alaktani különbséget

az egyáltalán nem közömbös, az izsmai nyelvjárásokat — gyanításom szerint — többek között ennek a kritériumnak alapján különíthetjük apróbb tájnyelvi egységekre a nyelvjáróterület egészén belül. Ugyanígy a felsővicsegi (kortkeroszi—gyerevjanszki típusú) nyelvjárás (vö. RADANOVICS: NyK. LXI. 95—99) sem ismer nem-első szótagban *e* fonémát, de *i*-t sem, helyettük *e* meg *i* áll, ezek azonban nem azonosak az *e* és *i* fonémával. A DialChrest.-ban használt átírás az adott esetekben csak *e* (:ə), illetve *i* betűt használ. Hogy azonban az *e* hangértéke *e*, *e* vagy *ɛ* (esetleg *ə*), az *i*-é pedig *i* avagy *ɨ* — ez eldönthetetlen. Ez az átírás feltétlenül önkényesen uniformizálja a nyelvjárások hangtani arculatát, s ezzel az eljárással nemcsak a dialektológia színskáláját szegényíti, de határozottan torzít, félrevezet. Hangtani értékét ezért kétségesnek gondoljuk. Vö. például a DialChrest. 69., 73., 74. oldalon olvasható átiratokat a FOKOS-, illetve WICHMANN-féle eredetivel!

¹¹ A DialChrest. 48. oldalán található botalovói szöveg pontatlanságára nyelv-mesterem, R. M. BATALOVA hívta fel a figyelmemet. Aggályában kételkedni nincsen okom, annyival inkább, mert az inkriminált szöveg közlője (N. A. Krivoscsckov) R. M. BATALOVA rokona és földije, aki — nyelv-mesterem állítása szerint — ugyanazt a nyelvjárást képviseli, mint ő maga. Nem lényegtelen az sem, hogy a szöveg — és más kudimkari—inyvai szövegek — lejegyzője, A. SZ. GANTMAN-KRIVOSCSCKOVA szintén közeli rokona R. M. BATALOVÁNAK, aki éppen tőle úgy tudja, hogy — többek között LITKIN tekintélyének hatása alatt — GANTMAN-KRIVOSCSCKOVA *v*-t írt le mindenütt az ópermi *l* helyére, jöllehet nem feltétlenül *v*-t, hanem esetleg *w*-t vagy *ɥ*-t hallott).

sorol fel (i. m. 27—28), amelyek alapján az alsó-inyvait külön nyelvjárásnak jelzi. Az elsőnek feltüntetett sajátos hangtani vonása az, hogy a kudimkari—inyvai nyelvjárástól eltérően az alsó-inyvaiiban a *v* intervokalikus helyzetben gyakran kiesik. A fentebbi adatokból azonban nyilvánvalóan kiderül, hogy ez nem lehet megkülönböztető vonás, hiszen ez a jelenség a kudimkari—inyvai nyelvjárás területén is általános, hozzá nemcsak a rudakovai nyelvjárásban (az alsó-inyvai nyelvjárás közvetlen nyugati szomszédságában, valószínűleg éppen határterületén), hanem távolabbi vidéken is (Kudimkar, Klimovo, Verh-Juszva, Bolsaja Szerva, Pecsora, Kurgyuk környékén). Az *l > v* izofonja, úgy látszik, éppen nem elválasztja, hanem ellenkezőleg, összeköti a két vizsgált nyelvjárást. Az alsó-inyvainak azonban valóban vannak olyan vonásai, amelyek elkülöníteni látszanak a kudimkari—inyvaitól. Ezek elsősorban hangsúlyviszonyai, egyes lexikális és morfológiai sajátosságai. Feltűnő viszont, hogy mindezek az elhatároló jellemzők (legalábbis azok, amelyeket a DialChrest. közöl), megtalálhatók az alsó-inyvai nyelvjárás délkeleti szomszédságában, az *onyi* nyelvjárásban (i. m. 26—27). Az onyi ma feltétlenül pusztuló nyelvjárásnak tekinthető, területe mindössze néhány falura zsugorodott. Korábban viszont lényegesen kiterjedtebb volt. Szűkös adataink fényében is azt kell tartanunk, hogy az alsó-inyvai nyelvjárás a kudimkari—inyvai és az onyi tájnyelv keveredésének tekinthető, a két lényegesen különböző dialektus és egyúttal az *l*-ező és *v*-zó nyelvjárássterületek összecsapásának és kiegyenlítődesének terméke. Ha önálló nyelvjárásnak tekintjük (mint a DialChrest. teszi), akkor csak az onyi nyelvjárásra jellemző vonásai alapján különíthetjük el. Ha viszont a rendszerezés alapja elsősorban az ópermi *l* viselkedése, akkor az alsó-inyvait nem tarthatjuk önálló nyelvjárásnak, hanem a kudimkari—inyvai tájnyelvterület egyik sajátos és a nyelvjárás terület egészén belül — az onyi vonásai miatt — elkülönülő egysége. Olyan alcsoport, amelyet nyilvánvalóan többet is meg kell majd különböztetnünk ezen a korántsem egységes területen, ha a kutatások előrehaladása, a ma még ismeretlen vagy nem kielégítően ismert részletek feltárása és rendszerezése erre módot ad.

Az *l > w ~ y* hangváltozás nemcsak a permjék nyelvjárásokban figyelhető meg, szórványosan előfordul votják nyelvterületén is. WICHMANN a jelabugai és a malmizs—urzsumi vidéken figyelte meg a szóbeljeji és szóvégi *l > y* (*y*) hangváltozást. MUNKÁCSI ugyancsak a jelabugai nyelvjárás területéről ismeri az *l > y ~ Ø* fejlődést.¹²

FOKOS DÁVID hívja fel a figyelmünket (NyK. LV, 49—50), hogy az *l > v* hangváltozás a permjékon kívül más nyelvekben is ismerős. A magam részéről a permjékhez meglepően hasonlóan fejlődésnek tartom a lengyel *l* sorsát egyes nyelvjárásokban. A kielcei vajdaságban, Skarzysko-Kamienna környékén figyeltem meg ilyen alakokat: *gomu·ka* < Gomulka, *suon* < słoń, *ma_o* < mało. Az *l* fejleménye itt is bilabiális *w*, diftongizálódás vagy hiátus.

Végezetül úgy vélem, a fentebbi adatok jól támogathatják UOTILA egy eddig is igen valószínű feltevését (Kons. 193), amennyiben ő az izsmai zürjén hosszú *mgh*-k kialakulását **y* fokon keresztül képzei el (*ō, ē, ū* stb. < **oy, ey, uy* stb. < *ol, el, ul* stb.). Hozzátehetjük, — további, kézenfekvőnek látszó feltevésként — hogy természetszerűleg ugyanilyennek véljük az izsmai, felső-

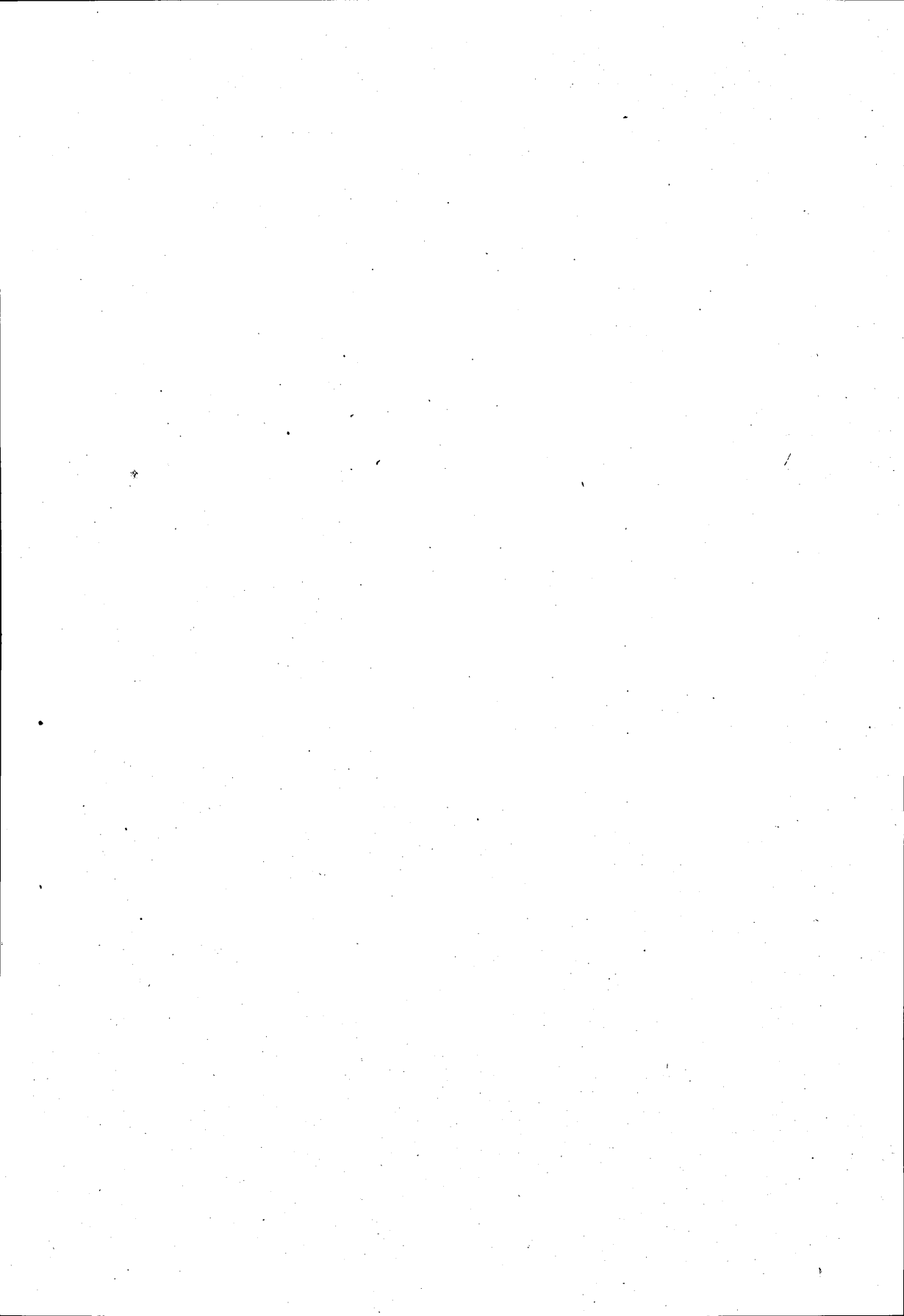
¹² L. WICHMANN, *Vok.* 3; MUNKÁCSI: MSFOu. CII, 604; FOKOS: NyK. LV, 49; UOTILA, *Kons.* 195; BUBRICH, *Iszt. fonetika udmurtszkovo jazika*, 100—103.

vimi és viserai tájnyelvterület *nīl* > *nī*, *sultnī* > *sutnī* típusú változását is, amikor is az *l* vokalizálódik, majd eltűnik, a megelőző magánhangzó megnyúlása nélkül, míg más nyelvjárásban ugyanez a folyamat az előző magánhangzó időtartamának megnövekedésével járt.^{13, 14}

VÁSZOLYI ERIK

¹³ L. DialChrest. 34; Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов (Сыктывкар, 1961), 458.

¹⁴ Cikkem kéziratát 1961. november 6-án zártam le. Ezt követően, 1962 nyarán volt módomban megismerkedni A. Sz. KRIVOSZSEKOVA egy újabb, az inyvai nyelvjárás *l* > *v* ~ \emptyset hangváltozását tárgyaló cikkével (Вопросы финно-угорского языкознания. Изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1962; 212-228. oldal). Megállapításait jelen dolgozatomban — annak kézírata már nyomdában lévén — nem hasznosíthattam. Ezzel kapcsolatos észrevételeimet a Nyelvtudományi Közlemények következő számában szándékozom közölni.

Mégegyszer a nyelvtani nem kérdéséhez

1. A gépi fordítás tanulmányozása számos általános nyelvészeti kérdésnek új oldalról való értékeléséhez vezetett, sőt ezáltal egy-egy nyelvi értékelés átfogalmazásának igénye is felmerült. Ez vonatkozik a nyelvtani kategóriákra, köztük a genusra is.

A nyelvtani nem kialakulása című dolgozatomban (NyK LX, 339—68 és LXI, 29—43) foglalkoztam a genus funkcióival, s ennek kapcsán felvettem e kategória szükségszerűségének kérdését. SAUVAGEOT A. cikkem bírálatában (Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, LV. fasc. 2, 279—80 és 286—8) többek között az erre vonatkozó nézeteim helyességét is tagadja. Nem hiszi, hogy a már egyszer kifejlődött nyelvtani kategória valaha eltűnhet, s a genus néhány funkciójának felsorolásával kapcsolatban úgy véli, hogy a szórend megváltoztatása és a szókapcsolatok tagjainak szétsorolása nem a genus, hanem általában az egyeztetés kifejlődése által lehetséges.

A nyelvtani kategóriák egyetemleges megléte egyik legnehezebb elvi probléma. Amint magam is utaltam rá, vitatni lehet, hogy a kínai és más ázsiai elszigetelő nyelvből a kikövetkeztetett ragok lekopásával nem tűnt-e el egyszersmind a casus is. Nem tagadható azonban, hogy a genus ilyen vonatkozásban nagyon különbözik a többi nyelvtani kategóriától, mert eddig egyetlen nyelvcsaládban sem volt megfigyelhető a genuson kívül valamelyik másik kategória kifejlődése, terebélyesedése s azután minden nyom nélkül való eltűnése.

A genus különlegesen viselkedik a funkciók tekintetében is. Az orosz—angol viszonylatban folytatott gépi fordítási előtanulmányok során pl. az orosz nyelvben éppen a genus kategóriája bizonyult redundáns jellegűnek; más szóval eszerint a genusegyeztetés semmiféle információt nem jelent. Lásd IVANOV V. V. erre vonatkozó megfigyeléseit (Бюллетень объединения по машинным переводам, 1959, Москва 7.).

Úgy látszik tehát, hogy SAUVAGEOT és a fordítógép elméleti szakemberei a genus funkcionális értékelése tekintetében jogosan jutottak közös nevezőre. Csakhogy e kutatók nem vették figyelembe a nyelvi rendszer, azaz a code és a nyelvi mű, azaz a message különbségét (e két fogalomról l. korábbi cikkemet: A modern nyelvtudomány főbb problémái, Nyr. LXXXII, 469—70), és megállapításuk csupán a message-re, nem pedig a code-ra érvényes. Idézett tanulmányomban (36) jeleztem e két nyelvi sík különbségét a genus vonatkozásában is. Azt állítottam, hogy a nyelv a nyelvtani rendszer oldaláról nézve általában takarékosan bánik eszközeivel.

A code és a message kettősségét a genus jelenségeinek értékelésekor is figyelembe kell venni. A genusról szóló tanulmányomban (37) az olasz *l'ho*

visto — *l'ho vista* mondatok szembeállításával bizonyítottam, hogy olykor a genuskülönbség dönti el a közlés jelentését, tehát éppen a genus alaktani elkülönülései szolgáltatnak új információt. Mondhatunk ilyen orosz nyelvű példát is. Ha két társa közül a beszélő az egyiknek utasítást akar adni az eltávozásra, s a kettő közül az egyik nő, a másik férfi, a *nouua* vagy a *nouea* közlésből az érdekelték világosan megtudják, hogy melyiküknek kell elindulnia. A közléspárból az -a morféma, illetőleg annak hiánya (-o hang-súlyos kötőhang betoldásával) ebben a mondatban csak a genus különbségét takarja, vagyis ezek genusmegkülönböztető ragok, amelyeknek fontos funkciójuk van a jelentés szempontjából és — ha egyéb jelek nem segítik a megértést, mint a felsorolt példákban — hírértékük van. Éppen ebben áll a genus nem mindig, de számos esetben megnyilvánuló funkciójának lényege. Ezért nem jó példa a SAUVAGEOT (i. m. 287—8) által idézett MANNINEN-sor (*Mutta kun ehtinyt äärimpään Ithakan olet kärkeen . . .*), amelyet a tőlem választott OVIDIUS-idézettel (*Lurida terribiles miscent aconita novercae . . .*) állít szembe. SAUVAGEOT ezzel azt akarja bizonyítani, hogy a szókapcsolatok tagjainak egymástól távoli elhelyezése, széthúzása a finnben is lehetséges, nemcsak a latinban, mégpedig nem azért, mivel a genus kategóriája mutatja a szavak közti összetartozást, hanem mert az egyeztetésnek (a finnben casus- és numerusegyeztetésnek) van viszonykeltő funkciója. Azonban Sauvageot figyelmen kívül hagyja, hogy a finn idézetben a szókapcsolat tagjai nem nominativusban, hanem casus obliquusban vannak (. . . *äärimpään . . . kärkeen . . .*: illativus), ugyanezt a széthúzást viszont nem lehetne megengedni egy többszörös nominativusi szerkezet esetében. Az OVIDIUS idézetben a *terribiles . . . novercae* nominativusban áll, s a *terribiles* hovatartozása (ti. hogy nem a *lurida . . . aconita* kapcsolat tagja mint második jelző) éppen a szó genusvégződéséből (-es, nem pedig -ia) derül ki. Habár a latinban és más hasonló generikus nyelvben az egyeztetés a mondatok többségében a casust, numerust és genust együtt jelzi, mindig akadnak olyan esetek, amikor az pozitív módon csak a genust jelzi. A genust jelző morfémának ilyen esetekben hírértéke van. Más szóval a genus kategóriáját nem lehet egyértelműen redundáns kategóriának minősíteni. Az adott szövegben mindig akadnak olyan mondatok, ahol éppen a genuskülönbség adja meg a pontos jelentést a genusmegkülönböztető morfémák útján. Igaz, hogy a nyelvi szövegeknek, a message-nek talán nagyobb részében a genust jelölő morfémának nincs külön hírértékük. Ha pedig a message szempontjából esetenként változik a genus konkrét megnyilvánulásának hírértéke, a code szempontjából a nyelvtani nem fontos kategória, s tévedés volna redundánsnak nyilvánítani. Mindebből nyilvánvaló, hogy redundáns nyelvi kategóriákról aligha beszélhetünk, legfeljebb arról, hogy kifejezésük a messageben redundáns is lehet.

Kétségtelen viszont, hogy a genus az információ-elmélet szemszögéből nézve sokban különbözik a többi kategóriáktól. A genus megnyilvánulásának gyakori redundanciája részben magyarázatot ad a kategória eltűnésének okaira.

2. Hivatkozott dolgozatom 11. pontjában felvettem a nyelvi típus és a genus összefüggésének kérdését. SAUVAGEOT ezt is rosszalással fogadja, habár talán inkább csak azt kifogásolja, hogy még a múlt században a SCHLEGEL testvérek, POTT, STEINTHAL, MISTELI és mások által felállított,

de szerinte régen „elavult” elszigetelő, ragozó, hajlító típusokról beszélnek. Maga a nyelvi tipológia kérdése aligha adhat alapot a kifogásolásra, hiszen e probléma éppen a nyelvtudomány új szemléletének fényében nagyon is előtérbe került. Elég, ha ennek bizonyítására megemlítem JAKOBSON R. oslói kongresszusi beszámolóját és az ezt követő vitát (*Actes du Huitième Congrès International des Linguistes*, Oslo. 1958. 17–35), továbbá GREENBERG J. H. elvi tanulmányát (*The Nature and Uses of Linguistic Typologies*, *International Journal of American Linguistics* XXIII/2, 68–77) és SAPIR rendszerét továbbfejlesztő kísérletét (*A Quantitative Approach to the Morphological Typology of Languages*. *IJAL* XXVI/3, 178–94, amely legelőször 1954-ben jelent meg a WILSON D. WALLIS emlékkönyvben). De nincs okom szégyenkezni a múlt századi terminológia és tipológia alkalmazásáért sem, noha tanulmányomban SAPIR rendszeréről szintén megemlékeztem. Aligha állok egyedül azzal a meggyőződéssel, hogy a schlegeli hármas, vagy a STEINTHAL–MISTELI-féle továbbfejlesztett osztályozás soha sem lesz elavult. Maga GREENBERG például másodiknak említett művében ezt mondja (180): „However inadequate the nineteenth-century discussion of this topic now appears, the major virtue of the schemes advanced remains something of fundamental importance to the overall characterization of a language, the morphological structure of the word, was instinctively seized upon as the basis of classification, and Sapir’s contribution simply continued this essential feature of the earlier approach, in revised form.” A hármas felosztásból egyre több csoportból, alosztályból álló rendszerezés keletkezett, egyre több sajátság figyelembevételével finomították az eredeti gondolatot. Ezzel egyidejűleg azonban az osztályozási elvek áttekintése és a besorolás egyre nehezebbé vált. Olykor többféle szempont keresztezi egymást, s ennek következtében egy-egy nyelv típusba való besorolása alkalmával többféle megoldás is elképzelhető. Ez a helyzet SAPIR különben kiváló rendszerében (lásd pl. MOST M. bírálatát SAPIR rendszeréről: *Actes du sixième Congrès International des Linguistes*. Paris. 1949.). De GREENBERG rendszerével kapcsolatban szintén felmerülhetnek ilyenféle kifogások annál is inkább, mivel ő a nyelvi szövegekben érvényesülő sajátságok által próbálja a nyelvi típusokat megragadni (egyébként lényegében SAPIR nyomdokait követi). A kérdésnek a code-ból a message-be való áttolása azonban aligha elégíti ki az áttekinthetőség iránti jogos követelményeket, s amellet a szövegek természetétől függően még inkább növelheti a besorolási bizonytalanságokat és ingadozásokat. A message egyoldalú vizsgálata és a code vizsgálatának elhanyagolása gyöngye pontja GREENBERG rendszerének, pedig az amerikai kutató elsőnek említett tanulmányában elvileg helyesen fejt ki a code és a message vizsgálatának egybehangolását a tipológia szempontjából. Mindenesetre a múlt századi és a mai tipológiai rendszerek közti értékelés alkalmával az előbbieket nem lehet olyan vállveregetéssel elintézni, mint ahogyan a modern nyelvtudományi elméletek számos híve teszi, akikhez most SAUVAGEOT is csatlakozik. A korai hármas felosztásnak kétségtelenül megvan az a hibája, hogy nagyon durva képet ad a nyelvek sokrétű jelenségeiről, s ezért a három vagy négy típusba olykor nehéz beleerőszakolni az egyes nyelveket. Ugyanakkor azonban ez a sajátság előnnyé válik, ha csak nagyjából akarjuk jellemezni az egyes nyelveket. Ez az osztályozási mód nagyon is áttekinthető, világos és a lényegre ragadja meg. A STEINTHAL- és MISTELI-féle finomító osztályozás inkább csak ront, mert bonyolultabbá teszi a tipizálást anélkül, hogy

lényegesen finomítani tudna rajta. Amikor éppen a részletek sokféleségét is figyelembe kell venni, akkor a SAPIR és követői által továbbfejlesztett rendszerek az előnyösebbek a múlt századiakkal szemben. Nyilvánvaló tehát, hogy mindkettőnek megvan a maga alkalmazási területe ma is. Ezért nem lehet a hármas felosztást elavultnak tekinteni. Annál kevésbé lehet ezt tenni, mert a legtöbb kézikönyv és a tankönyvek még ma is erre a felosztásra építik fel a nyelvtípusok leírását.

SAUVAGEOT megütközik egyrészt azon, hogy a hármas típusrendszerben a magyar és a török együvé tartozik a bantu nyelvekkel, holott az előbbi kettő és az utóbbiak egészen eltérő típusok, másrészt pedig azon, hogy a francia is lényegében azonos sajátságúnak minősül ezzel az afrikai nyelvcsaláddal. Pedig kétségtelen, hogy minden kézikönyv a ragozó nyelvek közt tartja számon a finnugor és a török-tatár nyelveket — ugyanúgy, ahogyan a bantu nyelveket is. Köztük a típus szempontjából lényegében csak az a különbség, hogy az urál-altaji nyelvek túlnyomóan suffixumokkal, a bantu nyelvek pedig túlnyomóan prefixumokkal oldják meg a viszonyítást.

Bizonyos tekintetben sok közös vonás található a francia és a bantu nyelvek között is. Ezt elfogulatlan kutatók már régebben észrevették, s nem hiába helyezte el SAPIR — horribile dictu — a francia és a bantu nyelvet egymás mellé a C csoportba két altípusként (amelyek közt csak nagyon kevés különbség van).

Mind a múlt századi, mind a modern típusrendszerek közös vonása az, hogy a genus kategóriájának különlegességeire, meglétére vagy hiányára nem voltak tekintettel, s a megkülönböztetés elvei közt ilyen kritérium nem szerepel. Ezt a múlt századi osztályozásoktól a mondottak alapján nem kérhetjük számon, úgy vélem azonban, a finomabb tipizáló rendszereknek valamilyen módon tekintetbe kell venni ezt a többlettől lényegesen különböző, sajátságos kategóriát.

3. E két fontosabb elméleti kérdésből keletkezett vitát felhasználom arra, hogy SAUVAGEOT recenziójának egyéb észrevételeire is reagáljak. Ezek között vannak olyanok, amelyek vitatható problémákat érintenek, vannak azonban olyanok, amelyek dolgozatom szövegének félreértéséből keletkeztek.

A vitás kérdések közül az első az újfelnémet névragozási rendszerre vonatkozó megjegyzésemet érinti. Azt állítottam ugyanis, hogy ebben a nyelvben a tő és a genus szorosan összefonódott, ha a mai német főnévragozásban tőről egyáltalán beszélhetünk. Ez utóbbi kételkedő megjegyzésem jogos, hiszen az indogermán alapnyelvben kimutatható tövekről a modern némettel kapcsolatban nem beszélhetünk. Itt csak arról van szó, hogy a főnév néhány casusban (singularis genitivus, néha accusativus, pluralis dativus) esetvégződést kap, habár a többes számú dativust kivéve nem minden főnév kap ilyen morfémaikat. A viszonyítást azonban nem a főnevek esetvégződései, hanem a főnévvel egyező szó (névelő, melléknév, névmás) vagy a szórend végzi el. A gyenge vagy erős ragozásba tartozó végződések szerinti főnévtípusok nem önálló tövek, hanem a három nem köré épített paradigmarendszer altípusai.

Kétségtelenül vitatható az indogermán és más nyelvekben kialakult nemi különbség, valamint a bantu és más nyelvek névszói osztálytagozódása közti azonosság. Ebben a vonatkozásban viszont nem állok egyedül, hiszen

WUNDTól VENDRYESEN keresztül az afrikanista DREXELIG (tanulmányomban idéztem műveiket) hasonlóképpen vélekednek, habár a természetes nemből vezetik is le a névszói osztálytagozódás eredetét. Magam azért csatlakoztam e felfogáshoz, mert a genus alaktani elkülönüléseken nyugvó szintaktikai jelenségnek tartom, s ebben a szemléletben az egyeztetésnek nagy jelentősége van. Az egyeztetés tekintetében pedig e különféle nyelvi jelenségek között azonos vonások vannak. Abban sem állok egymagam, hogy a genus szintaktikai szerepében, az egyeztetésben látom a lényegét; az általam idézett STEINTHALTól kezdve sokan vallják ezt ma is így, sőt egyebek közt JESPERSEN is (The Philosophy of Grammar. London. 1958.⁸) ezt a nézetet követi. Éppen ezért úgy vélem, felfogásom miatt akkor sem kell szégyenkezmem, ha egyébként — amint SAUVAGEOT írja — a nagy GOMBOCZ ZOLTÁN honfitársa vagyok. Tudomásom szerint GOMBOCZ nem végzett a genus kérdésében önálló kutatásokat, sőt állást sem foglalt ilyen irányban.

SAUVAGEOT megütközése ellenére sem látom be, miért ne lehetne a számlálószó és a genus között átmeneti fejlődési kapcsot keresni anélkül természetesen, hogy a kétféle nyelvi jelenséget funkcionális, szinkronikus szempontból azonosítanók. Amint dolgozatomban erre hivatkoztam, HJELMSLEV már előttem hasonló gondolatokra jutott (egyébként HJELMSLEV idézett művét csak tanulmányom kéziratának beadása után kaptam kézhez, úgyhogy a hivatkozás megtételére a nyomdába adás után kerülhetett sor).

Recenzensem méltatlanul vádol azzal, hogy LÉVY—BRÜHLre jogtalanul hivatkozom, s az ő nevével takarózva az ún. primitív népek gondolkodását a rosszálló értelmű „prelogikus” jelzővel marasztalom el. Igaz, hogy a francia etnológus és szociológus később részben megtagadta korábbi nézeteit, a megszületett eszméket azonban megalkotóik sem tudják megsemmisíteni, és azok mindaddig élnek, amíg helyesebb és jobb eszmék nem váltják fel őket. LÉVY—BRÜHL eszméinek pedig megvannak a maguk időtálló, racionális magvai. Én éppen ilyen értelemben próbáltam a „prelogikus” jelzőt egyszerűbb és találhatóbb terminus technikus hiányában alkalmazni. Véleményem szerint az ún. primitív népek gondolkodását nyugodtan hívhatjuk prelogikusnak akkor, ha e népeknek a világ jelenségeit mítikus eszközökkel magyarázó gondolkodásmódját, illetőleg tudatrendszerét értjük rajta. Ilyen értelemben a prelogikus gondolkodás alapján jön létre pl. a totemhit, s a genus kérdésköréből az értékmegkülönböztetés, amelynek fogalmi létezését WUNDT kimutatta. Amikor a tanulmányomban a „prelogikus” szót idézőjelbe tettem, éppen azt akartam jelezni vele, hogy bizonyos mértékben eltértem a LÉVY—BRÜHLnek tulajdonítható és több tekintetben kifogásolható jelentésétől.

A vitatható kifogásoktól eltekintve SAUVAGEOT több hiányosságot vélt munkámban felfedezni. E kifogások azonban csak félreértésből merülhettek fel.

Recenzensem nyitott kapukat dönget, amikor felhívja figyelmemet arra, hogy a genus gyakran milyen következetlenül jelzi a természetes nemet. Tanulmányom elején (2. szakasz) éppen erre mutatok rá, sőt SAUVAGEOT példájával (femme professeur) lényegében azonos példát hozok fel (femme médecin). A kifogásolt helyen viszont azt fejtem ki, hogy bár következetlenül, mégis felhasználható a genuskülönbség a természetes nem megkülönböztetésére. Nem vitás, hogy mindkét állításom igaz, amint a két helyen felhozott példák (és SAUVAGEOT-éi) is igazolják.

A 344. lapon nem én állítom, hanem WUNDT (akit szó szerinti fordításban idézek), hogy az indogermán nyelvek többségében három nem van, de végeredményben WUNDT sem hibáztatható olyan nagyon e különben sem kategorikus kijelentésért.

Azt sem állítottam olyan határozottan (358), hogy a szórend csak akkor kötött, amikor a nyelvben kevés alaktani viszonyító eszköz van, hanem azt mondtam, hogy „a szórend kötöttsége akkor játszik nagyobb szintaktikai szerepet, amikor morfológikus eszközök kevésbé állnak rendelkezésre”. Ez az állításom pedig akkor is igaz, ha egy-egy példa, így a SAUVAGEOT által említett klasszikus mongol nyelv példája arra mutat, hogy formailag gazdagabb nyelvekben is lehet kötöttebb szórend.

Tévedés nekem tulajdonítani azt az állítást, hogy a finnben azért nem fejlődött ki a genus kategóriája, mert csak egyetlen paradigmarendszer alakult ki. Ellenben azt mondtam (368), hogy a finnben a casus és a numerus egyeztetése ellenére sincs genus, mert a melléneveknek mindössze egy paradigmarendszerük van. Ez a szinkronikus értékű tény pedig igaz, s ebből nem lehet (nem is akartam) diakronikus érvényű szabályszerűséget felfedezni.

Végül nem mondtam, hogy a kevés számú főnévi végződéstípus elősegíti a genusegyeztetés kifejlődését, hanem azt írtam (368), hogy ez a helyzet csak megkönnyíti a kifejlődés útját, tehát csak előfeltétel, de nem kiváltó ok. Egyes nyelvek élnek e lehetőséggel (indoeurópai alapnyelv), mások nem (uráli nyelvek).

Bár a részletekben felfogásunk eltér egymástól, köszönetet mondok recenzensemnek, SAUVAGEOT A. professzornak hasznos észrevételeiért és megjegyzéseiért.

FODOR ISTVÁN

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

Matematikai és alkalmazott nyelvészet Csehszlovákiában

A csehszlovák nyelvtudomány — a többi szocialista államhoz hasonlóan — új és jelentős feladatok előtt áll. A szocialista társadalmi viszonyok, főként azonban a technika rohamos fejlődése azzal az igénnyel lép fel, hogy a nyelvészet a nyelvnek necsak olyan tudományos elmélete legyen, amely új, elsősorban matematikai módszereket alkalmaz, hanem, hogy a szerzett elméleti ismereteket a gyakorlatban is érvényre juttassa. Ezekkel a feladatokkal kapcsolatosan új nyelvészeti diszciplínák keletkeznek — matematikai és alkalmazott nyelvészet — melyek csehszlovákiai helyzetéről szeretnénk itt röviden beszámolni. (Bár a két tudományág szorosan összefügg egymással, terminológiailag célszerűbb mégis különbséget tenni, mert tartalmukban eltérést mutatnak.)

M a t e m a t i k a i n y e l v é s z e t a szó szűkebb értelmében véve a következőt jelenti: a nyelv mennyiségi és formális jelenségeinek vizsgálata matematikai módszerekkel (pl. a nyelvi fonémák frekvenciájának statisztikai kiszámítása).

A z a l k a l m a z o t t n y e l v é s z e t fogalma a technikával kapcsolatos, amikor is a nyelv olyan eszköznek tekinthető, amellyel a technika a gyakorlatban operál. (Pl. gépi fordítás egyik nyelvről a másikra).

A nyelv mennyiségi vizsgálatának nálunk határozott hagyományai vannak. Azok az eredmények, amelyeket a prágai nyelvészeti kör a II. világháború előtt, valamint a háború utáni években ért el, kezdeményező hatással voltak az akkori európai nyelvészetre és még ma is figyelemre méltóak. Elsősorban B. Trnka (1), V. Mathesius (2), R. Jakobson, J. Vachek stb. fonológiai munkáit kell itt megemlítenünk. A Prágai iskola nyelvészeti kutatása a finnugor nyelvek problematikáját is magába foglalta. Vö. pl. L. NOVÁK, L'harmonie vocalique et les alternances consonantiques dans les langues ouralo-altaiques, surtout finno-ougriennes, TCLP 6, Prague 1936. A háború utáni első évtizedben a nyelv mennyiségi vizsgálata iránti érdeklődés, különféle körülmények hatására némileg csökkent, teljesen azonban nem szűnt meg és később, különösen az utóbbi néhány esztendőben, rohamosan megnövekedett. A csehszlovák nyelvtudomány gazdag elméleti megújítása — amikor is újra érvénybe lép a már régebben is ható, ma pedig Nyugaton és a Szovjetunióban kidolgozott elmélet (a strukturalizmus elmélete) — valamint a különböző technikai ágaknak a nyelvtudományra gyakorolt nyomása következtében sor került a marxista nyelvtudományról szóló konferenciára, 1960. decemberében. Jellemző a csehszlovák nyelvészet mai helyzetére, hogy a konferencián filozófusok,

pszichológusok, logikával foglalkozók és matematikusok is részt vettek, s hogy a matematikai módszerek nyelvtudományi alkalmazásának kérdése kellő megértésre és pozitív értékelésre talált mind HAVRÁNEK akadémikus bevezető referátumában, mind pedig a többi résztvevő részéről. A matematika és a formális logika módszereinek alkalmazásával a következő referátumok foglalkoztak:

P. Novák—P. Sgall: *Matematické metody a marxistická jazykověda (Matematikai módszerek és a marxista nyelvtudomány)* L. Doležel, *Význam teorie informace pro marxistickou jazykovědu (Az információelmélet jelentősége a marxista nyelvtudomány számára)*

B. Berka, *O významu moderní formální logiky pro jazykovědu (A modern formális logika jelentősége a nyelvtudomány számára)*

J. Zeman, *Informace a materiální jednota světa (Információ és a világ anyagi egysége).*

A konferencia anyagát gyűjtemény formájában az idén fogják publikálni. Az egyes referátumok, valamint a konferenciáról szóló beszámolók eddig folyóiratokban jelentek meg (3).

A csehszlovák nyelvészeknek mindenek előtt azokkal az eredményekkel kellett megismerkedniük, amelyeket Nyugaton és a Szovjetunióban értek el az utóbbi időben. A matematikai és az alkalmazott nyelvészet különböző területeit érintő legfontosabb nyugati munkákat P. Sgall értékelte, az amerikai munkákról B. Palek informál K. Horálekkel együtt, a kommunikációelméletnek (communication theory) a nyugati nyelvészetben való feldolgozását J. Krámský ismerteti részletesebben (4). Természetesen érdekesebbek az eredeti munkák, melyek többségét folyóiratcikkek teszik ki. Könyvek eddig csak szórványosan jelentek meg. Jelentős munka a cseh nyelv lexikológiai és nyelvtani statisztikájáról szóló *S z a v a k, s z ó f a j o k é s s z ó a l a k z a t o k f r e k v e n c i á j a a c s e h n y e l v b e n* c. mű. Már a megszállás idején születtek javaslatok a cseh nyelvészek részéről az adatgyűjtésre; ez később alapjává vált annak a munkának, amelyet lényegében már néhány évvel ezelőtt befejeztek, de csak az elmúlt évben adtak ki. Hogyan történt a gyakorisági szótár összeállítása? A szerzők a frekvencia megállapításánál a legpontosabb értékekre törekedtek a lehető legterjedelmesebb és legkülönbözőbb anyag vizsgálatával. 75 forrást vettek alapul (1926—1950-ig) 8 különböző stílusú és műfajú csoportból: szépirodalom, költemények, ifjúsági irodalom, drámák, szakirodalom, zurnalisztika, tudományos irodalom és beszédnyelv. Ezekből a forrásokból 1 623 527 szót jegyzeteltek ki, melyek statisztikai feldolgozásával mindenek előtt a szavak gyakoriság szerinti sorrendjét állították össze, majd kétféleképpen csoportosították. Az első csoporthoz az első 10 000 szót válogatták össze a leggyakoribbaktól a kevésbé gyakoriakig, a másik, szélesebb csoporthoz ábécé-rendben mintegy 30 000 szót soroltak, melyek frekvenciája 3, vagy annál nagyobb. Minden szóhoz statisztikai jellemzés kapcsolódik, mely arról informál, hányszor s a csoportok és források melyikében fordul elő a szó a szövegben; a betűrendes csoportban ezenkívül adatokat találunk arról, hányszor fordul elő a szó az egyes csoportokban és forrásokban.

Nyelvtani téren részletesen kiszámították a szófajok frekvenciáját a csoportokon belül és az egyes szófajok kölcsönös viszonyát. Jelentős része a kötetnek az alakzatok gyakoriságáról szóló fejezet (az esetek és ragozás-típusok viszonya a főneveknél, a főnévesetek és számok frekvenciája, ige-

alakzatok); idevágó adatokat találunk az áttekinthető diagrammokban és táblázatokban is. A gyakorisági szótár felhasználási lehetősége gazdag, néhány adatát azonban bírálólag kell elfogadnunk, főként azokat, amelyek a szókészletet érintik.

Ami a lexika statisztikai vizsgálatát illeti, V. Fried (5) és M. Těšitelová (6) felhívta a figyelmet néhány módszerre és azok felhasználásának lehetőségeire. A cseh nyelv szókészletének vizsgálatánál a párizsi M. Vey (7) szintén alkalmazott statisztikai módszereket.

A matematikai módszerek nyelvtudományi alkalmazásáról B. Trnka munkájában találunk általánosabb következtetéseket, aki már régóta felhasználja a statisztikai eljárásokat fonológiai kutatásaiban. Pl. *K v ý s t a v b ě fonologické statistiky* (A fonológiai statisztika felépítéséhez), *Kvantitativní lingvistika* (Kvantitatív nyelvészet) stb. (8). B. Trnka a szerzője a kvantitatív nyelvészet első nemzetközi bibliográfiájának is (9). Értékesek J. Vachek tanulmányai, melyekben pl. a fonémák frekvenciáját dolgozza fel a történeti fonológia viszonylatában (10). Figyelemre méltó továbbá J. Krámský *A Quantitative Typology of Languages* (11) c. munkája, amelyben a szerző a világ 23 különböző nyelvének statisztikai jellemzését kísérelte meg, és megpróbálta típusokra osztani azokat az egyes nyelvekben meglevő fonémák szempontjából.

A hangtanon és lexikológián kívül statisztikai eljárások a cseh nyelvészetben szélesebb körben eddig nem fordulnak elő. Kísérleteket természetesen találunk másutt is, pl. a történeti és összehasonlító nyelvtudományban (12). De ennél sokkal nagyobb jelentősége lesz a modern formális logika és a matematikai halmazelmélet alkalmazásának (13). A csehszlovák nyelvtudomány eddig az alkalmazott nyelvészet terén haladt leginkább előre a matematikai módszerek alkalmazásában, elsősorban a gépi fordítással kapcsolatosan.

Prágában, a Károly-egyetem bölcsészettudományi karán, az OTSP (Oddělení pro teorii strojového překladu) keretén belül foglalkoznak gépi fordítással, a Matematikai, valamint a Csehszlovák Tudományos Akadémia Automatizálási és Információelméleti Intézetével szorosan együttműködve. P. Sgall docens vezetésével P. Novák, D. Konečná, B. Palek, továbbá L. Nebeský és J. Panevová dolgozik az intézetben, és kb. 7—8 hallgató kisegítő munkaerőként vesz részt a munkákban.

1960. január 12-én végezték el az első fordítási kísérletet a SAPO (Aritma) csehszlovák gyártmányú elektronikus számológépen. A kísérlet tárgya három egyszerű angol mondat volt (14). Először a mondatok szótárát állították össze, amely összesen 40 szóból állt. Majd lyukkártyákra vitték át kódok segítségével úgy, hogy mindegyik kártyán csak egy szó szerepelt. Mindegyik szóhoz egy további másik kártyát készítettek, amely az illető angol szóra vonatkozó információkat (szófaj, nyelvtani jellemzés stb.), valamint a cseh megfelelő tartalmazta. Az angol szótári részt úgy helyezték el a gép memóriaegységében, hogy ott a gép egyszerű aritmetikai műveletek (kivonás) segítségével, automatikusan maga tudott keresni.

Ezek után a cseh fordításra vonatkozó instrukciókat dolgozták ki a cseh nyelvtan adataiból, valamint azok alapján, amelyeket a gép az angol mondatokból kikereshetett. A kapott információk ismét lyukkártyákon jelentek meg egyszerű kódok segítségével, azaz minden betűnek egy ötjegyű szám felelt meg, amelyek csak két jeltől tevődtek össze (O és I).

Pl. A = O O I I I
 B = O I O O O

A kísérlet célja tapasztalatszerzés volt, valamint az alkalmazott módszerek helyességének ellenőrzése.

A gépi fordításnál a gyakorlatban eddig az okozza a legnagyobb nehézséget, hogy az automata számológépek memóriaegységei kis kapacitásúak. A nyelvészeknek a nyelvi anyag feldolgozásánál ehhez alkalmazkodniuk kell. A leggazdaságosabb, legegyszerűbb kódokat kell kiválasztani. Ehhez viszont a nyelvi statisztikai vizsgálatára van szükség. A cseh nyelvvel kapcsolatosan is végeztek már statisztikai vizsgálatokat. Egyrészt a betűk és betűkapcsolatok frekvenciáját kutatták különböző helyzetekben, másrészt pedig a morfológia terén folytattak vizsgálatokat.

Ami az első kérdést illeti, különböző kétnyelvű technikai szótár alapján állítottak össze elektrotechnikai szöveget, amelyet az alapszókincs szavai-val kiegészítve vettek vizsgálat alá. Több mint 10 000 szó került lyukkártyára a következőképpen: először a szó töve, majd tőváltozata(i), végül pedig az a helyzet volt a kártyán feltüntetve, amelyben a változat fellép. A gép osztályozó része a szótöveket először hosszúság szerint osztályozta, majd az egyes hosszúsági csoportokon belül ábécérendben. Ezzel az eljárással meg lehet állapítani a betűk gyakoriságát különböző helyzetekben, ki lehet számítani entrópiájukat és ezek alapján meg lehet határozni az optimális kódjelzés módját.

A morfológia terén eddig 5 000 igealak statisztikai vizsgálatát végezték el 300 oldalnyi, különböző szerzőktől vett matematikai szöveg alapján (15). Több szempontot vettek figyelembe a feldolgozásnál és végül megállapították, hogy melyek a leggyakoribb igealakok. Ez nagyon lényeges a gépi fordítás szempontjából. Az algoritmus összeállításánál ugyanis tudni kell, hogy melyik igealakok kerülnek az első helyre és egyáltalán melyek fordulnak elő szakszövegben.

Az első gépi fordítási kísérletek bináris fordítások voltak: valamilyen idegen nyelvről az anyanyelvre. Így mindig csak egy bizonyos nyelvről a másikkra való fordítás szabályait állították össze. Ma már bonyolultabb feladat áll a nyelvészek előtt, mégpedig az ún. közvetítő nyelv, az interlingua megteremtésének kérdése (16). A közvetítő nyelv mesterséges nyelvi szerkezet, amely bármelyik nyelvről bármelyik nyelvre való fordításnál a közbülső fok szerepét tölti be. Lényegében nem más, mint az egyes nyelvektől független algoritmus, amely csak a nyelvi formákra, általános szemantikai kategóriákra támaszkodik. Ezért a különböző típusú nyelvek részletes elemzésére és összehasonlítására van szükség. Összeállításánál fontos szerepet játszik a neutralizálás és egyszerűsítés. A mondatrészeket funkciójuk szerint csoportosítják. Pl.

řešení	}	három különböző szófaj, de a közvetítő nyelvben mind-
řešit		három, egységesen igeként fog szerepelni.
řešící		

Az aktívum-passzívum közötti különbség megszüntetése is fontos kérdés, amely az ún. transzformációs analízis feladatai közé tartozik.

Akt.	$S_N - V_{akt} - S_o$	Žák řeší úkol (A tanuló feladatot old)
Pass.	$S_N - V_{pass} - S_{Inst}$	Úkol je řešen žákem (A feladat a tanuló által oldódik meg).

A magyarban passzivum általában ritkán fordul elő, de más nyelvekben, pl. a csehben is, nagyon gyakori jelenség, éppen ezért kell vele külön foglalkozni. A különbség megszüntetésére a következő szerkezet szolgálna:

cselekvő — cselekvés — tárgy

Az OTSP-ben eddig kb. 4—5 nyelv analízisét készítették el, részben a magyar nyelvét is.

Nyelvészeti munka szempontjából egy nyelv analízisének elkészítése bonyolultabb és több munkát igénylő feladat, mint a szintézisé. A szintézis elkészítésénél inkább technikai nehézségek merülnek fel.

Ami a gépi fordító kollektíva jelenlegi munkálatait illeti, most többek között azzal foglalkoznak, hogy elektrotechnikai szövegkivonatokat perforálnak lyukkártyákra. A szövegrészeket úgy rendezik el, hogy alkalmas legyen a cseh nyelv részletes és egységes elemzésére. A kártya első részére a szó szövegbeli alakja kerül, a másokra pedig annak teljes morfológiai és szintaktikai elemzése, pl. végződés, tőalternáció stb. Továbbá most próbálják ki a cseh deklináció szintézisének algoritmusát is (a szintézis a gépi fordításnál az utolsó szakaszt jelenti, amikor a morfológiai és szintaktikai analízis már megtörtént). A memóriaegység kis kapacitása miatt a tövek szótári részét és a hozzátartozó információt nem lehet elhelyezni a gépben. Ehelyett ún. kulcsszámokkal (vagy típusszámokkal) dolgoznak, amelyek a minták (vzor) és indexek (a kivételeket jelzik) jelzőszámainak kombinációi. Számuk több mint 60. A kísérleteket az LGP 30 típusú nyugatnémet automata számológépen végzik. Fordításra ez a gép, éppen szűk memóriaegysége miatt, nem alkalmas, de az algoritmus egyes részleteinek kikísérletezésére nagyon is megfelelő. Felhasználják továbbá a szovjet gyártmányú URAL számológépet is.

1962 első felében újabb gépi fordítási kísérletekre kerül majd sor, amelyeket az új típusú csehszlovák EPOS (Aritma) számológépen fognak elvégezni. Ez a gép újabb perspektivákat nyit a gépi fordítás számára, ugyanis memóriaegysége kb. 10-szer nagyobb, mint az LGP 30-é. A kísérlet tárgya újra angol elektrotechnikai szöveg lesz. Most már nem tisztán bináris fordításról lesz szó, hanem a cseh fordításon kívül felhasználják az információs nyelvet is. Az információs nyelvre való átvitel algoritmusai lehetővé teszi a szöveg olyan irányú feldolgozását, hogy a gép képes legyen válaszolni a szöveggel kapcsolatban feltett kérdésekre. A válaszadás igénye nemcsak a mondat szerkezet és a grammatikai viszonyok átdolgozását kívánja meg, hanem egy formálisan felépített szemantikai rendszert is. A kibernetikában ugyanis a következő elv érvényesül: az, ami formalizálható, az automatizálható is. A gép azokra a kérdésekre fog választ adni, amelyek meghatározott, pontos szerkezettel rendelkeznek. Ilyenek lehetnek pl. Milyen funkciója van X-nek az Y-ban? vagy Milyen tulajdonságai vannak az X-nek? stb. Ez lesz az első olyan kísérlet Csehszlovákiában, amikor a gépi fordítás már az automatikus válaszadás kérdésével együtt fog fellépni.

Az ez évi tervek között szerepel egy folyóirat kiadása is. Az első számban különböző fordításokat közölnek a gépi fordítással kapcsolatosan. A későbbiekben azonban már eredeti, önálló munkákat fognak publikálni.

Az eddigiekben a Károly-egyetemen működő gépi fordítói csoport munkájáról és terveiről volt szó. A következőkben a pozsonyi Tudományos

Akadémián szerzett információk alapján, az ottani munkálatokról és tervekről szeretnénk röviden beszámolni.

A Szlovák Intézet keretén belül — tehát még nem önállóan — működik egy alkalmazott nyelvészeti csoport Ján Horecký vezetésével, mely szoros kapcsolatot tart fenn a Matematikai és Technikai Intézettel. Mivel a csoport munkája csak tavaly kezdődött el, így inkább csak tervekről beszélhetünk. Még ebben az évben függetleníteni akarják az alkalmazott nyelvészeti csoportot a Szlovák Intézettől. Majd a szlovák nyelv analízisének és szintézisének algoritmusát akarják elkezdni. A Matematikai Intézet rövidesen elektronikus számológéphez jut, így lehetőség nyílik majd gépi fordítási kísérletekre is. A fordítást itt is elektrotechnikai szövegekkel fogják elkezdni és összehasonlítják majd a cseh nyelven végzett kísérletekkel.

A szlovák alkalmazott nyelvészeti csoport azonban nem a gépi fordítást tekinti fő céljának. Elsősorban a szlovák nyelv kvantitatív vizsgálatára törekszenek (17). Tervbe vették egy gyakorisági szótár elkészítését is, amelyet már gépi munkával akarnak elvégezni. Rövidesen sor kerül egy statisztikai csoport megalakítására is.

A csehszlovák nyelvészetben a matematikai módszereket már egyéb technikai feladatok megoldására is kezdik alkalmazni, mint pl. a távközlő berendezések hatékonyságának és minőségének fokozására. Prágában, a Cseh Nyelvi Intézet keretén belül működő Fonetikai Kabinet dolgozói már komoly eredményeket értek el az ún. felismerhetőségi indexek (articulation) és a beszéd érthetőségének (intelligibility) kutatásában (18). A beszéd érthetőségét úgy állapítják meg, hogy bizonyos távközlő berendezéssel (különböző átviteli feltételek mellett) közlik a különböző táblázatba foglalt szótagokat, szavakat és mondatokat (a táblázatok olyan elemeket, valamint azok kombinációit tartalmaznak, amelyek jellemzőek az adott beszélt nyelvre). A Fonetikai Kabinet munkatársai már 1956-tól kezdve próbálják felhasználni a táblázatok elkészítésénél az információk gépi feldolgozásának módszereit, amelyet az újabb lyukkártyás csehszlovák gyártmányú Aritma-gépek (Magyarországon is ismertek) különösen megkönnyítenek és amelyek egyaránt dolgoznak szám- és betűkódokkal (19).

Ezek a kutatások világosan megmutatják, milyen eredményes a nyelvészek együttműködése matematikusokkal és technikusokkal. A nyelvészek ugyanis támaszkodhatnak elméleteik eredményeire, ebben az esetben pl. a cseh nyelv gyakorisági szótárára. A nyelvtudományi elméletnek a gyakorlattal való kapcsolata néhány fontos technikai ágazat további tökéletesedéséhez vezet. Másrészt viszont a modern technikai eszközök lehetővé teszik a nyelvészeti munka mechanizálását és automatizálását (20). Csehszlovákiában az alapvető mechanizálás lyukkártyás gépekkel történik, főleg a nyelvészeti kivonatok gyorsabb és sokoldalú feldolgozására. Az előkészítő munkában eddig Prágában jutottak legtovább, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Cseh nyelvi intézetében, melynek munkatársa, J. Štindlová a kivonatolt szakszöveget már lyukkártyákra helyezi. Ez a megoldás nyelvészeti szempontból nagyon hasznosnak ígérkezik:

a) a 90 oszlopos lyukkártyákat, mint szabályos kijegyzeteléseket használják majd fel (ugyanis olyan szöveget tartalmaznak, amely nem kerül perforálásra),

b) a szótári címszó betűrendes perforációját tartalmazzák majd

c) és végül az osztályozó kódjelzéseket a tulajdonképpeni gépi feldolgozás számára (21).

A matematikai és alkalmazott nyelvészet fejlődését különféle akadályok gátolják; ezek egyike megfelelő matematikai képzettséggel rendelkező nyelvészek, szakemberek hiánya. Ennek érdekében 1961-ben a prágai Károly-egyetem bölcsészettudományi karán kétéves speciális tanfolyamot indítottak matematikai és alkalmazott nyelvészetből, amelynek keretében a nyelv matematikai elemzésével, statisztikával, valószínűség-számítással, modern logikával, lyukkártyás gépek használatával stb. foglalkoznak. Ezenkívül egy ideje előadások és szemináriumok folynak gépi fordításból, a nyelv matematikai modelljeiről és információelméletből. A Csehszlovák Tudományos Akadémia távlati tervében szerepel az önálló matematikai és alkalmazott nyelvészeti intézet létrehozása. Ehhez alapul szolgál az Akadémia Cseh nyelvi intézetén belül működő matematikai és alkalmazott nyelvészeti csoport. 1961 augusztusában kezdődött el a csoport tevékenysége L. Doležel, a filológiai tudományok kandidátusa vezetésével, és feladata az irodalmi cseh nyelv alapvető jellemzése kvantitatív módszerekkel. Ennek a hosszantartó kutatómunkának első szakaszában végzik el az entrópia alapértékeinek kiszámítását 200 000 grafémából álló anyag alapján. A csoport főleg az információelmélet ismereteinek felhasználására törekszik a nyelv mennyiségi oldalának vizsgálatánál, valamint arra, hogy az elért eredmények a gyakorlat számára is megfelelő jelentőségűek legyenek.

A matematikai és alkalmazott nyelvészetben belül a tudományos és tanulmányi tevékenység összehangolása a Csehszlovák Tudományos Akadémián működő Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság feladata, melynek elnöke B. Havránék és tagjai nyelvészeken kívül elsősorban matematikusok. Ez a bizottság biztosítja a matematikai és alkalmazott nyelvészeti munkaterület szervezeti együttműködését matematikai, technikai, filozófiai stb. területekkel és irányítja a kiadói tevékenységet ezen a téren stb.

Csehszlovákiában a matematikai és alkalmazott nyelvészet iránti érdeklődés feltétlenül meghozza gyümölcsét. A csehszlovák nyelvészet így nem kis mértékben járul hozzá a szocialista tudomány és technika fellendítéséhez. Ezért egyik fontos feladat tartani a kapcsolatot matematikai és alkalmazott nyelvészet terén a magyar nyelvtudománnyal is.

KLAUSZER JUDIT—JAN PRŮCHA

Irodalom

1. B. TRNKA, A Phonological Analysis of Present Day Standard English, Práce z vědeckých ústavů 37, Praha 1935. K výstavbě fonologické statistiky, Slovo a slovesnost 11, 1948. 9—64.
2. V. MATHESIUS, Zum Problem der Belastungs- und Kombinationsfähigkeiten der Phöne, TCLP IV, 1931, 148—152; Čeština a obecný jazykozpyt, Praha 1947, 59—86.
3. L. DOLEŽEL—M. HELCL, Konference o marxistické jazykovědě, Slovo a slovesnost 22, 1961, 86—98.
B. HAVRÁNEK—L. DOLEŽEL, Konference o marxistické jazykovědě, Věstník ČSAV 70, 1961. 242.
4. P. SGALL, Nové otázky matematických metod v jazykovědě, Slovo a slovesnost 20, 1959, 44—55;

- B. PALEK, Nové americké práce o zpracování informací, Slovo a slovesnost 21, 1960, 314—315;
- J. KRÁMSKÝ, Teorie sdělné promluvy, Slovo a slovesnost 20, 1959, 55—66.
5. J. JELÍNEK—J. V. BEČKA—M. TĚŠITELOVÁ, Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce, SPN, Praha 1961, 575 stran.
- V. FRIED, Lingvistická statistika a hospodárnost v jazykovém vyučování, Časopis pro moderní filologii 33, 1950, 157;
- Sémantická frekvence analických slov, Čas. pro moderní filologii 37, 1955, 129—142
6. M. TĚŠITELOVÁ, K statistickému výzkumu slovní zásoby, Slovo a slovesnost 22, 1961, 171—178.
7. M. VEY, Slavia 27, 1958, 396—409; Revue des Études Slaves 34, 1957, 151—163.
8. B. TRNKA, K výstavbě fonologické statistiky. Slovo a slovesnost 11, 1948, 59—64; Kvantitativní lingvistika, Časopis pro moderní filologii 34, 1951, 66—74.
9. B. TRNKA, A Tentative Bibliography, Utrecht 1950.
10. Nejnověji v Zeitschrift f. Angl. u. Amerikanistik 1, 1957, 5—28.
11. J. KRÁMSKÝ, A Quantitative Typology of Languages, Zajímavá je od téhož autora drobnější statistická studie On the Quantitative Phonemic Analysis of English Mono- and Dissyllables, Philologica 8, 1956, 45—49.
12. Např. L. BARTOŠ, Zvukový obraz španělštiny ve srovnání s češtinou na podkladě fonémových statistik, Sborník filos. fak. university v Brně, 1960, ř. jazyk., 8, 123—131.
- Na srovnání deklinace češtiny s deklinací v jiných jazycích po stránce kvantitativní je založena studie P. Sgalla, Soustava pádových koncovek v češtině, Slavica Pragensia 2, 1960, 65—83.
13. A. JAURISOVÁ—M. JAURIS, Užití teorie množin v jazykovědě, Slovo a slovesnost 21, 1960, 34.
- K. BERKA, O některých aplikacích moderní formální logiky v jazykovědě, Slovo a slovesnost 22, 1961, 198—203.
14. D. KONEČNÁ, První pokus se strojovým překladem v Československu, D. KONEČNÁ, Ke zkoumání češtiny z hlediska strojového překladu, Naše řeč, 43, 1960, 156—163.
15. D. KONEČNÁ, Ukázka použití statistického zkoumání... Slovo a slovesnost 22, 1961, 268.
- D. KONEČNÁ, Flexe českého slovesa z hlediska přípravy SP. Slavica Pragensia 2, 1960, 85—93.
16. K. HORÁLEK, Bude možno překládat z ruštiny do češtiny? Čs. rusistika 2, 1958, 85—88.
- P. SGALL, Problematika strojového překladu, Slovo a slovesnost 19, 1958, 208.
- B. PALEK, Strojový překlad v SSSR, Slovo a slovesnost, 19, 1958.
- I. A. MELČUK, K otázkám strojového překladu v Moskvě, Slovo a slovesnost, 20, 1959, 285.
- P. NOVÁK, Něhtheré otázky syntaktické analýzy (z hlediska strojového překladu), Slovo a slovesnost 23, 1962, 9—20
- K. KORVASOVÁ—B. PALEK, Nekteré vlastnosti entropie českého slovníku, Slovo a slovesnost 23, 1962, 58—66.
17. J. HORECKÝ, Využitie matematických metód v jazykovede, Slovenská reč 26, 1961, 237—269.
18. J. VACHEK, K jazykovědné problematice zkoušek slabikové srozumitelnosti, Slovo a slovesnost 17, 1956, 40—47.
- M. ROMPORTE, K diskusi o zkouškách jazykové srozumitelnosti, Slovo a slovesnost 18, 1957, 62—63;
- B. BOROVIČKOVÁ—V. MALÁČ, Fonetická problematika měření indexu poznatelnosti, Slovo a slovesnost 22, 1961, 41—48.
19. B. BOROVIČKOVÁ—J. NOVOTNÁ, Použití strojů na děrné štítky pro výběr slovních tabulek při zkouškách srozumitelnosti, Slovo a slovesnost 21, 1960, 265—270.
20. J. ŠTINDLOVÁ, Mechanizace a automatizace v jazykovědě, Věstník ČSAV 69, 1960, 453—458.
21. J. ŠTINDLOVÁ, Využití technických prostředků mechanizace a automatizace při organizaci sbírek odborného názvosloví, Naše řeč 44, 1961, 23—32.
- J. ŠTINDLOVÁ, Stroje na zpracování informací a jejich význam pro jazykovědu, Slovo a slovesnost 22, 1961, 208.
- J. SMRČKOVÁ, Mechanografické metody ve francouzské jazykovědě, Časopis pro moderní filologii, 43, 1961, 121—123.

A Szovjetunió finnugor nyelvészeinek 4. konferenciájáról

Petroskoi, 1961. jún. 26—30

A Szovjetunió uráli nyelvtudománnyal foglalkozó nyelvészei immár negyedikben gyűltek össze országos konferenciájukra.¹ Mindegyik konferencia egy-egy seregszemlét jelent, felsorakozik a régebben serénykedő tudósok mellé a középkorúak derékhada, s mögöttük feltűnik a fiatalok folyton sűrűsödő tömege. Az előző konferenciákról hazai nyelvészeti irodalmunk beszámolt (LAKÓ GYÖRGY: NyK LVI, 294—5; ERDÓDI JÓZSEF: NyK. LXII, 158—161). Most vegyük szemügyre azokat a témákat, amelyek az 1961. év nyarán kerültek tárgyalásra a Karjalai Autonóm Köztársaság fővárosában, Petroskoiban (oroszul Petrozavodszk a neve). Szimbolikus jelentőségű az a tény, hogy az idei belső konferenciát egy finnugor nép köztársaságának a székvárosában tartották, — abban a városban, amelynek kiváló finn színésze-együttese van, s táncosai Veikko Sinisalo Sampórolól szóló balettjével a karjalai művészet moszkvai bemutatóján, majd Leningrádban feltűnő sikert arattak, — azon a földön, ahol Lönnrot a Kalevala runóit feljegyezte, ahol mind a mai napig élnek a karjalai finn hősi énekek.

Ha nekilátunk a tárgyalt témák csoportosításának, akkor örömmel tapasztalhatjuk, hogy az uralisztika nemcsak mint nyelvészet kapott teret, hanem folkloriként is. Kezdjük tehát ezzel felsorolásunk:

A legkiválóbb folklorista (Kalevala kutató), V. J. Jevszejev „A finnugor népek folklorjának összehasonlító és történeti tanulmányozása” címen tartott előadást. Jevszejev méltatta a XIX. sz. és XX. sz. elején dolgozó finn tudósok (E. Lönnrotól V. Kaukonenig) érdemeit, majd rátért a finnugor népek folklorjának történeti elemzésére és igyekezett a periodizáció kérdését megoldani. Jevszejev utalt arra, hogy az azonos vonások genetikus kapcsolata mellett létezik az azonos fejlődés következtében fellépő tipológiai hasonlóság is. Ezenkívül még azzal is számolniuk kell a kutatóknak, hogy különböző finnugor népek (pl. finnek, karjalaiak, észtek) folklorja hathatott egymásra, eleinte közvetlenül, másutt pedig később az orosz folklor közvetítésével. Szinte közvetlenül kapcsolódott Jevszejev programadó előadásához néhány munkabeszámoló: A. Annist elmélyülten kutatta a karjalai és észte Kalevala-hagyományok kapcsolatának az eredetét; V. M. Szigyelnyikov a Szovjetunióban folytatott Kalevala-kutatásokról szólt (O. W. Kuusinen nálunk is ismert Kalevala-tanulmányáról, V. J. Jevszejev kétkötetes mono-

¹ L. Всесоюзное совещание по вопросам финно-угорской филологии 26—30 июня 1961 г. Тезисы докладов. Петрозаводск 1961. Kiadó: Академия Наук СССР. Институт языкознания. Институт языка, литературы и истории Карельского Филиала. 160 lap.

gráfiájáról, amelyben a szerző az eposz anyagának történeti rétegződését elemezte). F. V. Pleszovszkij a totemizmusnak a szerepét vizsgálta a „tündér-” mese (orosz terminussal „varázslatos” mese) kialakulásában, adatait komi, udmurt és orosz mesékből merítette, s a totemállatok (medve, sárkány) ábrázolását történetileg mutatta meg a matriarchátus és patriarchátus korában; az udmurt tündérmesék gyűjtésének, publikálásának és tanulmányozásának a történetét D. A. Jasin adta, méltatva Y. Wichmann és Munkácsi Bernát érdemeit; P. K. Pozgyejev az udmurt nép rövid dalainak csoportosításával foglalkozott: egy északi hagyományos csoport mellett megkülönbözteti a tatár, baskir és csuvas hatásra alakult déli dalszöveget; L. Sz. Kavtaszkin a jelenkori mordvin népdalról szól; a nyelvészet és a folklór mezsgyéjén mozgott J. Peegel beszámolója az észti, vót és izsori népdalok költői szinonimáinak tanulmányozásáról (a közös és földrajzilag elkülönülő szinonimákról az anya, lány, ifjú, gyermek, felügyelő, ló, barom, kakas, eke, fegyver stb. fogalmak jelölésére); I. M. Korszakov azt a kérdést vitatta, miként használható fel a mordvin népköltészet — írásbeli emlékek hiányában — e nép történetének megvilágítására; Korszakov kianalizálja, milyen elemek mutatnak a matriarchátus és a patriarchátus létezésére, a vadászatról a földművelésre történt áttérésre a dalokban; kimutat ősközösségi vallási elemeket (építőáldozat?, vérfertőzés ellenes etikai magatartás); az ősközösség fellazulására és feudális viszonyok keletkezésére utaló elemeket kutat a különféle műfajokban; érdekes azon megállapítása, hogy a mordvin népnek régebben nagy terjedelmű epikus művei lehettek, amelyekről a V. K. Radajev mordvin író által összegyűjtött és „Szijazsar” címen feldolgozott anyag (több mint 20 000 verssor) tanúskodik, majd folytatja a történeti elemek kimutatását az orosz néppel való együttélés, az elnyomók elleni felkelések idejére vonatkozólag.

Térjünk most át a saját érdeklődési körünkhöz közelebb álló előadások számbavételére, azaz a nyelvészeti előadásokra. Érdekes, hogy ezen a konferencián számos előadó foglalkozott finnugor helynevekkel. Élünk természetesen a leningrádi A. I. Popov járt, kinek több, ebbe a témakörbe vágó cikkét ismerjük. Ezúttal programot meghatározó tanulmánnyal lépett fel, melynek címe „A Szovjetunió szamojéd és finnugor toponimikája tanulmányozásának alapvető feladatai” és ehhez csatlakoztak a következő helynévkutatási beszámolók: A. K. MATVEJEV „Az északi-orosz toponimika eredetének a problémái”, (utal A. Sauvageot, A. I. Popov, ill. B. A. Szerebrennyikov felfogásának ellentétes voltára, ui. az első kettő kimondottan urálinak véli az északoroszországi helyneveket, az utóbbi teljességgel tagadja finnugor voltukat); Matvejev két réteget különböztet meg: a) a finnugor eredetű helyneveket (vízneveket) és b) egy substratum, ill. adstratum réteget. M. K. Norvik az észti helynevek változásával foglalkozik, s rámutat arra, hogy a XIII. sz.-tól kezdve sok idegen hatás érte az észtszországi helyneveket (tanyák elnevezését), mivel idegen hódítókat uralt az ország. V. V. Szenkevics—Gudkova utal arra, hogy helytelen egy területnek csak bizonyos típusú v. eredetű helyneveit kutatni. Megfelelőbb és eredményesebb a vizsgálat, ha egy terület minden helynevét etimológizáljuk. Az előadó T. Itkonen helynévszótárnak (Koltan-ja Kuolanlapin sanakirja) II. részét (1958-ban jelent meg) használta fel és a Kola-félsziget helyneveit elemezte történetileg. Megkülönbözteti a) a fratialis totemállatok jelölésével összefüggő helyneveket, b) a lapp hősök nevével kapcsolatos folyó-, tó-, hegy-,

tundra, mocsár-stb. neveket; c) földrajzi térformák neve+lapp képző (-ga, -em); d) finn réteg (finn elnevezések lapp fordításai — calque-jai), pl. finn *Keski-vuori*, lapp *kesk-vuavi*; ez a réteg a Kola-félsziget nyugati részén található; e) orosz réteg, amelyben az első tag egy orosz szó, a második tag lapp, pl. *g'azni-suol*: Грязный остров; ez utóbbi réteg elég egyenletesen elosztva található az egész félszigeten.

Az előadások egy másik csoportja a lexikológia keretébe tartozott. Egy részük jövevényszavaknak szentelődött. V. I. Litkin a konferencián a komi nyelv keleti-finn jövevényszavairól számolt be (vö. Uralaltaische Jahrbücher 31(1959): 164). M. P. Cshaidze a mari nyelvbe átkerült orosz igék actio-jegyeinek eltűnéséről beszélt: ezek az igék a mari nyelv grammatikai rendszerébe illeszkedtek be. Kettlen választottak olyan témát a jövevényszavak köréből, amelyek a magyar nyelvvel függnek össze: Mokány Sándor: „A Kárpátalja ukrán *u*-zó nyelvjárásába került magyar szavak és A. M. Rot „Miként asszimilálódtak lexikailag az orosz nyelvből az Októberi forradalom után a magyarba került neologizmusok?” (Az előadó első forrásokból meríti anyagát, de úgy látszik nem vette számba az idevágó magyarországi nyelvészeti irodalmat). G. I. Gorgyjejev a mari és a *cseremis* nép-elnevezésekkel foglalkozott.

A belső keletkezésű lexikológia vizsgálatának területére az alábbi előadások tartoztak: J. Sz. GULJAJEV „Néhány növényt jelölő udmurt szó és komi megfelelőik” (sajnos, a szerző nem ismeri N. Sebestyén Irén kutatásainak eredményeit); A. AMBUS „Betegséget jelölő szók a vót nyelvben” (részben egyeznek a balti-finn nyelvek megfelelő szavaival, részben indoeurópai nyelvekből valók); M. Mäger „Madárnevek és a népetimológia”; M. Leppik: „A burgonya neve a balti-finn nyelvekben” (jövevényszó v. belső elemekből való képzés).

A szó t a n keretébe tartoznak még az ilyen előadások: G. A. Nyecsajev „Melléknevek főnevesülése és főnevek melléknévvé való válása a komi nyelvben”; A. Sz. Krivosocokova—Gantman „A hangfestő szavak helye a komi-permják nyelv beszédrészei sorában”.

Említsük meg az a l a k t a n i előadásokat is: A. A. Beljakov „A partitivusz ragjai a karjalai nyelv kalinyini nyelvjáróterületén”; I. Sz. Galkin „A mari esetragok történetéhez”; P. Kokla „A mari nyelv birtokos személyraggal ellátott főnévi igenévi alakjai”.

A h a n g t a n körébe a következő előadások tartoztak: B. A. Szerebrennyikov „A mari nyelv másodlagos s hangjának a keletkezése”; Ny. T. Pengitov „A hegyi mari nyelv *ä* és *ə* hangjának a történetéhez”; L. P. Gruzov: „A mari nyelv redukált magánhangzói”; I. V. Tarakanov „Az udmurt nyelv szótagot nem alkotó *ŷ* hangjának a történetéhez”.

A d i a l e k t o l ó g i a körébe vágnak a következők: T. I. Tyeljasina „A komperativusz jelei az udmurt nyelvjárásokban”; V. D. Objedkin „Mordovszkoje Davidovo falu nyelvjárásának hangtani sajátosságai”; S. Nigol „A Lett Sz. Sz. Köztársaság területén levő észti nyelvszigetek”; J. I. Rombangyjejeva „Az északi-manyisi nyelvjárások fonetikai jellemzése”; R. M. Batalova: „A komi-permják nyelv onykovoi nyelvjárásának néhány alaktani sajátossága”; D. G. Kazancev „A mari nyelv joskar-olai nyelvjárásának magánhangzó-fonémái”; Ny. I. Iszanbajev „A mari nyelv kaltaszini nyelvjárása *ä* hangjának az eredete”; Z. M. Dubrovina „Az inkeri nyelv néhány sajátossága” A. Laanest „Az izsori nyelv dialektusai”; G. M. Kert

„A karjalai nyelvjáráskutatók munkájáról”; A. Univere „Az észti népnyelv szótárának a szerkesztéséről”.

A mondattan körébe vágta a következő előadások: N. M. Terescsenko „Összetett gondolat kifejezése egyszerű mondattal (nyenyec nyelvi példák alapján)”; T. I. Zsilina „A komi nyelv *a* kötőszavas összetett mondatai”; V. T. Tyimofejeva „A mari nyelv összetett mondatai”; A. I. Malik „Az udmurt nyelv szómondatai”; K. Kant „A finn-ugor nyelvek igéinek átható és át-nem-ható használatáról”; E. Pajusalu „A vót nyelv személytelen mondat-szerkezeteiről”; M. I. Mullonen „A finn nyelv személytelen és általános alanyú mondatainak a megkülönböztetése”.

Utoljára hagytuk felsorolásunkban azokat az előadásokat, amelyek témájuknál fogva általános érdeklődésre tartanak számot. V. HALLOP a finn-ugor átírás kérdését feszegette és a fonetikai realitásnak megfelelő átírás helyébe egyszerűbbet, fonológiai jellegűt javasolt. Ny. A. MESCERSZKIJ a novgorodi, nyírfahéjra írt iratok fontosságát vizsgálta a balti-finn nyelvek szempontjából. Az egyik oklevélben előforduló személynevekkel már foglalkoztak (Popov, Hämäläinen, Mägiste), a legfontosabb emlék azonban a 292. sz. oklevél, amely I. Sz. Jeliszjev véleménye szerint karjalai-finn nyelvű varázsigét tartalmaz. A szöveg a XIII. sz.-ból való volna, tehát a Halotti Beszéddel egykorú, legrégebb balti-finn nyelvemlék. Más oklevelekben is előfordulhat még valamely balti-finn nyelven írott szöveg. G. Ny. Makarov a karjalai nyelv 1820. évből származó, eddig ismeretlen kéziratos emlékét (Márk evangéliumának fordítását) mutatta be. Majtyinszkaja Klára a szóismétlés kérdésével foglalkozott. A finnugor nyelvekből vett példákon világította meg az ismétlés disztributív és akció kifejező szerepét.

*

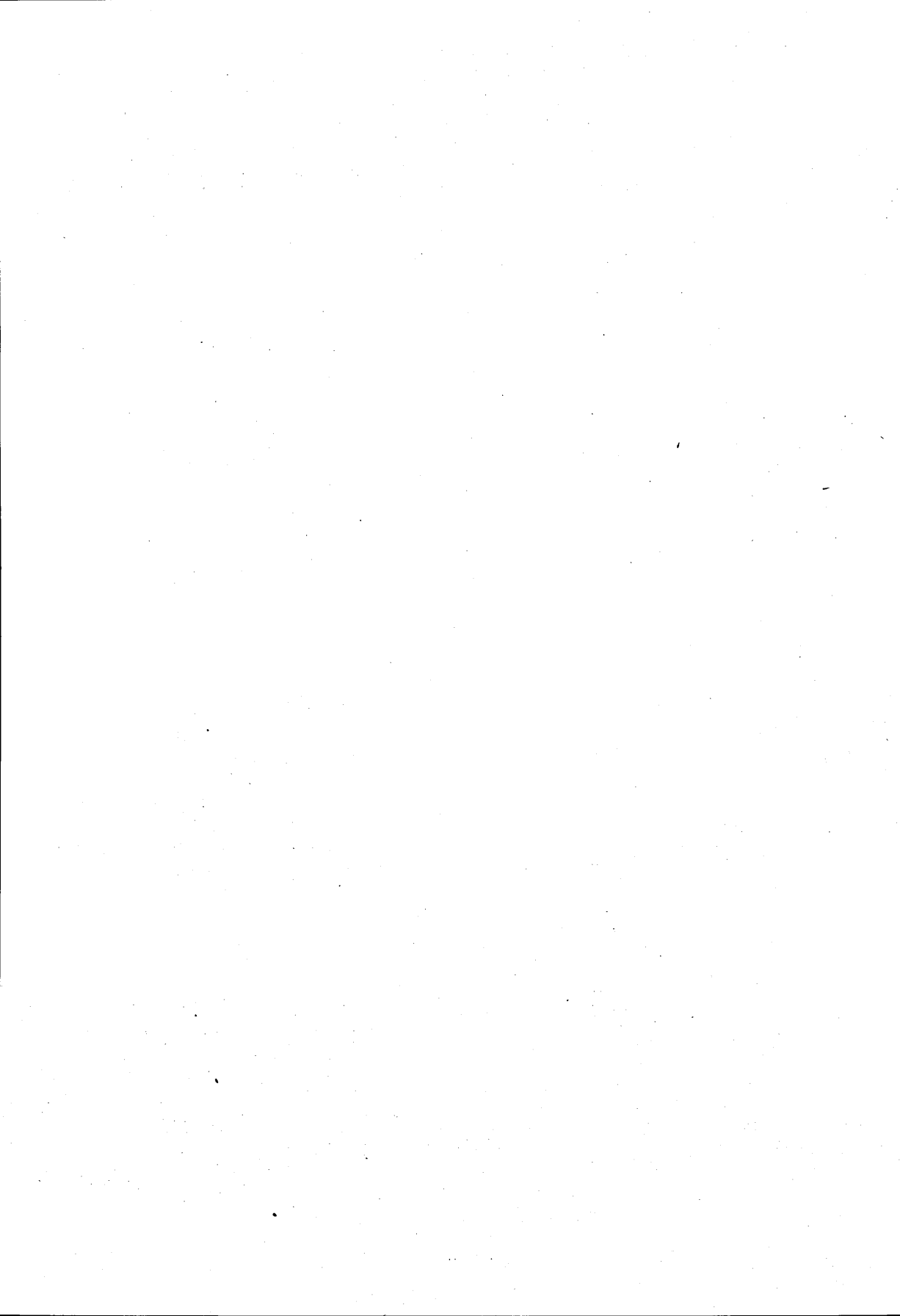
A tézisgyűjtemény szerint a június 26-tól 30-ig húzódó konferencián 53 előadásra került sor. A felsorakoztatott előadascímek sokrétű anyagról vallanak, arról tudósítanak, hogy szorgos munka folyik a Szovjetunió tudományos kutatóintézeteiben. Tudomásunk szerint e munkák két főbb centrumban (a tartui egyetemen P. Ariste, és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézete moszkvai részlegének finnugor szektorában Majtyinszkaja Klára vezetésével, ill. a leningrádi szamojed, és obi-ugor csoportban) folynak. E súlyponti helyeken túl élénk kutatómunkáról tanúskodnak a finnugor köztársaságok tudományos kutatóintézeteiben és a pedagógiai főiskolákon működő nyelvészek előadásai (felsorolásukat l. NyK. LXII, 159). Elég megemlítenünk, hogy a joskar-olai nyelvészek előadásainak száma féltucat. Szép számban sorakoztak fel a permi nyelvek kutatói is. A legelhangyagoltabb területnek a mordvin nyelv tanulmányozása látszik (egy előadás). A leningrádi egyetem finnugor tanszéke két előadót küldött.

A seregszemle hatalmas, pozitív munkáról tanúskodik, amelyben a finnugor (uráli) nyelvek történeti tanulmányozásának és leírásának egyaránt helye van. Ugyanakkor kísérletek történnek általános jellegű problémák megvitatására is. Örömmel regisztráljuk, hogy rendszeres toponimikai vizsgálatok is folynak; a finnugor és praefinnugor toponimikával való rendszeres foglalkozás újabban A. I. Popov és B. A. Szerebrennyikov kutatásaiból indul ki, s jó eredményekkel kecsegtet.

Rendkívül fontos eredménynek véljük, hogy a konferencia nyomán a Szovjetunió uráli nyelvészei áttértek uráli szövegeknek, példamondatoknak és szavaknak latin betűkkel történő fonetikai átírására. Mindenki tudja e határozat tudományos integráló értékét, méltatása tehát felesleges, a döntés dicséri önmagát.

Kívánjuk, hogy ezek az országos finnugor nyelvészeti konferenciák nemzetközi kongresszussá növekedjenek.

ERDŐDI JÓZSEF

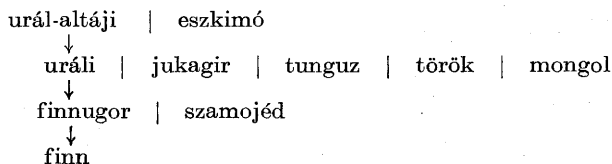

Aurélien Sauvageot: Les anciens Finnois

Paris, 1961. Klincksieck. 222 l.

Végig érdekes, élvezetes és hasznos olvasmány SAUVAGEOT professzor legújabb könyve. Ez a széles látókörű és világszerte nagyra becsült tudós, a magyar és finn nyelv kitűnő ismerője és ismertetője, most új feladatra vállalkozott. Mintegy kétszáz lapon mutatja be a finn nép őstörténetét az uráli kortól kezdve a svéd uralomig, tehát az írás nélküli kort, amelyre csak a nyelvészet, régészet és néprajz vet némi halvány világot. Művében természetesen elsősorban a finn etnológusok és nyelvészek eredményeire épít, de könyve nem kompiláció, hanem szintézis. Számos helyen — különösen az őstörténeti részben saját gondolataival is kiegészíti az eddig kialakult képet, és néha váratlanul is új eredményre jut. De egyébként is végig kísérik az egész művet a szerző finom megfigyelései.

A könyv négy fő részből és egy függelékből áll. Az első rész (11–60) az uráli, finnugor és finnségi előzményekkel foglalkozik. Közismert dolog, hogy a szerző — kellő óvatossággal ugyan, de — az urál-altáji nyelvrokonság híve. Szerinte a finn nyelv lezármazási táblázata a következő (12):

Ugyanitt mérlegeli a kérdés embertani és régészeti nehézségeit.

Számba veszi az eddigi kutatásokat (a finneken kívül N. SEBESTYÉN IRÉN, MOÓR ELEMÉR és HAJDÚ PÉTER tanulmányait), mégis arra az eredményre jut, hogy az uráli őshaza Nyugat-Szibériában volt. A szamojédoktól elvált csoport, a későbbi finnugorság vándorolt át a szerző szerint a Volga északi mellékfolyói és az Urál közti területre (23). SAUVAGEOT egyik fő érve az uráli őshaza nyugatszibériai volta mellett a *méh* és a *méz* elnevezése, amelyek a finnugor nyelvekben megvannak, a szamojédban pedig hiányoznak. Ezek az elnevezések indoeurópai eredetűek, tehát csak az Urálon átvándorolt csoportok (a finnugorok) vették át az európai részen lakó indoeurópaiaktól. Ez a föltevés magyarázza meg még azt is, hogy a többi indoeurópai elem is csak az uráli nyelvcsalád finnugor ágában van meg. Érdekes és eredeti megjegyzései vannak a finnugor és a szamojéd számnevekkel kapcsolatban is (27). Nagyon sikerült fejezet a finnugor nyelvek legfontosabb sajátosságainak tömör összefoglalása (30–35). Érdekes módon a finnugor nyelvek fennmaradását azok szabályos, egyszerű fölépítésével magyarázza: „Les langues indo-européennes... abondaient en irrégularités et en aberrances qui ne pouvaient manquer de choquer les esprits habitués à des constructions régulières. Cette difficulté rencontrée dans l'acquisition des langues de type indo-européen évolué a sauvé les langues finno-ougriennes de la perdition. Soumises aux pressions et aux infiltrations qu'elles ont connues, les populations de langue finno-ougrienne auraient depuis longtemps été assimilées et auraient disparu de la surface de la terre si le contraste n'avait pas été si grand entre les langues finno-ougriennes de structure régulière et simple et les langues indo-européennes compliquées à souhait” (34).

A következő fejezetben a szókincs alapján vázolja a finnség gazdasági, társadalmi és kulturális képét a Baltikumban való megtelepedés előtt. Megállapítja, hogy a földművelést már ismerték, és voltak háziállataik is. Számba veszi az iráni hatást is.

Az első rész két utolsó fejezete a Baltikumban való megtelepedéssel, e területnek a finnség beköltözése előtti állapotával, továbbá a finnséget ért balti hatással foglalkozik. Az a tény, hogy a balti nyelvekben alig van finnségi jövevényszó, a finnségi nyelvekben pedig elég tekintélyes a balti jövevényszavak száma, nem azt jelenti, hogy a baltiak magasabb műveltséggel rendelkeztek, hanem inkább azt, hogy a finnségi népekkel érintkező balti törzsek, amelyek a finnségi hatásokat befogadták, beolvadtak a finnségbe (42). Valamivel i. e. kezdődött a germán hatás, amely az ősfoglalkozásokon kívül szinte az élet minden területére kiterjedt. A germánokkal a szigetvilágban és a mai Finnország délnyugati partjain találkoztak. A több évszázados békés együttélés emléke a számos korai germán jövevényszó. Ezek átadói azonban semmiképpen sem azonosak a mai finnországi svédek őseivel. Az ősi germán lakosság az évszázadok folyamán teljesen elfinnesedett. A finnek a XIII. sz. előtt nem éltek germán fönnhatóság alatt.

A második rész (61—94) a finnek anyagi kultúrájával foglalkozik. A leírás itt, valamint a következő fejezetekben is csak az írástalan korra vonatkozik, tehát a letelepedéstől kezdve a XIII. századig, a svéd hódítás kezdetéig terjedő időszakra. Leírja a lakást, berendezését, a hozzá tartozó épületeket, a ruházkodást, étkezést, közlekedést, földművelést, kézművességet, a halászatot és vadászatot.

A harmadik rész (95—116) a társadalmi berendezésről szól. Megállapítja, hogy a svéd hódítás előtti finnek már osztálytársadalomban éltek. A nemzet alapja a szabad parasztság volt, de a parasztnak voltak rendszerint rabszolgái, akik a pásztorokodást és a nehezebb gazdasági munkákat végezték. A társadalmi egység a nagycsalád, nemzetség volt, a törzsi kötelék csak nagyon laza lehetett. Állami szervezet nem volt, ezért írásra sem volt szükség. Az egymástól politikailag független nemzetségeket csak a közös nyelv, műveltség, vallási kultusz fűzte össze. A ritkán lakott területen nem falvakba tömörült a lakosság, hanem minden nagycsalád külön élt, és csak egyes ünnepeken találkozott másokkal. E részben van szó a házassági és temetési szokásokról, az ünnepekről, szórakozásról, a háborúról és békéről.

A negyedik rész (117—201) összefoglalja mindazt, amit a szellemi műveltségről, a vallási kultusról, az istenekről, a varázslásról, a tájékozódásról térben és időben, a világképről, a lélek-hiedelmekről tudunk. Ehhez a részhez tartozik a csodálatosan gazdag finn népköltészet és a hősenek elemzése is. A szerző itt természetesen nem a Kalevalához, hanem közvetlenül a Kalevala forrásaihoz nyúl, és azokból bogozza ki az eddigi eredmények figyelembevételével az egyes mondák ősi magvát. Sorra veszi a szampót, a varázslatokat, a mondai hősöket, a lírai költészet tárgyait, formáit.

Az „Image d'ensemble” fejezet összegezi az eredményeket. A finn civilizáció vízi és erdei jellegű. Az erdő adta a vadászterületet, a bőrt a téli ruházathoz, a fát az építkezéshez. A víz adta a halat és a közlekedési lehetőséget. A finnek azonban idehozták régebbi hazájukból a földművelést és a házi állatok tenyésztését is. Az árucseré, a kereskedelem kis szerepet játszott; szinte minden eszközt házilag állítottak elő.

Függeléként rövid áttekintést ad a finn etnológia történetéről Agricolától napjainkig, és megjelöli művének legfontosabb forrásait. A könyvet egy térkép és 15 főleg néprajzi és régészeti tárgyú fénykép díszíti. Kiállítása szép, izléses.

SAUVAGEOT professzor ismét tanúságot tett arról, hogy kitűnő érzékkel tud átfogó szintézist nyújtani. Egy viszonylag elvont és elég kusza, nehezen áttekinthető, hatalmas, bonyolult anyag tömegben nemcsak pompásan eligazodik, hanem fordulatot, lebilincselően érdekes könyvet is tud írni róla. Nem túlzás, amikor ROTALIER így nyilatkozik az akkor még csak kéziratban ismert könyvről: „valóságos remekmű” (NyK. LXIII, 407).

KÁLMÁN BÉLA

H. Fromm: Die ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen

Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur LXXXVIII, 80—101, 211—240, 299—327 l.

A finn nyelv régi germán jövevényszavait már régóta kutatják mind finnugor nyelvészeti, mind germanisztikai oldalról.

E kérdésről az első jelentős tanulmányt W. THOMSEN írta: Den gotiske Sprogklassens indflydelse på den finske (1869). Megállapította, hogy a finnégi népek több forrásból merítették germán jövevényszavakat: a gótból, az északiból s talán a még el nem különült gót-északiból is. Az érintkezések idejét i. sz. első századaira teszi.

THOMSEN műve hamarosan ellentmondásokat váltott ki. Több kutató szerint a gót nyelvből nem vettek át szavakat a finnégiek: a gót eredetűnek tetsző szavak az óészaki nyelv korábbi fokáról valók. A germán-finnégi kapcsolatoknak THOMSEN által megállapított idejét is egyesek túl későinek tartották (KARSTEN, Zur Frage nach den „gotischen“ Lehnwörter im Finnischen: IdgF. XXII, 290, WIKLUND, Zur Kenntnis der ältesten germanischen lehnwörter im finnischen und lappischen: MO. V, 217). SETÄLÄ viszont nagyrészt Thomsen megállapításait fogadta el (Zur herkunft und chronologie der älteren germanischen lehnwörter in den ostsee-finnischen sprachen; SUSAik. XXIII).

Többen felvetették annak lehetőségét, hogy egyes germán jövevényszavak még az i. Lautverschiebungot megelőző időből származnának, ezt a föltevést azonban B. COLLINDER alapos vizsgálatok után elutasítja (Die urgermanischen lehnwörter im finnischen. Upsala, 1932).

Egészen új eredményekre jut tanulmányában H. FROMM. A kölcsönzések idejére vonatkozólag megállapítja, hogy sem a hangeltolódás előtti időkből, sem a Verner-törvény hatálya alá eső jelenségek korából nincsenek jövevényszavak a finnben. A legrégisebb hangalakú kölcsönzések az időszámításunk kezdete körüli időre utalnak: f. *rengas* ~ n. *Ring* (vö. Caes. *Tencteri*, de Tac. *Inguiomeros*) f. *kuwa* ~ ősgerm. **skuwwa* > **skuywa* > **skuggwa* (az -u- erősülése időszámításunk kezdete körül történt, (vö. NOREEN: Altisländische Grammatik § 227). A finn *š* > *h* változás ugyancsak erre az időre esik.

A gótok időszámításunk kezdete táján érkeztek a Viztula torkolatához. H. FROMM szerint nincs ok a gótnál korábbi kölcsönzések feltételezésére, s hivatkozik a legújabb archeológiai kutatásokra. Észak-Észtországban és Dél-Finnországban egyaránt a gót leletek bizonyulnak legrégebnek és leggazdagabbaknak. A Skandináviával való kapcsolatok jelentéktelenek. Gót kereskedelmi települések is voltak az említett területeken egészen a IV. sz.-ig, amikor a gótok elvonultak (MOORA, Die Vorzeit Estlands 40).

Igaz ugyan, hogy már i. e. 500 körül is kapcsolatban álltak a finnégi népek skandinávokkal, de a jövevényszavak nem teszik szükségessé, hogy a gót befolyás előttről származtassunk egyes szavakat. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy ezek a korai skandináv telepek később megszűntek (TALLGREN, Varsinais-Suomen esihistoria I, 66). A nagyon régies hangalakú *rengas* szóban már végbement az *o* > *a* változás; a balti hatásnak a germán hatásnál korábban kellett lennie. Ezek és más nehézségek arra intenek, hogy ne keressünk jövevényszavakat a gót kölcsönzéseket megelőző időkből.

FROMM foglalkozik L. POSTI Fromm Pre-Finnic to Late Proto-Finnic (FUF. XXXI 1-91). című tanulmányával is. Mint ismeretes, POSTI több ősfinn hangváltozást és a fokváltakozást is ősgermán superstratum következményének tartja. FROMM szerint ilyen módon magyarázható a finn *š* > *h*, *kš* > *h*, *tš* > *t, h* változás. A germánban ugyanis nem volt *š*, ezért a germánok a finn *š*-t *χ*-val helyettesítették, amit a finnek *h*-val vettek vissza. POSTI többi magyarázatát azonban elutasítja. A *kt* > *ht*, *pt* > *ht*, *m* > *n*, *mt* > *nt* stb. hangváltozásokat szerinte belső fejlődés eredményének lehet fölfogni.

Nem fogadja el FROMM POSTI magyarázatát a fokváltakozást illetőleg sem. POSTI szerint a Verner-törvényben keresendő a fokváltakozás eredete. A Verner-törvény értelmében a zöngétlen réshangok zöngéssé váltak, ha az idg. szóhangsúly nem a közvetlenül megelőző szótagra esik. A finnégi nyelvekben a hangsúly az első szótagon van, de POSTI szerint átkerülhetett a másodikra, ha a második szótag zárttá vált, mivel a szótag megnövekedett hangtaste nagyobb részt von magára a hangsúlyból. Az első szótagról az intenzitás átnyomul a következőre (M. SADENIEMI, *Metriikkamme perusteet* 65-77). A finn *pata* 'fazék' szót a germánok **paþa* alakban substituálták, mivel a lágy finn *t* nem felelt meg a kemény germán *t*-nek. A **patan* szóban azonban a második szótag megnövekedett hangsúlya miatt nem *p*-vel, hanem *ð*-vel történt a helyettesítés, tehát a f. *pata* szó germánok, ill. germánul tudó finnek ajkán a változó hangsúlyú germán szavak közé került. A germán *ð*-t viszont *d*-vel vették vissza a finnek. A fejlődés tehát POSTI szerint a következő volt: finn **pata* ~ **patan* > germ. *paþa* > *paðan* > finn *pata* ~ *paðan*.

FROMM rámutat az ismertetett magyarázat több gyengéjére. A finnégi nyelvekben a hangsúly az első szótagon van, és csak kivételes mondatfonetikai helyzetben kerülhet át a másodikra. Az első szótagon levő hangsúly következtében a szóvégi *-k* például lekopott, noha fonéma volt. POSTI szerint a **pata* ~ *patan*-típusi szavak a germánul beszélők használatában változó hangsúlyúak lettek. Erre azonban FROMM szerint nincs okunk, mert a germánban is volt a finnégivel pontosan megegyező hang-

súlytípus: germ. *flōduz > as. flōd (hosszú első szótag, elhasználódik az energia); germ. *siđuz > as., ags. siđu (rövid tőszótag, nem használódik el az energia, hanem átnyomul a második szótagra).

A Verner-törvény nyomán kialakult ún. grammatischer Wechsel hamar kiegyenlített az egyes nyelvekben. A germán nyelvekben sok olyan szó van, amelyben a hangsúly az első szótagra esik, de ez sohasem csúszik át a második, zárt szótagra: germ. *fenpa > német finde, *fenpan > finden.

Láthatjuk tehát, hogy FROMM tanulmánya sok újat ad ebben a régóta vitatott kérdésben, s megállapíthatjuk, hogy az immár egy évszázada tartó kutatások ellenére még további vizsgálatokra van szükség.

MIKOLA TIBOR

Felix J. Oinas: The Development of Some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages

MSFOu. 123. Helsinki, 1961. 190 l.

1. Mint előszavából kiderül, FELIX J. OINAS, az indianai egyetem professzora e munkájának első változatát még a második világháború előtt kidolgozta, végleges formába azonban a háború miatt csak 1950–51-ben önthette.

2. Bevezetésében (7–11) a finnugor nyelvek mai esetrendszerének gazdagságáról szól (HAKULINEN nyomán ilyen számszerű adatokat említ: a finnben 15, a lappban 8, a mordvinban 10, a cseremiszből 13, a zürjénben 18, a votjákban 14, a vogulban 6, az osztják nyelvjárásokban 5–8, a magyarban 21 esettel számolhatunk). A mai esetek közül azonban csak 5–6 vezethető vissza a finnugor korig, a többiek később keletkeztek. A finnugorig visszamenő esetek nyelvi jelölői mind elsődleges esetragok. Ezek vagy zéró morfémák (pl. a nominativus) vagy egy mássalhangzó ± magánhangzó szerkezetűek, de tovább nem elemezhetőek. RAVILA nézetét, hogy ezek névmásokból is származhatnak, csak lapalji jegyzetben említi.

Az ősi ragoknak egymással vagy más suffixummal alkotott kapcsolataiból fejlődött ki a másodlagos esetragok első csoportja. A testes ragok második csoportjának a posztpozicionális ragokat: az önálló szóképzésből, ún. particulákból névutózáson keresztül toldalékká agglutinálódott esetragokat tekinthetjük. A névutóvá válás a mondatban, szókapcsolatokban történt: „... the last member of word group has gradually lost its concrete meaning and has developed into a relation word (postposition), while its former function as the head-word has been shifted to the preceding member” (8–9). A névutók raggá fejlődésé fokozatos átalakulással történt: „The postpositions, appearing after the head-word in atonic positions, could become stil more abstract, could lose their independence entirely, and ultimately could become mere suffixes” (9).

A finnugor nyelvek közül a magyar a legalkalmasabb az ilyen fejlődés bemutatására, mert míg más rokon nyelvekben az önálló szóból névutón át alakult esetrag csak sporadikus, a magyarban ezek száma tekintélyes, és kifejlődésük gyakran a nyelvemlékekben is nyomon követhető. Szemléltetésül OINAS a *-ban, ben; -ból, -ből; -ba, -be* családra, valamint a *-tól, -től; -ra, -re; -ról, -ről* kialakulására hivatkozik. Ezekhez hasonlóan alakultak ki azok a balti finn esetragok, amelyeknek vizsgálatát a kötet céljával tűzi ki.

3. A továbbiakban a szerző öt önálló szóból fejlődött ragszaladót vesz sorra: a *-ka* (és rokonságába vonható) comitativusi (12–55), a *-ke* comitativusi (56–77), a *-mō* prolativusi-comitativusi (78–107), a *-lo* peripheralisi (108–38) és a *-sa* terminativusi (139–74) ragszaladót, külön-külön fejezetben.

Egy-egy fejezetben először etimológiai fejtegetéseket ad: megvilágítja, melyek a címszó családjába sorolható balti finn szóalakok, s milyen eredetű a kimutatott közös előzmény. Ezután „Analysis” alcímen nyelvenként veszi tüzetes elemzés alá a kiindulásul szolgáló szó particula-fejleményeit a lív, észt, vot, finn, inkeri, karjalai, aumusi, lúd és vepsze nyelvben. Az egyes nyelvekben először az alapszóból eredő adverbiumokat és kötőszókat szedi csokorba. A felsorakoztatott nyelvi anyag minden elismerést megérdemlően gazdag és sokoldalú. A kérdéses származékokat nemcsak az irodalmi nyelvváltozatokból gyűjti össze, hanem a különböző nyelvjárásokból is. Forrásai közt

a publikált nyelvi, nyelvjárási anyagon kívül több kéziratos gyűjtemény is szerepel: ezeket neves finn és észt tudósok bocsátották rendelkezésére.

Miután a változatos anyagot az alapszótól való fokozatos alaki és jelentésbeli eltávolodás sorrendjében elénk tárta, megmagyarázza az egyes adverbiumok és kötőszók származását, történetét, toldalékának alakulását stb. Az adverbiumok és kötőszók után külön csoportban mutatja be az alapszóból származó névutókat, esetragokat és az esetleges prepozíciókat, majd kifejti ezek alakjának és jelentésének mivoltát és kifejlődését is.

Miután ilyen módon minden balti finn nyelvben sorra veszi a kiindulási szóra visszavezethető összes particula tartalmi és formai kérdéseit — jól párosítva a leíró bemutatást a történeti fejlődés áttekintésével, s mindenütt figyelembe véve az eddigi szakirodalmat — a fejezetek végén rövid összefoglalást ad. Típusokba sorolja az egyes nyelvekben felbukkanó adverbiumokat, megállapítja, melyek a legfőbb alaki és jelentésbeli képződmények. Megkísérli a névutók és a belőlük származó esetragok egymástól való elválasztását is, és utal arra, hogy az egész balti finn területet figyelembe véve hol milyen fokra jutott el a fejlődés, hol következett be teljes raggaválás.

4. A tárgyul kitűzött öt particula-család átvizsgálása után a szerző egy rövid fejezetben összegezi főbb következtetéseit (175–80). Hangsúlyozza, hogy a finnégi nyelvekben particulaként nem a toldalék nélküli névszói vagy igei tövek szerepelnek, hanem rendszerint valamilyen esetraggal ellátottak: a **kansa* 'társ, pajtás' alapszóból például ilyen particulák származtak: **kansahen* (illativus), **kansak* (lativus), **kansassa* (inessivus), **kansama* (essivus). Az efféle particulák — mondja — „were used in Late PrBF (= Proto Balto-Finnic) both as adverbs and postpositions” (175).

Az adverbiumok és névutók további fejlődése már lényegesen különbözik egymástól — írja. A határozószók általában a szokásos hangtörvények szerint alakulnak, a névutók viszont szabályokba alig foglalható rövidüléseken mennek át, eredeti alakjuktól messze eltávolodhatnak. Rámutat azonban arra is, hogy vannak ellentétes tendenciák is, melyek a túlzott megrövidülés és eltűnés ellenében a névutók és esetragok megnyújtásán munkálnak, személyrag vagy más esetrag hozzátoldása révén.

Az adverbiumok és a névutók továbbra is kölcsönhatásban maradnak. Az adverbiumok olykor minden alaki változás nélkül adoptálódnak névutóvá. Máskor az adverbiumok személyragozását átvisszik a névutókra is. A hosszabb adverbiumok az analógia révén akadályozzák a velük egyalakú névutók megrövidülését.

A névutók raggá fejlődése a balti finn nyelvekben is számos átmeneti formát teremt, s ezeknek névutó vagy rag voltát sokszor nehéz eldönteni. A raggá válás bekövetkezésére OINAS öt kritériumot állít fel: 1. strukturális, formai azonosság a régi esetragok készletével; 2. szorosra zárt kapcsolat az alapszó (head-word) és a járulék (added form) között; 3. nem első szótagokra jellemző hangszajtságot felbukkanása; 4. alkalmazkodás a magánhangzó-harmónia követelményeihez (azokban a nyelvekben vagy nyelvjárásokban, amelyekben a magánhangzó-harmónia megvan); 5. a jelző egyeztetése. Legfontosabb ezek közül a 2., 3. és 4. Ahol ezek megvannak, ott beszélhetünk esetragról. Az első kritérium nem nagyon lényeges, az ötödiknek az elmaradása nem zárja ki a kérdéses nyelvtan esetrag voltát.

A különböző balti finn nyelvek és nyelvjárások fejlődését összehasonlítva arra az eredményre jut, hogy a vizsgált posztpozicionális esetragok a déli vepsze nyelvterületen jutottak legtovább a raggá válás útján. Általában az északkeleti balti nyelvek (vepsze, lúd, aunusi és részben a déli karjalai) több esetben jutottak el a kérdéses elemek raggá fejlesztéséig, mint a délnyugatiak (lív, észt, vót, finn).

Végül egy bekezdésben a tárgyalt fejlődés kronológiájáról ejt néhány szót a szerző. Biztosra csak a -*ka* comitativus kifejlődésének korát lehet venni: ennek ideje a XVI. század. A többiek raggá válása valószínűleg még később ment végbe. — A kötetet tüzetes forrás- és rövidítésjegyzék zárja be.

5. FELIX J. OINAS tanulmánya alapos, körültekintő gondossággal megírt munka. Módszere — az, hogy egy-egy rag esetében minden számba vehető névutó és egyéb particula-előzményt igyekszik felsorakoztatni — helyes és eredményes: tág horizontot nyit nemcsak a különböző balti finn nyelvek adatainak egymás mellé állításával, hanem az előtárt nyelvelemek szerkezeti összefüggésének bemutatásával is. Bár a mű címe diakronikus tanulmányt sejtet, a „fejlődés” érzékeltetése nagyobb részben az élő nyelvi, nyelvjárási anyag összevetésével történik. A kötet haszna nemcsak a tárgyalt ragok létrejöttének megismertetésében van, hanem abban is, hogy a többi finnugor nyelvre is jellemző nyelvi folyamatot vizsgál. Számunkra ez annál érdekesebb, mert ilyen fajta

Ragok legnagyobb számban a magyarban találhatók, így kialakulásuk módja a mi ragjainkra is tanulsággal szolgálhat. Éppen ez a tény késztet bennünket arra, hogy egy-két kisebb megjegyzést fűzzünk ismertetésünkhöz.

A raggá válás kritériumaiban, a névutók raggá fejlődésének bemutatásában, valamint abban, hogy minden önálló szóból történő raggá válást megelőző egy átmeneti névutózási stádium stb., teljesen egyetérthetünk OINAS-szal. Felfogása e kérdésekben nagyrészt egybeesik a magyar nyelvről vallottakkal, sajátos megfigyelései gazdagítják a részletekre vonatkozó tudomásunkat. Nem egészen így áll a helyzet a névutók keletkezésének elméletével. OINAS a balti finn nyelvek névutóinak előzményét az adverbiumokban látja. E felfogás az alapja annak, hogy az egyes nyelvekben két csoportban mutatja be a tárgyalt ragok nyelvi előzményét és környezetét: először az adverbiumok és kötőszók elemzését adja, majd a velük azonos vagy belőlük levezethető névutókat, prepozíciókat.

A magyar névutók esetében a határozószóból származtatás legtöbbször nem fogadható el, noha voltak és vannak is olyan tudósaink — például SIMONYI ZSIGMOND és SZINNYEI JÓZSEF, akikre OINAS is leginkább hivatkozik —, akik minden magyar névutót határozószóból származtatnak. Az itt felbukkanó egyik fő problémát, az adverbiumnak az ige közvetlen vonzasköréből a megelőző névszó vonzási körébe való átvonódást — úgy érezzük — OINAS példái nem bizonyítják eléggé. Magyarázataiban abból indul ki, hogy a kérdéses adverbiumok személyragozhatók voltak: pl. **hän tuli kansaheni 'ő velem jött' vagy *hän oli kansassani 'ő velem volt'*. Az ilyen szerkezetekben — mondja — a személyt (vagy a tárgyat) más módon is ki lehetett fejezni: egy névmásnak vagy főnévnek a particula elé helyezésével. A fenti kifejezések párhuzamos formái tehát így alakultak: *'hän tuli minun kansaheni 'ő énvelem jött', 'hän oli minun kansassani 'ő énvelem volt'*. Ezekben a *kansaheni*, *kansassani* többé már nem adverbiumok, hanem névutók. „As postpositions they depended upon the preceding pronoun or noun, while their connection with the verb was attenuated and finally lost” (176). — Kevésbé valószínű, hogy a fenti szó szerkezetekben pusztán a *minun* kitétele okozta volna az adverbium névutóvá válását. Ez majdnem olyan, mintha a magyarban azt vallanánk: a *mellettem* szó adverbium ebben: *ő mellettem jött*, de már névutó ebben: *ő énmellettem jött*.

Nem sokkal meggyőzőbb a vegyüléssel magyarázat sem: „The transfer of the adverbial forms into postpositions could be depicted as follows: *hän oli kerallani* (adverb) 'he was with me' — *hän oli minun kera* (postposition) id.; as result of blend: *hän oli minun kerallani* (postposition) id.” (61).

Mi azt valljuk: az adverbiumok névutóvá válása lehetséges, ha egy megfelelő névszói bővítménnyel egészülnek ki: *együtt mennek de: a fiúval együtt a lány is elment*. Az esetek többségében azonban azt a szintagmatikus kapcsolatot lehet elsőslegesnek tekinteni, mely a leendő névutót a megelőző névszóhoz fűzte. Ilyenkor a névutóvá váló szó nem volt előzőleg adverbium: a határozói ragot azért vette fel, mert az egész szintagma — birtokos jelzői, tulajdonságjelzői, határozói, tárgyas vagy alanyos szerkezet — kapott a mondatban határozói funkciót (*fa-al > fa al-att ül; vkinek az érdeke > vki érdekében beszél; ilyen mód > ilyen módon áll; vmire néz > vmire nézve kijelent vmit; vmit kivész > vmit kivéve élvegez; stb.*). Hasonlóan képzelhetjük el mai testes határozóragjaink többségének fejlődését is. A szintagmák névutós szerkezetté alakulása magyarázza, hogy a névutóvá váló szó adverbiumként olykor egyáltalán nem mutatható ki a nyelvben. Ilyen esetek előfordulnak OINAS anyagában is: „Nowdays *lo*-adverbs are consistently employed only in Fi.” (136); „It is evident, that the *sa*-particles were not used as adverbs in Late PrBF, but were introduced directly (! de hogyan?) as postpositions” (176).

Az efféle fejlődésről, a névutóknak a megelőző névszóhoz fűződő kapcsolatáról, sajnos, nem kapunk tüzetes leírást a tanulmányból, noha OINAS is világosan látja, hogy a névutóvá válás a mondatban, a beszédben megy végbe (lásd a bevezetéséből vett idézetet fent 2.). A megelőző névszóval alkotott korábbi kapcsolat azért is fontos, mert csak így magyarázható meg, miért „vonz” a névutó egyszer genitívust, máskor partitívust stb. Erre nézve a tanulmány meglepszik a talált helyzet közlésével, nem keres közelebbi magyarázatot.

Mindez azonban — úgy látszik — már nem is volt célja a szerzőnek, minthogy figyelmét főleg az adverbium > névutó > esetrag fejlődési vonal vizsgálatára fordította. Munkája azonban enélkül is nélkülözhetetlen nemcsak a tárgyalt esetragok szűkebb vonatkozásában, hanem a finnugor-uráli nyelvfejlődési sajátság: az önálló szók grammatikai viszonyjelölő eszközzé válása szempontjából is.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Lauri Kettunen: Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet

MSFOu. 119. Helsinki, 1960. 252 l.

1955 nyarán a szerző szövegeket válogatott össze több finnégi nyelv nyelvjárásából. Az volt a célja, hogy AHLQVIST Murteiskirja c. munkájához hasonló gyűjteményt állítsen össze modern változatban. Az összegyűjtött szövegek számos megjegyzést, magyarázatot igényeltek. Ezeknek a magyarázatoknak az áttekintése során támadt az a gondolata, hogy könyvet ír a finn nyelv közeli rokonyelveinek jellemző vonásairól. Hangsúlyozza az előszóban, hogy könyve nem a közeli rokonyelvek tanönyve, bár hasznos lehet annak is, aki e nyelveket meg akarja tanulni.

A finn kivételével valamennyi finnégi nyelv sajátosságaival foglalkozik. A kötet címe alapján azt várnánk, hogy az egyes nyelvek legfontosabb hangtani, alaktani és mondattani sajátosságaival egyaránt meg fogunk ismerkedni, de a szerző az alaktannak, különösen pedig a mondattannak csak elenyészőn kevés helyet biztosít. Egyáltalában nem foglalkozik pl. a vót meg a liv nyelv alaktani és mondattani kérdéseivel. Az anyagnak ez a látszólag nem következetes összeválogatása azzal magyarázható, hogy ebben a művében KETTUNEN a finnégi nyelvek legjellemzőbb vonásait akarja összegyűjteni, márpedig például a vót nyelvnek elsősorban a hangtani sajátosságai azok a jellemző vonásai, melyek legszembetűnőbben megkülönböztetik a többi finnégi nyelvtől.

A kötet öt nagyobb egysége a karjalai-aunuszi-lúd, a vepsze, a vót, az észti és a liv nyelvvel foglalkozik.

A karjalai nyelvről és az aunuszi (olonyeci) nyelvjárásokról mint egységes „nyelvcsoportról” („kieliryhmä”) szoktak beszélni. Ide lehet sorolni KETTUNEN szerint a lúd nyelvjárásokat is, bár egyesek „lúd nyelvről” beszélnek. A szerző szerint a lúd éppen úgy karjalai, pontosabban: keletkarjalai nyelvjárás, mint az aunuszi nyelvjárások.

Ezen a nyelvcsoporton belül említi meg a szerző a savakko-nyelvjárást, valamint az inkeri nyelvjárást („inkeroismurre”) is, mely azonos a szovjet finnugrisztikai irodalomból ismert izsór nyelvvel (isuri keel). KETTUNEN nem fogadja el az „izsór nyelv” elnevezést.

Mind az öt nyelv anyagának keretét a nyelv valamennyi nyelvjárásának általános jegyei adják meg. Például a vepszéről szóló részben felsorolja a szerző az északi, a középső és a déli vepsze nyelvjárások közös hangtani jellegzetességeit, első helyen tárgyalva a zárhangok fokváltakozásának hiányát: *magada* 'maata', *magadan* 'makaan' (27). Az egyes nyelvjárások sajátos, a többitől eltérő vonásaival nem külön fejezetben foglalkozik, hanem az illető nyelv általános jegyei között kiemeli a nyelvjárási különbségeket.

A nagyobb nyelvjárási egységet és az ehhez tartozó, de a nagyobb egységtől bizonyos mértékig eltérő kisebb nyelvjárási szigetet egyaránt a *murre* 'nyelvjárás' szóval jelöli meg a szerző, nem úgy mint ARISTE, aki különbséget tesz *murre* és *murrak* között (vö. Vadjalaste laule, 4.)

Röviden foglalkozik a szerző az egyes nyelvek elkülönülésének idejével és körülményeivel is. A kötet végén részletes összefoglalást és három térképet találunk.

SZABÓ LÁSZLÓ

Lauri Hakulinen: Handbuch der finnischen sprache. 1. Band.

Erweiterte Übersetzung aus dem Finnischen. Wiesbaden (Otto Harrassowitz), 1957. 230 l.

1941-ben jelent meg Helsinkiben HAKULINEN „Suomen kielen rakenne ja kehitys. I osa, Äänne-ja muoto-oppia” című munkája. A nélkülözhetetlen kézikönyv első megjelenése és az átdolgozott német nyelvű változat publikálása között eltelt másfél évtized. E másfél évtized alatt a finnugor nyelvtörténeti kutatás nagy utat tett meg. Elsősorban ez tette szükségessé, hogy HAKULINEN könyve számos módosítással újra napvilágot lásson. Amint előszavában mondja, ehhez a munkához sok értékes tanácsot és segítséget kapott Erkki Itkonentól és Terho Itkonentól.

A hangtörténeti módosításokon kívül az eredeti műnek sok apró hiányosságát kiküszöbölte a szerző az új német nyelvű kiadásban. Jelentősen növelte a bibliográfiai utalások számát. A szóképzésről szóló részben a finn eredetinek számos kevésbé fontos példája nem szerepel az új változatban. Csökkent a nyelvjárási példák száma is.

Az említett változtatások ellenére a mű alapvető mondanivalója nem változott.

SZABÓ LÁSZLÓ

Perti Virtaranta: Tverin karjalaisten entistä elämää

Porvoo—Helsinki (Werner—Söderström), 1961. 272 l.

A finnugor nyelvcsalád legnyugatibb ágához, a finnységhez tartoznak a karjalaiak. Az e nyelvet beszélők száma a századforduló óta majdnem a felére csökkent. A legutolsó népszámlálás szerint azonban a karjalai anyanyelvűek száma még mindig megközelíti a 120 ezret. Legnagyobb részük azonban nem a Ladoga tó környékén és a Fehér tenger vidékén lakik, hanem mélyen benn az orosz síkságon, a Volgától északra, Kalinyin (régi névén: Tver) város környékén. Itt néhány szórványt nem számítva mintegy 900 falucskában, szinte egy tömegben (körülbelül akkora területen, mint Somogy m.), él majdnem százezer karjalai.

A tveri karjalaiak mai települése nem az ősi finn-ugor korba nyúlik vissza, hanem egészen újkeletű. Főleg, a XVII. században, az erőszakos svéd térítés elől hagyták el eredeti Ladoga környéki lakóhelyüket a görögkeleti vallású karjalaiak. Hozzájárultak az elvándorlás okaihoz a magas adók, valamint az a tény, hogy a Ladoga tó környékét szinte állandó hadszíntérré változtatta a XVII. században az orosz-svéd nagyhatalmi versengés. A zord éghajlatú és terméketlen északi vidékekről később is indultak kisebb települési hullámok az enyhébb klímájú és jó termőtalajú tájak felé, különösen az enyhébb éhínségek idején. A tveri karjalaiakban még ma is él a régi haza és a vándorlás emléke (29—47).

Tudományos anyaggyűjtés szempontjából a tveri karjalaiak eddig eléggé a háttérbe szorultak. A múlt század végén T. Schvindt, V. Alava és K. Karjalainen gyűjtöttek szöveget és szótári anyagot. 1912—3-ban pedig Juho Kujola az eddigi legnagyobb gyűjtést végezte, mintegy 15 ezer szócédlulát készített el. Ezután majd egy fél évszázadig senki sem járt náluk anyagot gyűjteni. Ez a mostoha bánásmód talán azzal magyarázható, hogy itt nem találtak a gyűjtők Kalevala-énekeket.

PERTTI VIRTARANTA 1957 és 1958 nyarán kétszer is járt köztük. Sok följegyzést végzett, és sok órányi anyagot vett föl magnetofonszalagra. Felesége (Helmi V.) a néprajz számára rendkívül értékes fényképfelvételek tömegét készítette el a legkülönbözőbb tárgyakról és műveletekről.

A munka végeredményben útleírás, nyersanyaga egy tudós utazó tárgyilagos, hozzáértő megjegyzései egy népcsoport életéről és múltjáról. Közvetlen megfigyelések, az öregekkel való beszélgetések (ezek egy részét magnetofonon meg is örökítette) alapján szűrte le azt a forrásértékű anyagot, amelyet ebben a könyvben közzétett. Nyelvészeti anyagot nem sokat kapunk, de annál érdekesebb az a néprajzi tájékoztatás, amelyet a fejezetek elolvasása után nyerünk. Hozzá kell tennünk még, hogy a könyvet több mint száz kitűnő, egész lapos fénykép díszíti. Külön értéke a könyvnek színes, eleven stílusa, amelyet a meleg együttérzés és a humor tesz árnyalttá. Anélkül, hogy a részletekbe belemennék, közlöm az egyes fejezetek címét: A két utazás leírása — A karjalaiak letelepedése Tver környékén — Faluk és lakások — Pásztorkodás — Otthoni fürdés — Földművelés — Az erdőben és vízen (vadászat és halászat) — Ünnepi és hétköznapi étkezés — Ruházkodás — Esküvő — Karácsonytól mindenszentekig (ünnepi népszokásuk) — Népi időjósítás — Születés és gyermekkor — Betegségek és gyógyításuk — Szellemek, tündérek — Ének és mese — Az utolsó út (halotti szertartások és siratóversek).

A szerző meglepő tömegben bányászta elő főleg az öregek emlékezetéből a különböző szokások, ünnepek, babonák emlékeit. Énekmondói közt egészen fiatalok is adódtak. Igen gazdagok a tveri karjalaiak siratóénekekben. A népi hiedelmek között érdekes volt olvasni azt is, hogy a szivárvány fölszívja a vizet (196). Ez a hiedelem nemcsak a *szivárvány* magyar nevében tükröződik, amely a *szív* igéből származik (SzófSz.), hanem egy szoszvai vogul versből is ismerem: *ñuli-kis pëläji | ajalankve wit*: a szivárvány fölgyullad fölinni (hogy föligya) a vizet (saj. felj.). A hiedelem bizonyára szélesen elterjedt nemcsak a finnugor népek körében.

VIRTARANTA szép kiállítású könyve végig érdekes és hasznos, forrás értékű olvasmány.

KÁLMÁN BÉLA

Вопросы этнической истории мордовского народа

Труды мордовского этнографической экспедиции. Вып. I. Москва, 1960. Издательство Академии Наук СССР. 255 л.

A Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete, a Mordvin Nyelvi, Irodalmi, Történelmi és Gazdaságtudományi Intézet és az Észti Történelemtudományi Intézet 1953 és 1959 között hét tudományos kutatóutat vezetett a Mordvin ASzSZK-ba és a vele szomszédos területekre. Az expedíciók feladata a mordvin népnek és kultúrájának részletes, a helyszínen történő tanulmányozása volt. A mordvinok etnikai története és azok a történelmi kapcsolatok foglalkoztatták leginkább a kutatókat, amelyek a mordvin kultúra fejlődésében jelentős szerepet játszottak.

Örömmel üdvözljük a megjelent első kötetet, amely az általánosabb jellegű cikkeket tartalmazza. Az ez után megjelenő három kötet a mordvinok anyagi és szellemi kultúráját, mezőgazdaságát, technikáját és népművészetét fogja tárgyalni.

Nyelvészeti folyóiratban célszerűnek látszik ismertetésünk középpontjába a mordvin nyelvek ismertetését állítani, s a többi — településtörténeti, néprajzi, ember-tani és történelmi jellegű — tanulmánnyal mintegy megtámogatni a nyelvből levonható következtetéseket és eredményeket.

1. А. П. Феоктистов: Мордовские языки и их диалекты (63—82).

A szerző dolgozatában ismerteti a mordvin nyelveknek a finnugor nyelvekkel közös és azoktól eltérő sajátosságait. Közös sajátosság a nyelvtani nem hiánya, a jelző és jelzett szó közötti inkongruencia, a birtokos személyragok használata, az esetalakok nagy száma (tizenkettő) s az, hogy a ragozásban és a szóképzésben nincs *præsuffixatio*. Majd a szabályos hangmegfelelésekre és a szókészletben levő egyezésekre mutat rá. A többi fgr. nyelvtől többé-kevésbé eltérő sajátosság a névszók mutatónévmási elemmel való határozottá tétele (*kudo* 'ház' — *kudos* 'a ház'), a tárgyas igeragozásban az ugor nyelvekéénél jóval teljesebb paradigmasor s a névszók állítmányi szuffixumokkal való igei használata.¹

Szinte a jövevényszó kutatás az egyetlen eszköz annak megállapítására, hogy a mordvinok történetük különböző korszakaiban milyen népekkel kerültek érintkezésbe. BUBRICH² szerint a legrégebb jövevényszóréteg az iráni (szkíta, szarmata, alán) és a balti (litván, lett, ó-porosz). Majd PAASONEN³ alapján a szerző az ún. török (csuvas és tatár) réteget tekinti át, s megállapítja, hogy a moksában több a tatár jövevényszó. Ennek az az oka (l. a településtörténetet), hogy a moksák huzamosabb ideig voltak érintkezésben a tatárokkal. Az orosz jövevényszók száma még ennél is nagyobb. Az orosz nyelvtörténet segítségével e jövevényszók behatolásának kezdete (XI. sz.) is megállapítható. Különösen erős az orosz nyelv hatása az utóbbi negyven évben (technikai, filozófiai, politikai terminusok).⁴ Ezután egy rövid szöveg, egy névszói és igei paradigmasor és a szókincs bemutatásával megvizsgálja az erzá és a moksá irodalmi nyelvek egymáshoz való viszonyát és megállapítja, hogy a kettő közötti viszony — az érthetőség szempontjából — olyan, mint az ukrán és a fehérórosz nyelv között.

A mordvin nyelvjárásokról szóló fejezetből megtudjuk, hogy az egyes nyelvjárások között nem lehet éles határt vonni. Például a legnyugatibb moksá nyelvjárások alaktani szempontból azonos típusúak a délnyugatiakkal, de a fonémaállomány szempontjából az északiakkal. Viszont a délkeleti moksá nyelvjárások, amelyek fonetikailag egyeznek a délnyugatiakkal, alaktani szempontból közelebb állnak az északiakhoz. A nyelvjárások területi egyenlőtlensége az állandó lakóhelyváltoztatásokkal és áttelepítésekkel magyarázható. Ez a magyarázata a moksás-jellegű erzá és az erzás-jellegű moksá nyelv

¹ Ezekre vö. Нук. LXIII, 421.

² Бубрих, Д. В., Лингвистические данные к вопросу о древности связей между мордвой и восточным славянством. Записки Морд. НИИ. Саранск — 1947.

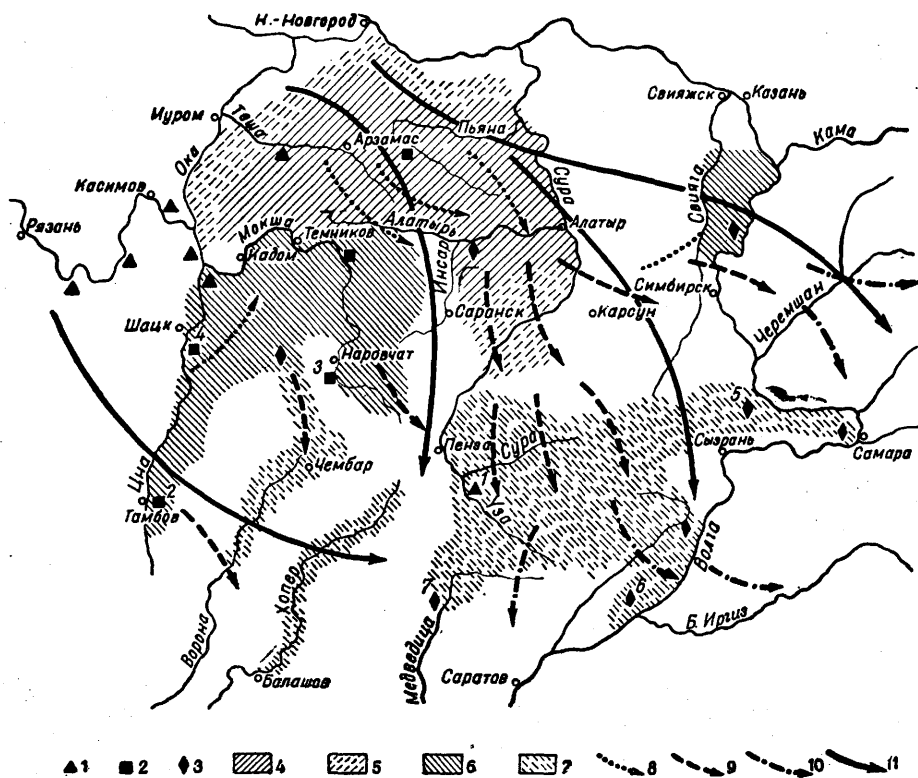
³ PAASONEN, H., Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen: JSFOu. XV: (1897), 1—64.

⁴ Русско-эрзянский словарь политических и экономических терминов. Саранск 1954. Русско-мокшанский словарь политических и экономических терминов. Саранск 1954.

járásoknak is. Még sok feladat vár a mordvin nyelvjárások kutatóira, hiszen egyes nyelvjárásokat s különösen az irodalmi nyelvek és a nyelvjárások, valamint az orosz nyelv és a mordvin nyelvjárások viszonyát eddig még nem tanulmányozták eléggé. A nyelvjáráskutatók eddigi eredményeinek és a fiatal mordvin és észt nyelvészek részvételével most folyó munka ismertetésével végződik Feoktyisztov vázlatos ismeretése.

2. В. И. Козлов: Расселение мордвы (Исторический очерк) (5—62).

A mordvinok településtörténetét a szerző kitűnő, szemléletes térképekkel és népesség-statisztikai táblázatokkal mutatja be. Különösen értékesek a mordvinság területi mozgását bemutató térképek, amelyek térben és időben egyszerre több évszázad történetét tárják elénk, hiszen a mordvinok története nem más, mint településük története („fejlődés a térben”). A XI—XVI. században észak és nyugat felől oroszok, dél

A mordvinok települései a XV. században, és vándorlásaik a XVI—XVIII. században (8. lap)

1 — III—VIII. századi mordvin temetőik; 2 — ua. a IX—XII. században; 3 — ua. a XIII—XV. században; 4 — erzák település; 5 — az erzák erdei méhésztelepei; 6 — mokszák; 7 — moksa erdei méhésztelepek; 8 — a mordvin települések iránya a XVI. században; 9 — ua. a XVII. században; 10 — ua. a XVIII. században; 11 — az orosz telepések betelepülésének fő irányai.

és kelet felől tatárok hatolnak be a mordvinok lakta területre, s megkezdődik a mordvinok visszahúzódása a betelepülők elől dél felé. A mokszák behódoltak a tatároknak, résztvettek hadjárataikban és óriási vérveszteségeket szenvedtek. Ez az oka, hogy a következő évszázadban kevesebben voltak és ma is kevesebben vannak, mint az erzák, akik erdeikbe és lakatlan folyóvölgyekbe menekültek. A tatárok jelentős mordvin

esoportokat erőszakkal áttelepítettek Kazánytól délre a Volga mellékre, hogy ott a tatár kán földjeit műveljék. Ezek nagy része a tatár kánság bukása után visszatelepült régi lakóhelyére. Az ottmaradt rész eltatárosodott. Ezek a karatáj-mordvinok. Az oroszoknak a mordvinok területére való magyarányú behatolása 1552 (Kazány eleste) után kezdődött. Előlük a mordvinok dél felé húzódnak erdei méhésztelepeikre. A feudális rend korában a nehéz adóterhek, a beszolgáltatások és az erőszakos térítések miatt résztvesznek a XVII—XVIII. századi nemzeti felkelésekben (Bolotnyikov 1606—7, Razin 1670—1, Pugacsov 1773—5), illetve emigrálnak a Volga felső folyásának vidékére, sőt a Volgán túlra is. A XVI. század közepén Arzamasz körül, amely a legrégebbi mordvin település, már nem voltak mordvinok. Ettől az időtől kezdve már népszámlálási adatokra is támaszkodik a szerző. A Volgán túli területekre főképp erzák települtek. A településeknek a XVI. század második felétől a XIX. század közepéig nagy jelentőségük van. A mordvinok ugyanis ekkor települtek le a Volga-mellék azon vidékeire, ahol ma is élnek. A XIX. század közepétől már csak keveset változott a települések képe. A mordvinok 80%-a hat forradalom előtti kormányzóság területén élt (penzai, tambovi, novgorodi, szimbirszi, szarotovi és szamarai) mindenütt kisebbségben, s csak két kerületben, az ardatoviban és a krasznozlobodszkiban haladta meg a lakosság 30%-át. A Volga-vidék vegyes lakosságú falvaiban oroszokkal éltek és élnek ma is együtt. A mordvin—tatár és a mordvin—csuvas falvak ritkák. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után aránylag elég későn kapták meg nemzeti önállóságukat, éppen azért, mert ennyire vegyeslakosságú a területük (1928: Mordvin Nemzetiségi Kerület; 1930: Mordvin Autonóm Terület; 1934: Mordvin Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság). — A településtörténet tehát magyarázatot ad a moksa és erzák közti különbségre és a sok, egymástól eltérő nyelvjárásra.

3. M. C. Акимова: Краниологическая характеристика мордвы-эрзи (83—117).

A tanulmány koponyatani szempontból vizsgálja az erzákat és a mokskákat, s a csuvasokkal és a cseremiszekkel hasonlítja őket össze. Az erzák európeoid típusúak, bár gyakran nem eléggé éles vonásokkal. Az erzák nők koponyáin inkább észlelhető mongoloid jelleg. Az erzák és mokskákat közti különbséget a koponyatan is megerősíti. A mokskákat erősebben mongoloid típusúak, mint az erzák (1. tatár hatás!). Az erzák férfikoponyák egyes ismertetőjelek szerint hasonlóságot mutatnak a csuvasokéval, más jelek szerint a cseremiszekével. Ha csak a mongoloidság fokát emeljük ki, akkor az erzák európeoid, a mezei cseremiszek mongoloid típusú. A csuvasok és a hegyi cseremiszek középhegyet foglalnak el, de közelebb állnak a mordvinokhoz.

4. K. Ю. Марк: Этническая антропология мордвы (118—179).

A szerző felsorolja, hol élnek ma mordvinok: a MdASzSzk területén kívül a vele határos penzai és uljanovszki területen, a csuvas, a tatár és a baskir ASzSzk-ban, a kujbisevi, az orenburgi és a szarotovi területen, s kisebb számban Nyugat-Szibériában és Kazahsztánban is. Az erzák az ASzSzk keleti részén, a gorkiji és az uljanovszki területen a Volga balpartján, a mokskákat a köztársaság nyugati részén az Inszar folyóig és a penzai kerület nyugati részén laknak. A mokskákat és az erzák lényegesen különböznek egymástól néprajzi szempontból is. A tenyguevoi és torbejevoi kerületben a mokskákat között van két erzák nyelvjárás-sziget. Ezek nemcsak nyelvükben különböznek a többi erzától, hanem anyagi és szellemi kultúrájukban is. A gorkiji kerület dalnye-konsztantinyinovi járásában élnek a terjuhánok. Ezek oroszul beszélő mordvinok, s etnográfiai-lag eltérnek mind a erzától, mind a mokskáktól. A Tatár ASzSzk kamszko-usztyinszki járásában — erős tatár hatás alatt — élnek a karatájok.

Ezután MARK az eddigi antropológiai kutatások eredményeinek az ismertetése után saját 1955—57 között gyűjtött anyagát mutatja be igen sokféle szempontból, sok térképpel és táblázattal, mindenütt összehasonlítva az erzákat, a mokskákat, a terjuhánokat, a tatárokat, a csuvasokat és a hegyi cseremiszeket. Például megtudhatjuk, hogy a mokskákat átlagos testmagassága 166 cm. alatt van, az erzák magasabbak. Az erzák szemszíne világos, a mokskákat sötét; az erzákéknál és a terjuhánoknál gyakrabban találunk világos haját, mint a mokskáknál. Az ASzSzk nyugati része mongoloid típusú, délnyugaton és a többi részen pedig európeoid vonásokat észlelünk.

5. Б. А. Васильев: «Проблема буртасов и мордва» (180—209) című cikkében a több száz éve vitatott ún. burtász-problémát ismerteti. A X—XI. század arab-perzsa kútfőiben említett burtászok nyelvére és más törzsekkel való kapcsolatára vonatkozóan

a kutatók állásfoglalása különböző. Egyesek szerint a burtászok mordvinok vagy a mordvinok egyik része (moksák). Mások szerint török vagy ugor-török eredetűek és részint a későbbi csuvasok, részint a misarok elődeinek tekintendők. Vannak akik egyik hipotézishez sem csatlakoznak. VASZILJEV ismerteti a burtász-probléma irodalmát a művek megjelenési sorrendjében, s kritikai megjegyzéseket fűz hozzájuk. Majd saját eredményeit ismerteti. Elveti a burtász—moksá-mordvin elméletet. Az arab-perzsa kútfők csak az erzáket említik, a moksákat nem. De ebből azt a következtetést levonni, hogy a burtászok moksák, logikailag is helytelen. Az orosz évkönyvek különben sem erzáról, sem moksáról nem tesznek említést, hanem a két népet együtt mordvinnak nevezik, és megkülönböztetik a burtászoktól. Az etnogenetikai vonal szabályosan húzódik a X—XI. századi burtászoktól a XVIII—XIX. századi mescerjácokig, tehát a burtász és mescerják egy nép két elnevezése lehetett. A helynévkutatás eredményeivel és a misar naptárban a hét napjainak elnevezésével is a burtász-probléma misar hipotézise mellett érvel. A misarok eltörökösödött, alapjában ugor vagy ugor komponensű néptörzs voltak. A teljes azonosítást megnehezíti, hogy a misarok kultúrája, néprajza, embertani hovátartozása és nyelve még távolról sincs tisztázva. A problémát nyitva hagyva, reméli, hogy adatai új utakra irányítják a kutatást.

6. *B. П. Ежова*: О некоторых этнографических особенностях в культуре мордовского населения теньгушевского района Мордовской АССР. (210—226).

A tenyguevói kerület mordvinjai a kadomi erzákból váltak ki gazdasági okokból. A XV—XVII. században szoros gazdasági kapcsolatban voltak az arzamaszi erzákkal és a már régebben a tyemnyikovi kerületbe vándorolt moksákkal. Ruházatukban erzá alapvonásokon moksás jelleg figyelhető meg. Mintáik hasonlóbbak a moksákéihoz. (A moksák díszjeit kék, sárga, fekete, vörös és zöld, az erzák fekete vagy kék és piros színekből állítják össze.) A múltban még jobban hasonlítottak az arzamaszi erzákhoz. A torbejevói erzá-sziget ma már erősen moksás jellegű: öltözködésükben és nyelvükben sok a moksá sajátosság, de erzáknak tartják magukat.

7. *B. Н. Белицер*: Мордва-караи и их культура (227—255).

A karataj-mordvinok sajátos néprajzi csoportja a Tatár ASzSZK kamszko-usztyinszki kerületének három falujából él, és számuk nem haladja meg az ezret. Már régóta tatárok és oroszok között élnek, tatáruul beszélnek (majdnem valamennyien tudnak oroszul is), mégis mordvinoknak nevezik magukat. A karataj-mordvinok eredetének kérdése már többször felvetődött az irodalomban, de ma sincs megoldva. BELIZER ismerteti a karataj-mordvinokról szóló irodalmat 1768-tól. Majd bőséges néprajzi anyag (településforma, a lakóház alakja, díszítése, beosztása, életmód, egyes termelési eszközök elnevezése és formája, ruházat és díszítése stb.) alapján fejti ki nézetét. Az anyagi kultúra és különösen a ruházat tekintetében sok a közös vonásuk a mordvinokkal és az oroszokkal, de lényegesen kevesebb a tatárokkal. Nyelvükben is sok a mordvin szó. Mindez arra mutat, hogy a mordvinok egy csoportjának kell tartanunk őket, nem pedig átkeresztelkedett tatároknak. De arra nincs adatunk, hogy a karatajok önálló törzs vagy egy mordvin törzs lettek volna. A karataj név sohasem volt a mordvin nép e nem nagy csoportjának saját elnevezése, hanem mindig megvolt náluk a különbség a falunév (Каратаи: Мордовские Каратаи, Малые Каратаи, Заображные Каратаи) és a nemzetségnév (Мордва) között. Mind kultúrájukban (különösen a ruházatban és díszítésében), mind nyelvükben erzá, moksá (és orosz) elemek keverednek. Antropológiai típus szempontjából a mordvinokhoz (részben a MSzSZK nyugati moksáihoz, részben az erzákhoz) állnak közelebb, és lényegesen különböznek a tatároktól. Így nemcsak kultúrájuk és nyelvük, hanem embertani típusuk is igen kevert. — A karatajok tehát kiszámú mordvin csoport, erzá és moksá összetétellel, mely hosszabb idő óta tatárok között él (régében bolgár-törökök között), s ezek hatására mordvin nyelvért elfelejtette és tatáruul beszél. Később a XVI. századtól kezdve az orosz kultúra hatására sok eredeti vonásuk eltűnt, s ma egyre inkább beleolvadnak a szomszédos orosz településekbe.

A mordvin nép etnikai történetének kérdéseiről szóló kiadványsorozat első kötete több oldalról is alaposan megismerteti a mordvinságot. Kíváncsian várjuk a további köteteket.

ERDÉLYI ISTVÁN

Beke Ödön: Mari szövegek. I. kötet

Budapest, 1957. Akadémiai Kiadó. XX + 692 lap.

Amikor néhány évvel ezelőtt szükségünk lett volna egy olyan bírálatra vagy tanulmányra, amely Beke Ödön több mint félévszázados nyelvészeti munkásságának értékelését elbénk vetíti, megdöbbenve tapasztaltuk, hogy a tudós alkot és alkot, ám bírálója, méltatója alig akad. Ismertetést találtunk Bekének egy-egy munkájáról, de azt sem minden könyvről. A legmagvasabbnak E. ITKONEN (FUF. XXXI. Anz. 36—42) szemléjét véltük. Nyomába lép még HAJDÚ PÉTER ismertetése (I. OK. III, 302—308). De ezek a cikkek is csak egy-egy gyűjteménykötetről tesznek említést, hiszen ezt tűzte ki feladatául mind a két ismertető. Valamelyes áttekintést — bibliográfiai igény nélkül — ad nekünk Lakó György ünnepi megemlékezése Beke Ödön 75. születésnapja alkalmából (NyK. LVI, 287—9).

Most, amikor BEKE egyik kötetéről, a „Mari szövegek” I. részéről emlékezünk meg, fel kell idéznünk Erkki Itkonen Bekére pompásan illő szavát: „der Großsammler”. Igen, ez a kötet nagyszerűen gazdagítja azt a szövegkiadvány-sorozatot, amelynek élén ezt olvashatjuk: „Gyűjtötte és kiadta Beke Ödön”. Az ismertetendő kötethez azóta két újabb járult a sorozatban: „Mari szövegek” III. és IV. kötet, mindkettő 1961-ben (I. Bereczki Gábor NyK. LXIV, 230 kk.). Van elődje is: „A cseremiszek (marik) népköltészet és szokásai I.” (1951), és aligha telik bele egy év, megjelenik majd a foghíjat betöltő II. kötet is. Bár szerencsétlenül két címen fut ez a Magyar Tudományos Akadémia, azaz a Magyar Népköltársaság nyelvészet-pártolásának köszönhető nyelvészeti életünkről. Bekének a gyűjteménye szinte a maga teljes egészében fogja át a mari nyelvterületet, és tudósít annak nyelv-járási sajátosságairól, népe szellemi termékeiről.

Igaztalanok lennének Beke Ödönnel és munkájával szemben, ha elhallgatnók, hogy a két világháború közti, a nyelvészet számára szűkös időben már négy kötetnyi mari szöveget publikált: 1. Tschermisssche Texte zur Religion und Volkskunde (Oslo 1931; jelölése: TTRV); 2. Texte zur Religion der Ost-tschermissschen (Anthropos. XXIX. 1934; jelölése: TRO); 3. Tschermisssche Märchen, Sagen und Erzählungen (Helsinki, 1938; jelölése: MSFOu. 76); 4. Tschermisssche Märchen aus dem Kreise Jaransk (Tartu, 1932; jelölése TMJ; ennek anyagát Beke Ödön — az erotikus tartalmú szövegeket kivéve — a MSz. I-ben ismét közli). Ezek — a 3. szám kivételével — nem vaskos kötetek, hiszen általában nem élvezte sem Beke, sem pedig tudományunk azt a bőkezűséget, amelyet ma a szocializmusban élveznek a nyelvészet terén serénykedő tudósaink.

E sorozat ismeretében már módunk van arra, hogy megrajzoljuk azon nyelv-járásterületnek a térképét, amelyet e szövegek élénk vetítenek. Mivel szövegpublikálásában Beke a nyugatról keletre vezető irányt követi, haladjunk mi is ebben az irányban.

Előbb a nyugati nyelvjárásterületet bemutató szövegeket kapjuk meg: a kozj-mogyemjanski nyelvjárásterület anyagát több változatban (CSNGy.), ehhez csatlakoznak az eleddigi szöveganyagból ismeretlen vetlugai nyelvjárásnak (MSz. I.) és a jaranzski nyelvjárásterületnek a szövegei (TMJ., TTRV., MSz. I.). A középső nyelvjárásterület illusztrálására hivatott anyag található a csebokszári (MSz. I.), a joskar-olai = carevokoksajszki (MSz. I.), az urzsumi (MSFOu. 76, MSz. II., MSz. III.) és a kevésbé ismert malmizsi szövegekben (MSz. IV.). A keleti nyelvjárásokból — a birszkiből és a permiből — is kapunk bőven anyagot (TRO. és MSz. IV.). Egy-egy nyelvjárásterületről Beke rendszerint nem csak egy faluból hoz anyagot, hanem több helyről, ennél fogva Beke munkája eredményeképpen nyelvjárási variánsok is állnak a kutatók rendelkezésére. Ha ezeket a területeket térképre vetítjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy majd három évi (1916—18) szorgos feljegyzésével Beke felbeültetetlen mari nyelvjárási kincset adott a finnugor nyelvtudományának. Sőt nem túlozunk, ha azt mondjuk: noha nem állt módjában szigorúan megválogatni közlőit, noha nem mindig rostálhatta meg anyagát, mégis a mari folklór szempontjából is sok értékeset mentett meg. Jogosnak véljük, hogy Beke Ödön szövegei a Mari Autonóm Köztársaság joskar-olai Pedagógiai Főiskoláján a folklórtanulás segédeszközeinek a sorába kerültek.

Beke Ödön érdemét megvilágítja a nyelvésztársainak eredményeivel tett összehasonlítás is. Finn társai közül kronológiailag az első, VOLMARI PORKKA, a joskar-olai (= carevokoksajszki) nyelvjárásból gyűjtött szövegeket; ezeket később Arvid Genetz publikálta (Tschermisssche Texte, SUS. Aik. XIII. 1895.). GENETZ kiadta saját gyűjtését is (Ost-tschermisssche Sprachstudien, SUS. Aik. VII. 1889.); ez a kissé sovány anyag permii szövegek alakjában a keleti nyelvjárásterületet mutatja be. Sajtóhibái

ellenére kiváló G. J. RAMSTEDT kötete (Bergtscheremissische Sprachstudien, SUS. Toim. XVII. 1902.), amely nem csak kozmjogymjanszki szövegeket, hanem ennek a nyelvjárásnak jellemzését is adja (VII—XII. l.), valamint szójegyzéket is közöl. A finn kutatók közül legterjedelmesebb kötettel YRJÖ WICHMANN lépett eléánk (Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen, SUS. Aik. LVIII. 1931.); öt nyelvjárásból gyűjtött anyagot: a kozmjogymjanszki, a jaranszki, a jaranszki egyik változatából, amelyet jaranszki-urzsuminak nevez, a joskar-olaiából és a malmizsiből. Egyúttal közli G. Karmazin birszki dalait is. Idézzük még HEIKKI PAASONEN munkáját: Tscheremissische Texte, SUS. Aik. LXXVIII. 1939. (A gyűjtő halála után Paavo Siro adta ki.) Ez a kötet birszki anyagot tartalmaz.

Ezenkívül tudomásom szerint csak két kötet szöveganyag jelent még meg, ha a Szovjetunióban megjelent oroszbetűs anyagot nem vesszük figyelembe. Az egyik Ernst Lewy gyűjtése (Tscheremissische Texte I—II. Hannover 1925—26.), amelyben krasznokoksajszki és kazanyi szövegek találhatók. (Megjegyezzük, hogy a krasznokoksajszki nyelvjárás a carevokoksajszki értendő. Carevokoksajszk nevét az 1917. évi forradalom után megváltoztatták. Ez a dialektus a szovjet munkákban jelenleg joskarolai néven található, mivel Krasznokoksajszk nevét a későbbiekben Joskar-Olára módosították. A magyar- és finnországi nyelvészeti irodalomban jelzése: C.) A másik az 1961-ben a bloomingtoni egyetem An Eastern Cheremis Manuel-jének függelékében megjelent birszki szövegek (fonológikus lejegyzéssel); kiadta TH. A. SEBEOK és FRANCES Y. INCEMANN.

Ezen szemle bizonyítja, hogy BEKE ÖDÖN mari szöveganyaga most, a maga teljes egészében kibontakozva, a mari nyelvjárások megismerésének párját ritkító forrása hang-, alak- és mondattani szempontból. Ez az anyag, megtoldva Genetz, Porkka, Wichmann és Paasonen közlésével, lehetővé teszi, hogy újból megírja valaki a mari nyelvjárások összehasonlító nyelvtanát (Beke már megírta fél évszázada: Cseremisz nyelvtan, 1911), és ezt az anyagot felhasználva visszakövetkeztethetünk az „ósmari” nyelv-, hang- és alaktanára, illetve értékesíthetjük az anyagot a finnugor (uráli) összehasonlító nyelvtudomány szempontjából.

Hogy a mari folklór milyen anyagot kapott BEKE fáradhatatlan és szenvedélyes munkája révén, azt mutassák meg a számok. Majd húsz műfaj van képviselve: 281 mese, monda és elbeszélés, 580 dal, 1177 közmondás, 658 találós kérdés, 1268 babona, 270 néphitres vonatkozó feljegyzés, 76 kisebb ima, 12 varázsigé, 4 áldozati leírás, 4 leírás ünnepi szokásokról, a temetés módjának ismertetése 4 alakban, 2 leírás a lakodalomról; ezekhez járul még 1 önéletrajz, 2 értesítés a mindennapi életből, a méhtenyésztés leírásának 2 variánsa és a kátránygyártás 2 ismertetése. Becslésem szerint három és félezernyi lapot borít be ez a hatalmas folklór anyag.

I.

A most ismertetendő könyvet, a „Mari szövegek” első kötetét a vetlugai nyelvjárásból szerzett anyag nyitja meg. A Vetluga folyó mentén élő mari csoport létéről már régóta tudtunk (említi I. Ny. Szmirnov a múlt évszázad végén megjelent könyvében: Черемисы, Kazány 1889.), nyelvjárásukat azonban nem ismertük. Terjedelmére nézve a Beke gyűjtötte anyag is szegényes, mindössze háromnegyed lapnyi közlés (2—5). Valóban paleontológus módján kell eljárunk, ha megpróbáljuk kihámozni a szövegből ennek a dialektusnak a jellegzetességeit.

A vetlugai nyelvjárás (V) feltűnően „nyugatias” jellegű. Anyaga érdemes arra, hogy hang- és alaktani vonásait az anyag adta lehetőségeknek megfelelően elemezzük, dialektológiai értékeire rámutassunk. A vetlugai nyelvjárás érdekes módon illeszkedik be a kozmjogymjanszki (KR., KW., K., KN., KŠ.) és a jaranszki nyelvjárás változatai (JO., JT., JW.) közé. Beke gyűjtőmunkájának méltatandó eredménye, hogy ebből a nyelvjárásból fed fel anyagot.

A mari nyelvjárások ismerveinek feltérképezése céljából szükséges ennek a dialektusnak ismertetése és nyelvjárastani elhelyezése. Éppen ezért összehasonlító aspektusban foglalkozni szándékozunk a vetlugai anyaggal, és sort kerítünk bemutatására folyóiratunk következő számában.

Beke Ödön kötetében az erdei nyelvjárás délibb területéről is közöl anyagot (csebokszári néven = Č), azonban ez a variáns nem tér el nagy mértékben a joskarolai és az urzsumi nyelvjárasterület alnyelvjárásainak sajátosságaitól. Am ez a változat is megérdemli, hogy külön foglalkozzunk vele. Nyelvi anyagon akarjuk ugyanis bizo-

nyítani a fáradhatatlan gyűjtő érdemeit, megmutatni — egy kis ízelítőt adva —, a mari dialektológiai és nyelvtörténet milyen kincseskamrája tárja fel ajtaját a kutatók előtt.

Nem ezen ismertetés feladata, hogy az egyes nyelvjárásokat hang- és alaktani szempontból jellemezze: mi csak e nyelvjárási szövegek értékét kívánjuk megmutatni. Ezért nem is ejtünk bővebben szót az ugyancsak ebben a kötetben publikált csebokszári és joskar-olai (carevokoksajszki) szövegekről. Az a véleményünk azonban, hogy éppen a szövegek kiadójának, a saját és más mari nyelvű anyagot minuciózusan ismerő Beke Ödönnek lett volna a feladata, hogy minden egyes nyelvjárást sajátosságaiban, még ha röviden is, a megfelelő szövegek előtt ismertessen. Egy ilyen kis vázlat megkönnyítette volna egy-egy nyelvjárást megismerését, vezette volna az elmélyedni kívánó tanulmányozót. Erre már van nyelvészeti irodalmunkban példa: mind G. J. Ramstedt, mind pedig Fuchs-Fokos [vö. Volksdichtung der Komi (Syrjänen), 1951.] adott nyelvjárási leírást szövegeihez, sőt kevésbé terjedelmes komi közlését VÁSZOLYI ERIK sem adja a dialektus leírása nélkül (NyK. LXII, 34).

BEKE ÖDÖN a „Mari Szövegek” I. és a MSFOu. 76. kötetében — más kiadványaitól eltérően — jelzi a hangsúlyt. Ezt a tényt nagy megelégedéssel fogadja a nyelvész-olvasó. A hangsúly jelölése azonban minden egyes szóra kiterjed (ami óriási nyomdai munkát ad, rengeteg anyagi terhet ró a kiadó vállalatára, és felmérhetetlen hibaforrás), noha teljes lett volna szövegkiadásának értéke akkor is, ha a hangsúlyozási, ill. a magánhangzók időtartamára vonatkozó szabályokat egy-egy nyelvjárást szövegeinek az élen összefoglalta volna. Ezt a módszert ajánlja Björn Collinder fonétikusan lejegyzett szövegek közlésekor (Ein vereinfachtes Transskriptionssystem, Uppsala Universitets Årsskrift 1957: 12: 92. l.), ezt az eljárást követi Fokos-Fuchs is említett munkájában. Valóban felesleges minden egyes sorban 20—25 esetben jelölnünk a hangsúly helyét, ha megmondhatom: ebben a nyelvjárársban a hangsúly a kettőnél több szótagú szavakban a hátulról számított utolsóelőtti szótagra kerül, ha benne teljes magánhangzó van. Ha a paenultimában nem teljes magánhangzó van, akkor a hangsúly eltolódik a szó eleje felé, és a hátulról számított első teljes magánhangzóra kerül. Ha teljes magánhangzó nincs, akkor a hangsúly a szó végső előtt levő csökkentett magánhangzójára kerül... A megfelelő nyelvjárárs anyagának közlése előtt adhatnók a hangsúlyozási szabályokat, valamint a magánhangzók hosszú, ill. félhosszú voltára vonatkozó megfigyeléseket, úgyszintén némely kivétel felsorolását (pl. az *n*-es múlt idő majd minden nyelvjárársban az utolsóelőtti szótagon hangsúlyos; a felszólító mód tsz. 2. személyének hangsúlyozása eltér az általános szabálytól; az enklitikus *-ok*, *-ak* szócska mindig hangsúlyos stb.). A magunk részéről ezt a véleményünket csak javaslatképpen adjuk elő, de úgy gondoljuk: az előterjesztett vélemény beillik a finnugor hangjelölés egyszerűsítésére törekvő változtatási kísérletek sorába. Beke Ödön szövegközlési módja éppen azzal tűnik ki, hogy kerülte a felesleges átírási finomításokat, és a hangok megkülönböztetésében ésszerű határokat szabott. Munkáját talán egyszerűsítene, ha a hangsúly jelölésében is összefoglaló szabályokat adna a folytonos, minden szóban való jelzés helyettesítésére.

Beke Ödön lejegyzéseinek pontosságát dicsérték a Mari Tudományos Kutató Intézet munkatársai Joskar-Olában. Valóban egy-egy nyelvjárárs hang- és alaktani képét (amennyiben elegendő anyag áll rendelkezésünkre) tökéletesen és megbízhatóan kihüvelykezhetjük, majd rendszerbe szedhetjük Beke Ödön szövegközléseiből. Éppen tőle reméltük ezeknek a nyelvjárársoknak összehasonlító leírását, és nagyon sajnáljuk, hogy ez eddig nem történhetett meg. Jelen voltam a Beke Ödön és B. Szerebrennyikov közti beszélgetésen, amikor éppen erről esett szó. Szerebrennyikov ennek a feladatnak a fontosságát említette, ám Beke csak azt felelhetette: „Majd szövegeim és szótáram kiadása után”. Vége felé közeledik a Mari szövegek kiadása: az eddig kimaradt II. kötet anyaga készen áll, a mari nyelv nyelvjárársi szótára is „nyomdakész” (ahogy hivatalosan jelezni szokták). Reméljük, hogy a leghivatottabb kutató megadja még nekünk a mari nyelvjárársok leírását és egybevetését is.

II.

Szólnom kell az elismerést érdemlő kötet néhány hiányáról is.

Elég sok sajtóhiba csúszott bele ebbe a kötetbe, bizonysgául annak, hogy két korrektúra nem elegendő egy átírási jelektől terhelt nyelvészeti szöveg kiadásakor, hanem a javítást a sajtóhibáknak a szerző által ellenőrzött kiirtásáig kell folytatni. Tudjuk, szorongatják a nyomdát a határidők, de a tökéletes munka csak szégyent hoz a szakmára, és sok bosszúságot okoz a szerzőnek, ill. a könyv használóinak, akik első pillantásra gyakran nem értik a látszólagos ellentmondások okát. Néhány ilyen hibát felsorolunk, első helyre téve a helytelen, a másodikra a helyes alakot.

A) A hangsúly. Kezdjük a hangsúly jelölésének „probléma”-körébe tartozó esetekkel:

1. Beke egynemely nyelvjárásban nem minden alkalommal jelzi a szavak hangsúlyát, mivel helyét nem ellenőrizhette, pl. *korno*, *noško*, *šuko*, *šok'šo*, *kinde*, *šoyal'dáme*, *tšondámo*, *pasušto*, *šimbalne* stb. Ezek mind magánhangzóra végződő, részben ragtalan, részben ragos vagy képzős szavak. Úgy véljük, tekintettel a Mari Tudományos Kutató Intézettel fennálló jó kapcsolatainkra, ezen szavak hangsúlyozási módját meg lehetett volna még levélben is tudni. Annál is inkább végre lehetett volna ezt hajtani, mivel ezekben a dialektusokban a hangsúlyozás módja egyezik az erdei irodalmi nyelvével, tehát az 1956-ban kiadott mari orosz szótár is eligazít az esetek javarészában (*ko'rno*, *tšondámo* stb.). Még feltűnőbb a hangsúly jelzésének a hiánya, amikor helye analogikusan is kikövetkeztethető, pl. *rájáške* 'im Paradies' (465). Az azonos sorban levő *á'đšške* jó tanácsot adhatott volna. Helyes a *tšarká'sže* (474), *šerema'ste* (519), nem kell tehát bizonytalankodni egy lappal később ugyanezen *šerema'ste* hangsúlyának jelölésében. A fentebb említett *kinde* is előfordul jelzett hangsúllyal: ČN. *n'nde*.

Csak néhány példát idézek szemléltetés kedvéért, találomra kiragadva őket a kötet különböző részéből:

kěņžem (2) o: *kě'ņžem*, *đjün Goltá* (82) o: *đjün Go'l'tá*, *palámčáts* (114) o: *pá'lámčáts*, *užeβe* és *tāņaleβe* (288): *u'žeβe* és *tā'ņaleβe*, vö. *on, dza'leβe* és *pó'yāneβe* (361); tagadó igealakok esetében: *ok āšte* (367) o: *o'k āšte*, *it šono* (367) o: *it šono* stb.; parancsoló módban levő igealakok esetében: *liže!* (402, 529) o: *li'že!*, *kaje!* (502) o: *ka'je!* *nanğaiže!* o: *nanğai'že!*

Említsünk meg néhány jelentő mód jelen idejű igealakot is, amelyekben hiányzik a szövegben a hangsúly jelölése: *liješ* (388, 524) o: *lije's*, *küješ* (394) c: *küje's*, *kajá* (618) o: *kajá*, *maneš* (150, 168) o: *ma'neš*.

Összetett múlt idejű alakok esetében is előfordul, hogy valamilyen okból hiányzik a hangsúllynak a jelölése, pl.: *po'jen ol[ot]* (294) o: *po'jen o:l[ot]*.

A hangsúly jelzését nélkülözik néha ragos névszói alakok is, pl.: *piž[e]* (154) o: *piž[e]*, *suksžlan* (226) o: *su'ksžlan*, *marilan* (452) o: *marila'n*, *ižiem* (483) o: *iži'e'm*, *βóltákám* (542) o: *βó'tákám*, *βolyátš* (551) o: *βo'lyátš*.

A hangsúlyjelzés hiánya egyszótagú szavakon csak az egységes jelölési képnek mond ellent, de könnyen pótolható, pl.: *lin* (57) o: *li'n*, *peš* (56) o: *pe's*, *lit* (77, 624) o: *li't*, *βel* (98) o: *βe'l*, *βuž* (270) o: *βu'ž*, *pār* (386) o: *pā'r*, *lsm* (388) o: *l'sm*, *tör* (388) o: *tö'r*, *māž* (483) o: *mā'ž*, *tos* (498, 500, 501, 669) o: *to's* (másutt így is van jelölve: 502, 670).

Amint ez az utolsó példa is bizonyítja, a hangsúly jelzésének elmaradása nem okoz zavart, egyrészt azért, mivel akadnak jelzett alakok, másrészt az általános szabály, ismeretében magunk is pótolhatjuk az elmaradt jelzést.

2. Valamelyes zavar csak akkor keletkezik, ha kétféle hangsúlyozási módot látunk egy és ugyanazon nyelvjárás azonos alaktani kategóriái esetében. Most is csak illusztrálásul említék néhány példát. Szemléljünk meg néhány *š* múlt idős alakot: *po'rošom* (8, 9, 10), viszont *po'rošom* (8). Az előbbinek megfelelő hangsúlyozási módot mutat *lo'stašom* (12), *o'lešná* (12), az utóbbival egyezik a következő: *lo'sšom* (9). Az általános hangsúlyozási szabály szerint a hangsúlyozás módja az általunk második helyen idézett példákban helyes, bár nem tartjuk kizártnak, hogy a közlő hol így, hol amúgy hangsúlyozott. Éppen ezért szükséges lett volna erre az olvasó figyelmét ráirányítani.

Amikor némely összetett múlt idejű alak hangsúlyozásának a módját elemezzük, ugyancsak azt tapasztaljuk, hogy a hangsúlyjelölés ingadozást mutat. Előfordul az, hogy a segédige ugyanúgy főhangsúlyos, miként a jelentést kifejező, pl.: *ko'tsá o'lmaš* (30), *kele'sá o'lmaš* (uo.), *tö'län ol'ona* (37). Máskor pedig — ugyanezen nyelvjárásban — a segédigét Beke mellékhangsúlyosnak jelölte, és erről az ellentmondásról egy árva szót sem ejt, pl.: *šožältä'rüt o:lmaš* (26), *l'šitüt o:lmaš* (28), *tö'län o:lot* (37).

A hangsúlyozás ilyen kettőssége rohan meg eldöntendő problémaként, amikor az összetett tagadó igealakokat vizsgáljuk. A tagadást kifejező ige némelykor főhangsúlyos, pl.: *kü'n ä:yäl* (50), *đjō'män ö:yäl* (206), máskor viszont mellékhangsúlyos, pl.: *ü'žän ä:yäl* (53), *βö'žän ö:yäl* (206). A helyes a mellékhangsúlyos alak.

Egy másik esetben, ugyancsak a tagadó igéné, a főhangsúly jelölése egyszer a végső szótagon található: *ada'kert* (39), másszor a tőszótagon: *a'da kert* (61).

Az *n* múlt idő esetében is előfordul ilyen ellentmondásos alakpár. Egy ízben a tőszótagra jutott a hangsúly jelzése: *šue'nam* 'dobtam' (114), máskor pedig a paenultimán leljük a hangsúlyt jelző pontot: *šue'nat* 'dobtad' (uo.).

Nemkülönben megtalálható ez a zavarba ejtő kétfajta hangsúlyjelzés a *j* múlt idejű alakokban is: *tn'ņale* (568, 570), ezzel szemben *tn'ņale* (569), *o'lo* (428) a helyes alak, viszont helytelen a következő: *ol'o* (uo.).

Az előbbi példákban különböző ígék azonos nyelvtani kategóriáit vetettük egybe, hogy megmutassuk a hangsúlyozás eltérő, és ennél fogva félrevezető jelölésmódját. De találunk olyan esetet is, amikor egy és ugyanazon névszó két hangsúlyvariánssal fordul elő, pl.: *n'ðnrnm* (13) 'leányát' viszont *nðnrnm* (37).

Hadd idézzek még néhány párhuzamos, zavarbaejtő esetet: *kla'tka βη:lkη* (29), de *ka'mga βη:lkη* (52), *pe'lenže* (176), de *pele'nže* (175), *mn'sknprrñst* (180), de *mn'sknprrñst* (181), *ələm'lan* (254), de *ələm'lan* (255, 256, 257, 259).

Elgondolkodtam azon, vajon nem a mondatfonetikai helyzet különbözősége indokolja-e a hangsúly helyének az eltérését, de ez nem látszik valószínűnek. Hiszen még teljesen azonos helyzetben is, pl. a következő alakpárban, ahol mindkét variáns közmondásban, mondatkezdő helyzetben áll, más és más a hangsúlyozás módja: *šò:rák-tjo'l* (392. lap, 23. közmondás), *šò:rák-tjo'l* (ugyanazon a lapon a 24. közmondás).

3. Helytelen a hangsúly jelzése a következő esetben is: *pola't* (50), mivel ebben a nyelvjárásban (JT.) a hangsúly — némely kivételt nem számítva — nem kerülhet többtagú szavakban az utolsó szótagra. Viszont a következő példákban éppen ellenkezőleg a végső zárt szótagra helyezendő a hangsúlyt jelző pont, mivel az említendő esetekben a joskar-olai nyelvjárás hangsúlyozási szabályainak ez felel meg: *šep'kam* (366) σ : *šepka'm*, *u'žeš* (371), σ : *uže's*, *tarβa'ten* (380) σ : *tarβate'n*, *a'ðak* (581) σ : *ada'k*.

Feltűnő még a hangsúlyozás ellentmondása a JT. nyelvjárás szöveganyagában a tagadó ige jelentő mód jelen idejű tsz. 1. sz. alakja esetében: *o'nà* (248) és *o'na* (252, 347), ám található *ona'* alak is. Ugyanakkor megfigyeléseim szerint a tsz. 2. személyben a hangsúly a végszótagra esik: *oda'* (104, 248, 251)!

4. Helytelen még az σ :*lmaš* hangsúlyozása, mivel az adott mondatban (*o'žnā yò'ðām i'k so'la σ:lmaš* 'volt egyszer egy falu') az említett ige nem összetett igealakban használt „segédige”. A helyes alak *σ:lmaš*.

5. A hangsúlyozásról szólvá soroltunk fel néhány példát a hangsúly jelzésének teljes hiányát bemutatóknak, ám olyan esetekre is találtunk, ahol egy szó feleslegesen és hibásan e jelből kétszer részesült. Pl.: *šn'rtñ'žñ* (18), *nσ'ma'leš* (110) σ : *nσma'leš*, *ts'γσ'rom* (117), vö. *ts'γσ'rom* (118), *tn'βè'rām* (322), másutt *tn'βè'rām* (320), *kā'tskāra'leš* (338) σ : *kā'tskāra'leš*, *a'za'* (366) σ : *aza'*, *o'ksa'm* (418) σ : *oksa'm*, *to'rle'βe* (599) stb.

6. Még két példát ragadunk ki a mellékhangsúly jelzésére vonatkozólag. Az elsöben tévesen főhangsúly van jelölve, noha a tagadó ige mellett a jelentéshordozó ige csak mellékhangsúlyos: *o'm kala'se* (120) σ : *o'm kala:se*. A másik esetben viszont egy összefoglaló összetételben a mellékhangsúly helyett valószínűleg főhangsúly lenne helyes: *əza'k-šo:lak* (330) σ : *əza'k-šo'lak*.

B) A magánhangzók időtartama. Néhány szót ejtünk a félhosszú magánhangzokról. Gyűjteményében Beke általában jelzi a magánhangzók hosszú és félhosszú voltát. Néha azonban a magánhangzó félhosszú voltának jelzése elmaradt. A félhosszúság az általános szabályokból persze könnyen kikövetkeztethető. Az egyik ilyen szabály így hangzik: nyitott szótagban levő teljes magánhangzó megnyúlik, ha utána redukált magánhangzó következik, pl.: JT. *tà'rāžəm* 'szolgát', Č. *yò'ðām* 'kor' V. *tè'lam* 'télén'. Elmaradt ilyen helyzetben a félhosszúság jelölése: V. *ku'žo* (2) σ : *kù'žo*, JT. *pi'žat* (72) σ : *pi'žat*, *βu'jāšt* (188 két esetben) σ : *βù'jāšt*, *ka'tāryāške* (306) σ : *kā'tāryāške*, ČK. *po'yāna't* (376) σ : *po'yāna't*, *miškü'rām* (403) σ : *miškü'rām*, ČK. *βatāžla'n* (664) σ : *βātāžla'n*.

A praes. ind. sg. 3. és a pl. 1. személyben is félhosszú a végmagánhangzó. Néhány esetben — a másfélhosszú következőztes jelölés ellenére — elmaradt a félhosszúság jelzése. Csoportosítva adunk néhány példát: *ke'lmā* (3) σ : *ke'lmā*, *ya'ja* (118) σ : *ya'jā*, *tuma'ja* (132) σ : *tuma'jā*, *o'pta* (156) σ : *o'ptā*, *ājora'lta* (360) σ : *ājora'lta*; *ps'rena* (286) σ : *ps'renā*, *tāŋa'lna* (355) σ : *tāŋa'lñā*. A 'mind, egész' jelentésű szó végmagánhangzója is félhosszú; ennek a mennyiségi jelzése is lemaradt olykor: pl. *ts'la* (193) σ : *ts'lä*, *tsə'lā* (50) σ : *tsə'lā*. Ugyanígy jelzetlen a félhosszú időtartam ebben a szóban: *tò:kāda* (847) σ : *tò:kāda* (ugyanezen a lapon a 2. sorban helyesen írva is előfordul).

Viszont *šānpzā'že* helyett *šānpzā'že* lett volna szedendő, *ka'jik* (119) helyett pedig *ka'jik* (így 199).

C) Sajtóhibák. A szövegekben meglehetősen sok sajtóhiba akad. Bizonyos esetekben vitathatjuk ezen sajtóhibák zavaró, avagy könnyen helyesbíthető voltát. Megnyugtathatjuk a könyv leendő használóit, hogy egynémelyikük a mari nyelv alakjának formális ismeretében első pillantásra rögvest helyesbíthető. Ezt a tényt most e bírálat olvasói szemé elé is vihetjük.

1. Tudott dolog, hogy a mari nyelvben a főnévi igenév ragja -š. Könnyű tehát az ilyen sajtóhibák helyreigazítása: *ko'tskas* (a 197. lapon két ízben és egyszer a 198. lapon) σ : *ko'tskaš*, *gul'aja's* (635) σ : *gul'aja's*. Ugyanígy könnyen pótolható a hiányzó diakritikus jel az -am ragozású ígék praes. ind. sg. 3. személyében, illetőleg felrakható

szükség esetén a \checkmark jelzés az egyes számú 3. sz. birt. személyrag helytelen alakjára. Erre is szolgáltatunk bemutatót: *ko:ra'les* (242) \circ : *ko:ra'leš*. Vagy *pele'nze* (136) \circ : *pele'nze* (a 175. és a 212. lapon már helyesen), *βātāzlan* (298) \circ : *βātāzlan*, *šo'tāz* (330) \circ : *šo'tāz*, *βātāzām* (346) \circ : *βātāzām*, *a'ŋzām* (383) \circ : *a'ŋzām*, *ko'rysz* (520) \circ : *ko'ryš*. Ebbe a csoportba tartozik még a helyesbítendő *li'ies* (220) \circ : *li'ieš*.

Más esetben is lemaradt a diakritikus jel részben vagy egészben. Ennek a pótlása nem okoz különösebb gondot, hiszen a szöveg tanulmányozása közben az ember „beleolvassa” magát egy-egy dialektus hangrendszerébe. Szövegeinek elrendezésekor BEKE — szemben egynémely elődjével — (vö. BEKE: I. OK. III, 310) nem műfajok szerint rendezte el anyagát. Nála a nyelvészeti szempont az irányadó, s ezért egy-egy nyelvjárás anyagát folytatólágyosan közli, és csak ezen belül csoportosít műfajok szerint. Ez a tény teszi lehetővé, hogy bizonyos szövegrész megismerése után szükség esetén szinte automatikusan helyesbítsünk. Ha látjuk, hogy a CK. nyj. szövegében *tsiä'* alak fordul elő (382 és 393), tudván, hogy ebben a nyj.-ban nincs *ts* hang, gépiesen kijavítjuk *tsiä'*-ra. Mások a helytelen alak mellett észrevesszük a helyeset vele egy sorban, pl. Č. *po:re'n* (606) mellett ott a helyes *po:re'n*. Hiszen a nyelvész vagy a néprajzkutató ilyen nagy terjedelmű anyag olvasásakor még maga is felfedez egynémely interdialektális hangmegfelelést, pl. azt, hogy a C. nyelvjárások *u* hangjának a JT.-ben vagy a Č.-ban javarészt \circ felel meg.

2. Vannak azonban nehezebb esetek is! Ide sorjázunk egynéhányat a kérdés illusztrálására.

JO. *sö'räs* 'föľajánlani' helyett *sö'räs* irandó, vö. *sö'ren* 'föľajánlva' (26, 37, 38), JT. *ma're-šämets* (74) \circ : *ma're-šä.mäts*; *ko'mzo*, *näl'mze* (82) \circ : *ko'mzo*, *näl'mze*, így is olvasható a 152., ill. 167. lapon, *pi'žänä* (322) \circ : *pi'žänä*, *äštä'dä* (331), *äštä'dä*, *serya'm* (392) \circ : *serya'm*, CK. *βorsä'* (407) \circ : *βorsä'*, így helyesen ugyanezen lap 4. sorában, *salma's* (417) \circ : *salma's*, *tslöško* (498) \circ : *ts'löško*, *ni-γsz-a't* (508) \circ : *ni-γsz-a't*, *su'm* (8) \circ : *šu'm*, *pu:rol* (406) \circ : *po:rol* (vö. 392).

Külön megemlítem ebben az alcsoportban a *toška'jaš* 'bánkódni' szó esetét (56). Kétségen kívül a helyes alak *toška'jaš*, hiszen a mari szó az orosz *мочка*, *мочкарь* átvétele. Beke szövegeiből nem igazolhatjuk ezt a helyes alakot, s a *Мари́йско-ру́сский словарь* (1956) szavai közt sem találjuk. Megemlíti azonban egy régebbi szótár: *Андреев—Иванов—Смирнов, Русско-мари́йский словарь*, 1946, s. v. *мочка*.

Helyesbítendő a 99. lap jegyzetében a csuvas *уваде* szó. Helyes alakja *уваде* (így szerepel M. RÄSÄNEN munkájában: Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen 157, ahonnan Beke is idézi). Ugyanezen szó alakja a 98. lapon helyes.

3. Helytelen a palatalizálás, ill. hiányzik a palatalizálás jele: *βŋ'l'ö* (253, 254), de *βŋ'l'ö* (268), *βu'll'e'tš* (366) \circ : *βu'jle'tš*, *äle* (292) \circ : *äle*, *älä* (448) \circ : *äl'e*, *ö'yal'* (528) \circ : *ö'yal'*. A *karap'äse* (625 kétszer és 626) valószínűleg helyesen *karap'l'äse*, vö. *tiše* 'idevalósi' (603), *tasšälä'k* 'mai módón' (610), *etenge[č]šje* 'tegnapi' (586), *nö:ropšö* 'kúti' (645), *kö:ryšö* 'belső' (675). Találunk ugyanebben a dialektusban *s ~ š* váltakozást, pl. *ste'l ~ šte'l* 'asztal' (629), *štrapka ~ štrapka* 'szakácsnő' (633), csakohy mind a két szó oroszból való átvétel, viszont a *-še ~ -šö* ragnál nem tapasztalhatunk másföld ingadozást.

4. A *kü:žä'n* (635) helyett *kü:žä'n* irandó, mivel jelentése 'a császárnak a . . .', a *kü:žä'n* szó jelentése viszont 'öregapó'.

5. Illeszkedési szempontból is akad kifogásolni való. Jól tudjuk, hogy mondatfonetikai helyzetben nem mindig következetes az illeszkedés a mari nyelvben. De igen szoros szintagmákban (pl. a tagadó ige és a jelentést hordó ige), és egy-egy szón belül szigorúan érvényesülnek az illeszkedés formái. Ezért helyesbítendő egypár alább — mintaként! — felsorolandó alak.

V. *šə'ŋdzä* (2) \circ : *šə'ŋ.dzä* (vö. *a'ŋ.dzälnä* uo., *ko'mpök* 5. lap), JT. *äja'mdäle* (113) \circ : *äja'mdäle*, mivel a JT. nyelvjárásban is nazális után *b, d, g, dz > B, D, G, DZ* hangváltozás megy végbe, pl. *te'mBalk* (241), *ko'ndenam* (114), *mü'ŋcö* (112), *pä'lämčäts* (114), *o'ŋ.dzä* (177).

6. Kisebb jelentőségű sajtóhibák egy része a következők: *š'n,dze* (122) \circ : *š'n,dze*, *a'pšat* (173) \circ : *a'p'šat*, *sü'as* 'tatár' (182. l. 7. sor) \circ : *su'as* (másutt ez a helyes alak olvasható), *šö'däye* 'hangutánzó szó a koppanás kifejezésére' (188), viszont *šŋ'dnye* 'küzé' (186 és 189), \circ : $[o]t$ (189) \circ : \circ : $[o]t$, *tš'lä* (192) \circ : *tsš'lä*, *šü'mäm* (194) \circ : *šü'mäm*, *βujë'säže* (198) \circ : *βujë'säže*, *tö'let* (207. l. 1. sor), de helyesen *tö'lät* három sorral lejjebb, *tü'tsen* *Go'dem* (260) \circ : *t. Go'item*, vö. lejjebb *tü'tsen* *Go'lä*, *äjsmč'δc* 'istenek' (290) \circ : *äjsmč'ä*, *o:lo* (318) \circ : *o:lo*, *liže's* (390) \circ : *liže's*, *pon'džaldet* (390) \circ : *pon'džaldet*, *manğajä* (433) \circ : *nanğajä*, *šäškäže* 'menye' (439) \circ : *šeskäže* (így 440), *pok'se'mğäts* (460) \circ : *pok'se'mğäts*, *ile'n* (461) \circ : *ile'n*, *pu'e'nšo'lyo* (460) \circ : *pu'e'n šo'lyo*, *po:mašëš'ü'där* (482) \circ : *po:mašëš'ü'där*, *tslä'* (465) \circ : *tslä'*, *šö'βätšö* (471) \circ : *šö'βät[š]šö*, vö. fentebb *šö'βät[š]šäm*, *kajä*

(516) o: *kajà*, *volde'n* (518) o: *volde'n* (vö. *vol dà*: 520, *voldebe* 521), *oh, d'zàts* (546) o: *oh-dzàts*, CK. *kon-ke,tse* (546. jegyzet) és *kon-ke't'se* (547. l. jegyzet) o: *kon-ke,tse*, JT. *kònâm-ke,tse* (546. l. jegyzet) o: *kònâm-Ge,tse*, *pünd'zò* (549) o: *püh,d'zò*, *kürdhò* (550) o: *kürdhò* (uo.), *tsàket* (556) o: *tsàket*, *pòdàdàme* (566) o: *pòbàdàdàme* 'gyónás nélkül', hiszen 'gyónni' *pòbàdà's* és a *pòbàdà-* igetdhoz járul hozzá a -*dàme* fosztóképző; Č. *ku,tša's* (570) o: *ku,tša's*, *šza'rəm* (584) o: *šza'rəm*, *saldake't* (596) o: *saldake't*, *saldak'kàts* (597) o: *saldak'kàts*, *pore'n* (606) o: *pore'n*, *tsla'ngàts* (613) o: *tsla'ngàts*, *tslànàm* (646) o: *tslànàm* (másutt több ízben helyes a közlés), *aste:r-Bo'stár* (618) o: *aste:r-Bo'stár*, *mun'* (628) o: *mu'n*, *tsàla'n* (630) o: *tsàla'n*, *[à]zà'ràst* 'süssék meg' (631) o: *[à]zà'ràst*, *ide* (636) o: *ide*, *kàhà'l'ebe* (642) o: *kàhà'l'ebe*, *àndi'ns* 'kilenc' (643) o: *àndi'ns*, *fünyüt,šò* (644) o: *fünyüt,šò*, ui. *š* előtt nem megy végbe *tš* > *t* hangváltozás, vö. *teryàts,še* (662), igaz, hogy a szövegben sajtóhibával *teryàts,še* alakokban fordul elő, *clà'm* (672) o: *clà'm*.

A sajtóhibák sorában még megemlítjük azt az esetet, amikor elülső magánhangzó után illeszkedő *à* következnék, azonban az illeszkedés jelölése elmarad, pl. *ija'* (609, 610, 624) o: *ija'*, *mià't* (638) o: *mià't*, *umba'k* (600) o: *umba'k*, *ušta's* (602) o: *ušta's*.

Máskor viszont helytelenül szerepel az *à* hang hátulsó hangrendű szavakban, pl. *pàtà'rs* (618) o: *pàtà'rs* (egy sorral lejjebb már helyesen), *mà'he* (618) o: *mà'he*, *oβàrà's* (633) o: *oβàrà's*, *malà's* (638) o: *malà's*, *àβàì* (656) o: *àβàì*.

Helytelen a 135. lapon a JT. *ku'sšo* alak, mivel ebben a nyelvjárásban, ha ismereteim nem csalnak, nincs hosszú mássalhangzó intervokális helyzetben. Ezt igazolja Beke Ödön retrospektív jelölésmódja: *u'[z]šo* (136) o: *u'[s]šo*, *ko'[š]šo* (156), *pe'[š]* *šu'ku* (139), *àjə'[š]-sà:màts* (130), *àjə'[l] lìn* (134), *i'[k]-kana* (124), másutt *i'kana* (138), *šonce'[m]meš* (138).

6. Külön csoportot alkotnak azok a hibák, amelyeket megfontolás után nem minősíthetünk sajtóhibáknak, bár első pillanatra azoknak látszanak. Ezek a hibák „nyelvjárási átszüremlés”-ből keletkeztek. Beke ismertette gyűjtésének körülményeit (JSFOu. XLIX/5: 8–13), majd írt róla Hajdú Péter bírálataira adott válaszában (I. OK. III, 312–5). Ebből kitűnik, hogy közlöinek száma idővel felszaporodott, és gyakran egymás mellett ültek, amikor Beke foglalkozott velük. Előfordulhatott tehát, hogy az előbb kérdezett fogoly kiejtés módja befolyásolta később sorra kerülő társát. De az is elképzelhető, hogy a fogolytáborban való együttléti is hagyott némi nyomot egyik vagy másik szó alkalmi kiejtésében. Talán ez az oka annak, hogy néhol idegen nyelvjárás hangrendszeréből átvett sajátosságok bukkannak fel.

Igy például megjelenik a küikšnuri nyelvjárásban a tőle idegen *ts* hang (*tš* helyén) a *tsià'* 'ruhát' felölt' szóban, helyesen *tš'ijà'* kellene. Ugyanígy a joskar-olai CČ. nyelvjárásban előbukkanik az *š*-hang, pedig itt az *o* hang nem redukálódik *o-va* (vö. *po,tsàš tšmo* [365]) 'farkatlan', amit bizonyít többek közt az ugyanezen a lapon közölt *po'ts* 'farok' szó. A JO. nyelvjárás nem tartozik az *i-ző* nyelvjárások sorába, mégis találunk a közölt szövegben *tsi'là* hangalakot (46) a helyes *tsə'là* helyén, vö. *tsə'là* (50) és *tslàn-šten* (40).

Engedjessék meg nekünk, hogy helykímélés okából csak néhány példát idézzünk még.

CK. *pu'ro!* 'menj be!' (406) o: *pu'ro!* (másutt helyesen *o-va*, pl. 416), *nokta'm* 'feket' (432), vö. *nokta'm* 'kantárt' (458 és 461), *koba'n* (442) o: *koba'n* (vö. *koba'* 441 stb.); CK. *àje'η* (456) o: *àjə'η* (így 457), *àjə'nàm* (397), de *àjə'ηàn* (397).

CK. *sonà'* 'gondol' helytelen alak, mivel szókezdő *s* ebben a szóban a malmizsi nyelvjárásban fordul elő, itt viszont *sonà'* a helyes. CK. *iza'* 'báty' helyett *iza'* volna helyén. A CŰ. nyelvjárás hangrendszerében egyáltalában nincs *š*, *ž* hang, tehát *küze'n* 'fölmászva' (540) csak a CK. nyelvjárás hatására jelenhetett meg, CŰ. *küze'n* a helyes, vö. *küzá'* (551). A CK. *boze's* helyén viszont hibásan *boze's* található (542). Ugyanígy nem pusztán sajtóhibának magyarázható a Č. *lütnà* (567) alak *lütnà* helyett, hanem azt is feltételezhetjük, hogy a közlő valójában más nyelvjárás magánhangzórendszerének megfelelő hangot ejtett, s a gyűjtő azt jegyezte papirosra (helyesen közölve az 570. lapon: *lütnà*).

Az 588. lapon a Č. nyelvjárás értékes szövegeiben előfordul a *kaska'* 'fatónk' szó (négy ízben). Beke Ödön kiváló tanulmányt írt a mari nyelv *s*, *š* és *š* hangjairól a FUF. XXI. kötetében, amelyben a 111. lapon utal arra, hogy csak a M. MM. MK. UP. nyelvjárásokban találunk olyan *s* hangos alakokat, amelyeknek másutt, azaz a P. B. USj. US. UJ. C. Č. JT. JO. V. K. dialektusokban *š* hang felel meg. Beke megállapítását a fenti esetre aktualizálva, a Č nyj. -ban az adott szó csak *kaška'* alakban, tehát *š* hanggal fordulhat elő. S valóban így is közli Beke említett tanulmányában a következő megfelelést felsorakoztatva: P. B. USj. US. UJ. C. Č. *kaška'*, JT. *kaška'*, JO. V. K. *kàškà'*, viszont M. MM. MK. UP. *kaska'*.

A Č. nyj.-ban az 'atya' szó hangalakja *ata'*, tehát intervokális *t*-vel, vö. még K. JO. *ā'tā*, JT. *a'ta*. Ez az alak fordul elő BEKE szövegeiben is, pl. (592. l.) *ataž-a't* 'atya is'. Ám tévesen az 593. lap 4. sorában *a'tšā'žām* alakot olvashatunk, bár ráadásul ugyan-ezen lap második sorában is ott található a helyes alak birt. esete: *atā'žān*, igaz, hogy sajnálatos sajtóhibával (*atā'žān* lenne helyes).

Esetleg a V., JO., JT. nyelvjárásbeli közlők pillanatnyi hatásának tudható be az a tény, hogy a Č. nyj. anyagában egy ízben *ts*-vel található a *šā:māts* többesszámjel a szükséges *šā:māts* helyett. Ahogy itt a „cézés” tolakodott be, ugyanúgy betolakodhatott viszont az *o*-zás a JO-ba a következő szóban: *šoya'ltēn* 'odaállította' (49), lévén ez a nyelvjárás *a*-zó. Helyesen *šaya'ltēn* alakot várnánk, vö. *šayā'tām*, *šā'lyāšām* (46). Viszont az *a*-zás jelentkezik tévesen a JT. *ā'yal* szóban (99), pedig ez a nyelvjárás nem *a*-zó (helyesen: *ō'yal*).

Valószínűleg téves a Č. *tiñ,tžola* 'ennyi' szó hangalakja (674, a szövegközlésben tévesen: *tin,tžola*). A csebokszári nyelvjárásban *i*-zű alakok csak elvétve bukkannak fel. Az adott esetben *tā*-tövet várnánk szabályosan. Az *i*-zű alak, úgy látszik, a K. (hegyi) nyelvjárás sajátos alakja. Erre utal a *Марийско-русский словарь*, 1956, amelyben a következő alakpár található: *тынаре, Г тынаре*. Az első alak az erdei nyelvjárásé mutatja, a második a hegyi alakot (a szótárban a Г betű a hegyi nyelvjárás jelzése).

7. Nem könnyű az ismertető sorsa, amikor egymásnak ellentmondó alakok közt akar rendet teremteni. Úgy mondtunk, hogy a sajtóhibák javarészt a kontextusban vagy annak szomszédságában előbukkanó azonos alakok segítségével vagy pusztán a mari nyelv nyelvtanának ismeretében azonnali helyeshíthetők. Egy bekezdéssel fentebb azonban kénytelenek voltunk a „valószínűleg” szócskát odafüggeszteni. Az alább említendő ellentmondás tisztázásához sem ismereteim, sem segédesszövegeim nem nyújtottak támaszpontot. Ehhez bizonyára a megjelenendő nyelvjárású szótár ad majd felvilágosítást, ill. a közlő bő tudása. Ez az ellenmondásos alakpár: *sātāra's* 'szorítani' (608, 612), *sātāre'n* 'szorítva' (604), ellenben *šātāra's* 'szorítani' (607). Melyik a helyes alak, — kérdezhetnők — szökezdő *š*-sel avagy *s*-szel? Bevallom, nem tudom.

Lezárva a nyelvjárású „átszüremlés” fogalomkörébe utalt esetek egy részének a bemutatását egy elvi megjegyzést kívánunk tenni. Beke valószínűleg tapasztalta az idegen nyelvjárások hatását. Mivel nem feltételezheti, hogy a szövegeket használó olvasó a mari nyelvjárásoknak méltó ismerője lesz, helyénvaló lett volna, ha — szerzői korrek-túrát gyakorolva — figyelmünket felhívja a hibákra és ellentétes alakokra.

8. Ugyancsak nem nekünk kell döntenünk az ilyesfajta kettősségeket tapasztalva: *ši'nel* (238) és *šī'nel* (uo.) vagy *djehe'ral* (320) és *djehe'ral* (324), *küe's* (394) és *küje's* (uo.), vö. *līe's*, *pūiā'*, *kiā'*, *tšīā'*; *pörbö'j* 'először' (463, 464) és *perbo'j* 'id.' (436), *kürthö* és *kürthö* (*kürthän* 416, vö. még *sörthö* 512); *orlāšaše'm uke* 'nem válok el' (533), valószínűleg *orlāšaše'm*, vö. *ore'n* 'elválasztva' (515); az eredeti tő *oir*. — Ezek egy része szabályos váltakozás (pl. *pörbö'j* ~ *perbo'j*), amely mások szövegközlésében is előfordul, azonban magyarázat nélkül az olvasó tanácstalan.

9. Nagyon helyes lett volna, ha a gyűjtő a bevezetésben vagy az egyes nyelvjárások szövegeinek közlése előtt utalt volna arra, hogy némely asszimilációs jelenség nem következik be okvetlenül a hangsor azonosságának esetében sem minden szintagmában. Ez a magyarázat rögtön megértette volna velünk az ilyesfajta látszólagos ellentéteket, mint *kupe't tene* (530), de *kupe'tš teke* (529), vagy *kupe'tšlan* (530), de *šamātlan* (529) ~ *šamātšlan*, vagy *dje'r βndašte* (504, 506), de *dje'r pndašte* (504, 505). Ugyanígy ellene mond az illeszkedés szabályainak az ilyen párhuzamba állított alakpár: *djē'η-šāmāts ts'ōsm ko'tšat* 'az emberek őt megfogják' (434), de *ponete'j-šā:māš teke mi'jā* 'a tanúhoz megy' (429).

10. Szeszélyes az affrikáták elkülönülésének a jelzése. Az egyik helyt jelölve, pl. *oñ,džtš* (546), másutt jelöletlen, pl. *püh'džö* (549), (az eredetiben tévesen *pündžö*) vagy *küptšük* (564) és ugyanott *küp,tšük*. Az affrikáták elkülönítésére is vonatkozik a hangszíjelöléssel kapcsolatos megjegyzésünk. A szerzőt sok munkától kímélte volna meg egy néhány szavas, az affrikáták viselkedéséről példaszavakkal tüzdelt ismertetés. Ilyen megjegyzést fűzhetett volna Beke minden egyes dialektus bemutatásához. Hiszünk abban, hogy evvel helyes és mindnyájunk számára utat mutató megoldásnak vetette volna meg az alapját. Csak a szabályba foglalttól eltérő némely alkalommal kellett volna az affrikáták elkülönítését jelezni.

11. Beke Ödön szövegközlésében néha történelmi jellegű jelzőmódot látunk. A szerző bizonyos hangváltozások lejegyzésekor szögletes zárójelbe teszi azokat a hangokat, amelyek kihullottak. Erre már utaltunk, amikor bemutattuk, miként ábrázolja a közlő a JT. nyelvjárás szöveganyagában azt a tényt, hogy ebben a nyelvjárásban intervokális helyzetben nem fordul elő hosszú mássalhangzó. Beke más esetben szög-

letes zárójelben tünteti fel azt a hangot, amely fonetikai változás előidézője volt és közben mint okozó önmaga elenyészett. Így a CK. nyelvjárásban csökkentett nyomatékú *i* palatalizálta az utána következő *s*, *z*, *r* hangot. Beke ilyenkor az *i* hangot szögletes zárójelben tünteti fel, tehát egyszerűbe, e g y. betűsor segítségével két hangállapotot mutat meg. Ezt a jelzőmódot elfogadhatjuk, ha következetesen végbeviszük, sőt tanulságosnak és eligazítónak is mondhatjuk. Így helyes az elv alapján a *βo[i]že's* alak (390, 412, 448 stb.), vagy *o'fi]žam* (402), helyes a Č. *ma[i]ra'* (677) is.

Időnként áttöri azonban az elvet egy más írásmód. Találunk olyan alakot, amelyben teljesen elmaradt a palatalizálást indukáló *i* hang, pl. *βòžan* (443), *βòžat* (498), *ma'ra'*, *pa'e'm* (537). Más alkalommal nemcsak a zárójel maradt el, hanem í r á s b a n (a kiejtésben aligha) megőrződött az *i*, pl. *βože's* (414). Negyedik, variánsként a kerek zárójeles írásmód tapasztalható: *βo(i)ža't*. A kerek zárójel az ilyen esetekben félreérthető, mivel úgy értelmezhetjük, hogy két kiejtési mód lehetséges: *βoža't* vagy pedig *βoza't*, vö. még *βo[i]ža's* (425).

A magunk részéről nagyon instruktívnak véljük Beke történeties jelzőmódját, csak az kívánatos, hogy következetesen valósuljon meg.

Ennek a principiumnak a megszegését nemcsak a tárgyalt palatalizálódás eseteiben tapasztaljuk. Beke bejegyzí az *s* hangot, amikor az mondatfonetikai hangváltozás eredményeképpen eltűnt. Helyesnek tarthatjuk ennek a variánsnak illetén jelölését: Č. *βàner-pot[š]* tek 'vászonsóhöz' (618). Viszont elmarad a jelölés a következő lapon és másutt: *βàne'r-pot teke* (604, 619). Ha a szerző következetes akarna maradni lejegyzésmódjához, akkor bizony a Č. *taššale'tš* 'maitól' (610) is valahogy jeleznie kellene annak a *ta,šše* szóval való összefüggését, miként az ilyen összefüggést másutt megmutatja, vö. *eteņge[tš]še* 'tegnapi' (586).

12. Fontos lett volna nagyobb ügyet vetnie az összetett szavak kötőjeles írásmódjára és hangsúlyozásának jelölésére, hogy elkerülje az ilyen kettősségeket: *kož-uk'sšam* ~ *kož u'k'sšžam* (mindkettő 462), ill. nyilatkoznia kellett volna az összetett szavak hangsúlyozásáról és írásmódjáról.

D) A fordítás. Térjünk most át szemantikai jellegű kérdésekre.

Mindnyájan csak helyeselhetjük Beke Ödön azon felfogását, hogy finnugor nyelvű rokonaink nyelvét hívebben tükrözi a fordításban egy másik finnugor nyelv, semmint egy indoeurópai. És ezért szívesen fogadtuk a Beke-kiadta szövegek hármias — mari-magyar-német — tükrét. Beke magyar nyelvű fordítása nem rugaszkodik el se merészen, se irodalmiasan a mari eredetétől, nem akar az eredetnél újabbat és szebbet alkotni. Nem is sok módot ad erre az e kötetben közölt szöveg, hiszen a mesemondók nem a legjobbak közül valók. Tudjuk persze, hogy a közlők megválogatására fogolytáborban aligha volt lehetőség. Embereit Beke csak azok közül emelhette ki, akiket az első világháború embertelensége Magyarországra vetett.

A magyar fordítást a mari eredetivel egybevetve dicsérnünk kell BEKE hűségére való törekvésért. Magyar nyelvű fordítása közelebb áll az eredetihez, mint az első finn közlők német nyelvű fordítása a cseremis szövegekhez. Evvel kapcsolatban csak néhány megjegyzéssel kívánunk élni.

1. A fordítás néha túlságosan hűséges a magyarosság rovására. Nem mondhatjuk: „Én adok nektek egy dolgot megtenni” (38), „reggel aztán én magam foglak neteket a templomban megesketni” (40), „a pálinka meg van véve” (64). „Mennyi pénzt kapsz tőlem a pálinkáért?” (82), a mari *na'leš* orosz hatásra felvette ugyan a 'pénzt kér, kap' jelentést, de fordítása magyarosabban: „Mennyit kérsz?”. Helytelenítjük az ilyen mondatot: „Nekem egy szőrnyetegem van” (88). Szó szerinti az ilyen fordítás: „Az ajtóra keresztet csinál” (88), vö. mari JT. *kre'stám štá ma'saš*, tehát egy mari nyelvbeli russzicizmus kopirozása; helyesen: „keresztet vet az ajtóra”. A „keresztet csinál” ráadásul még félreérthető is, mivel azt gondolhatnók, hogy deszkából vagy másból készít keresztet, hogy az ajtóra erősítse.

2. Máskor viszont alaktanilag vagy szintaktikailag jobban összeegyeztethető lenne a mari és a magyar szöveg.

A JO. *ške'nán sa'lam le'kná* (32) Beke fordításában: „kiértünk a faluból”. Hívebb volna tárgyias igével: „Elhagytuk a falunkat”, mivel a mari-ban is tranzitív az ige.

Ugyanígy a 42. lapon, hol a mari szövegnek JO. *sala'stžž i'k je'η šu'ku šm,džašə* c'imaš Beke szerinti fordítása „Volt a faluban egy sokat tudó ember”; szerintünk megfelelőbb lett volna az értelmezőt megőrizni: „Volt a faluban egy ember, sokat tudó”. Ez a stílus jobban is megfelel az élőbeszédnek; a mese előadásmódjának és a mari szöveg szerérendjének.

Az 52. lapon ez a mondat JO. *ija-šə βəšt u'k[e] olma'sžen olət nη'nññ* Beke fordításában így hangzik: „Gyermeük nem volt nekik”. Mi viszont ekként fordítanók:

„Gyermekeik nem voltak (nekik)”, mivel az *-st* birtokos személyrag számtalan esetben a többesszám jele, és az állítmány „segédigéje” is többesszámban van.

A JT. *ko'zla so'lástaš* (68) a fordításban „fát (tkp. erdőt) lopni”. Inkább finnugoros szerkezettel kellett volna a magyarban is visszaadni „falopni”, hiszen ez felel meg a mari szerkezetnek.

3. A fordító néha feleslegesen kerülgeti az igeneves szerkezeteket, pedig alkalmazásuk megőrizte volna a mari eredeti szerkezetének a helyes, magyaros tükörcképét. Nincs értelme majd minden igeneves szerkezetet mellékmondatral helyettesíteni. Nézzünk meg 2—3 példát:

JO. *pa'l ertam mü'ngü ju'r a'k tol* (20. l. 45. közm.). A fordításban így hangzik: „Ha elment a felhő, eső nem jön”. Megfelelőbbnek véljük ezt: „A felhő elvonultával eső nem jön”. Más példa: JT. *ka'zmetla* (o: *kaizmetla*) *a'dak ba's l'izat oksa'-oβdam* 'menés közben megint találkozol [majd] a pénz-*oβdával*' (124). Helyesebben lett volna így fordítani: 'jártodban-keltdben...'. A *kaiz*-tő jelentése ugyanis 'jár', ehhez járul az *m* participiumképző, amelynek megfelel a magyar fordításban a *t*, a mari *t* esz. 2. sz. birt. személyrag, ennek a megfelelője is ott van a magyar szerkezetben, és a mari *-la* határozórag funkcionális megfelelőjét adja a magyar *-ban*. Tehát a magyar *jártodban* hú tükörcképe a mari szerkezetnek. Felesleges tőle tágitanunk egy nem-finnugoros névutós szerkezet kedvéért. Ugyanígy a JT. *ko'zla ko'smōla* 'vadászat közben' (74) helyett szívesebben látnám a 'vadászatkor' fordítást. Vö. még a 126. lapon „mikor az erdőben járt”, amelynek mari eredetije: 'erdőben jártában'.

Itt említem meg, bár nem igeneves szerkezet mellékmondatral történő helyettesítését látjuk, hogy az ilyenek, mint a JT. *tā'h ko'l ko'stsomsla βn' dñš p'sren ko'let* 'te halászás közben a vízbe fogsz fulladni' (122) hűségesebben fordíthatók így: 'halászáskor fulladsz [majd] a vízbe'.

A JT. *ko'ž βu'iyāts mi'ien βō'zōn ko'let* mondatot a szerző ekként magyartítja: 'egy fenyő tetejéről leesel, [úgy] halsz meg' (116). Sokkal egyszerűbb a marinak megfelelő igeneves szerkezet alkalmazása: 'egy fenyő csúcásáról leesve halsz meg'. Hiszen ez még az okságot is megjelöli.

A példák szaporítása helyett térjünk át egy másik csoport meg szemlélésére.

4. Tárgyi jellegű helyesbitési javaslatok.

A marik nem hordanak nyugat-európai értelemben vett felsőkabátot, tehát a V. *ma'zer* (10) nem fordítható 'kabát'-nak, hanem 'kaftán'-nak.

A mari női nadrág sem nevezendő 'bugyogó'-nak, hát még a férfi alsónadrágja (68). Ez a ruhadarab egész egyszerűen hosszúszerű gatyá. (Helyesen a 362. lapon.)

A kaftán leírását l. T. A. Крюкова: Материальная культура марийцев XIX века 133. l., a női alsónadrágét uo. 128. l.

A mari szekérbe vagy szánba mindig csak egy lovat fogtak és fognak. A mari szegény ember lévén, a lova egymaga járt, mondhatnók a magyar közmondást adaptálva. Ezért a JO. *i'mhīm* (32) és a kötetben előforduló számtalan társa sohasem fordítható így 'lovakat', azaz többes számmal. Ha több lóról esik szó befogáskor vagy utazáskor, a szövegek közlő ezt a körülményt tudatosan jelzi, vö. UP. *ki'skē kit'skē pa'r i'mhām* 'a kigyó egy pár lovat fog be' (MSFOu. 76 : 548), UP. *par dē'nā kudalē's ol'bot* 'egy pár [lóval] hajt (tkp. fut) az úr' (uo. 594), UW. *par-i'mhām... kit'ska't* 'sie spannen zwei Pferde an' (MSFOu. 59 : 51), UW. *kō pā'rām kō tro'ikām kit'ska't*, 'die einen spannen Zweigespanne, die andern Dreigespanne an' (uo.).

5. Kisebb fordítási hibák:

JT. *βu'ješ šu'so ŋ' dnržō* Beke fordításában 'az eladó leány' (358). Nem kell annak okvetlenül eladónak lennie. A mari *веш шуаш* orosz fordítása 'возмужать, достиг зрелость' (Марийско-русский словарь s. v. шушо, 739/a), azaz 'felőni, felcseperedni'.

A JO. *ko'stsomliem šü'da lū te'ngem* (10) helyes fordítása nem 'elvasároltam 110 rubelt', hanem 'eltékoztaltam 110 rubelt'. A mari 'fogni' jelentésű igének a jelentése az orosz *держаться* másodjelentésének hatására gazdagodott calque módján. A fentebb említett mari orosz szótár is megemlíti ezt a jelentést a *Кучылталаш, Кучылтам, Кучылтамаш* címszók alatt.

A V. *šūtā-jāš* (6) jelentése nem 'sétálni', hanem 'szórakozni, mulatni', miként a *gul'aja's* (635) jelentése sem 'sétálni', hanem 'mulatni'. A mari szók orosz eredetijének van meg ez a kettős jelentése, és ez származott át a mari átvételekre is.

A 16. l. 3. közmondásában a *βa'ra* szó nem fordítható 'gerendá'-nak, hanem csakis 'rúd'-nak.

A 26. l. 14. közmondásában a JO. *no'ž-kol ma'deš* 'a csuka ívük' fordításban zárójelben oda lehetett volna toldani a 'játszik' szót az ige eredeti jelentésének megmutatására.

Ugyanezen a lapon a mari szövegben a *kere'met* szó kerek zárójelben található, a magyar fordításban viszont szögletesben. Az utóbbi azonban a gyűjtő felvilágosítása szerint (2. lap) annyit tesz, mintha e szó nem volna meg az eredetiben. Pedig ott van.

A JO. *pe's kβara'jaš* (34) fordítása 'betegeskedni'. Hiányzik mellőle a 'nagyon' határozószó.

A JO. *ätü-äbü* (36), JT. *ata-aβa* (138) 'atya-anya' összefoglaló összetétel, tehát 'szülők'-nek fordítandó, és csak zárójelben füzendő hozzá magyarázatként a két tag eredeti jelentése. Másutt rendszerint így is jár el a szövegkiadó.

Ilyen magyar szót 'tönkgyökér' nem ismerek (52). Esetleg 'tönk gyökerestül' felelne meg.

JO. *pär,tšüšk-o'k* (60) fordítása nem 'a [fa] sudarára', hanem 'a [fa] sudarának a csúcsára'.

JT. *ida' (š)na:ne* '(aldásomban) ne higgyetek' (64—5). Ez a fordítás apai áldásban vallásos embernél nem helytálló. A vallásos szemléletnek inkább megfelelne: 'ne az áldásomban bizzatok, ne arra hagyatkozzatok'.

JT. *kü'ten ki'jä* 'fektében leskelődik' (92). Helyesen 'leselkedve fekszik'.

JT. *djo'lžəm i'me šora'len* 'a lábát megszurta a tű' (96—7). Itt a *šore'm ~ šure'm* ige gyakorító képzős alakja fordul elő, és a szöveg tanúsága szerint „az öreg sok tűt szurkált a pokrócba”. A frequentatív ige a mari nyelvben érdekes módon nemcsak azt jelentheti, hogy egy esemény több ízben történt meg, hanem azt is kifejezheti, hogy az alany többség, mégha alakilag egyes számú is (az adott esetben *i'me* singularis). A helyes fordítás tehát: 'a tűk szurkálták'.

JT. *oβda'la o'žlaš* (118) szó szerinti magyarázata nem lehet *oβda*-nyelven beszélni, bár létezik *marla, ožlaš, rušla ožlaš* 'mariul beszélni, oroszul beszélni'. Helyesebb magyarul a r á z a t u l ezt adni 'oβdaként'. Később Beke így magyarázza zárójelben: 'oβdaul'.

Ha a 135. lap első bekezdése utolsó mondatának helyes a fordítása, ti. 'az én álmomnak ne higgyetek', akkor a mari szövegben valószínűleg nem *oda'*, hanem *ida'* hangzott.

A JT. *šrβe'ze dje'η-šä:mäts* fordítása Beke szövegében (137) 'gyermekek'. Helyesebb lett volna 'fiatalok' szóval fordítani, mivel az *šrβe'ze* szó jelzőként alkalmazva 'ifjú' jelentésű (vö. Русско-марийский словарь 499/b).

Ha a szerző azért iktatta be kiadványába a magyar nyelvű fordítást, mivel szerkezetileg közelebb áll a mari nyelvhez, akkor élnie is kell evvel a lehetőséggel. Erre már rámutattunk az igeneves szerkezetek esetében. Említsünk még egy példát más területről. JT. *marde'žla βe'le kar'jä* Beke fordításában így hangzik: 'megy, mint a szél' (166). Nem számítva, hogy ebben a fordításban elmaradt az expresszív hangulatú *βe'le* megfelelője, a mari eredetinek jobban megfelelne a 'szélként vágat' fordítás, hiszen így a ragot raggal adjuk vissza, és nem alkalmazunk analitikus szerkezetet.

A 168. lapon olvashatjuk a következő mondatot JT. nyelvjárásbeli szövegközlésben: *tsä'lä käläk — i'k tje'η-a't — o'k tjo:mep* (o: tjo:mep) *ko'žlaš*. A mondatot a gyűjtő ily módon magyarítja: „Senki az emberek közül — egy ember sem — nem pusztul el az erdőben”. Beke Ödön egyszerre, hogy nagyobb mértékben eltérő magyar fordítás esetében magyarázatképpen zárójelben odafűzi a mari nyelvű eredeti hű fordítását is. Véleményünk szerint az adott esetben legalább is a *tsä'lä käläk* fordítása: 'az egész nép' odakíváncozott volna kiegészítésül. Az idevágó német fordítás pedig teljesen félrevezető: „niemand geht (unter den Menschen) mehr im Walde zugrunde”. Egyrészt a „mehr” szónak nincs megfelelője a mari szövegben, illetéknéppen szögletes zárójelbe kellett volna kerülnie. Másrészt a „niemand” szó semmiképpen sem tükrözi a mari *tsä'lä käläk* 'das ganze Volk' szintagmát, sőt annak éppen az ellenkezője. A mari *i'k tje'η-a't* sem fordítható „unter den Menschen” szókapcsolattal. Azt már fel sem rójuk, hogy a német szövegben ez a szókapcsolat kerek zárójelbe került, mint „a fordításban fölösleges”. A német mondatnak nagy kezdőbetűvel kellett volna kezdődnie, akkor felelne meg a mari szöveg interpunkciójának.

A 186. lap első bekezdésben a mari szöveg mondatrendjének nem felel meg a magyar fordítás és annak német tükrörképe, azonkívül hiányzik az expresszív *šnə'nye'* szó megfelelője. A helyes mondatrend: „Valaki jön — mondják. Dübörögve jön fel a tornáca, [az egyik kereskedő] kitarja az ajtót, nézi: medve, szénaboglyaformájú.” Beke szerint: „Valaki jön” — mondják. Kinyitja [valaki] az ajtót, megnézi: egy medve jön fel a tornácon, akkora, mint egy szénaboglya.” Az a benyomásom, hogy a mari szöveg központozása nem teljesen értelem szerű.

A világ teremtéséről szóló mondásban szó esik a névadásról (192). Beke úgy értelmezi a szöveget, hogy az Isten csak az embereknek (JT. *tsäla'lan* 'mindenkinek') adott

nevet. Mivel előzőleg az erdő, folyó, barom, vad s miegymás teremtéséről esett szó, úgy gondoljuk ésszerűbb az a magyarázat, hogy mindenre kiterjedt a névadás.

A *so'kor* szó ugyanezen a lapon nem fordítandó 'egy egész kenyér' szókapcsolattal, hanem egyszerűen a 'cipő' szóval.

Az 572. lap első mondata így kezdődik: *mari' bate à ßâlâške tole's*. Magyar fordítása viszont ekképpen hangzik: „A csuvas asszony a faluba jön”. A magyar fordítás a helyes, mivel az előző részek tanúsága szerint itt nem egy mari, hanem egy csuvas asszonyról esik szó. Ezért *mari' bate* helyett a szövegbe *kok-mari' bate* irandó. Ha a *kok* szó elmarad, akkor mari nemzetiségű asszony szerepelne az elbeszélésben. De az előző oldalak szövegéből kiviláglik, hogy az asszony nemzetisége csuvas.

Mindezek az értelmezési és fordítási példák megmutatják, hogy valamelyes csi-szolás és egyeztetés hiányzott a szövegek publikálása előtt.

6. Három elvi jelentőségű kérdést akarok még megemlíteni.

A mari keresztnevek szinte egy szálig egyházi eredetűek, de a mari kiejtésben sajátos formát öltöttek. Gyakran nyelvjárási alakban vette őket át a mari nép. Máskor becéző alakok szolgálnak érzelmi árnyalat nélkül szabályos nevekként (a komi nyelvre vonatkozólag ugyanezre a megállapításra jutott VÁSOLYI ERIK, I. NYK. LXIII, 392—3). Beke a mari neveket magyar, ill. német alakban ülteti át, tehát megfosztja őket sajátos couleur locale-juktól. Így *Andris* (448), *Mihály* (492) kerül el Mariföldre. Ezt az eljárást nem helyeselhetjük. Nem értjük, miért kell *Ondri Nastasiból Andris* [leánya] *Anasztáziát* (448), *Ol'anaból Juliannát* varázsolni (368). És közben hibák is csúszhatnak bele ebbe a travesztiába, hiszen *Mikol* (492) nem felel meg *Mihálynak* (492), *Ol'ana* (369) *Juliannának*. *Ondri* sem becéző alak, hogy helyét elfoglalhassa az *Andris* (448).

Másik elvi természetű megjegyzésünk a következő:

A mari nyelvben az akció jelzésére sajátos segédige-rendszer alakult ki. Ilyen igék: *šua's* 'eljutni, válni', *kolta's* 'küldeni', *ših,š'za's* 'ülni', *ššnda's* '(le)ültetni', *ila's* 'élni', *šoya's* 'állni' (ezekre vonatkozólag I. J. P. Ануцимова, Использование грамматики родного языка при изучении русского глагола в марийской школе Москвa. 1955, 19—20), *pátara's* 'befejezni' stb. Így pl. a *šolyà ~ ša'lyà* jelentése szó szerint 'áll', de mondatban alkalmasszerűen átváltozhatik pusztá akciójelzővé, és a cselekmény folyamatos voltát jelzi. JO. *p' o'pten ša'lyà* (20) tehát nem annyit tesz, hogy 'a kutya ugatva áll' vagy 'a kutya ugat és áll' (így Beke), hanem 'a kutya folyvást csak ugat'. Nem idézünk több példát, csak megjegyezzük, hogy helyes fordítását is megeljük a szöveggyűjteményben, pl. JO. *ša'nen ša'lyàššm* 'gondoltam' (46), nem pedig 'álltam és gondolkodtam'.

Harmadik elvi megjegyzésünk:

A 'parancsol' jelentésű ige a mari nyelvben — talán orosz hatásra — a műveltetés kifejezését is szolgálja. Ezért az ilyen mondat JO. *ko'βa'žlan me'lnäm lo'yaš kii'shen* nem feltétlenül fordítandó így: 'megparancsolta feleségének, hogy keverjen lángost' (48), hanem esetleg ekkézt: 'feleségével lángost kevertetett (tkp. feleségének megparancsolta lángost keverni)'.

Néhány példát ragadtunk ki a sok közül, hogy megmutassuk: véleményünk szerint milyen hibák fordulnak elő a magyar nyelvre való átültetésben. A hibák nagyobb-részt nem súlyosak, helyesbítésük éber szemmel könnyen megtörténhetett volna.

7. Nagyon örültünk volna, ha anyagát Beke több magyarázattal kíséri. Mindaz, amit jegyzetben közöl, igen hasznos olvasója számára, de nem bántuk volna, ha jegyzeteinek számát megsokszorozza. A régi orosz és mari élet ismeretét nem kívánhatjuk meg a szöveg használóitól. Így csak megismételhetjük Hajdú Péter óhaját (I. OK. III, 307), hogy a szerző többet magyarázzon. Például megemlítem Ibatov mari kutató két közmondás- és találókérdés-gyűjteményét, amelyben bőven találunk magyarázatokat pedig e gyűjteményeit — részben — honfitársainak szánta.,

Bekének egy-egy nyelvjárára több közlője is akadt, lehetséges tehát, hogy ezt a mesét v. közmondást az egyik, amazt egy másik mondta el. Bár a szerző pótolja az előző kötetben elkövetett mulasztását, közli a bevezetésben adatszolgáltató nyelvmes-tereinek nevét és faluját, az egyes mesékre, dalokra stb. vonatkozólag mégis homályban marad, ki is mondotta el. Pedig talán a személy különbözőségében rejlik némely hangtani eltérés magyarázata.

8. Nagyon hasznos lett volna, ha Beke — a jövőbeli egységes eljárás érdekében — bevezetésben közli a nyelvjárások rövidített jelzését. Igaz, hogy ezt publikálta a FUF. XXII. kötetében (90—91), de megisméltése ebben a gyűjteményben is szükséges lett volna, hiszen nincs meg minden kutató birtokában a FUF. teljes sorozata, és ezeket a mari szövegeket más szakterület tudósai is használják.

9. Számatalan esetben nem egyezik a mari szöveg és a magyar, ill. a német for-

dítás interpunkciója. Csak egy-két esetre hívjuk fel a figyelmet. A 40. lap 3. sorában a *ben,dzű'jem* 'megesketek' szó után pont van (talán nem is kellene), a magyar meg a német fordításban és kötőszóval kapcsolt mondat következik utána. A 82. lapon 'Az ember nagyon megőrült, sok pénzt adott az erdei szellem' mondatnak a mari megfelelője ponttal elválasztott két mondat. Viszont a 84. lapon a „Társ jött — mondja. — Nem félelmetes meghálni.” Mari megfelelője szerint így irandó: „Társ jött — mondja —, nem félelmetes meghálni.” Érdekes, hogy német megfelelőjének a központosása helyes. A 42. lapon a magyar fordításnak és német megfelelőjének a harmadik bekezdése feleslegesen válik el a negyedikétől, hiszen az eredetiben nincs ez a három mondat külön tördelve. A 130. lapon mind a magyar, mind a német fordításban a második bekezdés beolvastandó az elsőbe, a mari nyelvű szövegnek megfelelően.

Az idézőjel használata néha nem egyezik az eredetivel és fordításával. Így pl. a 160. lap 3. bekezdésében a *hogy* szó törlendő, és a következő rész idézőjelbe teendő: „az ép felszám helyett [újat] kell csinálni?”

10. Néhány megjegyzés a német fordításhoz. Ennek a fordításnak természetesen a mari eredetihez kell simulnia, nem pedig a magyarhoz igazodnia. Nem kívánható azonban, hogy a német fordító, mégha hivatalos szakját tekintve filológus is, értsen a mari nyelvhez. Ennélfogva a szöveg gyűjtője-kiadója és a fordító közt szoros együttműködésnek kellett volna kialakulnia, ami a fordításnak az eredetivel való egybevetésében, módosításában és a szükséges zárójeles betoldások alakjában mutatkoznak meg. E kötetben a német fordítás munkája Raab Johanna érdeme. Fordításnak nevezi, nem „deutsche Bearbeitung”-nak, miként a III. és IV. kötetben. És ez a megjelölés a megfelelő, mert első helyen a hűségre, nem pedig az irodalmi szépségre való törekvés helyezendő.

Beke és Raab a német fordításban kerek zárójelbe teszik a mari eredetiben meglévő, de a németben felesleges szavakat, valamint azon nyelvtani megjegyzéseket, amelyek a német szövegnek a maritól való alak- vagy mondattnai, lexikológiai eltérésére utalnak; az idiomatizmusokat szószerint is megadják. Viszont szögletes zárójelbe kerülnek azon kiegészítőszavak, amelyek a mari eredetiben hiányoznak, de a németül tudó számúra nyelvtani vagy más szempontból elengedhetetlenül szükségesek. A tapasztalat meg a szükség szülte ezt a rendszert, s helyes alkalmazással be is válik. Hogy beválják, egyeztető munkát kell végeznie a szöveg kiadójának, ami meg is történt, de néhány hiba mégis becsúszott. Kiemelünk bemutatónak egy pár példát:

A 2.—3. lapon az 1., 4., 5. sz. babona eredetijében a *tok* 'ha' kötőszó megtalálható a magyar fordításban is. A német szöveg mégis más, kötőszó nélküli szerkezettel adja vissza az eredetit, ami a [*so*] 'így' szócska betoldását teszi szükségessé, és eltávolítja a németet a mari eredetitől: *Kommen die Bachstelzen [geflogen] (Sing.), [so] bleibt der Schnee nur [mehr] zwölf Tage [liegen], [dann] taut's*. Ebben a fordításban a szerkezeti hibán kívül más hiba is akad. Olvastuk, hogy a szögletes zárójel a mari „eredetiben meg nem levő” szavakat tartalmazza. Igen ám, de a *geflogen* szó megfelelője megvan az eredetiben: *toŋe'sten*. Nem világos továbbá, hogy a (Sing.) szó mire vonatkozik: csak az alanyra (Bachstelzen) vagy az állítmányra is: *kommen geflogen*. Valójában mind a kettőre. Ezt fontos lett volna jelezni, mivel a mari nyelvben sajátos egyeztetési lehetőségek vannak, amit bizonyít a 3. sz. babona hiányos jegyzetelése. Itt az alany V. *djəmən-kambê* egyes számú, a németben többes számú (Wildgänse), s mégis hiányzik mellőle a másutt (vö. az 1., 6., 7. és 9. babona fordítása) bőven alkalmazott (Sing.) jelzés, viszont az állítmány valóban plur. alak az eredetiben *ke'jät*. Még jobban összekavarja a zárójeles magyarázat, amely az „eigentlich” szóval *szó szerinti* fordítást ígér: *gehen die Wildgänse fliegend*. A helyes ez lenne: *gehen die Wildgänse fliegend*. Ugyancsak a 3. babona fordításában még egyszer megtéveszti a fordítás az olvasót, amikor azt magyarázza, hogy az eredetiben nem *dauert*, hanem *wird* szó található. Pedig valójában az sem *dauert*, sem *wird*, hanem *to'leš* 'kommt'. A 7. babona fordításához adott magyarázatban sem 'frieren' kellene, mert a mari szövegben *ka'lmä* (o: *ka'lmä*) található, azaz egyes számú alak. A 9. babona fordításában a *sa'sna* szó mellett ott van a (Sing.) jelzés, de a *to'leš*-nál nincs. A 2. babona eredetijében „az ég (*djə'mo*) dörög”; így is adja meg a magyar fordítás. A németben ezt a tényt a *donneri*'s mellé behelyezett (Himmel) szóval kellett volna jelezni.

Engedtessek meg nekünk még egy néhány megjegyzés. A 4. lapon a 12. babona azt mondja *šə'žə ku'žə to'leš*, a magyar úgy fordítja: 'ez ősz hosszú lesz', a németben ezt olvashatjuk: 'dauert der Herbst lange', pedig 'kommt ein langer Herbst' volna a megfelelő (így is lesz a 14. babona fordításában: *kommt ein warmer Sommer*).

A 10. babona német fordításában nemcsak a *Schwämme* és az *Espen* után szükséges a (Sing.) jelzés, hanem a *wachsen* után is. A 11. babona német fordításában a

Schafe szó után hiányzik a (Sing.) jelzés, vö. *ša'rāk*, 'a juh [ok]'. A 12. babona *šə'p* szava nem fordítható a *lautlos* szóval ('csendesen' a magyarban), hanem megfelelőbb a *still* szó alkalmazása.

A 7. lapon az 5. sorban magyarázatként „(mein Vater)” olvasható. A mari eredetiben tkp. 'mein Vater' + determinatív 3. sz. birt. személyrag. Problematikus, hogy a magyarázat miképpen tüntesse fel. Szerintem ('mein Vater' + -*žə*) jelzés a helyes, a fordítása pedig nem *er*, hanem: der Vater. Lejjebb, a 11. sorban a német fordító a *Kirchdorf* szót alkalmazza. Pontosabb lett volna: *Kirch[dorf]* (az eredetiben *tse'rkaška* 'in die Kirche'), vö. a magyarban: egyház[as faluba].

Viszont e bekezdés 11. sorában a *jedermann* 'mindenkinek' mellé belekivánczik ez a magyarázat: (eig. dem ganzen Volke), vö. *tsə'lä kə'ləklan*.

Meg kell jegyeznünk, hogy a német szövegben levő hibák, eltérések nem lényegbevágók, legfeljebb megtévesztők. Amikor a *špa'l* szót 'Schwelle'-vel fordítja 'Eisenbahnschwelle' helyett, akkor ezzel csak szemantikai tévedésre nyílik lehetőség.

*

Csak az első lapokról vett pontatlanságok szolgálnak itt illusztrációul, nem lehet feladatunk ismertetésben minden német fordítási eltérést bemutatni.

Nem célunk tehát az alaki és tartalmi pontatlanságok teljes felsorolása. Egy részüknek kétségtelenül a hajszolt nyomdai munka az oka. Ezt az okot az is bizonyítani látszik, hogy e kötet 681—83. lapjain levő és az előző kötetre vonatkozó [A cseremiszek (marik) népköltése és szokásai] hibajegyzékben újabb 13 hiba található. Sőt még az is előfordul, hogy két ízben a felsorolt „hibák” közt olyat fedezünk fel, ami az említett kötetben helyesen szerepel. Ugyanakkor friss hibákkal toldja meg a hibajegyzék a régieket, azaz nem felel meg rendeltetésének. Így a 36. lap 61. babonájára utal a helyesbítés, noha a 81.-re kellett volna utalni. A 46. l. helyes *tsatkām* alakját *tsatkem*-re rontja. A 245. l. *ājesli* szava sem *ājesli*-re, hanem *ājesli* alakra helyesbítendő. A 310. l. *roβodnāk'šš* alakja sem igazítandó ki *roβodnāk'šš*-re, mivel a közölt alak a helyes, ill. én ezt a hibát a szövegben nem bírtam felfedezni. Ha az MSFOu. Beke gyűjtését tartalmazó 76. kötetét a sajtó- és fordítási hibák szempontjából megvizsgáljuk, akkor csupán három sajtóhibára bukkanunk. Ez azt bizonyítja, hogy nagyrészt a munka megszervezésében rejlik a hibák forrása.

*

A napfoltok időnként jelennek meg, és nem csökkentik a nap fényének és melegének áldásos voltát. Az ismertetett kötet néprajzi és nyelvészeti értékét sem az ismertetés második részében felsorolt hiányosságok határozzák meg, hanem az ismertetésünk első részében adott méltatás. A hibák megemlítését tudományos lelkiismeretünk diktálta, és az a vágy, hogy a megjelenendő kötetek ismét elérjék az urzsumi mesékkal megtöltött könyv színvonalát.

A most tárgyalt kötet, többek közt, a mari nyelv két ismeretlen nyelvjárásából ad anyagot, gazdagítja ismereteinket több más mari nyelvjárásra vonatkozólag és bővíti a mari folklór tárházát.

ERDŐDI JÓZSEF

Günter Stipa: Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen

MSFOu. 121. Helsinki, 1960. 290 l.

STIPA munkája a finnugor összehasonlító nyelvtannak egyik igen fontos fejezetéhez szolgáltat becses adalékot. A szerzőnek arra az elhatározására, hogy az igenevek (főnévi, melléknévi és határozói igenevek) különféle funkcióit vizsgálja, befolyással volt az a nagy érdeklődés, melyet benne e tárgy iránt HARTMANN P. munkái („Nominale Ausdrucksformen im wissenschaftlichen Sanskrit” 1955, és „Wortart und Aussageform” 1956) keltettek, és hogy ebből a tárgykörből éppen a permi nyelvekre esett a választása, azt azzal okolja meg munkája előszavában (9. l.), hogy a permi nyelvekben különösen változatos, sokféle az igenevek használata; de vonzotta őt ez a téma permi vonatkozásban azért is, mert itt többször merült fel az orosz nyelvi hatások lehetősége, ez

pedig olyan kérdés volt, mely őt szlavisztikai tanulmányaival kapcsolatban is foglalkoztatta. (STIPA-nak ilyen hatások elbírálásában elfoglalt óvatosságot álláspontjára vonatkozólag l. az alább a 412. lapon említett esetet.)

Az igenevek funkcióinak vizsgálata közben a szerző mindenekelőtt különbséget tesz igei és névszói alkalmazások közt, hiszen igenevek tudvalevőleg valódi verbum finitumok szerepében is használatosak ma is (gondoljunk például a magyar *látott*, *adott* alakokra). Mármost — fejti ki STIPA — annak az eldöntésében, hogy adott esetben a kettő közül melyikkel (igei vagy névszói alkalmazással) van dolgunk, az agens-nek, vagyis a cselekvőnek, az illető cselekvés végrehajtójának a megállapítása adhat teljesen megbízható útmutatást. Ez az agens viszont minden esetben a transzformációs módszer segítségével állapítható meg. Ez a módszer tudvalevőleg azt jelenti, hogy megvizsgáljuk, hogy az egyes szavak, illetőleg mondatrészek az illető mondatnak egy másik, transzformált, azaz átalakított, de eredeti értelmét változtatlanul megtartó formájában milyen funkcióban szerepelnek. Ezt a módszert jól ismerjük már a latin grammatikából is, amely azt tanítja, hogy azt a kérdést, vajon egy *amor patris*-féle szerkezetben a *patris* genitivus subiectivus-e, vagy pedig genitivus obiectivus, az dönti el, hogy (átalakítva) *pater amat [filiūm]*, vagy pedig *patrem amat [filiūm]*-e az értelme. Idézzük STIPA-nak egyik példáját (33): a finn *puiden kaato* 'fák kidöntése' ilyen mondatá alakítható át: *puita kaadetaan ~ joku kaataa puita* 'fákat döntenek ki' ~ 'valaki fákat dönt ki'; itt tehát a *puiden* genitivus obiectivus; egy *tuulen kaato* kifejezés ('a szél kidöntése') viszont ilyen mondatnak felel meg: *tuuli on kaatanut (puun)* 'a szél kidöntötte (a fát)', ahol tehát *tuulen* mint genitivus subiectivus jelöli az agens-t.

Az, hogy verbális, vagy pedig nominális funkcióval van-e dolgunk, tehát a transzformációs módszer segítségével megállapított agens alapján határozható meg, mégpedig: verbálisnak — STIPA meghatározása szerint — az olyan mondat tekintendő, melyben az agens a domináló alany szerepét tölti be, az állítmány pedig egyeztetve van vele, tekintet nélkül arra, hogy az állítmány verbum finitum, vagy nomen verbale (38); nominális pedig az olyan mondat, amelyben az agens nem domináló alany, hanem alárendelt mondatrész, az állítmánynak egy „kvalifikációja” (39). Ezek mellett egy harmadik típust képviselnek olyan mondatok, melyekben nominális állítmányok (participiumok) vannak a mondat alanyával egyeztetve (pl. finn *puut ovat kadetut* 'a fák le vannak döntve'); ezekben az alany nem domináló mint agens, hanem állítmány és alany egymással mintegy koordinált viszonyban vannak (az állítmánynak az alanyhoz való viszonya így jellemezhető: „ist . . . ihm durch Parallelstellung gleichgeordnet”) (40). Ezt a harmadik típust STIPA „Appositionalsatz”-nak nevezi, amikor tehát az appozíció elnevezés nem a megszokott értelemben veendő, hiszen itt teljes értelmű állítmányról van szó.

Ez a most említett három típus a permi nyelvekben a következő alakban jelentkezik:

a) verbális szerkezet: zürj. *ihka igna'vem guę kań, med-bj kań kutav is širrežes* 'die Frau serrte eine Katze in den Keller, damit die Katze die Mäuse erwische' (WICHM., SvD. 141); b) nominális szerkezet: votj. *ađzi mon kisi ponemde* 'ich sah, wohin (du) es gesteckt hast' (WICHM., WotjSprachpr. II, 125; itt az agens-t a *-de* birtokos személyrag jelöli meg); c) appozíciós kifejezőmód: zürj. *velek velavjem vevjaslj jona mudžtana* 'волок для непривычных лошадей очень утомителен' ('nagyon fárasztó') (Соврем. коми язык 274).

A bevezetést (21—49), melyben a szerző munkájának a módszerét ismerteti és a terminológiát tisztázza, I. fejezetként a permi nyelvek főnévi, melléknévi és határozói igeneveinek morfológiai vizsgálata követi (51—88). Ez az egyes igenevképzők eredetéről, etimológiájáról ad összefoglalást és természetesen röviden érinti az egyes igenevek funkcióit is. A munka főrésze a „Funktionen der Nominalformen des Verbs im Satz” című II. fejezet (89—277). Ez gazdag példatár kíséretében részletesen tárgyalja valamennyi permi főnévi, melléknévi és határozói igenevnek a funkcióit a következő csoportosításban: a) jelzői szerkezetek; b) az igenév a mondat nominális állítmánya, alanya, tárgya; c) az igenév a mondat határozója. Legterjedelmesebb ez az utolsó szakasz, az igeneveknek, főleg a határozói igeneveknek különféle határozói, illetőleg határozói mellékmondatokat pótló funkcióit tárgyaló rész (200—277).

A könyv az eredmények összefoglalásával (278—290) végződik.

STIPA jelen könyvével kapcsolatban ki kell emelnünk azt az elmélyülést, mely nem elégszik meg azzal, hogy a megvizsgált és bemutatott bőséges anyagot éppen csak valamilyen csoportosításban sorolja fel, hanem a lényegyet kereső egységes szempont szerint tekinti át anyagát. Idézzük STIPA szavait, amelyekkel ő maga jellemzi az eljárást: „A vizsgálatnak a magvát, velejét a különféle szerkezetekkel kapcsolatban mindenkor

a kifejezés névszói természetének (nominalitásának) a kérdése alkotta” (286), továbbá különösen: „Az elemzés kiindulópontja... az agens-nek alaki és tartalmi viszonya az állítmányhoz” volt (281).

A szerző minél több és minél többfajú forrás anyagának a kiaknázásával iparkodott kutatásai számára megbízható alapot biztosítani. Természetesen nagyon megnehezítette munkáját az a körülmény, hogy a permi irodalom legrégibb korából csak igen kevés nyelvemlék maradt fenn. Minthogy azonban így is igen nagy anyaggal kellett operálni, megtörtént, hogy néhány tévedés, félreértés csúszott be könyvébe. Ezek közül akarunk itt néhányat helyreigazítani.

A 147. lapon *plautlen* helyes fordítása: 'Plautusnak a...'; 151. l.: *nekoden* jelentése nem 'durch nichts', hanem 'durch niemand'; 160. l.: *jedleni* nem infinitivus, hanem praesens többes 3. személy; 179. l.: *-na* jelentése nem 'ja', hanem 'noch'; 210. l.: az a votják mondat, melynek MEDVEČZKY (NyK. XLI, 414) és MEDVEČZKY után STIPA (munkájának 210. lapján) csak első felét idézi, az eredetiben (WICHM.: *WotjSprachpr.* II, 144) így hangzik: *so ošin ežet u l e m n o o'lo kin oš'i liktem no kutskem šéži pažāni*, és ezt WICHMANN így fordítja: 'nachdem er duseibst ein wenig verweilt hatte, kam jemand dahin und fing an Hafer zu säen'. Itt az *ulem*, amint ezt az utána következő *no* 'és' kötőszó mutatja, éppolyan alak, mint a *liktem* és a *kutskem*, vagyis jelentése 'volt, élt' (perfectum historicum). STIPÁT félrevezette a kissé szabadabb fordítás („n a c h d e m er verweilt hatte”) és az *ulem* szót már így értelmezi: „verweilt habend”. — 224. l.: *vjti ravę dak apostol* helyes fordítása ВУВРИЧНАЛ (Грамматика литературн. коми яз. 143) ez: 'ревушим голосом читает (букв.: сильно ревет) дьякон апостола'; 231. l.: *med vajšas va* nem 'bringt Wasser', hanem 'es werde Wasser gebracht!'; 256. l.: *ver vešte* helyes fordítása 'az erdő irányába', 'az erdő felé' (l. WICHM.—Uot. 324, SWb. 1176); 257. l.: *pivj* első tagja nem *pi* 'fi', hanem *piv*, *pī* 'felhő' (WICHM.—Uot. 203, SWb. 779), az összetétel jelentése 'felhők fölött levő', vagyis 'repülő'; 265. l.: a votj. *ug čidaškj-ni* helyes fordítása: 'nem csillapodom meg' (МУНК.: *VotjNépk.* 86, *VotjSz.* 319), vagy 'nem bírom ki'; 267. l.: *peštedžis* az egyik mondatban helyesen szerepel 'jóllakásig' fordítással, a másik példában viszont tévesen a *ped-*: *peštinj* 'megfűl: megfojt' igével van kapcsolatba hozva; 269. l.: a ВУВРИЧНАЛ (i. m. 142—3) idézett mondat: *žal veli šilj mamis* jelentése 'жалъ было ему матери', vagyis 'sajnálta az anyját' ('seine Mutter tat ihm leid').

Még a következőt szeretném megjegyezni:

A 167. lap szerint a zürjében az adessivus a nomen possessi-nek (a birtokot jelölő szónak) csak a nominativusával, nem pedig függő eseteivel lehet kapcsolatos. Ez a megállapítás azonban csak az accusativusi birtokszóval kapcsolatban érvényes, de például olyan mondatban, mint *tajejaslen vomšis bi pete* 'ezeknek a szájából tűz jön ki' (ZürjSzöv. 141), ahol tehát a nomen possessi elativusban van, a *tajejaslen* adessivusa semmiképpen sem szabálytalan.

Végül egy olyan esetre akarok rámutatni, amilyenről fentebb szoltunk, amellyel kapcsolatban szóba jöhetne orosz hatás lehetősége.

Véleményem szerint olyan mondatokban, mint zürj. *jegorlen abu nin ešja tsuker-tema emburse* 'y Egora уже не мало собрано добро (acc.)' azaz 'Egor уже не мало собрал добра' (ВУВРИЧ i. m. 125, STIPA 42, 167) (a feltűnő accusativusban) aktív és passzív szerkezet keveredésével van dolgunk. Szerkezetkeveredéssel, kontaminációval magyaráztam a következő mondatokat is: *nijen veli te, tše ma ved'la lunas stav zapa'sse* 'nekik már előtte való nap minden készletük össze volt rakva' (ZürjSzöv. 175): „nekik össze volt rakva a készletük (nominativus)” × „ők összerakták a készletüket (acc.)” > „nekik össze volt rakva a készletüket” (l. uo. 181); *kodjen-ke ššakje'zde tuš-vjlas lebedle-ma* 'valaki szétdobálta az útra a gombáit' (uo. 163): „valakinek a gombái szét vannak hányva” × „valaki a gombáit széthányta” > „valakinek a gombáit széthányta” (uo. 164). (Vö. uo. 162 aktív, nem keveredett szerkezettel: *ku, ššim-ke mort lebedle-ma jeniš ššakje'sse* 'valamiféle ember elhányta Istennek a gombáit'. Más példát l. ALH. II 243.)

A mi magyarázatunk mellett szól az is, hogy az accusativusi *emburse*, *zapa'sse*, *ššakje'zde* mellett nem a szabályos ablativusi birtokos-szót (*jegorliš* stb.), hanem adessivust (*jegorlen* stb.) találunk.

Ugyancsak aktív és passzív szerkezet keveredéséről tanúskodik néhány mondat, melyet ВУВРИЧ említ (i. m. 125), pl. *menšim vokes vjema* «букв. 'Моего брата убило', т. е. 'Моего брата убили'» („az én testvéremet megölték” × „az én testvérem meg van ölve” > „az én testvéremet meg van ölve”), *eđukes veres saje šettem* (= *abu šetema*) «букв. 'Евдокию замуж не выдано', т. е. 'Евдокию замуж не выдали'» („Eudoxiát nem adták férjhez” × „Eudoxia nincs férjhez adva (hajadon)” > „Eudoxiát nincs

férjhez adva”). Hasonló szerkezetkeveredésre az osztyákból is tudtunk jellemző példákat idézni; 1. ПАТКАНОВ—FUCHS 192—3, ALH. II, 242—3.

Másfajta szerkezetkeveredésre is idéz STIPA is zürjén példát munkájának 233. lapján.

A fõnt idézett szerkezetekben (*jegorlen abu nin eša tsukertema emburse stb.*) azonban talán — ha oroszból való átvétellel nem is, de legalább — orosz hatással is számolhatunk, nevezetesen az adessivusnak megfelelő orosz *y* prepozícióval kapcsolatos kifejezésmód részéről (*y меня сказано stb.*), amit STIPA is (168) megemlít, de õ arra az eredményre jut, hogy „Man kann also in dem wesentlichen Punkt: der (finn.-ugr.) Agensbezeichnung nicht *Entlehnung¹* aus dem Russischen annehmen”.

Egyik-másik pontban talán más véleményen lehetünk, mint a szerző, az azonban kétségtelen, hogy STIPA egy igen tanulságos, alapos és elmemozdító munkával gazdagította a finnugor nyelvtudományi irodalmat.

FOKOS DÁVID

Современный коми язык

Учебник для высших учебных заведений. I. Фонетика, лексика, морфология. Под редакцией проф. В. И. Лыткина. Сыктывкар, 1955. Коми Филиал Академии Наук СССР. 312 I.

A címül írt kitűnő zürjén nyelvtan kilenc zürjén nyelvésznek együttes munkája: V. I. ЛИТКИН professzor irányítása alatt és az õ közreműködésével a szovjet Tudományos Akadémia sziktivkari fiókjának hat tudományos munkatársa (N. A. KOLEGOVA, A. I. PODOROVA, M. A. SZAHAROVA, V. A. SZORVACSEVA, T. I. ZSILINA, JE. G. ZSIZSEVA) és a sziktivkari pedagógiai főiskolának két tanárnõje (A. I. КИПРУСЕВА és A. O. ТРЕТЯКОВА) írta.

A munka tulajdonképpen — erre utal a könyv címe is — a mai komi irodalmi nyelv leíró nyelvtanát felölelõ tankönyvet kíván a főiskolai hallgatóknak, a zürjén nyelv leendő tanárainak a kezébe adni, de — elismerésre méltó módon — pusztán leírásnál jóval többet nyújt: számos esetben figyelembe veszi a Komi ASzSzR területén beszélt nyelvjárásoknak a nyelvhasználatát is, sőt ezen túlmenően nem ritkák itt a mai nyelvállapotot, ennek kialakulását megvilágító nyelvtörténeti fejtegetések, és többször — még a komi-zürjén kereten túl is — permják és jazvai nyelvi jelenségeket is belevon összehasonlító magyarázatai körébe, és néha még a megfelelő votják jelenségekre is utal. Pedagógiai célját azzal is szolgálja, hogy a tárgyalt zürjén nyelvi jelenségekkel párhuzamba állítja a megfelelő vagy eltérõ orosz kifejezésmódokat, hogy ezáltal jobban tudatosítsa a zürjén nyelv leendő tanáraiban a két nyelv közti különbségeket, illetõleg a zürjén nyelv jellemzõ sajátosságait.

Ez a könyv a két kötetre tervezett munkának csupán első része; a bevezetés (5—12) után a hangtant (13—78), majd a szóképzletrõl szóló fejezet (79—110) után az alaktant (111—299) tárgyalja, és tárgymutatóval meg részletes tartalomjegyzékkel (300—312) zárul. A szintaxis tárgyalása a II. kötetnek lesz a feladata.

A bevezetés a zürjén nyelvjárások három főcsoportjáról, ill. a zürjén nyelv három főfajáról, nevezetesen a komi-zürjénrõl, a komi-permjákrõl és a különösen fonetikai téren több régi vonást megõrzött komi-jazvairól ad rövidebb tájékoztatót. (A Jazva a Kámába torkolló Visera mellékfolyója; az ezen a vidéken lakó „jazvai zürjének” száma 1938-ban 4000 volt, míg az egész zürjénség lélekszáma akkor 408 700-at tett ki.)

Igen tartalmas a bevezetést követõ fonetika, amely általános fonetikai ismeretek közlése után behatóan tárgyalja a zürjén nyelv legfontosabb hangtani jelenségeit, köztük természetesen különösen a jellemzõ *l ~ v ~ ø* hangváltakozást ill. hangváltozást, amely tudvalevõleg a zürjén nyelvjárások osztályozásának általánosan elfogadott alapjául is szolgál, de kitér a helyesírás kérdésére is és itt ismerteti a zürjén hangok cirillbetûs hivatalos jelölését, valamint egy pontosabb fonetikus átírást. Ez az utóbbi szintén cirillbetûs, de különösen a palatalizálás jelölésében eltér a hivatalos helyesírástól (például hivatalos *нѣль* ’négy’ ~ *н’ол*; más eltérések pl. *хив*. *яӱ* ’hús’, *сӕрну* ’beszéd’ ~ *ӱӱӱ*, *с’орн’у*).

Strukturális szempontból tanulságosak a zürjén nyelv fonetikai alkatát illetõ megállapítások és az ilyen tárgyú táblázatok.

¹ Én ritkítottam. F. D.

A zürjén irodalmi nyelv — nem számítva az orosz jövevényszavakban egyébként nem is általánosan jelentkező *χ, f, ts* hangokat — a következő 33 fonémát ismeri: *a, b, d, dž, đ, đž, e, ɛ* (írásban: *ö*), *g, i, j (j), k, l, ł, m, n, ŋ, o, p, r, s, ś, š, t, tš, tš, u, v, z, ž, ž*. A magánhangzók és mássalhangzók aránya körülbelül 42% : 58%, vagyis 100 magánhangzóra 138 mássalhangzó jut.

Jellemző az egyes hangok frekvenciája.¹

Átlagos százalékszám:

Hangok		a komi-zürjénben	a permjákban	Megjegyzés
magánhangzók	<i>ɛ</i>	10,2	9,7	—
	<i>a</i>	9,3	7,9	
	<i>i</i>	8,0	6,1	
	<i>i</i>	5,7	5,9	
	<i>o</i>	3,2	4,6	
	<i>e</i>	3,0	4,5	
	<i>u</i>	2,7	3,3	
mássalhangzók	<i>n</i>	6,5	5,5	a többi mássalhangzó (<i>š, b, đ, ž, tš, đž, ł, dž, z, tš, ž</i>) egyenként csupán 1%-on aluli számban szerepel
	<i>s</i>	6,3	8,0	
	<i>ś</i>	4,7	3,1	
	<i>m</i>	4,1	4,1	
	<i>v</i>	4,0	3,4	
	<i>j (j)</i>	3,9	(nincs feltüntetve)	
	<i>k</i>	3,8	4,7	
	<i>l</i>	3,8	3,5	
	<i>t</i>	3,6	4,7	
	<i>r</i>	3,0	3,6	
	<i>d</i>	2,6	2,4	
	<i>p</i>	2,4	(nincs feltüntetve)	
	<i>t</i>	1,6		
<i>ŋ</i>	1,2			
<i>g</i>	1,2			

E táblázatoknak² csak egy-két tanulságát akarjuk kiemelni. A statisztika igazolja azt a már felületes megfigyelés közben is kialakuló benyomást, hogy a leggyakoribb magánhangzó a zürjénben az *ɛ*. Az *e* hang a komi irodalmi nyelvben képzőkben nem használatos (persze más a helyzet az úgynevezett *e*-dialektusokban). A magánhangzók közül túlsúlyban vannak az illabiális hangok: az *ɛ, a, i* a teljes magánhangzófrekvenciának $\frac{2}{3}$ -át teszi ki. A mássalhangzók körében feltűnő a *k* hangnak aránylag csekély meg-

¹ Az azóta (1962-ben) megjelent Коми-пермяцкий язык-nak a permjákra vonatkozó adatai általában bizonyos mértékben eltérnek az alábbi táblázatokban közölt adatoktól. A részben más alapon kiszámított adatokat más alkalommal fogjuk ismertetni.

² A második táblázatot l. a 415. lapon.

terhelése (a komi-zürjénben a mássalhangzók sorában 7. helyen áll). Ez annál feltűnőbb, minthogy a zürjén szótárakban a *k* mint szókezdő mássalhangzó (egyszerű szavakban és összetételek első és második tagjában) igen gyakori. Az általam feljegyzett szavak közül (az említett helyzetben) vagy 3000-ben van szókezdő *k* (szemben az *n*-nel kezdődő 500 szóval). Ha a *k*-nak és a fenti táblázatban első helyen szereplő *n*-nek a gyakoriságát szó elején a szótárban elfoglalt hasábkok számával mérjük, akkor az arány nálam és az 1961. évi Коми-русский словарь-ban 6 : 1, WICHMANN—UOTILÁnál 6,7 : 1, az 1948. évi Коми-русский словарь-ban 5,2 : 1, az új tájszótárban pedig 5 : 1. Ha óvatosan csak 5 : 1 arányt veszünk, azt kell a fenti táblázatból következtetnünk, hogy szó belsejében (vagy végén) sokkal ritkább a komi-zürjénben a *k*, mint pl. az *n*. Ez a tanulság talán hangtörténeti szempontból sem irreleváns, talán éppen a ragok végéről elvesztett *k*-val kapcsolatban sem.

Tanulságos a magánhangzók eloszlásának aránya tőszók és képzők között. (Az alábbi táblázatban a permjákra vonatkozó adatok zárójelben vannak feltüntetve.)

Magánhangzók	összes százalékszám	ebből	
		produktív képzőkben	különben
<i>e</i>	10,2 (9,7)	5,3 (5,6)	4,9 (4,1)
<i>a</i>	9,3 (7,9)	3,2 (2,7)	6,1 (5,2)
<i>i</i>	8,0 (6,1)	5,2 (3,0)	2,8 (3,1)
<i>i</i>	5,7 (5,9)	1,7 (3,0)	4,0 (2,9)
<i>o</i>	3,2 (4,6)	0,1 (0,2)	3,1 (4,4)
<i>e</i>	3,0 (4,5)	0,0 (0,5)	3,0 (4,0)
<i>u</i>	2,7 (3,3)	0,1 (0,1)	2,6 (3,2)

A mássalhangzók hátraható hasonulása tekintetében a zürjén nyelvjárások nem mutatnak egységes képet. Egyes nyelvjárásokban jobban érvényesül az etimológiai együvértartozás érzetetésének az elve, amely a hasonulásra alkalmat adó hangtani helyzetekben megakadályozza az eredeti szóképek az elmosódását, más nyelvjárásokban megint a hasonulásnak más nyelvekben ritkán előforduló fajai figyelhetők meg. Így egyes nyelvjárások különbséget tesznek például *piž-teg* 'csónak nélkül' és *piš-teg* 'kender nélkül' közt, *bad-te* 'fűzfákat' és *bat-te* 'apákat' alakok közt (*piž* 'csónak', *bad* 'fűzfa', de *piš* 'kender', *bat* 'apa'), míg más nyelvjárásokban a hasonult alakok járatosak (pl. *pišse* egyformán jelentheti ott azt, hogy 'csónakját' és azt, hogy 'kenderét', stb.).

A zöngétlenné-váláson kívül van másfajta mássalhangzó-asszimiláció is; így alveolaris hasonulás (*s*, *z*-ből közvetlenül utána következő *š*, *ž*, *šš*, *žž* előtt *š*, *ž* lesz; pl. *lez* 'kék': *ležžžik* < *lezdžžik* 'kékebb', permj. *ležžžik* < *ležžžik* ua., vagy *koš šor* < *kos šor* 'száraz patak'; 36, 69), továbbá mássalhangzók palatális hasonulása (*s*-ből *š* előtt *š* lesz; pl. *meš-šur* > *meš-šur* 'tehénszarv'; 36).

A fent említett zöngesség szerinti hasonulás azonban — mint mondtuk — nem általános érvényű szabály az egész zürjén nyelvterületen; erre vonatkozólag vö. KALIMA, Die russ. Lehnwörter im Syrjänischen 19, FOKOS: KSz. XIII, 180, UOTILA, Konsonantismus 407. Hozzátehetjük, hogy nemcsak ilyen viszonylatban érvényesül az etimológiai, vagy LITKIN szavai (75) szerint a morfológiai elv. Ugyancsak az eredeti szóképek változatlan megőrzésére irányuló tendencia érvényesül abban a jelenségben is, hogy azokban a nyelvjárásokban, amelyekben nem-szótagkezdő *l*-ből *v* lett (vagy más szavakkal, amelyekben csak magánhangzó előtt maradt meg az eredeti *l*; pl. *lov* 'lélek': *lolšs* 'az ő lelke'), összetételek esetén magánhangzón kezdődő második tag előtt és általában szintagmákban magánhangzón kezdődő szó előtt nem a várható *l*-es alak, hanem a szó eredeti önálló alakját tükröző *v*-s alak jelentkezik (pl. *nyv-olem* 'leányélet' [nem: **nyl-olem*], *pukav esten!* 'ülj ottan!' [nem: **pukalesten*] 81. l.). (L. még NyK. LV, 6—7.) A most idézett helyen is (NyK. LV, 7) megjegyeztük, hogy „ugyanaz a szóképek egységének, állandóságának megőrzésére irányuló törekvés jelentkezik egyes nyelvjárásokban (Le, Pr, FV) a *-tš-* és *-tšs-*, illetőleg a *-dž-* és *-džs-* megkülönböztetésében; pl. *Le sot-* 'éget': *sot,tšis* (< *sot* + *š* + *is*) 'elégett', de *sotš* 'nőtestvér': *sotššas* (< *sotš* + *jas*) 'nőtestvérek'. (L. NyK. XLV, 402, Volksdichtung der Komi 10, 74, 327.)” (Erre a jelenségre egyébként az új zürjén tájszótár ismertetése kapcsán is utaltunk [l. NyK. LXIV, 238].

Végül még egy jelenségre akarunk rámutatni, amely szintén az eredeti hangalak megőrzésére irányuló beállítottságnak lehet a jele: a zürjén általában nem ismeri a palatális nazális η hangot az $n + g$, $n + k$ kapcsolatokban, hanem az n utáni szótagzárral elkerüli a hasonulást, az n elmosódását (l. SyrjWbuch 27).

Igen hasznos a szókincsről szóló fejezet. Ez a zürjén szókinés különféle eredetű rétegeit mutatja be, továbbá archaizmusokat és neologizmusokat tárgyval és a zürjén nyelv szótárait ismerteti.

A munka legterjedelmesebb része az alaktannak van szentelve. A szófajok és a szóképzés részletes tárgyalása (111—296) után egy külön fejezet foglalkozik a „módjelölő” szavakkal (модальные слова; 297—9); ezek nem partikulák, hanem teljes értelmű (tkp. más szófajú) szavak, amelyek egy bizonyos alakban állandósultak és megkövesedtek, közbeszúrt szavak, amelyek nem illeszkednek bele a mondat szerkezetébe (pl. *tjdale* 'úgy látszik').

Ehhez a részhez csak egy-két megjegyzést fűzünk.

Az új zürjén-orosz szótár ismertetése kapcsán (NyK. LXIV, 240) már szóltam arról, hogy az ablativusnak a zürjén nyelvtanokban (és itt is; l. 137, 141) jelentkező притяжательный падеж (azaz: 'possessivus') elnevezését nem tarthatom kifogástalannak. — Megemlíteném, hogy az itt felsorolt 16 névszói eset [nom., gen. vagy adessivus, ablativus (ill. possessivus), dat. v. allativus, acc., instr., comitativus, abessivus v. caritívus, consecutívus, iness., elat., illat., approximativus, egressivus, prosecutívus (és transitívus), terminativus (137—8)] mellett talán érdemes a néhány nyelvjárásban használatos *-sa* ragos praeclusivust is felvenni (amely pl. az irodalmi nyelv *sešša* azután' szavában is megvan). — A 'húsz' jelentésű zürjén *kiz* számnév (181) nem függ össze a *kjék* 'kettő' számnévvel (vö. WICHMANN: MSFOu. LII, 340, UOTILA: Chrestomathie 98, KOVÁCS F.: ALH. VIII, 343, stb.).

*

Ambár ez a nyelvtan is, éppúgy mint BUBRICHNak 1949-ben megjelent Грамматика литературного коми языка című nyelvtana, sok szintaktikai jelenséget már a morfológia keretében tárgyal, mégis nagyon várjuk a munka folytatását, a szintaxisnak a megjelenését. De már mostani befejezetlen alakjában is, az itt ismertetett nyelvtan olyan munka, melyet haszonnal forgathat mindenki, aki zürjén nyelvi jelenségekkel foglalkozik. A Современный коми язык olyan könyv, mely becsületére válik szerkesztőjének és az ő munkatársainak.

FOKOS DÁVID

Kálmán Béla: Die russischen Lehnwörter im Wogulischen

Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 327 l.

1. Már régóta ismeretes, hogy a jövevényszó kutatásnak milyen nagy a jelentősége az illető nyelvet beszélő nép története és művelődéstörténete szempontjából. Tudjuk, hogy a jövevényszók felderítése a nyelvtudomány számára is rendkívül fontos. Az etimológiai kutatások terén az idegen elemek kimutatása nagyban megkönnyíti az illető nyelv eredeti, ősi szókészletének a feltárását. A jövevényszók hangtörténeti fontosságát sem kell különösképpen hangsúlyoznunk.

A vogul nyelv jövevényszavainak a feltárása terén már eddig is eredményes munka folyt. A folyóiratokban elszórtan megjelent — egyébként tekintélyes számú — etimológiai cikkeket figyelmen kívül hagyva, csak a következő nagyobb munkákat sorolom fel: KANNISTO, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen (FUF. XVII, 1—264); STEINITZ, Samojedische Lehnwörter im Obugrischen (UJb. XXXI, 426—53). A vogul nyelv zürjén jövevényszavai monografikusan még nincsenek feldolgozva, jöllehet sok etimológia van FOKOS „Jövevényszó kutatások” (NyK. LV, 3—59, németül: Aus dem Gebiete der Lehnbeziehungen: ALH. III, 211—89) és TOIVONEN „Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen” (FUF. XXXII, 1—169) című munkájában.

2. KÁLMÁN BÉLA könyve, a vogul nyelv egyik fontos jövevényszórétegének, az orosz jövevényszóknak részletes, monografikus feldolgozása.

Könyve I. fejezetében (11—5) a szerző röviden ismerteti az orosz jövevényszók kutatása terén végzett korábbi munkákat. A „Der historische Hintergrund der Berührungen” című második fejezetből (16—24) megtudjuk, hogy az obi-ugorok területe a

XVI. század végén a Sztroganovok birtokába jutott. Erre az időre és a XVII. század elejére tehető az orosz — vogul kereskedelmi kapcsolatok s egyszersmind az orosz nyelv hatásának a kezdete.

Az „Eigentümlichkeiten der russischen Dialekte von Westsibirien” c. fejezetben (25–8) a szerző a nyugatszibériai orosz nyelvjáráások néhány jellegzetes és a jövevényszók hangalakja szempontjából fontos sajátosságával foglalkozik. Például: a hangsúlytalan helyzetben ejtett orosz *o* kvalitatív szempontból nem tér el lényegesen a hangsúlyos *o*-tól. Ez a jelenség a jövevényszókban is tükröződik: vog. ÉVagZ. *protha* 'Wadentiefel' < or. *бродня*. A mássalhangzók terén megemlíthetjük, hogy az orosz *-m*, *-mь* hangkapcsolatból szóvégen vagy mássalhangzó előtt *c*, illetőleg *сь* lesz. Például: vog. ÉVag. *böloš* 'Bezirk' or. < *волость*.

3. A IV. fejezetben (29–36) KÁLMÁN azokat a hangtani és egyéb kritériumokat tárgyalja, amelyek segítségével meg lehet határozni, hogy egy-egy kérdéses vogul szó a zürjénből vagy az oroszból, illetőleg a tatárból vagy az oroszból származik-e. Minthogy orosz jövevényszók a zürjénben is szép számmal vannak, abban az esetben, ha egy szó mindhárom nyelvben megvan, nem mindig lehet eldönteni, hogy a vogul szó az oroszból vagy a zürjénből került-e át. Ugyanis a hangtani kritériumok száma rendkívül kevés. Például: zürj. *tš* ~ vog. *š*, orosz *ч* ~ vog. *š*, *ś*. Ennek alapján a vog. KL. *šak* 'Zunderstaub' csak a zürj. *tšak* 'Pilz, Schwamm' átvétele lehet, és nem az orosz *чара* 'Birkenknollen' szóé (az orosz szó is zürjén eredetű). Ez esetben ugyanis a vog. szó hangalakja **šak* volna. Némelykor az tekintendő kritériumnak, hogy a vogul szó hangalakilag melyikhez, a zürjén vagy az orosz szóhoz áll-e közelebb. Például: vog. KL. *küş*, *küs*, AL. *kös* 'ковшик' < zürj. *keš* 'ковшъ, Schöpfkelle'. Az orosz *ковш* 'Schöpfkelle...' hangalakilag távolabb áll a vogul szótól. — Úgy vélem, hogy a hangtani kritériumok száma eggyel szaporítható. Az orosz *ti* (*i*) hangnak a vogulban *i* és *i* hangképviselet felel meg (vö. KÁLMÁN 73). A zürjén *i* hangnak viszont az ősvog. (KANN.) *ē*, (STEIN.) *ē* folytatói felelnek meg szabályszerűen. Például: (KANN., WogVok. 39) AK. *pāsan*, KK. *pāsan*, FK. *pāsan*, P. *pēs* 'mpcār't, ÉVag. *pēsn*, DVag. *pēsn*, AL. *pēsn*, FL. *pāsan*, Szo. *pāsan* 'Tisch' < zürj. *pižan* ua. Ennélfogva a vog. (KANN. msr.) FL. *rāš*, Szo. *rāž* 'Luchs' szót a zürj. *riš* ua. átvételének tartom. A többi nyelvjárási alak (ÉVagZ. *riš*, DVag. *riš*, AL *riš* ~ *riš* stb.) *i* és *i* magánhangzója arra mutat, hogy ezek az orosz *рысь* 'Luchs' szóra mennek vissza. KÁLMÁN valamennyi nyelvjárási alakot az oroszból származtatja (227–8).

Az orosz és a tatár jövevényszók között a hangtani kritériumok száma jóval nagyobb (32–6).

Az V. fejezet (37–90) az orosz hangok vogul megfelelőiséről szól. Ismeretes, hogy a mássalhangzók száma a vogulban jóval kisebb, mint az oroszban. Ennélfogva az orosz nyelv azon mássalhangzóit, amelyek a vogulban nincsenek meg, a vogulok az illető hangokhoz közelálló mássalhangzókkal helyettesítették. Így például az orosz nyelv zöngés zár- és réshangjai helyén a vogulban többnyire a megfelelő zöngétlen zár- és réshangokat találjuk. Minthogy a vogulban labiodentális *v* nincs, hanem bilabiális *w*, az orosz nyelv *в* *ө* hangjának nagyon sok jövevényszóban (különösen a régebbi átvételekben) *p* felel meg. Ugyancsak vog. *p* megfelelést találunk az orosz *ф*, *фь* hang esetében is (vö. 47, 58. l.)

Az orosz szóeleji *ü* (*j*) ~ vog. *l* megfelelésre az 51. szócikk említése nyilvánvalóan sajtóhiba (52. l.). Ilyen hangmegfelelés az 52. szócikkben van: KM. *lākar* 'Anker'.

A magánhangzókkal foglalkozó részben a szerző az első és a nem első szótagbeli magánhangzókat — helyesen — külön tárgyalja. A két csoport megkülönböztetését az indokolja, hogy a vogulban az első szótagi hangsúlyozás miatt a nem első szótagbeli magánhangzók erősen redukálódnak, és eredeti hangszínüket elveszítik. Ez a jelenség nemcsak az eredeti szavakra, hanem a jövevényszókra is kiterjed. Az első szótagbeli magánhangzók tárgyalásánál az orosz hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók szerinti csoportosítás szintén megokolt, mivel e hangoknak a hangszínben és a hosszúságban mutatkozó eltérése a vogulban is tükröződik.

Az orosz mássalhangzók és magánhangzók megfeleléseit jól áttekinthető táblázatok szemléltetik.

A „Die Auflösung der Konsonantengruppe im Anlaut” című fejezetben (91–9) a szerző a jövevényszókban mutatkozó szóeleji mássalhangzótorlódás feloldásának különféle — a többi finnugor nyelvre is jellemző — módjaival foglalkozik.

4. A „Nominalstämme” (100–105) és a „Die verbalen Entlehnungen” (106–111) című fejezetben a névszói és az igei átvételek egyes problémáiról olvashatunk. A névszói jövevényszók szóvégi magánhangzói — az eredeti szavakhoz hasonlóan — szintén részt-

vettek a redukálódás és a lekopás folyamatában. A lekopás a déli nyelvjárásokban van a legelőrehaladottabb stádiumban. A szóvégi magánhangzók leginkább az északi nyelvjárásokban maradtak meg. — Az igei jövevényszók többnyire jelen idejű e. sz. 3. sz. alakjukban — vogul igeképző nélkül — kerültek be a vogul nyelvbe. Az orosz jövevényszók kisebb része a vogulban *-l, -lat, -ent, -axt* képzőt kap.

A következő fejezet (Die Verbreitung der Lehnwörter und die Zeit der Entlehnung 112—8) az orosz jövevényszók nyelvjárási elterjedéséről és a kölcsönzés idejéről szól. Az orosz jövevényszók átvételének a kezdete a XVII. század. A jövevényszók első csoportjába a XVII—XVIII. században átkerült szavak tartoznak. Nagy számban kerültek be orosz jövevényszók a vogul nyelvbe a XIX. és XX. században is, különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után. A jövevényszók fogalmak, tárgykörök szerint való csoportosítása (Begriffliche Gliederung des Wortmaterials (119—136)) szemléltetően mutatja azt a nagy gazdasági és kulturális hatást, amely a vogulokat az oroszok részéről érte.

A vogul nyelvbe átkerült orosz jövevényszók eredeti hangalakjukat és jelentésüket általában megőrzik. Mindazonáltal sok jövevényszónak az átvétel után nem csupán a jelentése, hanem a szófaja is megváltozott (Semantische und stilistische Fragen 137—40).

5. A következő fejezetekben (XII, XIII, XIV, XV) a szerző szótárszerűen sorolja fel a vogul nyelv orosz jövevényszavait. A XII. fejezet a közneveket (140—268), a XIII. pedig a vogulba átkerült orosz tulajdonneveket (269—83) tarralmazza. A XIV. fejezetben tárgyalja a csupán Biblia-fordításokban előforduló szavakat (284—8). A voltaképpeni jövevényszóktól való különválasztásukat az indokolja, hogy ezek könyvszavak, a beszélt vogul nyelvben sohasem éltek. A XV. fejezet az orosz jövevényszók legújabb rétegéről szól (289—94). A 30-as évek óta megjelenő (jobbára oroszból fordított) művekben az orosz elemek száma rendkívül nagy. Ezek közül igazi jövevényszóknak csak azok tekinthetők, amelyek valamelyest már beleilleszkedtek a vogul nyelv hangrendszerébe (vö. 291—4).

A XVI. fejezet a tévesen orosz eredetűnek is magyarázott vogul szavakat tartalmazza (295—309).

6. Egyes etimológiákhoz fűződő megjegyzéseim:

KÁLMÁN (179—80) a vog. (KANN.) FL. *käs*, Szo. *káz* 'Unterhosen, eine Art Weibergürtel' szót megkérdőjelezve a többes számú or. *zauu* 'Lenden, Hosen' alakból származtatja. Hangtani szempontból azonban sokkal valószínűbbnek látszik TOIVONEN (FUF. XXXII, 35) nézete, amely szerint a vogul szó és a hasonló hangalakú osztják megfelelője a zürj. *gatš* 'Hose, Unterhose, Bauernhose' szóból ered.

KÁLMÁN BÉLA a zürj. (UOTILA, SyrjChrest. 144) *sirp* 'Fischnetz in Sackform', (SzsSzlKomi) AV., Szkr. *sirp*, Vm., Ud. *sirp* ua. és a zürj. (WICHM. — UOT.) V., AV., Sz., Lu., I., Ud. *gimga* 'Reuse' szót az orosz *цирп*, illetőleg az orosz *зума* átvételének tartja. Az orosz szókról viszont az a véleménye, hogy azok a vogulból származnak (vö. 30; uo. irodalom).

Úgy gondolom, hogy a zürjén szók oroszból való származtatása hangtanilag nem lehetséges. A zürj. *gimga* *i* hangja ugyanúgy nem felelhet meg az or. *зума u (i)* hangjának, mint ahogy a zürj. Vm., Ud. *sirp*-beli *i* magánhangzó nem lehet az or. *цирп u (i)* hangjának a megfelelője. Véleményem szerint ellenkezőleg: az orosz alakok származnak a zürjénből. A zürj. *gimga*-nak az or. *зума* szabályosan felel meg. Az oroszban *z* után nem állhat *u (i)*. Ezért a zürjén *szó i* hangját az oroszban *i*-vel (*u*) helyettesítették. Az or. *цирп* származhatik a zürj. *sirp* alakból és a *sirp*-ből is. Az orosz kemény (nem palatalizált) *s* után *i (u)* nem állhat, hanem csak *i (u)*. — Nézetem szerint a vog. (MUNK. — SZIL.) É. *kamkä*, P. *kämkä*, P. *kämkä* 'nagy varsa' és a (MUNK. — SZIL.) É., KL., P. *sirp* 'eine Art Fischnetz' ugyancsak zürjén jövevényszó.

KÁLMÁN (305) a vog. É. *saka*, K. *säk*, P. *säk*, *säkä* 'sehr' szót — helyesen — a tévesen orosz eredetűnek tartott szavak közé sorolja. A vogul szó eredetéről azonban nem nyilatkozik. TOIVONEN (FUF. XXXII, 80) a vogul szót megkérdőjelezve a zürj. (WICHM. — UOT.) Sz., Lu., P. *žyk*, I. *žyk*, Sz. *te ž. vetš* 'mache mehr!' szóból származtatja.

A könyvhöz irodalom- és rövidítésjegyzék (311—4, 315—6), valamint orosz szómutató (317—27) csatlakozik.

7. KÁLMÁN BÉLA monográfiája a finnugor nyelvtudomány jelentős eredménye. Jelentős, mivel a szerző célkitűzését, a vogul nyelv orosz jövevényszavainak a felderítését és sokoldalú vizsgálatát rendkívül kiválóan oldotta meg.

RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY

A magyar nyelv értelmező szótára

Szerkesztette az MTA Nyelvtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó. Bp. III. k. (H—Kh) 1960., IV. k. (Ki—Mi) 1961.

Folyóiratunknak LXII. kötetében (375—8) alkalmmal nyílt egy rövid ismertetés keretében foglalkozni az ÉrtSz. I. és II. kötetével. A közlemény megjelenése óta napvilágot látott a III. és IV. kötet is, az egész anyagnak kétharmad része áll már rendelkezésünkre. Az eddigi ütemes megjelenésben biztosítékot láthatunk arra nézve, hogy a szótár utolsó kötete — a terveknek megfelelően — 1962 első felében elhagyja a sajtót.

Az első két kötetet bemutatva csak a szótár általános jellemzésére kerülhetett sor, s részletproblémák taglalásába nem bocsátkozhattam. BÁRCZI GÉZA a Magyar Nyelvőrben (LXXXIV, 129—36) és HADROVICS LÁSZLÓ a Magyar Nyelvben (LVII, 13—20) szintén inkább elvi síkon mozogva foglalkoztak az ÉrtSz. problémáival. — Minthogy azonban kívánatos, hogy az egyes problémaköröket illető részletes kritika is meginduljon, az alábbiakban — felhasználva a III. és IV. kötet megjelenésének alkalmát — kísérletet tennék az ÉrtSz.-beli szóanyag elemzésére. Azért választottam ezt a problémakört, mert minden szótár használhatósága nagymértékben függ attól, hogy mi van meg, illetőleg mi nincs meg benne, a szótár célkitűzéseinek megfelelően sikerült-e az anyagválogatás munkája.

Az ÉrtSz. I. kötetében közölt Tájékoztató szerint (XVII. lap): „Az ÉrtSz. [a XIX. és XX. században] beszélt és írott magyar köznyelvnek, a tágabb értelemben vett magyar társalgási és irodalmi nyelvnek szó- és kifejezőkészletét dolgozza fel. [Korlátozott terjedelme miatt azonban csak azokat a szavakat dolgozza fel,] amelyeket nyelvünk közéletű, széles körökben ismert, gyakran használt, a gondolatközlésben, a mindennapi érintkezésben fontos szavainak tekint. E mellett az általános elv mellett azonban egyéb megfontolások is érvényesültek annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy nyelvünknek ez vagy az a szava helyet kaphat-e az ÉrtSz. címszavai között. . .”

Általánosságban a szótárnak eddig minden bírálója sikeresnek mondotta a szerkesztők szövőlogató munkáját, én is ezt írhattam: „lényegesen más szóanyagot, amely a szótár feladatainak jobban megfelelne, meggyőződésem szerint képtelenség lenne a jelenlegivel szembeállítani” (376. l.). Hogy részleteiben, a szókészlet egyes csoportjait illetőleg is jól sikerült-e a válogatás a szókészlet tengeréből, azt a bírálónak ugyanazért nehéz eldönteni, amiért a szerkesztőknek nehéz volt válogatni. Mindenekelőtt az ÉrtSz.-nak nincsenek méltó előzményei, amelyekkel összevetve az ÉrtSz.-at kiderülhetne, helyesen tükrözi-e a szótár a magyar szókincsnek kb. másfél százados fejlődését, amit a tájékoztatóban ígér. Nehézzé tette és teszi mindennemű szótár összeállítását, illetőleg állományának bírálatát az is, hogy nyelvtudományunkban eddig még csak kísérlet sem történt arra, hogy statisztikai módszerek segítségével döntések el, mely szavak sorolandók a „fontos”, melyek a „kevésbé fontos” kategóriába.

Ilyen körülmények között az anyagválogatás bírálójának — hogy többé-kevésbé objektív eredményre juthasson — a következő próbáknak kell alávetnie az ÉrtSz. anyagát: 1. Össze kell vetni az ÉrtSz.-at három értelmező szótárunkon kívül az ötvenes években kiadott nagy magyar — idegen nyelvű szótárakkal, amelyek megfelelő anyanyelvi szótár híján mai szókincsünknek egyedüli leltározói voltak egészen az ÉrtSz. megjelenéséig (vö. ORSZÁGH LÁSZLÓ: I. OK. VI, 121); 2. Meg kell önmagától is kérdeznie a bírálónak, hogy felvette volna-e ő is azokat a szavakat a szótárba, amelyeket a szerkesztők beletettek; 3. Tájékoztathat az ÉrtSz. használhatóságáról az is, ha különböző stílusrétegekbe tartozó szövegeket abból a szempontból vizsgálunk meg, hogy feldolgozza-e szóállományukat az ÉrtSz., és milyen mértékben. — Önmagában persze egyik eljárás sem meggyőző: a két nyelvű szótárak más célkitűzésük miatt válogatják másképp az anyagot, mint az ÉrtSz.; az egyéni nyelvérzék szubjektíven ítél; más szövegek talán más eredményre vezetnének. Úgy gondolom azonban, hogy a három vizsgálatból összegyűlt adatok együtt már támpontot nyújtanak bizonyos következtetések levonására.

Jóllehet a magyar nemzeti irodalmi és köznyelv is úgy jött létre, hogy egy nyelvjárás a többi fölé emelkedett, s ebben hasonlít a többi európai nemzeti nyelvekhez, különbözik azonban tőlük a tekintetben, hogy bármely nyelvjárásból kész volt és kész ma is szóalakváltozatoknak, szavaknak befogadására. Mai irodalmi nyelvünk hangtani arculata, szókincse a nyelvjárások hosszú csatájának eredménye (vö. PAIS: I. OK. IV. 425—66). Értelmező szótárunk szóállományát vizsgálva éppen ezért azt tartom a leglényegesebb kérdésnek, hogy hogyan viszonyul az ÉrtSz. a nyelvjárások szókincséhez.

A kitűzött cél megközelítése érdekében először több szótárat összevetettem az ÉrtSz.-ral, mégpedig a következőket: értelmező szótárak: CzF. = Czuczor—Fogarasi II.

1864., Ball. = Ballagi 1868., Bal. = Balassa 1940.; magyar—idegen nyelvűek: GH. = Gáldi—Hadrovics (m.—oroszl) 1952., O. = Ország (m.—angol) 1953., H. = Halász (m.—német) 1957., E. = Eckhardt (m.—francia) 1958. — Ezekben a *he*-től a *hederít*-ig terjedő szóanyag a következőképpen van képviselve (a ritkított betűkkel szedett szavak vannak benne az ÉrtSz.-ban, de ha az ÉrtSz. rövidítés zárójelben van, nem önálló címszóként): *he* v. *hé* (indulatszó): CzF., Ball. | *he* (mondatszó): ÉrtSz. | *hé* 'hév, hő': CzF., Ball., Bal. | *he*, *hé*, *hé* 'úr, hiány': CzF., Bal. | *hé* 'padlás': Ball. | *hé* (indulatszó): CzF., Ball., Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *héaba* v. *héába* l. *hiába*: CzF. | *héános* v. *héános* l. *hiános*: Ball. | *héanyag* 'tűz, hő': CzF., Ball. | *héas* l. *héjas*: CzF. | *Heaviside-réteg*: E. | *héaz* l. *héjaz*: CzF. | *heb* v. *héb* v. *hőb* (gyök): CzF. | *hebe*: CzF. | *Hébe*: H., E. | *hebefrénia*: E. | *hebefrénias*: E. | *hebeg*: CzF., Ball., Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *hebege* v. *hőbőge*: CzF. | *hebegés*: CzF., GH., O., H., E., (ÉrtSz.) | *hebeg-habog*: O. | *hebegő* v. *hőbőgő*: CzF. | *hebegő*: (Bal.), GH., O., H., E., (ÉrtSz.) | *hébe-hóba* v. *hében-hóban*: CzF., Ball. | *hébe-hóba*: Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *hebehurgya*: CzF., Ball., Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *hebehurgyázkodás*: CzF. | *hebehurgyázkodik*: CzF., Ball. | *hebehurgyán*: GH., E., (ÉrtSz.) | *hebehurgyás*: CzF., Ball. | *hebehurgyaság*: CzF., GH., O., H., E., (ÉrtSz.); | *hebehurgyáskodik* l. *hebehurgyázkodik*: CzF., Ball. | *hebehurgyáskodás*: H. | *hebehurgyáskodik*: H., (ÉrtSz.) | *hebehurja* l. *hebehurja*: CzF., Ball. | *hebehurjaság* l. *hebehurjaság*: CzF., Ball. | *hébe-korba* v. *hébe-korban* l. *hébe-hóba*: CzF., Ball., Bal., GH., O., H., E.; | *hébe-korba*: ÉrtSz. | *héber*: CzF., Ball., Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *héber*: CzF., Ball., Bal., O., H., E., ÉrtSz. | *hébérez*: Bal., O., H., E., ÉrtSz. | *hébérezés*: (ÉrtSz.) | *hébérező*: (ÉrtSz.) | *héberling*: E. | *héberül*: CzF., Ball., Bal., E., (ÉrtSz.) | *hebetel* l. *habatol*: CzF. | *hebetel*: Ball., Bal., ÉrtSz. | *hebraista*: O., E. | *hebraizmus*: H. | *hébusz* v. *hébuz*: CzF. | *hébusz*: Ball. | *hebrencs*: Bal., O., H., ÉrtSz. | *hebrencskedik*: H., (ÉrtSz.) | *Hebridák*: GH., O., H., E. | *hecc*: CzF., Ball., Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *hecce* v. *hejce*: CzF. | *hecike* 'kicsi': Ball. | *heccel*: Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *heccelés*: H., E., (ÉrtSz.) | *heccelget*: (ÉrtSz.) | *heccelhető*: (ÉrtSz.) | *heccelő*: O., E., (ÉrtSz.) | *heccelt*: (ÉrtSz.) | *heccelődik*: Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *heccelődés*: (ÉrtSz.) | *heccelődő*: (ÉrtSz.) | *hecc-hadjárat*: (ÉrtSz.) | *hecces*: Bal., O., E. | *hecckáplán*: O., E. | *heccclap*: O., H., E., ÉrtSz. | *heccmajszer*: E. | *heccmester*: ÉrtSz. | *Hecce* (falu): CzF. | *heccsedli*: Bal., GH., O., H., ÉrtSz. | *hecserli*: E.; (ÉrtSz.) | *hecserlő*: E. | *hecske* 'kis hegy': CzF., Ball. | *hecske* (megszólítás): CzF., Ball. | *hed* (gyök): CzF. | *hedegű*: CzF., Ball., Bal. | *heder*: CzF., Ball. | *hederedik*: Bal. | *hedereg*: CzF., Bal. | *hedergés*: CzF. | *hederget*: CzF. | *Hederik* (személynév): CzF., Ball. | *hederít*: CzF., Ball., GH., O., H., E., ÉrtSz.

Az összeállításból szemléletesen kitűnik az a közismert tény, hogy irodalmi nyelvünkben egyre fogynak a táji eredetű alakváltozatok. A múlt század második felében még egyenrangúan szerepeltetett *héba*~*héába*~*hiába* közül a *hiába* lett az irodalmi nyelvi forma; a már száz éve is csak alakváltozatként felvett *hebehurja* teljesen visszaszorult a *hebehurgya* mellől; ugyanígy nem él már a *hébe-korban* sem, legfeljebb a *hébe-korba*; a *hedegű* tréfás hangátvetéssel alakult parole-jelenségnek tűnik a mai beszéző számára, ha olykor felbukkan, önálló szóként — mint régen — ma már nem szerepelhet szótárban. Stb. S hogy ez a folyamat még mindig tart mutatja az ÉrtSz.-nak számos címszava (pl. *heccsedli*~*hecserli*; *akác*, *fedezék* stb.): az előtűt tíz-húsz évvel még elevenen élő, egyenrangú variánsok közül az ÉrtSz. az egyiket már nem irodalmi nyelvnek minősíti, mint arra az I. és II. kötet ismertetésekor felhívtam a figyelmet (i. h. 376). A tájnyelvi elemeknek irodalmi nyelvünkben való kiszorulása kitűnik abból is, hogy a CzF.-ban meg a Ball.-ban szereplő nyelvjárási szók közül nem egy teljesen kimarad mind a modern kétnyelvű szótárakból, mind az ÉrtSz.-ból: *hóa*, *héaz*, *hebe*, *hebege* v. *hőbőge*, *hébusz* v. *hébuz*, *héce*, *hecike*, *hecske*, *hecske*, *heder*, *hedereg*. Bemutatott kis anyagunkból ez elég sok, s ha ezt a mennyiséget szókincsünk egészére kivetítjük, fogalmat alkothatunk magunknak az egész folyamat hatalmas méreteiről. — Tájszavak háttérbe szorulásával egy időben persze az ellenkező irányú szókincsáramlás is folyt, a nyelvjárásokból különösen a nyelvújítás korában került át sok szó az irodalmi nyelvbe: *badar*, *barangol*, *betyár*, *böngész*, *bucka*, *csalít*, *csőkönyös*, *degesz* stb. (vö.: NyÚSz.; BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 40). Ezt a már lejtátszódot, befejeződött szómozgást az ÉrtSz. híven tükrözi is, ugyanúgy, ahogyan modern kétnyelvű szótáraink.

Nem egyezik viszont az ÉrtSz.-nak meg a magyar—idegen nyelvű szótáraknak az állásfoglalása az olyan szavak tekintetében, amilyen a *hebeg-habog* (O.), *hebetel* (ÉrtSz.), *hebrencs* (O., H., ÉrtSz.), *hecsepecs* (ÉrtSz.). Az ok nyilvánvaló: olyan tájiszavak ezek, amelyek felemelkedtek már az irodalmi nyelv szintjéig, de sorsuk még bizonytalan;

meg is maradhatnak, ki is avulhatnak belőle. Az ilyen szavaknak pillanatnyi értékét a nyelvben, s azt, hogy méltók-e egy olyan műben való megőrkítésre, amilyen az ÉrtSz., a szótárszerkesztő egyénnek vagy kollektívának kell eldöntenie. A döntést az ítélezőknek subjektív nyelvérzéke erősen befolyásolja: a *hebeg-habog* csak ORSZÁGH szótára, a *hebetel* és a *hecsepecs* csak az ÉrtSz. szerint tartozik irodalmi nyelvünk törzsszállományába, a többi szótárak annyira nyelvjárásnak tartják őket (akárcsak az én nyelvérzéke), hogy nem veszik fel egyiket sem. A *hebrencs*-nek három szótárban való szereplése annak a jele, hogy nyelvjárásból köznyelvvé válóban van a szó (állásfoglalásukat az én nyelvérzéke is helyesli). Hogy bemutatott kis anyagunkban is négy problematikus szó akadt, amelyek közül kettőt (a *hebetel*-t és a *hecsepecs*-et) a bilingvis szótárakhoz hasonlóan én sem vettem volna be az ÉrtSz.-ba, további böngészésre ösztönzött. Ennek eredményeképpen az a vélemény alakult ki bennem, hogy az ÉrtSz. a szükségesnél nagyobb számban vesz föl az országnak csak egy kisebb-nagyobb területén használt, úgynevezett valódi tájszavakat. Az ilyen szavak szerepeltetését illetőleg támadtak kételyeim:

*cuca*¹, *cuca*², *cula*, *cságot*, *csajvadék* (O.), *csanak*, *csapinós* (E.), *kócipor*, *kocsintás* (O.), *kojtol*, *kota* (O.), *koszperd* (E.), *koszpítol*, *kolta*, *kotonoz* (O.) stb. A modern idegen nyelvi szótárak közül csupán ORSZÁGHÉ és némiképpen ECKHARDTÉ megértő e réteg iránt (de nem egyformán!), a GÁLDI—HADROVICS-féle, meg a HALÁSZ-féle szótár egyet sem tartalmaz a bemutatott szavakból. Nemcsak a magam nyelvérzéke szerint nem való hát ez a réteg ilyen nagy mértékben az ÉrtSz.-ba! A hangsúly természetesen az „ilyen nagy mérték”-en, és nem a „nem való”-n van. Az idézett szavak közül azokat, amelyekre az ÉrtSz. irodalmi idézetet közöl némelyikre, pl. a *culá*-ra, a *csapinós*-ra, a *koszperd*-re több szerzőtől is, én is feltétlenül az ÉrtSz.-ba valónak tartom. Az irodalmi adatoltság ugyanis határozott jele annak, hogy a szó áttörte a nyelvjárás korlátait, s ha hozzá akarjuk segíteni közönségünket nemzeti klasszikusaink nyelvének teljes megértéséhez, nem zárkozhatunk el tájszók felvételétől. Persze az adatoltság egymagában nem döntheti el a szó sorsát. Egyrészt irodalmi adat nélkül is hasznos volt bevenni az ÉrtSz.-ba a 'szűrő-eszköz, hegyes bot' jelentésű *cuca* szót, mert több jelentésárnyalata van és sokfelé használják; másrészt viszont a szótár különösebb kára nélkül ki lehetett volna hagyni az irodalomban egyszeri előfordulásnak tűnő ritka tájszókat, amilyen pl. a 'valakinek a kedvese' jelentésű *cuca* Jókainál, vagy ugyancsak őnála a 'rongál, koptat' jelentésű *koszpítol*. Mind ezen utóbbiak, mind pedig az irodalomból nem adatolható, s valamely tájhoz szorosan kötődő szavak tájszótárba, nem pedig [, „a XIX. és XX. sz.-ban] beszélt és írott magyar köznyelvnek... széles körökben ismert, gyakran használt, a gondolatközlésben, a mindennapi érintkezésben fontos” szavait feldolgozó ÉrtSz.-ba valók. A már említett *hebetel*-en meg *hecsepecs*-en kívül tehát ezeket sem vettem volna bele az ÉrtSz.-ba: *cságot*, *csajvadék*, *kocsintás*, *kojtol*, *kolta*, *kotonoz* stb.

Összegezve a tájszókról eddig mondottakat: Véleményem szerint ha nem szűnt is meg teljesen nyelvjárás szavaknak az irodalmi és köznyelv szókinésébe való felszívódása, nyelvünk szavainak ilyen irányú áramlása már nem olyan nagy, hogy az ÉrtSz.-nak olyan mértékben kellett foglalkoznia a tájszavakkal, amennyire tette. Irodalmi és köznyelvünk ma már nem fogad be olyan szívesen nyelvjárás szótakat, mint valamikor, inkább meglevő állományából építi tovább szókinését. A nyelvjárásokból való szókölcsönzés helyett az ellenkező irányú szóáramlás jellemző mai szókészletünkre.

Természetesen egyáltalán nem baj még perifériális tájszavaknak a szótárba tétele sem akkor, ha más rétegeket is elegendő mennyiségű szó képvisel. Elsősorban az elmúlt másfél évtized neologizmusaira gondolok, mint olyan rétegre, amelynek szerepelnie kell a szótárban, és súlyos hiba lenne, ha mai nyelvünkben kevésbé fontos szavak miatt ezek kiszorultak volna belőle. A szavak összeválogatását vizsgálva fontos tehát a neologizmusok meglétének vagy hiányának felderítése.

Induljunk ki a tájszavaknál bemutatott felsorolásból! Ebben az önálló címszóként szerepeltetett *hecclap* és a *hecc* alatt összetételként megadott *hecchadjarat* már sejteti, hogy az ÉrtSz. fontos feladatának tartotta az utóbbi évek neologizmusainak szótározását. — Ezt bizonyítják a szűrőpróbák is. Többnyire „új” minősítéssel ellátva önálló címszóként megtaláljuk egyebek közt az *agronómus*-t, a *délelőtős*-t, a *kiértékel*-t, a *kollektívá*-t, a *kollektívizmus*-t, a *kombajn*-t, a *kombinát*-ot, megvan (*-gal!) a *diszpécser* meg a *dekád* is. Régi szavaink új jelentéseiről sem feledkezett meg a szerkesztőség. Benne van az ÉrtSz.-ban az *átpolitikál*-nak 'politikával átszó', az *átértékel*-nek 'újraértékel' jelentése, megtaláljuk (*-gal!) az *átbeszél*-nek 'megvitat' értelmét, és nem hiányzik a *kollegium*-nak 'főhivatali tanácskozó testület' jelentése sem. Szemléletesen mutatják és bizonyítják a neologizmusok felvételére irányuló törekvést az *atom* szóval alakult összetételek az ÉrtSz.-ban. Az *atom* szócikk végén Ő jelzés után ezeket találjuk: ~*ágyú*, ~*bizottság*, ~*bontás*, ~*csoport*, ~*diplomácia*, ~*hasadás*, ~*hég*, ~*hő*, ~*modell*, ~*politika*,

~sugár, ~szerkezet, ~technika, ~tudós. Önálló címszavak még a következők is (több szócikk végén Ő jelzéssel még további adatok): *atombomba* (Ő: ~gyár, ~robbanás), *atomellenőrzés*, *atomelmélet*, *atomenergia* (Ő: ~forrás), *atomerő*, *atomerőmű*, *atomfegyver* (Ő: ~készlet), *atomfelhő*, *atomfizika*, *atomfizikus*, *atomháború*, *atomkorszak*, *atomkutatás*, *atommag* (Ő: ~bombázás, ~fizika, ~fizikus, ~hasadás, ~reakció), *atommáglya*, *atomrobbanás*, *atomrombolás*, *atomsúly* (Ő: ~szám, ~táblázat). 20 címszó + 26 adat = 46. Ez helyesen eltalált arány az atomkutatások kezdeti szakaszának szókincsét tükröző GÁLDI—HADROVICS-szótár 16, és a rendkívül bő ECKHARDT-féle szótár 82 adata között.

De nemcsak a „komoly” neologizmusok iránt érzékeny a szótár, hanem regisztrálja a társalgási nyelv bizalmas stílusárnyalatú új szavait, fordulatait is. Külön címszó a *cucc*, a *duma* és a *dumál*, a *kaja*, a *kajál* (*kajol*), a *klassz*, a *maszek* stb. Régi szavak új jelentése sem marad ki a szótárból: *átver* 6. = 'becsap'; *fűz* (ige) 7. = 'be akar csapni vkít'; *kiborul* 2. = 'önuralmát vesztí'; *kidurrant* 3. = 'csunyán becsap, rászed'; stb. A *cső* címszó alatt megtaláljuk a *csőbe húz*, *bejön a csőbe*, *benne van a csőben* frazeológiai egységeket. Ez így is a helyes: nem lenne reális a mai magyar szókincsről rajzolt kép ezek nélkül a szavak és kifejezések nélkül!

Persze, amilyen hiba lett volna a neologizmusok mellőzése azon megfontolásból, hogy még nem elég állandó elemei szókincsünknek, és nem értek még meg a szótározásra, ugyanolyan hiba lett volna kérész életű szókkal megtönni az ÉrtSz. lapjait. Ha például az *atom* összetételeket nagyobb számban fel akarta volna venni az ÉrtSz., itt ilyenekre került volna sor: *atombolond*, *atomőrült* (vö. ECKHARDT), vagy az olyan egészen parolejelenségekre, mint *atom-ugródeszka* (MNemzet 1961. okt. 24 : 1). Vagy kár lett volna megörökíteni, hogy az elmúlt (1960/61-es) tanévben az *atomi* szónak 'jó, finom, klassz' jelentésben nagy divatja volt Budapesten a diáknyelvben. A *bezsong* 'elbolondul, belebolondul vkibe' jelentésű argószó kihagyása éppen úgy indokolt volt, mint a *dumcsizé*, a *kotonkabáté* (vö. HALÁSZ) vagy a *markecolé*.

Mit mutat a neologizmusok feldolgozásáról az, ha egy újságnyelvi szövegrészletet (amelyben több neologizmus van) megvizsgálunk abból a szempontból, hogy az ÉrtSz. megadja-e a szükséges felvilágosításokat? (A dőlt félkövérrel szedett szavak címszavak az ÉrtSz.-ban, a dőlt betűs szók a szócikkek végén felsorolt összetételek és képzett származékok között találhatóak. A kézirát nyomdába adásakor még meg nem jelent kötetekben levő szavakra nézve az ÉrtSz. szerkesztőségétől kaptam felvilágosítást.) A szöveg ez:

„Megtekintették a televízióképcső-gyártó üzemerést is, ahol a termelés szinte teljesen automatizált. Hosszasan elidőztek a gyár kiállítási termében. Itt helyezték el azt a mintegy nyolcvan fajta úrcikket — az izzólámpáktól kezdve a színes televízió-képernyőig — amelyet az üzemben gyártanak. X életárs különös érdeklődéssel szemlélte azt a berendezést, amelynek a gyártása a közeljövőben kezdődik meg az üzemben: ez az új típusú készülék a televízió képernyőjén látható képet kivetíti a mozivászorra. Ilyen módon lehetséges a filmvetítés vetítógép és filmszalag nélkül. . . Ennek a berendezésnek minden bizonnyal nagy jövője van, különösen jutahelyen, ahol kevés a filmszínház. Amikor véget ért a munkaidő, a gyár dolgozói gyűlésre jöttek össze a hatalmas kultúrteremben. . . A gyűlés részvevői lelkes tapsal köszöntötték a terembe lépő magyar pártdelegáció tagjait” (Népszabadság 1961. okt. 26 : 10).

A szöveg szavai közül csak 4 nem található meg az ÉrtSz.-ban: *televízióképcső-gyártó*, *televízió-képernyő*, *kezdve*, *pártdelegáció*. Rendkívül jó eredmény ez, különösen akkor, ha tekintetbe vesszük a következőket: Bár az idézett sorok újságból valók és a benne levő szavak mind eléggé ismertek, a szöveg egy köznyelvi értelmező szótár számára komoly próbát jelenthet, hiszen meglehetősen sok műszaki (híradástechnikai) műszó van benne. S az ÉrtSz. ezek zömét is tartalmazza többnyire önálló címszóként: *televízió*, *képernyő*, *vetítógép*, *filmszalag* stb. A *televízióképcső-gyártó* meg a *televízió-képernyő* külön nem is való az ÉrtSz.-ba, annyira szakmai mindkettő, meg aztán voltaképpen benne vannak, az értelmezett alkotó elemekből összerakhatók. Ugyanígy vagyunk a *pártdelegáció* szóval is, hiszen a *párt* is, a *delegáció* is, megvan külön címszóként. Csak a *kezdve* szó kimaradása hiba szerintem, ezt a névutóvá lett határozói igenevünket már fel lehetett volna venni külön címszóként.

Más szövegek nyilván némiképp más eredményt mutatnának, de nyilván csak erősen szakmai vagy régies szöveg tudna kifogni az ÉrtSz.-on. Erre mutat legalábbis az a vizsgálat, amelyet egyetemi nyelvészeti gyakorlataimon végeztettem: a hallgatók a legkülönbözőbb típusú és stílusú szövegek szavainak néztek utána az ÉrtSz.-ban, s hiányt alig-alig jelentettek. — Rendkívül meggyőző a már közölt összevetés is: értelmező szótáraink és kétnyelvű szótáraink minden hasznos anyaga megvan az ÉrtSz.-ban (egy-

dül a *hecces*-t vettem volna még fel mai nagy elterjedtsége miatt az ÉrtSz.-ban meg nem levők közül).

Voltaképpen ugyanolyan vizsgálatokra lenne szükség az idegen szavakat, az archaizmusokat, a szakszókincseket illetőleg is, amilyeneknek segítségével a tájszavak és a neologizmusok válogatását megpróbáltam boncolgatni. Erre azonban itt most már nincs hely, és talán nem is olyan sürgős munkák ezek. Tallózásaimból úgy látom, hogy az említett szókincsrétegek vizsgálata sem változtatná meg azt az igen kedvező képet, amelyet az ÉrtSz. szóanyagának összetételéről a tájszavak meg a neologizmusok alapján rajzoltam: új értelmező szótárunkban inkább több van, mint kevesebb. S ez semmiképp sem hiba! Ha néhány tucat szó valóban feleslegesnek bizonyulna, s másik néhány tucatot nagyobb haszonnal látnánk is az ÉrtSz.-ban, akkor is csak ezzel a summázattal zárhatnánk le a témakört: gondos és megfontolt, kierielt alapelvek szerint és jó nyelvérzékkel végzett válogatás eredménye az ÉrtSz. szóanyaga, bőséges és megbízható kincsesára nemcsak nyelvünk jelen szókészletének, hanem a magyar nyelv múltjából is mindannak az anyagnak, amely nekünk ma fontos és szükséges.

FÁBIÁN PÁL

Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig

Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 148 l. + 2 táblázat. Nyelvtudományi Értekezések 23. sz.

1. BERRÁR JOLÁN, aki a nyelvészeti szakirodalomban mint a névtudomány jeles művelője tűnt fel, az utóbbi években végzett termékeny munkássága során a magyar történeti mondatban kiváló bűvárának bizonyul. Idevágó könyveit, tanulmányait, cikkeit a szintézisre való törekvés, a rendszerben látás képessége és a nyelvfejlődés dinamizmusa iránti fogékonyság jellemzi. Ezek az erények fémjelezték már azt a dolgozatát is, amely legelőször hívta fel munkásságára a magyar mondatban kutatóinak figyelmét. BERRÁR ebben a cikkében a magyar megengedő mondatok fejlődésrajzát vázolta fel (MNY. LII, 26—35). A megengedő mondatok a mellékmondatoknak egyik érdekes csoportjába tartoznak, a feltételes, a hasonlító és a következményes mellékmondatokkal együtt. Ezek a mondatok nem sorolhatók be egyszerűen a mondatrészkifejtő alárendelt mondatok közé. Eppen BERRÁR JOLÁN volt az, aki elsőnek ismerte fel, hogy a felsorolt mellékmondatfajták e sajátságuk alapján együvé tartoznak, külön kategóriát alkotnak, s nevet is ő adott nekik Magyar történeti mondatában, „sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok” címmel sorolva fel őket (165—173).

Az utóbbi években több kutató figyelme fordult e felé a leíró és történeti szempontból egyaránt igen tanulságos vizsgálatokra ösztönző, érdekes eredményekkel kecsegtető mellékmondat-csoport felé. S hogy BERRÁR sem maradt hűtlen ehhez a részterülethez, azt legújabb könyve is bizonyítja, amely a magyar nyelv hasonlító mellékmondataival foglalkozik.

Bár a könyv tulajdonképpeni tárgya nyelvtörténeti természetű: a hasonlító mondatok történetének, fejlődésének egy fontos szakasza, a leíró nyelvtan is értékes eredményekkel gazdagodik BERRÁR vizsgálódásaiból. Ebből a szempontból elsősorban a könyv bevezető fejezete érdemel figyelmet, amely a későbbi fejtegetések alapvetéseként a hasonlítás általános kérdéseivel foglalkozik. De nem kevésbé tanulságos az a finom kategorizálás sem, amely a könyv második nagy fejezetében adattárszeríten mutatja be kódexünk hasonlító mondat típusait.

2. „A hasonlítás általános kérdései” című bevezető fejezet a mondatokban érvényesülő s különösen a mellékmondatokra jellemző fogalomkapcsolatoknak gondolatébresztő felvázolása után a hasonlító mondatokban föllelhető fogalomkapcsolatokat vizsgálja. Miután összeveti ebből a szempontból a hasonlító mondatokat a párhuzamos tartalmú mellérendelő és vonatkozó alárendelő mondatokkal, a következőket állapítja meg: „A hasonlító mondatok nagyrészt mellékmondatok, tehát a főmondat valamely mondatrészét fejtik ki (hasonlító) mondat formájában. Ez a mondatrész mindig a dolog valamely ismertetőjegyét jelöli meg és sohasem magát a dologot” (9). BERRÁR ezután aszerint tipizálja a hasonlító mondatokat, hogy milyen ismertetőjegyeket fejtenek ki, megjegyezvén egyúttal azt is, hogy ez az ismertetőjegy a főmondat milyen mondatrészeként állna. Két nagy csoportra bontja a vizsgált mondatokat.

A hasonlító mondatok első nagy csoportja valamilyen járulékfogalmat fejez ki mellékmondat formájában. A hasonlító mondat kifejezhet: 1. változásfogalmat, pl. „*Úgy csinál, mint a macska*” (= nyávog); 2. minőségfogalmat, pl. „*Olyan, mint a róza*” (= piros) — ebben a csoportban említi meg a szerző az állapotfogalmat kifejező hasonlító mondatokat is —; 3. mennyiségfogalmat, pl. „*Annyi volt, mint égen a csillag*” (= sok). — Az eddigiek közül különösen figyelemre méltó az 1. jelzésű alcsoport. BERRÁR — KUBINYI LÁSZLÓHOZ (MNY. L. 408) csatlakozva — joggal állapítja meg, hogy az „*Úgy csinál, mint a macska*”; „*Úgy történt, amint megálmódta*”-féle mondatokban „az utalószó nem pusztán az *úgy*, s ez nem a *csinál, történt* módjára mutat, hanem az *egész úgy csinál, úgy történt* utalószó, a cselekvés vagy történés igemása-a; pusztán formai sajáttság az, hogy általában nem egy magában álló igével, hanem egy módhatározó utalószóval + igével... fejezzük ki.” Majd így folytatja: „Ezeket a mondatokat kénytelen vagyok valóban igei állítmányi mondatoknak nevezni, ha nem akarom, hogy reménytelenül összekeveredjenek a módhatározói mondatokkal” (9–10). Mégsem mondhatni szerencsésnek az „igei állítmányi mellékmondat” műszó alkalmazását. BERRÁR itteni csoportosításában ugyanis — mint már említettem, s még vissza is térek rá — nem a grammatikai szempont (a mondatrész-szerep), hanem a logikai szempont (a főmondatban is, az elsődleges. A változásfogalmat kifejező hasonlító mellékmondatok viszont nem szükségképpen állítmányiak. E ténynek figyelmen kívül hagyása okozhatta egyébként azt az apró hibát, elnézést is, hogy a könyv második nagy fejezetében, amely mondatrészi szerepük szerint is osztályozza a kódexekben előforduló hasonlító mondatokat, igei állítmányt kifejtő mellékmondatnak van nevezve ez is: BodK. 10₁₁: „*mákeppen az vr veri az ő zolgayat azert hog iowa legen... E z e n k e p p e n* kell minekwnk es tennye a mi teftwnkel” (44). Itt a mellékmondat valóban változásfogalmat fejt ki, de semmiképpen sem az állítmányt. Másutt maga BERRÁR figyelmeztet arra, hogy „nem szabad... mechanikusan elemeznünk a hasonlító mondatokat, és az alanyokat a hasonlításban szereplő dologfogalmakkal, az állítmányokat a hasonlításra alapot adó járulékfogalommal (vagy fogalmakkal) azonosítanunk” (20).

A változásfogalmat, minőségfogalmat és mennyiségfogalmat kifejező mellékmondatokkal még nem zárul le a hasonlító mondatok első nagy csoportja. A minőség- vagy változásfogalom ugyanis meg lehet nevezve már a főmondatban is, s ebben az esetben a hasonlító mondat ennek fogalomkörét bővíti valamely új jegy hozzáadásával. Ez az új jegy lehet a változás-, illetőleg minőségfogalom módja (BERRÁR ilyenkor változástípusról, illetőleg minőségtípusról beszél) vagy mértéke. Ezerint a hasonlító mondat az előzőleg említett három eseten kívül megnevezhet: 4. változástípust, pl. „*Úgy futott, mint a nyúl*” (= gyorsan); 5. minőségtípust, pl. „*Olyan piros, mint a róza, és nem mint a téglá*” (= lilás és nem sárgásan); 6. a változás mértékét, pl. „*Megsokasítom nemzetedet, mint az ég csillagait*” (= igen nagy mértékben); 7. a minőség mértékét, pl. „*Olyan piros, mint a róza*” (= nagyon); 8. a változástípus mértékét, pl. „*Oly szívesen fogadták, mint egy rokont*” (= nagyon szívesen); 9. a minőségtípus mértékét, pl. „*Oly sárgásan vörös, mint a téglá*” (= nagyon). BERRÁR kétségtelenül helyesen, igen finom elemző készséggel állítja fel ezeket a kategóriákat, bár maga is utal arra, hogy a 8. és 9. típus elkülönítése a többitől nem mindig szükséges. Valóban olykor elég nehéz is ez, mert például milyen fogalmat fejez ki a hasonlító mellékmondat itt: „*Oly örömmel tanult, mint egy lelkes kisdiaák*”? Tulajdonságfogalmat-e (az *örömmel* dologfogalomra vonatkozóan) vagy pedig a „*változástípus*” (*örömmel tanult*) mértékét (vö. ezzel az idézett példával: „*Oly szívesen fogadták, mint egy rokont*”? Vagy esetleg csupán „*változástípus*” (a *tanul* cselekvés módját)? BERRÁR talán leginkább az utóbbira gondolna, hiszen a kódexek *oly örömet* kifejezését a módhatározói hasonlító mondat utalószavának fogja fel (103). Lehetséges, hogy az efféle mondatok osztályozásakor hasznos lett volna a KÁROLY SÁNDOR ajánlotta fogalomtípust: a körülnyofogalmat (vö. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban 6) is figyelembe benni. Magam így próbáltam eljárni a hasonlító mondatokkal rokon következményes mondatok fogalmi viszonyainak vizsgálatában, amelyhez a mintát éppen BERRÁR szép kategorizálása szolgálhatta (Nyelvészeti Dolgozatok 17. sz. 5 kk.).

Az egyes alcsoportokon belül BERRÁR azt is megemlíti, hogy a hasonlító mellékmondat milyen mondatrészt fejt ki. Például a minőségfogalmat kifejező hasonlító mondatok „elsősorban állítmányiak és jelzőiek, de lehetnek praedikativusiak és translativusiak, valamint kihagyásos jelzőiek, vagyis olyan alanyi, tárgyi, képes helyhatározói, birtokos jelzői mondatok, amelyekben a szükséges főnévi fogalom nincs megnevezve, hanem a melléknévi utalószóhoz tapadt hozzá a jelentése” (10). Mindamellett szívesen látnánk egy olyan csoportosítást is, amelyben a mondatrészkifejtő szerep a főszempont. A 12. lap után található összefoglaló táblázat címe ezt igéri, de itt is elsősorban a hason-

lításban kifejezett fogalmak szerint történik az osztályozás, bár az ismertetett fejtegetésekkel nem teljesen párhuzamosan (az említett 9 kategóriával szemben 10-et sorol fel a táblázat).

A hasonlító mondatok egy másik nagy csoportját BERRÁR sajátos hasonlító mondatoknak nevezi. Az ide tartozó mondatok nem adnak a főmondat jelentéstartalmához semmi újat, csak egy — a főmondatban már megnevezett — mondatrészt nyomatékosítanak; „ez a mondatrész tehát mintegy kétszer van megnevezve: egyszer a főmondatban közvetlenül (igével, melléknévvvel, számnévvvel), másodsor a mellékmondatban körülírásszerűen, hasonlattal (főnévvvel)” (12). Az ilyen hasonlító mondatok voltaképpen nem mondatrészkifejtők. BERRÁR nagy érdeme, hogy ráirányította a figyelmet erre a mondat-típusra, amelynek meglétét eddig inkább csak sejtettük. Való igaz, hogy a „Piros, mint a rózsza”, „Mereven feküdt, mint egy halott”-féle mondatok hasonlító tagja nem értékelhető egyszerűen olyan fokhatározói-jelzői (BERRÁR szerint: mértékhatározói) mellékmondatnak, mint az „Olyan piros, mint a rózsza”, „Olyan mereven feküdt, mint egy halott” típusú mondatok hasonló tagmondata. Bár az utóbbiakban sem kell mindig kitenni az utalószót, joggal állapítja meg BERRÁR, hogy a hanglejtésben, a beszédszünetben akkor is marad valami különbség a kétfajta: a mondatrészkifejtő és a sajátos hasonlító mondat között. Persze a csak írásban közölt mondatok esetében ez a kritérium elesik, s így az olyan mondatok elbírálásakor, amilyenekkel a szerző is foglalkozik e művében, a csoportosításból a szubjektivitás mozzanata nem mindig küszöbölhető ki.

BERRÁR megkísérli, hogy a sajátos hasonlító mondatokat rokonságba hozza valamelyik ismert mondatkategóriával. Szerinte leginkább az értelmező mellékmondatokra emlékeztetnek, de két tényező mégis megakadályozza, hogy közéjük soroljuk őket. Egyrészt az értelmező dologfogalmat, a sajátos hasonlító mellékmondat pedig járulékfogalmat „értelmez”; másrészt az értelmezői mellékmondat tipikusan az értelmezett szó után áll, a sajátos hasonlító mondat pedig — a kódexbeli adatokban — rendszerint megelőzi a főmondatot (vö. „Miképpen az eb megmar, azonképpen a rágalmasság is megmar”). Én mindezek ellenére szorosabban odakapcsolnám őket az értelmezői mellékmondatokhoz. Az első akadály részben megszűnik, ha arra gondolunk, hogy ún. körülményfogalmat mind az értelmezői, mind a sajátos hasonlító mondat nyomatékosíthat. Másrészt a sajátos hasonlító mondat ma többnyire szintén a főmondat után áll, nem beszélve arról, hogy a főmondat — mellékmondat sorrend az értelmezői alárendelésben sem kötelező (vö. Nyr. LXXXIV, 496). Összekapcsolja a két mondatfajtát az intonációs tényezők hasonlósága: a megelőző nagyobb beszédszünet, s talán némileg a hanglejtés rokonsága is (vö. i. h.).

A következőkben a szerző a hasonlításban részt vevő dolog- és járulékfogalmak azonosságát, illetőleg különbözőségét szerint vizsgálja mondatait. A gondos jelentéstani elemzést szépen párosítja az alaki tényezők kimutatásával: a hasonlító mellékmondatok lehetnek teljesek, kihagyásosak (elmarad belőlük a dolog- vagy a járulékfogalom megnevezése, de van állítmányuk) és hiányosok (hiányzik belőlük az állítmány). A jelentéstani és alaki osztályozás szintéziseként — a ritkább melléktípusok kihagyásával — végül is a következő főkategóriákat állítja fel: teljes mondatok, módosított mondatok és hiányos mondatok. A végeredmény tehát inkább alaki, mint jelentéstani kategorizálás, s ezt a szerzővel együtt (vö. 18) az olvasó is megnyugvással veszi tudomásul, hiszen az alaki szempont előtérbe helyezése mégiscsak biztosabban igazít el bennünket a hasonlító és más mondatok sokszor elég bonyolult kérdéseiben.

A teljes mondatokat a későbbiekben az ide tartozó két főtípusról (vö. „Mennyivel gyöngébb a test, annyival erősebb a lélek”; ill. „Elválasztom őket egymástól, miként a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől”) paralel mondatoknak nevezi a könyv. — Arra vonatkozólag, hogy mit kell értenünk módosított hasonlításban, így nyilatkozik: „Ilyen módosítás a valóságos, egyszeri cselekvés helyett az általános, szokásos; a lehetséges, szükséges, illendő; a kívánt, parancsolt; az előre elképzelt, előre megmondott stb. cselekvés használat; az objektív, valóságos cselekvés helyett annak szubjektív, valaki által látott, hallott, képzelt változata... A cselekvésen a módosítást leggyakrabban ugyanaz végzi, aki maga a cselekvést: »P é t e r annyit evett, amennyit akart, tudott, szokott stb.« Más esetben azonban más személy módosítása szerint végzi az alany a cselekvést: »P é t e r annyit evett, amennyit én engedtem, parancsoltam stb.« — »Úgy történt, mint É z s a i á s megírta — »Mint látom, beteg vagy — stb.” (15). Ismeretes azonban, hogy az olyanféle *mint* kötőszós mondatoknak, amilyen az utóbb említett példa, a hasonlító mellékmondatok körébe vonása nagyon is problematikus (vö. legújabban H. MOLNÁR ILONA tanulmányos megjegyzéseit: Nyelvtani tanulmányok 151). Később (40) BERRÁR is felhívja erre a figyelmet, megjegyezvén, hogy a módosítás sokféle lehet, s egyik-másik típus már inkább szeretlen betoldásnak tekinthető, mint hasonlító mellékmondatnak; a közös formai jegyek mégis a hasonlító mondatokhoz fűzik ezeket is. — A hiányos hason-

lító mondatokkal kapcsolatban fölvetődik a leíró nyelvtannak egy másik vitatott kérdése is: minek fogható fel az efféle mondatok *mint* kötőszóval bevezetett részlete: „János *mint elnök* lezárta a vitát”; „Péter fekszik, *mint beteg*”? KÁROLY SÁNDOR erről nemrégiben a következőket állapította meg: „Egyrészt átmenet a mondat és a mondatrész között, másrészt, ha mondatrésznek vesszük, átmenet a határozó és a jelző között” (i. m. 36). BERRÁR az ilyeneket hiányos állapothatározó mondatoknak nevezi, s bravúros elemzéssel választja el őket a „János úgy zárta le a vitát, *mint egy elnök*”; „Péter úgy fekszik, *mint egy beteg*”-féle hiányos hasonlító mondatoktól (a mondat- vagy mondatrész-érték kérdését ő is függőben hagyja). A hiányos hasonlító mellékmondatból az állítmány marad el, s ez azonos a főmondat állítmányával, pl. a „Péter fekszik, *mint* [egy] beteg” mondatban a *fekszik* a mellékmondat hiányzó állítmánya, s a *beteg* itt alany. A megfelelő állapothatározós alárendelésben az alany marad el, s ez azonos a főmondat alanyával (bár ki nem tehető), pl. a „Péter fekszik, *mint beteg*” (= betegen) mondatban a *Péter* (illetőleg az *ő*) a mellékmondat hiányzó alanya, s a *beteg* itt állítmány. Ez az eredeti-történeti különbség ma már nemigen érzékelhető.

Ezután az egyenlőtlen hasonlítással (pl. „Pirosabb, mint a rózsza”) és a feltételes hasonlítással (pl. „Olyan piros az ég alja, mintha égne a falu”) foglalkozik a tanulmány. Ez utóbbival kapcsolatban megemlíti azokat a mondatrészeket is, amelyek elé — a beszélő bizonytalanságának vagy állítása hozzávetőlegességének kifejezésére — a feltételes hasonlítás valamelyik kötőszava járul (*mintha*; R. *oly mely, oly mint* stb.; pl. Az ég alján *mintha égne* a falu”; „Láttam *oly mely kemencét*”; „*Oly mint* ötezer ember volt ott”). Ezeket feltételes mondatrészeknek nevezi. A következőkben néhány stilisztikai megjegyzést fűz a hasonlító mondatokhoz elsősorban abból a szempontból, hogy céljuk a főmondat tartalmának új fogalmi jeggyel való kibővítése-e, vagy csupán ismert fogalmak nyomatékosítása, azaz stilisztikai díszítés, s szemléletességi fokuk szerint is tipizálja őket. Majd fölvezet a hasonlítás egyéb nyelvi kifejezéseit: a módhatározószóval (*így*, R. *ezenképpen* stb.) visszamutató mellérendeléses formát, a hasonlító jelentésű ragos (-*képpen*, -*ként* stb.) és névutós (*szerint*, *gyanánt*, *módra*) állapot-, mód- és mértékhatározókat, az ún. jelentéstani, metaforikus hasonlítást (ez grammatikailag azonosítás), végül az ún. lexikai hasonlítást (a -*szerű*, -*féle*, -*forma*, R. -*szabású* képzőszerű elemmel megtöltött szavakban). A bevezető fejezetet a magyar hasonlító mondatok irodalmának gondos számbavétele zárja le. Ezzel kapcsolatban — bár a külföldi szakirodalom eredményeinek hasonló felsorolása természetesen nem hiányolható — megemlíteném, hogy itt-ott talán plasztikusabbá tehetné volna a magyar hasonlító mondatok rajzát néhány ismeretebb idegen nyelv hasonlító mondataival való összevetés egy-két reprezentáns külföldi nyelvtan megállapításai alapján (vö. pl. a középfokú hasonlítás a németben).

3. A könyv második nagy fejezete a kódexekben előforduló hasonlító mondatokat mutatja be, a következő három nagy osztályba sorolva őket: 1. egyfokú feltétlen hasonlítás; 2. egyenlőtlen hasonlítás; 3. feltételes hasonlítás. Természetesen az első kategória a leggazdagabb, legváltozatosabb: ide tartozik minden olyan hasonlító mondat, amely nem egyenlőtlen vagy feltételes hasonlítást tartalmaz. Ezen belül mondatrészkifejtő szerepük szerint csoportosítja a hasonlító mondatokat. Eszerint az egyfokú feltétlen hasonlító mondatok lehetnek sajátos hasonlító, továbbá igei állítmányiak, jelzőiek, módhatározóiak, mértékhatározóiak. Valamennyi csoportban megkülönbözteti a paralel, a módosított és a hiányos mondatokat, s felsorolja a csoportra jellemző alaki kifejezőeszközöket. De az elemzésben itt nem áll meg: a mondatrészkifejtő szerepen belül megvizsgálja a jellemző fogalomkapcsolatokat — tehát fordítva jár el, mint a bevezető fejezetben —, s így például a jelzői mellékmondatok mindhárom alcsoportját a következő típusokra bontja: a) a mellékmondat tulajdonsághasonlító; b) a mellékmondat mennyiség-hasonlító; c) a mellékmondat azt fejezi ki, hogy a főmondat és a mellékmondat egy körülményben különböző története egy másik körülményben azonos. Másutt még részletesebb a tipizálás, és sok finom árnyalatra tapint rá. A kódexek hasonlító mondatainak felosztása után a fejezet felsorolja a bennük szereplő kötőszókat és utalószókat, feltüntetve azt is, hogy melyik mondatfőmondat fordulnak elő.

Mi más ez, ha nem kitűnő leíró elemzés — nyelvtörténeti anyagon? Itt egyelőre még egy síkban, nem rétegződve kerülnek a kutató mikroszkópja alá csaknem másfél század hasonlító mondati, mégpedig v a l a m e n n y i, amit csak a nyelvemlékek megörökítették számunkra. Sőt a kódexbeli adatokon kívül — bár a statisztikai számításokban csak ezeket veszi tekintetbe — nem hagyja figyelmen kívül BERRÁR a régebbi (és korabeli) kisebb szövegemlékek hasonlító mondatait sem, s ahol szükséges, idézi őket.

Teljes anyaggyűjtés és statisztikai módszer: ez a két egymással szorosan összefüggő jellemvonás tünteti ki különösen ezt a fejezetet, amelyet a szerző szerényen adattárnak

nevez. Csak az tudja, aki próbálta, milyen erőfeszítést igényel egy ekkora anyag teljes felgyűjtése. Mikor tudományos segéderő a nyelvészetben csupán a nagy kollektív munkálatoknak áll rendelkezésére, a gyűjtőmunka gépesítéséről pedig csak álmodozunk, hosszú hónapokat emészt fel a pusztá manuális tevékenység, a cédulázás. Ám ez a fáradság nem hiábavaló. A teljes anyag birtokában a kutató valóban materiális alapon állhat, az objektív tények irányíthatják adatainak értékelésében, belőlük vonhatja le következtetéseit. Másképp megtörténhet, hogy a gyakoriság, ritkaság, egyszeri előfordulás stb. kérdésében a kutató szubjektív lesz, és fontos adatok hiányában ítélezkedik. S még jobbik eset az, ha nem először konstruált elveihez, elképzeléseihöz igazítja az anyagot, azt véve ki belőle, ami elgondolását igazolja, s mellőzve, ami ellenmond neki. Persze ötlet, fantázia is kell az eredmények eléréséhez, hiszen BÁRCZI emlékezetes szavai szerint enélkül a nyelvész csak „béna sportoló”. Mint látni fogjuk, BERRÁR nincs híjával ennek a kutatói erőnyeknek sem.

A teljes anyaggyűjtés módot nyújt a statisztikai feldolgozásra. A szerző valamennyi csoportosításában és összefoglalásaiban is számszerűen összegezi adatait. Figyelemmel van arra is, hogy csak a viszonylag nagy számokból vonható le a biztosabb következtetés. Például emeljük azt állapítva meg, hogy a mellékmondat — főmondat sorrend a közép fokú mérték hasonlításban (az ún. aránymondatokban) a leggyakoribb: négyszerese a főmondat — mellékmondat sorrendnek, mellőzi a tárgyi mellékmondatokban föllelhető 5 : 1-es arányt, mert ez mindössze 6 adaton alapszik (66).

A statisztikai módszer nálunk — mint tudjuk — elég régóta ismeretes már, de elsősorban a hangtani meg a lexikai kutatásokban alkalmazták. BERRÁR megmutatja, milyen hasznos lehet a mondatnani vizsgálódásokban is. Bár művének adattárszerű fejezetében — kevés kivételtől eltekintve — pusztán leíró jellegű megállapításokra kerül sor, ez az egyelőre statikusan kezelt és szemlélt anyag belső feszültséggel terhes, s a finom analízisek és statisztikai számítások eredményei csupán előkészítik az utolsó, lezáró, összegző fejezet történetiségét, dinamizmusát, amely látszólag könnyedén szökell elő az adattár sziklaszilárd talajáról.

De mielőtt ennek ismertetésére rátérnék, az adattárral kapcsolatban volna még egy megjegyzésem. Ha legrégebbiről — a kódexek korából és még előbbiről — idézhető mondatainkat vizsgáljuk (márpedig egy mondat típus kialakulásának vizsgálatakor elsősorban ezeknek a vallomására kell támaszkodnunk), számolnunk kell azzal, hogy ezek a mondatok jórészt latinból való fordítások, s ezért, ha csak lehet, össze kell vetnünk őket latin eredetijükkel is. Persze ehhez sok olyan kódex-kiadásra lenne szükségünk, mint Mészöly Bécsi Kódexe és a Codices Hungarici újabb kötetei. Ezekon kívül azonban más — már kimutatott — latin alapszövegekhez is hozzá lehet férni, igaz, nem mindig könnyen. BERRÁR ezt az összevetést általában elvégezte. Nem derül ki azonban, hogy mindig figyelemmel volt-e egy olyan körülményre, amely szintén a fordításirodalom sajátossága: a párhuzamos fordításokra.

Egy példával szeretném igazolni, hogy a latin eredetinek és a párhuzamos fordításoknak tekintetbe vétele milyen haszonnal járhat. BERRÁR szerint a JókK. 3₁₃-ról idézhető *úgyhogyhana* egy ún. feltételes mondatrész kapcsolószáva. A teljes mondat latin eredetije (BERRÁR csak részben idézi mindkettőt) a következő: „De vr Bernard ky vala affiábely nemeffekkezzezwl es belcekkezzel yeles kynek tanalczynac mend engednekuala: keezde belcen gondolny zent ferencben ezvylagnak emnye vlatatyat es bozzofagokban emny alhatatoffagatt es emny huzzw zenuedetitt *vgy hogy hana* keteztendeyg ekkeppen emberekmayat meg vltattott es meg meuettetett: mendenkor ynkkab alhatatoffnak lattatykuala: Dominus autem Bernardus de Assisio, qui erat de nobilioribus et ditionibus et sapientioribus de tota civitate, curus consiliis omnes acquiescebant, considerare sapienter incepit tam altum mundi contemptum in sancto Francisco, et tantam constantiam in injuriis et tantam longanimitatem in tolerando, *ita quod quasi* per duos annos sic abominatus et despectus ab hominibus semper constantior videbatur”. Ennek alapján valószínűbbnek tartom, hogy itt az *úgyhogy* következményes mondat kötőszava (= *ita quod*), s csupán a *hana* az ún. feltételes mondatrész kapcsolószáva (= *quasi*). Pontosabban: a *hogyhana*-nak, a JókK. jellemző feltételes hasonlító kötő- és kapcsolószávának *hogy* eleme összekeveredett az *úgyhogy* kötőszó *hogy* elemével. — A következményes mellékmondat kötőszávanak és az ún. feltételes mondatrész kapcsolószávanak a fordításban való összevegyítésére a JókK. más példát is nyújt: JókK. 58—9: „ygen kezdenek fyrnya Es hyhetetlen ayoytatoffagual es yonhbely fyralfagual felleges yltenekek yrgalmaffagat ewewltykuala mennyekbe *Azkeppen hogy hana* || mend elmenek vy felelmeben meg fordolanac: Et incredibili devotione et compunctione misericordiam Altissimi ad sidera clamabant, *ita quod quasi* omnes in mentis stuporem conversi sunt”; vö. SimK. 12—3: „kezdenec nag keferüfegős firafft tenniöc es hihetetlen ayetatoffagual. es

tőredel || meffleggel iftenec nag irgalmaffagat caialtanioe. es kernidc, *vjhoj ol mint* elmeidknece vyonnan valo el amulcodafara fordulanae. es terenec mynd" (~ VirgK. 71). — Az eredmény egy alkalommal kétségtelenül feltételec hasonlító mellékmondat lesz: JókK. 56: „Wala frater rufen yfteny edeffegnek gyaacorlatos dolgaert az *keppen* yftenben el merewltetet *hogy hana* voltuolna erzetlen: Frater Rufinus, propter assiduae contemplationis studium, *ita* erat absorptus in Deum *quod quasi* insensibilis factus est"; de vö. SimK. 8—9: „Ug olvalloc, hog frater Rufinus, kiuala affilbeliekne nömöfi közzil valo. es az ifteni gondolatba zöntelen valo edölködefeiert *ol igön* el merült valo iftembe, *hog ol' mel'* kiuil valo crzekönköffleg (!), es ez velaghoz valo igeközet igön keues vala *é* benne" (~ VirgK. 68—9). Máskor is előfordul a latin következményes mellékmondatnak hasonlító mellékmondattal való fordítása: JókK. 14: „yewue az kappura es czergete oly fyetuen es oly fokka: *mykent* zokatlan: venit ad portam et pulsavit tam festinanter et diu *quod* fuit insolitum". A hasonlító és következményes mondatok fölcserelését, kombinálását a fordításban az okozhatja, hogy stilisztikai szerepük hasonló.

Természetesen nem akarom mindezzel azt mondani, hogy BERRÁR a párhuzamos helyek összehasonlításának tanulságos módszerét teljesen mellőzte. Művének utolsó fejezetében számos olyan megállapítást találunk, amelyben a kötőszóhasználat azonosága vagy különbözősége szerint nyilatkozik egyes kódexek, kódextrészetek összefüggésének kérdéséről, megmutatva a nyelvészet nagy szerepét az ilyen jellegű, filológiai kutatásokban.

4. Ismerkedjünk meg hát végre a könyv harmadik, utolsó nagy fejezetével, amely már valóban nyelvtörténeti jellegű! Mutatja ezt a címe is: „Hasonlító mondataink eredete és története". Mivel a hasonlító mondat három fő fajtája: az egyfokú feltétlen, az egyenlőtlen és a feltételes hasonlítás — mint az előző adattárból már kiderült — kötőszótipusai szerint is elkülönül, ez a fejezet elsősorban a hasonlító mondatok k ö t ő s z a v a i n a k (és utalószavainak) a történetét tárja elélnk. Így az alaki szempont örvendetes módon még jobban előtérbe kerül, mint az eddigiekben.

Az adattár mondatai most már időbelileg és kódexenként (kódextípusonként) tagolódnak. A szerző — mint a fejezet bevezetőjében (105) is jelzi — figyelemmel kíséri a kötőszók időbeli és stilisztikai megoszlását, egyik jelentéskörből a másikba vándorlását, a közös funkcióban szereplő kötőszók egymáshoz való viszonyát, „vetélkedésüket", keletkezésüket és kihalásukat. S itt újra tanúi lehetünk azoknak a kutatói értékeknek, amelyek a nyelvtörténész BERRÁRT jellemzik. A sok szép elemzés közül taláalomra emeljük ki egyet-kettőt!

Az egyfokú feltétlen hasonlítás három leggyakoribb kötőszavának: a *miképpen*, a *miként* és a *mint* kötőszónak vizsgálatában nemcsak időbelileg csoportosítja adatait, hanem — a XV. századiakat — szövegtípusonként is. Megállapítja, hogy az építő olvasmányokra a *miképpen*, a bibliafordításokra a *miként*, az utasításokra, rendtartásokra (nem irodalmi igényű szövegekre) a *mint* uralma a jellemző. Ez utóbbi lehetett tehát az élőbeszédben általánosan használt kötőszó, s később lassan, de biztosan tovább terjeszkedik. A *miként*-tel kapcsolatban kimutatja, hogy nagyarányú előfordulása a Huszita Biblia sajátos fordítói eljárásának a következménye: ez a latin *sicut*-nak a magyar párja, s más latin hasonlító kötőszót is — többé-kevésbé következetesen — egy önkényesen megválasztott magyar hasonlító kötőszóval tolmácsolnak a fordítók (l. ezt részletesebben a szerzőnek egy korábbi cikkében: MNY. LIII, 396 kk.). Nem tartom kizártnak, hogy ha a latin mintákat még alaposabban számba vehetjük, más kódexekben is találkozhatunk hasonló jelenséggel, ha nem is ilyen következetes formában.

Rendkívül érdekesen fejtegeti BERRÁR azokat a körülményeket, amelyek folytán a testesebb *miképpen* — szerinte az állapot- és módhatározói mellékmondatok jellemző kötőszava — kiszorította helyéről a hasonlító mondatok kétségkívül legősibb kötőszavát, a *hogy*-ot, amely sokféle funkcióval terhelődött meg, s ezek jelölésére újabb alakváltozatokat kifejleszteni még nem tudott.

Ugyancsak biztos kézzel rajzolja meg a *mint* kötőszó átterjedésének útját a határozói mellékmondatokból a jelzői, állítmányi minőség- és mennyiség-hasonlító mellékmondatokba. Legföljebb azzal a nézetével lehet vitatkozni, mely szerint a *mint* eredetileg a mérték-hasonlítás kötőszava volt, s nem a mód-hasonlításé, a módhatározásé, amely kétségkívül tágabb s valószínűleg régebbi kategória a mértékjelölésnél. De BERRÁR itt is az adatokra épít (a *mint*-nek nem hasonlító mértékhatározói mondatokban való előfordulására s a XV. századi *mint* kérdőszó mértékhatározó jellegére). Az adatokkal felvértezve bátran szembeszegül nagy tekintélyű kutatók korábbi véleményével is. Kimutatja egyebek között, hogy a *mint* kötőszóval + melléknévi vagy számnévi vonatkozó névmással bevezetett hasonlító mondatok a régiségben nem fordulnak elő, helytelen tehát SIMONYMak az a nézete, hogy az „Olyan az apa, amilyen a fiú"-féle mondatok a *mint*

kihagyásával keletkeztek. BERRÁR szerint a vonatkozó névmással bevezetett mondat volt a minőség hasonlítás ősi formája, s a *mint* csak később lépett a vonatkozó névmás helyébe.

Adatainak fényében beh bizonyul annak a tetszetős SIMONYI—KLEMM-féle elgondolásnak a tarthatatlansága is, mely szerint a *mennél, mentől* hasonlító kötőszók a *mind* névmás származékai. BERRÁR a *mi*-névmástő fejleményeinek mutatja ki őket, s így ezek is szépen beilleszkednek a hasonlító kötőszók rendszerébe, amelyek egytől-egyig vonatkozó kötőszóból fejlődtek.

Az egyenlőtlen hasonlítás *hogynem* kötőszavát KLEMM — SIMONYIVAL szemben — mondatvegyüléssel magyarázta. BERRÁR az adatok tüzetes elemzése arra készíti, hogy SIMONYI véleményéhez csatlakozzék, némi módosítással. Ám szerintem KLEMM elképzelését sem lehet teljesen elvetni. A következményes és hasonlító mondatok említett keveredéseinek láttán ugyanis valóban gyanakodhatnak kontaminációra is, mégpedig — KLEMM-mel is ellentétben — ilyenekre: „Én *jobban* tudnék felelni a kérdésre, *hogynem* te” < „Én *jobban* tudnék felelni a kérdésre, *hogy* (=mint) te” × „Én *oly jól* tudnék felelni a kérdésre, *hogy nem* tudnál [úgy] te”; „*Hamarabb* megjöttetek, *hogynem* gondoltuk” < „*Hamarabb* megjöttetek, *hogy* (= mint) gondoltuk” × „*Oly hamar* megjöttetek, *hogy nem* gondoltuk”. Ha nincs a főmondatban középfok, a mellékmondat szinte éppúgy tekinthető következményesnek, mint hasonlítóknak, vö. a BERRÁR idézte következő mondatot: „I g e n k ö n n y e n e l f e l e d k e z n e k r ó l a d , h o g y n e m (v a g y : h o g y n e m) a l i t a n á d ” (127).

Egyébként az egyenlőtlen hasonlítás kötőszavaival foglalkozó fejtegetések is szépen mutatják az egymás mellett élő, illetőleg egymást felváltó kötőszók mozgását, s azt a törekvést, amellyel a nyelv megoldást keres egy új funkció jelölésére. De talán még érdekesebb e formakeresés bemutatása a feltételes hasonlítás esetében, ahol régente — a feltételes és a hasonlító kötőszó kombinációja (pl. *mintha*) mellett és részben előtt — szokásos volt az utalószó és a kötőszó egybeolvadása (pl. *oly mely, oly mint*). Ez a tény is rávilágít az utalószók vizsgálatának, az utalószó — kötőszó korrelációk nyomon követésének fontosságára. BERRÁR rendszerben látását dicséri, hogy erre mindvégig tekintettel van, sőt még a kötőszók és a kérdőszók kapcsolatára is. Könyve végén külön is összegezi idevágó megállapításait.

5. Dicséretet érdemel a könyv gondos megszerkesztettsége is. Áttekinthető tagolása, szemléletes táblázatai nagy segítséget adnak a könnyűnek sem nevezhető olvasmányban való eligazodásunkhoz. Rendkívül pontosak a nyelvemlékekből vett idézetek. Talán már fölösleges, bár meg nem róható, az a precízesség, hogy a szerző a kódexek mondatainak még a kiadásbeli sorszámát is megjelöli. Sajtóhiba alig van a könyvben, s nem zavaró az a két „lapsus calami” sem, hogy a 98. lap jegyzetében *annyival* kötőszóról, a 140. lapon pedig *ezenképpen* kötőszóról ír (ezek utalószavak). Már valamivel jobban nehezíti a megértést a 16. lap makacsul ismétlődő hibája: itt a IV. b/ jelzésű csoportot a szerző a II. jelzésű csoporttal veti egybe, de a II. helyén a nyomtatásban mindíg III. szerepel.

6. A szerző e művét első formájában kandidátusi értekezésként nyújtotta be. A bíráló bizottság határozata elismerő szavakkal emeli ki az értekezés magas színvonalát (I. OK. XV. 398). A mű értékei a kibővítés és részleges átdolgozás folyamán csak fokozódtak. Munkája bevezetésében BERRÁR azt is jelzi, hogy egyes elméleti kérdésekben felfogása azóta módosult, de e felfogás alapelvein és terminológiáján már nem volt módjában változtatni. Ezek a szavak, úgy érzem, valóban jellemzők az igazi tudós egyéniségére, aki sohasem tekinti végleges igazságnak megállapításait, csalhatatlannak az általa követett módszert, s önmagát is bírálva halad előre fejlődésében; mindamelllett semmit nem vonnak le a könyvének értékéből, mely jelenlegi formájában is bizonyára kiállja az idő próbáját, sajátos módszere és gazdag eredményei termékenyítőleg fognak hatni a mondat-tani kutatásokra.

RÁCZ ENDRE

B. Lőrinczy Éva: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban

Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó. 138 l. Nyelvtudományi Értekezések 33. sz.

1. A magyar nyelvtudományban a két világháború között uralkodó — mindenestre vezető szerepet játszó — nyelvtörténeti irányzat képviselői legbehatóbban az ómagyar korról foglalkoztak. Nem véletlen, hogy a hangtörténeti kutatások legnagyobb szabású szintézisében (BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Bp., 1958. Tankönyvkiadó) az ómagyar korszak tárgyalása az egész terjedelemnek 75%-nál is nagyobb részét tölti ki. — A felszabadulás után részint a szinkrón vizsgálatok, részint a BÁRCZITÓL elindított nyelvjárástörténeti kutatások és az ezektől elválaszthatatlan, PAIS szegedi előadását (vö. MNYTK. 83. sz.) követő tanulmányok, amelyek az írott nyelvi egység alakulásának kérdéskörébe vágnak, az ómagyar korszak nyelvi problémáitól többé-kevésbé elvonták a kutatók figyelmét. Amennyiben ezzel a korról foglalkozó, kisebb-nagyobb terjedelmű tanulmányok mégis megjelentek, azok elsősorban a névtan körébe tartoznak, s ha részben a fiatalabb nemzedék képviselőitől valók is, maga a téma-választás még a felszabadulás előtti vagy az azt közvetlenül követő időre esik. — A szinkrón szemlélet annyira uralkodóvá vált, hogy még a történeti érdeklődésű kutatók is egy-egy elmúlt nyelvtörténeti korszak (főként a XVI. és a XVIII. század) szinkrón problémáival foglalkoztak az utóbbi években.

Örömmel vettük tehát kézbe B. Lőrinczy Éva könyvét, amely képzőtörténeti, de elsősorban névtörténeti kérdéseket tárgyal az ómagyar korból származó forrásanyag, főleg a szórványok alapján.

2. Mint a könyv rövid bevezetéséből kiderül, a szerző — eredeti terve szerint — a finnugor, illetőleg uráli eredetű -s ~ -cs képzőnek és a vele alakult képzőbokrokknak a jelentés-funkcióját kívánta vizsgálni és nyomon követni a legrégebb előfordulásoktól napjainkig. Tervét az anyaggal való foglalkozás során módosította: e képzőcsalád jele mellett és b e l i fejlődésének kibogozása mellett vizsgálni kezdte az a l a k i problémákat, és a vizsgálat időbeli határát az ómagyar korszakon belül vonta meg. — Az alak és a funkció vizsgálatának egyenrangúsításával, az időkornek az ómagyar korszakra történt korlátozásával lehetővé vált a szerző számára, hogy az -s ~ -cs képzőnek és a vele alakult képzőbokrokknak minden fontos problémáját — a szinkrón szempontú kutatásokban szokásos módszerrel — tüzetesen megvizsgálhassa.

Forrásai az ómagyar korszak legjellemzőbb forrásai, a szórványok,¹ valamint első szövegemlékeink: a HB., az ÓMS., a GyulGl., a KT. és a KTSz. Elsősorban a XI—XII. századi és a XIII. század első feléből származó, lehetőleg hiteles oklevelek szórványanyagát, személy- és helyneveit vette vizsgálat alá. A könyv első főrésze az -s ~ -cs képzővel és bokraival alakult tulajdonneveket vizsgálja (9—108); e főrész nagyobbik része a személyneveket tárgyalja (11—78), kisebbik része a földrajzi neveket (78—108). A második főrész — „függelékül” — az -s ~ -cs képzővel alakult közszők vizsgálata (109—13).

3. A munka fő fejezeteinek és terjedelmüknek jelzéséből nyilván kitetszik, hogy bár a könyv címében „Képző- és névrendszertani vizsgálódások”-at ígér a szerző, az anyag természetéből következően a nevek problémái kerülnek előtérbe, s maga az egész mű legalább annyira névtani tanulmány, mint alakítási, képzőtörténeti. — Nyilvánvaló, hogy ha egyszer a t e l j e s ránk maradt ómagyar kori magyar nyelvi anyag felhasználásával megpróbáljuk majd jellemezni nyelvünknek ezt a korszakát, amely a nyelvi rendszer kialakulása szempontjából éppen olyan jelentős, mint a nyelvi egységesülés megindulása tekintetében a XVI. század második fele, vagy az irodalmi nyelv további történetére nézve a XVIII. és XIX. század fordulója, ebben a munkában is elsősorban névtani problémák megoldása után juthatunk el oda, hogy előbb a XI.—XII. század, majd a XIII. század magyar nyelvének tüzetes leírását elvégezhessük.

B. Lőrinczy Éva az anyaggyűjtésben nem vállalkozott, nem vállalkozhatott t e l j e s s é g r e. Anyagát — a szórványokat illetően — a leggazdagabb névanyagot tar-

¹ Itt jegyzem meg, hogy a Váradi Regestrum szórványait okleveles anyagnak kell tartanunk, hiszen oklevél-regestákat s részben teljes okleveleket tartalmaz. A 10. lapon olvasható mondat: „Az okleveles anyaggal párhuzamosan felhasználtam még — természetesen — a görög feljegyzésű szórványokat, valamint Anonymus krónikájának és a Váradi Regestrumnak a hely- és személynévi anyagát is.” — azt sugallja, mintha a szerző a Váradi Regestrumot elválasztaná az okleveles emlékektől.

talmazó oklevelekből gyűjtötte, lehetőleg olyanokból, amelyeknek adataival a korábbi névtani és nyelvtörténeti irodalom — akár névtani, akár egyéb nyelvtörténeti céllal — már foglalkozott. — Nem hallgathatom el azt az aggályomat, hogy a feldolgozott oklevelek számát kevésnek találom a teljes anyaghoz, illetőleg a használt kiadásban hozzáférhető oklevelek számához viszonyítva. Amennyire én az Árpád-kori forrásanyagot ismerem, kétségtelennek tartom, hogy sokszorosan több oklevél feldolgozása sem módosította volna lényegesen a szerző eredményeit. Minthogy azonban végül is az ómagyar korban szabta meg vizsgálódásainak időbeli határait, kívánatos lett volna, hogy azt a hetven egynéhány oklevelet, amely a XI—XII. századból eredetiben vagy XI—XII. századi másolatban fennmaradt, valamennyit feldolgozta volna. Ezek közül a terjedelmesebbeket úgyis felhasználta; a többi, lényegesen kisebb oklevél kicédulázása nem rabolt volna el tőle sok időt, viszont egyik-másik adatát jóval korábról idézhetné, mint így, esetleg olyan adatok is előbukkantak volna, amelyek így nem. — Csupán egy példát. Közismert, hogy a *Gyöngyös* földrajzi név (víznév és helynév is) nem a legtrikább a magyar helynévanyagban (vö. MIKESY SÁNDOR: MNy. XLIII, 253—8). Világosan *-s* képzős alakulat. Ennek ellenére *Gyöngyös* földrajzi nevet szerzőnk nem idéz, személynevet is csak 1305-ből (35), holott „In predio *gungus*” adat már 1164-ben (hibásan 1174; LtKözl. II, 157) előfordul. Ez az adat egyszersmind *gyöngy* szavunk első előfordulása is, száz évvel korábbi, mint amit eddig nyilvántartottunk (vö.: SzófSz.; LIGETI: MNy. XLII, 7). E földrajzi névi adat alapján a *Gyöngyös* szó személynévi használatát is korábbra tehetjük, minthogy ennek a dunántúli praediumnak a neve esetleg nem víznévi, hanem személynévi eredetű. Ebben az esetben *gyöngy* szavunk legrégebbi adatolt jelentése is nem 'Mistel', mint az eddig közismert első adat alapján, hanem 'Perle' lehet, ami pontosabban vág az etimológiához. — Talán ez az egy példa is elfogadhatóvá teszi a szerző számára azt a véleményemet, hogy a XI—XII. századi kisebb oklevelek feldolgozása mind névtani, mind szótörténeti vonatkozásban gyümölcsöző lett volna, bár — újból hangsúlyozom — fő eredményein nyilván nem módosított volna semmi lényegeset.

4. A szépen felépített, gondosan szerkesztett könyv fejezetei, amelyek között a világosan tagolt tartalomjegyzék jól eligazítja az olvasót, az adatközlő és az értekező részeknek tipográfiaiilag is elkülönített bemutatásával feltárják előttünk a képzőcsalád ómagyar kori életét. Ez a leírás hű és igaz képet ad a bonyolult tényekről. S amikor most megpróbálom néhány mondatban összeszűríteni a szerző vizsgálatainak eredményeit, arról természetesen le kell tennem, hogy mindenre rámutathassak, hogy a vizsgált tények összefüggéseinek teljes bonyolultságát bemutathassam. — 1. A jövevény személynevek *-s* ~ *-cs* képzői, illetőleg ezek képzőbokrai nem vezethetők vissza egységesen egyetlen forrásra; részint valóban a szóban forgó képzőt kereshetjük bennük, részint idegen eredetűek, hozták magukkal a képzőjüket az átadó nyelvből. Formailag azonban egységesen viselkednek, sőt ugyanúgy viselkednek, mint a magyar közszoói eredetű nevek egyik csoportjában (a szerzőtől *Ban*, *Bana*, *Band*, *Banus* típusnak nevezett csoportban). Mind ebben a csoportban, mind a *Lench*, *Leanch*, *Almus*-félékben, amelyekben a magyar közszoói alapszó jelentéstartalma sokkal világosabb, a képző funkciója — ha eredetileg kicsinyítő-becező volt is — az ómagyar korban már bizonytalan, és a vizsgált képzők „elsősorban nem, vagy legalábbis nem kizárólag kicsinyítés-becezésre szolgálhattak, hanem arra is, hogy valamilyen magyar közszoót a személynevek rendszerébe beleillesszenek” (117). A szerzőnek ez a megállapítása általánosabb szempontból is figyelmet érdemel. Honfoglalás utáni jövevény igénk *-l* képzője (vö. BÁRCZI: MNy. XLIV, 81), *mészáros* típusú szavaink *-s* eleme csupán arra való, hogy ezek az igék a magyar igék rendszerébe, az ilyen típusú szavak a foglalkozásnevek rendszerébe beleilleszkedjenek; az *-l*, illetőleg az *-s* formáns semmiféle többlettel nem járul hozzá a szó jelentéséhez. B. Lőrinczy Évának a nevekre vonatkozó idézett megállapítását ebben az összefüggésben is figyelembe kell venni. Hogy a nevek vizsgálata alapján ilyen eredményre jutott, abban nem kis szerepe van a nyelvi tények rendszerszerű összefüggésükben való vizsgálatának. Mindazonáltal arra nem árt itt is rámutatnunk — még a szerzőtől mondottak után sem —, hogy ezek között a nevek között, főként a *Banus*, *Buhus*, *Vros*-féle szolganevekben nagyon is eleven lehetett a képző kicsinyítő funkciója. A magas, sőt a legmagasabb méltóságokat jelölő szavaknak szolgák neveiül alkalmazása névadástörténeti szempontból érdekes kérdés; a vizsgált képzők felől tekintve annyi bizonyosnak látszik, hogy ilyen nevekben fontos szerepük volt a képzőknek is. — 2. Egy viszonylag nagyobb csoportot alkotnak azok a nevek (a szerző terminológiája szerint a *Horogus*, *Hotolmos* típus), amelyek *-s* képzős közszoókból (melléknevekből) váltak tulajdonnévvé. Ezek legnagyobb része a valamivel bírás, ellátottság, illetőleg valamelyik ezzel kapcsolatos jelentésárnyalat kifejezője volt. Számos példa van a foglalkozásnévképző *-s*-re is. — 3. A földrajzi nevek jelentős része személynévi eredetű. Ezekben az *-s* képző problémái azonosak a személynevekéi.

vel. Úgy látszik azonban, hogy az *-st ~ -sd* képzőbokr *-t ~ -d* elemének a személynév helynévvé válásában lehetett aktív szerepe. — A természeti földrajzi viszonyok alapján keletkezett földrajzi nevek vizsgálatából arra az eredményre jut a szerző, hogy az *-s* képző gyűjtőnévképző funkciója már az ómagyar korban általános volt. A helynévi adatokban is megtalálhatók a képzőnek azok a jelentései, amelyeket a személynevekben (2. csoport) számba vettünk. — 4. Fontos eredménye a tanulmánynak az a névtani megfigyelés, hogy a vizsgált „nevek tömege valójában több forrásból összefutó, de végül mégis szerves egységet alkotó rendszer volt, amely nem képzelhető el tagjainak egymásra ható vonzása nélkül” (119).

5. Mind a személynevekkel, mind a földrajzi nevekkel kapcsolatban kísérletet tett a szerző a képzőcsalád nyelvjárástörténeti viszonyainak felderítésére (58—78, illetőleg 97—108). Az a munkatöbblet, amellyel ez a vizsgálat járt, nem hozott megfelelő eredményt. Ezt a szerző is jól látja, illetőleg jól látta, már akkor, amikor e kutatásainak vég-eredményéről egy korábbi cikkében (MNy. LIII, 87—97) beszámolt. A mostani munkában talán éppen ezért nem is ennek a negatív eredménynek a nagy filológiai apparátussal történő bizonyítására kellett volna vállalkoznia, hanem ha felvetette — amint hogy valóban fel kellett vetnie — a nyelvföldrajzi megoszlás kérdését, azt lehetett volna vizsgálnia, hogy mik a nyelvjárástörténeti kutatások lehetőségei és akadályai az ómagyar korban. Nyilvánvaló, hogy az ómagyar kori forrásanyag nyelvi adatainak lokalizálása sokkal bonyolultabb kérdéseket vet fel, mint például a XVI. századiaké. Még a földrajzi nevekkel kapcsolatban sem feltétlenül állíthatjuk azt, hogy a név hangalakja arra a területre jellemző nyelvjárási forma, amelyre vonatkozik. Még kevésbé mondhatjuk ezt a személynevekre. Okleveleink szörványaiban leginkább csak az ismeretlen scriptorok nyelvjárást van módunkban megfigyelni. Ebből nem következik, hogy az Árpád-kor nyelvjárási viszonyainak felderítését eleve lehetetlennek tartanám. Csupán arra szeretnék rámutatni, hogy a kevés, biztosan lokalizálható adat alapján elsősorban szóföldrajzi eredményeket várhatunk, s csak másod- és harmadsorban remélhetjük, hogy — főképpen nem országszerte ismert és nem közszói eredetű földrajzi nevek vizsgálatából — hangtani és alaktani nyelvi határokat is megismerhatunk.

A tanulmány nyelvföldrajzi problémákkal foglalkozó része negatív eredményei ellenére is igen hasznos: együtt találjuk 224, illetőleg 148 Árpád-kori földrajzi név azonosítását és lokalizálását. (224 pontról vannak *-s ~ -cs* képzős személynevei; 148 *-s ~ -cs* képzős földrajzi nevet tud lokalizálni.) A földrajzi nevek azonosítását, helyhez kötését az eddigi irodalom alapján végezte el a szerző.

6. Az eddigi irodalom alapján közli a szerző a nevek, általában az adatok etimológiáját is, beépítve az adatközlő részbe. Az adatközlő részeket petitből szedette. Nem tudom, helyes volt-e ez. Igaz ugyan, hogy bizonyos takarékosági szempontok megokolják ezt az eljárást, és hogy így pontosan elválnak egymástól — mint fentebb is jeleztem — az adattár és az értekező rész, viszont az adattárt talán többször fel fogja útni az Árpád-kori kérdések iránt érdeklődő kutató, s ezért kár volt apró betűkből szedetni ezeket a hasznos részeket. — Az adatokat valamennyi csoportban betűrend szerint mutatja be; a könyv végén köztér név- és szómutató alapján is könnyen megtaláljuk őket.²

7. Ismertetésemben talán több a kritikai megjegyzés, mint amennyit ebben a műfajban mostanában megszoktunk. Az igazság őszinte kereséséből fakadó, emberi és személyi elfogultságtól mentes nyelvtudományi kritika (vö. BÁRCZI: MNy. XLIX, 4) szükséges és fontos része kellene hogy legyen irodalmunknak. B. Lőrinczy Éva könyve megérdemli az ilyen kritikát mind a részleteket, mind az elvi és módszertani fejtegetéseket illetően. És engedjen meg a szerző befejezésül még egy „*pium desiderium*”-ot is: az *-s ~ -cs* képzőnek és a vele alakult képzőbokroknak a vizsgálatát kár volna végleg kihagynia tudományos tervéből; ezt a kérdést jó volna — eredeti terve szerint — szöveg- emlékeinken is végignyomoznia.

PAPP LÁSZLÓ

² A magyar nyelvtudományi irodalomban szokatlan, de védhető eljárás, hogy az adat lelőhelyét nem az adat után, hanem közvetlenül az évszám után, az adat előtt közli. — Helyes lett volna a VárReg. adatait is évszámmal idézni, bár kétségtelen, hogy irodalmunkban van hagyománya az innen vett adatok évszám nélküli közlésének is. — A dómósi adománylevél (1138/1329) adatainak forrásjelzésében fölösleges minden esetben KNAUZRA is (MonStrig. I), SZABÓ DÉNESRE is (MNy. XXXII) hivatkozni. Elég lett volna SZABÓ kiadását idézni, s KNAUZRA csak akkor hivatkozni, ha lényeges eltérés van a két kiadás között (a betűformában való eltérést például nem tartanám lényeges eltérésnek).

Pusztai István: Birk-kódex 1474

(Codices Hungarici V.)

Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 81 l.

A Birk-kódex hasonmásban való megjelenésével nyelvemlék-kiadványaink sorozata ismét új, értékes darabbal gyarapodott. A XV. századból ránk maradt nagyobb szövegemlékek hasonmásban való, illetőleg betűhív kiadása — a Codices Hungarici sorozat kódexei, valamint a Münchener és Bécsi-kódex után — ezzel immár teljesnek mondható. Örömmel üdvözljük ezt a legújabb, tudományunk számára több szempontból is igen hasznosnak ígérkező kiadványt. Magáról a hasonmásról kevés mondanivalónk lehet; inkább a bevezetéshez szeretnénk néhány megjegyzést tenni.

1. Valamely nyelvemlék hasonmásban való közzététele már önmagában véve is igen nagy segítséget nyújt a nyelvtörténet tökéletesebb megismeréséhez. Nem nélkülözhetjük azonban az emlékre vonatkozó történeti és egyéb ismereteket sem. A Birk-kódex ezen a téren jóval több lehetőséget kínál, mint általában a nyelvemlékek. Írójának, Váczy Pálnak életéről ugyanis jóval több adat került napvilágra, mint bármely más kódexirólól vagy másolóról. PUSZTAI ISTVÁN nem mulasztotta el lehetősége kiaknázását. A kódexhez írt bevezetésben nemcsak részletesen ismerteti — a már kialakult hagyománynak megfelelően — az emlék külalakját, történetét, keletkezésének célját, hanem újdonságként, első ízben bemutatja a kódexirónak újabb felkutatót életrajzi adatait is. Közlése, amely bővülést jelent a Codices Hungarici-sorozat eddigi kötetéhez képest, igen becses mind a művelődéstörténet, mind a kódex szempontjából. S mivel a Birk-kódex nem másolat, hanem eredeti fogalmazványa egy latin fordításnak, írója születésének, életkörülményeinek ismerete különösképpen jelentős lehet a kódex nyelvjárásának, s általa a történeti nyelvjáráskutatásnak vizsgálatában.

2. A bevezetés az emlékre és írójára vonatkozó tárgyi tudnivalókon kívül felsorolja a kódex eddigi betűhív kiadásait, s a két teljes szövegű kiadást (KLUCH JÁNOSÉÉ és KATONA LAJOSÉÉ) össze is veti a hasonmással. A két olvasat hibáit azonban nem lajstromszerűen állítja össze (mint MELICH tette, akinek egy ilyen hibafelsorolását közli is), hanem jellegük szerint csoportosítja. Ezzel az eljárással egyrészt világosabban fel tudja tüntetni a két eddigi kiadás hibáit, s határozottan igazolja, miért volt szükség a kézirat újból való közzététele, — másrészt arra is figyelmezteti az olvasót, hogy a Birk-kódex olvasása meglehetősen nehéz, s sok tévedés forrása lehet.

3. Mivel a Birk-kódex szövege nem másolat, hanem egy fordítás impuruma, ennek megfelelően bizony elég sok benne a javítás, törlés, a szövegbe iktatott latin szó. Ezért szinte megbecsülhetetlen eredménynek kell tekintenünk, hogy PUSZTAI ISTVÁNNAK sikerült felkutatnia, s a hasonmással együtt közölnie a kódex latin szövegét, illetőleg (mivel a kódex két különálló latin szöveg fordítása) — szövegeit. A latin megfelelők variánsai közül a nyelvi és történeti szempontból leginkább megfelelő kiadásokat választotta ki, s jegyzetben közli a még esetleg számbajövő kiadásokban mutató eltéréseket is.

4. A kódex hasonmásáról ennyit mondhatunk: szép, tiszta, s — már amennyire a rendkívül apró betűs, sűrű sorokba rótt, javításokkal és vakarásokkal tele szöveg engedi — jól is olvasható.

5. A már elmondottak: a bő bevezetés, a kódexiró életrajzi adatainak, a latin megfelelőnek bemutatása, a szép és tiszta hasonmás — hasznos és megbecsülendő tulajdonságai a kiadványnak. Egy nyelvemlék hasonmásban való közzététele azonban csak akkor jelent igazi, mindenki számára közvetlen nyelvi élményt, ha a hasonmás valóban jól is olvasható. Sajnos, a Birk-kódexről — ahogyan már fentebb említettük — ez éppen nem mondható el. A már eddig megjelent kiadásai is bizonyítják: egyszerű eszközökkel való olvasása annyi tévedésre ad okot, hogy pl. hangtani, helyesírási kérdések tisztázásához nem nyújthat kellő segítséget. PUSZTAI azonban ezen a téren is helyesen, előrelátóan járt el, amikor a kézirat szövegét a rendelkezésére álló modern eszközök segítségével vállaltára fogta, s megkísérelte betűhív olvasatát is megadni. E közlést az átirás módszerének ismeretével, a rendkívül sokféle, ritka és nehézkes betűtípus egyszerűsítésével igyekezett áttekinthetőbbé, olvashatóbbá tenni. — Ez a közlés — szerintünk — a kiadásnak egyik legnagyobb értéke. Persze, jobb, ha egy szöveg olvasásakor nem kell ilyen mankóra támaszkodnunk, — némelykor azonban, s a Birk-kódex esetében nézetünk szerint így

van, elkerülhetetlenül szükséges. Így a hasonmás és az utána közölt, párhuzamosan egymás mellé állított betűhű magyar olvasat és latin szöveg szerencsésen támogatja, egészíti ki egymást.

6. Végezetül néhány apróságra szeretnénk felhívni a szerző figyelmét. Pl. kár, hogy a kézirat előző kiadásainak bírálatakor a MELICHTÓL idézett hibafelsorolást és a saját kiadványában megállapított tévedéseket félreérthetően állítja egymás mellé. — Vácz Pál életrajzi adatainak közlésekor bizonyos évszámok — így pl. születési évének — meghatározásában nagyon is határozott. A latin megfelelő kiválasztásának megokolása kissé szűk szavú, s az olvasóban kétség marad az iránt, miért is éppen ezeket a kiadásokat választotta ki.

7. Lehetne arról vitatkozni, hogy egy hasonmás-kiadványba beleillenek-e mindazok a részletek, amelyeket PUSZTAI a kiadvány bevezetésében s a hasonmással együtt közölt. Mi úgy találjuk: jól oldotta meg feladatát. Érdeklődéssel várjuk a bevezetésben tett ígéretének beváltását is: a kódex nyelvi feldolgozását.

S. HÁMORI ANTÓNIA

Kázmér Miklós: A magyar affrikátságsemlélet

Budapest. 1961. Akadémiai Kiadó 39 l. Nyelvtudományi Értekezések 27. sz.

A bevezetésben KÁZMÉR kiemeli HEGEDŰS LAJOS újabb vizsgálatainak jelentőségét, amelyek azonban az eddigi, viszonylag egységes „egyeshang-felfogás”-sal szemben az affrikáták hangkapcsolat jellegét mutatják. Eppen ez teszi szükségessé, hogy korszerű áttekintésünk legyen a magyar affrikátászemlélet kialakulásáról. Ennek tesz eleget KÁZMÉR MIKLÓS tanulmánya, amely a magyar affrikátavizsgálatok eredményeit összegezi a tudományos módszerű magyar fonetika kialakulásától, azaz BALASSÁTÓL kezdve napjainkig. KÁZMÉR a tévedések elkerülése végett leszögezi, hogy a magyar fonetikusok BALASSÁTÓL kezdve minden esetben magyar anyagon végezték kutatásukat: a magyar beszédhangok kísérleti fonetikai elemzését végezték, s ezen belül a magyar affrikáták funkcióját kutatták. Így az eredmények és meghatározások is csak a magyar affrikátákra érvényesek.

KÁZMÉR nagyon helyesen csoportosítja a magyar affrikátákra vonatkozó vizsgálatokat. Mindjárt az első fejezetben foglalkozik a főproblémával: egyszerű hang vagy hangkapcsolat e a magyar affrikáta. A kérdést komplex módszerrel három szempontból vizsgálja: Először fiziológiai (artikulációs), majd akusztikai és végül fonológiai szempontból.

A második fejezet az affrikáták időtartamméréseiről ad áttekintést. Bár külön, kis fejezetet alkot, szorosan az elsőhöz tartozik.

A harmadik fejezetben KÁZMÉR a magyar affrikáták terminológiai és jelölési kérdéseit foglalja össze.

Egyszerű hang vagy hangkapcsolat-e az affrikáta? Erre a kérdésre már többen igyekeztek választ adni, de mint kiderül: egyik válasz sem megnyugtató. A külföldi felfogásnak megfelelően Magyarországon 1935-ig általában hangkapcsolatnak minősítették a magyar affrikátákat. Ezzel szemben KÁZMÉR úgy látja, hogy ma már az egyeshang-felfogás lett uralkodóvá a legkitűnőbb kísérleti fonetikusok és teoretikusok között is. Meg kell jegyeznünk, hogy a külföldi fonetikusok nagyszámú felsorolásából mind a hangkapcsolat, mind az egyeshang-felfogás képviselői közül többen hiányoznak. A hangkapcsolat-felfogást képviseli például G. HAMMERSTRÖM *The Romance Languages (Manual of Phonetics)*. Szerk. L. KAISER Amsterdam, 1957. 282 l.) és POTTER-KOPP-GREEN, *Visible Speech* (New York. 1947. 153 l.) c. tanulmánya. Dr. WILHELM BRANDENSTEIN *Einführung in die Phonetik und Phonologie* (Wien. 1950. 55 l.) című műve átmenetet képez az egyeshang-felfogáshoz, mert zárhang + réshang egybeolvadásának tekintti az affrikátákat; a szerző valódi és nem valódi affrikátákat különböztet meg. A nem valódi affrikáta általában egy zárhangnak és egy hasonló helyen képzett réshangnak alkalmoszerű kapcsolata, illetve egymás mellé kerülése, mint például a németben: *abfahren*, a magyarban: *Margitsziget*.

Közvetlenül KÁZMÉR tanulmánya előtt jelent meg az új, kísérleti, gimnáziumi nyelvtankönyv. SZEMERE—SZENDE Magyar nyelvtana ugyan zár-réshangnak nevezi az affrikátákat, a magyarázat azonban közel áll az egyeshang-felfogáshoz: „Azt a hangot,

amely úgy keletkezik, hogy a hangképző szervek igen szűk rést (majdnem zárat) alkotnak, s ezt a kitóduló levegő kitágítja, zár-réshangnak nevezzük (pl. *c, dzs, ty*)" (i. m. 17 l.)

Ennél sokkal pontosabb és a tudományos igényt teljes mértékben kielégítő meghatározás található A mai magyar nyelv rendszere, Leiró nyelvtan I. kötetében a 79. lapon: „Vannak azonban olyan mássalhangzóink is, amelyeknek képzésében a hangképző szervek nem egy, hanem két jellemző álláson mennek keresztül, s amelyeket így e két jellemző állás együttesen határoz meg. Az ilyen módon képzett mássalhangzókat affrikátáknak (egybecsiszolódott hangoknak) nevezzük. Az affrikátákat az jellemzi, hogy képzésük egy felpattanó zárhang és egy vele azonos helyen képződő réshang jellemző jegyeit mutatja gyors egymásutánban; e két mozzanat azonban szorosan összecsiszolódik, s egyetlen rövid vagy hosszú mássalhangzóként hat. Az összetevőivel azonos mássalhangzókból áll hangkapcsolattól — amely képzése szempontjából és nyelvi szerepe szerint (fonológiailag) egyaránt hangkapcsolat — az affrikáta tehát abban különbözik, hogy mind képzése szempontjából, mind pedig nyelvi szerepe szerint egyetlen mássalhangzó, csak éppen kombinált képzésű.”

Az elméleti fonetikusok zöme egyetért azzal, hogy az affrikáta egyeshang, bár meghatározásában nem egyeznek meg teljesen. A magyarban egyes affrikáták helyesírása, illetve elválasztása is problematikus (*dz* és *dzs*, pl. *mad-zag, ped-zi, hod-zsa*); a mai írásmódon a leggyorsabban változtatni kellene.

A magyar affrikáták fiziológiai (artikulációs) szempontú elemzésében nagyobb helyet foglalnak el az elméleti, illetőleg szubjektív vélekedések; ezzel szemben sokkal kevesebb a magyar kísérleti fonetikai elemzések száma. KÁZMÉR mindössze E. A. MEYER és GOMBOCZ, valamint BAKÓ ELEMÉR és HEGEDŰS LAJOS nevét említi. Behatóbban azonban csak HEGEDŰS LAJOS vizsgálatainak szentel figyelmet, hisz ő végezte a legtöbb és legmodernebb mérést.

KÁZMÉRnak az a kijelentése, mely szerint „a regisztrátumokon való elhatárolhatóság nem lehet kritériuma annak, hogy valami egyeshang vagy hangkapcsolat-e”, kissé merész és nem mindig állja meg a helyét. Magam is végeztem ilyen irányú kísérleteket, és a nyert szonagrammokon élesen elhatárolható az affrikáták zár és rés eleme, az egyes képzési mozzanatok. A kérdés megoldása szerintem elsősorban a részelemek időtartamában, végül pedig az affrikáta teljes időtartamában rejlik. Sajnos, a magyar nyelvet illetően nagyon kevés mérés áll rendelkezésünkre. Ami van, az is többnyire régi eszközökkel nyert mérési adat. A legújabbak HEGEDŰSnek köszönhetőek, de még számtalan mérést kellene végezni a legmodernebb műszerekkel, hogy nyugodtan nyilatkozhatassunk a magyar hangok fiziológiai (artikulációs) tulajdonságairól.

Szerintem itt lett volna helye beszélni az affrikáták időtartamáról. KÁZMÉR a tanulmány 33. lapján áttekintő táblázatot közöl a magyar affrikáták eddigi méréseiről. Nagyon hasznos ezt a táblázatot tüzetesen megvizsgálunk. Az egyes adatok sokszor elég nagy eltérést mutatnak egy hangon belül is. Ez azonban elsősorban a műszerek és a vizsgálati módszerek viszonylagos fogyatékoságának tulajdonítható. Ez a táblázat is mutatja, milyen nagy szükség van újabb mérésekre. Végeredményben KÁZMÉR leszögezi, hogy időtartam tekintetében a magyar affrikáták szintén egyeshangoknak tekinthetők. KÁZMÉRnak ezt a tételét saját, újabb méréseimmel is igazolhatom. Az affrikáták időtartam kérdése nemcsak artikulációs, hanem akusztikai szempontból is nagyon fontos, bár ennek a szempontnak eddig nem szenteltek elég figyelmet.

Itt jegyzem meg a palatogrammok hiányát. Történik ugyan utalás Gombocz palatogrammjaira, de 1961-ben szükség lenne újabbakra.

KÁZMÉR megvizsgálja az egyeshang-hangkapcsolat problémáját akusztikai szempontból is. Sajnos, itt csak rövid utalás található legjobb akusztikusunkra: TARNÓCZY TAMÁSRa, aki azonban csak mellelesleg mutatja be egy-két affrikáta akusztikai szerkezetét, az egyeshang — hangkapcsolat problémájával nem foglalkozik.

Az „objektív” vizsgálati módszerről, amely a múlt század vége óta nagy népszerűségnek örvendett, azaz a fordítva játszásról szólva teljesen egyetérthetünk KÁZMÉR MIKLÓSSal. A fordítva játszás során a képzőmozzanatok sorrendje is megfordul, így a hallgató szinte ismeretlen hangestek akusztikai hatása alatt áll, és fordított akusztikai szerkezetű hangtestet regisztrál. Ez a „vizsgálati módszer” nem használható fel annak megállapítására, hogy a magyar affrikáta egyeshang vagy hangkapcsolat.

Sokkal jelentősebb és fontosabb a harmadik pont. KÁZMÉR itt az egyeshang — hangkapcsolat kérdését fonológiai szempontból vizsgálja. Való, hogy ilyen irányú kutatások régebben nem voltak; a legjobb esetben is csak csírájában található a fonológiai módszer. Bár KÁZMÉR többször visszatér a fiziológiai kérdésekre, mégis helyesen fogja össze a fonológiai szempontokat. MARTINET-ra, VACHEKRE és TRUBETZKOYRA hivatkozva ARANY A. LÁSZLÓ megállapítását fogadja el. Azt hiszem mi is egyetérthetünk e meg-

határozással: „Általában... monofonématikusan értékelhetünk minden olyan hangzó-csoportot, amelynek hangjait nem különíthetjük el két külön szótagba, továbbá egységes és folyamatos hangképző mozgással ejtjük ki, és a kiejtés időtartama nem hosszabb egy normális rövid hangzózénál..."

A monofonématikus értékelés természetesen csak akkor lehetséges, ha a hangzó-csoportnak monofonématikus értékelése nem ellenkezik a nyelvnek szerkezeti törvényszerűségével, s a hangzócsoporthoz valóban monofonématikusan viselkedik." (ARANY A. LÁSZLÓ: Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Pozsony. 1944. 40—41 l.)

Érdekes DEME párhuzamvonása, az érvek felsorakoztatása a két elmélet mellett és ellen. Jelentős KÁZMÉR MIKLÓS kísérlete írni-olvasni nem tudó gyerekekkel. Az adatok azt bizonyítják, hogy a *dz* és *dzs* a szótagalkotásban monofonématikusan viselkedik. Ezek az adatok azért is jelentősek, mert az írni-olvasni nem tudó gyerekekre nem hatott az írásképm.

Végeredményben, ha a fiziológiai (artikulációs) és az akusztikai szempontú vizsgálatokban volt is eltérés az egyszótag, illetve hangkapcsolat felfogás között, a fonológiai szempontú vizsgálatokban általában egységről beszélhetünk, mert az affrikátát mind a két tábor monofonémának tartja.

Meg kell jegyeznünk, hogy nem mindenki tekinti affrikátának a *ty* és a *gy* hangot.

A terminológiáról szólva megállapítható, hogy BALASSÁTÓL kezdve egyöntetű az affrikátát elnevezés, bár közben több magyar műszókísérlet is található. Legújabbban a vegyes zárhang és a félzárhang mellett PAPP ISTVÁNNAK az elnevezése, a zár-réshang műszó hódít. Az elterjedésnek kedvez az a körülmény is, hogy SZEMERE GYULA—SZENDE ALADÁR Magyar nyelvtana, TEMESI—RÓNAI—VARGHA: Anyanyelvünk c. műve és RÁ CZ—TAKÁCS Kis magyar nyelvtana is ezt az elnevezést használja.

Az affrikáták jelölése a tanulmány 36. lapján közölt áttekintő táblázat alapján nagyon tarka képet mutat. Szükség lenne egységesebb jelölésre; mondjuk: maradjunk meg a gyakorlati helyesírás jelei mellett.

KÁZMÉR MIKLÓS tanulmánya ügyesen és korszerűen fogja össze az eddigi affrikáták kutatások eredményét, sőt több ponton — főleg elméleti téren — tovább is fejleszti őket. A magyar affrikáták pontos meghatározása érdekében azonban további kísérleti fonetikai vizsgálatokra van szükség.

MOLNÁR JÓZSEF

Morris Halle: The Sound Pattern of Russian

's-Gravenhage, Mouton & Co, 1959. 206 l.

A könyv két részre tagolódik. Az első rész (56 oldal) a nyelv fonológiai elemzésének elméleti kérdéseivel foglalkozik, majd a mai orosz nyelv fonológiai rendszerét ismerteti. A második rész (74 oldal) az akusztika alapvető fogalmainak és jelenségeinek leírása, valamint a hangtan területén végzett akusztikai vizsgálatok történeti áttekintése után az orosz nyelv megkülönböztető jegyeinek akusztikai mérés-eredményeit összegezi. A nyelv rendszerének e két oldalról történő megközelítése egésszégesen kapcsolja össze azt a két vizsgálati szempontot, amely a nyelvet egyfelől mint absztrakt rendszert, másfelől mint fizikai jelenséget tekinti.

A. I. A fonológiai elemzés elméleti kérdései

A nyelvi struktúra leírását úgy tekinti a szerző, mint egy elektronikus számológép programjához hasonló szabálysorozat felállítását, amely további speciális útbaigazítások birtokában grammatikailag helyesen megformált közlemény létrehozására képesít. Ez a szabálysorozat adja a nyelv grammatikáját, melynek egy fejezete a fonológia. A nyelv fonológiai leírásának és ábrázolásának alapelveit Halle 6 pontba sűriti.

1. A beszédanyagot fonológiai síkon szegmentumok és határok szekvenciája. A szegmentumok meghatározott fonetikai (artikulációs és akusztikai) tulajdonságok hordozói.

2. E fonetikai tulajdonságok a szegmentumok megkülönböztető jegyei. Minden megkülönböztető jegy bináris. Számuk korlátozott. Az egyes szegmentumok megkülönböztető jegyeik alapján differenciálhatók. A megkülönböztető jegyek korlátozott számánál fogva a szegmentumok egymás közötti különbözőségének, differenciáltságának

lehetőségei is korlátozottak. Minden nyelv egy meghatározott számú ismertető-jegy anyagból táplálkozik. Ezt bizonyítja az is, hogy bármilyen mértékben növeljük is a nyelvek számát, a megkülönböztető jegyek száma nem növekszik.

3. A fonológiai leírásnak a morfofonemikus ábrázolási móddal kell kapcsolódnia. A morfofonemikus átírás nem alkalmazkodik az „azonos hang, azonos jel” elvéhez, tehát nem identifikálható kizárólag akusztikai alapon, csak a jelentés figyelembe vételével. Lehetőséget ad a homofóniák megoldására: pl. az angol [t^haeks] („tacks” és „tax”) esetében fonemikusan azonos két szóval van dolgunk, amelyek morfofonemikusan különböznek egymástól.

A morfofonemikus átírással szemben áll a fonemikus, amely az „azonos hang, azonos jel” elvén épül és csupán akusztikai alapon, a jelentés figyelembe vétele nélkül identifikálható.

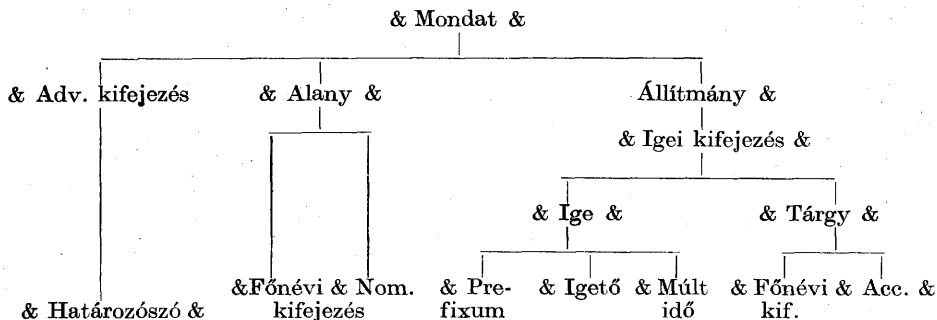
Vegyük például a következő orosz kifejezéseket: [m'ok l,i] „nedves lett?”, [m'og bi] „nedves lett volna”, [ž'eč li] „égjen?”, [z'eš bi] „égne”.¹

Morfofonemikus ábrázolásuk: m'ok li, m'ok bi, ž'eč li, ž'eč bi. Identifikálásukhoz azt a szabályt kell számba vennünk, hogy minden orosz szóvégi zár- és réshang zöngétlen, kivéve ha zöngés zár- vagy réshang követi, mert ebben az esetben zöngéssé válik.

Fonemikus ábrázolásuk: m'ok li, m'og bi, ž'eč li, ž'eč bi. Ebben az esetben az orosz szóvégi zár- és réshangok zöngésedésére vonatkozó — fent említett — egységes szabályt csak a [c], [č] és [x] hangokra kellene vonatkoztatni (mivel ezeknek nincs zöngés megfelelőjük), a többi szóvégi zár- ill. réshang jelölhető. Ez a jelölési mód többrétű útbaigazítást és szabályt igényel és komplikáltabb, mint a morfofonemikus. A szerző elveti, ahogyan elvetette E. Sapir és L. Bloomfield is.

4. A fonológiai leírásnak szervesen kell kapcsolódnia a nyelv grammatikájával.

A nyelv a grammatika szabályai szerint felépülő rendszer, amely mondatokra (teorémákra) tagolódik. A mondat a „helyettesítsük x-et y-nal z feltétel mellett” képlet alapján bontható alkotórészeire, amelyek a mondat fonológiai ábrázolásában & jellel határolódnak el egymástól. (Ezek a jelek fontos szerepet játszanak a mondat fonológiai ábrázolásában, mert egyesek közülük az elemzés végén fonológiai határrá válnak.) Az orosz mondat szerkezetét a következő ábra szemlélteti:

Az egyes alkotórészek a következő szabályok szerint függnek össze:

a) Helyettesítsük a & mondatot& adverbialis kifejezéssel & alannyal& állítmánnyal&

b) Helyettesítsük az & adverbialis kifejezést& határozószóval&

c) Helyettesítsük az & alanyt& főnévi kifejezéssel& nom.-ban&

d) Helyettesítsük az & állítmányt& igei kifejezéssel&

e) Helyettesítsük az & igei kifejezést& igével& tárggyal&

f) Helyettesítsük az & igit& prefixummal& igitővel& múlt időben&

g) Helyettesítsük a & tárgyat& főnévi kifejezéssel& acc.-ban&

Az alkotórészekre bontás utolsó lépése az absztrakt szimbólumoknak grammatikai morfémaikba való lefordítása, pl. így: „helyettesítsük a & határozószót& A-val,

¹ Az orosz nyelvben a zöngé minden zár- és réshang esetében megkülönböztető jegy, kivéve a [c], [č] és [x] hangokat, amelyeknek nincs zöngés párjuk. E három utóbbi hang zöngétlen, kivéve ha zöngés zár- vagy réshang követi őket, mert ekkor zöngéssé válnak. Szóvégen ez a szabály minden orosz zár- és réshangra vonatkozik.

B-vel, C-vel stb., ahol A, B, C meghatározott orosz határozószót jelent. A szimbólumok grammatikai morfémmakkal való behelyettesítése a morféma hangstruktúrájának, megkülönböztető jegyeinek egyidejű ábrázolásával történik. A fenti szabály tehát így bővül:

„Helyettesítsük a &határozószót& olyan szegmentum-sorozattal, amelynek első tagja a következő jegyeket viseli: nemvokalikus, konzsonantikus, nemkompakt, magas, nemnazális stb.; a második szegmentum: vokalikus, nemkonzsonantikus, nemdiffúz, kompakt stb.; a harmadik szegmentum: nemvokalikus, konzsonantikus, nemkompakt, mély, nazális stb. Ezeket az utasításokat kétdimenziós táblázatok, matricák adják vissza, amelyekben minden oszlop egy-egy szegmentumot és minden sor egy-egy jegyet ábrázol. Mivel a jegyek binárisak, a plusz [+] jel mutatja, hogy a szegmentum tartalmazza az illető jegyet, és a mínusz [-] jel arra mutat, hogy nem tartalmazza, pl.:

	['a]	[u]
vokalikus	+	-
konzsonantikus	-	-
diffúz	-	o
kompakt	o	o
mély tonalitású	o	o
hangsúlyos	+	o

A szegmentumok jegyei nem egyforma értékűek, nem egyformán lényegesek. Azok a jegyek, amelyek egyik morfémát a másiktól megkülönböztetik, fonemikus jegyek, amelyek ilyen funkcióval nem rendelkeznek, nemfonemikus jegyek.

A morféma szegmentumainak minden egyes jegye külön-külön egy-egy utasítás a nyelv „grammatikai műhelyéből”, egy-egy megoldandó feladatot jelent. Ebből az következik, hogy egy bizonyos morfémának a megadott módszer szerinti kiválasztása a beszélő tudatos erőfeszítésébe kerül. Ez a valóságban nem így van, hiszen egy bizonyos nyelvet beszélő ember automatikusan alkalmazza az illető nyelvre kötelező szabályokat. Mivel normális beszédtempónál általában 30 szegmentum kiválasztása (specifikációja) esik egy másodpercre, ésszerű feltételeznünk, hogy a morfémaikat megkülönböztető fonemikus jegyek száma minden nyelvben minimális. Ebből szükségszerűen következik, hogy

5. a fonológiai ábrázolásban a fonemikus jegyeket a minimumra kell csökkenteni.

A nemfonemikus jegyeknek nincs funkciójuk a nyelv fonológiai rendszerében (jelölésük zéróval történik a matricák oszlopaiban és soraiban.) Bizonyos jegyek azért nemfonemikusak, mert ugyanazon szegmentum valamely másik jegye alapján megjósolhatók. Így pl. az oroszban a palatalizáció a [c] szegmentum esetében a környezettől függetlenül megjósolható. Bizonyos jegyek csak bizonyos környezetben nemfonemikusak. Például az orosz morfémaikon belül a zöngéesség zár- és réshangok előtt nemfonemikus jegy, kivéve a [v]+nazális mássalhangzó vagy likvida vagy magánhangzó kapcsolatát, ahol fonemikus. Zár- és réshangok egymásutánjában a zöngéességet a sorozat utolsó tagja dönti el: ha az zöngés, a sorozat többi tagja is zöngés, ha az zöngétlen, a többi is zöngétlen. Ilyen esetben csak a sorozat utolsó tagjának zöngéssége jelölt (+ -), a többi nem (0).

6. A morfológiai szabályok (a ragozás és képzés szabályai) a &jeleket fonológiai határokká alakítják vagy pedig eliminálják. A mondat szerkezeti ábrázolásánál a &jelek az egyes morféma-osztályok szimbólumait határolták el egymástól, tehát a határok a morféma érintkezési pontjára esnek.

Az orosz nyelv ötféle fonológiai határt különböztet meg:

a) fonemikus szakaszhatárt (szünettől szünetig terjedő szakasz), jele: függőleges vonal (|); b) fonológiai szóhatárt, jele: százalék-jel (%); c) prefixum és prepozíció határt, jele: egyenlőségi jel (=); d) suffixum határt, jele: plusz jel (+); e) A *p'art-b,il'et*-féle rövidítésekben szereplő morfémahatárt, jele: vízszintes vonás (-).

II. A mai orosz nyelv fonológiai rendszere

A rendszer 43 morfonémát tartalmaz, amelyre 271 megkülönböztető jegy esik, morfonémánként 6,3.

Az orosz morfonémák megkülönböztető jegyei a következők: 1. vokalikus-nemvokalikus és konzsonantikus-nemkonzsonantikus, 2. kompakt-nemkompakt és diffúz-nemdiffúz, 3. palatális-veláris és labiális-illabiális, 4. éles-lágy, 5. nazális-nemnazális, 6. palatalizált-nempalatalizált, 7. hangsúlyos-hangsúlytalan.

A palatális-veláris és labiális illabiális jegyet a szerző egyetlen jegybe sűríti: alacsony tonalitás — magas tonalitás (ahol a tonalitás a spektrum magas és alacsony frekvencia sávjait állítja szembe).

Az éles-lágy, valamint a folyamatos-pillanatnyi (zár) jegyek között a komplementáris disztribúció viszonya áll fenn: a folyamatosan hangoztatható mássalhangzók a [x] kivételével élesek, míg a zárhangok lágyak.

A megkülönböztető jegyek automatikus disztribúcióját két szabály irányítja

a) A morféma-*s*truktúra szabályai: időrendben megelőzik a morfológiai szabályokat (a ragozás és képzés szabályait). Funkciójuk: az egyes morfémák jegy-összetételének szabályozása. Az orosz konjugáció szabályai például csak az igező véghangzójának tisztázása után válnak működőképessé. A [rv'a] „tép” igező harmadik szegmentumában a vokalikus-nemvokalikus és konsonantikus-nemkonsonantikus egyek nemfonemikusak. E morféma fonológiai ábrázolása tehát a következő:

	[r]	[v]	[a]
vokalikus — nemvokalikus	+	—	0
konsonantikus-nemkonsonantikus	+	+	0

Ebből nem derül ki a harmadik szegmentum hangzó jellege, tehát az igező nem konjugálható. Mihelyt azonban a morféma-*s*truktúra ide vonatkozó szabályát alkalmazzuk (likvida + mássalhangzó kapcsolatla kezdődő morfémák harmadik szegmentuma mindig magánhangzó), rögtön megoldódik a probléma.

b) A fonológiai szabályok: időrendileg a morfológiai szabályok után következnek. Funkciójuk: a megkülönböztető jegyek disztribúciójának szabályozása tisztán fonológiai kritériumok alapján, morfonémák és fonológiai határok kapcsolatán belül.

a. *A morfémastruktúra szabályai*

- a.a. *Jegy*: vokalikus-nemvokalikus, konsonantikus — nemkonsonantikus
- a.a.a Ha a morféma első szegmentuma átmenőhang [j] vagy likvida, akkor a következő szegmentum vokalikus.
- a.a.b Ha a morféma első két szegmentuma mássalhangzó, a harmadik szegmentum is mássalhangzó.
- a.a.c Ha a morféma első három szegmentuma mássalhangzó, akkor a negyedik szegmentum vokalikus.
- a.a.d Ha a morféma utolsó szegmentuma [j] átmenőhang, akkor az utolsóelőtti szegmentum vokalikus.
- a.a.e Ha a morféma utolsó szegmentuma likvida, akkor az utolsóelőtti szegmentum konsonantikus.
- a.a.f Ha a morféma két utolsó szegmentuma mássalhangzó, akkor az utolsóelőtti harmadik szegmentum is konsonantikus.
- a.a.g Ha a morféma utolsó szegmentuma mássalhangzó és az utolsóelőtti szegmentum átmenőhang, akkor az utolsóelőtti harmadik szegmentum vokalikus.
- a.a.h A három utolsó mássalhangzó szegmentumot vokalikus szegmentum előzi meg
- a.a.i A V+K+K¹, K+K+L, V+L+L, V+L+G, V+L+K kapcsolatot vokalikus szegmentum követi.
- a.a.j A V+G+K, V+K+K+L és V+L+K+L kapcsolatokat vokalikus szegmentum követi.
- a.b. *Jegy*: kompakt — nemkompakt, diffúz — nemdiffúz
- a.b.a Magánhangzók egymásutánjában a második szegmentum diffúz és mély tonalitású, az első szegmentum vagy diffúz és magas tonalitású, vagy nemdiffúz és kompakt.
- a.b.b A labiális mássalhangzó után (kivéve az [m] hangot) következő mássalhangzó kompakt.
- a.b.c Veláris mássalhangzót követő mássalhangzó nemkompakt.
- a.c. *Jegy*: éles — lágy.
Dentális mássalhangzók kapcsolatában az első szegmentum éles és folyamatos, a második lágy.

¹ V = magánhangzó, K = mássalhangzó, L = likvida, G = átmenőhang.

- a.d. *Jegy* : folyamatos — pillanatnyi
Két likvida egymásutánjában az első szegmentum pillanatnyi, a második folyamatos.
- a.e. *Jegy* : zöngés — zöngétlen
A morfémán belül a zöngésség magánhangzó, likvida, nazális mássalhangzó és átmenőhang előtt, valamint a morféma végén releváns. Minden egyéb helyzetben a fonológiai szabályok hatáskörébe tartozik.
- a.f. *Jegy* : palatalizált — nempalatalizált
A likvidák, a nemkompakt mássalhangzók (a [č] hang kivételével), valamint a [k] esetében releváns jegy. Prefixumok és hangsúlytalan prepozíciók, valamint szuffixumok végén a nemkompakt mássalhangzók sohasem palatalizáltak. Ez a jegy — a zöngésséghez hasonlóan — szintén a fonológiai szabályok hatáskörébe tartozik.
- a.g. *Jegy* : hangsúlyos — hangsúlytalan.
Csak magánhangzók esetében releváns jegy. Nagyrészt a morfológiai szabályok hatáskörébe tartozik.

b. *A fonológiai szabályok*

- b.a. A zöngésségre vonatkozóan.
- b.a.a A [c], [č] és [x] hangok zöngétlenek, kivéve, ha rés- vagy zárhang követi őket.
- b.a.b Ha egy zár- vagy réshang szekvenciát fonológiai szóhatár vagy fonemikus szakaszhatár követ, a szekvencia minden szegmentuma zöngétlen; ha a szekvenciát „hangzós” hang (magánhangzó, likvide, átmenőhang, nazális mássalhangzó) követi, akkor a szekvencia tagjainak zöngésségét az utolsó szegmentum szabja meg: ha az zöngés, zöngés az egész szekvencia és fordítva.
- b.b. A palatalizációra vonatkozóan.
- b.b.a [j] hang előtt a morfonémák rendszerint palatizáltak.
- b.b.b Dentális mássalhangzók előtt az [r], valamint a labiális és dentális mássalhangzók nem palatizáltak.
- b.b.c [i] és [e] hang előtt a veláris mássalhangzók palatalizáltak.
- b.c. A hangsúlytalan magánhangzók fonetikai változásai.
- b.c.a [č], [š] és [ž] hangok után a hangsúlytalan nemdiffúz, nemkompakt magánhangzók — [o] és [e]—diffúzzá és magas tonalitásúvá — tehát [i]-vé — válnak.
- b.c.b Palatális mássalhangzók és palatalizált szegmentumok után hangsúlytalan kompakt magánhangzók diffúzzá és magas tonalitásúvá válnak.
- b.c.c Egy egyszerű szón belül dentális és palatális kontinuanások affrikatákká válnak dentális zárhangok után.
- b.c.d Magánhangzó után [i] előtt a [j] kiesik.
- b.c.e Nempalatalizált szegmentumok és szóhatárok előtt az [e] nyíltabbá válik.
- b.d. A palatális és veláris magánhangzókra vonatkozóan.
- b.d.a A magas tonalitású magánhangzók palatálisak, a mély tonalitásúak velárisak.
- b.d.b Palatalizált mássalhangzók között a veláris magánhangzók a palatális színezet felé tendálnak.
- b.d.c Nempalatalizált szegmentumok között a hangsúlyos vagy hangsúlytalan [i] veláris lesz.
- b.d.d Nempalatalizált szegmentumok szomszédságában a palatális magánhangzók [u]-szerű, palatalizált szegmentumok szomszédságában a veláris magánhangzók [i]-szerű színezetet vesznek fel.
- b.d.e A hangsúlytalan diffúz magánhangzók redukáltak és ernyedtek ([i], [ə]).
- b.e. Az idegen szavak fonológiai szabályai.
- b.e.a Palatalizáció.
Nyugateurópai eredetű tulajdonnevekben az [š] és [ž] hangok [i] előtt palatalizálódnak, pl. [š, 'id] „Gide”. Francia és német kölcsönszavakban mind a palatális, mind a veláris mássalhangzók palatalizálódnak az [u] hang előtt, pl. (braš, 'ura „brochure”).
[e] előtt a mássalhangzók és likvidák nem palatalizálódnak, pl. Voltaire nevét vagy [vol,t'ər]-nek vagy [val,t'ər]-nek ejtik, de sohasem [vol,t, 'ər]-nek.
- b.e.b Zöngé.
Az [f] hang sohasem zöngésedik zöngés mássalhangzók előtt, pl. ['efd'ur] „f major”.
- b.f. Nyomaték és hangsúly.
- b.f.a A két hangsúlyos magánhangzót tartalmazó fonemikus szakaszon belül a második magánhangzón erősebb a nyomaték, mint az elsőn.

- b.f.b A fonemikus szakaszon belül a hangsúlytalan magánhangzók kisebb nyomatkúai, mint a hangsúlyos magánhangzók.
- b.f.c Két egymást követő szóhatár között a hangsúlytalan magánhangzók különböző nyomatkúai lehetnek:
Egy fokkal gyengébb nyomatéka a hangsúlyos magánhangzóénál: szó elején.
Két fokkal gyengébb nyomatéka a hangsúlyos magánhangzóénál: szó végén.
Három fokkal gyengébb nyomatéka a hangsúlyos magánhangzóénál: a szóhatárokat megelőző és követő helyzetben, de nem abszolút szóvégen vagy pretonikus helyzetben.
Négy fokkal gyengébb nyomatéka a hangsúlyos magánhangzóénál: mindenféle helyzetben.
 Pl. [dörög'omu] „kedves” (dat. masc.).

B. A könyv második részét az akusztikai alapfogalmak és jelenségek ismertetésével kezdi a szerző (amplitudó, periódus, frekvencia, decibel, rezonancia), beszél a hanganalízis régi (Fourier-analízis) és új (szonagráf) módszereiről, majd történetileg áttekinti a beszédhangok akusztikai vizsgálatát a középkortól (amikor a zenei kottázás módszerét a beszéd egyes akusztikai jegyeinek ábrázolásához kezdték alkalmazni) Kempelen, Helmholtz, Rousset, Stumpf, Fletcher működésén keresztül egészen napjainkig (Fant, Fischer-Jørgensen, Hughes, Radley legújabb módszerekkel és műszerekkel végzett magánhangzó és mássalhangzó analíziséig). Végül rátér az orosz nyelv megkülönböztető jegyeinek akusztikai vizsgálatára.

A szerző vizsgálati anyaga 4 moszkvai születésű alanytól (1 nő 3 férfi) származik. Magában foglalja a) K+V+K szerkezetű szótagokat, b) többszótagú szavakat, amelyekben a hangsúlytalan magánhangzók minden variációja szerepelt, c) folyamatos beszédet.

Az anyag kimérése a Massachusetts Institute of Technology laboratóriumában — jórészt szonagráffal, a mássalhangzók esetében a Hewlett—Packard-féle hullám analízátorral — készült.

A megkülönböztető jegyek akusztikai vizsgálata a következő eredményeket adta:

A *vokális-nemvokális* és *konzonantikus-nemkonzonantikus* jegyek az orosz fonémákat négy csoportra osztják: magánhangzókra (vokálisusak és nemkonzonantikusak), mássalhangzókra (konzonantikusak és nemvokálisusak), likvidákra (vokálisusak és nemkonzonantikusak), átmenő hangra (nemvokálisus és nemkonzonantikus). A vokális fonémák spektrumát a formáns struktúra jelenléte, valamint egy specifikus frekvencia sávban (300—800 cps között) történő energia koncentráció jellemzi. A konzonantikus fonémáknál hiányzik a formáns struktúra. Az [l]-hangok spektruma igen hasonlít a magánhangzókéhoz: van formáns-struktúrája. A magánhangzók spektrumától abban különbözik, hogy magasabb formánsokban sokkal szegényebb (bár ez a szegénység nem olyan nagymérvű, mint a nazálisoknál). Az orosz [r]-hang pergetett. A hang tehát két részből áll: az egyik magánhangzószzerű, a másik vagy zöreje vagy csend. A vokális rész formánsai kevésbé tisztán határolhatóak el, mint a magánhangzóknál. A [j] átmenőhang spektruma az [i] magánhangzóéhoz hasonlít. A [j] első formánsa valamivel mélyebb frekvenciájú mint az [i]-é. Az arány: 200 cps : 275—300 cps.

Kompakt-nemkompakt, diffúz-nemdiffúz, labiális-illabialis jegyek. A kompaktság csak hangsúlyos magánhangzók esetében látható: maximálisan magas első formáns alakjában. A diffúz jegy a magánhangzó spektrum maximálisan mély első formánsában jelentkezik. A labiálisitás akusztikai következménye a formánsok — különösen a második formáns — mélyülése. Tehát a kompakt és diffúz jegyek az első formáns, a tonalitás (labiálisitás) a második formáns függvénye.

Éles-lágy jegy. A lágy fonémák (zárhangok) időbeli korlátozottságukban különböznek az éles formánsoktól. A szonagrammokon a lágy zárhangok keskeny függőleges vonalak (gyakran egyetlen vonal) alakjában jelennek meg, míg a nazálisok vízszintes sáv (formáns) alakjában.

Nazális-nemnazális jegy. A nazálisok az egyetlen orosz mássalhangzó osztály, amely formáns struktúrával rendelkezik. A magánhangzó formánsokhoz viszonyítva a nazális mássalhangzók formánsai hirtelen átmenetet mutatnak a következő magánhangzó formánsai felé. A nazális mássalhangzók energia-koncentrátsága — a magánhangzóktól és likvidáktól eltérően — a 300 cps sáv alatt van.

Zöngés-zöngétlen jegy. A mássalhangzók zöngéssége a szonagrammokon a mély frekvenciasávban erőteljes sötét vonal alakjában jelentkezik. A 300 cps alatti sáv kb. 10 db-lel erősebb zöngés mássalhangzóknál, mint zöngétleneknél.

Palatalizált-nempalatalizált jegy. A palatalizált és nempalatalizált spiránsok spektruma nem mutat különbséget. A palatalizált és nempalatalizált [k] hang spektru-

mán jelentős eltérés figyelhető meg: a [k]-nál 2000 cps felett energiamaximum (csúcs) jelentkezik, a [k]-nál ugyanez a csúcs 2000 cps alatt van. A [t d] és a [t, d,] spektruma nem ad lényeges különbséget. A likvidák spektruma ismét figyelemreméltó: az [r,] esetében a második formáns kb. 2000 cps-nél, a harmadik formáns 2500 cps felett van; az [r] esetében a második formánst 1400 cps körül, a harmadik (igen szegényes) formánst 2500 cps alatt találjuk. At [l,] esetében a második formáns hasonlóképpen 1800–2000 cps körül van, a harmadik formáns 2300 cps felett; az [l]-nél a második formáns 1000 cps alatt helyezkedik el, a harmadik formáns igen szegényes.

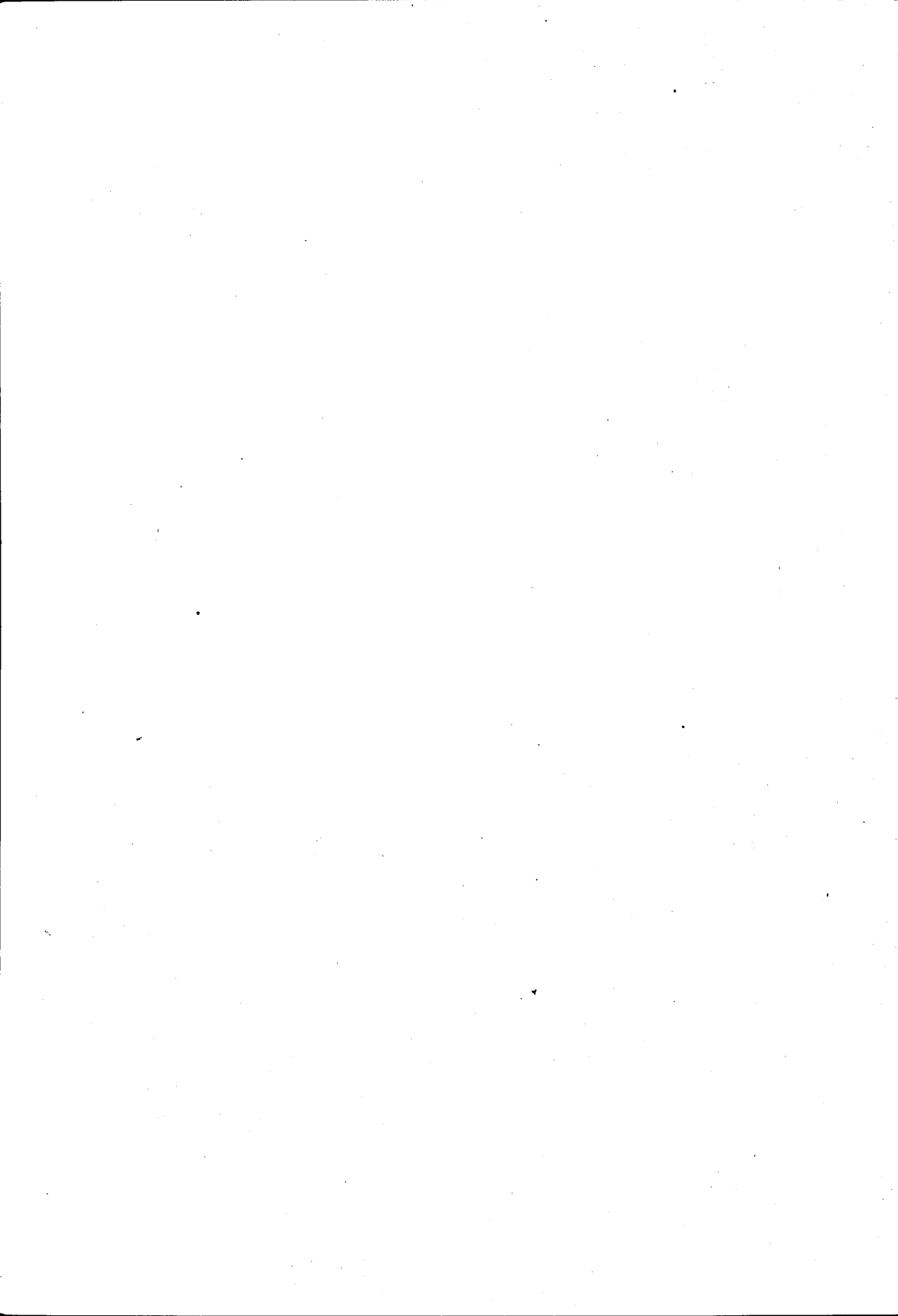
MAGDICS KLÁRA

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1962. VI. 7. — Példányszám: 650. — Terjedelem: 13,3 (A/5) ív

62.55531 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

K. SAL ÉVA: A Nyelvtudományi Közlemények történetéből	277
MATVEJEV, A. K.: Az ugor népek ősi letelepülési helyei	289
MIKOLA TIBOR: Még egyszer a <i>-ság ~ -ség</i> képzőről	299
BUTTNER JÁNOS: Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatához ...	309
HEGEDŰS JÓZSEF: A felfedezések kora és a nyelvtudomány	329

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

N. SEBESTYÉN IRÉN: Két jurák-szamojéd visszaható névmás	341
KÁLMÁN BÉLA: Finnugor szófejtések	347
VÁSZOLYI ERIK: Az ópermi <i>l</i> fonéma utódjai az Inyva menti permjék nyelvterületen	353
FODOR ISTVÁN: Még egyszer a nyelvtani nem kérdéséhez	365

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

KLAUSZER JUDIT—JAN PRŮCHA: Matematikai és alkalmazott nyelvészet Cseh-szlovákiában	371
ERDŐDI JÓZSEF: A Szovjetunió finnugor nyelvészeinek 4. konferenciájáról	379
KÁLMÁN BÉLA: <i>Aurélien Sawageot, Les anciens Finnois</i>	385
MIKOLA TIBOR: <i>H. Fromm, Die ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen</i>	386
SEBESTYÉN ÁRPÁD: <i>Felix J. Oinas, The Development of Some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages</i>	388
SZABÓ LÁSZLÓ: <i>Lauri Kettunen, Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet</i>	391
SZABÓ LÁSZLÓ: <i>Lauri Hakulinen, Handbuch der finnischen Sprache. I. Band</i>	391
KÁLMÁN BÉLA: <i>Perftti Virtaranta, Tverin karjalaisten entistä elämää</i>	392
ERDÉLYI ISTVÁN: Вопросы этнической истории мордовского народа	393
ERDŐDI JÓZSEF: <i>Beke Ödön, Mari szövegek. I. kötet</i>	397
FOKOS DÁVID: <i>Günter Stipa, Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen</i>	410
FOKOS DÁVID: Современный коми язык	413
RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY: <i>Kálmán Béla, Die russischen Lehnwörter im Wogulischen</i>	416
FABIÁN PÁL: A magyar nyelv értelmező szótára. III—IV. kötet	419
RÁCZ ENDRE: <i>Berrár Jolán, A magyar hasonlító mondatok a XVI. század közepéig</i>	423
PAPP LÁSZLÓ: <i>B. Löhrinczy Éva, Képző- és névrendszertani vizsgálódások</i>	430
S. HÁMORI ANTONIA: <i>Pusztai István, Birk-kódex 1474</i>	433
MOLNÁR JÓZSEF: <i>Kázmér Miklós, A magyar affrikátaszemlélet</i>	434
MAGDICS KLÁRA: <i>Morris Halle, The Sound Pattern of Russian</i>	436

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft